„…nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”

(Romsics Ignác)

Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére

Szerkesztették:

Gebei Sándor,
ifj. Bertényi Iván,
Rainer M. János

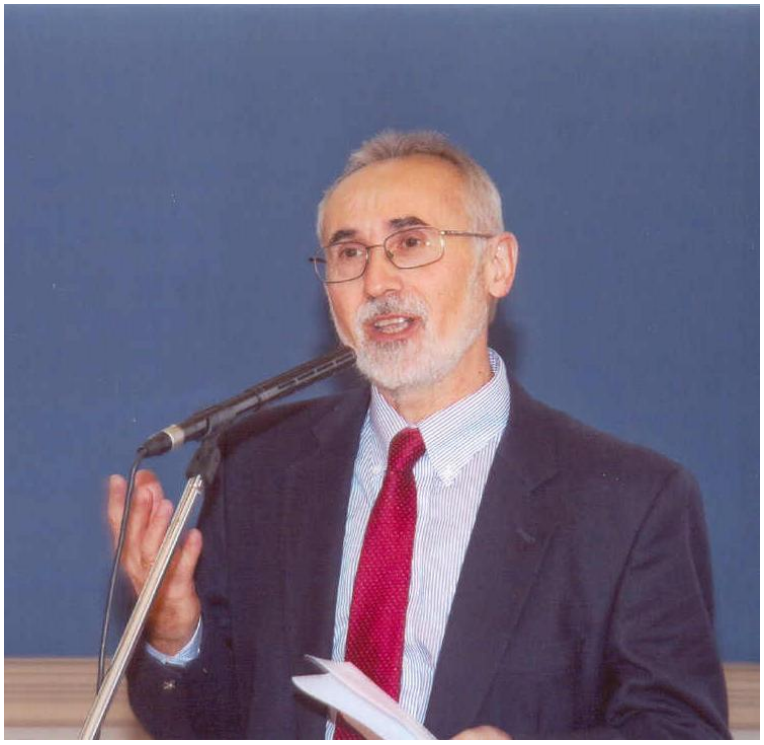
Líceum Kiadó
Eger, 2011

ISBN 978-963-9894-71-6

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Borítóterv: Bíró Tünde

Megjelent: 2011. március Példányszám: 100

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Hauser Zoltán: Romsics Ignác köszöntése 9
Köszöntő 11

Oktatók 15

Ballabás Dániel: „A gróf, meg a soffőr 140 pengője” – Egy főnemesi aranyifjú a két világháború közötti Magyarországon 17
Bartók Béla: A Molotov–Ribbentrop-paktum az 1984–1994 közötti általános iskolai tankönyvekben 28
Bessenyei József: Török Gergely, enyingi Török Bálint természetes fia 40
Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztaroszta, Teodor Lubomirski kapcsolata 47
Gombár Csaba: Töredékek a történelemről (egy történelemolvasó problémái) 61
Gyáni Gábor: Történészek és a posztmodern szkepszis 76
Kende Péter: A zsidók és nem-zsidók közti viszony mint az újabbkori magyar történelem egyik kulcseleme 87
Kertész István: Az olimpia és a béke 110
Kiss László: Pánszlávizmus vagy pánszlávizmusok? (Kísérlet az 1848 előtti pánszlávizmusok csoportosítására) 119
Kozári József – Vizi Sándor: Adalékok az 1956-os magyar forradalom katonai eseményeihez. Az aszódi 15. gépesített ezred a forradalomban 130
Lengyel László: Levélféle Romsics Ignáchoz a Bethlen-konszolidáció és tanulságairól 139
Loboczky János: Az esztétikai és a történelmi tapasztalat Gadamer hermeneutikájában 152
Makai János: Szuzdal és Novgorod kapcsolatai a 12. században 160
Miskei Antal: A Csepel-szigeti uradalom és Ráckeve viszonya (1686–1736) 176
Nagy József: Az egri jogakadémiai képzés nehéz évtizedei 187
Németh István: A Molotov–Ribbentrop-paktum a német külügyi iratokban (1939) 202
Ormos Mária: Levelek Moszkvából 1922–1923 215
Pap József: „Úrrá … tenni a nemzetet a tömeg felett.” A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése 227
Petercsák Tivadar: Nyíl, nyilas, nyílhúzás 238
Pritz Pál: Barcza György visszaadja a „kölcsönt” Bárdossy Lászlónak 246

Rainer M. János: A Magyar Kommunista Párt és a társadalmi önszerveződések, 1945–1949 263
Szakály Sándor: Magyar küldöttség Kemal Atatürk temetésén Törökországban, 1938. november 273
Valuch Tibor: Társadalmi átalakulás és a mindennapi élet változásai Magyarországon a rendszerváltozás időszakában 283
Vonyó József: A Nemzeti Egység Pártja és a választások 296
Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége Kolozsvárott. Részlet Erik Colban 1923. évi erdélyi útinaplójából 309

Tanítványok 331

Ablonczy Balázs: Egy hírhedett kalandor a 20. századból Lónyay Károly tündöklése és bukásai 333
ifj. Bertényi Iván: Politikai nemzet a Bánságban. A dualizmus kori Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai hátteréről 349
Egry Gábor: „Bozgorok". Verbális sértés, gúny, inzultus a mindennapi magyar–román kapcsolatokban a két világháború közti Romániában 366
Kerepeszki Róbert: A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban 373
Olasz Lajos: Egy nyugati magyar emigráns képviselet felállításának kálváriája 1940–1941 389
Paksa Rudolf: Pártbomlás vagy bomlott elme? Málnási Ödön Szálasi-jellemzésének forrásértékéhez 402
Papp István: Fehér Lajos – a partizánharcok történetírója 411
Püski Levente: A Horthy-korszak parlamentjének tisztikara 420
Spannenberger Norbert: Izzó lelkű hazafiból „pángermán agitátor"? Basch Ferenc útja a Volksbund alapításáig 436
Turbucz Dávid: Horthy Miklós hetvenötödik születésnapja 451
Ujváry Gábor: Magyar sors – magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei 464
Ungváry Krisztián: Az MHBK szürke eminenciása: Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások 483

Romsics Ignác publikációs listája 499

Romsics Ignác köszöntése

Tisztelt Professzor Úr!
Kedves Ignác!

Ha az 1951-es születési évszám nem figyelmeztetne bennünket arra, hogy azóta éppen hatvan év telt el, talán eszünkbe sem jutna, hogy az éppen esedékes születésnapod ilyen kerek évfordulót jelez. Hiszen naponta találkozunk Veled, mindig megállapítjuk, hogy fogyhatatlan energiával, hatalmas teherbírással, és lelkesedéssel végzed kutatómunkádat, emellett mindig van előremutató javaslatod az oktatáshoz kapcsolódóan, és megvalósítható stratégiai elképzelésed főiskolánk eredményeinek növelése érdekében is.

Történész kollégáink 2008-ban régi ismerősként fogadtak a Történelemtudományi Intézetben, amikor főiskolánk professzora lettél. Az azóta eltelt években jelentős részt vállaltál a történelem diszciplináris MA szak sikeres akkreditációjában, az Intézményi Doktori Tanács megalapításában, a Történelemtudományi Doktori Iskola létrehozásában és a doktori képzés elindításában. Örömmel vettük, hogy elfogadtad intézményünkben a Professzorok Tanácsa elnökének tisztét, az azzal járó feladatokkal együtt.

Eddigi életpályád, sokoldalú tevékenységed teljes bemutatására nem vállalkozhatom, de feltétlenül ki kell térnem nagyívű tudományos pályádra, amelynek során végigjártad a tudományos fokozatok minden szintjét az egyetemi doktori, a kandidátusi és az akadémiai doktori fokozatot. Munkád elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia levelező, később rendes tagjává választott. Tudományos karrieredhez társulnak még vezetői megbízások, hazai és nemzetközi egyetemi oktatói tapasztalatok, európai, amerikai, ázsiai tanulmányutak, kutatási programok irányításai. Munkád megbecsülését fejezik ki a Neked ítélt díjak, amelyek egyenként is megtisztelők, de ezek közt is kiemelkedő a Széchenyi-díj és a Szilárd Leó Professzori Ösztöndíj.

Egy akadémikus professzor életében a 60. esztendő semmiképpen sem a pálya befejezésének közeledtét jelző évforduló. A régi görög bölcsek biográfiájában a 60. év azt jelezte, hogy a kibontakozásnak egy újabb fordulójához érkeztek. A bölcs életében ekkor jön el az idő a nagy szintézis előkészítésére, ráadásul a mestert ekkorra már népes tanítványi kör övezi. Jól tudjuk, hogy mindezzel Te

tisztában vagy, hogy tele vagy tervekkel, s azt is tudod, hogy Rád még vezetői tevékenység és több évtizedes aktív kutatómunka vár.

Szívből örülök annak, hogy körünkben üdvözölhetünk, s hogy az Eszterházy Károly Főiskola professzorai között tisztelhetünk. Nagyrabecsüléssel köszöntünk ebből az alkalomból! Az elkövetkező évtizedek alkotó munkájához jó egészséget kívánva várjuk érdeklődéssel a jövőben is kitűnő tanulmányaidat és újabb eredményeidet a történelemtudományban.

Hauser Zoltán
rektor

Köszöntő

Néhány hónappal ezelőtt többekkel egy fényképalbumot nézegettünk. A felvételeken egyebek mellett Romsics Ignác volt látható, ahogy éppen előad. *Többen jelen voltun*k azon az előadásán, ahol a fotó készült; nem zsúfolt egyetemi nagyelőadóban, nem művelődési ház hasonlóan telt színháztermében, izgatott és reá kíváncsi tömeggel szemközt beszélt; nem is televíziós stúdióban, ahol a kamerák mögé képzelhető sok százezer néző. A fellépés színhelye egy kicsiny, alig harminc-negyven főt befogadó, klubszerű helyiség volt. Hiányzott belőle például a szónoki emelvény, amelyhez ha itthon nem is, de a bloomingtoni Indiana Egyetem vagy a Sorbonne termeiben hozzászokhatott az előadó. Ott állt tehát a képen Romsics Ignác mindezen kellékek és körítés nélkül, a fotós láthatóan mondat közben „kapta el". Jó kép volt; mozdul a keze, és szinte látni lehetett a taglejtés befejezését is, hallani a mondat végét; villant a szemüveg, mögötte mintha mozdult volna a hallgatósággal folyamatos kontaktust kereső tekintet.

Kende Péter, akivel együtt szemléltük a képet, ekkor azt mondta:

– Ha egy fényképen kellene ábrázolni a *professzor* ideáltípusát, Ignácnak ezt a képét választanám! – Péter takarékosan bánik a szavakkal, a nagyokkal kiváltképpen. *Elnéztük* a képet még egyszer: a tartást, a választékos, mégsem formálisnak ható eleganciát, a testtartást és (megint) a tekintetet. Figyelmet, összpontosítást, a tárgy iránti odaadást és a közönség tiszteletét fejezte ki; s a mindkettőt uralni képes magabiztosságot. Igen, Péternek igaza van.

Nem e köszöntő feladata elkészíteni Romsics Ignác részletes történészi és tanári pályarajzát. *Több okból sem, de leginkább azért,* mert a pálya javában alakul a szemünk előtt. *Bizonyára* maga az ünnepelt is ellenszegülne *egy ilyen szándéknak, hiszen* a következő stációk, mondhatná joggal, elmozdíthatják, átrendezhetik a helyét annak is, amit ma ott és úgy érzünk érvényesnek. Mindezt figyelembe véve, csupán pillanatnyi leltárt készíthetünk. Romsics Ignác, tudjuk, vonzódik ugyan a kvantifikálható folyamatokhoz és jelenségekhez, ám ki tudna számsorokba tördelni, mégoly megvilágító táblázatba foglalni egy máris megdöbbentően gazdag munkásságot. Tán ő maga sem. Marad tehát a portrévázlat, ahol a maga műfaj ment fel a véglegesség és a teljesség kényszere alól.

Kezdjük egy tény megállapításával. Romsics Ignácnál ma aligha van ismertebb történész Magyarországon. Nem is csupán ismerik, nemcsak egyszerűen odafigyelnek rá azok az emberek, akiket régies fordulattal *művelt közönség*nek szoktak volt nevezni. Ismerik és figyelnek rá, mert mondandója, történetei és véleménye egyrészt széles körű érdeklődésre tart számot, s mert azt oly módon

terjeszti e közösség elé, ami tiszteletet vált ki. Nem tiszteletet *parancsol*, hiszen Ignác személyiségében, magatartásában nincsen semmi, amit imperatívnak nevezhetnénk. Idestova négy évtizede nem rendelkezik semmiféle olyan stallummal, amellyel formális hatalmat gyakorolna. *Csak az, ami* – történész, professzszor, akadémikus; még helyettes igazgató is csak egyszer, rövid pár évig volt. Hogy Egerben elvállalja legalább a doktori iskola vezetését (csak nemrég történt!), arra is úgy kellett rábeszélni. A magyar történész-kommunitás egyik legfontosabb utazó nagykövete; követi utasításait hol idegen nyelvre lefordított könyvei – köztük a magyar jelenkorról szóló összefoglalók –, hol konferenciaelőadások, hol egy-két szemeszteres stúdiumok curriculumai tartalmazzák. Hozzátehető: nagykövetnek is „tiszteletbeli" – mert figyelem és tisztelet övezi, akárcsak itthon.

Mi tehát a titka? Feltehetően közrejátszik ebben, hogy nem árasztja el a művelt közönséget saját (műhely)titkaival, egyáltalán, saját magával. Hagyja, hogy mondandója magáért beszéljen. Ha ez lehetséges volna, azt mondanók, még személyesen helyette is csak a mondandó szóljon – de ez persze nem lehetséges.

A személyiség megtervezett, tudatos építkezésének eredményeivel szembesülünk most, ill. szembesíthetjük az ünnepeltet. Az első két évtized nagyszabású, levéltári és más források sokaságának megismerésén nyugvó felhalmozását, amelynek középpontjában a Horthy-korszak állott, nagy opusa pedig Bethlen István életrajza. Tekintettel a bethleni életpálya adottságaira, természetes módon ágazott ki belőle sok-sok ösvény az időben, visszafelé és előre egyaránt: a dualizmus korszaka, a nemzeti kérdés, Trianon, a politikai berendezkedés és struktúra problémái, a magyar revíziós gondolat, a háborús részvétel és mozgástér, majd a 2. világháborúra következő korszakok.

Egy történész munkásságát elsősorban munkái tematikájával szokták jellemezni. Közismert, hogy Romsics Ignác a XIX. és XX. századi magyar és egyetemes történelem megannyi vonatkozásával behatóan foglalkozott. Nemcsak politika- és diplomáciatörténészként, de gazdaság-, társadalom-, eszme-, művelődés-, mentalitástörténészként is otthonosan mozog. Sokoldalúságát, szakértelmét a különféle minősítő bizottságok rangos díjakra érdemesítették: Károlyi Mihály-díj (1982), Ránki György-díj (1994), Deák Ferenc-díj (1999), Akadémiai Díj (2000), Széchenyi-díj (2005), Szilárd Leó-ösztöndíj (2010).

Az alaposan bejárt és felmért terep az utóbbi két évtizedben még inkább kitágult, megszületett a szintézis. A XX. századi magyar történelem szintézise, amely Magyarországon 2010-ben újabb, immár a 4. kiadását érte meg, miközben több idegen nyelven is közreadták.

Szintézist írni önmagában is bátorság. Félig-meddig lezárt történeteket vállaltan és tudatosan elvinni, *át- és felíveltetni* a jelenkorig – ehhez egyenesen merészség szükségeltetik. Kockázatokat kell vállalnia annak, aki belevág, kivált, ha

a nemzeti történelem utolsó száz-százhúsz évéről van szó. A kilencvenes évek előkészületei után Romsics Ignác ezzel a csomaggal érkezett az új évezredbe. Nem pusztán a tucatnyi rendszerváltó kísérlet sikereit és kudarcait kellett rendbe szednie. *Felhőjárás, jobbra-balra/ és aztán eső* – énekelte Cseh Tamás Beremény Géza szövegét Antoine-ról és Désiréről, még a múlt század nyolcvanas éveiben. Pikareszk hőseik nem is sejtették, micsoda igazsága lesz ennek a két sornak a nagy eső után, a mi utolsó húsz évünkben. Velük, botladozókkal ellentétben Romsics szívósan dolgozott, összegezett és menetelt ezekben az években is. Összefoglalói, eső ide, széljárás oda, ma alapvetőek és mintaként szolgálnak. A szerző tulajdonneve köznévvé vált – *nézd meg a romsicsban!* –, s nem túl nagy merészség megjósolni, hogy ez a mondat és az ehhez hasonlók még elég hosszú időn át rendre elhangoznak majd országszerte, úgy vizsgaidőszak táján. Lehetséges persze, hogy egyesek néha kicsit átkozni fogják ezt a köznevet; hogy kevés benne a *mese*; hogy túl sok az adat, táblázat, grafikon – sebaj, attól még *a romsics* marad.

Bátorságra annak, aki húrjain nagy összefoglalót játszik, manapság még egy okból, hatványozottan szüksége van. Korunk nem a nagy történetek, inkább a nagy kételyek és bizonytalanságok kora. Nem helyi és alkalmi széljárások okán, hanem amit a világ végigélt a szörnyűséges huszadik századában. Romsics Ignác is szerét ejtette, hogy reagáljon erre a közérzületre, amely hosszabb ideje szakmájában is jelen van. Őt azonban – a jelek szerint – nem formálta át a szkepszis. Ellenkezőleg, mintha külön táplált volna benne valamiféle szenvedélyt. Nem az fűti, azt hiszem, ami sokakat ebben a helyzetben: hogy tudniillik *ő tudja az igazságot.* Ahogy idegen tőle az a rezignáció is, hogy tudniillik *úgyse lehet tudni (semmiféle) igazságot.* Szenvedélye talán annyi csupán, hogy *hisz* abban: az igazság megismerhető. Hogy lehetséges és értelmes dolog megismertetni, elmagyarázni a múltat, akár kicsi, akár nagyobb történetekbe foglalni, hogy azután ki-ki eljuthasson az igazságaihoz. Talán ezért nagyon visszafogott az ítélkezésben; és talán szereti, ha az ő igazsága világítja meg másokét is. *„Szociológiai felmérések igazolják* – nyilatkozza maga Romsics Ignác –, *hogy az emberek fantáziáját a legrégibb és a legújabb korok foglalkoztatják leginkább. Kétségtelen viszont, hogy míg a korábbi történelmi korszakokra nézve kialakult kánonok vannak, amelyekhez a történésznek csak viszonyulni kell, az utolsó húsz vagy harminc év történetével kapcsolatban még nincsenek ilyen kész interpretációs sémák. Politikailag erősen motivált szubjektív érzületekkel és propagandisztikus szólamokkal persze tele van a padlás, de a feladat éppen ezek meghaladása tárgyszerű és távolságtartó elemzésekkel.”*[*]

Nem tudom, igaza van-e ebben a hitében, de őszintén kívánjuk neki, szerezzen minél több bizonyságot arról, hogy a felvilágosító szenvedély értelmes és eredményes.

Még többet tenni? – hiszen amit ezidáig felmutathat e téren, az is imponáló. Romsics Ignác *tanár,* a szó egyszerű és nemes értelmében. A tanárt nem az iskola épülete, intézménye teszi – az olyan, amilyen, olykor akadályozza és korlátozza, máskor előre viszi, előzékenyen megkönnyíti, hogy egyszerűen tegye, amit tennie kell. Romsics Ignácnak volt része az előbbiben; most úgy tűnik, az utóbbi a helyzet, és ez jó. A *tanárt* azonban valójában a tanítványai mérik és fémjelzik. Akadnak közülük, akik legfeljebb egy-egy foszlányt, távolodó képet, gondolat-töredéket őriznek tanárukról; lesznek, akik teszik a dolgukat ott, ahol tudják s iparkodnak jól tenni azt; s akadnak, akik a mester nyomdokaiba lépnek, vele együtt tevékenykednek közös történeteket alkotva, közös hitben, talán szenvedélyben is – de olykor vitatkozva, sőt össze-összecsapva vele. Úgy hisszük, Romsics Ignácnak tanári pályafutása alatt szép számmal akadt tanítványa minden fajtából. Az utolsó csoport, a tevékenység közössége, tanítványokból a mai magyar történetírás fiatal generációját fémjelző, elismert képviselői ma vele ünnepelnek.

Teljes mértékben igaza van Romsics Ignácnak akkor, amikor az oktatásra úgy tekint, mint a leggyümölcsözőbb befektetésre, mint egy ország felzárkóztatásának legfontosabb elemére. Gondolatát idézve: „A *dualizmus és a Horthy-korszak példája éppúgy ezt mutatja, mint Japán vagy Finnország felzárkózása. Az oktatás az, amely hosszú távon alapvetően és kardinálisan javíthatja a pozíciónkat, és ebbe a közoktatást és a felsőoktatást egyaránt beleértem. […] Végre egyszer nagy levegőt kellene venni a magyar parlamentnek, és államférfiakhoz méltó előrelátással komolyan beruházni abba, amelytől a jövőnk elsősorban függ. Vagyis az oktatásba, hogy a magyar fiatalok tíz, húsz év múlva ismét versenyképesek legyenek a finnekkel, dél-koreaiakkal, írekkel, németekkel és másokkal szemben.”*[*]

Kívánjuk, hogy Romsics Ignác következő kerek születésnapján már ilyen fényes ajándékról is beszámolhassunk!

Isten éltesse a Professzor Urat! Isten éltessen, Ignác!

* Romsics Ignáccal Rádai Eszter beszélgetett – MOZGÓ VILÁG ONLINE, 2010 áprilisa

OKTATÓK

Ballabás Dániel

„A gróf, meg a soffőr 140 pengője” – Egy főnemesi aranyifjú a két világháború közötti Magyarországon

A magyar főnemesség a változó világban

A dualizmus idején még jelentős politikai és társadalmi befolyással rendelkező főnemesség pozíciói a Monarchia összeomlásával megroppantak, s a régi viszonyok közé a forradalmi időszak után már nem volt lehetőség visszatérni. A közvélemény – a politizáló elit részeként – a főnemességet is felelősnek tartotta a világháborús katasztrófáért, ugyanakkor a Habsburgok trónfosztásával, illetve a király nélküli királyság államformájának megszilárdulásával a főnemesség megszűnt az uralkodó és a nemzet közötti összekötő kapocs lenni, mintegy funkcióját vesztette. Sokan legitimista meggyőződésük miatt vonultak vissza a közélettől. Ebben az új szituációban a nagybirtokrendszer maradéktalan fenntartása, valamint az arra alapozott politikai befolyás és exkluzív életmód már egyáltalán nem tűnt magától értetődő dolognak. Az 1920-as években – a korábbiakhoz képest ugyan jóval csekélyebb arányban – még jelen volt a főnemesség a nemzetgyűlésben, majd képviselőházban, továbbá az egymást váltó kormányokban, sőt a korszak miniszterelnökei is közülük kerültek ki (Teleki Pál, Bethlen István, Károlyi Gyula). 1932 után azonban – a politikai életben bekövetkező generációváltással – már csak hírmondóban maradt néhány országos szinten is jelentős reprezentánsuk.[1] A kormányfői széket ekkor elfoglaló Gömbös Gyula – sajtófőnöke szerint – egyenesen azzal dicsekedett, hogy *„Az első gróf- és bárómentes minisztérium az enyém”*.[2] Az 1918-ban de facto megszűnt, a korábbi reform ellenére is túlnyomórészt főnemesekből álló főrendiház újjászervezésére

[1] *Barta Róbert*: Egy történelmi osztály hanyatlása. Arisztokrácia és a politikai elit 1919 után. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009. 202–203.; *Gyáni Gábor*: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2004. 228–230, 235–236.; *Püski Levente*: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (I.) Korunk, 2008/9. 90–91.; *Püski Levente:* Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon (II.) Korunk, 2008/10. 97–102.

[2] *Antal István*: Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. [Budapest], 2003. 117.

viszonylag későn, 1927-ben került sor. Az immár felsőháznak nevezett és szervezetét tekintve is átalakított, a képviselőházhoz képest egyébként is csekélyebb súlyú második kamara tagságának viszont mindössze a negyedét adta – különböző jogcímek alapján – a főnemesség.[3] A központi és helyi adminisztráció, vagy másképp az országos és helyi közélet összekötő kapcsát jelentő főispáni karban a korszak egészét tekintve egyenletesen alacsony számban képviseltették magukat,[4] de a dualizmus időszakának végén még általuk dominált diplomáciai testületben is hamarosan töredékére zsugorodott a jelenlétük.[5] Összességében tehát nem tudta kiheverni a magyar főnemesség a Monarchia összeomlását és a forradalmak okozta sokkot. Az 1920-as évtized végére pedig már a kortársak számára is nyilvánvalónak látszott, hogy csak vergődik az új viszonyok között, s helyét keresi a gyorsan változó és számára idegen világban.

Csekonics Erzsébet grófnő 1929-ben publikálta a Magyar Szemle hasábjain – szerkesztői elhatárolódás mellett – A magyar arisztokrácia válsága című rövid helyzetértékelését. Ebben megállapította, hogy *„Sokan, Európa nagyobb része, ma már ott tart, hogy az arisztokráciát elévültnek tekinti és ma-holnap már csak mint muzeális régiségről fog megemlékezni róla (…) Jelenleg [az arisztokrácia] … nagy krízisen megy keresztül, krízisen, melyben legalább ötven százaléka azokból, akik nincsenek a helyzet magaslatán, alá fognak merülni. Ennek az ötven százaléknak egyik része … azokból áll, akik nem akarnak alkalmazkodni a mostani dolgozó, örökké siető világrendszerhez, akik ósdi elmaradottságban szép lassacskán mindenről lemaradnak. (…) A másik része [pedig] azokból …, akik átöröklött léhaság és »inefficiency« folytán komoly, kitartó vagy alkotó munkára nem képesek, de a mellett nem tartanak ki »kaszt«-juk jeligéi, eszméi mellett, hanem a régi rendszerrel ítélőképességüket elvesztve, életmódjukkal lejáratják magukat és aláássák »kaszt«-jukat. (…) nagy selejtezés történik jelenleg és habár a salak között sok érték is veszendőbe megy, végeredményben mégis csak az életképes elemek megtisztulását vonja maga után.”* Utóbbiak, az arisztokrácia jövőjét képviselők társadalmi hivatása – hiszen „*tapasztalatból tudjuk, hogy minden telivér és kitenyésztett lény fokozott tulajdonságokkal bír” – „az emberekben meglévő legnemesebb ösztönöket, eszményiséget és széles látókörön, megértésen alapuló nagylelkűséget, bátorságot, hűséget és szilárd, jellemes gondolkodásmódot képviselni.”*[6]

A cikkre a konzervatív szociálpolitikus Weis István reagált, előbb a folyóirat hasábjain, majd a következő évben A mai magyar társadalom címet viselő mun-

---

[3] *Püski Levente*: A magyar felsőház története 1927–1945. Budapest, 2000. 7., 11–12., 29.

[4] *Takács Tibor*: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. Századok, 2000/5. 1053.

[5] *Pritz Pál:* Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944). In: A magyar diplomácia a két világháború között. Tanulmányok. Budapest, 1995. 26.

[6] *Csekonics Erzsébet grófnő*: A magyar arisztokrácia válsága. Magyar Szemle, 1929. febr. (V. kötet, II. szám) 161–164.

kájában fejtette ki véleményét a főnemességről. Weis vitatta, hogy *„valóban a faj tökélye-e ... az arisztokrácia általában és különösen nálunk”*. Ezt cáfolandó, hangsúlyozta annak idegen eredetét, a közügyek iránti teljes érdektelenségét, kétségbe vonta testi és szellemi kvalitásait, sőt józan politikai ítélőképességét is. Mindemellett – meglátása szerint – a főnemesség mégis érdemein felül képes érdekeit érvényesíteni, ami azzal magyarázható szerinte, hogy *„közönségünkben ma is nagymérvű, sokszor a nevetségesség határáig terjedő mágnásimádat van”* – vagyis a társadalomban mélyen benne gyökerezik a hagyományos tekintélyek iránti tisztelet.[7] Utóbbit más kortárs szerzők is hasonlóan látták. A szintén konzervatív történész, Szekfű Gyula, Három nemzedékének 1934-ben megjelent folytatásában a Trianon óta eltelt időszak „neobarokk társadalmának” egyik jellegzetességeként a tekintélyelvűséget és a címkórságot emelte ki.[8] Szabó Lőrinc pedig úgy fogalmazott, hogy *„Amilyen ízléstelen tud lenni a »szellemi arisztokrácia« folytonos emlegetése, épp olyan utálatos és ugyanakkor megdöbbentő az a hökkent és boldog hajlongás, amellyel egy-egy üres címet számtalan helyen fogadnak. (...) Miért nagyhatalom ... már egymagában egy-egy hétágú korona? A társadalmi sznobság, a rossz nevelés, a példaadás teszi azzá.”*[9]

A Magyar Szemle szerkesztője – ekkor Szekfű Gyula – azt a megjegyzést fűzte Weis István cikkéhez, hogy a szétesőben lévő *„arisztokrácia problémája mindinkább átalakul a nagybirtok problémájává, viszont a nagybirtokos osztály már többé nem tisztán arisztokratákból áll”*.[10] A baloldali szociológus Erdei Ferenc viszont a főnemesség változatlan dominanciáját hangsúlyozta a földbirtokviszonyok terén. Ő úgy látta, hogy *„A történelmi tőkének, a földnek a birtokában s a társadalomvezetés történeti szerepeiben, tehát az állam és az egyház vezető pozícióiban együttvéve, szám szerint már kisebbség ebben a korszakban a születési arisztokrácia ... Befolyásuk és presztízsük azonban ekkor is majdnem töretlenül érvényesül a társadalomvezetésben és a politikai életben, a nagybirtok tulajdonosai között pedig szám szerint is többségben vannak”*.[11] Manapság, kvantitatív módszerekkel megvizsgálva a korszak földbirtokviszonyait, már árnyaltabban látjuk a képet. A legnagyobb földbirtokosok ugyan valóban a főnemesek közül kerültek ki, folyamatában nézve azonban 1893 és 1935 között jelentősen csökkent az általuk birtokolt föld mennyisége, nagybirtokosi pozícióik számottevően romlottak.[12]

---

[7] *Weis István*: Az arisztokrácia. Magyar Szemle, 1929. máj. (VI. kötet, I. szám) 1–10.; *Weis István*: A mai magyar társadalom. Budapest, 1930. 126–145.

[8] *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1934. 410–413.

[9] *Szabó Lőrinc*: Életfogytiglani arisztokrácia. In: Wesselényi Miklós és társai: Az arisztokrácia válsága és jövője. Ankét. Budapest, 1942. 56.

[10] *Weis*: Az arisztokrácia, i.m. 1.

[11] *Erdei Ferenc*: A magyar társadalom a két háború között (I). Valóság, 1976/4. 25., 44.

[12] *Eddie M. Scott – Hutterer Ingrid – Székely Iván*: Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935. Történelmi Szemle, 1990. 344–346.

Széchényi Viktor gróf 1933-ban papírra vetett gondolatai szerint *„a magyar főúri osztály fiatalabbjai közül néhányan vagyoni alapjuk csökkenése arányában mindjobban elvesztették erkölcsi iránytűjüket s mind kifejezettebben távolodtak el a nemzet iránt tartozó kötelességeiktől és a korrekt úri gondolkodás irányelveitől. Ezzel bő táplálékot adnak azon falbontó nagy tábornak, mely a fajkiválasztást, a hagyományokat, a keresztény gondolkodás elveiben évszázadokon át történő nevelést csak naív, ephemer, minden alapot nélkülöző fogalomnak tartja”*.[13] A főnemesi aranyifjak sorozatos botrányai, noha az elkövetők valószínűleg csak a kisebbséget képviselték, a szenzációra éhes hírlapok révén azonnal országvilág előtt ismertté váltak, s minden bizonnyal nagyban hozzájárultak az egész főnemesség diszkreditálódásához. A kritikák egy része így kifejezetten az ifjabb főnemesi generációra irányult. 1932 elején Bethlen István gróf tartotta a Nemzeti Kaszinó szokásos Széchenyi-emlékbeszédét, melyben az alapító szelleméhez híven önvizsgálatra szólította fel a „történelmi osztályok” tagjait. Mondandójában sajnálattal konstatálta, hogy *„mintha fokozatosan kiapadóban volna az a bő forrás, amely a magyar arisztokrácia és a történelmi osztályok soraiból ... a nemzetnek nagy fiakat szült. (...) 50 évi béke és jólét gyakran elpuhítja a benne élő generáció lelkét, és mi is fiainkat gyakran tétlenségre és csak élvezetre neveltük. Márpedig abból a fiatalságból, amely dologtalanságban és élvezethajszolásban nő fel, kihal az élet nagy feladataival megküzdeni képes férfias kitartás, kihal az áldozatkészség a köz javára, elhal a képesség mások vezetésére, mert saját életét sem önmaga formálja, hanem az élet labdajátékává válik. Az bizonyos, hogy vezető szerepre csak kevesen születnek, de így még azok is elkallódnak a nemzet szempontjából, akikben van hozzá tehetség, mert fiatalkorban nem tanulják meg komolyan szembenézni az élet komoly feladataival”*.[14] Weis István vélekedése szerint *„a fiatalabb főúri nemzedék a közpályára elkészülésnek még azt az igazán könnyű módját is súlyosnak tartja, hogy néhány évet tanulmányoknak szenteljen és az élet megismerése végett valamilyen hivatalban töltsön el. Az egyetemek szemináriumi gyakorlatain éppúgy hiába keressük őket, mint a Tiszti Címtárban vagy a Honvédségi Évkönyvben, holott azelőtt szabály volt a birtok átvétele előtt valamely külföldi egyetem látogatása és a hadseregben vagy miniszteri fogalmazói szolgálatban eltöltött néhány év”*.[15]

[13] *Széchényi Viktor:* Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchényi nemzetség történetéből. Székesfehérvár, 1933. 4.

[14] Széchenyi emlékezete: serlegbeszédek a Nemzeti Kaszinóban 1864–1944. Szerk. Anka László. Budapest, 2010. 330–332.

[15] *Weis*: A mai magyar, i.m. 140.

A családi háttér

Tanulmányunk főszereplője, gróf Széchényi Pál Imre (1904–1978) nemzetségének abból az ágából származott, melyet Széchenyi István fiatalabb bátyja, Pál alapított.[16] Szűkebb családja birtokviszonyainak megértéséhez vissza kell mennünk a 19. század elejére, amikor a kihalás szélére került nemzetség továbbvivője, s így a teljes nemzetségi birtokállomány egyedüli tulajdonosa, Széchényi Ferenc, felosztotta birtokait fiai között. Kaposi Zoltán 300 000 (meghatározatlan) holdról ír,[17] míg a kései leszármazott Széchényi Viktor 230 000 kat. holdra becsülte a családfő kezén lévő birtokokat.[18] Mindenesetre tekintélyes birtokmennyiségről volt szó, melyen ekkoriban három személy, Széchényi Lajos, Pál és István osztozott. Széchényi Ferenc 1815-ben egy-egy hitbizományt alapított számukra, fennmaradó szabad birtokait pedig szétosztotta közöttük. E birtokosztálynál a jövedelem egyenlőségének megteremtésére törekedtek, így a három testvér nem egyforma nagyságú területet kapott.[19] Széchenyi István saját birtokainak nagyobb részét később eladta bátyjainak, így végül ő csak mintegy 31 500, Lajos 107 000, míg a minket elsősorban érdeklő Pál 95 000 kat. holdnyi birtokot hagyott utódaira halálakor.[20] Az egy személyre jutó birtokmennyiség változásának – leginkább csökkenésének – okai között elsősorban a leszármazottak számának szaporodását és ennek következtében a birtokok osztódását kell megemlítenünk. Széchényi Lajosnak – két feleségétől – kilenc gyermeke született, közülük halálának évében (1855) öt volt életben (három fiú és két leány). Istvánnak halálakor (1860) két élő fia volt (egyetlen leánya születése után két héttel elhunyt), míg Pálnak – két asszonytól – 14 utóda látta meg a napvilágot, akik közül kilenc megélte az apa halálát (1871, hét fiú és két leány).[21] Mindezeket előrebocsátva, Lajos örökösei fejenként 20–30 000 kat. holdnak örülhettek. István idősebb fiának, Bélának kedvezett, ő mintegy 27 000 kat. holdat kapott, míg Ödönnek alig több mint 4000 jutott. Pál ágában, ahol a legtöbb örökös volt, (kerekítve) 3500 és 15 000 kat. hold közötti birtokot osztottak ki az utódok között.[22]

A birtokaprózódás folyamatát jól megvilágítja az 1890-es évek óta megjelenő gazdacímtárak alapján készített kimutatásunk:[23]

---

[16] *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. kötet. 39.51.

[17] *Kaposi Zoltán*: A magyarországi nagybirtokrendszer változásai (1700–1945). In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, 32. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár, 2001. 109.

[18] *Széchényi*: Töredékek, i.m. 106.

[19] *Fraknói Vilmos*: Gróf Széchényi Ferenc. 1754–1820. Budapest, 2002. [Reprint.] 281–283., 285.

[20] *Széchényi*: Töredékek, i.m. 108., 119., 131.

[21] *Gudenus*: A magyarországi, i.m. 26–53.

[22] *Széchényi:* Töredékek, i.m. 110., 114., 132., 134., 120–130.

[23] A kimutatás készítésekor a következő főbb alapelveket követtük: Szerepelnek benne a beházasodott feleségek és birtokaik, de nem szerepelnek a kiházasított leányok (házasságkötésük idő-

Év:	**1895**[24]	**1911**[25]	**1925**[26]	**1935**[27]	**1943**[28]
Birtokosok száma (fő)	19	26	28	29	31
birtokkategória					
10000 < kat. hold	5 (26,3%)	3 (11,5%)	3 (10,7%)	3 (10,3%)	2 (6,4%)
10000–5000 kat. hold	7 (36,8%)	11 (42,3%)	8 (28,5%)	3 (10,3%)	3 (9,6%)
5000–1000 kat. hold	1 (5,2%)	6 (23,0%)	9 (32,1%)	19 (65,5%)	24 (77,4%)
1000 > kat. hold	6 (31,5%)	6 (23,0%)	8 (28,5%)	4 (13,7%)	2 (6,4%)
A birtokok összterülete (kat. hold):	141.018	160.651	134.497	116.706	112.575
Egy főre eső átlagos birtoknagyság (kat. hold):	***7.422***	***6.179***	***4.803***	***4.024***	***3.631***

Látható, hogy a birtokok összterülete az első világháborút követően meredeken csökkenő irányt vett. Ennek legfőbb okaként – a trianoni területveszteségen és a földreformon túl – talán azt lehetne megjelölni, hogy a korábbi időszakhoz képest több leány kapta meg ténylegesen ingatlanban az örökségét, amely férj-

pontjától kezdve). Utóbbiakat egyébként a gazdacímtárak is férjük nemzetségénél tüntetik fel (X. Y.-né).

Az 1895. évi gazdacímtár – szemben a későbbi kiadásokkal – nem tulajdonosonként, hanem gazdaságonként tünteti fel a birtokterületeket. Ennek köszönhetően azzal a problémával találjuk szemben magunkat, hogy 5 családtag idegen személlyel osztozik bizonyos birtokokon, a tulajdoni hányadokat pedig nem ismerjük. Ezekben az esetekben úgy vettük, mintha minden tulajdonos egyenlő részesedéssel rendelkezne. A kérdés persze az, hogy ez a kissé önkényesnek tűnő megoldás milyen torzításokat okozhat ez a kimutatásban? Kipróbálva a lehetséges minimális (1 kat. hold) és maximális részesedéseket, az ötből mindössze egy személy kerülhetne át más birtokkategóriába (lépne elő latifundium-tulajdonossá). Ehhez azonban igen nagy részesedéssel (96%) kellene rendelkeznie a másik két birtokostársával szemben (4%). A részesedések arányának pontos ismeretében viszont a nemzetség birtokainak összterülete és az egy főre eső átlagos birtoknagyság módosulhatna valamelyest. (Összesen valamivel több mint 9000 kat. hold földterületen osztoznak idegenekkel.)

A problémakör másik felét azok a birtokok alkotják, amelyek a nemzetségen belül vannak (gyakran csak eszmeileg) megosztva – ismét csak ismeretlen hányadban – két vagy több személy között. Ez mindegyik gazdacímtárban előfordul. A hiba ebben az esetben a birtokkategóriákba sorolásnál jelentkezhet. Itt azonban a Széchényi Viktor adatai alapján (Széchényi 1933. 103–134.) legtöbbször szét lehetett osztani a megfelelő arányban a birtokokat – egyébként ugyancsak egyenlő tulajdoni hányadot tételeztünk fel.

[24] A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.

[25] Magyarországi gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. [Budapest, 1911]

[26] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján. Összeállította és kiadta a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1925.

[27] Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Budapest, 1937.

[28] *Gudenus János – Szentirmay László*: Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások. Budapest, 1989. 294–297.

hezmenetele után (vagy már eleve férjes asszonyként) kikerült a Széchényi nemzetség birtokállományából. Ez a folyamat – a birtokok összterületének csökkenése – szintén hozzájárult az egy főre eső átlagos birtoknagyság jelentős kisebbedéséhez. Megjegyzendő azonban, hogy korszakunk vége felé ez a lecsökkent átlagterület még mindig igen tekintélyesnek számított. Az 1935-ben kimutatott 4024 kat. hold átlagos birtoknagysággal az ország 223. legnagyobb birtokosa lehetett volna valaki.[29]

Megközelíthetjük ugyanakkor a kérdést a másik oldalról is: vajon hány olyan tagja volt a Széchényi nemzetségnek, aki egyáltalán nem rendelkezett földbirtokkal? Ebben az esetben célszerűnek tűnik pusztán csak a született Széchényieket vizsgálni, azaz a beházasodott feleségeket elhagyni mind a birtokosok, mind pedig az összes családtag közül (a kiházasított leányok ebben a kimutatásban sem szerepelnek).

Év:	**1895**	**1911**	**1925**	**1935**	**1943**
Az összes családtag száma (fő):	57 (100%)	80 (100%)	84 (100%)	75 (100%)	80 (100%)
Birtokosok száma (fő):	16 (28,0%)	22 (27,5%)	24 (28,6%)	23 (30,7%)	26 (32,5%)
Az összes birtok nélküli családtag száma (fő):	***41 (71,9%)***	***58 (72,5%)***	***60 (71,4%)***	***52 (69,3%)***	***54 (67,5%)***

A táblázat alapján elmondhatjuk, hogy a nemzetség született tagjainak alkalmanként csupán kevesebb mint harmada volt földbirtokos. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többiek – s köztük is elsősorban a fiatalabbak – egyszer és mindenkorra el lettek volna zárva a földingatlantól, hiszen egyenes ági öröklés révén az előző generációk kihaltával jó eséllyel földhöz lehetett jutni. Az persze már más kérdés, hogy ez mennyi idő múlva következett be, s a várományos hogyan „vészelte át" ezt a gyakran több évtizedig tartó időszakot. Bár Széchényi Viktor szentenciája szerint a birtokállomány lemorzsolódását követően a nemzetség társadalmi megbecsülését és rangját a továbbiakban tagjai *„egyéni képességeinek és munkájának, vagy érdemeinek"* kellene biztosítania,[30] ezzel a teherrel – úgy tűnik – nem minden családtag volt képes megbirkózni.

Széchényi Pál Imre nagyapja, Pál – 1882 és 1889 között földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter[31] – mintegy 10 000 kat. hold területű birtokot örökölt hasonnevű apjától, melyből közel 2000 holdat idővel eladott.[32] Két fia, Aladár és Emil, még apjuk életében örökösödési és osztályos egyezséget kötött, melynek értelmében előbbi lemondott minden apai örökségéről, ti. anyja révén

[29] Magyarország földbirtokosai, i.m. 1935. 415–416.

[30] *Széchényi*: Töredékek, i.m. 4.

[31] *Bölöny József – Hubai László*: Magyarország kormányai 1848–2004. Budapest, 2004. 450.

[32] *Széchényi*: Töredékek, i.m. 127–128.

várományosa volt a gyermektelen Andrássy Dénes hitbizományának.[33] Pál miniszter 1901-ben bekövetkezett halála után így birtokai Emil fiára – Pál Imre apjára – szálltak. Emil 1892-ben nőül vette Hunyady Mária grófnőt, aki révén a Bács-Bodrog vármegyei Vajszka és Bogyán határában több mint 10 000 kat. holddal gyarapította a család birtokállományát.[34] Az 1911-es gazdacímtár alapján a két említett községben, valamint a Somogy vármegyei Lábodon összesen 18 205 kat. hold földbirtokkal rendelkeztek.[35] A századforduló utáni tiszti címtárakat átböngészve Széchényi Emil a társadalmi és politikai élet aktív szereplője: a főrendiház örökös jogú tagja, Sopron vármegye főispánja, országgyűlési képviselő, számos részvénytársaság igazgatósági tagja, társadalmi szervezetek elnöke, császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos. Megszerzett pozíciói azonban a történelmi Magyarország felbomlásával megroppantak, s különböző szerencsétlen ügyeletek folytán a család anyagi összeomlása idővel olyan mértéket öltött, hogy az 1920-as évek végétől kezdve már a sajtó is rendszeresen foglalkozott vele.

Széchényi Pál Imre ámokfutása

Széchényi Emil családjának szorult anyagi helyzetére eredetileg fia, Pál Imre sorozatos botrányai kapcsán figyeltünk fel. Az 1904-ben született, tehát az alábbi események idején a húszas éveiben járó fiatalember „közszereplését" olyan hangzatos szalagcímek kísérik a korabeli bulvársajtóban, mint *„Botrányos verekedés az Astoria szálló halljában"*,[36] *„Széchenyi Pál Imre gróf három pilótaruhája és az Atlanti óceán"*,[37] vagy *„A gróf, meg a soffőr száznegyven pengője"*.[38] Ezek a cikkek ugyanakkor nem csupán érdekességként szolgálnak, hanem rávilágítanak arra a módszerre is, amellyel a folyamatosan pénzszűkében lévő grófi csemete kisebb-nagyobb összegekhez jutott. Kiss József sofőr például – a bíróság előtt – így emlékezett vissza az egyik esetre: *„Gróf Széchenyi Pál … engem, mint budapesti autófuvarozót, hosszabb időn keresztül igénybe vett. Állandóan vittem őt kocsimon és egy ízben a Balatonra is lementem vele, ahová fakutyázni hívta meg ismerőseit. Egy alkalommal száz pengőt kért és kapott tőlem a gróf, két másik alkalommal pedig egyenként 20 pengőt adtam neki, mert ebédre kellett. Fogalmam sem volt arról, hogy rossz viszonyok között él, hogy ellene árverés volt kitűzve és hogy már a vagyontalansági esküt is letette. A családjához*

[33] Budapest Főváros Levéltára – VII.7.d – 1901 – V.(I)193. 2–5.
[34] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 623 301. 1933. 41.
[35] A magyar korona országainak, i.m. 83., 99., 603.
[36] 8 Órai Újság, 1932. dec. 20.
[37] A Reggel, 1932. dec. 19.
[38] 8 Órai Újság, 1935. ápr. 28.

fordultam, de mivel nem fizettek, kénytelen voltam feljelentést tenni a gróf ellen."[39] Ennél azonban jóval kínosabb lehetett a Széchényi nemzetség számára az a szituáció, amikor Pál Imre ügyei az országgyűlés plénuma elé kerültek. A gróf ugyanis rágalmazás miatt feljelentést tett A Reggel című napilap egyik cikke miatt, melynek felelős szerkesztője történetesen országgyűlési képviselő volt, s így mentelmi jogának felfüggesztése kapcsán a képviselőházban is felolvasásra került a kifogásolt újságcikk: *„Pál Imre gróf* – olvashatjuk – *... mindig franciapezsgős dáridókat rendezett, amelyek számláival a pincérek valóságos szakaszai jelentkeztek már a kora reggeli órákban a várbeli Széchenyi-palota portásánál (...) [aki] 10, 20 és 100 pengős részletekben 1930 óta 1335 pengő kölcsönt folyósított Széchenyi Pál Imre grófnak, melynek most bottal ütheti a nyomát. (...) Ebben az összegben nincsenek benne azok a 10, 20 és 30 pengős tételek, amelyeket a fiatal gróf a Várban lévő és közelfekvő kocsmákban, trafikokban és kereskedőknél vétetett fel a szerencsétlen portással."* De hasonlóan nem kapta vissza a pénzét a Nemzeti Kaszinó *„egyik legelőkelőbb"* tagja sem, aki becsületszóra 10 000 pengőt kölcsönzött a grófnak. A cikk szerint a fiatalember a *„legutóbbi hetekig feküdt a Pajor-szanatóriumban, ahová a hitelezők zaklatásai elől menekült s ahonnét végül 1400 pengős kiegyenlítetlen számlatartozás miatt távozni volt kénytelen"*. Mindezek után az ismeretlen újságíró azt tanácsolta neki, hogy – „*amint ez a kevésbé előkelő családokban is szokásos baj esetén – vonuljon zárt intézetbe"*.[40]

Bár családja szerint volt ügyvédjük folytat sajtókampányt Pál Imre ellen, „*bar-lovagnak, lumpnak, költekezőnek"* tüntetve fel őt a nyilvánosság előtt,[41] a Széchényi nemzetség tágabb közvéleménye sem volt jobb véleménnyel a grófról. *„Pálimre dolgaival* – írja levelében egyik rokona – *nem kívánok foglalkozni, miután a múltban volt bőséges alkalmam az ő megbízhatatlan jellemét megismerni. Én ezentúl már csak egy áldozatra vagyok hajlandó t.i. hogy megfizetem útiköltségét Afrikába vagy Ausztráliába, mert tudom, hogy ez a haszontalan fickó nemzetségünkre és nevünkre a jövőben is csak szégyent fog hozni. Álláspontom tehát, hogy országunkat el kell hagynia, mert itten, hol mindenki ismeri, új életet többé nem kezdhet. (...) Pálimre legelső piszkos adósságainak kifizetését én előlegeztem, akkor megígérte nekem, hogy felhagy léha életével és komoly foglalkozás után néz. Egyiket sem tartotta meg, sőt fokozottabb mértékben folytatta léhaságait párosítva csalás és hazugsággal. (...) Nem szabad elfelejteni, hogy Pálimrének semmi vagyona vagy jövedelme nincsen és egyenesen anyjának*

[39] 8 Órai Újság, 1935. ápr. 28. 5.

[40] Képviselőházi Napló, 1931. XIX. kötet 432. Az országgyűlés képviselőházának ülése 1934. január 16-án.

[41] Magyar Lloyd, 1933. jan. 7. 3.

kegyeire van utalva, akinek magának is alig van valamije"[42] – apja, Széchényi Emil ugyanis 1932-ben elhunyt.

A fentiek alapján Pál Imre személyében egy mihaszna főnemesi aranyifjú képe bontakozik ki előttünk, ugyanakkor a család említett anyagi tönkremenetele talán mégsem (csak) neki köszönhető. Ő ugyanis – mint láttuk – elsősorban mások pénzéből élt. Összehozta azonban a sors egy olyan emberrel, aki hasonló életmódot folytatott, de vele ellentétben „nagyban utazott" és az ifjú gróf családját alkalmas terepnek ítélte annak kifosztásához. Báró Collas Tibor ügyvéd – *„aki általában a mondén világ találkozó helyein tett szert klientúrájára"* – egy bárban ismerkedett Széchényi Pál Imrével. Ügyvédként való fellépését az tette lehetővé, hogy Hunyady grófnő bácskai birtokait Trianon után a szerb kincstár szinte teljes egészében elkonfiskálta, amiért a család a hágai vegyes döntőbírósághoz fordult. A optánsper során a „család érdekeit" képviselő Collasnak 120 000 pengő előleget folyósítottak a költségekre, sikerdíj gyanánt pedig a követelés harmadrészét kötötték le számára. A báró viszont újabb és újabb „halaszthatatlan" költségekkel jelentkezett, melyek kifizetésének elmulasztása – érvelése szerint – az egész optáns-követelést veszélybe sodorná. A család tehát – futva a pénze után – fizetett, lassan elzálogosítva még meglévő ingatlanait.[43] Collasnak emellett sikerült beférkőznie a Széchényiek közé is: 1935 elején feleségül vette Pál Imre nővérét, Erzsébet grófnőt.[44] Mivel az esküvő idején a báró és a család már perben állt egymással, talán nem tévedünk nagyot, ha azt gondoljuk, hogy nem a szerelem keresendő e frigy hátterében. Erre látszik utalni a törvényszéki orvosszakértő azon szakvéleménye, két évvel a házasságkötés után, mely szerint *„Collas Tibor a feleségét több alkalommal ütlegelte, úgy, hogy nyolc napon belül gyógyuló sérüléseket szenvedett, elzárta, … koplaltatta, térdepeltette, cselédeivel ellenőriztette."* Ugyanekkor védekezésében Collas azt állította, hogy *„önvédelemből ütötte meg nejét, aki részegen dulakodott vele"*.[45] Míg tehát a harmincas évek elején Széchényi Pál Imre egyedül borzolta a nemzetség tagjainak idegeit, addig az évtized második felében a Collas Tiborral kibővült család szolgáltatott témát a bulvársajtó számára.

Lehetne folytatni a történetet, de a lényegen nem változtatna. Széchényi Pál Imre sem a nagy elődök szelleméhez, sem a kor kihívásaihoz, a főnemességgel szemben támasztott fokozott elvárásokhoz nem tudott alkalmazkodni. Hasonszőrű társaival együtt mérföldes léptekkel taposta a sárba a főnemesség amúgy is megcsappant reputációját. Nem nehéz kitalálni, hogy kire gondolhatott Széchényi Viktor, amikor 1933-ban papírra vetett a következő gondolatot: *„Vajha nemzetségünk fiai sohasem tántorodnának el az ősök által vallott s reánk maradt*

[42] MOL P 623 301. 1933. 6. Széchényi Aladár levele Széchényi Gyulához, 1933. jan. 5.

[43] Magyar Lloyd, 1933. jan. 7. 1–3.

[44] *Gudenus*: A magyarországi, i.m. 51.

[45] MOL K 612 a) sorozat. MTI Magyar Országos Tudósító, 1937. dec. 21. 2. törvényszéki kiadás

elvektől, melyeket oly tömören és csattanósan ad vissza az ő régi jelmondatuk: A keresztény – magyar – nemes / Istenéhez – hazájához – királyához – hív / Hajló – buzgó – engedelmes / Jámbor – bátor – igaz – szív!”[46]

Sic transit gloria mundi.

[46] *Széchényi:* Töredékek, i.m. 4.

Bartók Béla

A Molotov–Ribbentrop-paktum az 1984–1994 közötti általános iskolai tankönyvekben

„Nekünk és azt hiszem, ez a német kormányra is érvényes, több megfontoltsággal kell népeinket az országaink közötti kapcsolatokban végbement változásokról tájékoztatni."[1] – figyelmeztette Sztálin a német külügyminisztert, amikor az a megállapodást dicsérő nyilatkozat tervét terjesztette elő Moszkvában. A Molotov–Ribbentrop-paktum és annak súlyos következményei a Szovjetunió által megszállt országok történelemtanításában évtizedeken keresztül tabunak számítottak és az elhallgatás és dezinformáció egyik tipikus példájának tekinthetők. Bennünket azonban most csak az érdekel, hogy mit tanulhattak erről a magyar iskolákban a diákok az elmúlt évtizedekben. *„Kézikönyvek, tankönyvek szerzőinek, középiskolai, egyetemi tanóráknak legkínosabb pontja ez az utóbbi évtizedekben azokon az államterületeken, amelyeket a Szovjetunió szabadított fel a fasizmus alól. Ma már kérdéseket tesznek fel a hallgatók, olvasók."*[2] – írta Glatz Ferenc 23 éve.

Éppen ezért részletesen megvizsgáltuk az 1984–1994 közötti általános iskolai történelem tankönyvek szövegét és mondanivalóját. Azért kellett kiterjeszteni a kutatás időhatárait, mert csak akkor érzékelhetők a változások, ha látjuk, 1989 előtt mit tartalmaztak erről az eseményről a könyvek. 1994 pedig azért lehet határkő, mert abban az esztendőben vált teljessé a mai napig választható történelemtankönyvek listája. A középiskolai oktatási eszközök – hasonlóan elgondolkodtató és beható – vizsgálata természetesen egy újabb kutatás tárgya lehetne, de véleményünk szerint nagyobb hatása van az általános iskolai tankönyveknek a társadalomra, mert a lakosság nagyobb hányada leginkább ezekből ismerte meg a közelmúlt eseményeit. Az is kérdés, miért csak ezt a megállapodást tartottuk elemzésre méltónak, mert 1939 szeptemberétől a Szovjetunió is hozzálátott saját kelet-európai befolyási övezetének kiterjesztéséhez, amely során fegyveres erőszakot alkalmazott a balti államokkal, Lengyelországgal szemben. Ezek az események, amelyek már a 2. világháború hadtörténetéhez tartoznak, valójában „csak" realizálták a paktumban foglaltakat. Ideológiai és pedagógiai szempontból – véleményünk szerint – a szerződés interpretációja az, ami inkább figyelemre méltó.

---

[1] *Borus József*: Ribbentrop Moszkvában, História, 1988/5, 31.

[2] *Glatz Ferenc*: Hitleri Németország, sztálini Szovjetunió, 1939. augusztus–szeptember, História, 1988/5, 30.

Az elemzés menetében a kronológiai sorrendet alkalmaztuk, amely jobban megfelelt a változások vizsgálatának bemutatásához, még akkor is, ha 1993-tól a szinkron elemzési módszer sokkal eredményesebb a plurális tankönyvpiac termékeinél. Az volt az elsődleges szempontunk, hogyan bővültek a tanítandó információk az évek múlásával, bár ezt csak a politikatörténet jelentősebb eseményeivel is össze lehetett volna vetni. A Molotov–Ribbentrop-paktum magyarországi recepciójának története tudománytörténeti kérdés, a közoktatás és a történelemtanítás átalakulása-átalakítása pedig olyan kérdés, amely nem vonatkoztatható el a különböző politikai pártok és tankönyvírók ideológiájától és oktatáspolitikai koncepciójától.

Az 1969-ben és korábban születettek még tanulhattak *Csiszér Béla*[3] és *Sári Gusztáv*[4] könyvéből,[5] amely 1966-tól 19 évig volt hivatalos tanítási eszköz némi változtatással az 1978–1980 között bevezetett tantervnek megfelelően. Ez a könyv a háborúról szóló fejezetben *A második világháború előzményei és kezdete* című leckében érintette a német–szovjet szerződést. Eszerint a nyugati benemavatkozási politika következménye volt a kis népek elárulása és a fasiszta államok bátorítása, ez pedig még Sztálin által kifejtett 1948-ban kifejtett nézeteinek[6] továbbélése volt. *„A fasiszta államok hódító politikája ellen csak a Szovjetunió tiltakozott erélyesen* – írja a könyv – *Felajánlotta erejét a fasiszta államok elleni szövetség létrehozásához. A nyugati hatalmak megkezdték ugyan a tárgyalásokat a szovjet kormánnyal, nem volt azonban szándékukban kölcsönös katonai szerződést kötni. Ezt látták a Szovjetunió vezetői, ezért elfogadták a német kormánynak azt a javaslatát, hogy a két állam kössön megnemtámadási szerződést. Erre 1939 augusztusában került sor. Ez a szerződés egy időre el-*

[3] Csiszér Béla (Resicabánya, 1919.március 26–Berettyóújfalu, 1985. október 17.) pedagógus, 1925-ben települt át a szüleivel Romániából, 1940-ben fejezte be a nagykőrösi református tanítóképzőt, 1940-től Alcsuton, 1941-től 1979-es nyugdíjba vonulásáig Derecskén tanított. 1944-ben behívták katonának, fogságba esett. 1954-ben végezte el az egri pedagógiai főiskolát és ebben az évben lett szakfelügyelő, 1957-től vezető szakfelügyelőként dolgozott Hajdú-Bihar megyében. Sári Gusztávval írt nyolcadik osztályos történelem tankönyvét ötször adták ki. 1958-ban kiváló tanári címet, 1970-ben Állami Díjat kapott.
http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC02469/02833.htm, *2009.10.11.*

[4] Sári Gusztáv (Kaba, 1928. november 20.–Kaba, 1990. augusztus 10.) pedagógus1948-ban Debrecenben végezte a református tanítóképzőt, majd ő is Egerben kapott magyar–történelem szakos diplomát. 1948-tól tanított a kabai általános iskolában miközben szakfelügyelő, minisztériumi munkatárs volt. 1954-ben igazgató lett, de mivel 1956-ban lakóhelyén elszavalta a Nemzeti dalt, le kellett mondania. 1962-ben ismét kinevezték igazgatónak, vezető szakfelügyelőként is dolgozott 1988-as nyugdíjba vonulásáig. 1964-ben Kiváló Tanár lett, 1979-ben Apáczai Csere János, 1988-ban Maróthi György-díjat kapott.
http://iskola.kaba.hu/index.php?com=menupont&par=4, 2009.10.11.

[5] *Csiszér Béla – Sári Gusztáv*: Történelem az általános iskola 8. osztálya számára, Tankönyvkiadó, Budapest, 1980

[6] Történelemhamisítók, Történelmi Megállapítás, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1948

odázta a németek Szovjetunió elleni támadását."[7] A megnemtámadási szerződés[8] kurzivált fogalma volt évtizedeken keresztül az esemény magyarázata, és ez köszönt vissza az ismétlő és összefoglaló kérdésekben is. Ezt a koncepciót támasztja alá a rendszerezés egyik kérdése (*„Mi bizonyítja, hogy a nyugati hatalmak a Szovjetunió ellen irányították a fasiszta államok támadását?"*), valamint az egyik feladat (*Egészítsd ki az alábbi mondatokat! – A Szovjetunió 1939-ben azért kötött megnemtámadási szerződést a fasiszta Németországgal, mert …*)[9] *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja* című lecke a következőképpen emlékeztetett az 1939-es egyezményre: „*A Szovjetunió nem készült fel kellően a fasiszták támadásának fogadására. (…) Ilyen körülmények között szegte meg Németország a Szovjetunióval kötött megnemtámadási szerződést. 1941. június 22-én hadüzenet nélkül megtámadta a Szovjetuniót.*"[10] Nyilvánvaló tehát, hogy az 1970-es és 1980-as években még szó sem eshetett a titkos megállapodásról, és a Szovjetunió önvédelmének érdekét magyarázta több mint egy évtizedig a történelemkönyv. Hogy miért nem készült fel Moszkva a német agresszióra, amikor a szerződés időt adott neki erre, nem derült ki a könyvből.

Az 1980-as évek közepén már elavultnak minősült az először 1966-ban kiadott tankönyv és a történelemtudomány is több új eredménnyel járult hozzá a tantárgy oktatásának tartalmi megújításához. Így került sor *Bíró Ferencné*[11] tankönyvének[12] bevezetésére, amely 1984–1989 között volt használatban. Némileg – de csak formailag és nem tartalmilag – módosította az esemény – vagyis a megnemtámadási szerződés megkötése előzményeinek – bemutatását. Változás volt, hogy a 2. világháborút megelőző fejezetbe került, és *A nemzetközi helyzet a második világháború előtt* című leckében egy külön részfejezetet kapott.

A szöveg szerint a Szovjetunió München után meg akarta akadályozni a háborút, ezért tárgyalásokat javasolt Franciaországnak és Nagy-Britanniának, amelyek hosszú huzavona után 1939 augusztusában kezdődtek meg. A Szovjetunió keleti határán közben egyre több japán provokáció történt, mivel ez Japán próbaháborúja volt, és ott bizonyította tehetségét először Zsukov tábornok. a 2.

---

[7] *Csiszér–Sári*, 121.

[8] A megnemtámadási szerződés egy olyan nemzetközi egyezmény volt, amelyben a felek vállalták, hogy elutasítják egymással szemben a háborút vagy a fegyveres összeütközést és békés tárgyalásokkal fogják megoldani vitáikat.

[9] *Csiszér–Sári*, 122.

[10] Uo. 123.

[11] Bíró Ferencné saját szavai szerint az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett magyar–történelem szakon és utána a Magyar Történelmi Társulatnál, a Szemere utcai fiúiskolában, az Eötvös Gimnáziumban tanított és a Fővárosi Pedagógiai Intézetben dolgozott vezető szakfelügyelőként és szaktanácsadóként. Társszerzője volt Az ókori görögök és rómaiak élete (Bp, Móra, 1983) és az Élet a középkori Európában és Magyarországon (Bp, Móra, 1985) című könyveknek, de a História folyóiratnak is állandó munkatársa.

[12] *Bíró Ferencné*: Történelem és állampolgári ismeretek az általános iskola 8. osztálya számára I.k. Tankönyvkiadó, Bp, 1984

világháború legendás hadvezére. Ezután logikus a következmény: *„1939-re a szovjet államot az a veszély fenyegette, hogy nemzetközileg elszigetelődve Európában és a Távol-Keleten is háborúba sodorják. A szovjet kormány tisztában volt azzal, hogy a náci Németország nem mondott le szovjetellenes katonai és politikai terveiről, de a kialakult helyzet miatt mégis kénytelen volt 1939. augusztus 23-án elfogadni a német javaslatot: megnemtámadási szerződést kötni Németországgal”*[13] Ez a gondolat már differenciáltabb volt, mert nem elsősorban a nyugati hatalmak felelősségét hangsúlyozta hanem a Szovjetunió kényszerhelyzetét magyarázta. Ezt sugallta az ismétlő kérdés: „*Mi az oka annak, hogy bár a szovjet kormány tisztában volt vele, hogy a náci Németország nem mondott le szovjetellenes terveiről, mégis megnemtámadási szerződést kötött Németországgal?”*[14] A kiegészítő anyag rövid forrásrészletet is tartalmazott éppen attól a szovjet a diplomatától, aki útjában állt a német–szovjet megegyezésnek. „*Részlet a szovjet külügyi népbiztos – Litvinov*[15] *– 1938-ban mondott beszédéből: Nem mentjük meg a békét, nem cselekszünk a béke szellemében, ha abból a célból, hogy ma elkerüljünk egy bizonytalan háborút, holnap egy bizonyosat és általánosat készítünk elő, főként ha a kielégítetlen agresszorok étvágyát önálló államok megsemmisítése árán is ki akarjuk elégíteni.”*[16] A nyilatkozat a müncheni konferencia után hangzott el, de később az 1939-es paktum és az új szovjet külpolitika burkolt kritikáját is ki lehetett olvasni belőle. *A második világháború kezdete* című lecke kiegészítő részében röviden értesülhettek a tanulók Lengyelország további sorsáról is: „*A szovjet kormány 1939. szeptember 17-én kelt nyilatkozatában így elemezte Lengyelország helyzetét: A lengyel állam összeomlott. A szovjet kormány elérkezettnek látja az időt, hogy az intervenciósok által 1920-ban elfoglalt nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussziai területeket felszabadítsa s az ukrán és belorusz lakosságot megmentse a fasiszta megszállástól.”*[17] Eszerint 1939-ben Moszkva csupán visszafoglalta korábban elcsatolt területeit.

Bíró Ferencné tankönyvéből 1988-ban egyszerűen kihagyták az 1945 utáni magyar és egyetemes történelmet bemutató fejezetet, de a szerződést tárgyaló rész teljesen változatlan maradt. Ez nyilvánvalóan azt a bizonytalanságot tükrözte, ami 1988–89-ben jellemezte az oktatási rendszert.[18] Pedig az igazsághoz hoz-

[13] Bíróné, 86.

[14] Uo.

[15] Makszim Litvinov (1876–1951) 1930–1939 között volt a szovjet külügyi népbiztos, és mivel Angliával és Franciaországgal akart szoros kapcsolatokat kialakítani Németországgal szemben, a német–szovjet közeledés akadályává vált. Ezért váltotta le Sztálin 1939. május 3-án.

[16] *Bíróné* 86.

[17] Uo. 103.

[18] 1987 augusztusában alakult meg az Észt Csoport a Molotov–Ribbentrop-paktum Közzétételéért nevű ellenzéki szervezet a Szovjetunióban, amely már abban az évben megemlékezett az egyezményről, és 1988-as évfordulón Tallin mellett már Vilniusban is volt tiltakozó rendezvény.

zátartozik, hogy a *História* című folyóiratban 1988 áprilisában *Diószegi István* már rámutatott a Szovjetunió 1917 utáni külpolitikájának ellentmondásaira,[19] októberben pedig több tanulmány is foglalkozott a megállapodással.[20] *Gosztonyi Péter* Svájcban élő történész juttatta el a titkos záradékot is tartalmazó dokumentumok bonni fényképmásolatát Budapestre és *Borus József* közölte először azokat a Históriában.[21]

Helméczy Mátyás 1990–1991-ben használt átmeneti tankönyvében[22] a szerző már megalapozta a később megszilárdult, elfogadott és mind a mai napig hivatalos nézeteket a szerződésről. Az új szemléletű tankönyv akkor kisebb vitát kavart, mert valóban a Szovjetunió álláspontjának magyarázata nélkül mutatta be az egyezményt is. *„Kiadták, kritizálták, dicsérték, kárhoztatták, riadtan kivonták egy időre a forgalomból. Majd újból megjelenhetett tankönyvem, melyek díjak sorát nyerve, évfolyamaikban vezetik a tankönyvlistát."* – írja saját honlapján utalva arra hogy az 1994–ben kezdődött a tankönyv igazi sikere.[23] A második világháború tárgyalásánál *A háború megkezdődik* című leckében taglalta az eseményeket a *Kelet-Európa felosztása Sztálin és Hitler között* című részfejezetben. A szöveg szerint Németország el akarta kerülni, hogy a Szovjetunió hátba támadja, Sztálin pedig ismét kiterjeszthette az orosz befolyást nyugatabbra lévő területekre. „*Ezért újabb védelmi garanciákat nyújtottak* (t. i. Anglia és Franciaország) *Lengyelországnak és megpróbálták a Szovjetuniót is rábírni, szintén garantálja a lengyel határokat. Sztálin azonban mást gondolt. Jobbnak látta, ha a hitleri Németországgal egyezik meg. Elősegíti annak a Nyugat lerohanására irányuló terveit feltéve, ha Hitler viszonzásként segíti, hogy a valamikori cári fennhatóság alatt volt területeket visszaszerezze. Így jött létre 1939 augusztusában a hivatalosan szovjet–német megnemtámadási szerződésnek nevezett megállapodás. Ennek lényege azonban nem az írásban rögzített egymás meg nem támadása volt, hanem, hogy Oroszország nem támadja hátba Németországot, ha az nyugat felé indítja csapatait. Németország viszont nem emel kifogást, ha Sztá-*

[19] *Diószegi István*: Fehér foltok, homályos pontok – A szovjet külpolitika 1917 után, História, 1988/2–3,

[20] Pl. *Farkas Ferenc*: A Pravda a megnemtámadási szerződés előtt és után, História, 1988/5, 30.

[21] *Borus József*: Ribbentrop Moszkvában, História, 1985/5,

[22] *Helméczy Mátyás*: Történelem az általános iskola 8. osztálya számára, Ideiglenes tankönyv, Tankönyvkiadó, Bp, 1990–1991

[23] http://www.sorsregeny.hu/ Itt lehet megtudni, hogy a szerző középosztálybeli családban született Szegeden, és több előkelő gimnázium látogatása után a szegedi egyetemen kapott jogi diplomát. Kapcsolatban állt a cserkészettel, a népi mozgalommal, személyesen ismerte Móra Ferencet, hallgatta Teleki Pált, és részt vett a náciellenes egyetemi mozgalomban. 1945 után a Parasztpárt tagja volt, majd belépett a MADISZ-ba és az MDP-be, a pesti egyetemen történelemtanári oklevelet szerzett, majd kizárták a pártból, kitelepítették, 1956 után internálták. Mellőzése 1963-ig tartott, amikor a dunaharaszti általános iskolában kapott állást, 1970-ben lett az OPI külső munkatársa, 1981-ben adták ki sikeres 7.-es történelem tankönyvének első változatát. (2010.12.11.)

lin fennhatósága alá kényszeríti Litvániát, Észtországot, Lettországot, Finnországot s megszerez egyes régebben a cári birodalomhoz tartozó román területeket. Lengyelországot – az első háborús célpontot – a két diktátor újólag felosztotta egymás között. Hitlernek már nem kellett tartania egy hosszabb kétfrontos háborútól. A világháború megkezdődhetett és 10 nap múlva valóban meg is kezdődött."[24] A szerző kétszer is említette a cári Oroszország terjeszkedő politikáját, amivel nyilván le akarta leplezni a bolsevikok régi-új imperializmusát.

A szerződés titkos záradéka a következő, *Lengyelország lerohanása* című részfejezetbe került, és – igaz, hogy csak kiegészítő anyagként és apró betűs szövegként – először jelent meg nyilvánosan és hivatalosan Magyarországi tankönyvben**.** Még az önálló gondolkodásra is lehetőséget adott a forrásrészlet következő bevezetésével: *„A megnemtámadási szerződés titkos záradéka csak jóval a háború befejezése után került napvilágra. Tanulmányozzátok a jegyzőkönyvet s csak azt követően válaszoljatok a kérdésre: mi volt a Hitler – Sztálin megegyezés lényege?"*[25] A lecke végi összefoglaló egyik kérdés emlékeztetett az eseményre: *Miért egyezett meg nagyon könnyen egymással Hitler és Sztálin? Mi volt, mik voltak az okai Lengyelország gyors összeomlásának? Melyik okot tartod a legfontosabbnak?"*[26] A fejezet végén használta Helméczy a befolyási övezet fogalmát, ami az 1990-es évek elején – a jaltai megállapodás nyilvánosságra kerülése után – nagyon aktuális és divatos kifejezés lett: „*Döntően hozzájárult a háború kitöréséhez a két diktátor, Hitler és Sztálin megegyezése is elhatárolva az érdekterületeket."*[27]

A következő történelemkönyv, *Fekete Pál*[28] munkája[29] 1991–1993 között volt használatban. Bíróéhoz hasonlóan ő is Európa és Magyarország két világháború közötti történelmében helyezte el a szerződést. Eszerint 1939 tavaszán a németek már Danzigot követelték, 1939 nyarán pedig az angol–francia–szovjet védelmi tárgyalások lassan haladtak előre."*Ugyanakkor a német kormány megnemtámadási szerződés megkötését javasolta a Szovjetuniónak. A szovjet kormány elfogadta az ajánlatot. 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírták a szov-*

[24] *Helméczy* 1990, 111–112.

[25] Uo. 112–113.

[26] Uo. 116.

[27] Uo. 159.

[28] Fekete Pál (1939–1995) Kiskunfélegyházán született és gimnazistaként 1956-ban a helyi ifjúság egyik vezetője volt. Ezért elítélték, elbocsátották és a későbbi érettségi után Kiskunmajsán kezdett tanítani. 1968-ban kapott Szegeden tanári diplomát, majd 1972-ben hazatért szülővárosába. Szakfelügyelő lett, részt vett a helytörténet kutatásában, a NAT vitáiban és 1991-ben adták ki tankönyvét. Megismerkedett Lezsák Sándorral, ott volt a lakiteleki találkozón, majd 1990–1994 között az MDF kiskunfélegyházi képviselője volt a parlamentben. http://kiskunfelegyhaza.gportal.hu/gindex.php?pg=17139925&nid=5741472&cmd=inscomment (2010. 12.11.)

[29] *Fekete Pá*l: Történelem az általános iskola 8. osztálya számára, Tankönyvkiadó, Bp, 1991

jet–német megnemtámadási szerződést. A paktum titkos záradékában rögzítették a köztes térség (Finnország, a balti államok, Románia és Lengyelország) fölötti osztozkodásuk eredményét. A Sztálin–Hitler-paktum közvetlenül vezetett el a második világháború kirobbantásához."[30] Ez a könyv tartalmazta viszont az első illusztrációt, egy korabeli fényképet az eseményről. Sajátos jellemzője volt a könyvnek, hogy a képaláírások bőséges kiegészítő anyagot tartalmaztak az ábrázolt eseményről. Az illusztráció alatt pl. ez volt olvasható: „*A szovjet–német egyezmény aláírása*" (A korabeli fényképen Molotov írja alá az okmányt, mögötte Ribbentrop, Sztálin és két titkár áll.) Az idézet tartalmazta a 10 évre kötött szerződés I. cikkelyét és titkos záradék részleteit. Meglepő volt viszont az egyik ismétlő kérdés: („*Vegyétek sorra a 30-as években létrejött egyezményeket! Milyen következményekkel jártak az egyes paktumok? Hasonlítsátok össze a müncheni és a moszkvai egyezményt!"*[31]), mert már akkor egyenlőségjelet tett a két totalitárius diktatúra közé. A témakör végén a szerző ismét elítéli a paktumot és „érdekeltségi határokat" említ: „*1939 nyarán a lengyel kérdésben éleződött ki a helyzet. Lengyelország rovására szovjet–német egyezmény született, titkos záradékában tartalmazta a szerződő felek közötti érdekeltségi határokat. A moszkvai paktum (1939.aug.23.) közvetlenül vezetett el a II. világháború kirobbanásához."*[32] Később szerepelt a katyni mészárlás ténye is a tananyagban egy exhumálást ábrázoló fénykép kíséretében.

Bihari Péter[33] könyve[34] már címében is más volt, és több területen sok újdonságot hozott. *„E hiánypótló munka elsőként tárgyalja ideológiai korlátoktól mentesen a legújabb kutatási eredményekre építve az első világháborútól napjainkig terjedő egyetemes és magyar történelmet."* – olvashatjuk a fülszövegben. Bihari a 2. világháborúnál ismertette az egyezményt és külön részfejezetet szentelt neki *A szovjet–német megegyezés* címmel. Eszerint 1939 tavaszán Anglia nem akart engedni Németországnak, segítséget ígért Lengyelországnak, tárgyalásokat kezdett a Szovjetunióval, de Sztálin München óta még kevésbé bízott az angolokban és a franciákban, akik a Szovjetuniót kirekesztve egyeztek meg Hitlerrel, ezért titokban Németországgal tárgyalt. Amikor megszakadtak az angol–francia–szovjet katonai tárgyalások, a Szovjetunió elfogadta Németország ajánlatát egy szerződés megkötésére. *„Németország az európai háború kirobbantása előtt biztosítani kívánta a kétfrontos harc elkerülését, a Szovjetunió pedig időt akart nyerni a katonai felkészüléshez. Sztálin döntését feltehetően befolyásolták*

[30] Uo. 78.

[31] Uo. 79.

[32] Uo. 89.

[33] Bihari Péter 1957-ben született, 1982-től tanított az előbb Ságvári Endre majd Trefort Ágoston nevét viselő budapesti gyakorló gimnáziumban, 1994-től a Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium vezető tanára. 10 tankönyvet és számtalan cikket írt a történelemtanításról. 2005-ben doktorált a Közép-európai Egyetemen modernkori magyar történelemből.

[34] *Bihari Péter*: A 20. század története fiataloknak, Bp, Holnap Kiadó, 1991

a feszült szovjet–japán kapcsolatok is. Az 1939 augusztusában aláírt megnemtámadási szerződést titkos jegyzőkönyv egészítette ki, amelyben a két fél megegyezett a kelet-európai térség felosztásában."[35] A kiegészítő anyagból meg lehet tudni, hogy a német–szovjet szembenállást a következő pár évben baráti viszony váltotta fel, és a Szovjetunió és a többi kommunista párt már nem támogatta a fasizmus elleni harcot, ezért rövid időn belül ezrek léptek ki a nyugat-európai kommunista pártokból. Utána *David Low*[36] 1939-ben megjelent *Randevú* című karikatúrája szerepel a könyvben a következő képaláírással: „*Hitler: A föld söpredékéhez van szerencsém? Sztálin: A munkások véreskezű gyilkosa, ha nem csalódom?A földön heverő tetem: Lengyelország."*[37] Újdonságként hat a leckéhez kapcsolódó topográfiai feladat: *A Képes történelmi atlasz 30.a és a könyv 190.o. térképén kövesd a fasiszta hódítás, illetve a szovjet terjeszkedés lépéseit!*[38] A tankönyv sajátossága mégis a régi, időnyerést hangsúlyozó és az újabb, felosztást hangoztató vélemény ötvözése.

Dürr Béla[39] történelemkönyve[40] *A második világháború küszöbén* címen az előző korszakhoz sorolta az egyezményt. A magyarázat szerint Hitler célja a kétfrontos háború elkerülése volt, a Szovjetuniót szerződéssel akarta távol tartani a háborútól, ezért Ribbentrop azt ajánlotta Molotovnak, kössenek megnemtámadási szerződést 10 évre. *„A Szovjetunió – nem csupán saját biztonsága érdekében, a cári Oroszország birodalmi politikáját is folytatva – elfogadta a német ajánlatot óriási csalódottságot, kiábrándultságot okozva ezzel az antifasiszta, békére vágyó világközvéleménynek."* A szerződés mellett azonban volt egy „titkos kiegészítő jegyzőkönyv" – folytatódik a magyarázat – amely nem volt nyilvános, a Szovjetunió 50 évig tagadta létezését. *„Így osztozkodott tehát előre Németország és a Szovjetunió a balti államok, Lengyelország és a délkelet-európai kis államok kárára, amikor felosztották egymás között az érdekszférákat (azokat a területeket, ahol befolyásukat érvényesíteni akarták).*"[41] Az ismétlő kérdések között is fontosnak tartották az egyezmény felelevenítését: *Miért okozott meglepetést az egyezmény megkötése? Véleményed szerint miért volt szigo-*

---

[35] Uo. 180.

[36] Sir David Alexander Cecil Low (1891–1963) új-zélandi származású rajzoló volt, aki 1911-ben Ausztráliába, 1919-ben Londonba költözött és a *The Evening Standard*-nél dolgozott éveken keresztül. Kegyetlen szatírával ábrázolta a diktátorokat, ezért a németek többször tiltakoztak karikatúrái miatt. A *Randevú* három nappal a szovjetek lengyel hadjáratának kezdete után jelent meg.

[37] Uo. 181.

[38] Uo. 184.

[39] Dürr Béla már 1970-ben a Tankönyvkiadó Vállalatnál dolgozott, ahol 1974-ben jelent meg Nagy Erzsébettel közösen írt *Történetek a legújabb korból – Történelmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára* című szemelvénygyűjteményük.

[40] *Dürr Béla*: Történelem az általános iskola 8. osztálya számára, Korona Kiadó, 1993

[41] Uo. 66.

rúan titkos az egyezmény záradéka? Miért volt nyomós oka annak, hogy a szovjet vezetés 50 éven át tagadta a titkos záradék létezését?[42] A könyvben Besszarábia említése és az érdekszféra fogalma volt az újdonság, de ez nem kapott hangsúlyt tipográfiai eszközökkel. A szerző továbbra is elítéli a nyugati nagyhatalmakat passzivitásuk miatt, mert úgy látja, hogy az angol–francia hadüzenet a paktum miatt egy diplomáciai játszma része volt, és csupán azt a célt szolgálta, hogy a nyugat-európai államok ne veszítsék el nagyhatalmi tekintélyüket. „*Vajon mi lehetett a szovjet támadás oka? Sztálin hivatalosan így indokolta:* „*A Szovjetunió kötelességének érezte, hogy beavatkozzék ukrán és belorusz testvérei védelmében." Ezt az indoklást akkor is kevesen hitték el. Ma már közismert, hogy a szovjet beavatkozás egy nagyhatalmi törekvés része volt. Ezt mindennél beszédesebben bizonyítja a német–szovjet megnemtámadási egyezmény néhány éve nyilvánosságra került „titkos záradéka" is.*" – fejeződik be az ismertetés.

Dürr Béla történelmi olvasókönyve[43] közölte a szerződést,[44] de a titkos záradék nem volt benne. Viszont több – más tankönyvben addig nem ismertetett – részlettel szolgált az eseményről a forrásrészleteket bevezető apró betűs részben. Így tudhatták meg a tanulók, hogy 1939. augusztus 24-én éjfél után, de 23-i keltezéssel került sor Moszkvában az aláírásra. Azt ugyan más máshol is olvashatták, hogy a szerződő felek felosztották egymás között a Finnországtól Besszarábiáig terjedő területeket, de itt sincs utalás arra, hogy hol lehetett ez az utóbbi tartomány. A paktum utóéletéről írtakban a *História* nyomát lehet felfedezni: „*A titkos jegyzőkönyv létezését a Szovjetunió évtizedeken át tagadta, Magyarországon is csak 1988-ban került nyilvánosságra*."[45] Az is a folyóirat hatását mutatja, hogy Dürr Béla egy rövid idézetet is idézett a *Pravdából* az újság bemutatása nélkül: „ A *Németország és a Szovjetunió közötti ellenségeskedésnek vége van, az ideológiai és a politikai rendszer különbözősége nem lehet akadálya annak, hogy a két ország között jószomszédi viszony jöjjön létre.*"[46] A titkos záradék szövegét viszont érdekes módon csak a később megjelent munkafüzetbe tette bele a szerző.

Helméczy Mátyás 1994-ben kiadott, részletesebb, módszertanilag sokkal alaposabban átdolgozott és ezért nagyon népszerű könyvében[47] a 2. világháborúnál szerepeltette az egyezményt, az előzményeket pedig egyre részletesebben mutatta be. A nagy kérdés Helméczy szerint az volt, hogyan foglal állást a német–

[42] Uo. 67.

[43] *Dürr Béla*: Történelmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára, Bp, Korona Kiadó, 1993

[44] Uo. 55–56.

[45] Uo. 55.

[46] Uo. 56.

[47] *Helméczy Mátyás*: Történelem 8. az általános iskolák számára, Bp, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994

lengyel konfliktus ügyében a Szovjetunió, amely állandó fenyegetésben élt az Antikomintern Paktum miatt. Csatlakozik-e Angliához és Franciaországhoz olyan erőt alkotva, mely meggondolásra késztetheti Hitlert? „*A döntés Sztálin kezében volt.* – olvashatjuk a tankönyvben – *Ő azonban, amikor olyan ajánlatot kapott Hitlertől, amely az eddigi ellenségeskedés helyett osztozkodást kínált fel számos kis nép felett, a németek oldalára állt.*”[48] A szerződéssel, amely kiiktatta a Nyugat lehetséges szövetségesei közül a Szovjetuniót, Hitler szabad kezet kapott egy nagy háború kirobbantására. Már itt is szerepelt kiegészítő anyagként, hogy a nyugati kommunista pártokban a szerződés teljes zűrzavart idézett elő a fasizmus további megítélésében és Japánt is zavarba hozta, hiszen egyáltalán nem volt világos, hogy értelmezi a továbbiakban Németország megállapodásukat. „*Gondolkozz és válaszolj!* – szól a feladat – *Miért egyezhetett meg olyan könnyen egymással Sztálin és Hitler?”*[49]

A titkos záradékkal foglalkozó forráselemzés címe szabatosan fejezi ki az 1990-es évek elején kialakult és elterjedt nézetet: *Európa felosztása két hatalom között.* Most már itt is olvashattuk, hogy ez a kiegészítés csak a háború után sokára került nyilvánosságra és a tananyag eldolgozását már több kérdést segítette. Pl. „*Mi mindent kapott a Szovjetunió? Mit nyert Németország? (Nemcsak konkrét területeket!) Hogyan érintette ez a megállapodás a felsorolt kis államokat és a Nyugatot?”* Illusztrációként két kép szerepel a tankönyvben, amelyek közül az egyik egy korabeli fénykép az egyezmény aláírásáról a következő szöveggel: „*Ribbentrop német külügyminiszter Moszkvában aláírja a szovjet–német megnemtámadási szerződést.*” A fotó közlésében a szerző Fekete Pál tankönyvét követte, hiszen a korábbi könyvben Molotov aláírását láthatták a tanulók, ezúttal pedig Ribbentrop ült az asztalnál. A másik kép Low karikatúrája Bihari Péter után, de Helméczy hibásan jelöli meg a rajzolót: „*David Law*[50] *Londonban megjelent karikatúrája: Barátkozás a legyilkolt lengyel tiszt hullájánál. Hitler: Nemde az emberiség söpredékéhez van szerencsém? Sztálin: Ha nem tévedek, a munkásosztály véreskezű hóhérát üdvözölhetem. (Az áldozat: Lengyelország).*[51] Az összefoglaló részben a két diktátor alkuját hangsúlyozza a szöveg és azt emeli ki, hogy elhatárolták egymás érdekterületeit.[52] Az ismétlés során a dátum és a helyszín is szerepel a feladatok között, az okok, következmények, összefüggések megértését ellenőrző kérdések között pedig ez olvasható: *Milyen összefüggések*

[48] Uo. 83.

[49] Uo. 84.

[50] *David Law* (1908–1971) skót származású rajzoló is karikaturista volt, de ő *Dennis, a komisz* című 1951-ben elkezdett képregényével lett híres Angliában.

[51] Helméczy 1994, 85.

[52] Uo. 116.

voltak a világháború kirobbanása és München, illetve a szovjet–német megnemtámadási szerződés közt?[53]

Vizsgálódásunk végén meg kell még említeni a Nemzeti Tankönyvkiadó könyvéhez ajánlott szöveggyűjteményt,[54] mert ez is 1994-ben jelent meg először, és fontos adatokat tartalmaz a paktummal kapcsolatban. Ez nevezi először így a dokumentumot: *A Molotov–Ribbentrop-paktum,* de az alcím ennél sokkal többet ígér: *Az 1939. augusztus–szeptemberi szovjet–német szerződések.* Nagyon tanulságos az apró betűs bevezető, amely beleilleszti az egyezményt a korabeli diplomácia történetébe. Eszerint az 1930-as évek közepétől minden nagyhatalom diplomáciai lépéseket tett, hogy legkedvezőbb szövetségi szerződéseket és garanciális megállapodásokat kössön, ezért a közepes és kis államok is erre törekedtek. A Szovjetunió számára kulcsfontosságú szempont volt, hogy nyugati határai mentén teljesen szabad kezet kapjon bármilyen diplomáciai vagy katonai akciójához. Ilyen engedményt ekkor csak Németországtól kaphatott. Amikor ez világos lett, kézenfekvő volt, hogy a két diktatorikus berendezkedésű nagyhatalom egymással kössön semlegességi megállapodást. Ribbentrop augusztus 23-án Königsbergből Moszkvába repült, és néhány órás tárgyalás után augusztus 24-én hajnalban előző napi keltezéssel aláírta Molotovval az alábbi szerződést és annak kiegészítő jegyzőkönyvét. A következő oldalakon olvasható a szerződés teljes szövege, amelyet a hivatkozás szerint a szerkesztő Bojtár Endre könyvéből[55] vett át.[56] *Lengyelország felosztása 1939-ben* címmel a szeptember 28-i egyezménnyel is megismertették az olvasókat, mert a német–szovjet határmegállapodási és barátsági szerződés szövegén kívül közölték a bizalmas jegyzőkönyvet, valamint annak első és a második titkos kiegészítő jegyzőkönyvét.[57]

A Molotov–Ribbentrop-paktum történelemoktatási recepcióját áttekintve megállapíthatjuk, hogy 1990 előtt csak a német–szovjet megnemtámadási egyezményről tanulhattak a magyarországi diákok az általános iskolában. Az egyezményt ennek megfelelően úgy kellett értékelni, mint a Szovjetunió kényszerlépését, amellyel időt nyerhetett a háborús készülődéshez. A titkos záradék 1990-től szerepelt a történelemkönyvekben és elsősorban az akkor uralkodó heves szovjetellenes érzelmeket tükrözte. Helméczy az első könyvében, valamint Bihari és Fekete is rámutatott arra, hogy a Szovjetunió nyugati irányú terjeszkedése a régi orosz nacionalizmus, a cári imperializmus folytatása volt. Emellett persze megmaradt az a régi gondolat, hogy Moszkva kényszerhelyzetben volt, de ez

[53] Uo. 117.

[54] Történelmi olvasókönyv, XX. század, szerk.: *Kovács Gábor*, Bp, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994

[55] *Bojtár Endre*: Európa megrablása, A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939–1989, Bp, Szabad Tér Kiadó, 1989,

[56] *Kovács* 85–86.

[57] Uo. 87–90.

egyre inkább háttérbe szorult. A megnemtámadási egyezmény lassan paktummá vált, (előbb Feketénél *Sztálin–Hitler-paktummá*, majd Kovácsnál *Molotov–Ribbentrop-paktummá*), amely az egyre inkább elterjedő közvélekedés szerint Kelet-Európa felosztását és a háború kirobbanását eredményezte. Fekete és Helméczy könyvében szerepeltek először fotók, Bihari és Helméczy munkájában pedig megjelent Low karikatúrája. A korabeli fényképek és a rajz mellett fokozatosan lehetőség nyílt a titkos záradék teljes szövegének elemzésére is, a Kovács-féle olvasókönyv forrásai pedig még a magasabb fokon tanulók igényeit is kielégíthették a paktummal kapcsolatban. Kifogásolható azonban, hogy Bihari könyvén kívül nem találkoztunk a térképhasználatot javasló feladattal, pedig az is nélkülözhetetlen a következmények és az országok (pl. a balti államok és Beszarábia) ismeretéhez. Az események bemutatásának kulcsa azonban Helméczy második könyvében volt: *Európa felosztása két hatalom között*. Ez a cím utalt arra a nézetre, hogy a német–szovjet titkos egyezmény volt az előzménye a hidegháborúnak és ezt bizonyítják a szerzők által használt *érdekszféra, érdekterület, befolyási övezet* fogalmak, amelyek az 1945 utáni világeseményekben tűnnek fel ismét. Ezért értünk egyet azzal a véleménnyel, hogy a tankönyvek sokkal jobban kifejezik egy adott történelmi korszak mentalitását, a nemzeti eszményeket és értékeket, mint pl. a pénzérméken és zászlókon szereplő személyek.[58] Ezek szerint a Molotov–Ribbentrop-paktum interpretációja a magyarországi általános iskolás történelem tankönyvekben az 1984–1994 közötti időszakban a történelmi gondolkodás változásának egyik sajátos jelensége volt.

[58] *Francis Shoemaker*: Textbooks in American education, The Education Quarterly, No 54, June 1962, 108–115. Idézi *Závodszky Géza*: Néhány szempont a tankönyvi kép tervezéséhez és kritikájához, in Tankönyvelméleti tanulmányok, szerk. *Karlovitz János*, Tankönyvkiadó, Bp, 1986, 50.

Bessenyei József

Török Gergely, enyingi Török Bálint természetes fia

A közép- és kora újkori uralkodó elit családi és rokonsági kapcsolatainak kutatása napjainkban divatos történetírói téma. A kapcsolatrendszer bemutatásából azonban rendre hiányoznak a házasságon kívül született gyermekekre vonatkozó adatok, holott számuk nem lehetett kisebb a más országokban születettekénél. E jelenség okát bizonyára abban leljük fel, hogy a Magyar Királyságban létüket gondosan eltitkolták – sokkal inkább, mint tőlünk Nyugatra. A téma legjobb ismerője és feldolgozója Kubinyi András szerint[1] a törvénytelen születések fő oka (a biztonságos családtervezési módszerek ismeretének hiánya mellett) az arisztokraták házasodási szokásainak megváltozása lehet, (ám a fattyúk titkolásának miértjeit nem firtatta). Kubinyi szerint azért, hogy a családi birtok ne aprózódjon fel, több utód esetén a fiúk egy része igen későn, vagy egyáltalán nem nősült, és így a család kihalásának megakadályozása egy, esetleg két fiúra maradt. Ők gyakran a legifjabb testvérek voltak, akiket igyekeztek korán megházasítani. A későn nősülteknek így, a hosszas nőtlen életben, értehető módon, házasságon kívül is születhettek gyermekeik. Ezeket a leszármazottakat soha nem törvényesítették. – Egyetlen kivételként az a bélteki Drágfi János említhető, aki országbíróként esett el a mohácsi csatában. Ő, bár több törvényes örököst is nemzett, törvényesíttette Ferenc nevű „fattyúságból kiemelt" fiát, sőt birtokkal is ellátta, neki adván a szilágycsehi uradalmat. Két magyar nyelvű végrendeletében (1524, 1525) is megerősítette az e fia számára tett adományát.

A fentiekből következően minden, a témára vonatkozó adat különös beccsel bír. Az alábbiakban enyingi Török Bálint, házasságon kívül született fiának életére vonatkozó néhány forrás bemutatásával kívánok hozzájárulni a jelenséget övező homály egy kis szeletének eloszlatásához.

Török Bálint, – mint ismeretes – a Mohács utáni évtizedek legnagyobb családi vagyonának megalapozója, a kor leggazdagabb főura. Ami az enyingi Török családot illeti, Imre, Bálint atyja (akinek öccse, Benedek korai halála után egyetlen fiúgyermekként kellett a család jövőjéről gondoskodnia) minden valószínűség szerint 1487-ben kötött házasságot Parlaghy Krisztinával.[2] Első gyermekük, Miklós valamikor 1502. augusztus 16-a előtt született. Ő nem alapított családot,

[1] *Kubinyi András*: Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. In: História, 1999/07, 20–22.

[2] Enyingi Török Bálint. Bev., közread. Bessenyei József. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1994. XLV, 324. Ahol külön nem jelzem a Török családra vonatkozó adatokat innen közlöm.

de ennek oka feltehetőleg nem a családi birtokegyüttes felbomlásának megakadályozása lehetett, hanem inkább az a sajnálatos tény, hogy Miklós nem volt olyan elmeállapotban, amelyet a közéleti szereplés megkívánt. 1535-ben bekövetkezett haláláig valamelyik családi birtokon élt, az országos közéletben, politikában egyáltalán nem vett részt, ott a családot mindig a másodszülött fiú, Bálint képviselte.

Bálint 1502. szeptember 25, és 1503. február 24 között látta meg a napvilágot, s atyja 1519-ben bekövetkezett halála után vette át a család vezetését. Az ekkor előállott helyzet, vagyis az örökösök mielőbbi nemzésének szükségessége azt kívánta, hogy mielőbb megnősüljön, és ez 1524. október 8-án meg is történt,[3] s csak azért nem korábban, mert Bálint 1521-ben, Nándorfehérvár elvesztése után kegyvesztett lett. Az udvar kegyeibe azzal sikerült visszakerülnie, hogy Mária királyné egyik legkedvesebb udvarhölgyét, Pemfflinger Katalint vezette otár elé. Az első gyermek János, 1529-ben jött világra, 1530-ban pedig megszületett Ferenc, és ezzel a házasság betöltötte elsődleges célját.

Így tehát a külvilágnak Bálint úr életében nem kellett tudomást szereznie arról, hogy házasságon kívüli kapcsolatból is született gyermeke. Pedig ez nem lett volna meglepő, hiszen igazi nőfaló, erőszaktételtől sem visszariadó embernek ismerték a kortársak, amint azt a nagyúr életének alapos ismerője, Bornemisza Péter a jeles író és prédikátor is jól tudta, és amiről az „Ördögi Kísírtetek" című művében közölt jellemzés is tanúskodik. Török Bálintot „...mondták… parázna, lator életűnek…" sőt, Bornemisza azt a nevezetes kalandját is közli, amikor a nagyúr barátcsuhát öltve ment el gyónni a szerzetesekhez, s a visszaúton, a piactéren „…megfutamodik egy asszonyra, és ledűjti az piacon." A piac közönsége, mivel nem ismerte fel a földesurat, ütlegelni kezdte, Török legényei pedig mindezt tétlenül szemlélték „…hogy látják urokat, csak nevetik."[4]

Bornemisza jellemzése és az általa közölt történet megismerése után nem tarthatjuk meglepőnek, ha házassága előtt, vagy később, azon kívül is született gyermeke (esetleg több is) a rendkívüli csupán az, hogy egynek létét forrásokkal is igazolni lehet. Nem hivatalos okmányról van szó, hiszen ilyen okmány kibocsátására a család nem volt hajlandó, sem az atya, sem a család más tagja hivatalosan nem vett a gyermekről tudomást. Törvényesítésének lehetősége már csak azért sem merült fel, mert atyja örökségéből nem részesült (tudtommal abból nem is kért részt magának). Még abban sem lehetünk biztosak, hogy az anya státuszát a főúr, miután a „félrelépés" nyilvánosságra került, valamilyen utólag összeboronált házassággal rendezte, törvényesíttette.

Pedig az anya nem származhatott alacsony sorból. Ezt azért gondolom, mert a fiút Nagyszombat egyik leggazdagabb polgára, a nagytekintélyű, többször

[3] Enyingi Török Bálint i.m.. N. 7., 8.

[4] *Bornemisza Péter*: Ördögi kísírtetekről. Utószó, jegyzetek: Nemeskürty István, Budapest, Magyar Helikon, 1977, 56.

bíróságot is viselt férfiú, Kalmár Imre vette védőszárnyai alá, fogadta mintegy fiává. Török Gergely – a szóban forgó, házasságon kívüli kapcsolatból született gyermek – levelezett nevelőapjával, s innen tudjuk mindazt, ami róla tudható. Két levele maradt ránk Nagyszombat város levéltárának missilisei között, az első 1563. január 24-én, a második 1567. május 4-én kelt. (Hasonmásukat és átiratukat alant közlöm).

A levelek címzettje Kalmár Imre, 1563–1564-ben, majd 1567-ben a város bírája. Az első levél aláírása: „Chÿre-i Török Gergely, a néhai Török Bálint fia, uraságtok szolgája és fia", a másodiké pedig: „Török Gergely, nagyszombati, a szepesi káptalan jegyzője és Szepes vármegye szolgabírája." Az itt említett tisztségek elnyerése tehát a két levél megírása közti időszakra tehető.

A második levélben található fordulat: „Még azelőtt, hogy uraságtok fia lettem volna" azt sejteti, hogy kapcsolatuk nem Gergely születésétől, hanem egy annál későbbi időponttól datálódik. A kapcsolat jellegéről, a fiú neveltetéséről címe, „a szepesi káptalan jegyzője" nyújt további információkat, ha megvizsgáljuk a tisztség elérésének feltételeit.

A káptalani jegyző tisztét mindenkor világi ember viselte, olyan, aki már korábban eljutott a közjegyzői címhez. A közjegyzői cím eléréséhez vezető út egyáltalán nem volt könnyű. A fiúnak először el kellett sajátítania az írni-olvasni tudást, és jól kellett tudnia latinul. Ez nem jelentett leküzdhetetlen akadályt, hiszen ebben az időben már virágzó városi iskolák léteztek Felső-Magyarországon, emellett működtek káptalani iskolák is, például Nagyszombatban is. Gergely feltehetőleg ezek egyikét végezte el, ami nem kis költséggel járt. Azután egy jómódú protektor (ez lehetett Kalmár Imre) segítségével bejuthatott valamelyik főpap udvarába, vagy beállhatott írnoknak egy közjegyzőhöz. Az ő esetében ez a főpapi udvar a esztergomi érseké lehetett, tudjuk, hogy az érsekség Esztergom török kézre kerülése után Nagyszombatba tette át székhelyét s a főpásztor mellett mindig működött közjegyzői iroda, hiszen a közjegyzők elsősorban az egyházi bíróságok munkájában vettek részt. Az írnoki munkaviszony tanulással kapcsolódott össze, az írnoknak el kellett sajátítania az *Ars notaria*, a jegyzői mesterség minden csínját-bínját. Munkája során okleveleket kellett fogalmaznia, kiállítania, és az oklevél díszes iniciáléjának megrajzolása is kötelessége volt. Felettese, a közjegyző minden iratot átnézett, korrigált. Ha mindeközben ügyesnek, szorgalmasnak és használhatónak mutatkozott, az idő múltával ő is közjegyzővé emelkedhetett. Ehhez egy vizsgán kellett átmennie, vagy egy főpap, vagy egy másik olyan személy előtt, akit a pápa erre felhatalmazott (például egy pápai nuncius). Ha ezt sikerrel letette, akkor vált a tisztség viselőjévé. Ezután felállíthatta irodáját, amelyben írnokokat foglalkoztathatott, maga pedig elmélyíthette tudását, egyetemet is látogathatott, sőt, ott fokozatot is szerezhetett. Ha az egyház kebelén belül maradt, előbb-utóbb elnyert egy kanonoki stallumot, ha

pedig a világi karriert választotta, csatlakozhatott egy bírói irodához, vagy városi, vagy éppen megyei állást is vállalhatott.[5]

A káptalani jegyzők és a vármegyei nótáriusok nagyjából ugyanabból a társadalmi rétegből kerültek ki, ezért tölthette be Török Gergely mindkét tisztséget. A vármegyei jegyzők az alispán és/vagy a szolgabírók írásbeli munkáját végezték. (Erre utal a „Szepes vármegye bíróságának jegyzője" megnevezés is.) A jegyzői hivatal lényegesen következik a vármegye többi tisztségétől, annak betöltői ugyanis nem választott tisztviselők, hanem fizetett szakemberek, akik a szolgabírák és az esküdtek minden írásbeli teendőjét ellátták. Hogy ezek pontosan miben álltak, ahhoz röviden ismernünk kell a szolgabírák és az esküdtek feladatait és hatáskörüket. A szolgabírák a vármegye közönségének, a nemeseknek választott bírái, ezért nevezték őket latinul *iudices nobilium*-nak, magyarul pedig szolgabíráknak, vagyis a királyi szolgák, a nemesek bíráinak. A vármegyei közgyűlés választotta őket saját kebeléből, a tehetősebb, jobbmódú nemesek közül. (Török Gergely nemesi voltát bizonyítja, hogy mindkét szóban forgó levelét gyűrűs pecsétjével zárta le.) A szolgabíráknak esküt kellett tenniük vármegyéjük előtt, hivataluk egy évre szólt, de újraválaszthatták őket. A tisztség „nobile officium" volt, azért fizetés nem járt, de a bírságok egy része őket illette, és a hivatalos eljárásokért is díjazásban részesültek. Részt vettek az adó kivetésében és beszedésében is, külön díjazásért, ami az 1550. évi XXXXI. Tc. 1.§-a értelmében 4 forintot tett ki. Hatáskörükhöz tartozott, hogy a megyei törvényszéken a főispán vagy helyettese mellett bírótársakként szerepeljenek. Ám nem csupán az ítélkezésben vettek részt, más, az igazságszolgáltatással összefüggő teendőket is gyakoroltak – mégpedig olyanokat, amelyeket a káptalani jegyzők is elvégezhettek. Vizsgálatokat, tanúkihallgatásokat, beiktatásokat végeztek, ítéletleveleket, perhalasztásokat, idézéseket adtak ki az alispánnal együtt. Peren kívüli ügyekben is eljártak. Iratokat írtak át, hiteles másolatokat adtak ki, hatósági megintéseket és eltiltásokat teljesítettek, végrendeleteket, különböző jogügyleteket (adásvétel, csere, zálog stb.) foglaltak írásba. Mindezek tudatában érthető, hogy Török Gergely nagy hasznát vette két tisztségének, amelyek közül abban járhatott el, amire az adott esetben éppen szükség volt.

A tisztségek betöltéséhez nagykorúnak (24 évesnek) kellett lenni, Török Gergely esetében ez a feltétel 1539-ben teljesült, tehát ebben az évben, vagy valamikor előtte kellett születnie. Az időpont további szűkítésének lehetőségét az indokolja, hogy Bálint úr 1527 után fordult meg gyakrabban Nagyszombat környékén, különösen sokat tartózkodott ott 1530–1533 között, Nyitra várának földesuraként.

[5] A közjegyzőségről *Bónis György*: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. In: Levéltári Közlemények, 34. (1963) 2., 242. Továbbá: *Bónis György*: A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán In: Levéltári Közlemények, 42. (1971) 1., 103–113, különösen 111–112.

A két levél tartalmaz további információkat is Török Gergely életéről. Az elsőben elzálogosított nagyszombati házának visszaváltásához kéri Kalmár Imre segítségét, akit legalázatosabb szolgájának nevez. És apjaként tisztel. „Tanuló szobácskájából" keltezi sorait, ami megerősíti közjegyzői stúdiumainak tényét. Tudjuk, hogy a tanulás nagy összegeket emésztett fel, nem lehetetlen tehát, hogy annak finanszírozását fedezte a zálogösszeg, azt aligha tételezhetjük fel, hogy ekkorra már halott atyja fedezte valamilyen módon. A második levélben egy általa pártfogolt tanulót ajánl Kalmár figyelmébe, kéri, hogy az ifjú tiszteletét tehesse Kalmár házánál, majd hálát ad a sorsnak, hogy reménykedhet: Nagyszombat megmenekül a török pártiak pusztításaitól. Talán János Zsigmondnak arra a felföldi hadjáratára gondolt itt a levélíró, amelyet a szultán halála miatt az erdélyi fejedelemnek 1566 őszén valóban be kellett fejeznie. Sőt Schwendi Lázár kassai főkapitány tavasszal ellentámadásba ment át, és elfoglalta Munkácsot is.

Török Gergely pályája a későbbiekben is kedvezően alakult, 1592-ben Szepes megye alispánjaként vezette a sedriát, azaz a vármegyei bíróságot, (előtte bizonyára évekig szolgabíróként is tevékenykedett), és ez az utolsó adat, amely életéből fennmaradt.[6]

Ha nem is futott be akkora karriert, mint törvényes házasságból született testvérei, az elért alispáni rang körülbelül a legmagasabb, amit származásával elérhetett. Tehetsége és szorgalma mellett ehhez hathatós kapcsolatrendszerre is szüksége volt, talán nem tévedek, ha feltételezek valamiféle odafigyelést a természetes apa részéről. Amit az is valószínűsít, hogy Gergely pontosan tisztában volt családi kapcsolataival, de mivel alispánként már csak a semmitmondó Nagyszombati Gergely nevet viselte, neki, vagy rokonainak érdekében állhatott valódi származásának elkendőzése.

1563. január 24., Sempte Chÿre-i Török Gergely, a néhai Török Bálint fia – Nagyszombat város bírájának AZ IRAT: Štátny Archív Bratislava, pobočka Trnava (Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fiók) Magistrát mesta Trnavy (Nagyszombat város magisztrátusa), Archív mesta Trnavy,(Nagyszombat város levéltára) Missiles – Listy adresované mesty (A városnak címzett levelek) Karton 6. Inv. č. 448. Eredeti, tisztázat. Gyűrűs pecséttel [Címzés a levél külzetén:]

Prudenti ac circumspecto domino judici civitatis caesareae Thÿrnaviensis etc. domino, patrono et tanquam patri confidentissimo Salutem et meis personis[?] servitiorumque meorum debitam commendationem, tanquam domino et patrono confidentissimo. Scio hoc jure positum esse generali, uti nemo quispiam fere

[6] Nos Gregorius Thyrnaviensis vicecomes, judlium et jurati assessores sedriae comitatus Scepusiensis damus pro memoria, quod nobis feria secunda proxima post dominicam Misericordiae in hac civitate Leutschovia ..celebrat sedis nostre judriae..Anno domini millesimo quingentesimo nonagesimo secundo.
Az irat egy, a megye főispánja Thurzó János által tett birtokügyi tiltakozást tartalmaz, amelyet a szepesi káptalan egy lector- a és kanonokja tett. OL Filmtár C 318 Szepesi káptalan magánlevéltára 1 rész. Ser. 9 fasc. 5. no 20.

faciat et concludat, donec suum praefectum convenerit. Cum igitur ego non utroque parente orbatus, neminem mortalium reperire potuissem, qui uti meam domum liberum, in hac civitate Thÿrnaviensi, caesarea existenti ingrederetur, et domus curam haberet. Proinde satis probum et honestum virum alio in loca degentem, at tamen de probitate eius nullum dubium habentem nactus, Stephanum gÿarmathÿ de Sempcz, statim ut eandem ingrediatur domum, ibique agat juxta tenorem litterarum obligatoriarum apud se habentem, meam rem itaque tantum ob eam litteras has ad vestram dominationem post d.[. . .]nis confidentissimum exaratas, mittere volui. (Licet[?] re alluissem, si ipsemet eundem accedere personaliter potuissem, at non hic et ob compluriam jura huius oppidi). Quo Vestra dominatio easdem litteras meas obligatorias videat, et meum ita sonare voluntatem certo cognoscat, (ita tamen si Vestrae dominationi placuerit) eundemque praenominatum hominem ne dedignetur in domum intromitti, quod si Vestra dominatio hoc tantum officii praestare non recusabit, in omnibus quibuscunque tandem in rebus poterit fieri me semper tanquam dominus inserviturum sentiet. Deus conservet Vestram dominationem ad complurimos annos quam felicissime. Datum e nostro museulo Sempthe die dominica ante festum conversionis divi Pauli, anno 1563.Vestrae dominationis deditissimus servitor et filiusGeorgius Theorök chÿrifilius quondam Valentini TheörökBrevi me his curis, quibus nunc omnes spero soluturum, et Vestram dominationem accessurum, de alia etiam re.[?] – bizonytalan olvasat1567. május 4., Szepesváralja Török Gergely, nagyszombati, a szepesi káptalan és Szepes vármegye bíróságának jegyzője – Kalmár Imre egykori nagyszombati bírónak. AZ IRAT: Štátny Archív Bratislava, pobočka Trnava (Pozsonyi Állami Levéltár Nagyszombati Fiók) Magistrát mesta Trnavy (Nagyszombat város magisztrátusa), Archív mesta Trnavy,(Nagyszombat város levéltára) Missiles – Listy adresované mesty (A városnak címzett levelek) Kartón 7. Inv. č.. 65. Eredeti, tisztázat. Papírfelzetes gyűrűs pecséttel[Címzés a levél külzetén:] Prudenti ac circumspecto domino Emerico Kalmar olim judici, nunc vero civi civitatis Thÿrnaviensis etc. domino et tanquam patri observandissimo Prudens ac circumspecte domine, et tanquam pater observandissime.Salutem et protectionum promptissimorum sÿnceram commendationem. Quamprimum, quod ego filius dominationis vestrae fueram, eandem non tam ego litteris quam certo sermone mei discipuli, nuper nomine meo isthic loquentis agnovisse, et ideo vehementer cum reliquis dominis senatoribus, dominationis vestrae perpetua observandis colendissimis congratulationibus intellexi, mirum in modum irrequietis mei animi gestionibus totus?, ea me consolatus est, sed maior profecto me incessisset letitia, si discipulus ille, cum ex patria reverteretur, nacta occasione ut ab eadem sibi praeceptum fuerat, paululum ad dominationem vestram divertisset, testimoniumque Amoris et honoris dominationis Vestrae maxime, erga me in litteris ejusdem expressum, attulisset. Quod etsi sic, ut sperabam non contigit neque id sine aliquo dolore pati debeo, immortales tamen

ago gratias, ob singularem ejusdem in me, qua me tunc prosequenda est . Benevolentiam et favorem, spem quoque meae expectatae gratitudines, haud dubie de me conceptare, simulac enim hac ad huc salva esse letor potissimum afflictissimis et perditissimis hujus loci temporibus, propter factiosorum Turcarumque et aliorum hostium confestissimos cum eos, quibus ita calamitose et misere labefactata, concussa propeque extincta sunt omnia, ut non nisi ad amicorum auxilia tanquam ad Sacram Anchoram is, quibus corpus solum et anima residua sunt, confugere licet, beatissime terque quaterque praedicantur. Eam erga gratiam dominationis vestrae mi.. extreme solutis? loco, in tam mirabili alioquin rerum omnium confusione et deformine [!], tueatur atque defendat, neque ullomodo amori paciatur. Immo non quantum vult pater filio sed etiam quantum potest , ad ampliendas filii sui honores, et dignitatem atque authoritatem extollendam, tam tam erga me eum studeat de…etiam atque etiam rogo. Me meaque perpetua servitia et familiolam meam meam in favorem et gratiam dominationis vestrae commendas, quibus foelicissime valere cupio. Datum raptim Scepusii 4. die Maii. Anno Domini 1567. Ejusdem Vestrae Dominationis filius obsequantissimus Gregorius ThereokThyrnaviensis notarius capituli et sedis judriae comitatus Scepusiensis

Gebei Sándor

II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztaroszta, Teodor Lubomirski kapcsolata

A Rákóczi-szabadságharc történetének egy kevésbé ismert, de érdekes epizódjának ismertetésével köszöntöm a 60 éves Romsics Ignácot. Egy olyan epizóddal, amely az általa főszerkesztett 24 kötetes Magyarország története 11. kötetében (A Rákóczi-szabadságharc 1703–1711) sem kapott helyet. Egyrészt azért, mert a sorozat főszerkesztője hajthatatlanul ragaszkodott a kötetek megállapított terjedelméhez, másrészt azért, mert az egész szabadságharc történetéhez képest valóban helyi jelentőségű eseményekről van szó, harmadrészt pedig azért, mert a lengyel királyoknak elzálogosított szepességi terület megbízott vezetőinek magatartását, gyakran változó, külön utas „politizálását" lengyelországi háttér információkkal szükséges magyarázni. Egy köszöntővel szemben viszont a fenti korlátozó tényezők szóba sem jöhetnek, ezért gondoltunk a Rákóczi-szabadságharc szakirodalmából is hiányzó szelet közreadására.

A téma megközelítése mindenképpen igényli az előzmények rövid felvázolását.

Az 1412. március 15-i megállapodás, valamint az 1412. „Mindenszentek octava"-ján (november 8-án) Zágrábban dátumozott oklevél értelmében Luxemburg Zsigmond magyar király, hogy a velencei háborújához pénzügyi fedezetet teremtsen, „triginta septem millia sexagenarum latorum grossorum novae monetae, numeri Bohemicalis boni" = 37 ezer kopa prágai garas[1] értékben zálogba adta a Szepesség 24 szász jogállású településéből XIII-at – (Szepes)Béla (Biała, Waltensdorf, ma: Spišská Belá), Durand (Twarożna, Durelsdorf, ma: Tvarožná), Felka (Felka, Oberwarth, ma: Vel'ká, Fülka), Igló (Nowawieś, Neudorf, ma: Spišská Nová Ves), Leibic (Lubica, Leibitz, ma: Ľubica), Mateóc

[1] A' szepességi XVI. városok pragmaticai történet- 's állományvázlata. (Deák Ferencz 's Hertelendy Károly követjelentése) Lőcse, 1842. 77–83.; „37000 schock sexagenarius" = 37000 kopa prágai garas. 1 schock=60 magyar garas=2,5 magyar forint számítás alapján Demkó Kálmán 88800 forintban határozta meg az értéket. – közli *Svéby Frigyes*: A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története. Lőcse, 1895. 65.; Jelentős eltérés mutatkozik, ha a http://www.numismatics.hu/metrologia.htm „hivatalos" adataival számolunk. 1 prágai garas (széles garasként is említett!)=3,8354 g súlyú érme (3,5957 g tiszta ezüst tartalommal) 37000x60 darab=2.200.000 garas x 3,5957 g = 7982,454 kg tiszta ezüst (kb. 8 tonna!) mennyiséget ad ki. Megjegyzem, hogy a Magyarországon 64 garassal számított finom ezüst „cseh márka" (1 márka=230,1248 g) adataival is a kb. 8 tonnás végeredményhez jutunk.

(Maciejowce, Matsdorf, ma: Matejovce), Ménhárd (Wierzbów, Meneharddorf, ma: Vrbov), Poprád (Poprad, Deutschendorf, ma: Poprad), Ruszkin (Ruszkinowice, Riessdorf, ma: Ruskinovce), (Szepes)Olaszi (Włochy, Wallendorf, ma: Spišské Vlachy), (Szepes)Szombat (Sobota, Georgenberg, ma: Spišská Sobota), (Szepes)Váralja (Podegrodzie, Kirchdorf, ma: Spišské Podhradie), Nagyőr=Sztrázsa (Straszki, Michelsdorf, ma: Strážky) + a lengyel határhoz közeli Gnézda, Podolin, Ólubló városokat, minden tartozékával együtt – Jagelló II. Ulászló (ur. 1386–1434) lengyel királynak és utódainak. (A zálogba adott Gnézda (Hniezdne, Gniesen) mezőváros, Podolin, (Podolinec, Podlein), Lubló (Stará Ľubovňa, Alt-Lublau) várai és városai nem tartoztak a szepességi szász önkormányzathoz.[2]) A zálogos XIII település önkormányzatisága megmaradt, igazságszolgáltatása zavartalanul működött. A XIII helység városbíráiból álló „Grafenstuhl" évenkint kétszer-háromszor a szepességi gróf elnökletével hol az egyik, hol a másik városban vitatta meg a mindenkit érintő ügyeket (adókiszabás, a katolikus sztarosztával tisztázandó vitás kérdések, pl. templomépítés, a jus patronatus érvényesítése stb.). Az elzálogosított helyeken élő magyar nemesek ügyes-bajos dolgai viszont Szepes vármegye hatáskörébe tartoztak. A „szepességi zálog", annak ellenére, hogy a 16–17. századi országgyűléseken többször is felmerült a zálogból való kiváltásuk, lengyel kézben maradt egészen 1769-ig. Ekkor Mária Terézia, fia, II. József és Kaunitz kancellár akaratának engedve, parancsot adott a terület megszállására. Az okkupációra kiváló alkalmat kínált az 1764 óta tartó lengyelországi anarchia és az 1768-ban kirobbant orosz–török háború.[3]

A királyi birtokként, sztarosztaságként kezelt zálogterület központja Ólubló volt. Ez a határmenti erősség, kereskedelmi központ már 1342-ben a kassai privilégiumok mintája alapján városi jogállást nyert. A Késmárk–Lőcse–Nowy Sącz–Krakkó útvonal forgalmából a sztaroszta komoly jövedelmet húzott az ólublói harmincadhivatal révén. A várost megillette a szabad halászat, vadászat és a kocsmáltatás joga is. 1553-ban indult meg a leégett vár helyén a kővár építése II. Zsigmond Ágost király támogatásával. 1609-től központilag támogatott, 100 fős állandó őrség tartózkodott a várban, 1658-tól kezdve 120 főre emelték a királyi zsoldot húzók számát. A várfalakon ágyúk, a raktárakban hadiszerek, élelem felhalmozva. A várparancsnokságot legtöbbször egy kinevezett lengyel nemes viselte. Ólubló, a „mai" nagyságát, formáját 1647-re nyerte el Stanisław

[2] A' szepességi XVI. városok pragmaticai történet- 's állományvázlata, 65.; A 15–16. századi előzményekről lásd: *Kurtyka, Janusz*: Polscy starostowie na Spiszu v XV i w I połowie XVI wieku. In: Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia XXVI. Zeszyt 240. Toruń, 1992. 199–211.; *P. Szabó Béla*: A Szepesi jog forrásai. In: Jogtörténeti tanulmányok VIII. (Szerk.: Béli Gábor–Kajtár István–Szekeres Róbert) Pécs, 2005. 443–463.

[3] *Gebei Sándor*: Halics-Lodoméria Királyság, a Habsburgok 18. századi újszerzeménye. In: Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos születésnapjára (Szerk.: Gebei Sándor) Eger, 2000. 216–219.

Lubomirski sztarosztasága idején, a várbeli Szt. Mihály arkangyal kápolna is ekkor létesült. A vár és a város csak névleg számított a sztaroszta székhelyének, a sztarosztaságba került lengyel főurak alig tartózkodtak a szepességi királyi birtokon. Alsztaroszta képviselte itt a lengyel hatalmat, itt működött a sztarosztaság bírósága, mint a zálogos helyek fellebbviteli fóruma. 1592-től egészen 1745-ig, öt generáción keresztül a Lubomirski-család tagjait illette a sztarosztaság.[4]

Csupán egy-egy fontosabb esemény kiemelésével utalunk a Teodor Lubomirski elődök tevékenységére (zárójelesen a sztaroszták hivatali éveit tüntettük fel): **Sebastian Lubomirski** (1592–1613) – az első Lubomirski inkább Podolinben tette ismertté a nevét, ahol az ő parancsára indult meg 1593-ban a „városháza" (ratusz = Rathaus), az alsztaroszta rezidenciájának építése. Az ő kezdeményezése nyomán Podolint állandó (30 fős) várőrség vigyázta. **Stanisław Lubomirski** (1613–1649) – szepességi tevékenységét a piaristák letelepítésével kapcsolatban említi az utókor. Híres iskolájukat Podolinben, amely az első piarista iskola volt lengyel földön, az ő anyagi támogatásával alapították 1642-ben. A piaristák helyi feladatául a teljesen protestánssá vált lakosság rekatolizálását tűzte ki a sztaroszta. (A piarista kollégiummal együtt a Szt. Szaniszló templom (1642–1651) is ekkor épült.) III. Ferdinánd német–római császár a Lubomirski-család ezen kiemelkedő tagját és valamennyi törvényes leszármazottját a Német–római Császárság hercege címmel jutalmazta 1647-ben. **Jerzy Sebastian Lubomirski** (1649–1667) – Vele kapcsolatban a lengyel történelem egyik fontos epizódját idézzük fel! A „kis északi háború" (1655–1660) idején a svédek elől J. S. Lubomirski sztaroszta, aki a lengyel hadak főhetmanja is volt egy személyben, Krakkóból a királyi kincstárat, a kincstárban lévő koronákkal, a lengyel koronával és az orosz, svéd igénykoronákkal együtt + az ország archívumát biztos helyre, Ólublóra menekítette. Állítólag 1661-ig őrizték itt a királyi relikviákat. II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel titkos kapcsolatban álló lengyel mágnás János Kázmér lengyel király helyett Rákóczit szerette volna látni a lengyel trónon, de 1657-ben Rákóczinak hátat fordított, mert az, X. Károly Gusztáv svéd királlyal szövetkezett Lengyelország felosztására.[5] Fia, **Stanisław Herakliusz Lubomirski** (1667–1702) – a korona főmarsallja is 1676-tól. Bécs 1683-as felmentésekor Jan Sobieski király oldalán harcolt. Kortársai inkább költői teljesítményéért, filozófiai és vallásfilozófiai munkásságáért („a lengyel Salamon"), széleskörű műveltségéért tisztelték. A katolikus vallás és egyház fanatikus védelmezője („aki lengyel, az katolikus") volt, a protestánsokat pl. kitiltotta Podolinból. Első házasságában született lánya, Elżbieta Helena („a szép

[4] Idevágó újabb szakirodalom: *Marcinowska, Maria*: Lubomirscy: starostowie sądeccy i spiscy. Nowy Sącz, 1998.; *Kurtyka, Janusz*: Starostwo spiskie (1412–1769/1770). In: Terra Scepusiensis (Ed.: Gładkiewicz, R.–Homza, M.) Levoča–Wrocław, 2003.

[5] *Kłaczewski, Witold*: Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław–Warszawa–Kraków, 2002. 122–131.

Heléna"), Adam Sieniawski nagyhetman, majd főhetman felesége, Rákóczi pártfogója volt. A „korona nélküli királynő", mint a nagypolitikában befolyásos személyiség francia összekötőként tevékenykedett Rákóczi és XIV. Lajos lengyelországi megbízottjai között. Az „udvari barokk költő" második házasságában született legidősebb fiát, **Teodor Lubomirskit**, Elżbieta féltestvérét (1700–1745) „ólublói várúrként" is emlegették gyakori szepességi tartózkodása miatt. Királyi engedéllyel már 1700-tól átvette apjától a jövedelmező, évi 200 ezer lengyel aranyat (złoty) „kitermelő" szepességi hivatalt.[6] Főleg Igló, Leibic, Szepesváralja és Szepesszombat céhei (páncélművesek, sisakosok, fegyverkovácsok, harang- és ágyúöntők) állítottak elő piacképes árukat. A birodalmi herceg 1702–1704 között II. Rákóczi Ferenc támogatója volt, 1707 után pedig ádáz ellensége lett. Rákóczi-ellenes tevékenységével I. József császár jutalmát is kiérdemelte, szolgálatait 1709-ben vezérőrnagyi, 1710-ben altábornagyi ranggal honorálta. Bennünket az 1707 utáni pálfordulás okai foglalkoztatnak, írásunkkal a miértre keressük a választ.

* * *

Teodor Lubomirski Rákóczi nevét 1701 végén ismerte meg, amikor a haza- és felségárulás vádjával letartóztatott Sáros megyei főispán a bécsújhelyi börtönből sikeresen Lengyelországba szökött. A lengyel határon való átkeléshez a Lubomirsikiek podolini patronáltjai, a piaristák nyújtottak segítséget. (Rákóczi sosem felejtette el a piaristák jóindulatát, évente 20 hordó borral rótta le háláját emberségükért.) Nővérének, Elżbietának köszönhetően igen hamar nemcsak hírből, hanem ténylegesen is „belekeveredett" a Rákóczi-ügybe. Testvérének kérésére a Lengyel–Szepességen keresztül 1705-ig szinte zavartalanul működtethette Rákóczi diplomáciai, postai, külkereskedelmi (fegyver-, lőszervásárlások) kapcsolatait[7], ám Teodor Lubomirski „királyváltásával" ez a lengyel vonal megbénult.

A „királyváltás" magyarázatát a lengyel belpolitikai életben találjuk meg. A „nagy északi háborút" (1700–1721) a Rzeczpospolita (Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság) tudta és beleegyezése nélkül kirobbantó lengyel király, II. Erős Ágost bűnét olyan súlyosnak ítélte az ország egy része (a varsói konföderáció), hogy királyukat – engedve a svéd nyomásnak – detronizálták (1704. február 16.). Miután a gnieznoi prímásérsek hajlandó volt kimondani az interregnumot (1704. április 16.), a II. Ágosttól „megszabadultak" új királyt választottak Stanisław Leszczyński, poznańi (poseni) vajda személyében, 1704. július 12-én.

[6] Polski Słownik Biograficzny. T. XVIII. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. 60.

[7] Correspondance de François II Rákóczi et de la Palatine Elżbieta Sieniawska, 1704–1727. (Publiée avec collaboration de Gábor Tüskés par Ilona Kovács et Béla Köpeczi) Budapest, 2004. 30., 36.

Koronázására XII. Károly svéd király sürgetésére, no meg jelenlétében, 1705. október 4-én került sor. Ezzel a folyamattal a király (II. Ágost) és ellenkirály (Stanisław = Szaniszló) hívek a társadalmukat olyan két, egymással kompromisszumra képtelen táborra szakították, amelyből igazán a Rzeczpospolitában befolyásra törő nagyhatalmak valamelyike, Svédország, vagy Oroszország húzhatott csak hasznot.

1704 és 1709 között a Rzeczpospolita történetének egyik legsúlyosabb válságát élte át.[8] Egyfelől azért, mert a svéd–orosz háborús cselekmények lengyel, litván, ukrajnai területeken folytak, másfelől pedig azért, mert a „nagy háború" pusztításait a lengyel király-ellenkirály „pártjainak" testvérháborúja még inkább súlyosbította. Ebben a szituációban nemcsak a politikai életet formáló erőknek, de az egész Rzeczpospolita társadalmának színt kellett vallania. Kényszerből választaniuk kellett: vagy XII. Károly és pártfogoltja, I. Szaniszló mellett, vagy Nagy Péter és védence, II. Ágost mellett állnak ki. Teodor Lubomirski 1705-ben I. Szaniszló táborába állt, nem utolsó sorban Józef Potocki (az új király sógora) I. Szaniszló király főhetmanjának rábeszélésére. 1706-ban, az egykori poseni palatinus (vajda) királyi hatalma végérvényesen megszilárdulni látszott, mert XII. Károly az alt-ranstädti (Lipcse mellett) békében II. Ágostot a lengyel trónról lemondatta. Ezt úgy érte el, hogy kihasználta I. József német–római császár spanyol örökösödési és magyarországi háborúban való lekötöttségét, kikényszerítette hozzájárulását ahhoz, hogy több mint 20 ezres seregét zavartalanul a Német–római Császárság területén keresztül átvezesse II. Ágost „anyaországába", Szászországba. Wettin Ágost szász elector, lengyel király baltikumi álmai végleg szertefoszlottak, mentve ami menthető, totálisan feladta a Rzeczpospolitát, feltételek nélkül kapitulált a győztes előtt. Megbízottjai 1706. szeptember 24-én elfogadták a békediktátumot, amit a felek egy hónap múlva ugyanott, Alt-Ranstädtban ratifikáltak.[9]

XII. Károly svéd király, I. Szaniszló (Stanisław Leszczyński) lengyel király és II. Ágost volt lengyel király XXII articulusos „béke és barátsági szerződésének"[10] III. cikkelye értelmében II. Ágost „Lengyelországhoz–Litvániához

[8] Lásd: *Feldman József*: Polska w dobie wielkiej wojny północnej, 1704–1709. Kraków, 1925.

[9] *Otwinowski, Erazm*: Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. od roku 1696–1728. Kraków, 1849. 108.; Theatrum Europaeum Theil XVII. (vom 1704ten Jahr bis Ausgangs 1706ten Jahr vorgegangen) Jahr 1706. Francfurt am Mayn, 1718. 139–143.; *Haintz, Otto*: König Karl XII. von Schweden. Erster Band. Berlin, 1958. 150–151. Haintz szerint a ratifikáció 1706. október 10/20–án Piotrkówban zajlott. – Haintz: Karl XII. 155.

[10] Theatrum Europaeum Theil XVII. Jahr 1706. 140–143.; Friedens–Tractat, so zwischen dem König von Schweden und dem König von Pohlen und Churfürsten von Sachsen den 14/24. September 1706 geschlossen worden. In: Um die polnische Krone. Sachsen und Polen wärend des Nordischen Krieges 1700–1721. (Bearbeitet von J. Kalisch, J. Gierowski) Berlin, 1962, 175–183.; A békeszerződés szövege megtalálható az OSZK Kézirattárában. Fol. Lat. 1174. – Friderici Augusti regis Poloniae et ducis Saxoniae instrumentum pacis cum Carolo XII. rege Sveciae et Stanislao I. rege Poloniae (1706.);

kapcsolódó valamennyi jogáról és igényéről" egyszer s mindenkorra lemondott, I. Szaniszlót „törvényesen választott, törvényesen megkoronázott lengyel királynak és litván nagyfejedelemnek" ismerte el. Visszavonhatatlanul megígérte, hogy sem Szaniszló életében, sem annak halála után, uralkodói igényekkel a Rzeczpospolita egyetlen országában, tartományában sem lép fel. A III. cikkelylyel összhangban II. Ágost arra kötelezte magát, hogy a lengyel és a litván alattvalóit késedelem nélkül feloldja hűségesküjük és kötelezettségeik alól, őket I. Szaniszló király alattvalóságába engedi (IV. art.). Mindenféle szövetséget felbont, főképpen „a Moszkvai Cárral kötött egyezséget" érvényteleníti (V. art.).[11] Stb.

I. József császár eleve érvényesnek tekintette az alt-ranstädti békét, tehát nemzetközileg hitelesítette az uralkodóváltást a Rzeczpospolita élén. A császárral szolidáris, a spanyol örökösödési háborúban ugyancsak érdekelt Anglia és Hollandia I. Szaniszlót szintén befogadta az európai királyok családjába. Ezek után Brandenburg–Poroszország is kockázatmentesen csatlakozott az új királyt elismerők táborához. Sőt, Franciaország és az Oszmán Birodalom sem vitatta el az egykori poseni (poznański) vajda legitimitását! Az európai országok által legitimált uralkodóváltással a lengyelországi konfliktus lezárult. Vagy mégsem?

Az Oroszország támogatásával létező svédellenes lengyel „pártot", a sandomierzi konföderációt sokkolta II. Ágost király lépése, a haza megmentésének új programjával lépett fel. Érvelésük szerint II. Ágost nem ruházhatta fel uralkodói jogokkal azt a személyt, akit a Rzeczpospolita alkotmányos úton soha nem választott meg királyának. Szaniszló nem más, mint trónbitorló, akit svéd akaratból törvénytelenül trónra ültetettek. De jure a Rzeczpospolitának nincs királya, a királynélküli időszakban az interrex (= a mindenkori gnieznoi prímásérsek) kezében vannak a felségjogok. Stanisław Szembek prímásérsek elfogadva ezt a jogi érvelést, 1707. július 11-én hivatalosan is kinyilvánította, hogy a Rzeczpospolitában interregnum van. (A magyarországi konföderáció ónodi interregnumról hozott döntése 1707. június 22-én lett hatályos, amikor II. Rákóczi Ferenc az „Ország Sátorában" aláírásával, pecsétjével szentesítette az előkészített okmányt![12]) Királyjelöltekre és királyválasztásra van szüksége az országnak a lehető leggyorsabban. Ennek a Nagy Péter cárral egyeztetett sandomierzi konföderáció „honmentő" programjának keretében bukkan fel II. Rákóczi Ferenc lengyel királyjelöltként a Sobieski királyfiak, Savoyai Jenő, a nassaui herceg stb. mellett.

---

[11] Friedens–Tractat, 177., Theatrum Europaeum. Theil XVII. Jahr 1706. 140–141.

[12] Rákóczi Tár I. k. (Szerk.: Thaly Kálmán) Pest, 1866. 17. – Beniczky Gáspár naplójából: 1707. június 22. „…végső Sessiója lévén az (ónodi – G. S.) Ország-Gyűlésének: kilencz óra tájban az Fölséges Fejedelem maga Sátorából az Ország Sátorában, az hol nagy frequentiával voltak az Nemes Vármegyék, az egész Senatussal együtt alá ment, Joseph Császár Törvénytelen Dominiumjának abrenuntiatiójárúl való közakarattal condált solemnis Instrumentumnak, és egyszersmind Ártikulusok subscriptiójának 's pöcsétlésének kedvéért:"
Ugyanez legújabban közreadva: II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. *Beniczky Gáspár* fejedelmi titkár diáriuma, 1707–1710. (Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre) Bp., 2005. 27.

Mivel az interregnum kihirdetése, ill. az oroszpárti lengyel konföderáció lábraállása, megerősödése I. Szaniszló „félországát" létében veszélyeztette, XII. Károly a nyugalmas, békés Szászországból újra a lengyel küzdőtérre lépett 1707 szeptemberében. Mielőtt a megszálló csapatait kivonta volna a szászországi városokból ugyancsak Alt-Ranstädtban (Károly Gusztáv egykori főhadiszállásán), a magyar és a lengyel detronizálásoktól is megfélemlített I. Józseffel a sziléziai protestánsok számára széleskörű vallásszabadságot garantáló okmányt íratott alá 1707. augusztus 31-én. Az alt-ranstädti konvenció[13] a vesztfáliai békében elfogadott protestáns körzetek (Brieg, Liegnitz, Münsterberg, Öls, Wöhlau hercegségek, Breslau városa) számát újabb hattal (Freistadt, Hirschberg, Landeshut, Militsch, Sagan, Teschen) bővítette, mintegy 1000 templom jövőbeni hovatartozásáról lehetett (kellett) vitatkozni, dönteni. A jezsuitamentes körzetek szabad vallásgyakorlata felett a svéd király protektorsága érvényesülhetett.

I. József császár engedékenysége nagyon is érthető volt, hiszen a Német–római Birodalom területe megszabadult a svéd militarista fenyegetéstől, a harcok Lengyelországba való áthelyeződésével mozgásba lendülhetett a császári diplomácia, a magyarországi „lázadással" szemben direktebb eszközöket lehetett bevetni.

1707 szeptemberében a svéd hadak átlépték a lengyel határt, az oroszpárti konföderáció irányítóinak (Adam Sieniawski főhetman, Stanisław Denhoff a konföderáció marsallja (=választott vezetője), Stanisław Rzewuski nagyhetman, Sieniawski katonai helyettese, és nem utolsó sorban Sieniawski főhetman felesége, szül. Lubomirska Elżbieta Helena) bátorsága alábbhagyott. Magatartásukat az óvatoskodás, helyezkedés, politikai lavírozás jellemezte. Rákóczi királyjelöltségéről, illetve Nagy Péter cár – Rákóczi erdélyi princeps, magyarországi dux szerződésének aláírására Varsóba érkezett Bercsényi-küldöttségről Denhoff marsall pl. nyíltan azt állította: „csak confusiót szaporítani gyüttek az magyarok" Varsóba.[14] Nemkülönben a politikai széljárás megváltozásáról tanúskodnak I. Péter cár Nedeczky Sándornak mondott szavai is: „mi lelte [Sieniawskit]? Igen megváltozott, jóakarótok volt az, most hol maga akarja [a koronát], hol senkit. Stanislaushoz [I. Szaniszlóhoz] is jár az embere neki is, czárnak is."[15]

Teodor Lubomirski herceg 1705. évi döntésének helyességét, I. Szaniszló királyhoz való pártolását az 1706. és 1707. évi események visszaigazolták. A Lengyel-Szepesség minden vonatkozásban kedvező terep volt számára, hiszen a

[13] Részletesebben: *Herzig, Arno*: Der Zwang zum wahren Glauben. Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jh. Göttingen, 2000.

[14] Archívum Rákóczianum V/2. (Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Második kötet. 1706–1708. Közli: Thaly Kálmán) Budapest, 1877. 443.; *Link–Lenczowski, Andrzej*: Wokół zabiegów o „jedność" Rzeczypospolitej. Z dziejów współpracy Adama Sieniawskiego i Stanisława Denhoffa w latach 1706–1709. In: Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny 1996/1–3. 204–209.

[15] Archívum Rákóczianum V/2. 445.

lengyel belpolitikai konfliktusokból könnyen ki tudta vonni magát, a magyarországi eseményekbe pedig a császár és a svéd király viszonyától függően cselekedhetett. Tisztes távolságból, Ólublóból figyelemmel kísérhette a felvidéki történéseket. 1707-től fogva megakadályozta Rákóczi postáinak érkezését, továbbítását, megbénította a tranzitforgalmat, az országúti ellenőrző pontokon csak az általa engedélyezett áruk haladhattak tovább.

Néhány dátum nélküli, de mindenképpen az ónodi országos gyűlés (conventus generalis) után keletkezett irat alapján rekonstruálható a Rákóczi – Lubomirski „Baráttság meg nem tartásának" körülményei.[16] Rákóczi, miközben az „atyafiság" és a „jó szomszédság" fenntartását hangsúlyozta, azzal vádolta a 13 város zálogurát, hogy sorozatosan megsérti a Szepes vármegye nemességének jogait (pl. a lublói harmincados vámfizetésre kötelezi a kiváltságosokat), a „Sléziából [Magyarországon] járó fegyveres népet nem persequálta", holott ez kötelessége lett volna. Emiatt súlyos károk érték az országot, pedig az ország „oltalmára még az 13 város is tartozik felülni"– állította joggal Rákóczi. Az ellenséggel összejátszik a herceg „szüntelen correspondentiában" áll „Forgács és Haister generálisokkal"– folytatta a szemrehányást Rákóczi. Még nem ismerte fel „az német barátságnak állhatatlanságát"? Az természetes, hogy „az német" Magyarország boldogulását nem akarja, ám a bécsi udvar Lubomirski sztarosztát sem tekinti megbízható emberének. Csak mímeli a szívélyességet, a háttérben ellene és a lengyel király ellen áskálódik. Tudja meg a herceg – jelentette be Rákóczi a nagy titkot –, hogy *„az onodi gyűlés előtt is nekünk offerálta [ígérte] a 13 várost egyéb jószágokkal edgyütt, csak az békesség megcsinálásába cooperálódgyunk"*. (kiemelés tőlünk – G.S.)

Lubomirski „bűneinek" lajstromában az is olvasható, hogy a „lengyel „Szepességbe" szökött Rákóczi-katonákat saját zsoldjába fogadta, „a desertereket" kérésre sem szolgáltatta ki, katonáinak számát erősen megnövelte. A „szüntelen garázdálkodások" miatti károkért elégtételt ezidáig a herceg nem adott, sőt „nem is investigállyák [nyomozzák] kitül estek". „Városainkra és helységeinkre aperta irruptiójok [beütések, betörések] azzal is súlyosbodik, hogy „némelly helységekben lévő standár vagyis zászló mellett álló strássainkhoz … hozzálövöldözének". Attól sem riadt vissza a herceg, hogy parancsot adott a Rákóczi-futárok feltartóztatására, a fejedelem leveleinek „felszaggatására", elsikkasztására.[17] Stb. stb.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy Lubomirski herceg valamennyi vádat visszautasította és tételesen cáfolta. A háborús időszak miatt a 13 várost és környékét védelmezni szükséges, a katonák felfogadása csak önvédelmi célokat

[16] MTA Kézirattára Ms. 4961/11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok. A keltezés hiányosságainak és a levéltári rendezetlenségnek az a magyarázata, hogy a fennmaradt becses irat együttesek az I. világháború előtt beindított levéltári akció, a hungarikák gyűjtésének az eredménye. Az MTA Kézirattárában fellelhető anyagok a varsói, krakkói, szentpétervári stb. levéltárakban őrzött eredeti dokumentumok másolatai.

[17] MTA Kézirattára Ms. 4961/11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok.

szolgálnak – hangoztatta válaszlevelében. De milyen haderősítés az, amely csak 50 katona felfogadására korlátozódott? A lublói várőrség feladata megnövekedett, a magyar–lengyel határt éberen kell őrizni. A „lengyel városok" soha nem adtak menedéket se a dezertőröknek, se a civil menekülteknek, ezek a hírek nem mások, mint alaptalan vádaskodások – szögezte le a lengyel herceg. Azt viszont nem tagadta (nem is tagadhatta), hogy levelezést folytatott Forgács gróffal és Heister tábornokkal, ám az a magánlevelezés Magyarország érdekeit soha nem sértette (in minimo interesso Hungariae statui). A félreértések tisztázása mindenkinek érdeke, a „barátság és jó szomszédság megőrzéséről" feltétlenül tárgyalni kell[18]– javasolta az „ólublói várúr".

A javaslat meghallgatásra talált, a tárgyalások elkezdődtek, követek jöttekmentek. Az [1707.] „Die 5. Decembris" keltezett követi, „Lubomirsky Herczegnél Podolinczon lévén" jelentés rávilágít arra, hogy Lubomirski szörnyen neheztelt Rákóczira, mert a magyarországi konföderáltak dux-a őt „az egész ország előtt prostitutióba keverte", „suspicióba [gyanúba] ejtette", holott „ekkoráig legkisebb hostilitásra [ellenségeskedésre]… nem fakadott". Rákóczi meghatalmazottja Lubomirski heves kifakadásait akkurátusan rögzítette. A szepességi lengyel főúr felháborító dolognak tartotta azt, hogy Rákóczi nyíltan neki tulajdonította Szepes vármegye feldúlását, hogy róla Magyarországon úgy beszélnek, mint ellenségről. Nem igaz az sem, hogy „a császár emberei az eő határain által" akadálytalanul hozzák-viszik a híreket, hiszen az átjárókat (passus), „a Musinay Passust" Ordódy brigadéros, „a Kamjenkai Passushoz közel lévő Bagossy uram" vigyázza. Ezt „Görgey [főispán] az urakkal együtt" ellenőrizhette volna. Azt viszont nem titkolta, hogy három szekérnyi fegyvert (42 flintát) és muníciót, amelyet „Podolincz mellől által menni Lubló felé" szállítottak, lefoglaltatott, mert nem derült ki a megrendelő neve, címe. Annak ellenére, hogy a fegyverek ott vannak nála, miért terjesztik azt Rákócziék, hogy fegyverszállítmány érkezett hozzá? „Ha ellenségünkké akart volna lenni – mondta Lubomirski Rákóczi képviselőjének –, nem várt volna, míg az magyar hadak oda gyűltek vólna, hanem proveniált vólna bennünket". „Hercegi becsületszóval" megerősítette, hogy a magyarokkal szemben „a legkisebb ellenségeskedésre sem vetemedett". Hiába jártak nála a császár emberei, ő „a [Lengyel] Respublica híre nélkül semmit sem cselekszik". Jóindulatának jeléül azt is tudomására hozta Rákóczinak, hogy mostanában letartóztattak egy embert, akitől „ex Consilio Bellico Patenst" koboztak el. A pátens minden olyan magyarországi „Paraszt Embernek, aki a maga földes urát, vagy nemes embert megöli, annak az eő jószága, szabadságával együtt néki adattatik". Bizalommal kellene egymás iránt lenni, fel kellene hagyni „a sokféle

[18] MTA Kézirattára Ms. 4961/11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok.

haszontalan föcsögésekkel" – ütött meg békülékeny hangot Lubomirski –, mert minden diffidentiának [félreértésnek, nehézségnek?] ez az oka.[19]

A dokumentumok félreérthetetlenül arról árulkodnak, hogy Rákóczi seregéből való dezertálás már 1707 végén megkezdődött. Ennek a veszélyes folyamatnak gátat kellett valamiképpen szabni. A befogadó (csábító?) féllel folytatott tárgyalások mellett Rákóczi közvetlen felhívással fordult a szabadságharc ügyét elhagyó fegyvereseihez. II. Rákóczi Ferenc fejedelem (princeps) és a magyarországi konföderáltak vezére (dux) 1707. december 26-i kassai keltezésű nyílt levelében a Teodor Lubomirski szepesi sztarosztához (Starostae Scepusiensis) elszegődött egykori katonáit visszatérésre szólította fel. Egyfelől erkölcsi presszsziót gyakorolt rájuk, mert emlékeztette őket a konföderációba lépésükkor tett esküjükre, becsületszóval fogadott állhatatosságukra, másfelől megcsillantotta előttük az emberi gyengeségükből eredő bűn jóvátételét. Vétkeik feledésbe merülnek, dezertálásukért bocsánatot nyernek, örök amnesztiát (amnystia perpetua) kapnak – ígérte a konföderáció vezére –, ha az elhagyott ezredeikben megint szolgálatra jelentkeznek.[20]

Új szituáció keletkezett a Szepességben 1710 tavaszán, amikor Genrik Golcz (Goltz = Henryk Holtz[21]) cári tábornok serege „az magyarországi szélekre és 13

[19] MTA Kézirattára Ms. 4961/11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok; Lásd még Rákóczi Kassán kelt, 1707. december 17-i instrukcióját – MOL. G. 15. caps. A. 1. fasc. 2. 77–80.

[20] MTA Kézirattára Ms. 4961/11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok. Rákóczi Kassán kelt, 1707. december 26-i felhívása; Katolikusok és nem katolikusok esküszövegének részlete: „Én N.N. eszküszöm etc. Hogy az Austriai Ház által az Magyar Haza minden meg bántódot szabadcságinak s törvényeinek hellyre állítására most is újonnan meg erősített confoederatiojában avagy szövetségében szabad akaratom szerint be lépek, ezen szövetséget mint tulajdon életemet, ugy böcsülöm és tartom,…"
„Én N.N. Eszkűszőm az ÉLŐ ISTENRE, ki az Atya, Fiú, Szent Lelek tellyes Szent Háromság, Egy bizony Előrők ISTEN Boldogsagos Szűz Mariára és Istennek minden Szenteire, hogy a Confoederalt nemes Magyar Haza Statusinak es rendeinek az austriai haz altal megbantodott minden Szabadsagainak es Tőrvenyeinek helyreallítasara őszve kőtött es mostis ujjonnan meg erőssitett Confoederatiojaban avagy Szővetségében Szabad akaratom szerint belépek, ezen Szővetséget mint tulajdon életemet úgy becsűlöm és tartom,…" – Ráday Pál iratai 1703–1706. I. k. (Szerk.: Székely György) Bp., 1955. 349–351.

[21] Genrik Golcz = Henryk Holtz – brandenburgi nemes család sarja. Katonai szakértelmét és képzettségét brandenburgi, holland és lengyel szolgálatban hasznosította. II. Ágost lengyel király bizalmi emberének számított. Nemcsak katonai, hanem diplomáciai érdemeit is honorálta vezérőrnagyi előléptetésével. Ajánlásával került át 1707-ben a cári hadseregbe. A XII. Károly svéd király elleni háborúban többször is kitüntette magát. Hadtestével, amely 3 gyalogos és 3 dragonyos ezredből tevődött össze, sakkban tartotta 1708-tól kezdve XII. Károly hátországát, Lengyelországot és Litvániát. A legkritikusabb időszakban is – a poltavai csata előtti hónapokban – mesterien vezette hadát. Stanisław Leszczyński király, Józef Potocki főhetman, Jan Sapieha litván főhetman seregeit harcképtelenné tette, Nagy Péter cártól kiérdemelte a Lengyelországban állomásozó orosz hadak főparancsnoka beosztást. A poltavai diadal után a cár a kedvencét, Alekszandr Mensikov herceget nevezte ki Golcz előljárójának. Az önérzetes tábornok megtagadta az együttműködést a katonailag teljesen képzetlen új főparancsnokkal (1710), amiért hadbíróság elé állították. Lefokozták, halálra ítélték 1711-ben. A cár kegyelméből az ítéletet

városokra" érkezett és „azon Lengyel hadakat, amelyek az Császár részére hajlonak az 13 városokbul ki űzettek". Úgy látszott, hogy a Szepességből „Ausztriába" menekült Teodor Lubomirski nélkül[22] bekebelezhető lesz a Szepes vármegyéből kihasított rész. Felcsillant a remény, hogy a cári egységeket be lehet kapcsolni a magyarországi háborúba, a feltételesen beígért cári katonai támogatás valóra válik. Rákócziban újra lábra kapott a bizakodás, az igazságos szabadságharc győzelemre juttatásának a hite. Azonnal követeket indított a Lengyel–Szepességbe győztesen bevonuló orosz tábornokokhoz (Golcz, Gordon), hogy egyeztessenek az orosz katonák elszállásolásáról, élelmezéséről és az észak-magyarországi, főleg a Szepes vármegyei hadmozdulatok koordinálásában. Okolicsányi Mihályt, a magyarországi konföderáció pénzügyi igazgatóját és Szentiványi János brigadérost bízta meg a Rákóczi a könnyűnek egyáltalán nem mondható feladatok végrehajtásával.[23] A Lengyel–Szepesség nagyságát tekintve eleve alkalmatlan volt a több ezres cári katonaság ellátására, ezért Rákóczi késedelem nélkül 2000 oralis és 2000 equilis porciót[24] és „quártélybeli segítséget" rendelt az 1707 óta szövetségeseknek számító cári seregnek Szepes és Sáros vármegyék területén.

A közös katonai manővereket a kuruc kézen lévő Bártfa és Szepesvár bázisra támaszkodva gondolta végrehajtani Rákóczi. Követein keresztül azt javasolta, hogy Szepesvárban orosz helyőrség is állomásozzon a magyar mellett. A kulcsfontosságú erősség védelmét (az őrszolgálatot, a raktárkészlet feltöltését, a muníció hasznosítását) a vegyes helyőrség parancsnokai egymás között szervezzék meg. A cári generálisok egységei foglalják el a császáriaktól [Kis]Szebent, hogy kvártélyozásukat ezzel is megkönnyítsék. Terjesszék ki ellenőrzésüket „Bártfától fogva Eperjes és [Kis]Szeben között egészen Szepesvárig", hogy a kommunikáció (posta, kereskedelem) vonala zavartalanul működhessen „az 13 város felől" is. Az együttműködést nem akadályozhatja – Rákóczi kalkulációja szerint – az 1709 nyara óta nála katonáskodó lengyelek helyzete, mert Szaniszló volt hívei (=Potocki egységei=orosz ellenség)[25] azonnal beszüntetik a harcot, ha Péter cár

megváltoztatták: a rangjától megfosztott, a cári hadból elbocsátott Golczot kiutasították Oroszországból („külföldre száműzték"). – http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography (2010. szeptember 3.)

[22] Polski Słownik Biograficzny t. XVIII. 61.

[23] MTA Kézirattára Ms. 4961/II. 11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok. Rákóczi Kassán kelt, 1710. március 31-i instrukciója

[24] A porció nagyságára lásd Antonio Caraffa 1691. februári 16-i parancsát: „1 katona élelemadagja (Mundportion) – Ein Pfund Fleisch, zwei Pfund Brod, Ein halb mass Wein, od[er]. Ganze Mass Bier; 1 ló takarmányadagja (Pferdportion) – Sechs Pfund Haaber, acht Pfund Heu täglich, und drei Bund Stroh wochentlich…" – In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez X. k. (Szerk.: Dongó Gyárfás Géza) Sátoraljaújhely, 1905. 190–192.

[25] Polski Słownik Biograficzny t. XXVIII. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984–1985. 59–71. – Józef Potocki (1673–1751) kijevi vajda, vagy ahogyan Rákóczi Emlékirataiban szerepel, kijevi palatinus, 1702-ben, 1703-ban még Rákóczi támogatójának bizonyult. Az északi

és a trónra visszatérő II. Ágost lengyel király amnesztiában részesíti őket. Racionális lenne – folytatta a fejedelem –, ha Golcz, Gordon közbejárnának az amnesztia megszerzésében, mert ennek híján a lengyelek Magyarországról távozva az ellenséghez pártolnak.[26]

Felmerül a kérdés: Rákóczi, első látásra hibátlan koncepciójának volt-e realitása? Sajnos, azt kell mondanunk, hogy az elképzelésnek semmi valóságos alapja nem volt. Hogyan gondolhatta azt Rákóczi, hogy orosz közreműködéssel pl. Szebenből kiveri a császáriakat, a Szepességet orosz csapatok segítségével magának biztosítja? Még akkor is, ha tudta, hogy Teodor Lubomirski „Ausztriában" keresett és talált magának menedéket? A Szepesség elfoglalása hogyan változtatta volna meg a lengyel zálog jogi rendezését? A magyar és lengyel királyokat illető ügybe Rákóczi milyen minőségben avatkozott volna be? Továbbá: elfelejtette talán, kivel is háborúzott Nagy Péter? XII. Károllyal és lengyel szövetségeseivel, tehát nem a császárral, magyar királlyal!

Az 1412 óta a lengyel királyoknál zálogban lévő Szepesség, 1709 őszétől újra a koronáját visszaszerző II. Erős Ágost királyt illette. I. József császár és Nagy Péter cár valószínűleg azért fogadta ismét kegyeibe az 1706-ban trónját elhagyó Ágostot, mert XI. Kelemen pápa feloldozta Wettin Ágost lengyel királyt a XII. Károly *lutheránus* királynak adott 1706-os esküje alól.[27] Tehát a koronáját vesz-

---

háború kirobbantásáért felelős II. Ágost királytól elpártolt, amiért a „neo-király", I. Szaniszló hadseregének főparancsnokának, főhetmanjának nevezte ki. A lengyel testvérháború legjelentősebb csatájában, az 1708-as koniecpoli csatában súlyos vereséget szenvedett. 10–12 ezres hadából 380-an a csatatéren, kb. 1000-en az üldözésben vesztették életüket, 2000 katonája fogságba esett. Ez a vereség akadályozta meg azt, hogy az Ukrajnában hadakozó XII. Károlyhoz csatlakozzon. A lengyel hátországban rekedt Potocki, hogy elkerülje az orosz fogságba esést 1709-ben, Rákóczi-katonának csapott fel 3 ezrednyi lovasságával. A Potocki-ezredek részt vettek a romhányi ütközetben, de a vereség után sokan Rákóczi „passus-ával" hazatértek Lengyelországba, a Potocki mellett kitartó, létszámában erősen megfogyatkozott egységek pedig Moldván át török földre, Berderbe, XII. Károlyhoz vonultak. Potocki csak 1714-ben fogadott hűséget a régi-új királynak, II. Ágostnak, de ellenzéki magatartásával soha nem hagyott fel, pedig 1748-ban még a legbefolyásosabb országos hivatalt, a krakkói kastellánságot is elnyerte a király kegyéből. 1729–1750 között kifejezetten miatta hiúsult meg kilenc szejm ülésszaka!
Józef Potocki ezredeinek magyarországi szolgálatáról lásd: MTA Kézirattára Ms. 4961/II. 11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok. Szerencsen 1709. május 31-én, Eperjesen 1709. július 15-én kelt iratok.

[26] MTA Kézirattára Ms. 4961/II. 11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok. Rákóczi Kassán kelt, 1710. március 31-i instrukciója

[27] Nem zárható ki – bizonyítékunk (egyelőre?) nincs rá –, hogy a pápai feloldozást az esztergomi prímásérsek, Keresztély Ágost (Christian August von Sachsen-Zeitz) révén nyerte el II. Ágost király. Keresztély Ágost – Szász Móric herceg legkisebb fia, unokatestvére volt II. Ágostnak. Ugyancsak az unokatestvér Keresztély Ágost, még győri püspökként, fogadta be a katolikus egyházba a szász lutheránus választófejedelmet 1697-ben, hogy II. Ágost, mint katolikus királyjelölt részt vehessen az 1697. évi lengyel királyválasztáson. – Schematismus Dioecesis Jauriensis – Győregyházmegyei Almanach. Győr, 1968. 56–57., Magyar Katolikus Lexikon. VI.k. Budapest, 2001. 570–571.;

tett szász választófejedelem „uralkodóként” térhetett vissza választott és az őt választók „országába”. A svéd királyt Poltavánál legyőző I. Péter cár elnézően és nagyvonalúan megbocsátott a Szaniszló-pártiak feletti „győztesnek”, II. Ágostnak. A múltat feledő és lezáró személyes találkozóra 1709. október 7–22. között Toruńban (Thornban) került sor. Az orosz–lengyel megújított államszerződést az 1710. április 16-án berekesztett szejm törvényerőre emelte, a törvények becikkelyezésével visszaállt az 1706 előtti de jure – de facto állapot, végbement a régi hatalom restaurációja”.[28]

Kizárt dolog, hogy Rákóczi nem érzékelte ezeket a magyar szabadságharc kimenetelét befolyásoló lengyelországi változásokat, s mégis görcsösen ragaszkodott a kivitelezhetetlen tervéhez. Rejtély, hogyan veszíthette el ennyire a realitásérzékét Rákóczi, amikor Bercsényi már 1709. szeptember 20-án egyértelmű helyzetjelentést adott a lengyelországi viszonyokról Rákóczinak: „… látom: megadta magát szegény nieboszcsik [a megboldogult = politikai értelemben, halott] Stanislaus; Augustus penig virtust [erényt] akar csinálni, hogy az indispensabilis necessitasnak [a kényszerítő szükségszerűségnek] engedett, quasi ex amore et commiseratione malorum Respublicae, [a Köztársaság iránti szeretetből és sajnálatból, szánakozásból] és nem emlékezvén az detronizatiórúl, mintha érette lett volna az [sandomierzi] Confoederatió,… S azt tartom, [a konföderátusok] elhitetik az czárral, hogy restitutiója sit de gloria ejus;”[29] vagyis II. Ágost hatalmának visszaállítása a cár dicsőségét és a lengyelek tiszteletét váltja ki.

Bercsényi a legsúlyosabb tényezőnek mégsem a lengyel belpolitika kedvezőtlen fordulatát, hanem a Felső-Magyarországon dühöngő pestisjárványt minősítette. A főgenerális állítása szerint a szabadságért harcolókat Magyarországon igazából nem is a labanc, hanem az 1709-ben tetőző pestis gyűrte le. (A térségben állomásoztatott kuruc hadak emberállománya a járvány miatt kritikusan megfogyatkozott[30], nem csoda, hogy a Késmárk–Szepesvár–Lőcse–Eperjes támaszpontok egy félév leforgása alatt, 1710 júniusára a császáriak kezébe kerültek.)

---

[28] Piszma i bumagi Petra Velikovo. T. IX/1. Moszkva–Leningrád, 1950. 400–406.; *Szujski, Józef*: Dzieje Polski podług ostatnich badań. t. IV. cz. 2. (1668–1795) Lwów, 1866. 227–229.; *Feldman, Józef*: Stanisław Leszczyński, Warszawa, 1959. 87–88.; *Staszewski, Jacek*: August II Mocny. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1998. 181–183.

[29] Archivum Rákóczianum (Székesi Gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez (1704–1712) VI. k. Budapest, 1878. 337. (AR)

[30] „bent van már Egerben” a pestis – 1709. szept. 9.; „Gyöngyös is ollyan már” – 1709. szept. 21.; „Miskolc, Szikszó s Eger felé az pestis miá nem jár az ember.” – 1709. november 3.; a „Mátrában” van élelem, takarmány, de pestises, Gömörben van a katonaság, mert ott nincs pestis, de ott se élelem, se takarmány – 1709. november 9.; Kassán füstölnek, égetnek a pestis ellen – 1709. december 22.; „Eperjestt … 4 házban esett” a pestis – 1709. december 24.;…az pestis vagyon már az hadak közt is, Gönczön is” – 1709. december 25.; „Varanón is békapott az pestis” – 1710. május 31.; mindenki, Bercsényi Miklós is, a „jó aratást” várja, „De pestis, pestis! …Hej pestis, pestis – ha te nem volnál!” – 1710. június 5.; „Rozsnyón az pestis – 20 is van egy nap [haláleset]” – 1710. június 18.; a késmárkiak, a lőcseiek elhagyták a várost, a mezőre húzódnak

Néhány hónapnyi, minden alapot nélkülöző reménykedés után a Rákóczi – Lubomirski viszony újra elmérgesedett. 1709 novemberétől kezdve folyamatosan dokumentálható a „lengyel–magyar" ellenségeskedés.[31] Lubomirski és Heister generális katonai együttműködését úgy akarta semlegesíteni Rákóczi, hogy 1710 őszén hivatalos panaszt nyújtott be a sztaroszta hivatali elöljárójánál, Adam Sieniawski krakkói kastellánnál. Rákóczi, mint a konföderáció vezére 1710. november 5-én Ungvárról arra kérte valamikori „lengyel pártfogóját", hogy hivatalosan tiltsa el Lubomirski sztarosztát az ellene folytatott cselekedetektől, mert azok nemcsak a magyarok ügyével, de a „Lengyel Királyság törvényeivel" is szembe mennek (Contra constitutiones Regni Poloniae).[32] Mondanunk sem kell, hogy Rákóczi tiltakozásának semmi foganatja nem volt, de nem is lehetett. II. Ágost „hazatérésével" a bizonytalan jogi helyzet normalizálódott, a lengyel korona már egyetlen királyjelölt kezébe sem kerülhetett, így Rákócziéba sem. A lengyel–litván törvényes állapot helyreállításával a Lengyel–Szepesség átmenetileg ingatag státusa újra megszilárdult. A lengyel királyt illető zálog továbbra is a zálogosnál maradt, Lubomirski zavartalanul gyakorolhatta sztarosztai jogkörét, élvezhette a birtoktest jövedelmeit. Ezen túl is kifizetődőnek bizonyult az elpártolás – visszapártolás, hiszen I. József császár ekkoriban léptette elő Lubomirski birodalmi herceget, császári vezérőrnagyot – nyilván a magyarországi harcok során szerzett érdemeiért – altábornaggyá!

A szatmári kiegyezéssel nemcsak a Lengyel–Szepesség, de az egész magyarság (magyarországi, erdélyi) szabadságának ügye mind a belpolitika, mind a nemzetközi élet színpadáról lekerült.[33] Az elzálogosított 13+3 település – a megváltási díj lefizetése nélkül, okkupáció révén – 1769-ben került vissza a magyar király, Mária Terézia jogara alá.[34] A katonai erőszak alkalmazását a lengyel szejm 1772-ben jogszerűnek fogadta el, az 1412 előtti állapotok visszaállítását törvénnyel hitelesítette.

---

a pestis elől – 1710. június 18.; az eperjesi várőrség Bercsényi engedélyével kivonult a várból a pestis miatt – 1710. június 24.; Kassáról mindenki szökik a ragály elől – 1710. június 24. – AR VI. 325., 345., 385., 409., 448., 452., 455., 507., 520., 522., 522., 531., 531.

[31] AR VI. 411.,416.,426.,432.,436–438. stb.

[32] MTA Kézirattára Ms. 4961/II. 11. doboz (Rákóczi-levéltár) – számozatlan iratok. Rákóczi Ungvárott kelt, 1710. november 5-i levele

[33] Rákóczi folyamatosan bizakodott és folyamatosan csalatkozott, először az orosz cárban (1711–1712) majd a francia királyban (1712–1716), végül a török szultánban (1716–1735). *Hopp Lajos*: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Budapest, 1973. 45–96., *Kalmár János*: Erdély a rastatti béketárgyalásokon. In: „Sub Minervae Nationis Praesidio" – Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest–ELTE, 1989. 46–50., *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. Budapest, 1993. 54.

[34] *Gebei Sándor*: Halics-Lodoméria Királyság, 219–220.

Gombár Csaba

Töredékek a történelemről

(egy történelemolvasó problémái)

> *„Hihető, hogy a tökéletesen konzekvens szkeptikusnak hallgatnia kell. Ezért nem is ismerjük meg a nagy szkeptikusok nevét, azok ugyanis soha nem mondtak semmit. De mi, mihelyt kinyitjuk a szánkat, kényszerhelyzetben találjuk magunkat."*
>
> (Leszek Kolakowski)

első töredék

Történelmi mérlegek megvonása nem a történészek privilégiuma. Mi is megtesszük naponta – hiába értenek ők jobban hozzá. A történészek, hivatásos emlékeztetők, hagyományőrzők, s politikai pénztárakból fizetett kommunikátorok ápolgatják emlékezetünket, de a kollektív emlékezés kérlelhetetlen szelekciójával szemben sokszor tehetetlenek. Sok minden történt Magyarországon az elmúlt két évtizedben, s talán nem csak a benzinkutak és a bevásárlóközpontok fénye világol, más egyéb is fényesedett. De hiába! A rendszerváltás óta eltelt évek jórészt már most kiestek emlékezetünkből.

Húsz éve három kiemelkedő évünk volt: 1988, 1989 és 1990. Akkoriban nagy, jelentős, visszaemlékezésre méltó dolgok történtek. Azóta meg csak telik az idő. Húsz év múltán is a rendszerváltást emlegetjük. Ki elégedetten, ki felháborodva. Nem csak az évfordulók kapcsán, hanem a kipergő évekkel elégedetlenkedve is minduntalan. Azóta számoljuk a kormányokat, merthogy csak azóta vannak valóságos kormányaink. Ez így egy sajátos, új időszámítás kezdete. De az egymást váltó kormányokkal elégedetlenek vagyunk. Ezt se csinálták meg, azt is elmulasztották. Vannak, akik úgy érzik, újra kell kezdeni a rendszerváltást, újra meg kell csinálni, vagy végre már meg kéne csinálni. Egyre megy! Csak történjen valami! Mert ami most van – s ez a rendszerváltás óta eltelt idő egészére érvényes – az semmi, az csak az idő pazarlása. Az ezzel-azzal való konkrét elégedetlenség hiányérzetté, a hiábavalóság érzetévé adódik össze. Az eseménytelenség hangulata – mert ami történik, az nem az „igazi" – váltja ki az idő súlytalanságának érzetét, azt, hogy nem történnek meg a lényeges dolgok. Hogy mik

a lényeges dolgok, az persze a politikai ízléstől függ. Van, aki szerint ez a REFORMOKAT jelenti (csak határozott névelővel és csupa nagybetűvel), mások meg az IGAZSÁG órájának eljövetelére gondolnak, (amikor az üt!), amikor a bűnösök elnyerik büntetésüket, a jók meg jutalmukat. – De a rendszerváltás óta csak telik az idő. Az egymással látszólag semmiben nem egyező politikai ellenfelek ebben mintha egyként éreznének.

A történelem évtizedeinek és évszázadainak az emlékezetben nem egyforma a súlya, s más a megőrzött – ha egyáltalán megőrzött – hangulata. Különbséget teszünk a súlytalanul, a társadalom és emlékezet számára észrevétlenül, szinte elpazaroltnak tetsző időszak és a súlyos idők között. Akkor tartjuk súlyosnak, ha nehéz azt elviselni, vagy meghökkentően zsúfolt váratlan eseményekkel. A katonáknak a háborúban, a fronton töltött éveket duplán vagy triplán számították be a szolgálati időbe. De háború nélkül is súlyosnak vagy nehéznek nevezzük az időt akkor, ha félelmetes, drámai dolgok történnek, vagy ha ígéretes is a változás, de a változás következményeinek beláthatatlansága aggodalomra ad okot – szóval kockázatos. Ezért érdekes, hogy a súlyossal szemben a súlytalan idő nem feltétlenül a megkönnyebbülés hangulatát fejezi ki. Sőt, mintha a súlytalanul, üresen elszálló idő sokszor ellentétes politikai tartalmú közingerültségek érzete lenne. Nem itt tartanánk már, ha nyámnyila kormányunk (mindegy, hogy melyik) a sarkára állna, megtenné ezt, vagy azt, s nem peregne ki ujjai közül a drága időt.

De vessünk egy pillantást történelmünkre, hátha úgy jobban megértjük saját-magunkat. Az 1848 és 1867 között eltelt idő például kétségtelenül súlyos tartalmakkal telített. A forradalom, szabadságharc, a megtorlás, az elnyomatás évei estek ebbe, majd a kiegyezés, az a történelmi kompromisszum, amely legalább annyira és oly hosszan volt vitatott, mint a húsz évvel ezelőtti rendszerváltásunk. Az 1848 és 1867 közötti idő a nagy, emlékezésre méltó, a kollektív emlékezetből szinte kiiktathatatlannak látszó események két súlyos évtizede. De mire emlékezünk a következő, az 1868 és 1888 közötti időből? Valljuk be, hirtelenjében nem ugrik be semmi. Persze, ha egy kicsit utánagondolunk, vagy belelapozunk ebbe-abba, akkor mindjárt dereng, hogy akkor kezdett épülni az a Budapest, ami ma is fotografálásra érdemes; akkor épült ki országosan a vasúthálózat, s akkor lódultak meg az ipari és pénzügyi vállalkozások. De nem voltak Kossuth, Széchenyi, vagy Haynau, Bach emlékezetéhez hasonló figurák – s mintha nem is történt volna semmi. Csak nem súlytalanul telt az idő? Béke volt, telekspekulációval és vasúti panamákkal, és az országos gyarapodás máig észlelhető nyomaival.

Vagy egy másik húsz év: 1943 és 1963 között mi minden megtörtént a Don-kanyari katasztrófától, a háborús vereségen, megszállásokon, felszabaduláson, a feneketlen ötvenes éveken keresztül a forradalomig, újabb megtorlásig, az amnesztiáig, az úgynevezett konszolidáció kezdetéig. Csak húsz év volt. Roppant súlyos idő. És az utána következő húsz év 1963-tól 1983-ig? Hát? Láthatjuk a nyomait: lakótelepek, toronyházak, lapos tetejű iskolák, óvodák, ma már elha-

gyott laktanyák, szövetkezei majorok. A korszak történészei számba veszik és mérlegelik az akkor elől ülő, immár feledett nevű politikusok mára már lényegtelen lökdösődéseit –, de egyébként a pangás, a szürkeség, a súlytalan idő évei. Holott béke volt, viszonylagos gyarapodás, zakatolt a „koraszülött jóléti állam."

Mondhatni persze, hogy önkényesen ragadok ki kettős évtizedeket innenonnan annak példázatára, hogy a súlyosnak vagy súlytalanak ítélt korszak önmagában se nem jó, se nem rossz. De ugyan mi lenne a nem kiragadott történelmi időszak? Romsics Ignác jegyezte meg nemrégiben egy beszélgetésen, hogy a történelem sosem alkalmazkodik Jézus Krisztus születésnapjához. A történelmi XX. század sem azonos az évszámozások XX. századával: az elterjedt vélekedések szerint csak 1914-ben kezdődött, s 1989-ben már be is fejeződött. Nem csak nálunk, hanem szerte a világon. 1989 korfordulós év volt, amiben tektonikus jellegű történelmi változások történtek – farvizeiken a mi hazai változásainkkal. Akkortájt lett vége a kétpólusú világnak, felpörgött a liberális turbókapitalizmus. Nagy idők jöttek ránk is, s a hazai rendszerváltozás forgataga máig emlegethető – és emlegetendő is. A politikát akkor kézbe vevők közül kevesen gondoltak arra, hogy Magyarország a nagy változások ellenére majd ott marad, ahol addig is volt, Európa keleti felében. A nagy lehetőségekkel terhes események után jöttek a hétköznapok, s történelmi lemaradásaink régmegszokott méricskélései. S ezekkel az évekkel elégedetlenek vagyunk, mert nem hozták el – amit nem is hozhattak – ellentétes vágyaink beteljesülését.

második töredék

Nem fogok értekezni történelemelméletről és a történetírás történetéről sem. Hogy is tehetném? Tudom, hogy a történelemnek nem azért van értelme, mert netán a „Történelem" gondolkodik (nincs annak egy csöpp esze se!); vagy mert valamiként rejtett lényegből következne kibomlása. De annyiban van értelme a történelemnek, hogy magunkra nézve mégis logikus összefüggéseket vagyunk képesek benne felfedezni, s így számunkra – mindnyájunk számára – a történelemnek jelentése van. Van bennünk valami emberi kíváncsiság, készség, kényszer, „ösztönértékű ősi hajlam", hogy az elhaló emlékké foszló eseményeket rögzítsük, keretbe foglaljuk, értelmezzük, s újra elmeséljük. Mítoszként, krónikaként, monográfiaként – vagy csak úgy mesélgetve. Egyre megy! Komédiát formálunk az elbeszélés során, vagy tragédiát, de – miként Hayden White érvelt – mindenképpen előadjuk; vagy magunknak belső beszédben mondjuk, ami történet, vagy másoknak sztoriként, avagy gondosan formált históriaként. Így konstituáljuk szakadatlanul a tapasztalatainkat, mert ha bekezdés-tárgyalás-befejezés módján nem öntenénk szavakba, nem is lennének tapasztalataink.

Könnyedén szoktuk kijelenteni, hogy a történelemnek nincs célja – s tudtommal tényleg nincs. De ha belegondolunk, kevés ennél dermesztőbb megálla-

pítás van, s így nem csoda, hogy ezt elkerülendő, tudattalanul is valami irányt, beteljesülést képzelünk sokszor a történésekbe. Így aztán e képzelemtől függően a „jó", vagy a „hibás" történelemi ismeret a valahová vezető, a valamiért való történelem felfogása értelmében hol haszonként, hol kárként méretik a morális könyvelés mérlegén. Úgy tekintjük ősidőktől, önkéntelenül ország-világ történetére, mint egy a teremtéstől a megváltásig tartó erkölcsi próbán való megfelelésre, vagy elbukásra. No, de mit teszen a történettudomány? A tudomány!

Könyveim közt megvan a nagy orosz anarchista, Pjotr Alekszejevics Kropotkin régi könyve, a *Kölcsönös segítség mint természettörvény*. 1924-ben jelent meg Madzsar József fordításában. Két bejegyzés van a könyvben. Az egyik szerint bizonyos Farkas Antal 1947. XII. 18-án a burtelepi szakszervezeti könyvtárnak adományozta. A másik bejegyzés tőlem származik: „a Fiatal Művészek Klubjából loptam 1964. II. 18-án", és szignó. Mentségemre legyen mondva, el is olvastam a könyvet. De sajnos benne maradt egy kutyanyelven, hogy akkor, már egy bölcsészdiplomával a zsebemben, mi volt az olvasottakról a véleményem. Felróttam a hercegnek, hogy elhanyagolja a dialektikát és az osztályszempontokat. „A gondolat ettől függetlenül figyelemreméltó – voltam képes írni – és az adatok felhasználhatók. Mint alaptendencia létezik az emberiség integrálódása a munka és a gondolkodás relatíve önálló útjával, ami aufhebungosan segítség egy kommunista egységesüléshez. A könyv politikai tendenciája káros". – Kínos! Kényelmetlen szembesülnöm valamikori véleményemmel, és jellemző, hogy öt év egyetemi történelemtanulás nyomán így értékeltem ezt a könyvet. Mondhatni, hogy az a történelem, amit tanultam, s még inkább, amit abból akkor megértettem, káromra volt. S mindenki más kárára is, akit ebbéli véleményemmel befolyásolhattam. Az azonban nem kétséges, hogy a történelemnek jelentése, s logikusnak tetsző jelentősége volt számomra. – De a fenti gondolat fonalát még tartva, akkor azt hittem, hogy véleményem a világról tudományosan megalapozott.

Romsics Ignác, mérleget vonva a XX. századról, most azt írja, hogy „A nagyobb tudás, reálisabbá tette az emberek magukról és a világról alkotott képét." (A XX. század képes története; 490.o.). Nincs okom, hogy ne bólintsak – csak hát 1964-ben, balhitem birtokában, hallva e mondatot, ugyancsak egyetértően bólintottam volna. Így (hogy másképp?!) a történelem számukra mindig a jelent tükrözi. Igazolja, vagy megvonja jogosultságát. A kurrens történettudomány – és az azt használó társtudományok, valamint főként a szépirodalom – által megrajzolt történelemképek miatt érezzük korunkat haladottabbnak vagy hanyatlónak, pangónak, vagy rohanónak. Noha – noha! – az elbeszélt, példának felhozott, mi több: felfedezett, vagy az éppen divatos módszertan segítségével megalkotott történelem óhatatlanul és természetesen a jelen által intonált.

A maihoz képest más tempójú, más feszültségű korban a feltárt és előadott történelem is más. A XIX. század a XX. századhoz képest nyugodalmasabb világában még a háborúk, forradalmak történelmi leírása is ráérősebb, kevésbé

vibráló. Az ideális történész a mindenkori mában kora tudományának teljessége által kicsiszolt lencsén keresztül vizsgálhatja a történelmet. Lehet gyönge a látása, használhat hibás lencsét, és persze egészében nem is teljesíthető a tudományosság teljességének kívánalma; de ha van olyan, hogy eszményi, vezérlő kritérium, akkor a teljességi kritérium az. Az „emberek magukról és a világról alkotott képét" közvetve a társadalomtudományok teljessége által adott látószögek, meglátások adják. De még mennyire! A pszichológiáról, közgazdaságtanról, antropológiáról, agykutatásról, irodalomelméletről stb. stb. beszélek, s a ma történésze egyre bővülő forrásait a történetileg alkalmazott statisztika, esztétika, s hamarost tán majd a genetika stb. módszereivel elemzi, és a múltra vonatkozó kérdéseit óhatatlanul a mai élet divatjai és fóbiái formálják. Csak a felkészült történészt nyomaszthatja igazán lehetséges forrásainak, módszereinek, szempontjainak minduntalan bővülése. Mert a fejlődés, haladás egyetlen stabil bizonyítéka a tudományok nyargalása. S mi nem segédtudománya mindebből a történelemírásnak?! Ideális történész persze nincs. Nem csak a miénk, az ő idejük és eszük is véges. De amit mondani akarok, az talán érthető: a történelem nem csak belenyúlik a mába, nem csak a mostanig tart, és sok szempontból fogva is tart bennünket, hanem a történelem is a ma fogságában van, a mi problémáinkat, de egyúttal a mai kor tudományos eredményeit tükrözi vissza. És a történész egyéniségét és kreatív képességét – mert oka van annak, hogy a történelemnek külön, saját múzsája van.

No, de akkor hogyan, minek alapján lehet meghatározni Magyarország történeti helyét magunk és az olvasó számára? Egy ilyen meghatározás, vagy akárcsak jelzés föltehetően csak a mából eredhet. Miként Szekfű Gyula is a saját jelenéből számolta a „három nemzedéket", és Szűcs Jenő is a saját korában „Európa három régióját", jobbról is és balról is, a kettő közé szorítva élve – amíg bírt. A korérzemény és a helyzettudat befolyásolja, hogy mit látunk meg a történelemben, mit kérdezünk, s mit fogunk így esetleg felfedezni. Aki forradalmi feszültséget érez, sejt a mában (kevesen vannak, Tamás Gáspár Miklós egy kezén meg tudja számolni a maga mellé soroltakat), az a történelemben osztályharcok és forradalmak történetét képes meglátni. Aki megdermedt struktúrák foglyaként a maradiságból akar kitörni, annak a történelem reformfolyamatai fényesednek fel. Akiben meg a fenntartható fejlődés jelszava, mint a szakadatlan növekedés új ruhája, inkább csak kétségeket ébreszt – hát, ő bajban van. Kételkedik a fejlődés határtalanságában és az azt leíró nagy elbeszélésekben, amelyek nélkül semmivé porladna a történelem, amit csak a bevezetés-tárgyalás-befejezés mesekerete tart felfogható egységbe – de nem tud helyette jobbat.

Hogy azt ígértem, nem fogok elmélkedni? – Jó, de e megoldhatatlannak tetsző dilemmákon túl más is a történelem. A történelem – s egyáltalán nem utolsó sorban – szórakoztató. Nincs történész, aki ezt cáfolni tudná, mert nekik is az; nekik szórakoztató csak igazán. El sem tudom képzelni, hogy valaki önként vállalna egy olyan intellektuális kihívást – eleget tenni a tudományosság kritériu-

mának –, amiben csak alul maradhatni, ha nem volna a múltbéli embereknek, tetteiknek, viselkedésüknek valami lenyűgöző és csodálkozást kiváltó vonzása. Az időkeret-indoklások, tudományos koncepciók, ideológiák és metodológiák vesszőparipái mind-mind lesüllyednek a tudományos tudatalattiba a feltáruló és elbűvölő történelmi tények miatt. Koncepciók, pretenziók, obszessziók és exhortációk dolgában mi mindannyian bőviben vagyunk – s ezeknek a történész sincs híjával –, de a történelmet a faktumok miatt kutatják, és attól vagyunk mi elvarázsolva, olvasók is. Elcsodálkozunk, meghökkenünk, elképedünk, elálmélkodunk, ráébredünk –, s a valamikori múltnak tényszerű bemutatása ilyesféle hangulatokat kiváltva elszórakoztat bennünket.

A humanista történetírók néztek először szembe a történetírás elvi problémáival, az *ars historica* kérdéseivel, hogy kilépjenek a klasszikus retorika keretiből, melyek között csak az ékesszólás számított. Akkoriban azonban még ambicionálták a „világtörténelmet" – legalábbis bibliai értelemben –, még ha nem is tudhattak arról, ami nem létezett. A régi auktorok újramásolása helyett a szórványos, de egyre gyarapodó útleírások, forráskritika stb. a történetírás különféle módjait tette tudatosan problémává. Nyílt, tágult, alakult, s kifejeződéseivel megteremtődött az, amit ma világnak tartunk. Aztán az elmúlt ötszáz évben igazi tudománnyá lett a történetírás is – s éppen azáltal az európai nóvum által, hogy képes saját magát kétségbe vonni. A tények történetének, illetve a contrafactuális történeti kérdésfeltevések elméleti dilemmái állítólag ugyan nem kell, hogy érdekeljék a történészeket. S meglehet, hogy a ma egy nagy történészének elég csak a józan eszére hallgatni, főleg ha a józan esze azt diktálja, hogy ne a történetírás elveiről meditáljon, hanem pozitivizmuson, posztmodern dekonstrukción, s hasonlókon túl – azokon valóban túljutva – áradóan, s lebilincselően meséljen a múltról, hogy „feltárja a tényeket".

Minden történész tanulja persze, hogy a tények faktualitását ellenőrizni kell. Például az egymásnak ellentmondó tények szembesítésével. Vegyünk egy példát. 1809 májusában, a 7-éről 8-ára virradó éjszaka Marbot francia tiszt átkelt a megáradt Duna habjain, s osztrák foglyokat ejtett. Így áll ez Marbot valaha sokat forgatott emlékiratában. Egy hónappal vagyunk a Napóleon és a magyar felkelők között megesett, győri csata előtt. Csakhogy Napóleon leveleiből, parancskönyvekből, hadinaplókból, s egyéb jelentésekből kiderül, hogy akkor még nem áradt a Duna, a szembenálló csapatok nem ott voltak, ahol Marbot írja, s valójában semmi se stimmel. Hogy konfabulációról van szó, arra legfőbb érv, hogy június végén (tehát már a győri csata után) Marbot előléptetésért folyamodik, amelyben felsorolja kitüntetésre érdemesítendő tetteit, s ezekben nem szerepel a bravúros fogolyejtés. Az oktalan szerénység Marbot esetében valószínűtlen, a történész pedig dönt, s a fogolyszedés izgalmas faktuma füllentéssé lesz. Tisztázódik a tényállás, mégpedig a tények lefokozásával, illetve kiemelésével – hogy végül aztán ne pusztán a tények, hanem csak a fontos tények számítsanak. (Bár, ha

mentalitástörténetet ír a történész, akkor a konfabuláció is egyike a fontos tényeknek.) S így aztán – mondhatjuk – ott vagyunk, ahol a part szakad.

De hogy van az, hogy miközben sejtelmünk van arról, hogyan alkotja a történész a történelmet a múlt különféleképpen értelmezhető lenyomatai közt szelektálva, ezek a konstrukciók mégis oly intenzitással elégítik ki tényéhségünket, mint egy korunkbeli helyzetelemzés soha? Alighanem a megtörténtek utáni visszatekintés pozíciójából adódó bizonyosság játszik itt szerepet, ami az okokból való következést, a meghatározottságot, netán a szükségszerűség látszatát variálja, szépen lekerekítve az esetlegességekben bukdácsoló eseményeket. Vagyis nyilván okkal történt, ami történt, s a régi jelenben még nyitott alternatívák a már elbeszéléssel megalkotott múltban – ahogy történelmi tapasztalatainkat konstruáljuk – elsápadnak, már nem is látszanak alternatívának. Azaz, ami történt – vélhetjük – mintegy szükségszerűen történt. Tapasztalataink, melyek megfogalmazásuk által létesülnek, mert szavakba öntés nélkül nem lennének, egyúttal bizony hitek és célok objektiválódásai is. Így születnek a tények – merthogy vannak.

A múlt megtörténtségének a bizonyossága háramlik rá tehát valamiként a történetírásra? De mitől érdekesebb, színesebb, telítettebb, szórakoztatóbb egy történelemkép egy jövőképnél, vagy egy jelenelemzésnél? Vagy csak én vagyok így ezzel? – Nem hinném. Hallunk persze olyanokról, kiket szenvedélyesen érdekel a jelen vagy a jövő, de legtöbb embernek a történelem mégis érdekesebb. Miért? Mert már érdek nélkül tetszhet? Mert már eldöntött kérdéseivel nem kényszerít választásra, kényelmetlen döntésre? A nagyobb érdeklődést a mesehallgatás, az önfeledt, vagy akár felelőtlen szórakozás váltaná csak ki? – Ezekkel a kérdezgetésekkel persze átkerülünk a műalkotások befogadásesztétikailag fodrozódó vizeire, ahol a mű értéke az azt befogadó társadalmi csoport elmeállapotán, felkészültségén, történetileg kondicionált érzékenységén stb. méricskélődik. De nem művészete-e a történetírás, amelyhez a kutatás szorgalmi feladatainak elvégzése után komponálási készség, arányérzék, s az olvasót nem csak megragadó, hanem fogva is tartó stílus szükségeltetik?

A történelem iránti érdeklődést ösztönzi persze – legyünk magunkkal előzékenyek – a tapasztalatok utáni kapaszkodás is, még ha tudjuk is, hogy a történészek konstituálják számunkra a tapasztalatokat. Mivel a múlt már megtörtént, a történelem sok összefüggésére fény derült, az elmondások által vetített fény láthatóvá teszi azt, amit társadalmi tapasztalatnak nevezünk. A bennünket körülvevő társadalmi szövevényben a logika mellett (értve ezen most az iskolázottság, szofisztikáltság mankóján bicegő józan észt) a tapasztalatok segítségével, s azok összevetések révén, némi támaszt nyerünk. Ezen az se nagyon változtat, hogy a jelen helyzetfelfogásainál és a jövő elgondolásainál eszmefuttatásaink hajlamosak a történelmi tapasztalatokat mellőző zabolátlanságra. Mert hiába szórakoztató és tanulságos a történelem, annak ismerete, az általa lehetséges tapasztalatok értelmi mérlegelése már időt, s energiát emésztő munka. A tapasztalat béklyója

nélküli képzelgés, a galoppozó képzelet persze a múltra hatóan is okozhat hibás meglátásokat. De mintha a mai dühök miatt ostorozandó torz múltképekkel, vagy a nosztalgiától megszivárványosodó múlttal könnyebb lenne leszámolni, mint a jelen, a jövő, áttekinthetetlenségével.

De csak gyönge eszünk ítélő bizonytalanságával számolhatunk, amikor a múltból merített, immár tényszerűnek tetsző tapasztalatok, azaz a történelmi tapasztalatok, valamint a félelmek és vágyak alkotta képzelet egymásra hatását mérlegeljük. (Hogy a jelen megtapasztalása – ami aztán mindenkinek rendelkezésére áll! – mily mértékben keveredik képzelgésekkel, nos, ez időnként meghaladja képzeletünket.) Noha nem mindegy, hogy csapongó képzeletről, gondosan mérlegelt tervezetről, alaptalan sóvárgásról, vagy vonzó vízióról van szó, de mindahány saját perspektívába fogja a jelent is, jövőt is (– s hatásuk időnként minden történelmi tapasztalatra rácáfol). Ergo, a virtualitás része a realitásnak. Ennyit a tényekről. Ezen nincs mit részletezni! – amivel aztán, akárcsak a tények és a fontos tények megkülönböztetésének feladványával, megint a part szakadásánál vagyunk.

Mindezek után mit mondhatni a magyar modernizációs fejlődés sajátosságairól, vagy a Magyarország történeti helyének meghatározásáról? És mondhatni-e bármi érdemlegességet, mindeme tekervényességek megfontolása nélkül?

Nem csoda, hogy nekem e kérdésekről a 200 évvel ezelőtti győri csata és a mostani afganisztáni háború jut eszembe. Mind a kettő. Első pillantásra, mintha viccelnék – de nem egészen. Szerintem ugyanis haladásunk és maradásunk, hol forradalmakba ránduló, hol reformokba bonyolódó történéseink sajátosságait e két kiragadott és kiábrándító pillanattal is lehet példázni. Hogy előlegezzem következtetésemet: győri futásunk 1809-ben végül is ráébresztett bennünket, hogy honunk védelmében kénytelenek leszünk modernizálódni. S ez be is következett az egész férfi lakosság épkézlábúnak ítélt egyedeinek számontartásával és katonai kiképzésével – mégpedig 60 évvel a győri csata után, a kiegyezés utáni véderő-törvények alapján. Tele lett az ország kaszárnyákkal, azok meg az általános hadkötelezettség módján kiállított katonákkal. És ma, kétszáz év múltán, amikor már Magyarországon sem léteznek állításköteles köteles egyének, rövidke késlekedéssel, mostanság is szépen felcsatlakoztunk a haladottabbnak tekintett országokhoz. Most pedig a hadkötelezettséggel szemben a fizetett, hivatásos hadsereg dívik. De másként volt ez régen.

A XIX. század első évtizedének végére Európa teljesen kifordult sarkaiból. Portótól Borogyinóig kavargott a háború. Poroszország egy időre letöröltetett a térképről. A spanyol király elit egységei Dániában állomásoztak. A felvilágosult, megrettent és hódoló spanyol vezető rétegekkel szemben a nép teljesen érzéketlen és értetlen marad a francia trikolorral, valamint a szabadság-egyenlőség-testvériség szuronyok hegyén átnyújtott ajándékaival szemben. Zaragoza városostroma 1808-ban, amikor hatvanezernyi tetem marad a fölégett falak közt, – mert a spanyolok nem akarták beengedni a felszabadítókat – már szinte a XX.

század háborúk pusztításainak méretét vetíti előre. Az Ibér félszigeten kisháborúk sorozata dúl évekig az ajándékhozókkal szemben, s a világ népeinek szókincse így gyarapodott a gerilla szóval. 1809-ben, Tirolban is fáklyaként lobogott a népfelkelés a bajorok és franciák ellen. A Francia Birodalom annektálta a Pápai Államot, Wagramnál Ausztria csatát veszít. Győrnél pedig megfutottak a ki tudja már hányadik Napóleon elleni koalíció részeként hadrakelt magyar felkelők – ám az erdélyi nemesi hadtest még hónapokig gyakorlatozott a sorezredekből átvezényelt törzstisztek vezényletével. De aztán egy idő után hazaszéledtek. Az úgynevezett napóleoni háborúk nem tették hadszíntérré, éppen csak súrolták Magyarországot.

A XXI. század első évtizedének vége felé a világ már nem tud sarkaiból kidőlni. S olyan valaki se nagyon akad már, aki kidöntéséhez az Archimédeszi pontot keresné. Glóbuszunk nem csak földrajzilag, hanem a világ társadalmi folyamatainak szemléletében is teljesen gömbölyűvé lett, és a sokágú globalizáció tovább gömbölyíti. Háborúk persze most is vannak, de a Bonaparte Napóleon háborúi által 200 évig mobilizált népi hadseregek millióinak ütközéseihez képest inkább csak aprócskák. Most vagy 3–400 magyar honvéd teljesít szolgálatot Afganisztán, abban az országban, ahol a NATO koalíciós erői első háborújukat folytatják szárazföldi terepen (– hisz' Jugoszláviára csak felűről potyogott az áldás a NATO nevében). A koalíciós erők segíteni akarnak, fel akarják világosítani az egymást sem kedvelő pastukat, üzbégeket, tadzsikokat, hazarákat, hogy a tálcán nyújtott demokrácia intézményei, a női egyenjogúság stb. az ő hasznukat szolgálja. Afganisztán népei azonban érzéketlenül, értetlenül fogadják mindezt, és erőszakkal utasítják vissza a nekik szánt jótéteményeket. Csak a szovjet fegyveresek beáramlásától, 1979-tól számolva, Afganisztán elmaradottságukban és tudatlanságukban megátalkodott népei a maguk harmincéves háborúját vívják. Az utóbbi években az észak-atlanti szerződés szövetségesei ellen.

Most, 200 évvel a győri csata. után, Magyarország ismét egy koalíciós háború része. Önkénteseink golyóálló mellényben, állig felfegyverkezve utakat és orvosi rendelőket építgetnek, s aknákat szedegetnek. A hazai közvéleményben fel sem ötlik, hogy a Honvédség egy nyolc éve folyó háború résztvevője. Nem mintha mindez titokban folyna. Dehogy! Mi csak koalíciós kötelezettségeinknek teszünk eleget. Néhány önkéntes, szabad akaratából és pénzért Afganisztánban időzik a magyar külpolitika eszélyessége végett. Nem titok ez. Azt azonban, hogy ez háború lenne, s mi ebben, mint szubaltern, koalíciós partner veszünk részt, azt senki nem feszegeti. A dolog lényegtelen, ilyen apróságokkal nem törődünk. Egyébként is évek alatt alig egy-két magyar katona vesztette életét. Épp úgy svejkelve teljesítjük kontraktuális kötelezettségeinket a NATO-ban, miként azt a Varsói Szerződés idején tettük – s csippentünk hozzá a szemünkkel. A magyar katonák tehetnek persze arról a legkevésbé, hogy a feneketlen háborúban élő Afganisztán népei nem tesznek különbséget több tucat ország fegyveresei között, s jobb híján – de nem távol a lényegtől – amerikai megszállónak

tekintik mindahányat. Csak remélhetjük, hogy magyar vonatkozásban e háború kimenetele is megmarad a viszonylag kevés veszteséget jelentő szánalmas kudarc szintjén. Másra nem számíthatunk. Bár Afganisztánból még elfutni se könnyű.

De kik is futottak 200 éve Győrnél? Katonák meneküléséről volt szó, vagy valami egészen másról is? Hát persze, mi tudjuk – mi késői utódok tudjuk csak igazán –, hogy Győrnél az urak futottak. Magyar nyelven sajátos zamata és története van az „urak futása" fordulatnak. Egy múlt századi fordulattal ez minősítette 1945-ös felszabadulásunkat, avagy megszállásunkat, amikor a Vörös Hadsereg elfoglalta Magyarországot, amikor is a történelmi uralkodó csoportok számos tagja a német visszavonulással együtt elmenekült az országból. Amikor „bejött a front" – mondta akkor a pártállás nélküli nép, csak úgy, spontán rögzítve egy tényt. A „bejött a front", a „bejöttek az oroszok", továbbá a „bejött a demokrácia" mind, mind valami olyasmit jelölt, mint amikor nyitva marad télen az ajtó, és bejön a hideg. Nagy hidegek jöttek akkoriban Magyarországra. Nos, ez az 1945-ös „urak futása" fordulat visszautalt, ráépült a közbeszédben arra a régi eseményre, ami 1809-ben esett meg, amikor a Pándzsa pataknál, Győr városa mellett Napóleon seregei megfutamították a hadrakelt magyar nemességet. Egyszerre minősített fontos történelmi ténnyé két eseményt

Ez a győri csata, mint a nemesi felkelők megfutamodása él a magyar köznyelvben. S bár a párizsi Diadalívre Győr városának német neve, a Raab is fel van tüntetve Napóleon győztes csatahelyi között, az erre vonatkozó történelmi közismeret a nullával egyenlő. Nem mintha mi eltitkolnánk, nem szeretnénk vereségeinkre emlékezni. Ellenkezőleg! Vesztett csatáink emléke habitusunk meghatározó eleme. De ez a győri csata katonailag épp oly jelentéktelen volt, mint akkori nemességünk hadrafoghatósága. Egy verssor miatt azonban a győri csata emlékfoszlánya megragadt a közbeszédben; az urak megfutamodása társadalomtörténeti minősítés. Petőfi Sándornak – aki a szovjet birodalmi tér üres reprezentációként ható kulturális politikájának ismert alakja lett a XX. század második felében –, pedig milyen jó költő volt! – szóval Petőfi Sándornak van egy verse, amit valaha mindnyájan tanultunk. Úgy kezdődik, hogy *„Még kér a nép, most adjatok neki!"*. Ebben a virtigli forradalmi versben, 1847-ben, ergo egy évvel a forradalmas 1848 előtt, Petőfi megfenyegeti a magyar urakat, és a haza védelméért való felelősségüknek, helyesebben fegyverforgató privilégiumuk gyalázataként utal a győri csatára, gúnyosan kérdezvén: *„Mikor emeltek már emlékszobort/ A sok hős lábnak, mely ott úgy futott?"*. Generációk során át volt ez a vers memoriterként feladva a magyar iskolákban, s a tanórákon magyarázatként fűződött e sorokhoz az utolsó nemesi felkelés katonai, és egyúttal a rendiség történelmi kudarca, ami a költő igazának társadalmi fedezete. De közelebbről mi történt?

1809 májusában Napóleon elfoglalta Bécset és hadiszállásáról, Schönbrunnból egy kiáltvánnyal fordult a magyar nemzethez – értelemszerűen a magyar nemességhez –, amelyben a vele kötendő szövetségért Magyarország független-

ségét ígérte. Marczali Henrik tollából így hangzott ez: „Gyülekezzetek össze Rákos mezején, őseitek szokása szerint, tartsatok ott nemzeti gyűlést és adjátok tudtomra végzéseiteket. Napóleon. A császár parancsolatjára Neuchatel herczeg, general major Sándor" – szólt az aláírás hiteléül az utolsó sor. Magyar részről erre azonban a napóleoni felhívással szembehelyezkedő, nemesi inszurrekció volt a válasz, melynek folyományaként egy dunai, egy tiszai és egy erdélyi divízió szerveződött. Napóleon se késlekedett, hanem rögtön Magyarország ellen fordította harci szekere rúdját, és seregei délről, Szentgotthárd, Pápa irányából Győr felé nyomultak. A Habsburg Birodalom reguláris egységeivel kiegészült, s osztrák főhercegi parancsnokság alatt álló nemesi felkelőkre várt az a feladat, hogy megállítsák és kiszorítsák az országból a franciákat.

A ma már Győrhöz tartozó Ménfőcsanak tájékán, a csanaki domboknál lezajló csata a kortársak szemében is eleve eldöntöttnek tetszett. A franciák nem pusztán még egyszer annyian voltak, mint a nemesi felkelők (kb. 50 ezren a 25 ezerrel szemben), hanem katonailag képzettek és gyakorlottak voltak – az akkori Európa legütőképesebb katonasága. Magyar részről a csata kezdetekor, csak az úgy nevezett dunai hadtest állt szemben a tüzérséget kiválóan alkalmazó francia légiókkal; a tiszai divízió menetben közeledett, az erdélyi meg el se indult. Nem elég az, hogy osztrák hadvezetésnek semmiféle haditerve nem volt, a kiképzetlen és tapasztalatlan magyar irregulárisok pedig csak a lovasrohamhoz szükséges vitézi rezolúcióval bírtak, azaz semmiféle katonai ismerettel és tapasztalattal nem rendelkeztek. A lovasroham el is indult, de a medárdi esőzéstől megáradt Pándzsa pataknál a felázott talaj, de főként, hogy a francia tüzérség a „lovasság közé röppentyűket, a gyalogságra kartácsot szórata" (– ahogy Újfalvi Sándor írta), a támadás nyomban megrekedt. Az osztrák fővezér visszavonulót fúvatott. A megtorpanásból hátrálás, majd menekülés lett, ami a felfejlődő tiszai divízió egységeit is magával ragadta, s így a közel 800 halálos áldozatot követelő csatában résztvevők az újonnan érkezettekkel együtt szaladtak Pestig. „Ez a szégyenteljes futás, nem pedig maga a csata, okozta az utolsó insurrectionak inkább kómikus, mint gyászos hírét." – írta egyik XIX. századi történészünk, Marczali Henrik.

Mindez, mint többedszer említem, 200 éve történt, s Petőfi Sándor köznyelvi fordulattá alakult véleményén kívül nem is maradt meg belőle a köztudatban szinte semmi. Ezért egy kicsit el is csodálkoztam, amikor arról olvastam, hogy hagyományőrző egyesületek két évszázad elteltével, 2009-re meghirdetve, első alkalommal korhű uniformisban és fegyverzettel megelevenítenek egyes csatajeleneteket. A szórványos híradások szerint az eseményekre való készülődés túlnyúlik az ország határain. Hagyományok ugyan nincsenek, amit őrizni lehetne, de Győr város önkormányzata is, tekintettel az idegenforgalmi bevételek esetleges növekedésére, támogató várakozással tekint a megemlékezésre. A sajtóközleményekből az is kiderült, hogy fiatal történészek egész csapata készül arra, hogy „mai szemmel, baloldali és nacionalista előítéletektől egyaránt mentesen

mutassa be történelmünknek ezt a meglehetősen ismeretlen, feltáratlan korszakát. Meglehetősen bosszantó lenne, ha újra meg újra azzal torkollnák le őket, hogy mit okoskodnak annyit, Petőfi már mindent megírt, amit a győri csatáról tudni kell." – írja aztán egy ismert történészünk (Hahner Péter, Élet és Irodalom, 2007. június 22).

Petőfi Sándor természetesen nem írt meg mindent a győri csatáról – csak egy fontos tényre, mondhatni, a lényegére utalt, azaz, hogy a nemesi felkelés, mint az ország védelmének katonai intézménye a napóleoni háborúk fényében csődöt mondott. Semmi akadálya, hogy most, új szemléletek fényében minuciózusan leírassék minden, ami a Pándzsa pataknál és a csanaki domboknál történt, annak minden előzményével és következményével együtt. Majd meglátjuk, mit lát a mai szem.

Újfalvi Sándor 1854-ben írta meg emlékiratait – maga főhadnagyként szolgált a fenti események idején az erdélyi hadtestnél. Már az is korjellemző, hogy ő tizenhét évesen, nagyenyedi diákként, az inszurrekció hírére összejött megyegyűlésen, szótöbbséggel megválasztva kapta ezt a rangot. Lovon volt köteles részt venni a felkelésben az – írja –, aki „tíz kapuszámmal bíró nemes", egyébként pedig gyalogosként. De voltak kimaradottak is a felkelésből, akik távolmaradásukat 200, illetve 100 forintokkal váltották meg. Erre jogosult volt, aki „nyomorék", aki „több neveletlen gyermek atyja", aki az „utolsó családi sarjadék", vagyis egyedüli fiúgyermek, továbbá aki ötven éven felüli, illetve az, aki közhivatalnoki állást tölt be. „Húsz nap alatt tizenhétezer „nemeskatona állíttatott a síkra. A fegyvereken kívül minden más egyebet, gúnyát, lovat, lószerszámot saját erszényéből tartozott a nemes kiállítani." Mindez, nemzedékek óta, természete volt a nemesi felkelésnek. Arról nem szól a szerző, hogy a „nemeskatonák" közt mennyien voltak a nemtelenek, de azt megemlíti, hogy „Az utolsó felkeltek nagyobb részét az alsóbb nemesség, s a pórnép közül szerződött zsoldosok alkották, mert a főnemesség gyávaság s félelem miatt, különböző ürügy alatt mentesíté magát". Sokat olvasva, sokakkal beszélve, Újfalvi Sándor magáról a csatáról se a német szerzők ócsárlását, sem a magyarok dicsekvését nem fogadja el. Véleményét az utolsó felkelésről ekként összegzi: „Saját érdekükben, ügyes nemzeti vezérek alatt valószínűleg kitüntetésre is lehetend számítani. De idegen hadvezéreik, s a francia háború legkisebb érdekkel sem bírt előttük. Úgy nézték ők azt, mint az osztrák császárnak Napóleonnal magánügy feletti csatározását… S valóban, nagyobb része kardot sem rántván futamodott meg"

Újfalvi Sándor, a reformkor előtti „táblabíró Magyarország" részletekben gazdag leírójának soraiból úgy tetszik, az urak futásának minősített győri csata emlékképe nem pusztán Petőfi Sándor soraira támaszkodik. Petőfi sorai nem holmi odavetett sorok.

Az erdélyi felkelők hónapokig táboroztak és gyakorlatozgattak, mielőtt 1810 tavaszán hazaszéledtek. Ez időben történt, hogy egy alkalommal 13 huszár egy szász gazdától unalomból disznót lopott, s eközben néhány szászt levágott. A

gyilkosság persze főbenjáró bűnnek számított. A tisztikar azonban nem óhajtott kivégzést, s ezért az ítélet az lett, hogy 12 nemes huszárt tizenkét évre német gyalog-sorezredekhez rendeltek, akárha – tehetjük hozzá utólag – katonaállításkor a vármegye rendelkezésére kötéllel fogott nem-nemes fiatalok lettek volna. „A tizenharmadik, szász születésű Kaiser trombitás személyiről a Werbőzcy kiváltságos törvénye, mint nem nemesről kivételt nem tévén, az ezredes rövid úton száz botra ítélteté, mi oly kíméletlen módon rásoroltaték, hogy sohasem fúhatott több harsonába." Betűhíven másolom a régi szöveget, de nincs mit félreérteni, a nemtelen Kaiser trombitás belehalt a botütésekbe. – S ez az a különbségtétel, a privilégium fordítottja, ami miatt Petőfi Sándor e verse vádirat, és ami miatt gúnyosan ír a felkelt nemesség honvédő teljesítményéről – ami hadi korszerűtlensége által, de alapos társadalmi ok miatt is, mint az utolsó inszurrekció került be az évkönyvekbe.

A győri csatához képest, ma az Afganisztánban állomásozó magyar katonákról még ennyit se tudunk. De kellene egyáltalán, hogy tudjunk? Hiszen még létszámuk is csak nagyjából harmada a csanaki domboknál elesetteknek – nem de? Már ha lenne értelme az ilyen összevetéseknek. 1809-ben is és 2009-ben is Magyarország egy nagyobb politikai keretben létezik az éppen adott önállósága lehetőségeivel. Kétszáz éve a Habsburg császárságon belül, most pedig az Európai Unió és NATO keretien belül. Akkoriban a mai honvédség létszámának többszörösével felkészülve vett részt vereséggel egy koalíciós háború jelentéktelen csatájában, ma ki tudja hány tucat ország koalíciós háborújának egy kimutathatatlan jelentőségű zászlóaljnyi magyar katona a része. De nem egyszerűen két jelentéktelenséget vetek egybe.

Valaha a pénzügy, a külügy és hadügy számított fontos ágazati politikának. Az újkori államoknak a hadügy sok pénzbe kerülő, nagyon sok embert érintő, s szimbolikusan is felettébb szembetűnő része volt. A XXI. század elejére mindez, történelmi léptékben igen gyorsan és alapvetően megváltozott. S noha a felsőbb állami intézmények néhanapján hadi maskarába öltöztetett katonákat díszelegtetnek, vagy a névtelen katona sírját ceremoniálisan még koszorúzgatják ma is, de az államfők mifelénk már nem hordanak uniformist, s az általános hadkötelezettségre épülő hadseregeknek immár se híre, se hamva. Történelmileg mérve hihetetlen gyorsasággal váltak civillé – s ne fukarkodjunk a szép szavakkal: civilizáltabbá – az európai társadalmak. Berlinben is és Szent-Pétervároni is egyre kevesebb egyenruhást látni az utcán, holott kétszáz évig lépten-nyomon beléjük lehetett ütközni; s mintegy a katonaság nimbuszára vágyva, a nem fegyveres intézmények is, akit csak lehetett, uniformisba bújtattak. Mára a zsoldos hadsereg lett az új módi. Nem nevezik ezt néven sehol, mert az általános hadkötelezettség nemzeti ideológiájával felkent katonaság dicsfényének mindig ellentmondani látszott a zsolddal ellentételezett hivatás. Holott a XIX. század közepétől modernizálódó hadseregek hivatásosokból álló vezetése, hadkiegészítő intézményhálózata és állandó kerete (a káderek!) – amióta világ ez a modern a

világ – zsoldosokból állott. Csak azért nem nevezték akkoriban se így, mert ez a tisztikar örökölte a fegyverforgató nemesi rend, az inzurgens világ lovagias érdeknélküliségének hamis hímporát. – De a világ változik, még ha nem is könnyű eldönteni, hogy ez a felszínére vagy mélyére igaz-e.

* * *

Nos, értelmet tulajdonítottam a történelemnek két kiábrándító történés összevetésével. S a kettő egymásra vetítésével egy jelentés fogalmazódik meg – mégpedig a jelentéktelenségekben is észrevehető társadalmi változás jelentősége. Jelentéstulajdonításom ugyanakkor kritikája is annak a célnak, hogy hazai történetünk – vagy általában a történelem – lényegére, esszenciális összefüggéseire tapintsunk; noha annak sejtése-sejtetése is – még ha abszurdan hangzik is –: mégis a történelemben való értelemkeresésre vagyunk ítélve.

Mit is írtam? Azt írtam, hogy a történelemnek nem azért van értelme, mert netán a történelem gondolkodik, vagy tán rejtőző lényegéből következne megtörténése. De annyiban van értelme a történelemnek, hogy magunkra nézve logikus összefüggéseket vagyunk képesek benne felfedezni, s így számunkra – mindnyájunk számára – a történelemnek jelentése és hatása van. Az effajta jelentésben értelmet keresünk, és értelmet tulajdonítunk a történelemnek. Mi más lenne például a II. Józseftől máig húzódó reformtörekvések felmutatása történelmünkben, mint egy értelmesnek tetsző összefüggésrendszer?

De hadd mondjam azt is, kétségeim vannak a nemzeti határok közé szorított történelemírással szemben. Gyáni Gábor ugyan azt állította egy vitában – ha jól értettem szavait –, hogy a történetírásban csak partikuláris nézőpontok vannak, s univerzálisan nem lehet elmesélni a történelmet. Igaza lenne? Persze, nem valamiféle világszellem mindentudását hiányolom ebből vagy abból a történelembeszédből, hanem azt a reflexivitást, ami minden szövegtől megkövetelhető, hogy például a nemzeti látószögből elmesélt valamely történetre, kívülről is vettessék egy-egy pillantás. Netán átható tekintet. De ha nem, hát nem. Például miért is érdekes nekünk Szűcs Jenő írásos hagyatéka? Azért-e, mert abból az világlik ki, hogy nyugatias vágyainkkal kelet-európai struktúrákba szorultunk, s itt állunk, másként nem tehetünk, vagy pedig azért – ha Szűcs Jenőnek nem csak a „régiós" munkáit olvassuk –, mert kellő elszántsággal, épp a történelemre vetett tekintettel új struktúrákat tudunk konstruálni?

Jellemző talán, hogy történelmiül is szeretnénk beszélni a politikáról (– már aki, persze). Diszkurzíve értve, a történelem nyelvén, vagyis valamiféle történelmi értelemtulajdonítások révén fogalmazva meg a ma kérdéseit. Miért is ne? Mert mi is most az uralkodó nyelv? Az, hogy jobbára közgazdász nyelven folyik a meghatározó politizálás. Jó ideje. Versenyhelyzet, dzsídípí, befektetők, likviditás stb. Rendjén van, értjük. (Pontosabban nem értjük, de használjuk.) Mivel a politikának nincs saját nyelve (s politológia ide, politológia oda, saját tudománya

se), a politikai közbeszédben mindig valamilyen „világnyelv” uralkodik. A XX. században J. M. Keynes, majd a Milton Friedman és követői hatására az ökonómia nyelve lett ilyen világnyelv. Valaha a teológiáé volt az, aztán hosszan a nemzettörténelem nyelve vált használatossá, aminek számos dialektusa van – de éppen nem világnyelv. A forradalom nyelve, mint egy sajátos történelemértelmező diskurzus egyszer már kilépett a nemzetállami keretekből, majd lebucskázott a feledés lejtőjén. De hátha van olyan történelem-beszéd, ami a világtörténelem nyelvén szólal meg, s ezen is kifejezhető a politikai állapot. Hátha értjük is, és hátha már használjuk is ezt a nyelvet, csak nem tudunk róla. Nem lehetséges ez?

Nem csupán nemzeti keretek közt lehet, azaz a világ egésze szempontjából lehatárolt helytörténetként, partikulárisan történelmet írni. A világ ugyanis összefüggően (hogy ne mondjam: interdependensen) létezik, és ilyen története is van – legfeljebb nem ismerjük. S nem is ismerhetjük meg, ha az úgynevezett nemzeti történetírás kereti közt emlékezünk, s fogalmazzuk meg az úgynevezett történelmi tapasztalatokat. Így nem is lehetnek a kigömbölyödött világban használható tapasztalataink. A nemzeti történetírás által lehatárolt, országhatárok közé szorított történetmondáson talán túl kellene lépni. Nagyobb térségekre tekintve kell a kérdéseket feltenni a régen történtekre is – hisz Magyarország sohasem egy zárt kapszulában létezett, s a mához közeledve még inkább ki van téve a transznacionális hullámveréseknek.

De ha a fentiekből nem derült volna ki: történelmi tapasztalatok nélkül minden helyzetértékelés vagy jövőtervezés sekélyes; a történelmi tapasztalat pedig csak az emlékezés, vagy a történetírók munkája által lehetséges – egyébként tapasztalat, csak úgy önmagától, formált megfogalmazások nélkül nem létezik.

Gyáni Gábor

Történészek és a posztmodern szkepszis

Allan Megill egy konferencia előadásában[1] konstatálja: a gyakorló történetírás és a történetelmélet között konfliktus alakult ki az elmélet szószólóinak a történetírással szembeni kritikája nyomán. Mit lehet kezdeni a viszállyal, milyen megoldás kínálkozik az áthidalására – teszi fel a kérdést az amerikai történész teoretikus? A történészek ódzkodása a múlt elméleti igényű megközelítésétől abból ered szerinte, hogy az elmélet közvetlen történetírói alkalmazása olyan engedmény látszatát kelti bennük, amely veszélyezteti magát a történetírói szakszerűséget. Az utóbbin a múlt *sine ira et studio*, a jelen érdekeitől és aktualitásaitól mentes történeti érdeklődés és szemlélet, valamint az értendő, hogy a historikusok szigorúan a történeti módszer kívánalmaihoz tartják magukat: a múlt elbeszélését ilyenformán egyes-egyedül a történeti forrásokra alapozzák a forráskritika érvényesítése mellett.[2] Ez a követelmény nem kívánja meg, nem teszi szükségessé az elméleti reflexiót, sőt a spekuláció ez esetben kifejezetten károsan hat a történeti módszer következetes alkalmazására.

Ez a történetírói dogma azonban, Megill szerint, ma már tarthatatlan, hiszen a máig meghatározónak számító történetírói historizmus szellemi építménye maga is elméleti igazolásra szorul, magyarán: a történeti megismerés egyetemes érvényű elvein nyugszik. „Az elmélet létjogosultságának a tagadása arra hivatkozva, hogy egyetemes igényeket támaszt, az ellentmondás nyilvánvaló csapdájába esik, mert azt a filozófiai előfeltevést tagadja meg, amely a történetírás autonómiájának is az alapjául szolgál.”[3] Számos, ezúttal nem részletezhető megfontolás után arra jut végül Megill, hogy nem nélkülözheti a történetírás azokat az egyetemes elveket, amelyek szellemi létjogosultságát biztosítják, és egyúttal lehetővé teszik számára a tudományos megismerés koherenciáját. Nem lehet tehát az elméleti dimenziót kiiktatni a történetírásból. Általánosan így hangzik az elméletnek a történetírás szempontjából vett fontosságát bizonyító legfőbb érv.

---

[1] *Allan Megill*: What Role Should Theory Play in Historical Research and Writing? 2010. Október 23. Jyväskylä.

[2] A szerző bővebben is kifejti a kérdést, amikor a szoros értelemben vett történeti (történetírói), valamint a kollektív emlékezeti múlt különbségeit ecseteli. *Allan Megill*: Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice. Chicago, University of Chicago Press, 2007. 36–40.

[3] *Allan Megill*: i. m. (2010)

A történetírásban szerepet játszó elméletek négy típusát különíti el Megill, az episztemológiai elméletet, továbbá azt, amelyik kritikai és azt, amelyik spekulatív szerepet játszik a történetírásban. Végül az elméletalkotásnak arról a válfajáról beszél, amikor a történetíró von le általános igényű következtetéseket a múlt vizsgálatából. Közülük elsősorban az episztemológiai szerepet betöltő elméleti megfontolásokat tekinti át,[4] mi ellenben azokat a történész reakciókat vesszük most szemügyre, amelyek az episztemológiai felvetésekre válaszul születtek.

Az, hogy nem művelhető eredményesen a történetírás az elméleti dimenzió tekintetbe vétele nélkül, nem olyan idea, amely elnyerné a gyakorló történészek (legalábbis a többségük) egyetértését, amely így legföljebb a Megillhez fogható teoretikusok rögeszméje csupán. Ezért is alakult ki állóháború a történetírás és az elméleti oldal között, amely az utóbbi évtizedeket végig kísérte. A történészek zöme tudomást sem vesz az elméleti kihívásról, s kisebb hányaduk veszi csupán magának a fáradságot, hogy elméleti stúdiumokba bocsátkozzon és leálljon vitatkozni az elméletalkotókkal. Többnyire pedig a puszta megbélyegzés és az ironikus visszautasítás hangján szólal meg a történészi válaszreakció.

Magyar megnyilatkozást idézve minderre, ekként replikázott a történetírói módszertani pozitivizmus dicséretét zengve az a hadtörténész, aki jelen sorok írójának az egyik metatörténeti megközelítését ilyenformán söpörte le az asztalról. „A történetírói divatok […] meglehetősen múlékonyak, s közülük azok, amelyek nem hoznak módszertani vagy tematikai újdonságot, a süllyesztőben szokták végezni. Nem véletlen, hogy a leggyorsabban mindig *a korszellemnek és a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó* összefoglalók avulnak el. Elméleti tanulmányok írásához nem kell beülni a levéltárba, lassan már a könyvtárakba sem, ott van az internet. De ha a múlt egy konkrét eseményéről, *nem pedig csupán a múlt értelmezéséről (vagy a szakmai köldöknézegetés egyik válfajaként a múltértelmezések értelmezéséről)* akarunk újat mondani, akkor nem takaríthatjuk meg magunknak a fáradságot: meg kell próbálni új forrásokat találni, vagy a régieket új módon megszólaltatni."[5]

Az idézett kijelentésben megbújó nyilvánvaló gondolati ellentmondással együtt[6] a szerző minden bizonnyal általános történész közvélekedést fogalmaz meg, amely botrányosnak tartja a posztmodern (vagy az ekként tudatosított) episztemológiai érvelés kétségeit az „igazság", a „tény" és az „objektivitás" fogalmai iránt. A posztmoderntől való éles és egyértelmű elhatárolódást, a tőle

[4] *Allan Megill*: i. m. 63–150.

[5] *Hermann Róbert*: Megírható-e az 1848–49-es csaták története, avagy az 1848–49-es hadtörténetírás problémái. Hadtörténelmi Közlemények, 120, 2 (2007. június) 686. Kiemelés tőlem.

[6] Mit szólhatunk azt olvasva, a történésznek nem értelmeznie kell a múltat, hogy újat mondjon róla, hanem egyebek közt a régi forrásokat kell „új módon megszólaltatnia", vagyis *értelmeznie* kell azt.

való irtózást és félelmet, ezt az általános történetírói tapasztalatot nevezi Southgate „pomophobiának”.[7]

A szóban forgó történész attitűd jellemző megfogalmazásával szolgál jelen sorok írójának egy másik hazai vitapartnere, aki ez alkalommal azt az „abszurd” tételt kívánta hitelteleníti, mely szerint „nehéz, ha nem lehetetlen különbséget tenni a történelmi tény és annak különféle értelmezései között”. Ez okból kijelenti: „Vannak történelmi tények és vannak interpretációk. Aki a kettőt nem tudja egymástól megkülönböztetni, *az nem történész*.” Az apodiktikus állítást követő bizonyítás így szól. „Sztálin halott, Fidel Castro […] még él. Ezek tények. Tény az is, hogy Sztálin rendkívüli kegyetlenséggel kényszerítette kolhozokba és szovhozokba a szovjet parasztokat” és így tovább.[8] A szerzőnek fel sem tűnik, hogy két, egymástól eltérő nyelvi alakzatot fogalmazott meg. A tény ugyanis nem adott dolog és nem is csupán élettapasztalat, hanem az előbbiek nyelvi kifejezése (így legföljebb nyelvi tapasztalat), amelyet egy (akár néhány szavas), vagy több mondat *képvisel* (ezt az utóbbi kifejezést a Ricoeur-féle értelemben használom).[9]

Lássuk Karsai első példáját, amely egy vagy több kiemelkedő történelmi személy biológiai létezésének vagy léte biológiai befejezettségének a konstatálása egzisztenciális tényállítás formájában. Mely kijelentés természetesen látszólag mentes csupán az értékeléstől, vagyis bármiféle értelmezéstől, hiszen Valakinek (egy kimagasló történelmi személyiségnek) az élettörténeti eseményét önti nyelvi formába. Magyarán: azért lehet egyáltalán érdekes (említésre méltó) a történésznek Sztálin valamikori halála, vagy az, hogy Fidel Castro még mindig a kortársunk, mert e személyeknek, vagy inkább a tetteiknek történelmi emlékezetre méltó *jelentőséget* szokás tulajdonítani, ami persze már *történelemértelmezés folyománya*. Különben példaként sem hozhatnánk fel ezeket az eseteket a ténybeliség ismeretelméleti diskurzusában.

A Karsai által hozott másik példa, melyet ahhoz hasonló további gondolatmenetekkel told meg, néhány sorba sűrítve egy valamikori történetet mesél el, amelynek Sztálin az alanya, a szovjet parasztok a szenvedő tárgyai, maga a cse-

---

[7] *Beverly Southgate*: History: What and Why? Ancient, and Postmodern Perspectives. London, Routledge, 2001. 148.

[8] *Karsai László*: A magyar holokauszt-történetírásról. Válasz Ablonczy Balázsnak, Csíki Tamásnak, Gyáni Gábornak és Novák Attilának. Kommentár, 2008/6. 103. Kiemelés tőlem.

[9] Vö. „Nem oldunk meg semmit, ha azt mondjuk, hogy a történész előadta bármely eseményt megfigyelhették a múlt tanúi: a múlt rejtélyét így csupán a rejtélyt előadó tanúságra (témoignage) toljuk át. Az *elmúlt* (avoir-été) éppen annyiban okoz gondot, amennyiben nem észrevehető, legyen szó akár az esemény, akár a tanúság elmúltjáról. Egy múltbeli észrevétel (el)múltsága (passéité) önmagában nem észrevehető, hanem emlékezetre méltó. Ezt a rejtélyt feloldandó alakítottuk ki a képviselet (représentance) vagy helyettesítés (lieutenance) fogalmát, jelezve ezáltal azt, hogy a történelmi konstrukciók igénylik, hogy valamely *szemtől szembeni* kérelemre való válasz rekonstrukciói legyenek.” *Paul Ricoeur*: A szöveg és az olvasó világa. In: *Uő*: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Budapest, Osiris, 1999. 310.

lekmény pedig az erőszakos kolhozszervezés „ténye". A narrátor ráadásul minősíti (értékeli) is a múltbeli eseményeket, azt állítva róluk, hogy „rendkívüli kegyetlenséggel" végrehajtott „kényszerintézkedés" eredményei voltak. Így és ezúton keveredik össze a ténybeliség, valamint az értékelés-értelmezés mozzanata egyazon kijelentésen belül, amely így soha sem csupán egy mindenfajta értékeléstől-értelmezéstől mentes fakticitásnak a nyelvi jele. Szomorúan konstatálhatjuk annak a gyakorló történésznek a nyilvánvaló járatlanságát a fogalomalkotás logikai dolgaiban, akinek hivatásából adódóan éppen a racionális és módszeres megismerés lenne a dolga.

Akadnak azonban másmilyen historikusok is, olyanok, akik (1) többékevésbé hajlandók belemerülni az újabb keletű episztemológiai és narratívelméleti szakirodalomba azért, hogy ellenérvek felsorakoztatásával próbálják hatástalanítani; (2) amellett, hogy komolyan tanulmányozzák az elméleti diskurzust, arra is késznek mutatkoznak, hogy bekapcsolják kutatómunkájukba a bennük felvetett argumentumok némelyikét és saját történészi gondolkodásuk részévé tegyék azt.

Fordítsuk ezúttal a figyelmünket az elsőként említett történészek felé. Elsők között vette fel a kesztyűt – történész oldalról – a francia Gérard Noiriel a francia posztstrukturalizmus elleni küzdelem megvívására. Meglehetősen szelektíve kezeli Noiriel a történészek számára befogadható elméleteket. Társadalomtörténészként[10] nem zárkózik el a szociológiától, amely fogalmakat és elméleteket kínál hasznosításra a fogékony historikusoknak. „Ahelyett, hogy folytatnánk a történettudomány és a szociológia szembeállítását, itt az idő, hogy megvizsgáljuk, milyen módon működhetnének együtt és egészíthetnék ki egymást."[11] Ez az eljárás tökéletesen megfelel annak a társadalomtudományos történetírói ethosznak, amely soha sem hagyott kétséget aziránt, hogy nem osztja az „empiricista" történészek elméletellenes beidegződéseit.[12] Ebből azonban még nem következik, hogy Noiriel és a társadalomtudományos történetírás többi képviselője hasonló nyitottságot tanúsítana az episztemológiai kérdésfelvetések iránt is. Azért sem tartja Noiriel akceptálhatónak a „pragmatista ismeretelmélet"-et, mert merőben idegen gondolkodási sémával a történészeknek. De párbeszéd sem igen jöhet létre a történészek és a filozófusok (az episztemológusok) között, mert „az episztemológus-történészek a filozófiában nem olyan eszközöket keresnek, amelyek lehetővé tennék tevékenységük [mások, a történészek általi] megértését, hanem sokkal inkább [a] vetélkedésük során alkalmazható fegyvereket [részesí-

[10] Vö. *Gérard Noiriel*: The French Melting Pot. Immigration, Citizenship, and National Identity. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.

[11] *Gérard Noiriel*: A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Budapest, Napvilág, 1996. 196.

[12] Empiricisták azok, akik „végsőkig ragaszkodnak mind az empirikus tudás episztemológiai integritásának, mind »az ott kint« lévő visszaállítható [rekonstruálható] múltbeli valóság hitéhez". *Alun Munslow*: Deconstructing History. London, Routledge, 2006. 39.

tik előnyben], elméleti felkészültségük a »reprezentációs« ismeretelméleteken nyugszik".[13] Olyan hatalmi harc folyik tehát a két tábor között, ahol a harc kimenetelét mindenkinek a saját táborán belüli diadal kivívása látszik garantálni, ami tényleges gátja az eszmecserének és egyúttal meghiúsítja az egymás meggyőzésébe vetett reményeket. Ez a Bourdieu mezőelméletét visszahangzó álláspont is már sejtetni engedi, hogy még az elméletek iránt egyébként fogékony társadalomtörténészek részéről is gyanakvás és elutasító magatartás lesz úrrá a posztmodern episztemológiai kételyek hangoztatásával szemben.

Az ilyen irányú megnyilatkozások között Richard J. Evans történetírás mellett szóló védőirata a legismertebb.[14] A modern kori német történelem specialistájaként számon tartott angol historikus is elismeri, hogy kevés történész vitaképes a filozófusokkal folytatandó elméleti tusakodáshoz. Ráadásul túl szofisztikáltak és elvontak ezek a kérdések ahhoz, hogy egyáltalán felkeltenék a történészek érdeklődését; látszólag nagy távolságra esnek a kutatásaikban hasznosítható problémáktól, ezért azután nem is mutatnak irántuk különösebb érdeklődést.[15] Ő azonban, a többségre jellemző hallgatás stratégiájával szakítva, kész elmerülni az elméleti viták sűrűjében, hogy ütköztetni tudja a történészek érveit az episztemológiai kétely tételeivel.

Külön tanulmány tárgya lehetne Evans érvelésének a bemutatása és felettébb kívánatos kritikája, amire ezúttal nincs azonban módunk. Azzal járul hozzá Evans döntő módon a történészek és az episztemológusok közötti párbeszédhez, hogy körvonalaz egy köztes mezőt vagy álláspontot, amely félúton áll a posztmodern szkepticizmus állítólagos túlzásai és a dogmatikus empirizmus között. Azért van szerinte szükség egy ilyen pozíció megfogalmazására, mert a szélsőséges posztmodern álláspont nem teremti meg a lehetőségét annak, hogy ilyesféle elméletek birtokában is írhasson valaki történelmet úgy, hogy közben megmaradhat történésznek. Tagadhatatlan viszont, ismeri el, hogy eddig is született már számos olyan történeti munka, amely magán viseli a posztmodern elméletek hatását. Ez pedig azért lehetséges, mert a túlzó elméletalkotók mellett visszafogottabb posztmodern teoretikusok is akadnak, akik megfontolásai nagyobb teret engednek a történetírói befogadás számára. Mely utóbbi azért fontos, sőt elengedhetetlen, mert ezek azok az elgondolások, amelyek kiutat kínálnak abból a zsákutcából, amibe a determinista, főként a marxista felfogás taszította a történetírást az 1990-as évek elején.[16]

Nincs Evans teljesen egyedül ezzel az álláspontjával; olyan középutas (middle-ground) platform nevében nyilatkozik, amelynek a New Cultural

[13] *Gérard Noiriel*: i. m. 218.

[14] *Richard J. Evans*: In Defense of History. New York, W. W. Norton & Company, 1999. Az első kiadás dátuma: 1997.

[15] Uo. 9.

[16] Uo. 210.

History vezéralakjaként[17] és a francia történelem szakértőjeként ismert Lynn Hunt már korábban a szószólója kívánt lenni. Szerzőtársakkal közösen írt, az 1990-es évek derekán megjelent munkájában a következő állásfoglalás olvasható: „nem utasítunk el nyomban mindent, amit a posztmodernek megfogalmaznak".[18] Gyakran visszaköszön ez a retorika azoknál a történészeknél, akik elmélyülve a posztmodern megismerésében sem latolgatják komolyan, hogy bármi átvehető lenne belőle gyakorló történetírók által. Hadd idézzem a következő jellemző megfogalmazást attól a marxista meggyőződésű angol történésztől, akinek az episztemológiai szakértelme és gondossága is hagy maga után némi kívánnivalót. „Én természetesen nem fogadom el a posztmodernizmust mint egészében értékes fejleményt és roppant szkeptikus vagyok az alapjait és a kívánalmait illetően egyaránt. Mindamellett fenntartom, hogy van benne némi szellemi táplálék, ha beleharapunk ebbe a savanyú almába. Állítom viszont, hogy egyes történész hitvallói, amikor jó történelmet írnak, azt többnyire ezen szellemi kötődésük ellenére érik el, bár köszönhetnek neki azért időnként valamit. A posztmodernizmus ilyenformán a nullánál valamivel több a történészek szempontjából tekintve."[19]

A középutas elméletbarát történészi platform legigényesebb megnyilatkozása a szintén német specialista angol történésznő, Mary Fulbrook munkája. Saját bevallása szerint az volt könyve megírásával a célja, hogy keresztülrágva magát az episztemológiai történetelméleti irodalmon, a gyakorló történész számára is jó szívvel vállalható utat vágjon az elméleti diskurzushoz és közel hozza ezáltal egymáshoz a steril elméletalkotókat és az empiricista historikusokat. „Számos okból, amit már előzőleg vázoltam, nem látom elfogadhatónak, nem tartom meggyőzőnek a posztmodern pozíciók különböző változatait; úgy érzem azonban, hogy nem adtak rájuk eddig kielégítő feleletet a végső soron empiricista alapokon álló történészek. A másik célom ezzel kapcsolatban az volt, hogy a leegyszerűsítő empiricista nézetekkel szemben rögzítsem, a történetírás minden esetben és szükségképpen elméleti alapokra megy vissza, akár tudatában van ennek a történész, akár nem – sok gyakorló történész egyébként nincs a dolog tudatában."[20]

Az elméletbarát történészek sem lépnek azonban érdemi dialógusba az elmélet képviselőivel, mivel megrekednek az episztemológiai fundamentalizmus szintjén.[21] Akkor jöhet vagy jöhetne létre ténylegesen a párbeszéd a két oldal

[17] *Lynn Hunt*, ed.: The New Cultural History. Berkeley, University of California Press, 1989.

[18] *Joyce Appleby – Lynn Hunt – Margaret Jacob*: Telling the Truth About History. New York, W. W. Norton & Company, 1994. 230.

[19] *Willie Thompson*: Postmodernism and History. London, Palgrave, Macmillan, 2004. ix.

[20] *Mary Fulbrook*: Historical Theory. London, Routledge, 2002. ix.

[21] *Patrick Finney*: Beyond the postmodern moment? Journal of Contemporary History, 40, 1 (2005) különösen 160–162.

között, ha a történészek végre szakítanának bizonyos episztemológiai dogmákkal. Amire akad azért elszórt példa: az amerikai történészeket tekintve ilyenként említhető a medievista Elizabeth A. Clarke, Nancy Partner és Gabrielle M. Spiegel, a gender történész teoretikus és gyakorló történész Joan Wallach Scott, a francia társadalomtörténet művelője William H. Sewell, Jr. és Sarah Maza vagy a német specialista, Alon Confino. A brit történészek között ilyen historikusnak tekinthető a középkortörténész John H. Arnold, a nőtörténész Mary Poovey és Carolyn Steedman, a társadalomtörténész Patrick Joyce és Simon Gunn, a mentalitástörténész Peter Burke, a vallás- és kultúrtörténész Callum G. Brown és további mások. Az ún. pragmatikus episztemológia középutas szószólóitól eltérően, akik szentül meg vannak győződve a valamikori valóság egyszeriségéről és a „reális" történelmi tudás létezéséről, az utóbbiak készek átengedni magukat a posztmodern csábításának, hogy alkalmazzák a múlt vizsgálatában a posztstrukturalizmus irodalomelméleti és filozófiai (pl. narrativista és retorikai) felvetéseit.[22] Lássunk néhány beszédes példát.

Elizabeth A. Clarke és John Arnold számára egyaránt az számít égető kérdésnek, hogy miről szól valójában a forrás? Clarke arra a meggyőződésre jut ennek kapcsán azt követően, hogy alapos terepszemlét végzett a történetírást érintő elméleti diskurzusok világában, miszerint a késő antikvitásbeli patrisztikai írásművek mint források döntően retorikai meghatározottságúak, egyszersmind ideológiai tartalmak artikulációi. Eszmetörténeti mondandójuk helyes történetírói megértése végett dekódolásra van szükség és e művelet során mérhetetlenül nagy segítséget kap a történész a narrativitáselméletek számos válfajától, és nem utolsósorban a posztstrukturalista ideológia-kritikától.[23]

Saját mentalitástörténeti kutakodása során John Arnold pedig arról bizonyosodott meg, hogy a történésznek a forrás intenciója ellenére kell a múltat tisztáznia; a forrás nem vagy alig mondható ilyenformán referenciális jelentőségű szövegnek. S főként azért nem, mert a tartalma rendszerint önálló életet él, miután szerzőjének a halála után, még amikor nem is foglalkoznak vele a történészek, folyton változik a jelentése.[24] Emiatt is „[f]ontos [… tehát], hogy az anyagot másképpen tanulmányozzuk, mint amilyen szándékkal eredetileg létrehozták, olyan jelentés után kutassunk, amelyre az irat szerzője még csak nem is gondolt. Ezt gyakran úgy nevezik, hogy az »eredeti szándékkal ellentétesen« kutatunk, vagyis azzal az iránnyal és érveléssel szemben, amelyet az irat képviselni *kíván*."[25]

---

[22] *Elizabeth A. Clarke*: History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn. Cambridge., Mass., Harvard University Press, 2004. ix.

[23] Uo. 156–185.

[24] *John H. Arnold*: Történelem. Nagyon rövid bevezetés. Budapest, Corvina, 2005. 125.

[25] Uo. 124.

Ennek eredményeként nem csak az ismerhető meg a múltból, hogy mit gondoltak az akkor élt emberek, hanem arra is fény derül, hogy „hogyan" gondolkodtak és minek milyen jelentést (és jelentőséget) tulajdonítottak vagy miként juttatták azt kifejezésre. Amit pedig a letűnt múltbeli mentalitásról ma megtudhatunk ily módon, azt a történész korának nyelvén, a jelenkori gondolkodásmód fogalmi keretei között kell a historikusnak elbeszélni. Mindeme nyelvi, nyelvhasználati problémák helyénvaló kezelése érdekében van szükség arra, hogy a „történészek az elmúlt két évtizedben egyre inkább érdeklőd[je]nek az iratokban talált nyelv, a képek és a szimbólumok iránt – részben az irodalomelmélet teoretikusainak a történész szakmára gyakorolt hatása következtében."[26]

A források nyelve által közvetített (vagy éppen általa teremtett?) jelentés történészi befogadásáról az előbbieknél kevésbé konstruktivista elképzelést terjeszt elő Gabrielle M. Spiegel. Elöljáróban azonban leszögezi: „Egy valami nyilvánvaló: a történelem és az irodalom tanulmányozását a 19. század óta irányító paradigmák uralma végleg megkérdőjeleződött. Az a magabiztos humanista vélekedés, hogy a múlt racionális, »objektív« tanulmányozása a történelmi szövegek »autentikus« jelentésének feltárását eredményezheti, súlyos csapásokat szenvedett a posztmodern irodalomkritikai vitákban."[27] Spiegel szintúgy magáévá teszi azt a posztmodern (valójában posztstrukturalista) elvet, miszerint a nyelv (amin a forrás is megszólal) nem a külső világot írja le, hanem „magának a nyelvnek a működését", következésképpen a nyelv nem tükre, nem mimetikus megjelenítése, hanem éppenséggel teremtője az általa referált valóságnak. Megszorítással él viszont a korlátlan nyelvi (diszkurzív) konstruktivitás posztstrukturalista felfogásával szemben. Megítélése szerint a nyelv (a forrás nyelve) magában rejt egy bizonyos fajta relacionális jelentést is, a szöveg értelme nem bogozható ki azzal, hogy magát a szöveget tekintjük csupán. „A szövegek, mivel szituációhoz kötött nyelvhasználat ölt bennük testet, a maguk anyagiságában tükrözik az anyagi és a diszkurzív gyakorlatok elválaszthatatlanságát".[28] Ebből az következik szerinte, hogy a forrásokba foglalt jelentés „csakis annak a társadalmi és politikai kontextusnak a fényében érthető meg, amely egyáltalán nincs jelen magában a szövegben, ám amely mégis meghatározza annak jelentését".[29] Ami egyszersmind elodázhatatlanná teszi a történész számára a forrásszövegek relációnális olvasását *is*,[30] hiszen „a nyelvhasználat vagy a textualitás konkrét példáiban társadalmi és nyelvi struktúrák egyaránt testet öltenek, s a mű [a forrásszöveg] esztétikai jelle-

[26] Uo. 126.

[27] *Gabrielle M. Spiegel*: Történelem, historicizmus és a szöveg társadalmi logikája a középkorban. Korall, 15–16, 2004. május, 37.

[28] Uo. 64.

[29] Uo. 63.

[30] Az a kérdés, hogy többek közt ez is vagy kizárólag ez csupán a történész dolga, némileg nyitva marad Spiegel gondolatmenetében,

ge (akár negatívan, akár pozitívan) szorosan összefügg a környezet társadalmi karakterével, amelyben megszületik, s emiatt az elemzőnek fogékonynak kell lennie a mű tartalmára és formájára is".[31]

Ezzel a kontextualista megszorítással sem sugallja azonban Spiegel, hogy a forrás nyelvisége által közvetített tartalom a mimésis jegyében utal valamely szövegen kívüli valóságra. Álláspontja megítélése érdekében hosszabban kell őt idéznünk. „A legígéretesebb eszköz ezen anyagi és diszkurzív kölcsönös függés vizsgálatára véleményem szerint az, ha az elemzés gyújtópontjába a bevéső dés mozzanatát helyezzük, vagyis azt fürkésszük, miképp internalizálódik a szövegben a történelmi világ, miképp rögzül annak jelentése. E »bevéső dés« (vagy jelentésrögzülés) folyamatát nem szabad összetévesztenünk a folyamat végpontjával, a »följegyzett« hagyományos értelmében véve »írott«-tal. A bevéső dés ugyanis inkább annak a választásnak, döntésnek és cselekvésnek a mozzanatát jeleníti meg, amely a műben megtestesült konkrét műveleteken »kívül« és azon »belül« is létezik, mégpedig a műre sajátosan jellemző kizárások, beleértések, torzítások és hangsúlyozások révén."[32] Amikor Spiegel kiemeli, hogy a történésznek fokozottan kell a történelemre figyelnie, mivel az konstituálja mindazon elemeket, amelyek magát a szöveget is konstituálják, a forrásszöveg és a valóság kapcsolatát többszörös és többrétegű közvetítés (közvetettség) eredményeként definiálja. Ez az, amit végül a szöveg „társadalmi logikájaként" nevesít, amin azt érti, hogy a forrásszöveg egyszerre képviseli a szituációhoz kötött nyelvhasználatot és egyszerre juttatja kifejezésre azt az anyagi történelmi konstellációt, amely a szöveget magát létrehozta.

A történészek említett köre által felkarolt és a saját empirikus kutatásaikban gyümölcsöztetett „posztmodern" elméleti felvetések, úgy tűnik, mégis bevezethetők az empirikus kutatás terrénumába. Hosszan sorolhatnánk még a bizonyító példákat,[33] ettől azonban, és különösen a részletesebb bemutatásuktól itt és most

[31] *Gabrielle M. Spiegel*: i. m. 63.

[32] Uo. 64.

[33] Néhány példa a korábban már említett történészek elméleti kiruccanásaira. *Peter Burke*: History and Social Theory. Cambridge, Polity Press, 1992.; *Patrick Joyce*: The return of history: postmodernism and the politics of academic history in Britain. Past and Present, 158 (February 1998) 207–235.; *Uő*: What is the social in social history? Past and Present, 206 (February 2010) 213–248.; *Joan W. Scott*: The evidence of experience. Critical Inquiry, 17 (Summer 1991) 773–797.; *Uő*: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: *Uő*, szerk.: Van-e a nőknek történelmük? Budapest, Balassi, 2001. 126–161.; *Sarah Maza*: Stories in history: cultural narratives in recent works in European history. American Historical Review, 101, 5 (December 1996) 1493–1515.; *Alon Confino*: Collective memory and cultural history: problems of method. American Historical Review, 102, 5 (December 1997) 1386–1403.; *William H. Sewell, Jr.*: Logics of History. Social Theory and Social Transformation. Chicago, University of Chicago Press, 2005.; *Callum G. Brown*: Postmodernism for Historians. Pearson, Longman, Harlow, 2005.; *Miguel A. Cabrera*: Postsocial History. An Introduction. Lanham, Lexington Books, 2005.; *Simon Gunn*: History and Cultural Theory. Pearson, Longman, Harlow, 2006.

el kell tekintünk. Arról ejtenénk még néhány szót, hogy van-e (volt-e) haszna általában véve a gyakorló történetírás szempontjából az utóbbi évtizedek elméleti felvetéseinek és vitáinak, mely utóbbiak taglalására sem térhetünk ki ezúttal.[34]

Ha arra gondolunk, hogy a társadalomtörténettől ihletett, attól azonban mára messze távolodott történetírói megközelítések (szemléletmódok? módszerek? attitűdök?) egész garmadája vág – szemléleti téren – látszólag egybe a relativista és szkepticista episztemológiai elképzelésekkel, a posztmodernnek a történészekre gyakorolt hatása vitán felül áll. Jóllehet, a mikrotörténet, az Alltagsgeschichte és a hasonszőrű történetírói áramlatok nem feltétlenül ismerik fel vagy nem hajlandók elismerni e hatás „ódiumát". A mikrotörténészek például, akiket egyes posztmodern teoretikusok úgy emlegetnek mint a saját elméleti elképzeléseiknek leginkább megfelelő történetírói gyakorlat művelőit,[35] különösen vitatják e hatásmechanizmus érvényességét.[36] Vagy: még a posztmodern kombattáns ellenfelei is olyan analitikus eljárásokhoz folyamodnak olyik esetben kutatásaik során, amiket elméleti megnyilatkozásaikban rendszerint kárhoztatni szoktak. R. J. Evans kapcsán is tehető ilyen észrevétel, mivel egyik-másik munkájának a szemléletmódja (mindenekelőtt a forráskezelése) nem éppen annak felel meg, ahogyan elméleti vitakönyvében nyilatkozik ezekről a kérdésekről.[37]

Mindez jól bizonyítja, hogy nincs okunk kétségbe vonni a posztmodernnek napjaink történetírására gyakorolt burkolt, ritkábban nyílt hatását. Valami döntően megváltozott tehát a múlthoz képest. Továbbra is kultiválható ugyan a korábban hosszú időn át megszokott történetírói metódus úgy téve, mintha múló divatok lengték volna körül csupán a történetírás veretes gyakorlatát. Ez állásfoglalás is ugyanakkor *valamivel szemben* annak a tudományos gyakorlatnak a változatlan fenntartása mellett, amely nem élvez többé feltétlen és teljes körű szellemi legitimitást. A történészek és az elméletalkotók (az episztemológusok és a narrativista filozófusok) között főként az 1990-es években lefolyt heves viták *után* nem lehet ugyanis minden további nélkül visszatérni az elméleti kihívás által megbolygatott történetírás korábbi, még „ártatlan" művelési módjához. Ez nyilvánvaló, miután: „Természetessé válnak a történetírás új módozatai, amelyek a valamikor vitatott elméleti belátások szűrőin mennek keresztül, a techno-

[34] Más könyveimben bőven találhat az olvasó erről szóló fejtegetéseket.

[35] *Frank R. Ankersmit*: A phenomenology of historical experience. In: *Uő*: History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor. Berkeley, University of California Press, 1994. 226–227.

[36] *Carlo Ginzburg*: Just one witness. In: *Saul Friedlander*, ed.: Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution". Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1993. 96.; *Giovanni Levi*: A mikrotörténelemről. In: *Sebők Marcell*, szerk.: Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Budapest, Replika Kör, 2000. 128.

[37] *John. H. Arnold*: i. m. (2007) 131. 13. jegyzet. A revizionista holokauszt történész David Irving nevezetes peréről írt munkájában is találni erről árulkodó jeleket. Vö. *Richard J. Evans*: Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving Trial. New York, Basic Books, 2002. 190–191., 249–250.

lógiai változások pedig a nem-lineáris történeti ábrázolás új formáit érlelik meg."[38] Ráadásul napjainkban az elmélet is elnyerte végre a történetírói gyakorlat keretein *belüli* létjogosultságát, a posztmodern elmélet számos kulcseleme pedig a gyakorló történészek minden erőfeszítése ellenére is érvényben maradt és válaszra vagy adoptálásra vár a történészek részéről. Kár lenne ugyanakkor tagadni, hogy a többi humán- és társadalomtudományhoz képest a történetírás még mindig sokkal immunisabb a posztmodernnel együtt jelentkező kultúraelmélet fertőző hatásával szemben.[39]

A történészek és a posztmodern episztemológusok viharosra sikeredett találkozása másfajta következményeket is vont maga után. A történetíró számára természetes (retrospektív) nézőpont *jellegében* tér el a rokon diszciplínákban megszokottól, ami új perspektívát szab(hat) a történeti megismerés posztmodern konceptualizálását tekintve. A megismerés tárgyáról, a múlt elillant valóságáról a történész nem szerezhet közvetlen (érzéki) tapasztalatot, ráadásul a múltra referáló nyomok, amelyek igen töredékesen férhetők csupán hozzá, a jelen számára egy sok tekintetben idegen diszkurzív valóság megnyilvánulásai.[40] Mindez újabb feladvánnyal szolgál az elméletalkotók számára, akik abban az esetben alkothatnak megközelítően is helyes képet a megismerésnek erről a válfajáról, ha a korábbiaknál jobban megfigyelik a gyakorló történészek sajátos munkamódszereit és ösztönös (pragmatikus) episztemológiáját, mely utóbbinak rendszerint ők maguk sincsenek mindig a tudatában.

[38] *Patrick Finney*: i. m. 164.
[39] *Simon Gunn*: i. m. 192.
[40] *John H. Arnold*: i. m. 127.

Kende Péter

A zsidók és nem-zsidók közti viszony mint az újabbkori magyar történelem egyik kulcseleme

– Levél Romsics Ignáchoz –

Kedves Ignác!

Mint tudod, évek óta tervezem, hogy a „haladók" és a „maradiak" közt ebben az országban több mint egy évszázada folyó csatározásnak azzal a metszetével foglalkozzam, amelyet a zsidó polgárok (néptársak, államtagok) szerepvállalásai s az ezekről kialakult képek és nézetek alkotnak. Azt gondolom ugyanis, hogy ezek – olykor kimondatlanul is – eléggé centrális helyet foglalnak el a magyarországi politikai vitákban. Sőt, nem csupán a vitákban, hanem a politikai élet és a kultúra, valamint a társadalmi-gazdasági szerveződés alakulásában is. Azt is tudjuk, hogy ez a dolog mind a mai napig problémákat gerjeszt, még amikor azt *tárgyilag* semmi sem indokolja. Tulajdonképpen ez teszi ezt a „tárgyat" olyan érdekessé, már-már talányossá.

Nem titkolom, hogy a közkeletűen zsidókérdésként emlegetett problémakörhöz a napi aktualitás vezetett el. Kis túlzással megismételhetném, amit a 19. század végén egy azóta elfelejtett magyar zsidó írástudó (Kóbor Tamás) írt le, aki szerint Magyarországon minden politikai vita hátterében a zsidókérdés rejtőzik[1]. Sőt hozzátehetném, hogy nemcsak a politikai szférában, hanem az emberi kapcsolatok hátterében is mind a mai napig valamiképpen ott munkál ez a faktor. Belejátszik a magánügyek alakításába csakúgy, mint az ország avagy a nemzet ügyeinek percepciójába. Erre célzok, amikor a problémakör „centralitását" tételezem.. Természetesen nem gondolom, hogy ez lett volna az elmúlt ötnegyed században a köz- és a magánélet legeslegfőbb kérdése nehéz sorsú hazánkban. E közben azonban olyan okokból, amelyeket még ma sem látunk egészen tisztán, az 1919-et követő huszonöt év uralkodó politikai szelleme *erre* (mármint a zsidók jelenlétének folyamatos regisztrálására) szoktatta rá az országot. Aminek perverz következményeit mind a mai napig szenvedjük.

[1] A mondat *A Hét*-ben jelent meg 1995-ben. Lásd: Fejtő Ferenc, *Magyarság és zsidóság*, Zeke Gyula fordításában, Budapest, 2000. (Kóbor Tamás mondata szó szerint még erősebb. Lásd id. mű, 116–117.)

Az én tépelődésem homlokterében, már csak személyes okokból is, az 1945-től máig tartó korszak áll. Amelyben hosszú ideig maga a kérdés is tabu alatt állt, azután pedig – egy-két, kivételnek számító irodalmi műtől eltekintve – inkább csak olyan munkákban kapott helyet, amelyek szaktudományosságuk miatt nemigen jutottak be a szélesebb köztudatba. Holott a probléma alapját képező zsidó/nemzsidó viszonyrendszer a mai Magyarországon is rányomja bélyegét az emberi kapcsolatokra, s ez által a legkülönfélébb szervezetpolitikai vagy kulturális döntésekbe is beszüremlik. Én tulajdonképpen e*zeket* a hatásokat szeretném szemügyre venni. Neked meg azért írom e levelet, mert szívesen tépelődöm korproblémákról úgy, hogy hipotéziseimet gondolatban Veled vitatom meg.

* * *

Mikortól kezdve váltak a zsidósággal kapcsolatos érzelmek, vélekedések és viták a magyarországi társadalmi és politikai konfliktusok egyik centrális kérdésévé? Ezt a történetet nem szabad összemosnunk a hagyományos antiszemitizmus egyes olyan, még a 19. századba is átnyúló megnyilvánulásaival, mint a pest–budai német polgárság zsidóellenes akciói 1848-ban vagy a tiszaeszlári ügy. Az az újkori történés, amely engem izgat, a századforduló körül kezdődött, mégpedig a szellemi életben (Társadalomtudományi Társaság, *Nyugat, Huszadik Század*, egyetemi diákmozgalmak, szabadoktatási hálózatok), ahol addig ismeretlen jellegű hasadásokat gerjesztett. (Ezekkel Litván György foglalkozott részletesebben.) Éles indulati töltést a zsidó–nemzsidó viszony az első világháború idején kapott[2], központi jelentőségre pedig a két forradalomban, majd a velük végző ellenforradalomban tett szert, hogy azután egészen 1944-ig a magyar politikai élet, törvénykezés és kormányzati tevékenység egyik fő témája maradjon. A nácizmus veresége látszólag Magyarországon is új helyzetet teremtett, a valóságban azonban ezt a helyzetet a *kibeszéletlenség* jellemezte, aminek Bibó István 1948-ben publikált közismert munkája maga is egyik – nagyságában patetikus – bizonyítéka lett. A század második felében (tulajdonképpen már1945-től), egészen 1990-ig, a zsidó–nemzsidó együttélést meghatározó közérzületi beállítottságok és véleményalkotási szokások, mint talán Te is tapasztaltad, rejtett életet éltek, hogy majd csak a rendszerváltozáskor, illetve az ezt követő évtizedekben bukkanjanak elő vagy kerüljenek olykor – de inkább csak alkalmilag – előtérbe. E történetnek egy különleges vonalát képezi az a szerep, amelyet a magyar zsidóság túlélő része a kommunista rendszerben játszott, s amely – a közhiedelemmel ellentétben – az 1945-öt követő majdnem fél században igencsak kanyargó-

[2] Lásd: Bihari Péter *Lövészárkok a hátországban* Budapest, Napvilág, 2008.

san alakult (ahogyan ez Győri Szabó Róbert nemrégiben új kiadást megért könyvében[3] is olvasható).

Már a témával kapcsolatos előzetes (2009. március 23-i) vázlatomban is jeleztem, hogy a kérdéskör gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásait nem kívánom részletesen tárgyalni, hiszen ez a magyar 20. századra vonatkozó szakirodalom egyik legalaposabban feldolgozott fejezete. Adottnak veszem, hogy *társadalomtörténetileg* – ha olyan tényezőket tartunk szem előtt, mint a földrajzi mobilitás, a vállalkozásra való hajlam és képesség, a határokon túlra nyúló kapcsolati hálózat, a hagyományokkal való szakításra és a szellemi újdonságokra való beállítottság (stb.) – a zsidóság magyarországi szerepe, legalábbis közép- és kelet-európai viszonylatban, nem tekinthető rendkívülinek, de még különlegesnek sem. Kivéve abban az egyben, hogy *a polgárosulásnak a zsidók sehol másutt nem voltak olyan nélkülözhetetlen tényezői, mint éppen Magyarországon* [4]. Sajátlagosan magyar természetesen a történet néhány demográfiai vonatkozása, a zsidóságnak az össznépességen, de különösen a fővárosi lakosságon és egyes foglalkozási ágakon belüli arányszáma. Ámbár azt is tudjuk, hogy viszonylagos létszámát tekintve a zsidó népelem még ennél is jelentősebb volt a tőlünk északkeletre eső térségben (Lengyelországban, Litvániában, Fehér-Oroszországban, továbbá Ukrajnában, Szovjet-Oroszországban, s különösen azok városi lakosságában). Még az 1918 utáni Nagy-Romániában is a magyarral összehasonlítható méretű volt.

Nem lehet kikerülni a Németországgal való összehasonlítást sem, méghozzá három okból. Először is, mert onnan indult el az a zsidó modernizáció, amely hamarosan magyar földre is eljutott. Másodszor mert lokálisan a zsidóság helyzete számos német nagyvárosban (porosz földön például Berlinben vagy Breslauban[5]) is hasonlóan alakult, mint a 19. század végére, mondjuk, Budapesten. Harmadszor pedig mert feltűnő az a párhuzamosság, amely a két ország zsidó népességét a 19. század közepétől kezdve a saját befogadó nemzetével való viszonyában jellemzi. E párhuzam persze megtörik a Hitlerei-jel, amikor is végleges szakadás állt be németek és zsidók között, miközben nálunk Magyarországon megmaradt a zsidóságnak az a törekvése, hogy azonosuljon a nemzettel. Megjegyzendő, hogy a modern államnemzetbe való kulturális beolvadás törekvése az 1917 előtti oroszországi és az 1918 utáni nagyromániai zsidóságban is jelentkezett, ámbár kevésbé határozottan és kevésbé tömegesen, mint magyar

[3] *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2009. A könyv korábbi kiadásai a probléma alakulását csak 1956-ig elemezték.

[4] Oroszországban például egészen 1917-ig a németek, az 1918 előtti Romániában a görögök töltötték be azt a szerepet, amelyet Magyarországon a 19. század közepe óta a zsidó nagyvállalkozók.

[5] Breslaura (Wroclawra) vonatkozóan érdemes elolvasni a nagy német–amerikai történész, Fritz Stern, önéletrajzi írásának (*Fünf Deutschland und ein Leben)* első két fejezetét.

földön [6]. Végül egészen különleges történetet képez az oroszországi zsidóságnak a húszas–harmincas években végbemenő azonosulása az 1917-es forradalom nyomán keletkező szovjet, illetve szovjet-orosz nemzettel (ennek szinte meseszerű leírása olvasható az amerikai Yuri Slezkine *A Zsidó Évszázad* című könyvében[7]). Mindezekkel az utalásokkal azt az elemzést próbálom megelőlegezni, hogy *mennyire volt egyedülálló vagy legalábbis különleges a magyarországi zsidóságnak az újabbkori magyar kulturális, politikai és állami életben való elhelyezkedése.*

Mint ahogyan ezt már a fentebb említett (március 23-i) jegyzetben is jeleztem, én úgy látom, hogy ama konfliktusokat, amelyeket Európában a modernitás szelleme és gyakorlata idézett elő, Németország kivételével talán sehol másutt nem határozta meg a zsidók jelenléte oly mértékig, mint minálunk. Ami pedig a „haladás" nevében folyó politikai és kulturális harcokat illeti, azok a 20. századi Európában sehol, de sehol nem fonódtak annyira össze a zsidó jelenléttel, mint Magyarországon. Természetesen jól tudom és egyáltalán nem vitatom, hogy a zsidóság modernizálódó elemei számos vonatkozásban hasonló szerepet játszottak Németországban, Ausztriában, Oroszországban vagy Lengyelországban. De azok az egymásra épülő gazdasági-társadalmi-politikai és kulturális szerepek, melyek a magyarországi zsidóság esetében több mint 100 év óta megfigyelhetők, *sehol másutt nem képeztek hasonlóan szoros együttest*. Valószínűleg ebből vezethető le az úgynevezett zsidókérdés centralitása a huszadik század első felének magyarországi politikai vitáiban, sőt ezen túlmenőleg, a politikai és a kulturális élet, valamint a gazdasági intézményrendszer tényleges alakulásában, nem szólva a társadalom tagjainak spontán reflexeiről (amelyeknek, mint tudjuk, csoportképző hatásuk van). Nagyon elgondolkoztató azonban, hogy ez a hatás fennmaradt még akkor is, amikor megszűnt a zsidókérdésről szóló nyilvános beszéd, s a foglalkozási arányszámokról szóló statisztikák helyébe azok a ki nem mondott, csak a fejekben bujkáló számítások léptek, hogy a magyar kommunista pártban vagy az általa irányított államban mennyi a zsidó káder. Az erre vonatkozó mérlegelések, mint erről még szó lesz, a pártállami döntéshozóktól sem voltak idegenek. Az a körülmény pedig, hogy bennük a faji eredetre vonatkozó tudás (vagy inkább feltételezés) teljesen felülírta a vallási különbözőségeket, külön is elgondolkodtató.

Egyedülálló a magyar képlet abból a szempontból is, hogy (1919 és 1944 között) volt egy olyan korszaka, amelyben a „nagytörténet" – értve ezen az ország sorsát meghatározó döntéseket –, szinte teljesen összefonódott a „zsidó történettel". Ennek bővebb kifejtésére e helyütt nincsen szükség, hiszen mindenki tudja,

[6] Erre vonatkozóan igen kitűnő tanú az 1945-ben fiatalon elhunyt román zsidó író, Mihail Sebastian, különösen 1934-ben megjelent önéletrajzi regényével és posztumusz naplójával. Mindkettő mostanában új kiadásban jelent meg franciául.

[7] *The Jewish Century*, Princeton, University Press, 2004., 4. fejezet.

hogy milyen központi helyet foglalt el a korszak törvényhozásában és kormányzati intézkedéseiben „a zsidókérdés megoldása”, s hogy ez időben vált a „fajvédelem” mint szempont és törekvés a magyar jobboldaliság legfontosabb meghatározójává. A zsidóságot illető érzelmek és megfontolások Magyarországnak a hitleri Németországgal való viszonyában is szerepet játszottak (miközben a döntő tényező ez ügyben természetesen a Versailles-i békerendszer revíziója volt). A Horthy-rendszer háború alatti magatartásával kapcsolatban hallottunk már olyan véleményt is (például Jeszenszky Géza szájából, egy 1994. évi Holocaust-konferencián), hogy a Hitlernek 1944 márciusa előtt tett magyar engedmények zsidó szempontból pozitív megítélést érdemelnek, ha ugyanis ilyen engedmények nem lettek volna, már sokkal korábban bekövetkezik a német megszállás és a magyar zsidóság ezt követő tömeges kiirtása. Ez a tézis persze legalább annyira szól a hitleri politika zsidó-centralitásáról, mint a magyar kormánycélokról, de ezzel együtt is bevilágítóan kapcsolja össze az akkori magyar politikát – vagy azt, ahogyan erről egy nemzeti irányzatú történész a 20. század végén elmélkedik – a zsidókérdéssel (bármi legyen is az). Jeszenszky tézise mint a tényleges szándékok interpretációja vitatható, azt azonban jól illusztrálja, hogy a zsidóság sorsára vonatkozó megfontolások milyen nagy helyet foglalnak el azóta is a nevezett korszakról kialakult képzetekben. Összhangban azzal, amit én e dologról gondolok, vagyis hogy a magyar huszadik század történetét a honi zsidóság helyzetétől elvonatkoztatva *egyszerűen nem lehet megérteni*.

* * *

E „helyzetből”, mint már jeleztem, engem minden másnál erősebben foglalkoztatnak a kulturális és a politikai vonatkozások. Sőt az elsők is csak annyiban, amennyiben *politikai* vonzatúak, vagyis amennyiben belejátszanak a zsidóknak nemzsidó környezetükkel kialakuló kapcsolatrendszerébe. A szépirodalomban ez nyilvánvalóan a *Nyugat* nemzedék fellépésével kezdődik, s az 1930/1940-es években az „urbánusok” és a „népiesek” közötti konfliktusokban csúcsosodik ki. Ismert történet ez, amely legfeljebb annyiban érdemel külön figyelmet, hogy a vele foglalkozó tudós szerzők mindmáig szeretik elmismásolni – nem kimondani, fedőnéven emlegetni – a mögötte meghúzódó zsidó–nemzsidó vonatkozást. Szemben e viszonyulások alanyaival, akik azt naplóikban vagy magánleveleikben bőven emlegetik.

A modern magyar kultúra témámba vágó történetében külön fejezetet képezhetne az egyetemi/akadémiai tudományosság, ahol a tehetségek érvényesülése az intézményekbe való befogadás kérdése is volt (nem úgy, mint a szépirodalomban vagy a művészi alkotómunka területén). Ezzel a problémával báró Eötvös József, mint az önálló magyar kultúrpolitika első intézményes alakítója, már a kiegyezés utáni első években szembekerült, akkor, amikor olyan tudományos tehetségek útját igyekezett egyengetni, mint az iszlamológus Goldziher Ignác

vagy az orientalista Vámbéry Ármin. Hogy a zsidó származású tudósok egyetemi karrierje, illetve akadémiai befogadása előtt még a dualizmus korszakában is milyen írott és íratlan akadályok meredeztek (pláne ha az érintettek vallásilag is zsidók maradtak), ez többé-kevésbé ismert történet – ámbár inkább az érintettek személyes életrajzából, mint a korra vonatkozó összefoglaló munkákból. Amikor pedig e történetben váratlan fordulat áll be – pl. az 1918-as forradalommal, amely katedrához juttat egy sor, addig méltatlanul mellőzött tudóst – akkor ennek leírásában sokkal nagyobb hangsúlyt kap az új kinevezettek politikai színezete vagy tudományos iránya, mint korábbi mellőzöttségük *származási* oka.

* * *

E gondolatsortól nem egészen függetlenül hadd fogalmazzam meg itt a zsidók és a nemzsidók modernkori magyarországi együttélésének azt a – talán legnagyobb – problémáját, amely a zsidó vallású vagy származású egyedeknek *az állami életben való szerepvállalásával* kapcsolatos. Ez a probléma attól „nagy", hogy nem a jogi szabályozás terméke. A modern Magyarország polgári törvényhozása ugyanis, amely 1867-et követően egyenjogúsította a zsidóság őshonos vagy honosított elemeit a keresztény felekezetű magyar állampolgárokkal, elvben nem tiltotta, hogy zsidók állami vagy városi tisztségekbe kerüljenek. A gyakorlatban azonban számos tisztség betöltésének – ide tartozott az egyetemi tanári státusz is – feltétele volt a keresztény felekezetek egyikéhez való tartozás. A politikai szerepvállalásnak viszont nem volt ilyen feltétele, s mint tudjuk, a dualizmus idején (de még a Horthy-korszakban is) voltak zsidó vallású képviselők vagy városi tanácstagok, 1918 előtt kormánytagok is[8]. Ezeket az eseteket azonban a nemzsidó közvélemény erősen számon tartotta (más okokból a zsidó társadalom is). Bármilyen liberális volt is Magyarország a 19. század vége felé, zsidó vallású vagy akár csak eredetű miniszterelnököt aligha fogadott volna el (ez egyébként más európai országokban is ritkán esett meg a 20. század közepe előtt). A magyar közfelfogás szerint ugyanis a polgári egyenjogúsítás nem adott a zsidóknak arra is jogcímet, hogy az ország vezetéséből részt kérjenek. A rendi különbségek eltörlése nem vonta automatikusan maga után a vallási és származásbeli különbségek megszűnését (még a fejekben sem). Zsidóknak magas állami tisztségbe való beemelése ezért ebben az időben – s az 1945 előtti 25 évben még inkább – kivételesnek számított.

Ezt az adottságot szem előtt tartva nyilvánvaló, hogy a háborús összeomlást követő forradalmi kormányzatok – Károlyiék demokratikus köztársasága, illetve a Kommün – nem csupán annyiban képeztek anomáliát a hagyományosabb felfogású magyarok szemében, hogy szakítottak a politikai közösség életét addig

[8] Tudomásom szerint az I. világháború vége felé került be első ízben Magyarország kormányába zsidó vallású egyed (az igazságügy-miniszter Vázsonyi Vilmos személyében).

meghatározó elvekkel, rangsorolásokkal és szerveződési módszerekkel, hanem azért is, mert vezető posztokra állítottak olyan „kasztból" származó egyedeket, akiknek felfogásuk szerint nem volt ott a helyük. A rendellenesség már a Károlyi-korszakban megkezdődött, amikor a szociáldemokraták és Jászi polgári radikálisai kormányerővé váltak. A Tanácsköztársaság kikiáltása után, az 1919 márciusát követő négy és fél hónapban azonban olyan méreteket öltött, hogy annak szükségképpen negatív reakciókat kellett kiváltania a háborúvég kaotikus viszonyai által amúgy is megzavart és a megszokott hierarchiák ilyen mértékű leomlására felkészületlen magyar társadalomban. Ideje volna ezt a kollektív zavarodottságot egyszer végre az elemző tudomány fogalmai, nem pedig politikai vagy fajvédelmi szempontok szerint tárgyalni.[9] Ha ugyanis az átlagember nem ilyen szemmel nézi a Tanácsköztársaság vezérkarát és alsóbb végrehajtó személyzetét, akkor az a jobboldali toposz, amely szerint a Kommün zsidóuralom volt, nem bírt volna olyan mélyen beivódni a magyar köztudatba, s oly hatásos propagandaszólammá válni.

S ha már 1919 után ilyen értékítéletek nehezedtek a forradalmak emlékezetére, mit lehetett akkor várni annak a második kommunista garnitúrának az össznépi fogadtatásától, amely 1945-ben a Vörös Hadsereg nyomában érkezett vissza az országba, s két-három évvel később mint államvezető erő rendezkedett be? A probléma horderejének reális felméréséhez nem elég a hagyományos társadalmi hierarchiákra gondolni, hanem azt a hatást is számításba kell venni, amelyet egy huszonöt éven át fennálló s 1944-ben népirtásba torkolló antiszemita politikai rezsim, annak egész propagandája és köznevelési szelleme hagyott hátra. Az 1918 előtti Magyarországon a zsidók teljesen egyenjogúak voltak, magas tisztségeket töltöttek be a közigazgatásban, az ipari és kereskedelmi életben (ideértve a vasutat és a postát is), továbbá az igazságügyi szervezetekben, sőt még a rendőrségben és a hadseregben is. Károlyi Mihály első kormányának nem volt több zsidó minisztere, mint a háborúvég előtti utolsó királyi kormánynak. Hogy lehetne ezzel egy napon emlegetni azt a totális újdonságot, amelyet 1945 tavaszán, a németek és a nyilasok kiverése után megjelenő és fokozatosan berendezkedő rezsim jelentett a háború traumás élményeiből még alig-alig kikecmergő Magyarországon? Mármint azt a *kettős* újdonságot, hogy az előző korszak igazságaiból és parancsaiból, vagy szentségeiből, úgyszólván semmi sem maradt érvényes, s hogy parancskiosztó és igazság-hirdető szerepben felléphetnek azok a páriák is, akiket alig néhány hónappal ezelőtt tetszése szerint puffanthatott le bármilyen karszalagos suhanc? Nyilvánvaló, hogy ezt megemészteni még a vereség és a pusztulás viszonyai között sem lehetett könnyű egy akkori magyarnak.

[9] Az ellenforradalmi pártok és mozgalmak körében az antiszemitizmus természetesen politikai feszítőerőként működött és minden jobboldali erő közös nevezőjévé vált, ugyanakkor szignifikáns (bár az elmúlt fél évszázad szakirodalmában messzemenően elhanyagolt) tény az is, hogy 1919 tavaszán a zsidóellenesség a munkás- és katonatanácsokban is megjelent.

Ez a radikális fordulat tulajdonképpen már 1945 tavaszán beállott, s már azt a politikai képletet is beárnyékolta, amelyben – az új megszállók által elfogadott – demokratikus pártok koalíciója kormányozta az országot, természetesen korlátozott szuverenitással, bizonytalan jogviszonyok közepette és a közszabadságok meglehetősen önkényes, ugyanakkor kényszerű leszűkítése mellett, de még korántsem diktatórikusan, a szovjet intenciókat érvényesítő egy-párt akarata szerint. (A „beárnyékolás" szóval csupán az akkor felszabadulásnak nevezett ország-állapot elfogadtatásának nehézségeire kívántam célozni. Nyilvánvaló, hogy ezek közül az idegen megszállás volt a legfájóbb, de nem szabad elfeledkezni arról a sokkhatásról sem, amelyet az elitváltás képezett.) A vezető réteg hirtelen cseréje persze ezért vagy azért mindig sokkol, az 1945-öt követő évek azonban az addig megszokott hierarchiák olyan felforgatását hozták magukkal, amelyeknek tudomásul vétele és megemésztése szükségképpen zavarokkal járt (ezek közé sorolnám az 56-os forradalmat is). Normális állapotként való elfogadása máig is várat magára.

A kommunista államrendszer megteremtését Kelet-Európában mindenütt nehezítette az a körülmény, hogy a társadalmi struktúrák „parasztiasak" voltak az ehhez társuló mentális beállítottságokkal. Magyarországon azonban ehhez még egy sajátos – úgy is mondhatnám, „nemzet–specifikus" – nehézség is járult, éspedig hogy az ipari munkásság körében sok volt a nem-magyar etnikumú elem, s hogy a 19. század vége felé kialakuló munkásszervezetekben a vezetők egy nem csekély hányada éppen innen, főleg németek és zsidók közül verbuválódott. Ez a helyzet már az I. világháború előtti szociáldemokrata mozgalomra is rányomta bélyegét. Az 1918 utáni kommunista mozgalmat viszont a munkáscéloknál erősebben határozták meg a marxizmus forradalmi értelmezése körüli viták, ahol is a főszerep (miként a mintául szolgáló lenini bolsevik pártban is) inkább a humán értelmiség radikalizálódó elemeinek jutott, mint a szervezett munkásoknak. Ez a körülmény a közép- és kelet-európai kommunista pártok szinte mindegyikében (még Németországban is) a zsidó származásúak erős felülreprezentáltságához vezetett. Magyarországon ez már 1919-ben is végzetes politikai következményekkel járt, de kirívóvá a II. világháború utáni évtizedben vált, amikor a diktatúrát egy olyan „négyesfogat" gyakorolta, amelynek mindegyik tagját zsidóként tartották számon.

A magyar kommunisták maguk is tisztában voltak azzal a nehézséggel, amelyet az ipari munkások és más társadalmi osztályok körében folytatott tevékenységük szempontjából mozgalmuk összetétele képezett. Egy olyan országban, ahol 1920 után a Szociáldemokrata Pártnak is vigyáznia kellett arra, hogy aktív vezetői közül kiket állítson előtérbe, a föld alá szorult KMP is lámpással kereste a „nép körében végzett munkához" fölhasználható nem-zsidó militánsokat, ami nem mindig sikerült, holott az adott környezetben ez mind a felsőbb értelmiség, mind más rétegek sikeresebb megszólításának egyik feltétele volt. Ez a probléma 1945 után sem tűnt el, ellenkezőleg megerősödött azzal, hogy a párt – most már

MKP néven – a nyilvánosság elé léphetett és azzal a háttérrel, amelyet a szovjet megszálló erő biztosított számára, tömegpárttá kezdett válni. S noha a Moszkvából jött pártvezetés minden megtett, hogy a soraiban található nem-zsidókat mind a párton belül, mind az állami életben vezető tisztségekbe helyezze, a pártaktívának nevezett belsőbb kör tényleges összetételén nem tudott keresztüllépni. Ennek következtében nemcsak a legfelsőbb vezetők arculata, hanem a párt középkádereinek összetétele is azt a képzetet ébresztette, hogy mint már 1919-ben, az MKP most is „a zsidók pártja". Ezt a vélekedést – legalábbis 1956-ig – a magyar társadalom nem-zsidó része evidenciának tekintette, s ezen nem változtattak ama „zsidótlanítási" intézkedések sem, amelyeket a Rákosi-féle vezetés, részben a Moszkvából jött kritikák hatására, ez ügyben foganatosított.[10]

Minthogy e kérdésről nyílt beszéd nem folyt, 1945 után az előző évek katasztrófái által megtizedelt zsidóság jelenléte és szerepe az ezt követő évtizedek társadalmi konfliktusainak, valamint a politikai életet meghatározó személyi döntéseknek egy *rejtett komponense* lett. Bibó István 1948-ban közzétett nagy ívű elemzéséből is kiderül, hogy az 1944-ben deportált zsidók visszatérése mindenképpen nehéz vitákat és személyi összeütközéseket gerjesztett volna a 45 utáni új világban. De nyílván másképp, ha megmarad a koalíciós demokrácia, s nem a kommunista párt ragadja magához a teljes politikai (és nemcsak politikai) hatalmat. Történetünknek tehát fontos eleme az a szerep, amelyet a szovjet kommunista rendszer a túlélő magyar zsidóknak felkínált, s amellyel azok egy része ténylegesen élt is.[11] De Győri Szabó Róbert könyve (lásd fentebb a 3. lábjegyzetet) megmutatja, hogy ez a szerep az 1945-öt követő négy és fél évtizedben fokozatosan csökkent. Történt ez részben (az ötvenes évek első felében) szovjet nyomásra, részben 1956 következtében (s ekkor már nyilvánvalóan szovjet hatásra), továbbá olyan okokból, amelyek kezdettől fogva az ún. proletárhatalom természetes szociológiai következményei voltak, de amelyeket a gazdasági reformintézkedések olykor megállítottak vagy éppen visszafordítottak. Ám amikor 1956 után újjászerveződött a magyar kommunista államrendszer, a zsidó eredetű káderek nyilvánosság előtti szerepeltetésében ugrásszerű változás történt. Először is alig voltak jelen a Kádár-korszak első kormányaiban, s a továbbiakban is sokkal kevesebb helyet kaptak vezető állami tisztségekben, mint 1956 előtt. Másodszor – talán szovjet kívánságra vagy figyelmeztetésre – olyan szek-

[10] A magyar viszonyok között nem volt mód a felső- és középkáderek közül a zsidó származásúaknak olyan brutális kiküszöbölésére, mint amilyenre Szovjet-Oroszországban már a háború előtt, Lengyelországban és Romániában pedig a háború után sor került. A Rákosi-éra néhány részleges kísérlete után (ezek közé tartozott pl. Hegedűs András és néhány más NÉKOSZ-os előtérbe állítása 1953 és 1956 között) csak az 56 után Moszkvából visszatért Kádár Jánosnak sikerült egy nem-zsidó pártvezető grémiumot összehoznia. De ebből sem lehetett olyan kulcsfigurákat kiiktatni, mint Apró Antal, Friss István, Nemes Dezső, Szirmai István vagy Aczél György (hogy csak az ismertebbeket említsem).

[11] Lásd erről Karády Viktor és Kovács András tanulmányait, in: Kende Péter (szerk.) *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Magyar Füzetek könyvei, Párizs, 1984.

torokból szorultak ki, mint a hadsereg és a diplomácia, sőt még a rendfenntartásból is (ha az 1956-ot követő első évektől eltekintünk). Harmadszor: csak egészen kivételesen jutottak irányító szerephez a tulajdonképpeni pártéletben, annak városi, megyei vagy országos vezetésében. Mindössze két olyan szektor volt, ahol nagyobb számban maradtak meg – ha nem is akkora súllyal, mint korábban – ez pedig a gazdasági és az ideológiai ügyek vezetése volt. Külön vizsgálatot követelne annak eldöntése, hogy a 60-as évek végén az új gazdasági mechanizmusra való áttérés fékezte, megfordította, vagy ellenkezőleg gyorsította-e ezt a folyamatot. Vita tárgya lehetne továbbá az is, hogy a nyolcvanas évek végén, pontosabban a Kádár János leváltását előkészítő belső manőverezések kapcsán, az MSZMP idevágó káderpolitikája éppen hol tartott. Sok jelzés szól arról, hogy Kádár helyébe egy „nemzetiesebb" arculatú vezetés készült belépni – mikor is váratlan gyorsasággal végbement egy teljes rendszerváltozás (amely persze ebből a szempontból is új helyzetet teremtett).

Győri Szabó Róbert egyébként jól dokumentált könyvéből (3. lj) hiányzik egy fontos szempont – a szociológiai – amely ezzel szemben Karády Viktor vonatkozó tanulmányaiban megérdemelten nagy hangsúlyt kap. Karády fontos következtetésre jut a zsidó származású vezető- és középkádereknek Rákosi-korszakbeli tömeges szereplésével kapcsolatban. Ez úgy fogalmazható meg, hogy a zsidóságot érintő képzetekbe (olyan kategóriák mellé, mint nemkeresztény, bevándorolt, ügyeskedő és könnyen meggazdagodó, illetve diszkriminált és üldözött) 1945 után belép egy olyan fogalomsor is, hogy bosszúálló, üldöző, hatalommal manipuláló, idegen érdeket kiszolgáló, szálakat titkosan mozgató stb. A zsidókra vonatkozó képzetekben természetesen voltak korábban is hasonló elemek. Különösen Kun Béla óta vált az antiszemita megítélés egyik nagy témájává az, hogy „a zsidók vették kezükbe a hatalmat". Mindamellett az idő múlásával a Kun Béláékra és a „leninfiúkra" való utalások mögött már alig maradt élményalap, szemben a Rákosi-korszakkal kapcsolatban kialakult érzelmekkel és nézetekkel, amelyek a tapasztalati tény erejével öröklődtek át a 20. század második felének családi és magánemberi ítéletalkotásába. Ugyanez a problémakomplexus a jelenkori magyar politikai és szellemi élet éltesebb zsidó származású tagjaiban is tovább él, például abban a nemzedékben, amelyhez én is tartozom, s amely Sztálin halálát követően, 1956 előtt vagy után, önkritikával és már-már önmarcangolóan vizsgálta felül a háború utáni évtizedben játszott szerepét, majd pedig korábbi nézeteitől egy liberálisabb szocializmushoz vagy még egy ennél is mérsékeltebb polgári nézetrendszerhez tért meg.[12] Ezzel a gondo-

[12] Ennek a folyamatnak a történtét elsősorban Litván György írta meg több jelentős tanulmányában, amelyeket egyebek között az elmúlt két évben megjelent posztumusz kötetekben is megtalál az olvasó. (Lásd például „Mi kommunisták különös emberek vagyunk…" in: Litván György, *Magyar gondolat – szabad gondolat*, 2008. Budapest, Osiris, 290–305. és „Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza", in: *Maradjunk a tényeknél*, Budapest, 2008. 1956-os Intézet, 96–101.)

latmenettel tulajdonképpen oda akarok eljutni, hogy bár a zsidók (vagy a velük azonosított elemek) kulturális és politikai szerepe már a hatvanas–hetvenes években is sokat változott, 1989 után pedig teljesen átalakult, annak külső megítélésére még mindig azok a képzetek nyomják rá a bélyegüket, amelyek a kommunizmus korszakaiban alakultak ki. Ez kétszeresen is így van: egyrészt az antiszemita ideológiák működésében, másrészt azokban a zsidó komplexusokban, amelyek a balliberális térfélen figyelhetők meg.

Szabó Miklóssal egyetértésben magam is úgy vélem, hogy az MDF–SZDSZ közti konfliktus egyik legfontosabb magyarázó eleme az itt tárgyalt témakörben keresendő. Igaz ugyan, hogy a „népi-urbánus" ellentét másképp is interpretálható (a *Századvég* c. folyóirat 1990-ben egy egész kötetet szentelt ennek a témának), a két politikai csoport között 1988/89-ben keletkező, s minden mást dominánó ellentét azonban abból a (jövőre vonatkozó) kérdésből fejlődött ki, hogy *a fennálló rendszer bukása után kicsoda – milyen csoport, milyen elvek nevében – vegye át az ország vezetését*. A Magyar Demokrata Fórumot megalakító ellenzéki vagy félellenzéki értelmiség az SZDSZ majdani alapítóit már 1985 (azaz a monori találkozó) óta olyan baloldali csoportnak tekintette, amelynek mind összetétele, mind szelleme a zsidó forradalmárok emlékét idézi fel. Csurkáékat aggasztotta, hogy mintegy visszafordítva a kádárizmus utolsó korszakának fejleményeit, e csoportosulás révén egy olyan értelmiségi réteg pályázik megint politikai szerepre, amely szellemileg ugyan felkészült, s külföldi kultúrkapcsolatait illetően irigylendően sikeres, de amely nem eléggé tősgyökeres, és ezért a nemzet további sorsáról dönteni nem illetékes. Ebből a félelemből s indulatból keletkeztek az 1990-es választási kampányban az első lejáratási törekvések („apák és fiúk")[13], s hangzottak el Csurka István és mások szájából az első antiszemita kijelentések. Ezt az idegenkedést az akkori MDF állampárti szövetségesei is osztották[14]. A konfliktus későbbi elmérgesedésében bizonyára volt némi szerepe egyes SZDSZ-es tollforgatók túlérzékenységének is, annak tudniillik, hogy túl korán kiáltottak farkast. Ha viszont az elmúlt két évtized antiszemita kirohanásainak fényében tekintünk vissza a rendszerváltozás kezdeti korszakára, akkor meg úgy tűnik, hogy az akkori, talán még távoli jelzéseket nem is annyira értették félre…

* * *

[13] Természetesen nem abban az értelemben, ahogyan erről a történész Litván György beszél, hanem olyan leszármazási utalások formájában, amelyek egyes SZDSZ-es vezetők kommunista felmenőire vonatkoztak.

[14] Csak példaként említem, hogy amikor 1989 késő nyarán egy párizsi magyar követségi ebédfogadáson azt a baráti tanácsot adtam a díszvendég Pozsgay Imrének, hogy ne kezelje az SZDSZ-t „quantité negligeable"-nak Pozsgay roppant szívélyesen azt kezdte magyarázni nekem, hogy ő mennyire szereti a zsidókat…

Az esetleges ismétlések kockázatot is vállalva hadd egészítsem ki még valamivel a rendszerváltás előzményeivel kapcsolatos megfigyeléseimet és titkos gyanúimat. Az elmúlt évtizedek nyíltan soha ki nem mondott, ámbár sokak által ismert „belső története" szerintem azzal kezdődött, hogy az ún. szamizdat-ellenzékkel – amelynek magam is támogatója voltam – megint berobbant a hazai „nagypolitikába" az otthoni viszonyokkal elégedetlen s már csak ezért is a külvilágra figyelő budapesti „zsidó értelmiség"[15]. A Helsinki egyezmények (1975) utáni első évtizedben ennek az eleinte pusztán szimbolikus jelentőségű ellenzékiségnek akadt egy-két híve az akkor „parasztpártnak" nevezett népnemzeti írótáborban is (pl. Csoóri). De elég hamar kiderült, hogy e tábor oldaláról jelentősebb támogatásra már csak azért sem lehet számítani, mert Szabó Dezsőn és Németh Lászlón nevelkedett tagjai minden más lehetséges partnernél kevésbé szívelték a szóbanforgó, ex-marxistaként számontartott zsidó értelmiséget. A helyzet egyik vonása – úgy is mondhatnám, a sors iróniája – volt, hogy a népi írók a nemzet sorsával kapcsolatos fájdalmukra, miként a harmincas években, ezúttal is a fennálló hatalom embereitől várták a megoldást. A velük való kompromisszumtól többet reméltek, mint a nyílt ellenzékiségtől, amelynek – a szamizdatra jellemző – kozmopolita és provokatív formáitól viszolyogtak. Bosszúságukat még csak élezte az a várakozás, amelyet az MSZMP Kádár-utáni generációjához, vagy legalábbis annak egyes tagjaihoz fűztek. Képzeletükben ugyanis a Grósz–Berecz–Pozsgay nemzedék előtérbe-kerülésével már-már karnyújtásnyi közelségbe került a legtöbbjük által továbbra is domináns befolyásúnak tartott zsidó vezetőréteg kiküszöbölése a Magyarországot kezében tartó hatalmi rendszerből.

Ehhez képest az a készülő változás, amely a szovjet hatalom visszavonulásával, az ezt követő szabad választásokkal és a liberálisok sikeres szereplésével befejezett ténnyé vált, pont az ellenkezőjét hozta annak, mint amire a népiek számítottak. Ezt rögzítette egy évvel később Csoóri Sándornak az a halhatatlan mondata, amely szerint a magyarság asszimilálására törő szabadelvű magyar zsidóság „olyan parlamenti dobbantót ácsolhatott magának, amilyet eddig még nem ácsolhatott soha".[16] Az SZDSZ vezető magjában e közben kialakult egyfajta „zsidó komplexus", hasonló ahhoz, amely évtizedeken át az MKP-t és az MSZMP-t jellemezte. (Erre figyelt fel Kövér László is, amikor pár évvel később

[15] A „zsidó értelmiséget" két okból tettem idézőjelbe. Az egyik, hogy az én szememben (csak úgy, mint minden normálisan gondolkodó európai polgár szó- és fogalomhasználata szerint) vallás és származás két külön dolog, márpedig a szóbanforgó értelmiségi körnek a zsidósághoz inkább csak származásilag, mint vallásilag volt köze. A másik ok, hogy e körben ugyan sok zsidó leszármazású volt, de még több nemzsidó, akiket az előbbiekhez baráti és szellemi szálak kötöttek, amitől azonban még nem váltak zsidókká a szó semmilyen valós értelmében. A szóhasználat mögött rejlő szellemi anomália – másképpen szólva a liberalizmusnak, a baloldaliságnak és a szabadgondolkodásnak a zsidósággal való azonosítása – annak a kérdéskomplexumnak a része, amelyről ez a dolgozat szólni kíván.

[16] Csoóri Sándor: *Nappali Hold*, Bp. 1991. (Püski), 255.

azon gúnyolódott, hogy Kis János és Pető Iván után az SZDSZ már nem mer zsidó elnököt adni magának. Megjegyzése valahogyan úgy hangzott, hogy „mi bizony mernénk, nem úgy, mint a szadesz". Ha ez megfelelt a tényeknek, akkor ezzel jó bizonyítványt állított ki saját pártjáról.) Én magam az SZDSZ-nek e sajátos pszichopolitikai komplexusával magyaráznám, hogy zsidó ügyekben – értve ezen elsősorban a zsidóellenes uszításokat – az SZDSZ mint párt úgyszólván sohasem exponálta magát.[17] S talán-talán része volt e komplexusnak abban is, hogy Kis Jánossal az élen a liberális tábor jó néhány vezető koponyája, sőt, befolyásuk alatt maga a párt is, 1994-től 2009-ig dogmatikusan ellenezte az antiszemita vagy bármely egyéb kisebbség-elleni gyűlöletbeszéd szankcionálását, helyesebben az azt lehetővé tevő keményebb törvényhozást.

Voltak-e az elmúlt húsz év történetében más mozzanatok is, amelyek valamilyen (nyílt vagy rejtett) összefüggésbe hozhatók a zsidókérdéssel? Szerintem szép számban voltak. Ide sorolnám például azt a tényt, hogy már 1990-ben is a fővárosi és vidéki keresztény értelmiség túlnyomó többsége szinte reflexszerűen az MDF-re és a KDNP-re szavazott, miközben az SZDSZ-szel még kezdeti radikalizmusa ellenére is csupán töredékében azonosult. (Az FKP-ra, amely rétegspecifikus pártként éledt fel, ez az elemzési séma nem alkalmazható.) 1989/90-ben a rendszerváltó pártok közül talán csak egy volt, amely kilóg e képből: a Fidesz. Benne zavar nélkül találkozhattak az inkább „urbánusok" és az inkább „népiek", annál is inkább, hogy kezdeti stádiumában ez a párt az urbánus-népies ellentét túlhaladására törekedett. (Ezért is lehetett 1989-ben egyaránt kedves gyermeke az SZDSZ-nek és az MDF-nek.) Ugyanakkor jellemző, hogy radikalizmusa és a leszármazási tényező iránti közömbössége miatt 1990-ben az antiszemiták a Fideszt is („zsidesz"-nek gúnyolva) a „zsidópártok" közé sorolták. Vezető gárdáját azonban ez a rágalomféle nem indiszponálta, olyannyira nem, hogy a Csurka István publicisztikájában jelentkező „náci alapvetést" a parlamentben a Fidesz vezérszónoka, Kövér László bélyegezte meg a legkeményebben. Ezt azért érdemes itt felidézni, mert az SZDSZ magatartását e kérdésben ugyanekkor egyfajta zavart tartózkodás jellemezte.

Egy mulatságos mellékvonatkozása az itt elemzett „rejtett komponensnek", hogy a vezetők kiválasztásában, illetve a kormánytagok kijelölésében melyik pártnak mi okozott gondot. Az SZDSZ-nek – úgy tűnik – az, hogy állami vezető posztokon lehetőleg ne zsidó-származású személyek jelenítsék meg őt. Az MDF-nek pedig ellenkezőleg – Antall József és Dávid Ibolya idejében egyaránt – az, hogy zsidó hátterű közéleti személyiségek *is* legyenek soraiban... Az induló Fidesznek (a már említett okokból) nem volt ilyen problémája. Jellemző viszont, hogy amikor 1998-ban egy jobboldali koalíció élén kormányzópárttá vált, maga

[17] Bence György, aki akkor még nem szakított teljesen korábbi elvbarátaival, 1990 október elején írt is erről egy (sem akkor, sem azóta nem publikált) indulatos hosszú levelet „szadeszes barátaihoz". Birtokomban van e levél fénymásolata.

is olyan védekező reflexekhez folyamodott, mint korábban az MDF. (Az FKGP ezúttal is kívül marad az elemzés képletéből, most azonban egy teljesen személyes okból: Torgyán József a maga hangoskodó modora ellenére minden volt, csak antiszemita nem. Holott büszkén vállalt antiliberalizmusában és kereszténynemzeti hitvallása szerint annak *kellett* volna lennie… De lám, az élet aranyfája itt is zöldebbnek bizonyult minden elméletnél.)

Abban a rejtett történetben, amelyről itt szó van, a Magyar Szocialista Munkáspárt külön fejezetet képez. Ez a párt sok mindent megörökölt Kádár János által formált elődjétől, s ezek közé sorolható az is, hogy miközben középkáderei között jelentős számban maradtak zsidó eredetűek, országos vezetői között csak elvétve akadt egy-kettő. (Hogy Horn Gyula ezek közé tartozott, csak nemrég derült ki valamelyik országgyűlési almanachból.). Érdekes azonban, hogy akármennyire változott is az MSZP „faji összetétele", változatlanul tartja magát az az antiszemita képzet, amely szerint e párt – úgy is, mint a kommunista mozgalom örököse – a „zsidóuralom" exponense. E fajvédő lázálomban a kontrollálható tények nemigen játszanak szerepet. Gondoljunk csak arra, hogy Gyurcsány Ferenc zsidóvá minősítéséhez már az is elegendő volt, hogy olyan asszonyt vegyen feleségül, akinek egyik nagyszülője zsidónak minősíthető.[18] E történelmi tehertétellel együtt az MSZP-ben nem alakult ki olyasfajta „zsidó-komplexus" mint az SZDSZ-ben, amint erről egyebek között Horn Gyula és Gyurcsány Ferenc kormányfői „káderpolitikája" is tanúskodott.

A fentebbi, már-már anekdotikus vonatkozásoknál azonban fontosabb a következő: a harmadik Magyar Köztársaság politikai életét kezdettől fogva jellemezte az antiszemita erők jelentkezése, valamint az, ahogyan a hivatalban lévő kormányok, illetve a politikai pártok a maguk összességében erre reagáltak. Antall Józsefnek két év kellett ahhoz, hogy Csurka Istvántól megszabadítsa az MDF-et, s ez azért történt így, mert személy szerint nagyon is tisztában volt vele, hogy Csurka hangütése a párt, illetve a támogatók egy jelentős hányadát tudhatja maga mögött. Ehhez képest meglepetés volt a MIÉP gyenge választási eredménye, másfelől azonban – a párt szakadásakor – kiderült, hogy a Szabó Iván-féle mérsékelt és európaias szárny kisebbséget képez. Az 1998-ban megalakult Fidesz-kormány politikai hangvétele a zsidóságot érintő kérdésekre kifogástalan volt (így például a holocaust emlékév megünneplését is Pokorny Zoltán minisztersége alatt szavazta meg az országgyűlés), eközben a párt vezére személy szerint folyamatosan adott olyan jelzéseket, amelyekből az antiszemita sajtóorgánumok bátorítást, sőt biztatást merítettek. A köztéri zsidózás is a Fidesz 2002-es választási veresége után vált tömegessé, miközben az antiszemita beszédmód legordenárébb formáinak is a Fidesz által alapított vagy az ő bátorítása alatt működő sajtóorgánumok adtak helyet. Más szóval, az elvesztett hatalom

[18] Ugyanez a körülmény Antall József esetében lényegesen kisebb zavart okozott (bár az is bevilágító, hogy pártja soraiban erről az egész dologról nem esett szó).

visszaszerzésére törekedve, Orbán Viktor és pártja láthatóan tisztában volt azzal, hogy antiszemita beszéddel *népes választói rétegeket* lehet eredményesen megszólítani, s – szakítva egy évtizeddel korábban követett elveivel – nem is restellt ehhez folyamodni. Az egész problémakomplexumot még csak bonyolítja, hogy az elmúlt húsz év magyar antiszemita irodalmában a zsidók elleni uszítással elválaszthatatlanul összenőtt a kommunista korszak bűntetteinek folyamatos megbélyegzése. Ezért aztán az antiszemitizmus, amikor rejtőzködni akar, nemcsak a bejáratott fedőnevekkel operál, hanem sűrűn emlegeti valamikori kommunista vezetők nevét. Ezzel két legyet üt egy csapásra, nem is szólva arról, hogy ötven vagy hatvan évvel ezelőtti eseményekről úgy beszél, mintha azok a jelenben történnének, s *most* kellene ellenük védekezni.

* * *

Vizsgálódásom központi témáján meditálva gyakran felvetődött bennem a kérdés, hogy mitől is vált a zsidó és nemzsidók közötti viszony olyan centrális problémává a modern Magyarországon? A szakirodalomban, de az esszészerű tárgyalásban is többféle magyarázó körülményről esik szó, amelyek közül első helyen a *demográfiai* áll. Nem vitás, hogy egészen a II. világháborúig a zsidó népesség számaránya megkülönböztette a magyarlakta világot nemcsak Észak-, Dél- és Nyugat-Európától, de még a közép-európai térség olyan országaitól is, mint Ausztria, Cseh-Morvaország, valamint a német birodalom (miközben társadalom- és kultúrtörténeti szempontból ez a három ország nagyon is összehasonlítható Magyarországgal). Márpedig ezek közül a zsidókérdés csak Németországban vált centrális politikai problémává, s ott is egy eszement személyiség rendhagyó hatása kellett ahhoz, hogy így történjen. Ebből kiindulva nem egészen abszurd tehát az a hipotézis, hogy az együttélés számszerű arányai a magyar esetben hozzájárultak a viszony kiélezéséhez. Ha viszont az összehasonlításba olyan országokat is bevonunk, mint Lengyelország, Litvánia, Lettország, Románia, valamint az 1917 előtti Oroszország, akkor a számszerűség magyarázó ereje relativizálódik. Hiszen mindezen területeken a zsidó népelem a magyarföldihez hasonló arányban volt jelen, sőt egyes államokban vagy államrészekben még annál is magasabb arányban. A demográfiai faktor tehát kiegészítésre szorul. A számarány mellett vizsgálandó az a társadalmi szerep is, amelyet a zsidóság az adott országban, annak gazdaságában, kultúrájában, igazgatásában és politikai életében betölt. Természetesen kihat az együttélés módozataira és minőségére a szóban forgó kisebbség (esetünkben a zsidóság) asszimilációs képessége és hajlama is. Mind a magyar zsidók, mind a kérdésről értekező politikai vagy szakírók közül sokan vélik, hogy a zsidó-nemzsidó együttélést a 20. századi Magyarországon nem az asszimiláció lehetetlensége vagy kudarca, hanem ellenkezőleg annak sikere tette konfliktuálissá. A gazdasági-társadalmi-kulturális-politikai szerepvállalásnak az a képlete, amely a magyarországi zsidó-

ság esetében a 19. század vége óta kialakult – s az 1944. évi katasztrófa ellenére tulajdonképpen mind a mai napig fennáll – valamilyen értelemben egyedülálló volt.[19] Talán sehol másutt nem fonódott oly mértékig össze a „zsidótörténet" (amely is az együttélés története) az ország minden lakosára kiterjedő „nagytörténettel", mint minálunk. Tudom, hogy ez merész kijelentés, de úgy hiszem, bizonyítható. (Hogy aztán nekem sikerülni fog-e, az már egy másik kérdés.)[20]

Az 1945 előtti antiszemita irodalom a zsidóság szerepvállalását *térfoglalás* címen tárgyalta. Nem vitás, hogy minden fizikai jelenlét térfoglalással is jár. A zsidóság (vagy bármely más kisebbség) megtelepedésével fölvetődő szociológiai/együttélési kérdés azonban nem annyira a térrel, mint inkább a *funkcióval* kapcsolatos. Márpedig Magyarország esetében a 18. század eleje óta betelepített vagy beengedett nem-magyar etnikumú csoportok (zsidók és nemzsidók) tevékenysége először is – majd még jó ideig – olyan népességi és termelési űrök kitöltésére szolgált, amelyeket az ország hosszan tartó török hódoltsága hagyott hátra. A zsidó bevándorlás hajtóereje ezen felül, minden jel szerint, a magyarországi viszonyok egy olyan különleges vonása volt, amely a magyar polgárság történelmileg kialakult szerepvállalásaival, pontosabban azoknak a kereskedelmi, pénzügyi és más közvetítői tevékenységeket érintő gyengeségével és funkcionális hiányosságaival köthető össze. A polgári funkciók ellátásának ez a deficitje olyan magyar sajátosság, amelynek megértése témám szempontjából egyenesen kulcsfontosságú volna (hiszen köztudomású, hogy a zsidóság az így keletkező hézagokat töltötte ki). Kielégítő magyarázatával azonban a gazdaságtörténeti szakmunkákban még nem találkoztam. (Talán mert e titok nyitja inkább etnopszichológiai, mint gazdaságtörténeti? Nagy hálára köteleznél, kedves Ignác, ha erre a kérdésemre válaszolnál…)

Amint ezt már eddig is többször kihangsúlyoztam, a magyar földön megfigyelhető folyamatnak csak egy részét tekinthetjük magyar *specifikumnak*. Attól kezdve ugyanis, hogy a modern világ piaci logikája a gazdasági élet szerveződését a nemzeti határok túlhaladása és a piacok fokozatos egyesítése felé nyomta (ami egyébként már a 19. században megkezdődött), az ebből keletkező lehetőségek kihasználására szükségképpen azok a nemzetek, illetve azok a társadalmi csoportok voltak a legalkalmasabbak, amelyeknek mentalitásától nem volt idegen a kozmopolitizmus. Miközben hátrányba azok kerültek, akiket viszonyaik a lokális életbe zártak be, s akiknek látótere is ezekre a kisebb térségekre s azok

[19] Azzal együtt, hogy a magyarországi történet nagyon sokban hasonlított arra, ami német földön a 19. század elejétől 1933-ig, azaz Hitler uralomra jutásáig végbement.

[20] A magyar zsidóság társadalmi, gazdasági és kulturális szerepvállalásáról az elmúlt évtizedekben több jelentős munka látott napvilágot. Fejtő Ferenc már idézett könyvén kívül (*Magyarság, zsidóság,* 1997, magyarul 2000*)* elsősorban Karádi Viktor *Zsidóság és modernizáció* c. nagy összefoglaló munkájára gondolok (Budapest, 1995 és 2000). Mindkét szerző hangsúlyozza, hogy a zsidó népesség integrációjához szükséges keretfeltételek magyar földön – régiónk más országaival összehasonlítva – egyedülállóak voltak.

tevékenységi formáira korlátozódott. Ez a gond már Széchenyit is áthatotta, s nála világosabban senki sem látta, hogy sok nemzeti felbuzdulás mögött az elmozdulásra való képtelenség rejlik. Talán még az az állítás is megkockáztatható, hogy ha az általa propagált eszmék nagyobb visszhangra találnak kortársaiban, s főleg azoknak *cselekvési* regiszterében, akkor az újkori magyar történelem is másként alakul, például a gazdaság felvirágoztatását – úgy ahogyan ezt Jókai elképzelte – a Berend Iványok végzik el…

Másfelől viszont arról sem szabad megfeledkezni, hogy a modern, szekularizált és piacgazdálkodó elvű társadalom kialakulása Európában *úgyszólván mindenütt újra írta a zsidó–keresztény viszonyt.* (A jeles izraeli történész, Shlomo Avineri hívja fel erre a figyelmet Herzl Tivadarról szóló könyvében). Az egyenlősítő jogállammal és a szekularizációval ugyanis létrejöttek a jelző nélküli polgár – a *citoyen* – főszereplővé válásának feltételei. Ugyanakkor azonban a modern európai állam azzal, hogy kilépett a dinasztikus keretekből, *nemzeti* jelleget öltött. Ezzel a lehetséges politikai konfliktusok közé belépett az etnikai másság korábban alig érzékelt, ha nem is egészen ismeretlen problémája. Tulajdonképpen mindaz, amit a zsidó-nemzsidó viszonyról eddig mondottam, a citoyen és a nemzet közti potenciális ütközéseknek ezen a – minden ízében *politikai* – színterén zajlott.

* * *

Munkám egy fontos fejezete volna annak vizsgálata, hogy mekkora szerepet játszott a zsidókérdés (értve ezen a társadalom nemzsidó tagjainak a zsidókhoz fűződő érzelmeit) *az utolsó száz év Magyarországainak politikai és kulturális tagolódásában*. A társadalom egyik része számára a zsidókkal való együttélés nem képezett problémát, sőt, a zsidók elfogadásába olykor csodálat is vegyült. A másik részében viszont a zsidókhoz fűződő negatív képzetek néha a teljes elutasításig mentek. Ez volt az a két véglet, amelyek között a lehetséges attitűdök elhelyezkedtek, s minden további nélkül belátható, hogy ezek csoportképző tényezőként is működtek (s működnek máig). A szerint, hogy – nemzsidó létemre – elfogadom-e avagy sem a zsidókkal való rendszeres együttlétet, illetve közös tevékenykedést, fogok járni vagy nem járni (amennyire ez saját döntésemtől függ) olyan társaságba, egyesületbe, tanintézetbe vagy pártba, ahol zsidó vallású vagy eredetű személyek nagyobb számban is megfordulnak. Vagy választom inkább ezt, mint amazt a foglalkozást. Úgy vélem, példák nélkül is világos, hogy milyen önszelekcióra, illetve elkülönülési tendenciákra gondolok, de ha valaki mégis példákra szorulna, azokat bőven megtalálja az elmúlt 30–40 év társadalomtörténeti szakirodalmában (Vörös Károlynál, Bácskai Veránál, Gyáni Gábornál, Kövér Györgynél, Kovács Máriánál – és persze Karádinál).

Hadd hivatkozzak személyes tapasztalataimra is. Magyarországi életemnek alig volt olyan társadalmi színtere, ahol a zsidókhoz való viszonyulás kimondva

vagy kimondatlanul ne játszott volna bele a baráti vagy munkakapcsolatok alakulásába. Minthogy tudatos életem a múlt század harmincas éveiben kezdődött, vonatkozó tapasztalataim tehát hosszú időszakra terjednek ki. Igaz, hogy ebből a több mint hét évtizedből harminc év megfigyelései távoliak voltak, s a családi-baráti elbeszéléseken kívül csak emigrációs kapcsolataim benyomásaiból merítkeztek. Tekintve azonban, hogy e harminc évet megszakítás nélkül egy másik országban töltöttem, annak mind közelebbről megismert szokásai tanulságos összehasonlításokra adtak alkalmat, s ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy a magyar modell nem az egyedül lehetséges, s hogy – legalábbis abban a francia környezetben, amelybe fokozatosan beleilleszkedtem – két ember érintkezése nem azzal kezdődik, hogy fürkészni kezdik, milyen is a másik etnikai eredete. Nem közömbös viszont, hogy ez a bizonyos másik honnan jön, mivel foglalkozik, milyen a megjelenése, s hogyan fejezi ki magát. Ez utóbbi (mármint a nyelv használata és ezen belül a szavak kiejtése) Franciaországban mint azonosítási ismérv talán a legelső helyen áll, lévén hogy elárulja, *honnan* – milyen más országból vagy régióból, ezen belül milyen kultúrkörből – jön az illető. Ennek folytán e sorok írója, még az után is, hogy társadalmilag integrálódott, óhatatlanul magyarnak könyveltetett el azokban a tartósabb kapcsolatokban, amelyekre fogadott hazájában szert tett, pontosabban: Magyarországról jött citoyennek. De hogy a magyar eredeten belül keresztény vagy zsidó vagy egyik sem: nem játszott szerepet a besorolásban.

Általános vélemény, hogy a vallási, etnikai és faji hovatartozás előtérbe állítása nem csupán magyar szokás, hanem Közép- és Kelet-Európa legtöbb országára jellemző társadalmi beidegződés. Magyar specifikum viszont, hogy bizonyos tevékenységek vagy kulturális irányultságok – esetleg egész politikai formációk – zsidóvá minősülnek attól a puszta ténytől, hogy zsidók is művelik (ha tevékenység), vagy hogy zsidókat is jellemez (ha irányultság), s (politikai formációk esetében) ha zsidóknak is helyet ad a vezetésben. *Zsidó dologgá* válnak ettől. Magyar földünkön egy író, politikus vagy bármilyen közszereplő zsidóvá minősítéséhez elég, hogy vannak zsidó felmenői – miközben az a körülmény, hogy ő maga zsidó vallású-e, egyáltalában nem számít. Ezt megint saját tapasztalatból mondom, megjegyezve (de ezt csak Neked írom, Ignác, mert ilyesmivel nem szoktam kérkedni), hogy én zsidó vallású soha nem voltam, s már szüleim sem voltak azok. Még extrémebb példaként hozhatnám fel Göncz Árpád esetét, akinél népközelibb elnöke a Magyar Köztársaságnak sem előtte, sem utána nem volt, de akit az MDF mezei képviselői az 1990 utáni első parlamenti ciklus idején bizony csak „rabbiként" emlegettek, mert, hogy úgy hírlett, hogy valamelyik távoli őse zsidó volt!...

E honi specifikum jegyében vált Magyarországon már az első világháború előtt „zsidó dologgá" a szabadgondolkodás, a politikai radikalizmus és a szociáldemokrácia, sőt – mint tudjuk – a nyugatosan modern szépirodalom is, majd valamivel később és végig a két háború között a bolsevizmus, sőt, merőben új

fejleményként a 19. századhoz képest, a liberalizmus is. Hasonló jelenségek ugyan előfordultak a német, az osztrák, a lengyel, a román, valamint az oroszországi közbeszédben is, de nem ilyen végletességgel. Vegyük például a társadalmilag sok tekintetben velünk párhuzamosan fejlődő Lengyelországot, ahol a kulturális elit egy tekintélyes része (a baloldali is) egészen a közelmúltig az arisztokráciából került ki . Csak a bolsevizmus volt a lengyelek szemében „zsidó dolog", nem a szocializmus vagy a liberális eszme vagy a nyugatos irodalom. Német földön (s ebbe most Ausztriát is beleértem) az antiszemitizmus legalább olyan erős volt, mint Kelet-Európában, de a nácizmus berobbanása előtt – tehát a húszas évek végéig – a közfelfogás sem az irodalom és a művészet nagyságait nem zárta ki a németségből, sem a tudomány vagy a technikai újítás kiemelkedő művelőit. A politika területén, igaz, szinte teljes volt a párhuzam Kelet-Európával, amennyiben a baloldali pártok (vagy bármely politikai ellenfél) zsidóvá nyilvánítása német földön is dívott, méghozzá már a 19. század óta.

A magyar képlet különlegessége nyilvánvalóan abból a domináns szerepből vezethető le, amelyet a zsidónak tekintett személyek – ebbe a kitértek is beletartoztak – a már fentebb többször említett tevékenységi ágakban, továbbá a nyugatias szellemű kulturális elitben betöltöttek. Nem szeretném tézisemet túlexponálni, s azt a látszatot kelteni, mintha mindazt, ami a huszadik század Magyarországában modern és újító volt, szőröstül-bőröstül a zsidó népelem javára akarnám írni. Ezt már csak azért sem tenném, mert személy szerint én sem a felvilágosodást, sem a társadalmi haladást, sem a szabadelvűséget nem tekintem „zsidó dolognak". De még a szocializmust és a kommunizmust sem. Az azonban elvitathatatlan, hogy a magyar polgárság számszerű gyengesége miatt (vagy ama bizonyos „tespedtség" következtében, amelyet a magyar költészet nagyjai, Berzsenyitől Ady Endréig, nem győztek eleget ostorozni), e dolgok *közvetítésében* magyar földön egészen kivételes szerep jutott a zsidóknak. Ady, aki mint tudjuk faji kategóriák szerint mérlegelte a népek és nemzetek sorsát, úgy vélte, hogy a pusztuló magyarságot csak a zsidósággal való – mintegy misztikus – összeolvadás mentheti meg a jövő számára (lásd. erről több ismert versén kívül *Korrobori* c. írását). Hasonló előérzetek vezették Babits Mihály tollát, amikor a *Halálfiai*ban kontrasztba helyezte a regény főhősét, egy életképtelen és széthulló provinciális környezetből jövő ifjú tehetséget, a pesti egyetemen megismert zsidó társainak szertelen dinamizmusával és a világ új dolgai iránti befogadó hajlamával.

A fentebbiekben még alig ejtettem szót magáról a *tagolódásról*. Két példa világítsa meg, mire gondolok. Az egyik az értelmiségből jövő politikai radikálisoknak az a drámai kettéválása, amelyre a 20. század első felében két ízben is sor került. A történet kezdete, amely Litván Györgyöt is foglalkoztatta, Jászi Oszkár személye körül zajlott. Akik 1900 körül vele együtt elindultak a társadalomtudományok megújításáért, eleinte az értelmiség minden rétegéből verbuválódtak, polgárságból, nemességből, hívőkből, hitetlenekből egyaránt. De minthogy ez a – szelleminek induló, de legalább annyira politikai irányultságú –

mozgalom korlátlanul helyet adott a zsidó polgárság fiainak, s e közben intellektuális irányvételében is mind radikálisabb lett, fokozatosan leváltak róla azok a mérsékeltebb liberálisok, akik nem értettek egyet a fennálló viszonyok teljes elítélésével. Amikor aztán a világháborút követő forradalmi korszak és az ellenforradalom hullámai elsodorták Jászi nemzedékét, némi szünet után, a 30-as években, színre lépett a radikális reformereknek egy új nemzedéke, amelynek önmeghatározásába kimondva vagy kimondatlanul az a szándék is belekerült, hogy távol tartja magát a zsidó polgárságtól. (Gondoljunk csak arra, hogy mekkora bizalmatlanság övezte a *Válasz* szerkesztőségét átvevő Sárközi Györgyöt a folyóiratba dolgozó népi írók körében.).[21] A „népi-urbánus" szembenállás máig használatos címkéje voltaképpen ezt a tényállást volt hivatva eufemizálni, hiszen „urbánusok" a falukutató nemzedékben is bőven akadtak, a másik oldalt megtestesítő *Szép Szó*val pedig nem az volt a baj, hogy nem akart tudni a falu népéről, hanem hogy József Attila mellett zsidók és szociáldemokraták is jegyezték. – Ugyanennek a törésvonalnak egy késői folytatásaként fogható fel a Kádár-rendszer vége felé jelentkező ellenzéki mozgás belső megosztottsága. A halódó kommunizmus ellenében kibontakozó szellemi ellenállásnak nem sikerült egy táborba összehoznia a liberális demokratákat (így nevezem az SZDSZ előzményeit) a „parasztpártból" kinövő MDF-fel, holott nem vont közéjük árkot sem a demokrácia sem a reformszocializmus eszméje. Az a faktor választotta őket szét, amelyről ez a dolgozat szól.

Nem vagyok biztos abban, kedves Ignác, hogy világossá vált-e, miért tartom olyan központi fontosságúnak a modern magyar történelem szempontjából ezt a faktort. Még egyszer elmondom tehát: *azért, mert a 20. század eleje óta ennek mérgező hatása következtében lett hazánkban a bal-jobb tagolódás osztályok vagy társadalomszervező koncepciók ütközése helyett nemzeti fajvédelemmel kapcsolatos kérdés.* Ennek hatására alatt váltak oly dominánssá a magyar jobboldalon az antiszemita motivációk, s lehetett „faji" karanténba zárni a liberális vagy szocialista irányú mozgalmakat. Olyan mértékig, mint minálunk, ez a faktor – az én megítélésem szerint – sehol másutt nem határozta meg a bal-jobb tagolódást.

* * *

Pár gyors szót még arról, hogy ennek az egész problémakomplexumnak aránylag kevés lecsapódása volt a hazai novella- és regényirodalomban. A Szabó Dezsőtől Wass Albertig terjedő antiszemita irodalomnak természetesen kiemelten fontos témája volt ez, de olyan megközelítésben, ahol a pamflet és a vádirat

[21] A témát nagy alapossággal dolgozta föl Széchenyi Ágnes. (Lásd: „*Sznobok és parasztok" Válasz 1934–1938* és *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949* c. munkáit. Mindkettő az Argumentum kiadónál jelent meg, az első 1997-ben, a második 2009-ben.)

elnyomja az irodalmat. Feltűnő viszont, sőt egyenesen különös, hogy a 20. század jelentősebb prózaírói közül sem Móricz, sem Németh László, sem Márai, de („a másik oldalon", mondanám, ha nem épp ez volna az egész dolog bökkenője!) Molnár Ferenc vagy Déry Tibor sem épített be műveibe kifejezetten zsidóként fellépő személyt. Déry például úgy idézte fel a kommunista mozgalom évtizedeit, hogy azokban még véletlenül sem fordult elő zsidó… Az 1944-es vészkorszak után azonban a zsidó tárgyú magyar irodalmi művek száma is ugrásszerűen megnövekedett. Egy első fázisban – közvetlenül a háború után – a megéltekre való visszatekintés és az igazságkeresés motívuma jellemezte őket. A kommunizmus tiltásai után, a hetvenes–nyolcvanas évektől kezdve viszont már jóval reflexívebb módon jelentkezik a téma Kertész Imre, Konrád György, Nádas Péter, Sándor Iván és mások műveiben. Ámde mindmáig kivételesek az olyan irodalmi alkotások, amelyek a zsidóság társadalmi helyzetét összmagyar összefüggésben tárgyalják (ezek közé számítanám Szántó T. Gábor és Závada Pál regényeit), ahol tehát a zsidó téma „titkossága" megszűnik és világossá válik, hogy van a magyar társadalomnak egy ilyen komponense is.

* * *

Levelem végéhez érkezve még két dolgot szeretnék elmondani, kedves Ignác. Az egyik az országra, a másik a magyar zsidóságra vonatkozik.

Egy régebbi dolgozatomban[22] egyszer már megkockáztattam azt a kijelentést, hogy az ország, amelyben élünk, zsidók nélkül se gazdaságilag, se kulturálisan nem olyan volna, mint amilyennek ismerjük. Mert hogy ilyen lett, az nem kis mértékben a zsidó nagyvállalkozóknak, kereskedőknek és bankároknak, a zsidó jogtudoroknak és orvosprofesszoroknak, a zsidó alapítású sajtónak, könyvkiadó társulatoknak és szórakoztató iparnak, a zsidó publicistáknak, színigazgatóknak, kabaré-konferansziéknek, rendezőknek tulajdonítható. Zsidó szerkesztők, drámaírók és humoristák nélkül alighanem a 20. századi magyar irodalom is más utakon járt volna. Még az akadémiai tudományosságban sem egészen az történt volna, ami történt – holott a hagyományőrzés állásai, mint tudjuk, ebben a mezőnyben voltak a legerősebbek. Most is csak azt tudom mondani, ami erről a fent említett szövegnek mindjárt az elején olvasható, vagyis hogy „a zsidóság jelenlétének és tevékenységének számbavétele nélkül Magyarország 19. és 20. századi története (..) nem áll össze magyarázható és hihető egésszé", s hogy a szóban forgó másfél évszázad „valamennyire is hitelesen csak zsidó–magyar történelemként értelmezhető"[23].

Másik záró megjegyzésem ennél jóval bizonytalanabb és inkább tűnődés, mint állítás. Fejtő Ferenc barátomnak a magyar–zsidó együttélésről dolgozatom

[22] „Zsidó Magyarország" (1996).

[23] Ld. Kende Péter: *Az én Magyarországom*, Budapest, 1997. (Osiris),105–123. A citált hely: 106.

elején idézett könyve[24] a francia eredetiben azt az érdekes címet viselte, hogy *Egy különös pár ezeréves története (Histoire millénaire d'un couple singulier)*. A könyv elnevezését találónak érzem, s téziseit, legalábbis az elmúlt két évszázadra vonatkozóan messzemenően osztom. Az 1944/45. évi vészkorszak után azonban elképzelhetőnek tűnt, hogy e „különös pár" története véget ért. A deportálások túlélői közül igen sokan gondolták ezt, s hogy milyen irányban vonták le magukra nézve a következtetést, a háború utáni kivándorlási számokból is kiolvasható. (Az 1945 utáni első 12 évben a túlélők többsége hagyta el Magyarországot, s Izraelbe való nagyobb számú betelepedésük is ekkor kezdődött.[25]) De voltaképpen még a zsidók legőszintébb barátai körében is sokan vélték úgy, hogy ekkora sebeket, ekkora kollektív traumát nem lehet jóvátenni, sem feldolgozni. A *Nappali Hold*ban[26] Csoóri Sándor érvelése maga is ebből a tényállásból indult ki, s erre a tragikus választóvonalra hivatkozva jutott arra a következtetésre, hogy a zsidóság most már nem tud osztozni a magyarság gondjaiban. Szó szerint: „*A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt.*" Ezek nagyon figyelemre méltó szavak.

Mármost, ha egészen őszinte akarok lenni (márpedig Veled az akarok lenni, Ignác), akkor be kell vallanom, hogy az itt felvázolt témakör mögött az alábbi tűnődés keresendő: 1945-ben, vagyis a vészkorszak befejezésekor csakugyan úgy látszott, hogy a zsidó–magyar együttélés (akkor) csaknem százéves aranykora helyrehozhatatlanul véget ért. Az ezt követő években azonban – ama 150–200 ezer zsidó–magyar akaratából, aki minden vesztesége dacára és minden traumájával együtt az országban maradt – új formák között *mégis újra kezdődött az integrációt célzó együttélés*. Teli volt persze buktatókkal, melléfogásokkal, ezen felül mindkét részről elkövetett vétségekkel is (ez utóbbiak persze mindig egyének, soha nem egy belőlük képzett mesterséges egész számlájára írandók!). Ezzel együtt is az összeolvadásnak ez a trendje része volt az ország történetének, végigkísérte nemcsak a sztalinista diktatúrát, hanem az ellene kitörő néplázadást is, majd a hosszúra nyúló Kádár-rendszert, az 1989/90. évi rendszerváltozást és a demokratikus köztársaság húsz évét. Elsősorban a budapesti, teljesen vagy részben zsidó eredetű értelmiség, illetőleg annak politikusabb része játszott benne nagy szerepet. Nem mindig dicsőségeset (ezt magamra is vonatkoztatom), de néha nagyon is azt (kéretik figyelmesen tanulmányozni a gazdasági reformerek vagy az 56-os mártírok listáját!). Mindenesetre olyat, amelyet nem lehet kiradírozni a legújabbkori magyar társadalomfejlődés történetéből.

---

[24] Lásd fentebb az 1 lábjegyzetet.

[25] Itt jegyzek meg pótlólag valamit, amiről levelem egy korábbi helyén kellett volna megemlékeznem, éspedig a magyar zsidóságnak azt a sajátosságát, hogy (a lengyel, orosz, román stb. zsidóságtól eltérően) a Palesztinában való államalapítás cionista programja alig érintette meg. Ezért is maradt egészen az 1930-as évek végéig oly csekély az oda kivándorló magyar zsidók száma.

[26] Lásd fentebb a 16. lábjegyzetet.

S most jutok el a végszóhoz: az indíttatás, amely engem ehhez a témához vezetett, az a baljós előérzet, hogy az 1945-ben új alapokon elindult, s 1989 után még azoknál is tisztább elvi alapokra fektetett zsidó–magyar együttélés *most a végét járja*. Én legalábbis különféle jelekből így érzékelem, s ennek a sejtelemnek szeretnék a levelem gondolatmenetét követő terjedelmesebb írásomban – ha ugyan valaha elkészül – egyszer majd hangot adni.

Isten éltessen sokáig, kedves Ignác barátom!

Párizs, 2010. július–december

Kertész István

Az olimpia és a béke

2008. július 29-én az ENSZ főtitkára, Ban Ki-moon nyilatkozatot tett az olimpiai béke betartása érdekében, az ENSZ Információs Szolgálatának 2008. augusztus 8-án kiadott közleménye szerint. A nyilatkozat többek közt így szólt:

„Az ENSZ és az olimpiai mozgalom csapatmunkájának leginkább látható, közvetlen megnyilvánulása az olimpiai béke elve. Ez a játékok ideje alatt világszerte a viszályok beszüntetését kéri.

Bár az olimpiai béke időtartama korlátozott, de ebben a békében végtelen lehetőség rejlik. Olyan szünetet jelent, amikor mérlegelni kell a háborúkért az emberiség által fizetendő, túlzott árat, párbeszédet lehet kezdeni, és a fegyvernyugvás enyhülést jelenthet a szenvedő lakosság számára. Bebizonyíthatja a világnak, hogy ha igazán dolgozunk érte, a béke lehetséges, még a leginkább kilátástalannak tűnő helyzetekben is.

Az olimpiai békének akkor van értelme, ha valóban nyugszanak a fegyverek. Csatlakozom a Nemzetközi Olimpiai Bizottság és az Egyesült Nemzetek Közgyűlése kezdeményezéséhez: felhívjuk minden háborúban álló fél figyelmét a fegyvernyugvás betartására. Szorgalmazzuk, hogy tegyék le fegyvereiket, ha időszakosan is, hogy az emberiség még az olimpiai játékok megkezdése előtt igényt formálhasson egy aranyéremre."[1]

A pekingi nyári olimpiai játékok megkezdése előtt az ENSZ főtitkára nyilatkozatával azt a nemes hagyományt folytatta, amelyet Pierre de Coubertin, a modern olimpizmus szülőatyja a békemozgalom és az olimpiai versengés egymást erősítő voltáról kialakított.

Egy 1935. augusztus 4-én elhangzott rádióbeszédében Pierre de Coubertin a készülő 1936-os berlini játékok felvezetéseképp a következő szavakkal méltatta az olimpia és a béke kapcsolatát:

„Én részemről üdvözölném azt, ha a háborúk közepette az ellenséges seregek egy pillanatra megszakítanák a harcot, hogy az izomerő versenyjátékait lojális és lovagi módon megünnepeljék." Majd ezt is mondta: *„Az olimpiai játékokat ünnepelni annyit jelent, mint a történelemre hivatkozni. A történelem az, ami legjobban biztosíthatja a békét. Megkívánni a népektől, hogy kölcsönösen szeressék egymást, egyfajta gyerekes dolog; viszont felszólítani őket, hogy tiszteljék*

[1] http:/www.unis.unvienna.org./unis/hu/pressrels/2008/unissgsm060.html

egymást, az nem utópia; ám ahhoz, hogy az emberiség önmagát tisztelje, előbb önismeretre van szüksége. A világtörténelem… figyelemmel pontosan kikutatott évszázados … viszonyaira, az egyetlen valódi alapja az igazi békének."[2]

A legalább átmeneti időszakra békét teremtő *olimpia* Coubertin régi álma volt, és e béke gondolata ott díszeleg jelenleg is az *Olimpiai Charta* élén, „Az Olimpizmus alapelvei" 2. pontjában: *„Az Olimpizmus célja, hogy a sportot az emberiség harmonikus fejlődésének a szolgálatába állítsa egy békés társadalom előmozdítása és az emberi méltóság megőrzése érdekében."*[3] Miközben békét hirdetett, a francia *apostol* nem véletlenül hivatkozott a történelem fontosságára. Gondolatmenete szerint a múlt ismerete nélkül olyan lenne az emberiség, mint a hajós, aki elveszítette az iránytűjét. Ahhoz, hogy elhiggyük, a sport révén képesek vagyunk a béketeremtésre, eleink gyakorlatához kell visszanyúlnunk. És kik mások adhatnák a legjobb példát, mint az olümpiai versenyeket megalapító ókori görögök?

Coubertin és a nemzetközi olimpiai mozgalom más alapító atyái az antik játékok tekintélyét kívánták hasznosítani, amikor kidolgozták a modern olimpizmus szabályrendszerét. Csakhogy minden elismerésre méltó törekvésük dacára – az ókor nem kellő mélységű ismeretében – számos esetben félreértették az ógörög mintát. Ilyen félreértés miatt nem engedték női sportolók részvételét az első modern olimpián, és utóbb is csak fokozatosan érvényesülhetett a *nők* részvételi joga.[4] Hasonlóképp az antikvitás helytelen értelmezése vezetett az úgynevezett *profi* sportolóknak egészen az 1980-as évekig érvényben lévő kizárásához az olimpiai mozgalomból.[5] Ezek után érdemes megvizsgálni, vajon az *olimpia* és a *béke* összekapcsolása valós ókori előzményeken alapszik-e.

Az régóta köztudott, hogy az ókori olümpiai játékok idején *ekekheiria* kihirdetésére került sor.[6] A modern idők tudósai ezt egyfajta általános, az egész görögségre kiterjedő békének értelmezték.[7] Valójában azonban a görögöknek az általános békére megvolt a maguk speciális elnevezése: *koiné eiréné.* Görög államok közötti szerződések gyakran tartalmazták ezt a terminus technicust.[8] Az antik olimpiai játékokkal kapcsolatban viszont soha nem került alkalmazásra. Ehelyett következetesen *ekekheiriá*ról beszéltek. Mit is jelent előbb szó szerint,

---

[2] *P. de Coubertin*: Die philosophischen Grundlagen des modernen Olympismus, in: Der Olympische Gedanke. Reden und Aufsätze, Hrsg. Carl–Diem–Institut, Köln 1966, 150–154.

[3] Olimpiai Charta, MOB, Budapest d.n., 9. Ford. Nagy Zsigmond.

[4] L. *Kertész István*: A görög sport világa, Budapest 2007[2], „Olümpia leányai" c. fejezet, 43–68 és 214–217 további szakirodalommal.

[5] U.o. „Amatőrök és profik" c. fejezet, 69–89 és 217–219 további szakirodalommal.

[6] *Plutarkhosz*: Lükurgosz 1; Pauszaniasz V, 4,5; 20,1.

[7] L. *M. Lämmer*: Der sogenannte Olympische Friede in der griechischen Antike, Stadion VIII/IX (1982/1983), 47–83, 6. és 9. jegyzet.

[8] V.ö. *Kertész István*: Hellénisztikus történelem (História Könyvtár Monográfiák 13), MTA Történettudományi Intézete, szerk. Glatz Ferenc, Budapest 2000, 65.

azután tartalmát tekintve az *ekekheiria*? A széles körben elterjedt angol interpretáció alapján *Olympic truce*, magyarul „istenbéke" (latin *treuga Dei*) jelentéssel szokták idézni. Valójában azonban a kifejezés szó szerinti jelentése: „olyan állapot, amelyben a kezeket visszatartják [mármint a fegyverektől (ógörög *kheir* = kéz)]".[9]

Az olümpiai *ekekheiria* állapota az olümpiai játékok periódusát jellemezte. Alapja ennek Élisz tartomány *immunitás*a volt. Az *immunitás* nem más, mint politikai és katonai értelemben vett semlegesség, amit nemzetközi egyezmények garantálnak, és ami miatt az illető körzet *sérthetetlen.* Mivel az antik közvéleményt meghatározó hagyomány szerint a peloponnészoszi politikusokat a Kr. e. 9. században maga a delphoi Apollón isten jóslata bízta meg azzal, hogy Zeusz számára, kultuszának részeként, periodikus sportversenyeket rendezzenek, és a rendezés felelősségét Élisz tartományra ruházták – itt feküdt Zeusz olümpiai szent ligete –, a kultusz zavartalan ápolása összgörög vallási érdeknek számított.[10] Ezért a görög világban Olümpia és környéke csakúgy, mint a főisten kultuszának ápolását végző polgárai, sérthetetlenséget élveztek. Ha például idegen sereg át kívánt vonulni Élisz területén, a határ átlépésekor le kellett adnia fegyvereit, és csak a tartomány elhagyásakor kapta vissza azokat.[11] Ha valamely személy vagy állam az isteni védettséget élvező érinthetetlenséget nem tartotta tiszteletben, akkor istenkáromlás vétségébe esett. Ezért a rá kirótt pénzbüntetés egy részével Éliszt, más részével viszont az olümpiai Zeuszt kellett kiengesztelnie. Ha például hadsereg hagyta figyelmen kívül a tartomány semlegességét, akkor katonánkét két *mina* (a *talanton*, vagyis 26,196 kg ezüst 60-ad része) bírságot szabtak ki, amiből 1 *mina* Zeuszt, 1 *mina* Éliszt illette.[12] A versenyjátékok évének néhány hónapjában ezt a sérthetetlenséget kiterjesztették mindazokra, akik a Zeusz kultusza jegyében megrendezett sportversenyen – az olümpiai játékokon – akár versenyzőként, edzőként, akár nézőként vagy bármilyen minőségben részt kívántak venni. Az Éliszt megillető *immunitás*nak ezt az időlegesen kiterjesztett állapotát nevezték olümpiai *ekekheiriá*nak.[13]

Az átmeneti jellegű *istenbéke* természetét jól mutatja az a konfliktus, amely Kr. e. 420-ban robbant ki az olümpiai szervezők és Spárta vezetői között.[14] Abban az esztendőben éppen szüneteltek a Kr. e. 431 és 404 között tartó *pelopon-*

[9] *M. Lämmer* (7. jegyzet) 49: *„Zustand, in dem die Hände zurückgehalten werden."*

[10] V.ö. *B. J. Peiser*: Das dunkle Zeitalter Olympias. Kritische Untersuchung der historischen, archäologischen und naturgeschichtlichen Probleme der griechischen Achsenzeit am Beispiel der antiken Olympischen Spiele, Frankfurt am Main 1993; *C. Morgan*: Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the eight century B.C., Cambridge 1990.

[11] *Sztrabón* C 358.

[12] *Thuküdidész* V, 49. V.ö. *P. Siewert*: Eine Bronze–Urkunde mit elischen Urteilen über Böoter, Thessaler, Athen und Thespiai, X. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia Frühjahr 1966 bis Dezember 1976. Berlin 1981, 228–248, 244.

[13] L. *M. Lämmer* (7. jegyzet).

[14] *Thuküdidész* V, 49–50.

nészoszi háború harcai. Ezt kihasználva spártai csapatok támadták meg és foglalták el az addig az élisziek kezén lévő erődítményt, Lepreont (mai Strovitsi az antik Triphülia tartományban). A katonai akció azután történt, hogy Éliszben kihirdették a soron következő olümpiai verseny miatti béke kezdetét. Régi szokás szerint az *istenbéke* kihirdetése először mindig Éliszben zajlott le, majd szent követek *(szpondophoroi)* indultak el Hellasz közelebbi-távolabbi vidékeire, hogy ugyanezt minden fontosabb helységben megtegyék.[15] Mivel a spártai támadás a békés időszak beállta után történt, és emiatt az éliszieket meglepetésszerűen érte, az olümpiai szervezők Spártától Lepreon kiürítését vagy pénzbírság megfizetését követelték. A spártaiak egyik feltételt sem voltak hajlandók teljesíteni, és arra hivatkoztak, hogy a békét kihirdető szent követek még nem érkeztek Éliszből Spártába akkor, amikor ők a támadást végrehajtották. A terméketlen vita azzal zárult, hogy a spártaiakat kizárták a versenyen való részvételből. Fontos tanulsága e történetnek az, hogy nem a fegyveres akció ténye, hanem csupán az időpontja volt a felek közötti vita tárgya. Háborúzni szabad volt, csak azt tiltották, hogy az *ekekheiria* idején kezdjenek új harci cselekményeket.

Ezek után nyilvánvaló, hogy általában *ekekheiriá*n a görögök egy átmeneti ideig tartó relatív békét értettek, amelynek célja bizonyos vallási cselekmények zavartalan lebonyolítása volt, és amelynek hatálya a résztvevőkre és a kultuszgyakorlás színhelyére terjedt ki; persze azzal a kikötéssel, hogy ezt mindenkinek tiszteletben kell tartania, függetlenül konkrét politikai állásfoglalásától, békés vagy éppen háborús állapotától. Ezért kellett a játékok idején hadat viselő feleknek gondoskodniuk az Olümpiába vezető utak biztonságáról, noha egyébként nyugodtan gyilkolhatták egymást. Általános békéről az olümpiai versenyek idején tehát szó sem volt.[16]

Természetesen nem csak olümpiai *ekekheiria* létezett. Egyéb, a vallásgyakorlat részeként megrendezett sportversenyek időszakában ugyancsak *ekekheiriá*val védték a játékok zavartalan lebonyolítását és a résztvevők testi épségét. Ez a relatíve békés időszak mindig a versenyek időpontjának kihirdetésével kezdődött, és a résztvevők biztonságos hazatérésével zárult. Az olümpiai *ekekheiria* talán 3-4, hónapig, míg például a delphoi Püthia békeideje esetleg 6 hónapig, az athéni Panathénaia *ekekheiri*ája 1 hónapig tartott.[17] A sok *ekekheiria* közül azért

[15] *W. Decker*: Zur Vorbereitung und Organisation griechischer Agone, Nikephoros 10, 1997, 77–102.

[16] Ez így volt, mint majd részletesen kifejtjük, a görög–perzsa háborúk időszakában is. Ugyanez jellemezte a többi pánhellén versenyjáték idejére kihirdetett *ekekheiriá*t. Utóbbiakról l. *Thuküdidész* V, 1; VIII, 5, *Xenophón*: Hellénika IV, 2,16 és V, 2,2. V.ö. *M. Lämmer* (7. jegyzet) 54–55.

[17] *M. Lämmer* (7. jegyzet) 53–54; W. Decker (15. jegyzet).

emlegették leggyakrabban az olümpiait, mert azt ismerték el legkorábban[18], és az adott mintát a többi versenyjáték szervezői számára.

A görög egy rendkívül gyakorlatias nép volt. Vallási ünnepeinek sora szinte az egész nyári időszakot befedte. Az olümpiai versenyeket a nyári napforduló (általában június 21, ritkábban 22) utáni második holdtölte idején rendezték, és a játékok megkezdése előtt egy hónappal, az első holdtöltekor kellett elkezdeni Élisz gümnaszionjában a közös felkészülést.[19] Az iszthmoszi játékok megrendezésére minden második év tavaszán (április–május) vagy kora nyarán (július–június) került sor.[20] Delphoiban a püthói versenyt az Olümpia utáni második év augusztusa táján rendezték.[21] Tavasztól őszig szinte folyamatosan tartott a Hellasz különböző tájain zajló és vallási ünnepekkel egybekötött sportversenyek sora[22], amelyekhez mind hozzákapcsolódott a versenyszínhely és a résztvevők sérthetetlenségének kötelme. A sok, egymást váltó *ekekheiria* életbeléptetése átfogta azt az időszakot, amely éghajlati adottságainál fogva leginkább kedvezett a harci cselekmények lebonyolításának. Az isteneknek járó hibátlan tiszteletadás biztosítása mellett ez a gyakorlat valamennyire csökkentette, ha meg nem is szüntette, a háborús aktivitást, és ezzel lehetővé tette a viszonylag zavartalan tengerhajózást, elősegítette a létfontosságú mezőgazdasági munkák elvégzését. Ilyen vonatkozásban az olümpiai játékok és általában a kultusz részeként kialakult ógörög sportmozgalom valóban kötődtek a béke eszméjéhez, de csupán áttételesen – hiszen nem küszöbölték ki a háborúságot – és rendkívül lazán tették azt.

A különböző görög poliszok közötti diplomáciai érintkezés szempontjából is fontos volt az *ekekheiria* betartása. A pánhellén versenyjátékok jó alkalmat adtak arra, hogy a vezető politikusok személyes találkozókon vitassák meg esetleges közös fellépéseiket, vagy éppen tisztázzák a fennálló nézeteltéréseket. Kr. e. 476-ban, a perzsák elleni háborús diadal jegyében alakították meg az *Olümpiai Tanács*ot, amely ezután az *egész* görögséget érintő politikai kérdésekben is hozhatott határozatokat, nem csupán a versenyek tekintetében.[23] Kr. e. 428-ban a

[18] *H. M. Lee*: The „First" Olympic Games of 776 B.C., in: The Archaeology of the Olympics. The Olympics and other Festivals in Antiquity. Ed. W. J. Raschke, Wisconsin 1998, 110–118. V.ö. 10. jegyzet.

[19] *H. M. Lee*: The Program and Schedule of the Ancient Olympic Games. Nikephoros Beihefte 6, Hildesheim 2001.

[20] *M. Golden*: Sport in the Ancient World from A to Z, London–New York 2004, 88–89; *D. G. Kyle*: Sport and Spectacle in the Ancient World, Blackwell Publishing 2007, 140–143.

[21] *Maróti Egon*: Delphoi és a Pythia sportversenyei, Budapest 1995.

[22] *Th. Klee*: Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen, Leipzig–Berlin 1918, 76. V.ö. C. Schneider: Kulturgeschichte des Hellenismus I–II, München 1967, II. 191; *I. Kertész*: The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World, in: New Aspects of Sport History, ed. M. Lämmer, E. Martin, Th. Terret, Sankt Augustin 2005, 446–449.

[23] *U. Sinn*: Olympia. Kult, Sport und Fest in der Antike, München 1996, 41 skk. Olümpia szerepéről az ókori görög diplomáciában l. *F. Adcock–D. J. Mosley*: Diplomacy in Ancient Greece, London 1975, 123, 138, 178, 205 skk., 210, 229, 258, 264.

peloponnészoszi városvezetők Olümpiában egyeztették elképzeléseiket – a játékok idején – a peloponnészoszi háborúban kialakítandó stratégiáról.[24]

Az ókori Olümpián nem rendeztek művészeti versenyeket, viszont művészek, tudósok sokasága használta ki a játékok népszerűségét és a hely biztonságát arra, hogy Hellasz idesereglő polgárságának bemutassa alkotását, ismertesse nézeteit. A „történetírás atyja", *Hérodotosz* is az olümpiai Zeusz-templomban olvasta fel terjedelmes történeti művét a görög–perzsa háborúkról, és ezzel elérte, hogy kétezer évvel a könyvnyomtatás feltalálása előtt széles körben ismertté váljék írása.[25] A híres kis-ázsiai szónok, *Dión*, akit ékesszólása miatt a *Khrüszosztomosz (Aranyszájú)* jelzővel illettek, ugyanitt adta elő Kr. u. 97-ben, az akkor megrendezett 219. olümpiai verseny közben 12., úgynevezett *Olümpiai Beszédét.* Ennek témája Pheidiasz Zeusz-szobra volt, amit Olümpiában állítottak fel, és amit az antik világ csodái között tartunk számon.[26] A relatív béke tehát sok szempontból pozitívan hatott a görögség életére, hiszen segítette a mezőgazdasági termelést és a kereskedelmet, fokozta a diplomáciai aktivitást, és publicitást biztosított a szellemi élet legkiválóbb képviselőinek. Csak éppen általános fegyvernyugvást nem hozott.

Ha viszont a versenyjátékok, így az olümpiai versenyek idején sem szüneteltek a háborúk, akkor természetesen ennek az ellenkezője is igaz: *a háborúk idején sem szüneteltek a versenyek.* Ennek a jelenségnek legkirívóbb példáját a Kr. e. 480-as esztendő versenyjátékai adták. Ebben az évben Xerxész perzsa serege elözönlötte a görög anyaország nagy részét, és a Leónidasz spártai király által vezetett egyesült görög haddal éppen akkor készült megütközni a Thermopülai-szorosban, amikor Olümpiában lezajlott Zeusz ünnepe az atléták küzdelmeivel együtt[27], és az *ekekheiria* még javában tartott.[28] Mint azt a kiváló sporttörténész, Joachim Ebert frappánsan megállapította: *„Ami annak idején a görögöket a veszélyes helyzet ellenére Olümpiába vezérelte, az kevésbé a sportdicsőség keresése vagy a perzsa ellenséggel szembeni harci szellem megnyilvánulása volt, hanem elsősorban a Zeusz-kultusz által megkövetelt vallási parancs."*[29]

A Kr. e. 480-as év olümpiai versenyeit akkor rendezték, amikor történelme folyamán első ízben idegen etnikumú hadsereg özönlötte el az európai hellénség centrális területeit. A helyzet különlegessége ebben rejlett, nem pedig abban, hogy a játékok idején fegyveres konfliktus zajlott. A perzsa hódítókhoz fűződő ellenséges vagy baráti viszony tekintetében a görög államok erősen megoszlot-

[24] *Thuküdidész* III, 14.
[25] *Lukianosz*: Hérodotosz vagy Aetión 1.
[26] J. *König*: Athletics and Literature in the Roman Empire, Cambridge 2005, 79, 143–144, 181, 342.
[27] *Hérodotosz* VIII, 26; *C. Hignett*: Xerxes' Invasion of Greece, Oxford 1963, 195 skk.
[28] L. *P. Siewert* (12. jegyzet) 245.
[29] *J. Ebert*: Zu einigen Aspekten des Sports und des Athletenbildes der Antike, Das Altertum 22, 1976, H. 1., 5–20.

tak.[30] Szemben a manapság honos nemzetállam felfogással a görög *polisz*ok mindegyike szuverén politikai alakulatként létezett, következésképp az a polgára számított hazafinak, aki saját városállama érdekében cselekedett. Noha ritka alkalmakkor több *polisz* adott célra szövetkezett egymással, a görög világot általában a politikai *heterogenitás* jellemezte.[31] Soha nem beszéltek arról, hogy ki a jó görög, hanem csak arról, ki a jó athéni vagy spártai stb. Emiatt azután nem is láttak abban főbenjáró bűnt, ha egy városállam a perzsákkal szövetkezett más hellén *polisz*ok rovására. Tehát minden városállam jogosult volt önálló politikát folytatni. De éppen ilyen körülmények között volt fokozott jelentősége a közös nyelvnek és vallásnak. A politikai életben oly sokszínűen tükröződő etnikai és kulturális egység az egész görögség által elismert intézmények működésén keresztül érvényesült. Ilyen intézményként működött Zeusz olümpiai szent körzete az ott négyévente megrendezett sportversenyekkel együtt. És ezek a sportversenyek különös fontossággal bírtak 480-ban, a perzsa invázió esztendejében, hiszen általuk realizálni lehetett a politikai ellentéteken felülemelkedni képes pánhellén eszmeiséget. *„A Zeusz-kultusz által megkövetelt vallási parancs”* teljesítése minden görög kötelessége volt, függetlenül attól, hogy a perzsák ellen vagy pedig mellettük fogott fegyvert.

A 480-ban rendezett 75. olümpiai játékok kilenc bajnokát ismerjük név szerint, míg három versenyszám győztesének csak a hazája ismert – a lófuttatás különleges helyet foglal el közöttük, mivel ott az Argosz állam tulajdonát képező ló nyert, tehát a bajnoki koszorú, mint tulajdonost, ezt az államot illette meg.[32] A stadionfutásban, a kétszeres stadionfutásban és a fegyveres futásban a Szürakuszait képviselő Asztülosz győzött.[33] Ő Gelón, szürakuszai türannosz kegyence volt. Gelón semleges maradt a görögség honvédő háborúja idején, de kész volt arra, hogy perzsa győzelem esetén behódoljon.[34] Az öszvérfogatok versenyét a dél-itáliai Rhégion zsarnoka, Anaxilasz nyerte, aki a karthágóiak szicíliai terjeszkedését támogatta Gelón ellenében.[35] Az ökölvívásban győztes Theagenésznek Thaszosz volt a hazája, amely ez idő tájt perzsa uralom alatt állt.

---

[30] *Hegyi Dolores*: Médismos. Perzsabarát irányzat Görögországban i.e. 508–479, Budapest 1974.

[31] Ehhez újabban: Föderalismus in der griechischen und römischen Antike, Hrsg. P. Siewert–L. Aigner–Foresti, München 2005.

[32] *A. Hönle*: Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt. Von 776 bis zum Ende des 5. Jahrhunderts, Bebenhausen 1972, „Die olympischen Spiele des Jahres 480”, 171–175; L. *Moretti*: Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici, Rome 1957 (továbbiakban Moretti), Nr. 207.

[33] *Moretti* Nr. 196–198. V.ö. *D. Matz*: Greek and Roman Sport. A Dictionary of Athletes and Events from the Eight Century B.C. to the Third Century A.D., Jefferson–North Carolina–London 1991, 34.

[34] *Hérodotosz* VII, 153–166.

[35] *Moretti* Nr. 208. V.ö. *I. Kertész*: New Aspects in the Connections between Macedonia and the Ancient Olympic Games, in: Ancient Macedonia. Sixth International Symposium Vol. 1. Thessaloniki 1999, 579–584.

Ugyancsak perzsa birtoknak számított Khiosz szigete, ahonnan Xenopeithész, az ifjak stadionfutásának bajnoka érkezett.[36] Három arkadiai város is adott bajnokot: a pankrationt a mantineiai Dromeusz, a hosszútávfutást egy azonos nevű sztümphaloszi, az ifjak ökölvívását egy Héraiából jött ismeretlen nevű atléta nyerte, és ugyancsak Héraia szülötte volt a pentathlonban sikeres Theopomposz.[37] Ezeknek a győzteseknek a szülővárosai részt vettek a perzsák elleni fegyveres harcban.[38] Argosz a Spártával szembeni évszázados konfliktusai következtében távol maradt a perzsák elleni csatáktól, de földrajzi fekvésénél fogva behódolni sem kényszerült a hódítóknak. A lófuttatáson kívül az ifjak birkózását is végső sikerrel abszolválta, noha győztes versenyzőjének neve ismeretlen maradt.[39] Végezetül Thébai két bajnokáról kell megemlékeznünk. Arszilokhosz és Daitóndasz közösen birtokolták azt a fogatot, amely győzött a négyesfogatok versenyében.[40] Városuk hol rejtetten, hol nyíltabban a perzsákkal szimpatizált.

A 75. olümpiai verseny győzteseinek korántsem teljes, de töredékes voltában is eléggé informatív listája ékes bizonysága annak, hogy Olümpia *vallási és kulturális összekötő kapocs* szerepét töltötte be a politikailag megosztott görög világban. Zeusz nevében integrálta kultikus közösségbe a hellénséget, az egyedüli olyan egységet megteremtve a nyelvi mellett, a vallásit, amelyet sem személyes vagy állami önös érdek, sem ellenséges hódítás nem volt képes megbontani. A sporttörténész csak elégedettségét fejezheti ki amiatt, hogy ebben az integrációban a versenysport meghatározó szerepet játszott.

Mindezt, kisebb súllyal, a többi pánhellén sportversenyről is elmondhatjuk. Kr. e. 480-ban, már ugyancsak a perzsa inváziót fenyegetésében, az olümpiai ünnepségek előtt megrendezték az iszthmoszi sport és művészeti játékokat is. A költő Pindarosz egyik legkorábbi győzelmi énekében, a VI. Iszthmoszi Ódában az ott pankrationban győztes aiginai Phülakidasz dicsőségét zengte, de megemlítette az atléta fivérét, Pütheaszt és unokafivérét, Euthümenészt is, akik korábban a nemeai játékokon nyertek bajnoki koszorút. Az óda következőkben idézett részletében Pindarosz a *Múzsát* szólítja, megígérve, hogy éppoly tömören fogja kifejezni magát, mint ahogy azt az argosziak teszik:

> *„Hosszúra nyúlna a nagy tettek sorát elmondani most.*
> *Hisz' Phülakidaszt, Euthümenészt és Pütheaszt*
> *Jöttem dicsérni, Múzsa! Rövid legyen és velős a szó,*
> *Követve Argosznak szokását."*
>
> (Csengery János fordítása.)

[36] Theagenészről l. *D. Matz* (33. jegyzet) 95–96; *Moretti* Nr. 201. Xenopeithészről *Moretti* Nr. 203.
[37] *Moretti* Nr. 202, 199, 205, 200.
[38] L. *A. Hönle* (32. jegyzet) 174.
[39] *Moretti* Nr. 204.
[40] *Moretti* Nr. 206.

A költőt megihlető *Múzsához* intézett invokáció, ékes kifejezése annak, hogy a szép mondás, miszerint *„fegyverek közt hallgatnak a Múzsák”*[41], vajmi kevés igazságtartalommal rendelkezett a görög antikvitás korában. A művészet és tudomány kilenc nőnemű pártfogója a háborúk időszakában sem vonult passzivitásba, mint ahogyan „karvezetőjük”, Apollón *(Muszagetész)* jóslatadó utódai sem hagytak fel fegyveres konfliktusok idején az olümpiai jóshely kultuszának ápolásával.[42] Az olümpiai Zeusz-templom nyugati homlokzatát ékesítő szoborcsoportozat középpontjában is Apollón állt, aki a Kr. e. 5. századtól kezdve a szentély romba döntésének szomorú korszakáig évszázadokon át gyönyörködhetett a fegyverek árnyékában is vallási ihletettséggel küzdő atlétákban.

Az antik olümpiai játékok tehát nem teremtettek általános békét, mint ahogyan a modern olimpiák időszakában sem beszélhetünk a világ zavartalan békéjéről. De ha a régmúlt gyakorlatára nem is tudunk hivatkozni, a reményt sem adhatjuk fel. Vizionáljunk együtt a 100 éve született Radnóti Miklóssal a világbékéről, és higgyünk benne:

„Így lesz-e? Így! Mert egyszer béke lesz.
Ó, tarts ki addig lélek, védekezz.”

(Himnusz a békéről.)

[41] A szállóige eredeti formában így szólt: Fegyverek közt ugyanis hallgatnak a törvények *(inter arma enim silent leges – Cicero*: Pro Milone 4,10). A szónok a P. Clodius meggyilkolása miatt perbe fogott T. Annius Milo védelmére elmondott beszédében a jogos önvédelem igazolásaképp mondta: *„…ha életünkre orgyilkos, támadó, rabló vagy ellenség tőre emelkedik, akkor minden eszközt fölhasználhatunk életünk megoltalmazására. Fegyverzaj közepette ugyanis hallgatnak a törvények…”* (Boronkai Iván fordítása). Az bizonytalan, hogy a *leges* helyére mikor és hogyan került a *Musae* kifejezés.

[42] *U. Sinn* (23. jegyzet) 22–29.

Kiss László

Pánszlávizmus vagy pánszlávizmusok?

(Kísérlet az 1848 előtti pánszlávizmusok csoportosítására)

Alig van olyan magyar ember – írta Hodinka Antal „A pánszlávizmus története" című monográfiához fűzött előszavában –, *„aki meg tudná mondani, mi is hát voltaképpen a pánszlávizmus, honnét ered, mikor és hogy keletkezett, hol és miben vagy miként jelentkezett, hogy és mivé fejlődött…"*?[1] Ez a hetven évvel ezelőtti megállapítás lényegében ma is helytálló, hiszen Rátz Kálmán könyvének megjelenése óta magyar szerző tollából nem született olyan monográfia vagy szintézis, de még terjedelmesebb tanulmány sem, amely célirányosan a pánszlávizmus szerteágazó problémakörével foglalkozott volna. Ezekre pedig nagy szükség lenne, hiszen Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa 19. századi történelmében kevés olyan kulcsfontosságú fogalom, kategória van, amely körül akkora zűrzavar, annyi félreértés, félreértelmezés, eltérő vagy ellentétes magyarázat alakult volna ki, mint a pánszlávizmus körül.

Az alábbiakban megkíséreljük vázlatosan áttekinteni és csoportosítani a régebbi és újabb szakirodalom pánszlávizmus-magyarázatait, a pánszlávnak minősített eszméket, mozgalmakat és politikai törekvéseket. Nem tartjuk szerencsésnek azokat a magyarázatokat, amelyek az „egész-", „összes-" értelmű „pán-" előtagból kiindulva, egyfajta gyűjtőfogalomként kezelik, és differenciálatlanul pánszlávizmusnak nevezik az európai szláv népek mindenfajta – egymással vagy az oroszokkal kialakított, szellemi, tudományos, irodalmi, politikai, származási, rokoni, nyelvi vagy egyéb közösségen alapuló – együttműködését. Helyesebb pánszlávizmusokról beszélni, hiszen az idő során több változata és számos fajtája alakult ki. Ezeket tehát nem szabad egy fogalomban feloldani, vagy ellenkezőleg, egyetlen konkrét fajtájára vagy változatára korlátozni, és ezt azonosítani „a" pánszlávizmussal.[2]

Figyelmünk középpontjába a nemzetté válni készülő közép-, kelet- és délkelet-európai szláv népeket helyezzük. A pánszlávizmus genezisének és első változatainak vizsgálata ugyanis csak a szűkebb és tágabb térség – nemcsak szláv – nacionalizmusainak, nemzeti mozgalmainak ismeretében, ezek talaján lehetsé-

[1] *Rátz Kálmán*: A pánszlávizmus története. Lucidus, Bp. 2000. (Az 1941. évi kiadás reprintje) 10. (A továbbiakban: *Rátz* 2000.)

[2] Szarka László is a fogalomban rejtőző ambivalenciákra hívta fel a figyelmet Rátz Kálmán könyvéhez fűzött utószavában. *Rátz* 2000. 406.

ges. Ha mégis főként a Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság szláv népeire koncentrálunk, ezt azért tesszük, mert a pánszlávizmus – főként német szellemi forrásokból táplálkozó – korai változatai itt jelentek meg a hosszú 19. század első felében, a szláv „nemzeti ébredés" vagy „újjászületés" időszakában. A közhiedelemtől eltérően ugyanis a szlávizmus, a szláv összefogás és együttműködés gondolata nem orosz találmány. A kezdetek, akárcsak a fogalom megjelenése is 1826-ban, az osztrák, illetve magyar fennhatóság alá tartozó csehekhez és – főleg – a szlovákokhoz köthető. Václav Černý nem véletlenül nevezte a pánszlávizmust *„német anyagból gyúrt cseh találmány"*-nak.[3]

Pánszlávizmus-értelmezések

A hazai és a külföldi szakirodalomban megfigyelhető értelmezésbeli sokszínűség érzékeltetése kedvéért legalább két példaértékű értelmezéscsoporttal röviden foglalkozni kell.

Annál is inkább, mivel nem lehet mit kezdeni az értelmező szótárak vagy az idegen szavak és kifejezések szótárai egy mondatos definícióival. A történelmi fogalomtárak és lexikonok szócikkeinek több vagy sokmondatos magyarázatai viszont nagy szóródást mutatnak. Tágabb értelemben többnyire a Habsburg és a Török Birodalomban élő szláv népek egymásrautaltságát, összefogásuk szükségességét hirdető felfogásként aposztrofálják, amely megszületésekor, a 19. század első felében, összekapcsolódott a „szláv kölcsönösség" ideológiájával, a szláv népek nyelvi-kulturális célokat kitűző „nemzeti ébredés"-ével.[4] A – főként – angolszász meghatározások a pánszlávizmus még több síkjára, illetve változatára mutatnak rá.[5]

Az egyik értelmezéscsoport közös problémája, hogy – amint már jeleztük – a pánszlávizmust egy-két politikai változatára redukálják. Többnyire az orosz

[3] *Václav Černý*: A pánszlávizmus kialakulása és gaztettei. Kalligram, 1994/6. 44. (A továbbiakban: *Černý* 1994/6–10.) – A fogalom az 1817 óta Pest–Budán élő szlovák ügyvéd, Ján Herkeľ Budán kiadott latin nyelvű munkájában tűnt fel legelőször.

[4] A gazdag választékból lásd csupán: Bán Péter (szerk.): Magyar történelmi fogalomtár II. Gondolat, Bp. 1989. 91–92.; Történelmi lexikon. Szalay Könyvkiadó, Kisújszállás. 2000. 369.; A szlovák történelem lexikona. (Ford. Kulcsár Mónika) Slovenské pedagogické nakladatelstvo, Bratislava. 2003. 341. – Egyes történészek szerint a 19. század első felében a pánszlávizmus helyett szerencsésebb szlávizmusról, szláv kölcsönösségről, szláv gondolatról beszélni. *Gogolák Lajos*: Pánszlávizmus. In: Szekfű Gyula (szerk.): A magyarság és a szlávok. Lucidus, Bp. 2000. (reprint) 123. (A továbbiakban *Gogolák*: Pánszlávizmus); *Jan Patočka*: Mi a cseh? Kalligram, Pozsony. 1996. 216.

[5] Lásd pl. *P. R. Magocsi – Ivan Pop*: Pan–Slavism. In: Paul Robert Magocsi and Ivan Pop (Ed.): Encyclopedia of Rusyn history and Culture. University of Toronto Press, Toronto. 2005. 372–373.; *Abbot Gleason*: Panslavism. In: James R. Miller (Ed.): Encyclopedia of Russian History. By Macmillan Reference, (New York). 2004. 1133.; *N. V Riasanovsky*. Pan–Slavism. http://www.texttribe.com/routledge/P/Pan–Slavism.html (Utolsó letöltés: 2011. 01. 18.)

konzervatív, szlavofil értelmiséghez, illetve a cári Oroszország nagyhatalmi törekvéseihez kötik, amelyek célja a szláv népek – főleg – orosz vezetéssel történő politikai egyesítése, Közép- és Kelet-Európa orosz szempontok szerinti átszervezése volt.[6]

A pánszlávizmus tág értelmezéseinek, egyfajta gumiformulaként történő kezelésének is meg vannak a veszélyei. Az első és egyetlen magyar rendszerezési kísérlet szerzője például differenciálatlanul szinte mindent és mindenkit pánszlávizmusnak, illetve pánszlávnak tekint: a szlavofilizmust és a russzofilizmust, a szláv kulturális kölcsönösség elméletet és az illirizmust, az ausztroszláv eszmerendszert és a demokratikus pánszlávizmus (orosz, ukrán és lengyel) híveit.[7]

Az is problémát jelent, hogy a magyarázatok vagy feldolgozások többsége az időrendi logikát követi, a pánszlávizmus kialakulását és fejlődését vertikális időmetszetben vizsgálja. Ennek megfelelően a 17–18. századig vagy még korábbi időkig nyúlnak vissza és első előfutárának Jurij Križanićot teszik meg.[8] Akik viszont a hosszú 19. század első feléhez kötik a szláv és orosz pánszlávizmus kezdetét, Ján Kollárt (1793–1852) tekintik az első apostolának.

Történelmi, metodológiai szempontok

A fenti példák is jelzik, hogy a pánszlávizmus fajtáinak és változatainak csoportosítása előtt nem árt néhány metodológiai, történelmi szempontot, rendezőelvet szemügyre venni. Ha a kérdést nemcsak vertikális, hanem horizontális időmetszetben is vizsgáljuk, némi leegyszerűsítéssel a pánszlávizmus akár úgy is definiálható, mint a szláv nemzeti célok tágabb vagy szűkebb összefogással történő megvalósítására irányuló törekvések összessége. Ez az együttműködés kez-

---

[6] *„Én pánszlávizmusnak tekintem* – írja Gecse Géza – *azokat a politikai elképzeléseket, amelyek célja Európa szláv szempontok szerinti megszervezése, illetve működtetése. Azt a XIX. századi pánszlávok többsége a (szláv) államszövetség létrehozásával és orosz vezetéssel képzelte el. Különböző mértékben ugyan, de a pánszlávok mindegyike a szláv etnikumok mellett az (orosz) állam és az ideológia (az ortodox egyház) erejére kívánt támaszkodni.” Gecse Géza*: Bizáctól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2007. 14. (A továbbiakban: *Gecse*)

[7] *Kun Miklós*: A pánszlávizmus gyökereinél. Világtörténet, 1981/4. 54–75. (A továbbiakban: Kun)

[8] A horvát pap a 17. században járt Oroszországban és kéziratos munkájában az európai szláv népcsalád tagjainak orosz jogar alatti egyesítését javasolta Alekszej Mihajlovics cárnak. – Križanićra lásd pl. *Frank Fadner*: Seventy years of Pan–Slavism in Russia Karazin to Danilevskii 1800–1870. Georgetown University Press, 1962. (A továbbiakban: *Fadner*); *Hans Kohn*: Pan–Slavism: Its History and Ideology. Vintage Books, New York. 1953.; *Rátz* 2000. 34–35.; *Romsics Ignác:* Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején. In: Romsics Ignác (szerk.): Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században. Teleki László Alapítvány, Bp. 1997. 8. (A továbbiakban: *Romsics* 1997.) – Križanić „Politiká”-ját oroszul lásd *Jurij Krizsanics*: Polityika. Novij Szvet, Moszkva. 1997.

detben a „szláv nemzet”-et alkotó fő „törzsek” (oroszok, lengyelek, csehszlávok és illírek/délszlávok) egyenlőségének a naiv illúziójára épült. Később valamelyik erősebb nemzet – szláv egységideológiába csomagolt – vezető szerepére vagy kizárólagosságára irányuló törekvésének ugyanúgy keretet adhatott, mint a szomszédos (német, orosz, magyar) veszéllyel szembeni összefogásnak.

A Habsburg és a Török Birodalom – nemzetté válni készülő, alávetett, önmagukban gyenge, megosztott és elmaradott – kis szláv népeinek nemzetébresztőiben viszonylag hamar tudatosult, hogy célkitűzéseik megvalósításához, legyenek azok akár a legszerényebbek is, szövetségesekre, tőlük erősebb támaszra van szükségük. A történelmi szituációtól függően a szövetségkeresésnek, a szláv összefogási kísérleteknek több változata alakult ki: szélesebb vagy szűkebb méretű együttműködés egymással; a multietnikus állam vagy birodalom politikai elitje támogatásának elnyerése; külső hatalom vagy hatalmak segítségének megszerzése stb.[9]

Azt is figyelembe kell venni, hogy korai pánszlávizmusok, a kor nagy áramlataihoz (liberalizmushoz, konzervativizmushoz vagy nacionalizmushoz) hasonlóan, három területen: eszmei-ideológiai, mozgalmi, valamint politikai-kormányzati szinten fejtették ki hatásukat.

Hasznos kiindulást jelent az a klasszikus megközelítés is, amely a térség nemzeti mozgalmainak történetét két – nyelvi/kulturális és politikai/territoriális – időszakra osztja. A nemzeti ébredés, megújulás vagy újjászületés egy maroknyi egyházi és világi értelmiségi defenzív harcával, nemzetébresztő tevékenységével kezdődött az 1780-as évek táján. Az 1840-es évekre a gyenge etnikai csoport/csoportok átalakulása nyelvileg és kulturálisan integrált etnikai közösséggé előrehaladt. A „nyelvi” vagy „kulturális nacionalizmus”-t követő időszakban a már nyelvnemzet szintjére emelkedett közösség egyre felkészültebb vezetői politikai-területi igényeket is kezdtek megfogalmazni, majd – első ízben 1848 tavaszán – politikai programokba önteni. E „politikai nacionalizmus” eredményeként a nyelvnemzeti közösségből fokozatosan politikailag is tudatos, integrált közösség, modern nemzet/nemzetiség vált, amely – erejétől, lehetőségétől függően, előbb vagy később – a soknemzetiségű államon vagy birodalmon belül egyenjogúságot, autonómiát, föderációt stb. is kívánt nemzete számára.[10]

Miroslav Hroch a cseh „nemzeti megújulás” korszakát (amely némi megszorítással más nemzeti ébredésre is kiterjeszthető) három szakaszra tagolja az egymást követő irodalmár nemzedékek működése szerint.[11] A „nemzeti agitáció” nyelvi-kulturális célokkal fellépő első időszakát két további alszakaszra

[9] Erre vonatkozóan lásd *Niederhauser Emil*: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Akadémiai, Bp. 1977. 278–286. (A továbbiakban: *Niederhauser* 1977.)

[10] A szakaszolás modern interpretációját *Romsics Ignáctól* röviden lásd: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európábana 19. és 20. században. Napvilág, Bp. 2004. 13–14.

[11] *Miroslav Hroch*: Nemzeti újjászületés – európai párhuzamokkal. In: Szarka László (szerk.): Csehország a Habsburg-monarchiában. Gondolat, Bp. 83–102.

bonthatjuk. Az „ébresztők ébredése” a cseh Jozef Dobrovský, a szlovák Anton Bernolák, Juraj Palkovič, a szerb Vuk Stefanović Karadžić vagy a szlovén Jernej Kopitar első, nyelvész nemzedékének fellépésével kezdődött a századfordulón. Az ébresztők második irodalmár, tudós nemzedékének képviselői (a cseh Jozef Jungmann, a cseh/szlovák Pavol Jozef Šafárik, a szlovák Ján Kollár és a horvát Ljudevit Gaj) az 1820/1830-as években megkezdték nemzeti agitációjukat, kulturális és tudományos szervező tevékenységüket. A folyamat a „mozgalmi szakasz”-ba akkor jutott, amikor František Palacký cseh történész vagy a szlovák Ľudovít Štúr fiatal nemzedékének jóvoltából elkezdődött a nemzeti agitáció lassú kiterjesztése a cseh és szlovák etnikum egészére.[12]

A 19. század első fele pánszlávizmusainak tipológiájához jó alapul szolgál Berkes Tamás felosztása, aki a (cseh) pánszlávizmusnak három rétegét különbözteti meg. Első rétegét az összehasonlító szláv tudomány kialakulása alkotja, amely a nyelvi és kulturális rokonság tényeit igyekszik rendszerbe foglalni. Ezt a „nyelvészeti pánszlávizmus”-t a második réteget jelentő „kulturális pánszlávizmus” követi, amely a „szláv kölcsönösség” tisztán kulturális indíttatású törekvéseit foglalja magába. Ezekre épül rá a „politikai pánszlávizmus” (amelynek kibontása nem jelen tanulmány feladata).[13]

Kísérlet a korai pánszlávizmusok fajtáinak, változatainak csoportosítására[14]

I. Berkes tipológiája nem tartalmazza a – pánszlávizmus összes fajtáját és változatát átitató – „szellemi, ideológiai pánszlávizmus”-t, a legkorábban megjelenő és a legszívósabban továbbélő fajtát.

1. A – szlávizmusnak, szláv gondolatnak is nevezett – ideológiai pánszlávizmus legszélesebb és legelvontabb változatát az 50–70 milliós *szláv nemzet*hez tartozó népek (közös származáson és nyelvrokonságon alapuló) egységének,

[12] Miroslav Hroch a modelljét az idők során tovább finomította. Bővebben lásd *Miroslav Hroch*: Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge University Press, Cambridge. 1985.; Koncepciójának rövid összefoglalása: *Uő*: National Self–Determination from a Historical Perspective. In: Nations of Nationalism. (Szerk.: Sukumar Periwal) Budapest, London, New York. 1995. 65–82. – A cseh nemzeti újjászületést ma már egyre többen tudományos (scholarly), agitációs (agitation) és tömeges (mass) fázisra osztják. Lásd például: Czech and Slovak national revival (Chapter 6.) http://folk.uio.no/stveb1/Chapter_6_Obrozeni.pdf (Utolsó letöltés: 2011. 01. 18.)

[13] *Berkes Tamás*: A cseh eszmetörténet antinómiái. Balassi, Bp. 2003. 193–194. (A továbbiakban: *Berkes*)

[14] A pánszlávizmus fajtáinak és változatainak tanulmányozásához jól használható egy közelmúltban kibocsátott angol nyelvű történelmi szemelvénygyűjtemény. Balázs Trencsényi, Michal Kopeček (ed.): Discourses of Collectiv Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945). Texts and Commentaries. Volume II. CEU Press, Bp. 2007.

összetartozásának az érzése jelentette, élén az egyedül független szláv állammal, Oroszországgal. A „szláv nemzet”- re elsőként a 18. század második felében két német bölcselő, August Ludwig von Schlözer (a szlavisztika megalapítója) és Johann Gottfried Herder (a pánszlávizmus legfőbb eszmei előkészítője) hívta fel a figyelmet.[15]

2. Ezekre a német szellemi alapokra támaszkodva, először Ján Kollár fejtette ki átfogó módon a *szláv kölcsönösség* elvont, eszmei lényegét. A pánszlávizmus első bibliájának tekintett költői főművében – az egy évtizedes gyarapodás után 1832-re 615 szonettre dagadó „Slávy dcerá”-ban, a „Szlávság” vagy „Dicsőség leányá”-ban – megjövendölte a (Pán-szláviához, Össz-Szláviához tartozó) szlávok nagyságát és jogait. Egységre, összefogásra szólította fel a *„nagy, ezerfejű nép”*-et.[16]

3-6. Kollár szláv kölcsönösségi elmélete, valamint ezt éltető szláv tudata és nacionalizmus ellenessége az 1830-as évektől már gátolta a szlovák és szláv nemzeti tudatok kialakulását, kiválását a szláv tudatból. A szláv népek között is megjelenő nemzeti különbségek és feszültségek elmélyülését nem sikerült megakadályozni. Felgyorsult a szláv tudat eróziója, a saját nemzettudatok és nacionalizmusok kiformálódása. A nagy szláv közösséghez tartozás eszméjén belül szűkebb változatok – *cseh–szlovák egységgondolat, szerb–horvát/délszláv/illír egységgondolat, nagyszerb gondolat, ausztroszláv gondolat* – jelentek meg.

7. Változás történt az Oroszországhoz, az orosz tudósokhoz való – sokszor kritikátlan – viszonyban is. Az 1830/1831-es oroszellenes lengyel felkelés kegyetlen megtorlása különösen polarizálta, oroszbarát és oroszellenes táborba sodorta a szlovák és a cseh nemzetébresztő értelmiséget, a lengyelekről nem is szólva. Mindenképpen gyengült Oroszország csodálata, a „nagy orosz testvér” iránti rajongás. A *russzofilizmus*ból és a szláv összetartozás illúzióiból való „kigyógyulást”, s egyúttal a nemzeti alapra helyezkedést, jól példázta az Oroszor-

[15] A szláv gondolat német megalapozóinak *„öntudatát valóságos szláv érzelem, sőt orosz patriotizmus hatja át; rajongással ünneplik Oroszországot és már a XVIII. század nyolcvanas éveire előre elkészítik azokat a fogalmakat, melyekkel később szinte napjainkig dolgoznak a szláv kérdés magyarázói”*. *Gogolák*: Pánszlávizmus. 125.

[16] A teljes művet lásd *Ján Kollár*: Básne. Knihovna Klasiku. Československý spisovatel, Praha. 1952. (A továbbiakban: *Kollár* 1952.) – Kollárra lásd még *Danczi Villebald dr.*: A pánszlávizmus első költői megjelenése. (Kollár János Slávy dcerája.) Pannonhalmi Szemle, 1942. XVII. évf. 2. sz.; *Kiss László*: Jan Kollár – a költő, tudós és politikus (1793–1852) In: „Emberek és eszmék…” Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2001. 165–182.; Jan Kollár szláv kölcsönösségi elmélete. MTESZ Heves Megyei Szervezete. Tudományos Közlemények 5. Felelős szerkesztő: Dr. Renn Oszkár. A Magyar Tudomány Napja. Eger, 2002. 61–69.

ságból hazatérő cseh Karel Havlíček Borovský, aki kiábrándultságának „A szláv és a cseh" című cikksorozatában 1846-ban határozottan hangot is adott.[17]

8. Havlíček jól érzékelte, hogy az – orosz nacionalizmus egyik változatát jelentő – szlavofilizmus jellegadó képviselői az 1840-es évek elejére nemcsak megismerkedtek Jungmann, Šafárik és Kollár szlávizmustól áthatott szellemi, tudományos és kulturális teljesítményeivel, hanem rögtön ki is sajátították azokat. A nyugati szlávizmussal telítődő szlavofilizmus *szlavofil pánszlávizmus*sá alakult át.[18]

II. A korai pánszlávizmusok második fajtáját az „irodalmi" jelzővel is illetett „kulturális pánszlávizmus" jelenti az 1780–1830-as években. A szláv nemzeti ébredés eme klasszikus időszakában a nyelvújítást, nyelvteremtést, a nyelvészetet, a formálódó irodalmi nyelven megszólaltatott költeményeket, prózát, a történetírást, valamint a szlávközi tudományos kapcsolatokat egyaránt áthatotta az össz-szláv szellemiség. A vizsgált időszak nemzetébresztőinek polihisztori mentalitásából fakadóan a legtöbb nemzetébresztő egy személyben is megtestesíthette a kulturális pánszlávizmus változatait. (Ján Kollár például nemcsak evangélikus lelkész és költő volt, hanem tudós és politikus is.)

1. A kulturális pánszlávizmus legkorábbi változata – a „nyelvében él a nemzet" felfogásból, a nyelv és a nemzet azonosításából fakadóan – *nyelvészeti, szlavisztikai* jellegű volt. Nyelvi közösséget feltételezett, miközben palléro zott irodalmi nyelveket és ezekre épülő nemzeti kultúrákat teremtett. A szláv nyelvközösség Schlözer-i víziója először a szláv összehasonlító nyelvtudomány atyjának, Josef Dobrovskýnak a nyelvészeti, nyelvújítói, szlavisztikai kutatásait inspirálta a 18. század végén/19. század elején. Dobrovský munkáit ugyan erősen átitatta az ideológiai pánszlávizmus, a szláv küldetéstudatból fakadó messianizmus és a russzofilizmus, de pánszlávizmusa nyelvészeti, szlavisztikai, tudományos keretek között maradt. A cseh szlavista nemcsak saját környezetére, hanem szlovák és szláv értelmiségi követőire (A. Bernolákra, J. Jungmannra, V. Š. Karadžićra vagy L. Gajra) is nagy hatással volt.[19]

---

[17] Az eredeti művet lásd: Slovan a Čech. In: Karla Havlíčka Borovského politické spisy. K vydáni upravil dr. Zdenek V. Tobolka. Díl I. V Praze, 1900. 28–102. – Lásd még: *Berkes*, 262–264.; *Černý* 1994/7–8. 114–116., 1994/9. 90–91.

[18] Václav Černý szerint a Kollár-féle pánszlávizmus nem volt más, mint *„a szlávizmusnak az okcidentális kultúrkoncepcióba való integrálására tett kísérlet"*. *Černý*, 1994/6. 51. – Két évtized múlva ez az ortodoxiával, keleties elemekkel átitatott szlavofil pánszlávizmus ***pánrusszizmus***sá, pánorosz politikai doktrínává transzformálódott. Lásd: *Černý,* 1994/7–8. 116.; 1994/9. 90–92.; 1994/10. 89. – Az orosz pánszlávizmus – B. H. Sumner: „Russia and the Balkans, 1870–1880" c. könyve szerint – nem más, mint *„összekötő láncszem a szlavofilizmus és a pánrusszizmus között"*. Idézi *Michael T. Florinsky*: Russia. A history and an interpretation in two volumes. The Macmillan Company, New York. 1953. 987.

[19] Az elmondottakra bővebben lásd *Hankó B. Ludmilla – Heé Veronika*: A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig. Bp. 2003. 159–162., 166–172; *Heé Veronika*: Az orosz kultúra és iro-

2. A formálódó irodalmi nyelveken megszólaló *költői, irodalmi pánszlávizmus*, amelynek fénykora az 1820/1830-as évekre tehető, a Herder által ihletett népdal- és népmesegyűjtést, a régi vagy új irodalmi nyelven írott költeményeket stb. egyaránt magában foglalta. Képviselőit is áthatotta a szláv közösséghez tartozás tudata, valamint a russzofilizmus, de a német-, a magyar-, sőt oroszellenesség is. A cseh irodalomtörténetet író Josef Jakub Jungmann, az irodalmi forrásokat hamisító Václav Hanka és az oroszbarát költő, F. L. Čelakovský ugyanúgy ide sorolható, mint a horvát P. Štoos vagy a szlovák Ján Hollý és Ján Kollár.[20]

3. Az 1830/1840-es évek *tudományos pánszlávizmus*a számos feladatának egyike a nemzeti történelem, irodalom és egyéb tudományok – lehetőleg saját nyelven történő – megszólaltatása, népszerűsítése, intézményeinek megteremtése volt. A tudományos pánszlávizmus atyjának tekintett Pavol Jozef Šafárik, valamint Josef Jakub Jungmann, František Palacký és Ján Kollár jóvoltából nagyhatású tudományos munkák születtek.[21]

Kibontakozott a szláv népek tudósai közötti egyre rendszeresebb együttműködés is, amelyre a – „pánszlávizmus" kifejezést 1840-től rendszeresen használó – magyar, illetve német ellenfelek egyre ingerültebben és dühösebben reagáltak. A Habsburg Monarchia szláv népeinek törekvései mögött kívülről szított ösztönzést, orosz politikai szándékot véltek felfedezni.[22]

Hiába szögezte le Ján Kollár tudományos főművének már a legelején, hogy ő egy pillanatig sem a szláv törzsek politikai egyesítésére, zavart és forradalmi lázadást, szerencsétlenséget okozó tevékenységére gondol. Védekezett a pán-

---

dalom cseh recepciója. In: Kroó Katalin (szerk.): Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I. Bp. 2006. 755–769.; *Berkes*, 156–167., 180–191; *Rátz* 2000. 51–59.; *Sziklay László*: A szlovák irodalom története. Akadémiai, Bp. 1962. 177–183. (A továbbiakban: *Sziklay* 1962.); *Arató Endre*: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Akadémiai, Bp. 1983. 46–60., 65–67.; *Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly*: Délszláv szomszédaink története. Bereményi, Bp. é. n. 43–47., 134–141. (A továbbiakban: Déli szomszédaink története); *Csuka Zoltán*: A jugoszláv népek irodalmának története. Gondolat, Bp. 1963. 175–183.

[20] Lásd *Bojtár Endre*: „Az ember feljő". Magvető, Bp. 1986. 19.; *Kollár* 1952. 15–16.; *Sziklay* 1962. 256–257.

[21] *Pavol Jozef Šafárik*: Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice. 1992.; *Ugyanő*: Slovanské starožitnosti. V Praze, 1862.; *František Palacký*: A cseh nép története Cseh- és Morvaországban. (Geschichte von Böhmen); A huszitizmus története. Európa, Bp. 1984. – *Ján Kollár*: O literárnej vzájomnosti. Vyd. SAV, Bratislava. 1954.

[22] Sziklay László szerint a „pánszláv*"* szót Szatócs Károly (Karol Kramarčik) dobta be a köztudatba 1840-ben. Kramarčik írását lásd *Daniel Rapant*: Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842. Diel II. Nákladom spolku Tranoscius v Liptovskom Svatom Mikulási, 1943. 20. dok. 65. – A „pánszláv" fogalomra lásd még *Sziklay László*: A magyar szlavisztika gyerekkorából. In: Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések. Madách, Bratislava. 1977. 84–85.; *V. K. Volkov*: K voproszu o proiszhozsgyenyii terminov „pangermanyizm" i „panszlavizm". In: Szlavjano–germanszkije kulturnüje szvjazi i otnosenyija. Izd. Nauka, Moszkva. 1969. 42.

szlávizmus vádja ellen, hiszen ő mindössze tudományos, irodalmi kölcsönösséget kíván. Molnár Sándor, Zmeskál Jób és a reformkori magyar politikusok (Széchenyi Istvántól Wesselényi Miklósig vagy Kossuth Lajosig) sem neki, sem az illír mozgalom vezetőinek nem hittek. A szláv tudósok barátkozása mögött élet-halál harccá fajuló politikai végveszélyt – orosz befolyást, szláv politikai államalakítást, a magyarok és a németek ellen indítandó nemzeti háborút, végső soron nemzethalált – vizionáltak.[23]

III. Az 1830/1840-es évek fordulója már valóban a többé-kevésbé szervezett együttműködés, a szlávközi kapcsolatok mozgalmi szakaszának, valamint a nemzeti öntudatok kialakulásának a kezdete volt. Ezek a változások már a „szláv nemzet" (nyelv)nemzetekre töredezését, valamint a kultúrnemzeti törekvések politizálódását mutatták. Körvonalazódott az egy nyelven beszélők által lakott nemzeti terület körülhatárolásának az igénye. 1848 tavaszára megszülettek az első átfogó nemzeti programok. Az 1840-es évekre tehát a kulturális pánszlávizmus politikai tartalommal telítődött. Megkezdődött a „politikai pánszlávizmus"-ra való átmenet.

1. Nem tagadjuk a politikai pánszlávizmus bizonyos *korai előképei*-t, noha Jurij Križanić 17. századi politikai javaslatának nem lett folytatása. Az orosz–szerb politikai-katonai együttműködést sem a délszlávok vagy a balkáni pravoszláv népek iránti elsődleges érdeklődés motiválta 1804 után, az 1. szerb felkelés idején (bár a szlávok, illetve a pravoszlávok iránti szolidaritás régóta része volt az orosz gondolkodásnak). Ezektől fontosabb volt az orosz kormányzat hagyományos törökellenessége és bizánci/balkáni aspirációja. Tény, hogy a 19. század első felében néhány szlávimádó orosz katonától, tudóstól, szlavistától nem volt idegen egy orosz protektorátus alatt létrehozandó föderatív balkáni szláv állam, illetve az orosz politikai fennhatóság kiterjesztésének gondolata Európában. A szlavizmussal telítődő orosz nacionalizmus, a szlavofil pánszlávizmus képviselőinek eme javaslatait azonban I. Sándor és I. Miklós még nem karolta fel.[24] A kulturális pánszlávizmus cseh, szlovák horvát vagy szerb képviselői között is lehettek olyanok, akiknek – politikától látszólag mentes – tevékenysége mögött politikai hátsószándék rejtőzhetett. Többen Ján Kollárt, Josef Jungmannt, az ugyancsak cseh Anton Mareket vagy Ljudevit Gajt is ilyennek gyanították.[25]

---

[23] *Molnár Sándor*: A' szláv népek. Athenaeum. Első félév, 35. szám. 1841. március 23. 548.

[24] Ez nem zárta ki, hogy pl. 1830-ban a lengyel felkelést vérbefojtó I. Miklós ne tehetett volna (hagyományos birodalomnövelő szellemiséget tükröző, orosz küldetéstudattól és szláv rokonsági érzettől áthatott) politikai nyilatkozatot. Lásd: *Romsics* 1997. 12. – A fentiekre lásd még: *Rátz* 2000. 83–97.; *Gecse*, 39–58.; *Fadner* 36–72.

[25] *Rátz* 2000. 117–118., illetve 55.; *Wagner Ferenc*: A szlovák nacionalizmus első korszaka. A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének dolgozatai 1. szám. Bp. 1940. 32.

2. Ez utóbbi példa is mutatja, hogy a politikai pánszlávizmus Habsburg Birodalomban megjelenő változatai szellemi-ideológiai és kulturális alapokra támaszkodtak. A *csehszláv/csehszlovák egység gondolata* szervesen fejlődött ki a szláv nemzet és az össz-szláv összefogás már ismert felfogásából. Az imaginárius szláv nemzet fő törzseinek és nyelveinek egyike a cseh volt, amelynek csupán – tagolatlan, önállótlan, alárendelt – részét képezték a szlovákok. A herderi nemzetfelfogás értelmében a nyelvi egység népi egységet is jelentett és viszont. Ráadásul a szlovák evangélikusok egyházi irodalmi nyelve régóta a huszita biblia elavult cseh nyelve (a bibličtina vagy čeština) volt. Nem csoda, ha a cseh nyelvészekben (először Josef Dobrovskýban) hamar kialakult a csehekkel egy nemzetnek tartott szlovákok iránti nyelvi-kulturális, majd politikai érdeklődés.[26]

3. Ez a cseh–szlovák nyelvi, népi és politikai egység alkotta a pillérét a cseh értelmiség körében az 1840-es években megjelent *ausztroszlavizmus*nak. Ez a koncepció a formálódó német pángermán és orosz pánszláv/pánorosz törekvések satujába szorított kis cseh nemzet fennmaradását a monarchia lakosságának többségét alkotó szlávok (különösképpen a csehek, a szlovákok és a horvátok) politikai összefogásától, a Habsburg-dinasztia és (szláv támogatásra szorult) birodalma megőrzésétől, illetve a szláv többség érdekeinek megfelelő átalakításától, föderalizálásától remélte, természetesen cseh vezetéssel. Az ausztroszlavizmus első érett politikai változatai – az elődök (Josef Dobrovský, a szlovén Jernej Kopitar és a cseh Jakub Malý) nyomán – Karol Havlíček Borovskýhoz és František Palackýhoz köthetők a 1840-es évek második felében.[27]

4. A politikai pánszlávizmus másik, délszláv változata az – Arató Endre által politikai jellegű nyelvi-kulturális mozgalomnak minősített – *illírizmus* volt, a szűkebb szerb–horvát és tágabb délszláv egység *nagyhorvát program*ja. Mint ismeretes, indulásakor ugyancsak a „szláv nemzet"-hez tartozás szellemi, nyelvi-kulturális forrásaiból táplálkozott.[28] Ljudevit Gaj 1836-ban elfogadta a szerb Vuk Stefanović Karadžić nyelvi reformját, ami a Hercegovinában beszélt ún. štokav dialektust tette meg a szerb irodalmi nyelv alapjának, a Gaj által tervezett

---

[26] *Niederhauser* 1977. 77. – Az össz-szláv eszméből kinövő csehszláv/csehszlovák egységgondolat ausztroszlavizmussá változásáról lásd *Jaroslav Šolc*: Slovensko v českej politike. M. O. Enterprise, Banská Bystrica. 1993. 7–22.

[27] Az ausztroszlavizmusra bővebben lásd: *Niederhauser* 1977. 76–79., 280–281.; *Romsics Ignác*. A Habsburg Birodalom föderalizálási tervei. Európai Utas, 2001/4. 13–22.; *Berkes*, 258–261.; *Černý,* 1994/7–8. 117–125.; *Jan Havránek.* Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában. In: Szarka László (szerk.): Csehország a Habsburg-monarchiában. Gondolat, Bp. 1989. 103–131.; Niederhauser Emil (szerk.): Kelet-Európa 1789–1900. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény, 4. kötet. Tankönyvkiadó, Bp. 1968. 105–106. (A továbbiakban: Szöveggyűjtemény 4.); *Ivan Pop*: Austro–slavism. In: Encyclopedia of Rusyn History, 21.

[28] *Perényi József – Arató Endre*: Jugoszlávia története. Tankönyvkiadó, Bp. 1974. 90. – Az illírizmusra részletesen lásd *Dr. Szegedy Rezső*: Az illyrismus és Gaj Lajos levelezése. Századok, 1912. 1–5. közlemény. (A továbbiakban: Szegedy, 1–5. közlemény)

szerb–horvát irodalmi nyelv bázisának. Az óvatos és osztrákokhoz lojális Gaj talán magának sem merte bevallani, hogy nyelvi-kulturális mozgalmának rejtett politikai céljai is vannak, hogy végső soron egy horvát vezetésű nagy délszláv állam megteremtésére irányulnak.

A „horvátok Széchenyije", Janko Drašković gróf viszont nem kertelt. „Dissertatio"-jában már 1832-ben politikai jellegű programot hirdetett.[29] A politikai szakaszába lépő illírizmus hamarosan kétfelé ágazott. Az első lépésben horvát vezetéssel a Monarchián belül élő délszlávok főleg katolikus részét kívánták egyesíteni. Erre a bázisra támaszkodva, a távolabbi célok között szerepelt az összes délszláv Monarchián kívüli egyesítése.[30]

5. Az 1840-es évek első felében azonban az egységes szerb–horvát irodalmi nyelv és illír/délszláv nemzet horvát vezetéssel történő megteremtésére irányuló törekvés a töröktől már csak jelképesen függő szerb állam politikusainak a növekvő ellenállásába ütközött. 1844-ben Ilia Garašanin szerb belügyminiszter kidolgozta a széttagolt szerbek, illetve a délszlávok szerb vezetéssel történő politikai egyesítésének *nagyszerb, pánszerb program*ját. Garašanin már nem foglalkozott a délszlávok nyelv-kulturális egységével, az illír ősökkel és nevekkel. „Tervezet"-ében, Načertanie" című emlékiratában a szerb állam hódító-terjeszkedő törekvéseinek átfogó tervét vázolta fel a délszlávok által lakott területek egyesítése céljából, a török és az osztrák birodalom rovására.[31] A magyarországi szerbek és horvátok érdekazonossága azonban egy területen – minden megosztottság ellenére – erős maradt. Közös ellenségüknek a magyarokat tekintették, s ezt 1848 nyarától fegyverrel a kezükben bizonyították is.[32]

---

[29] Szöveggyűjtemény 4. 112.

[30] Az illír mozgalom 1843 – az első horvát politikai párt megalakulása – után sem használta a „horvát" szót, amelyet a délszláv egységet elvető magyar–horvát párt, a „magyarónok" sajátítottak ki maguknak. *Barbara Jelavich*: A Balkán története I. Osiris – 2000. Bp. 1996. 272.

[31] A szerb emlékirat szerb szövegét és magyar fordítását közli *dr. Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története II. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1930. 1–26.

[32] Az illírizmusra és a nagyszerb törekvésekre lásd: Déli szomszédaink története, 58–63., 134–141.; *Niederhauser Emil*. Illírizmus és nagyszerb tervek. História, 1992/4.; *Wolfgang Kessler*: Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien (1790–1848). Oldenbourg, München 1981.; *Wolf Dietrich Behshnitt*: Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Oldenbourg, München. 1980. (III. Typologie des Nationalismus bei Serben und Kroaten, IV. Nationalismus bei den Serben, V. Nationalismus bei den Kroaten: 44–230.); – A régi irodalomból *Miskolczy Gyula*: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. I–II. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1928.; Szegedy, 1–5. közlemény; *Platon Kulakovszkij*: Illirizm. Isszledovanyije po isztoriji horvatszkoj lityeraturi perioda vozrozsgyenyija. Varsava. 1894. (Otgyel 1–6.: 82–316.); *A. N. Pipin – V. D. Szpaszovics*: Isztorija szlavjanszkih lityeratur. Sz-Petyerburg. 1879. (Glava vtoraja: Jugo-szlavjanye, 138–303.).

Kozári József – Vizi Sándor

Adalékok az 1956-os magyar forradalom katonai eseményeihez. Az aszódi 15. gépesített ezred a forradalomban

A jelen munka alapjául szolgáló dokumentumokat a Honvéd Vezérkar főnökének 02-es számú parancsa hívta életre, melynek rendelkezése értelmében az egységparancsnokságoknak jelentést kellett készíteniük az 1956. október 23-án kezdődő eseményekről. A birtokunkban lévő dokumentum meglehetősen hiányos, esetenként nehezen hihető elemeket is tartalmaz, de jelen formájában is figyelemreméltó, s más adatokkal összevetve hasznos adalékokkal szolgálhatnak az 1956-os forradalom katonai eseményeinek történetéhez. Ezért a jelentés mellett figyelembe vettük mindazokat a kiadványokat, amelyek tartalma valamilyen módon érinthette az aszódi ezred történetét, s mindezeket kiegészítettük olyan szemtanuk visszaemlékezéseivel, akik az események részesei voltak.

A Magyar Néphadsereg 15. gépesített ezrede, amely 1956. október 23-án a Pest megyei Aszód községben állomásozott 1950. április 15-én alakult meg Piliscsabán, majd alakulását követően április 17-én Rétságra helyezték, ahonnan 1951-ben települt Aszódra. Aszódon a 11. harckocsi-hadosztály alárendeltségébe került. Hadrendi megnevezése MN 3715 volt, melyet a civil lakosság csak mint Pf.: 6671-et ismert. Az alakulat keret ezredként folytatott kiképző tevékenységet. Csapatzászlaját a Kőbányai Textilművek adományozta, melyet 1952. április 1-jén vettek át.[1]

Aszód Pest megyében, Budapesttől északkeletre, a róla elnevezett járás központjában helyezkedik el. A település fontosságát növeli, hogy mind a Budapest–Miskolc főközlekedési út, mind a Budapest–Miskolc vasútvonal keresztülhalad rajta. De itt csatlakozik a fővonalhoz a Vác–Balassagyarmat szárnyvonal is.

A település két laktanyájában állomásozott Fülöp Pál őrnagy parancsnoksága alatt az aszódi ezred, amely gépkocsizó lövészzászlóaljak mellett egy harckocsizászlóaljjal is rendelkezett, s így gépesített alakulatnak számított.[2]

---

[1] Adatok a 37. Savaria Gépesített Lövészdandárról. A 37. Savaria Gépesített Lövészdandár Csapatmúzeuma

[2] A 15. Gépesített ezred jelentés (továbbiakban jelentés) Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban HL) 1956-os gyűjtemény 3. csomó

1956 őszén az ezred életében az egyik legfontosabb esemény a harckocsik téli üzemmódra való átállítása volt. A harckocsi-zászlóalj T 34/85 típusú tankjai, amelyek már a második világháborút is végigharcolták, egy motorcsere után kerültek a magyar hadsereg tulajdonába, tehát nem számítottak igazán modern haditechnikának. Minden ősszel és tavasszal át kellett állítani őket téli, illetve nyári üzemmódra. Ehhez a kezelőknek szét kellett szerelni őket, majd a következő műveleteket kellett végrehajtaniuk: mosás, csiszolás, zsírtalanítás, zsírzás, a hűtőrendszer fagyálló folyadékkal való feltöltése, és a kenőanyagok cseréje a „Z" tengelyeknél. (Napjaink katonai szakértője szerint ebben az esetben a visszaemlékező túloz. A harckocsikat nem kellett szétszerelni. A téli átállás pusztán karbantartást, ellenőrzést és fagyálló feltöltést jelentett) Az átállás október közepén kezdődött, és két hét alatt kellett végrehajtani. A szerelők reggel 8 órától 17 óráig dolgoztak a harckocsikon, s mivel nagy szakértelmet igénylő tevékenységről volt szó, így csak a leszerelésre váró öreg katonák foglalkozhattak vele. Mivel ők addig nem szerelhettek le, amíg a munkálatok be nem fejeződtek, természetes, hogy igyekeztek minél gyorsabban elkészülni. Ezért ha kellett, a hivatalos munkaidő befejeztével, a tisztek távozása után visszaszöktek a szerelőcsarnokokba, és titokban tovább dolgoztak. Ennek köszönhető, hogy október 23-ra az aszódi ezred harckocsijai már átálltak a téli üzemmódra.[3]

Az aszódi alakulat tisztjei és katonái meglehetős elszigeteltségben éltek a helyőrségben. Az országos politikáról vajmi keveset tudtak, mivel erről semmiféle tájékoztatást nem kaptak. A legtöbb információt a lakosságtól szerezték, olyképpen, hogy a laktanyák előtt az aszódi vasútállomásra igyekvő, vagy onnan hazatérő járókelőkkel szóba elegyedtek. Aszódról és környékéről ugyanis rengetegen jártak dolgozni Budapestre s ezeknek el kellett haladniuk a kartali úti laktanya előtt. Az kétségtelen, hogy pontos, valósághű adatokat nem kaptak, de azt mindenképpen érzékelhették belőlük, hogy a polgári lakosság körében növekszik a nyugtalanság.

1956. október 23-án először 20.55-kor érkezett parancs az ezredhez, melynek értelmében riadókészültségbe helyezték az 1. Zászlóaljat. Ezt követően 22.30-kor a vezérkar riadóztatta az egész ezredet, azzal az utasítással, hogy gyors ütemben vonuljon a fővárosba, és a Parlament előtt tüntető tömeget oszlassa szét.[4] Ez utóbbi időpontot több forrás is megerősíti.[5] Azt is parancsba kapták, hogy az éles lőszert külön gépkocsikra málházzák, de a fegyvereket nem tölthetik be.[6]

---

[3] Szanda István nyugalmazott honvédtiszt, az alakulat egykori harckocsi-század parancsnoka közlése. A szerző birtokában lévő, Babecz Norbert által készített interjú

[4] Jelentés HL 3. csomó 420.

[5] a 7. Gépesített hadosztály jelentése HL. 3. csomó 395.

[6] *Horváth Miklós*: 1956 katonai kronológia 1993. 11.

Az első zászlóalj 250 katonája 21.45-kor hagyta el a laktanyát, és 23.10-re érkezett a Parlament elé, ahol nem talált tüntetőket, de eligazítót sem. Ezért parancsnoka a közeli Honvédelmi Minisztériumba ment parancsot kérni. Ott Bata István minisztertől azt az utasítást kapta, hogy vonuljon a Timót utcai fegyverszertár védelmére, ahol a miniszter ismeretei szerint már harcok folytak. Arra is parancsot kaptak, hogy fegyvereiket nem tölthetik meg, mert, – mint a miniszteri utasítás tartalmazta – „a népre nem kell lőni." 23.45-kor a zászlóalj elindult a Timót utcába, de a parancsnok – látva az utcán kialakult helyzetet – a miniszteri parancs ellenére katonáit utasította a fegyverek megtöltésére. Az alakulat a Duna part–Soroksári út–Gubacsi út útvonalon indult a raktárhoz, melynek közelébe érve a Gubacsi út–Timót utca kereszteződésében az ottani lakótelepről (amelyet a korabeli szóhasználat Dzsumbujnak nevezett) és a gyárépületekből erős tüzet kapott. Azt is észlelte, hogy fegyveres civil csoportok támadják a katonai raktárat. A civilek fegyvereiket a közeli Lámpagyárból szerezhették, amely köztudottan fegyvereket gyártott, s amelyet a felkelők már korábban elfoglaltak. Az alakulat viszonozta a tüzet. A tűzharc alatt két kézigránát is eltalálta a katonákat. Az egyik a parancsnoki kocsiba esett, a másik pedig egy főhadnagy fejét találta el. Sebesülés azonban nem történt, mert a gránátokból nem távolították el a biztosítószegeket, ami azt bizonyítja, hogy a gránátok elhajítói nem rendelkeztek katonai ismeretekkel. A katonák a tűzben gépkocsiról szálltak, majd golyószóró és géppuskatűz biztosítás mellett benyomultak a raktárba, ahol azonnal megszervezték annak védelmét. Az ostromlók nem hagytak fel a támadással, így a harc október 24-én hajnali 4 óráig tartott.[7]

Miközben az ezred egyik alakulata már a Timót utcában harcolt, megindult Aszódról a második zászlóalj is. A második lépcső 22.35-kor hagyta el a laktanyát, majd miután Budapest határában találkozott eligazítójával, egy repülő alezredessel, annak irányítása alatt a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiára vonult, ahová 24-én éjjel 1 órakor érkezett meg. A megérkezést követő perceket az ezred jelentése a következőképpen örökítette meg: „A beérkezés után a zászlóalj azt a parancsot kapta, hogy a gépkocsikról senki le nem szállhat, legyenek harckészek. Ugyanabban az időben az akadémia tisztjeinek egy része körbefogta a katonákat, és arra buzdította őket, hogy tagadják meg a parancsot, és ne lőjenek a népre, hanem menjenek az ÁVH-sok ellen a Stúdióhoz. Ezt csak úgy tudtuk elszigetelni, hogy az ott hangadó tiszteket eltávolították a zászlóalj tisztjei a gépkocsiktól."[8]

Október 24-e folyamán a zászlóalj több feladatot is teljesített. 24-én éjjel 2 órakor az akadémia parancsnoka, Márton ezredes arra utasította őket, hogy az általa kinevezett parancsnok – egy repülő alezredes – vezetésével foglalják visszza a józsefvárosi telefonközpontot. A telefonközponthoz érve, ott csak katoná-

[7] Jelentés HL 3. csomó 420–421.

[8] Jelentés HL 3. csomó 422.

kat találtak.[9] Ezzel az eseménnyel kapcsolatosan azonban más adatok is napvilágot láttak. Berki Mihály Hadsereg vezetés nélkül c. könyvében, és Horváth Miklós katonai kronológiájában azt olvashatjuk, hogy a józsefvárosi telefonközpontot a támadók még az aszódiak előtt elfoglalták, megrongálták, majd távoztak.[10] Erről az aszódi ezred jelentése nem tud.

Az alezredes parancsára visszatértek az akadémiára, de még szinte oda sem értek, amikor 3.00 órakor újabb parancs értelmében a Danuvia gyárhoz kellett vonulniuk. A hírek szerint ugyanis a felkelők a gyár területén raktározott nagy mennyiségű fegyvert és lőszert szerették volna birtokba venni, s az aszódiaknak ezt kellett volna meghiúsítaniuk. Amire azonban az Angol utcába értek, a gyár már üres volt.[11] Berki Mihály viszont úgy tudja, hogy az aszódiak 04.00. órakor kaptak parancsot az indulásra. Horváth Miklós pedig arról számol be, hogy „az aszódi gépesített lövészezred állományából két egyenként 50 fős harccsoportot rendeltek ki a Szabad Nép székháza és a Danuvia gyár őrzésére”.[12]

Még ugyanezen a napon 10.00 órakor a körvasút töltésének környékére vezényelték őket. A feladatuk fegyveres csoportok felszámolása volt, de a helyszínre érve nem találtak fegyvereseket. Ezek után 18.00 órakor az országos pártközpontba rendelték őket, ahonnan a Honvédelmi Minisztériumba kellett menniük. Ott a minisztertől a Vörös Csillag nyomda elfoglalására kaptak parancsot. A nyomda elfoglalásáról jelentésünk a következőket írja: „A HM beosztott tisztjei közül kértünk egy főt, aki az oda vezető utat mutatja. Sajnos erre senki nem vállalkozott. Ettől függetlenül elindultunk, és a Nagy Ignác utcában a felkelők megtámadták a zászlóaljat. A tűzharcban Keizinger István tizedes életét vesztette. A tűzharc során az egység fele visszavonult, a másik fele (kb. 100 fő) – amely a jelentés egy későbbi megállapítása szerint az ostrom során a Marx tér felől is tüzet kapott – elfoglalta a Vörös Csillag nyomdát, ahova benyomulva „nagy csodálkozással láttuk, hogy a nyomdát rendőrség és ÁVH-sok tartják megszállva.”[13] A nyomda ostromával kapcsolatosan azonban egyéb furcsaságok is tapasztalhatóak. Mint az az egri ezred jelentéséből, és Éles Zoltán főhadnagy visszaemlékezéseiből kitűnik, a Vörös Csillag nyomdában ott voltak az egri ezred katonái is. Ha a nyomda védői és ostromlói tűzharcba keveredtek, akkor ez azt jelenti, hogy a minisztérium rendelte ki az objektum védőit és a támadóit is, hiszen az egrieket október 24-én 16.30-kor rendelték oda a védelmet megerősítendő, 19.00 óra körül pedig az aszódiakat küldték rájuk ostromolni. Ez a mi-

[9] Uo.

[10] *Berki Mihály*: Hadsereg vezetés nélkül Bp., 1989. 50. és *Horváth Miklós*: 1956 katonai kronológia 1993. 14–17.

[11] Jelentés HL 3. csomó 422.

[12] Ld. a 10. jegyzetnél idézett munkákat

[13] Jelentés HL 3. csomó 423.

nisztérium abszolút tájékozatlanságát mutatja.[14] A zászlóalj egyik fele tehát megszállta a Vörös Csillag nyomdát, a másik felét pedig, amelyik a tűzharc elől visszavonult, október 25-től a Honvédelmi Minisztérium védelmére rendelték.

Október 26-án hajnalban a nyomda épülete ismét tüzet kapott a felkelőktől, ami arra késztette az aszódi részleg parancsnokát, hogy engedélyt kérjen a szomszédos épületek megtisztítására. Mikor az engedélyt megkapták két csoportot indítottak útnak, melyek a jelentés szerint a következő eredményeket érték el: „ennek során körülbelül 150–200 fő felkelőt és majdnem dupla mennyiségű fegyvert fogtak el, illetve zsákmányoltak. A felkelők nagy részénél lopott, rablott holmit találtak, készpénzt, ruhaneműt, italt, órákat stb. A felkelők túlnyomó része 20 éven aluli volt. A foglyok később a Gyűjtőfogházba kerültek."[15] A jelentésnek ezek a megállapításai némi kétséget támasztanak a kutatóban, hiszen 200 állig felfegyverzett ember foglyul ejtése a lényegesen kisebb létszámú aszódiak által, emberfeletti teljesítmény lehetett, de akár népmesei elemnek is tűnhet. Október 28-án az alakulatot leváltották a nyomda védelméről, és a minisztériumba vonták vissza, ahol csatlakozhatott a zászlóalj ott tartózkodó részéhez. 30-áig ott tartózkodtak, majd a béke helyőrségükbe visszarendelő parancsot kaptak. Ők azonban, hosszas próbálkozás után, érintkezésbe tudtak lépni ezredparancsnokukkal, aki másként rendelkezett, s így 31-jén bevonultak a budaörsi úti híradó laktanyába.

Miközben a második zászlóalj Budapest legkülönbözőbb helyein teljesített szolgálatot, addig az első a Timót utcai lőszerbázis védelmét látta el. Már 24-én védőkörletet létesítettek az objektum pesterzsébeti oldala mentén, és géppuska, valamint golyószóró tűzfészkeket telepítettek. A védők elszántan készültek a harcra, és kijelentették, amíg ők ott vannak, az objektumot senki sem foglalhatja el. Október 25-én hajnalban támadás indult a raktár ellen, melynek során az ezred törzsfőnökének helyettese életét vesztette. A nap folyamán és éjszaka még több erős támadást kellett visszaverniük. Egyik alkalommal az ostromlók egy tehergépkocsival a szertár főbejáratának közvetlen közelébe jutottak, ahonnan a védők kézigránátokkal verték vissza őket. Bár sem halottak, sem sebesültek nem maradtak a helyszínen, a támadóknak több sérültjük is lehetett, amit valószínűsít, hogy a zsákmányolt teherautón vérnyomokat találtak.[16]

Október 27-én 21.00 órakor a védelem parancsnokát telefonon értesítették, hogy 22.00-kor mintegy 1000–1500 felkelő támadást indít a szertár ellen. A telefonáló felhívta a parancsnok figyelmét arra is, hogy ne lőjön, az rengeteg áldozatot követelne. A hír megosztotta a védőket. Többen, – különösen az Országos Légoltalmi Parancsnokság ott tartózkodó részlegének parancsnoka –

[14] *Kozári József*: A 6. Gépesített ezred története 1956 október 23-a és október 30-a között Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Eger., 1995. 88.

[15] Jelentés HL 3. csomó 423.

[16] Jelentés HL 3. csomó 421.

kijelentették, hogy nem hajlandók lőni, egyébként is, a hadsereg egy része már átállt a felkelőkhöz. Az OLP-ről odarendelt parancsnok arra is felhívta a figyelmet, hogy aki lő, az később ezért felelni fog. A védelem parancsnoka ennek ellenére támadás esetére fegyverhasználatot rendelt el, és a parancsszegőknek főbelövést helyezett kilátásba. Így a védelem szilárd maradt, és a fegyverraktár kapui csak a kormány rendeletére nyíltak meg.[17] Október 30-án 11.00-kor a kiskunhalasi ezred egy százada váltotta fel az aszódiakat, akik a hadosztályparancsnok utasítására először a Maros utcai ÁVH laktanyába mentek, ahová 14 órakor érkeztek meg, majd innen 31-én 11.00 órakor a Budaörsi úti híradó laktanyába vezényelték őket. Ott helyezték el az ezred többi alakulatát is. Az ezred tehát október 31-én – 60 fő kivételével, akik a helyőrségben maradtak – ismét együtt volt, hiszen 29-én a páncélos zászlóaljat is a fővárosba rendelték. Az aszódi harckocsik november 1-jén vonultak a budapesti Petőfi laktanyába, a Budaörsi útra. Forrásunk nem szól arról, hogy a páncélosok mikor indultak és érkeztek, de egy hajdanvolt résztvevő visszaemlékezése alapján, nagy valószínűséggel november 1-jéről van szó. Az egykori harckocsiszázad-parancsnok szerint: „délután két óra körül kaptuk a parancsot és 5 óra tájban indultunk a hármason (3. Főközlekedési út K. J.). Talpon mentünk, már sötét volt. Ahogy Gödöllőn, Kerepesen majd Kistarcsán áthaladtunk, a temetőkben mindenütt égtek a gyertyák. A sok száz gyertyaláng a harckocsiból nézve furcsa érzéseket keltett bennünk. Nem tudtuk mire megyünk föl Pestre, forradalom van, vagy ellenforradalom, harcba vetnek e bennünket vagy nem. Az útról számomra ez volt a legemlékezetesebb. Pest határáig önállóan mentünk, ott várt egy eligazító tiszt, aki a Sztálin hídon (a mai Árpád híd K. J.) keresztül a budai Petőfi laktanyába vezetett bennünket. Ahogy átértünk a hídon rövid pihenőt tartottunk, mert meg kellett várni a lemaradt harckocsikat. A zászlóalj 31 harckocsijából egyet nem tudtunk beindítani, így az Aszódon maradt. Útközben még három lerobbant, egy a bagi elágazásnál, egy Kistarcsa környékén, a harmadikra már nem emlékszem pontosan. 27 harckocsival érkeztünk, úgy 23 óra tájban a laktanyába."[18]

Akad forrás, amely arról számol be, hogy az aszódiak november 1-jén a déli órákban érkeztek a Petőfi laktanyába.[19] Ezt az ezred jelentése és a visszaemlékezés egyaránt cáfolja, amelyek szerint a lövészzászlóaljak október 31-én, a harckocsizók november 1-jén érkeztek oda, de a páncélosok sem a déli, hanem a késő éjszakai órákban. A hadosztály jelentésében előforduló tévedés oka feltehetően az, hogy a hadosztályparancsnok november 1-jén délre rendelte az ezredet a Petőfi laktanyába a 33. harckocsiezreddel, és a 8 gépesített ezreddel együtt, s a

[17] Uo. 422.

[18] Szanda István egykori századparancsnok visszaemlékezése. A szerző tulajdonában lévő, Babecz Norbert által készített interjú.

[19] A 7. Gépesített hadosztály jelentése HL 3. csomó 401.

dokumentum összeállítói nem a valós eseményeket vették figyelembe, hanem a parancs szövegét.[20]

Az ezred november 1-je és 4-e között több feladatot is kapott, illetve hajtott végre. Például a Parlament védelmét, a Külügyminisztérium őrzését, és a Sztálin híd biztosítását. A Parlament védelmét az aszódi 1. zászlóalj látta el a 33. Harckocsiezred egyik zászlóaljával közösen Mecséri János parancsnoksága alatt.[21] Bár a jelentés nem szól róla, de más forrásból megtudhatjuk, hogy az aszódi ezred tisztjei is részt vettek annak a magyar kormányküldöttségnek a biztosításában, amely Tökölre ment, hogy tárgyaljon a szovjetekkel.[22] Ezt megerősíti az ezred egyik volt tisztje is, aki név szerint felsorolta azokat az aszódi tiszteket, akiket a magyar kormánydelegációval együtt tartóztattak le Tökölön, s akik személyes beszélgetés során mesélték el élményeiket az adatközlőnek.[23]

Azokban a napokban a katonák hangulata a Petőfi laktanyában forrásaink alapján a következőképpen jellemezhető: „rengeteg újságot hoztak a laktanyába, amelyek a forradalom teljes győzelméről írtak. Akik a városban teljesítettek szolgálatot, már nem viselték a címert a sapkájukon, nem tudtuk, hogy ezt parancsra tették-e, mert nekünk senki sem szólt, így mi továbbra is viseltük a régit. Több gépkocsi jött nemzetőrökkel, és fegyvereket vittek ki a laktanyából. Mi nem igazán értettük mi van. Eddig ellenük harcoltunk, most egy oldalra kerültünk? Úgy éreztük, valami nincs rendben. Nem tudtuk, hová tartozunk. Bizonytalanok voltunk.”[24] Ugyanakkor az ezred jelentése arról tájékoztat, hogy a tisztek nagy többsége úgy döntött, hogy a szovjet hadsereg ellen értelmetlen harcolni, s a személyi állomány nagy többségének is az volt a véleménye, hogy a Vörös Hadsereg ellen nem harcol. Voltak ellenvélemények is, de a többség hangulatát látva elhallgattak.[25]

November 4-én hajnalban az ezredet riadóztatták. Szendi Dezső alezredes, aki Mecséri Jánost helyettesítette a hadosztályparancsnoki beosztásban, 4.00 órakor azt a parancsot adta, hogy az ezred sorakozzon fel oszlopban a Németvölgyi útra. Miközben a parancs végrehajtására készültek, s éppen a forgalomszabályozókat indították útnak, egy szovjet páncélos oszlop vonult el a laktanya előtt. A szovjet páncélosok láttán Szendi alezredes parancsot adott a laktanya védelmének megszervezésére. A védelmi előkészületeket – a 33. harckocsiezred páncélosainak mozgását – észlelve a szovjet tankok tüzet nyitottak a laktanyára. A szovjet tűz mintegy másfél óráig tartott. Ez alatt az ezred személyi állománya 20–30 fő kivételével az elhelyezési körlet pincéjében tartózkodott. A távollévők

[20] Uo. 402. Valamint Jelentés HL 3. csomó 422–423.

[21] Jelentés HL 3. csomó 425.

[22] *Kő András – Nagy J. Lambert*: Tököl, 1956. Publica, 1992. 15.

[23] Lásd a 18. jegyzetnél idézett forrást.

[24] Uo.

[25] Jelentés HL. 3. csomó 425.

a gépkocsik körül voltak, s csak később mentek le a pincébe. Közülük négyen könnyebben meg is sebesültek. A tüzelés beszüntetése után reggel 7 órakor a szovjet egység parancsnoka felszólította az alakulatot a fegyverletételre. Erre rövidesen sor is került, s az állományt a szovjetek fogságba vetették. 17 óráig voltak őrizetben, majd golyószórók fedezete alatt a laktanya udvarára terelték őket, ahonnan egy szovjet ezredes parancsára mindenkit szabadon engedtek.[26]

A november 4-i eseményeket egy hajdanvolt résztvevő a következőképpen mondta el. „Még sötét volt, amikor riadóztattak bennünket. Úgy négy-öt óra felé lehetett. Nem emlékszem pontosan. A századomból senki nem hiányzott. A hangulat az otthoni próbariadókéhoz volt hasonló. A harckocsimhoz siettem. Az udvaron ott álltak századonként oszlopokban az esztergomi, a piliscsabai és az aszódi harckocsik. A kaputól távolabb lévő oldalon az utolsó előtti oszlop első kocsija volt az enyém. A laktanya udvarán mintegy 70–80 harckocsi sorakozott századonként, tehát 10-es oszlopokban. A kapuhoz legközelebb álltak az esztergomiak, mellettük a piliscsabaiak, és a végén mi. Az aszódi zászlóalj középső oszlopa volt az én századom. Az udvaron a riadókor szokásostól eltérő mozgást nem tapasztaltam, ám amikor a kocsihoz értem, a kapu környékéről egy piros rakétát lőttek fel. Erre elszabadult a pokol. A rakétajelre a Budaörsi úton vonuló szovjet harckocsik ráfordultak a laktanyára. Egyikük csővel hátrafelé betörte a kaput. Ezután még vagy négy–öt métert tett meg, megfordította a tornyát és azonnal kilőtte az éppen mozgásba lendülő legszélső esztergomi harckocsit, melynek a szovjet lövedék leszakította a tornyát, ami a kilőtt tanktól körülbelül 3–4 méterre zuhant a földre. A torony nélküli törzs égett, a lőszerek berobbantak, úgyhogy 6–8 méteres lángok csaptak ki belőle. Ezután egy második magyar harckocsit is kilőttek. Nem láttam, honnan indult, lehet, hogy az első oszlop második, de az is lehet, hogy a második oszlop első kocsija mozdult meg, a lényeg, hogy azonnal kilőtték. Azt sem láttam, hogy honnan. Lehet, hogy ugyanaz a szovjet tank volt, de lehet, hogy a laktanyát körülvevő gyalogos RPG-sek, akiket akkor vettünk észre, amikor egyik tiszttársam, a másik század parancsnoka elhatározta, hogy kitör a Sas hegy felé, de a hátsó kapunál szovjet gyalogosok visszafordították. Öt méterenként álltak a kerítés mellett kézi páncéltörőkkel. Amikor a második harckocsit is kilőtték, a magyarok minden mozgást beszüntettek. Meglehetősen nehéz helyzetben voltunk. Úgy gondoltam, hogy harckocsimmal a velem szemben lévő két laktanyaépület közé állok, hogy védve legyek, de legnagyobb szerencsémre – nem tudom, honnan – egy lőszerszállító tehergépkocsi jelent meg előttem, s így nem tudtam a helyemet elhagyni, a teherautót viszont, ami éppen elhaladt előttem, kilőtték. Ha én mozdulok meg, lehet, hogy én jutok a sorsára. Azt a torkolattüzekből láttam, hogy a híradó katonák laktanyaépületéből lövik a támadókat, s mintha kívülről ágyúlövéseket is hallottam volna. Eközben az esztergomi ezred parancsnoka a harckocsik között

[26] Uo. 425–426.

futva azt kiabálta, hogy mozduljanak, menjenek, mindenki foglalja el a helyét. Arról viszont fogalmunk sem volt, hol a helyünk, vagy mit kell tennünk, mert semmiféle parancsunk nem volt. Tudomásom szerint a zászlóaljparancsnokok semmiféle előzetes utasítást nem kaptak, bár lehet, hogy az esztergomiaknál igen. Az egész tűzharc, (erre határozottan emlékszem) maximum 10 percig tartott, mondjon bárki bármit. A lövöldözés befejeztével magyar tisztek jöttek, és mindenkit kiparancsoltak a harckocsikból. Amikor kijöttünk a tankokból, orosz golyószórós katonák vettek körül bennünket. Elvették a tisztek személyi fegyvereit, és külön a tiszteket, külön a legénységet, egy-egy laktanyaépületbe zártak. Bántani nem bántottak senkit, de néhány tisztet név szerint kerestek, és azonnal kiemeltek közülünk. Nem tudom, miért. Talán a híradós katonák tisztjeit szedték össze, akik lőttek rájuk. Délután 4 óra körül, úgy szürkület előtt fél órával felsorakoztattak bennünket, egy orosz ezredes tolmács útján közölte, hogy foglyok vagyunk, mert megszegtünk valamilyen nemzetközi egyezményt, esküszegők is vagyunk, mert a nép ellen fordultunk, és felkelést robbantottunk ki, de a szovjet vezetés úgy döntött, hogy szabadon engednek bennünket. Térjen mindenki haza, vagy a helyőrségébe. Én néhány társammal hazaindultam. November 5-én este értem haza."[27]

A november 4-i eseményeket illetően az ezred jelentése és az ezred egyik tisztjének visszaemlékezése nem fedi egymást. A jelentés másfél órás, míg a századparancsnok maximum 10 perces tűzharcról beszél. Nem valószínű, hogy valaki másfél órát tíz percnek érezzen, de az sem elképzelhetetlen, hogy mindketten tévednek. Természetesen adatközlőnk, nem minden eseményt láthatott jól harckocsijának periszkópján. Például nem látta, hogy az esztergomi ezred 8 harckocsija kitör a hátsó kapun[28], és azt állítja, hogy a két kilőtt harckocsin kívül más nem mozdult. Azt is állítja, hogy a kitörési kísérlet lehetetlen volt, hiszen tiszttársa megpróbálta, de nem járt sikerrel. Mégsem mondhatjuk, hogy ezek kétségbe vonják az adatközlő szavahihetőségét, hiszen a periszkópon egyszerre csak egy szűk területet látott be. Nem kizárt, hogy a hátsó kaput a 8 harckocsi kitörése után erősítették meg az ostromlók. De az a legvalószínűtlenebb, hogy időérzéke ily mértékben cserbenhagyta volna.

November 4-én tehát az aszódi ezredet a budapesti Petőfi laktanyában a szovjet hadsereg lefegyverezte és szélnek eresztette. Ezzel az ezred tevékenysége véget ért. Az újjászervezés azonban már egy másik dolgozat témája lehet.

[27] Lásd a 18. jegyzetnél idézett forrást

[28] A 7. Gépesített hadosztály jelentése HL 3. csomó 454.

Lengyel László

Levélféle Romsics Ignáchoz a Bethlen-konszolidáció és tanulságairól

A hatvan éves Romsics Ignácnak ajánlom

„Azt mondják, hogy ravasz erdélyi politikát folytatok. Azt mondják, hogy sohasem lehet tudni, ki a barátom és ki az ellenségem. Még ezelőtt egy évvel azt mondták, hogy fajvédők vagyunk, és antiszemita politikát csinálunk. Ma azt mondják, hogy zsidópolitikát folytatunk, a bankok szövetséges társaivá szegődtünk. A magam részéről eleitől fogva azt mondottam, hogy ezt az országot igenis lehet rekonstruálni, hogy vissza kell térni a nemzeti és keresztény alapra. Ezt az álláspontot képviselem ma is, és fogom képviselni máskor is. De mindig azt hirdettem, hogy ennek a politikának reálpolitikának kell lennie és nem érzelmi politikának, még kevésbé olyan politikának, amelyből egyesek előnyt akarnak szerezni."

Bethlen István: Balassagyarmati beszéd, 1923. október 28.

Kedves Ignác!

Valamikor a hetvenes évek közepén sokat sétáltunk a Pasaréten tanárommal és barátommal, Lackó Mihállyal, aki ekkortájt írta Széchenyi és Kossuth vitájáról szóló, életemet és írásaimat erősen meghatározó könyvét. A Júlia utcában lakott, és beszélgetés közben gyakran néztünk föl egy-egy házra, itt lakott Németh László, amott Ottlik Géza. A Torockó utcában bandukolva, rákérdezett egy neobarokk villára: – Tudod-e ki lakott itt? Nem tudtam. – Bethlen István, a miniszterelnök. Vállat vontam. Bethlen nem jelentett nekem semmit. A te könyved kellett hozzá, kedves Ignác, hogy Bethlent értékeljem, világomban elhelyezzem.

Amit ezután írok, egy szerény tanítvány levele, ha nem is Dalmáciából, de a Pasarétről.

Bethlen és kora a mi családunkban igen alacsony megbecsültségnek örvendett. Erdélyben, a Székelyföldön gyökerező családunk általában rossz véleménynyel volt az erdélyi mágnásokról, az egyetlen Wesselényit kivéve. „Gerófok" – idézte apám nagyapját, Benedek Eleket, utánozhatatlan kiejtéssel és megvetéssel. Önző, cinikus gazemberek voltak Benedek Elek szemében, akik hagyták népüket pusztulni, úgy is mint birtokosok, úgy is, mint politikusok. Gggazzzemberek – recsegte Benedek Elek, bbbbitangok – ordította fia Benedek Marcell. Indulatosak voltak, hajlamosak a dramatizálásra.

Minden családi emlékezés a rémület, a düh és a gyász kifejezéseivel írta le az 1916 utáni korszakot, a „nagy futást", ahogy Benedek Elek nevezte. Igen, a kétségbeesett menekülés a román hadak elől, a háború és saját világuk fizikai elvesztése, 1918. októberi forradalma, a Kommün, az ellenforradalom mind-mind az összeomlást jelentette. Dédapám megvetette és kalandornak tartotta Károlyit. Az 1920-ban megjelent *Édes anyaföldem*ben kegyetlen, hozzá nem illő portrét fest róla: „Az 1908. esztendő tavaszán vagy húsz politikus, tudós, író gyűlt egybe egy ifjú gróf palotájában. Az ifjú gróf – Károlyi Mihály. Ő hívta értekezletre az urakat. Itt láttam először ezt az embert, akinek nevével kapcsolódik össze majd, tíz év multán, a nagy összeomlás. Rokonszenves arcú fiatalember. Karcsú, magas növés, kissé előrehajolva jár, de úgy látszik, ez is az előkelőséghez tartozik. Állát szép fekete szakáll köríti, szeme csillogó, tekintete meleg, de ebben nem vagyok egészen bizonyos. Csak ne szólalt volna meg! De ő az értekezlet elnöke, ő nyitja meg kínosan dunnyogó hangján.

Kérdi otthon Mária: – Nos, hogy folyt le az értekezlet? Elmondom aprajára, kellőképpen méltatván az elnöki megnyitót, s nevetve dunnyogván el: »Él magyar, áll Buda még!« – azzal fejezem be referádámat: *Na, ez az ember sem fog forradalmat csinálni!*"[1] Mondjam-e mennyire visszatetsző egy ember testi hibájából gúnyt űzni! De Benedek Eleket őszinte gyűlölet vezette: halálig hitte, hogy a Károlyi-féle urak veszejtették el az országot, a szülőföldjét.

De vajon megírta volna ezt a jellemzést, ha Marcell fia Károlyi államtitkárává lesz, amire majdnem sor került, csak Benedek Marcell „túl radikális" volt a kormány szemében Jászi szerint. Ebből is látszik, hogy apa és fia nem látták azonosan '18 októberét. Az apa 1919 Tanácsköztársaságát közönséges rablásnak látta: „Ha Dózsa Györgyöt Erdély nyilvánságos rablójának bélyegezte meg a korabeli hivatalos átirat, a Proletárdiktatúra biztosaitól igazságtalanság volna megtagadnom a »Magyarország nyilvánságos rablói« köriratú bélyeget: amit elődeink ezer esztendő során szereztek, azt ők négy hónapok alatt nyilvánságosan elrabolták.

[1] *Benedek Elek*: Édes anyaföldem II. kötet (Pantheon, Budapest, 1920, 224–225.)

Benedek Marcell azonban részt vett az októberi és a márciusi forrongásban, írt és beszélt, mint annyian a jobbak közül. Elkísérte barátját, Jászit Aradra. Egyetemi katedrát kapott a Kommün alatt, Lukács György volt a legjobb barátja. Magát később Fabrizio del Dongohoz, Stendhal hőséhez hasonlítja, aki Waterloo után tűnődve kérdi magától – csata volt ez? Forradalom volt ez? S hol voltam benne én?[2]

Lengyel Miklós nagyapám, mind apósát, mind sógorát politikai szempontból naivnak, fantasztának tartotta: ő volt a család depressziós realistája. Ha a „Benedekek" minden politikai helyzetet meseszerűen, drámaian fogtak föl, és a politikusokat ilyen vagy olyan képzeletbeli hősök negatív vagy pozitív tulajdonságaival ruházták fel, Lengyel Miklós, aki ekkor a Tavaszmező utcai Zrínyi Gimnázium igazgatója, mindent értékén és mértékén vett. Ha a Benedekek lelkesedtek a háborún, vagy éppen hevesen ellenezték, gyűlölték a forradalmakat, vagy elmerültek benne, Lengyel Miklós határozottan a megengedő és liberális realizmus, a „nézzük a tényeket" alapján állott. Ő volt az, aki már 1914 nyarán megjósolta, hogy a háborút elveszítettük, mert a brit világbirodalom legyőzhetetlen, s ő jegyezte meg Károlyi védelmében, hogy az elmúlt évtizedek vették el Erdélyt s a Felvidéket, s ő mondotta, hogy Jászinak igaza van a nemzetiségekkel, ahogy Kossuthnak is igazsága volt, csakhogy mind a ketten elkéstek. De ugyanő volt, amikor testvérnénje, Lengyel Laura, az írónő, zokogva fölhívta, hogy „Miklós, Tisza Istvánt megölték", azt válaszolta a telefonba: „Laura, nem vagyunk hisztériás vénasszonyok!". S ezzel Tiszának arra a hideg kegyetlenségére utalt, amikor 1912 véres munkástüntetésére, a felszólaló ellenzéki képviselőnek, hogy „lövik a népet az utcán", ugyanezt válaszolta. És végül, Lengyel Miklós volt az, akit a Kommün igazgatóként „szabadságolt", mert nem volt hajlandó hűségnyilatkozatot tenni. Így azután lehetett igazgató és menthetett másokat.

A bejövő Horthy-hadsereg és ellenforradalom hozhatott volna „megnyugvást", konszolidációt. De '19. szeptemberében Benedek Marcellt az a hír fogadja Pesten, hogy tanártársai nem hajlandók többé együtt tanítani vele, s fegyelmi bizottság várja. Öccsét, Benedek Elek második fiát, aki a tüdőbaj végső stádiumában van, anyja egy alkalmi vonattal viszi haza Kisbaconba. Az utcán az Ébredő Magyarok egy csoportja, az ifjabbik Benedek Elek társaságában hazafelé igyekvő Benedek Eleket körbeveszik: zsidóknak vélik őket, az orvos Elek szemüvege miatt. Benedek Marcell így írja le fegyelmi tárgyalását: „Az utolsó kérdés: miért írtam nyilatkozatomban, hogy a mostani időben nem akarok tanítani. Nyugodtan kezdek válaszolni, de amint felsorolom mindazt, amit a keresztény és nemzeti jelszavakat hangoztató reakció bűneiről már Szepezden és tegnap Pesten hallottam, felállok és hangosan kiáltom: – Ha *az* a magyarság, aminek nevében ma égetnek, gyilkolnak és ártatlan embereket kenyerüktől fosztanak meg, akkor én nem vagyok magyar! Ha az a kereszténység, aminek nevében ma a szabad

[2] *Benedek Marcell*: Naplómat olvasom (Szépirodalmi, Budapest, 1965, 295.)

gondolatot elnémítják és egy emberfajtát üldözőbe vesznek: én, aki egész életemben Krisztus tanítványának éreztem magamat, nem vagyok többé keresztény!”[3]

Benedek Marcell 1919. szeptember 22-én volt 31 éves, Benedek Elek szeptember 29-én hatvan. Életüknek mélypontján voltak. Ekkoriban írta Benedek Elek: „Levél nincs, újság van. Belenézek az egyikbe. Világos, hogy a szemem azon a cikken akad meg, amely osztályozza a magyarokat. Vannak egész- és félvérű magyarok. Hová süllyedtünk, hová, hová! Ha most írnám a Testamentumot, nemcsak ezt írnám: …»és ne szégyelld szeretni a hazát!«. Megtoldanám ezzel: …»és ne szégyelld szeretni az édesanyádat, mert sem kereszténynek, sem keresztyénnek nem született. Én mondom ezt néked, a székely huszárok sarjadéka, a te édesanyádnál tisztább, nemesebb, magyarabb lelkű nővel kerek ez országban nem találkozol!«. Ha még egyszer Testamentumot írnék… Vajon ezt írnám-e ma is: »Nehogy azt mond majd szűkkeblűen: nekem nem fáj, engem nem éget s közömbösen nézd embertársaidnak küzdelmeit«… Azt írnám, azt. De én már nem írok több Testamentumot. Megírtam az utolsót: Szüleim mellé temessetek.”[4] Ekkor döntött, hogy innen el kell menni. Inkább a romániai Kisbacon, mint a magyarországi Budapest.

***

Az ezredforduló után, a válságkezelés közepette különösen időszerűvé vált, hogy a gazdasági-pénzügyi stabilizációval egyidejűleg társadalmi-belpolitikai konszolidáció és külpolitikai stratégiai együttműködések jöjjenek létre. A huszadik században, két magyar konszolidációt ismerünk: Bethlen Istvánét a húszas évek közepén, és Kádár Jánosét a hatvanas években. E konszolidációk válságokat igyekeztek megoldani, ugyanakkor gazdaságilag stabilizáltak, politikailag intézményesítettek egy működőképes irányítási mechanizmust, társadalmilag konszolidálták a nagy társadalmi csoportok, illetve a hatalom és a társadalom közötti viszonyokat. Egyik sem volt demokratikus konszolidáció, mindkettőt a tekintélyelvűség és a folyamatos korlátozások jellemezték.

Kérded, kedves Ignác, mit értek konszolidáció, stabilizáció és szanáció alatt, hogyan különböztetem meg őket egymástól? *Stabilizáció* a gazdasági, politikai és társadalmi egyensúly helyreállítása az egyensúly háborús, forradalmi, válság megbomlása után. A stabilizáció mindig teremt intézményt és legitimációt – így a valutastabilizáció, nemcsak megállítja az inflációt, de új pénzt és annak elfogadottságát hozza létre –, de nem alapít tartós gazdasági, társadalmi és politikai rendszert. A *szanálás*, a *szanáció* meghatározását Norman Davies-től idézem, aki a lengyel, Piłsudski-puccs utáni, 1926–39-es szanációs rendszert elemzi: „Nevét a *sanacja*, szanáció szó után kapta, amely egyszerre jelent »visszatérést az egészséges politikai élethez«, rendbetételt, gyógyítást, de a rendszer katonai

[3] *Benedek Marcell*: Naplómat olvasom (326).

[4] *Benedek Elek*: Édes anyaföldem (270–271.)

jellegét tekintve jelenthet tisztogatást is. Mindenesetre a rezsim egy igen határozott, de nagyon pontatlanul körvonalazott ideológiára épült, amely rokon vonásokat mutat az »erkölcsi újra-felfegyverkezés« eszméjével, és abból a kaszárnyákban elfogadott képzetből nőtt ki, hogy az ember lelkét leginkább úgy lehet megtisztítani a bűntől, ha ráköpnek és kifényesítik."[5] Ennek a lélekfényesítésnek az újabb neve a nemzet-építés, a nemzetállam-építés, amely a szanáció révén mindent a nemzetállam céljainak rendel alá.

A *konszolidáció* több mint stabilizáció és kevesebb, mint szanálás. A konszolidáció egy tartós berendezkedés, politikai, társadalmi és gazdasági rendszer létrehozása, amely eljárási, intézményi és tartalmi kritériumokat hordoz. A népszövetségi rendszer az I. világháborús békékkel egy demokratikus konszolidáció ajánlásával próbálkozott. „Ellentétben a régi nagyhatalmi »koncert« minimalista megközelítési módjával és az annak idején szabott feltételek informális jellegével, az új hegemónok a békeszerződések formális kikötései révén már meghatározott normákat állítottak fel a kormányok belföldi magatartására vonatkozóan. Az újkori történelemben először fordult elő, hogy több európai államot határozottan felszólítottak az etnikai és vallási közösségei jogainak elismerésére. A győztes hatalmak, kevésbé formálisan ugyan, de nem kisebb eréllyel (s még mindig a wilsoni elvek hatására) nyilvánították ki a népképviseleti kormányzás iránti előszeretetüket, és javasolták mind a volt ellenségeknek, mind a szövetségeseknek, hogy terjesszék ki a választójogot országaikban és demokratizálják parlamentjeiket. Az volt a világosan megfogalmazott követelmény, amelyben a régióbeli demokratikus erők és a hegemonikus hatalmak mélyen egyetértettek, hogy ezek a reformok egyúttal a bürokratikus etatizmus végét is kell, hogy jelentsék. Ezekben a várakozásaikban azonban a nagyhatalmaknak hamarosan csalatkozniuk kellett."[6]

Demokratikus és liberális konszolidáció, majd rendszer jött létre gazdasági fejlettsége és kulturális érzelmi, értelmi kvalitásai alapján Csehszlovákiában, ám, antidemokratikus, tekintélyelvű és bürokratikus konszolidáció zajlott le Magyarországon. Az előbbiben megerősödtek a demokratikus politikai alapintézmények (pártok és szövetségeik, szabad választások demokratikus választójog alapján, demokratikus politikai vezető réteg), működött a jogállamiság elve és gyakorlata. Csehszlovákiában létrejött a demokratikus legitimáció, a demokrata mentalitás, a demokrácia iránti elkötelezettség megfelelő szintje. S végül, a rendszer

[5] *Norman Davies*: Lengyelország története (Osiris, Budapest, 2006, 750–751.). „A rezsim csúcsán az az államvezetési elmélet érvényesült, hogy Lengyelországot az állami irányítás és nem a politikai verseny útján kell megtisztítani, tisztogatni és modernizálni. Az országot inkább igazgatni kell, mint kormányozni. Egyedül az állam, nem pedig egy osztály vagy párt érdekének kell meghatároznia a kormány társadalom- és gazdaságpolitikáját." *Joseph Rotschild*: East Central Europe Between the Two World Wars (University of Washington Press, Seattle, 1974, 60).

[6] *Andrew C. Janos*: Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában (Helikon, Budapest, 2003, 109–110.).

nemcsak demokrata, de liberális is volt, amennyiben tiszteletben tartotta az alapvető emberi és kisebbségi jogokat, megvalósult a civil társadalom és a gazdaság autonómiája.

„A hatalom struktúráját [Kelet-Közép-Európában] a gazdasági feltételek alakították: ez pedig a cseh tartományokban demokratikus, Magyarországon és Lengyelországban pedig bürokratikus volt."[7] Az utóbbiakban a kérdés nem a demokratikus konszolidáció volt, amelynek nem volt igazi esélye, hanem hogy sikerül-e a bürokratikus etatista rendszer felállítása, illetve helyreállítása. A lengyel és a magyar demokraták szükségképpen buktak el a kemény gazdasági feltételekkel és mentalitásbeli hagyományokkal szemben.[8] Ugyanakkor a kihívás az volt, hogy Lengyelország és Magyarország megtalálja-e azokat a politikusokat, akik képesek országaikat konszolidált tekintélyelvű és bürokratikus pályára lökni a káosz, és a balkáni, illetve kelet-európai pretoriánus rendszerek helyett.

Magyarországon az 1867 óta működő magabiztos és bejáratott liberális államgépezet 1918-ban összeomlott, és a szerkezet nem állt helyre magától. Ekkor lesz a személyiségnek fontos, meghatározó szerepe: 1918 októbere óta, se Károlyi Mihály, se Kun Béla, se Horthy Miklós, se Teleki Pál nem tudták végrehajtani a konszolidációt. Bethlen Istvánnak kellett eljönnie, hogy a magyar államgépezetet a helyére, és a gazdaságot stabilizálja, növekedési pályára lökje, illetve az új rendszer legitimációját elérje.

Bethlen István egy helyi és korlátozott befolyású politikusból vált a húszas évek elején fokról-fokra országos és európai horizontú, nagy csoportok érdekei és értékei képviselőjének. Az 1919-es ellenforradalmárok közvetlen tapasztalatain túl, Bethlen politikai iskolázásához, majd liberalizálásához hozzájárult a Teleki-kormány stabilizációs kísérletének és saját önerőre támaszkodó stabilizációs próbálkozásának kudarca. Joggal föltételezhetjük, hogy Bethlen kezdetben

---

[7] *Andrew C. Janos*: i. m. 128.

[8] Az I. világháború után, „még az akkori kedvezőtlen kelet-közép-európai környezetben sem nehéz számos »nyugatias« gondolkodású vezetőt találni, akik igazán demokraták voltak, és arra törekedtek, hogy országaikat Nagy-Britannia vagy Franciaország mintájára kormányozzák. Ám amikor a kormány élére kerültek, mindegyikük kivétel nélkül csalódottan szembesült azzal, hogy országának körülményei nagyon távol állnak a nyugati országokétól." Janos példaként a szerb–jugoszláv Nikola Pašić-ot, a bolgár Alekszandr Sztambolijszki-t, a román Iuliu Maniu-t, illetve a magyar Károlyi Mihályt, Jászi Oszkárt és Nagyatádi Szabó Istvánt, s korábbról Eötvös József, Virgil Madgearu, Wincenty Witos neveit hozza fel. „Minél többet vizsgáljuk ezeket a politikusi életutakat, annál inkább hajlunk arra, hogy Kelet-Közép-Európa történetét eklatáns példának tekintsük, ahol a struktúra győzedelmeskedik a szándék és a személyiség felett." – állítja Janos (i. m. 155.). Károlyi ezt így látta: „Az emberek könnyen elfelejtik, hogy a történelemnek megvan a maga menete, és vannak időszakok, amikor minden emberi erőfeszítés haszontalan, és maguk az úgynevezett »vezetők« is kénytelenek a történelem parancsa szerint cselekedni. Bábok az istenek kezében, akárcsak a görög tragédiák szereplői. Saját pályafutásom során is éreztem, akár a jobb-, akár a baloldalhoz tartozunk, a történelem törvényei ugyanolyan könyörtelenül uralkodnak felettünk, mint a természeti törvények…" *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül (Magvető, Budapest, 1977, 292.).

semmivel se volt alkalmasabb a konszolidálásra, mint elődei. Azok közé a ritka kivételek közé tartozik, aki miniszterelnökként nem rontott, hanem javított korábbi teljesítményén, akinek látóköre nem beszűkült a közvetlen hatalomfenntartásra, hanem szélesedett az országot érő kihívások láttán. A hazai és a nemzetközi feltételek fokozatos megismerése Bethlent tanuló-kísérletező magatartásra, korábbi ideológiai korlátainak meghaladására késztette.

Helyesen látod, kedves Ignác, Bethlen „liberalizálódásának" okait: „1. a nemzetiségeknek mint az állam egységét és a magyar szupremáciát veszélyeztető kisebbségeknek a leválása; 2. a forradalmak tanulságai, amelyek a hagyományos nagybirtokosi-nagypolgári osztályszövetség társadalmi és politikai alapjainak a kiszélesítése mellett szóltak; 3. a középrétegek egyes csoportjainak az antiparlamentáris neokonzervativizmus és jobboldali radikalizmus irányába tett 1919–1920-as elmozdulása, amely Bethlen felfogásával stratégiailag összeegyeztethetetlen volt; 4. s végül a győztes nyugat-európai országok liberális-demokratikus államberendezkedése, amelyhez egy velük szövetkezni, rájuk támaszkodni akaró kis országnak és politikusának valamennyire legalábbis hasonulnia kellett."[9]

Közelről láthatta Bethlen Teleki stabilizációs kísérletének bukását. Teleki szinte mindennel megpróbálkozott, amivel később Bethlen. Négy stabilizációs lépéséből három többé-kevésbé fönn is maradt. Az első, az 1920. évi XXV. Törvénycikk, a „numerus clausus", amely a zsidók számarányát szabályozta a felsőoktatásban. Teleki ezzel egyszerre akarta fékezni az utcai bosszúálló szenvedélyt, és törvényesíteni a kiszorítást, másrészt így államosította, jogiasította az ellenforradalom faji követeléseit. Az 1920. évi XXXVI. Törvénycikk, a Nagyatádi-féle birtokreform pedig nyitás volt egy szélesebb társadalmi és politikai szövetség felé, annak intézményesülése nélkül. Az 1921. évi III. törvénycikk, a rendtörvény, lehetővé tette a kormányhatalomnak, hogy könyörtelen büntető eszközökkel lépjen föl a szélsőjobb- és a szélsőbal ellen, megállítsa a fehérterror utcai megnyilatkozásait. E három kezdeményre Bethlen is épít majd. De a negyedik, nevezetesen a korona stabilizációja francia segítséggel nem sikerült. És ami ennél is fontosabb, Teleki képtelennek bizonyult a politikai osztály újjászervezésére, az állami bürokrácia beindítására, a gazdaság konszolidációjára. A nemzetközi feltételek valószínűleg még nem is érlelték meg a konszolidációt. Bethlen akkor került hatalomra, amikor a francia szanálási kísérlet már megbukott és a brit még nem kezdődött meg. A Bethlen-kormány belső stabilizációját megelőzte a francia stabilizációs kísérlet és annak bukása a Teleki-kormány idején.

„A francia hegemóniaigény politikailag és gazdaságilag egyaránt kiterjedt egész Délkelet-Európára. A francia külpolitika – ebben az időben [1920-ban] szinte egyformán szovjet és németellenes éllel – még kereste azokat a döntő

[9] *Romsics Ignác*: Bethlen István (In: Magyar miniszterelnökök; Kossuth, Budapest, 2003, 96.)

láncszemeket, melyek egy ilyen hegemóniai rendszer kiépítésére a legalkalmasabb bázisul kínálkoznának. 1920-ban… kedvezően fogadta már az ellenforradalmi Magyarország felkínálkozását, és hajlandónak mutatkozott, hogy akár volt háborús szövetségesei rovására is engedményeket tegyen a magyar kormánynak, ha elvállalja a franciák első számú Duna-völgyi bázisának szerepét. A francia külpolitika talán felismerte, hogy teljes egységet a Duna völgyében a nemzeti és gazdasági konfliktusok miatt aligha valósíthat meg. Csehszlovákiában túlságosan erős az angol tőke túlsúlya. Kínálkozik tehát Magyarország – mely most már a forradalom elleni harc szilárd támaszának ígérkezett, mivel katonailag feltétlenül erősebb, s gazdaságilag is viszonylag fejlettebb, és földrajzi helyzete következtében is centrális helyet foglalt el a Duna-medence térségében, ahol az esetleges angol hegemónia ellen fellépve, egy új átrendeződés legfontosabb potenciális Duna-völgyi résztvevőjét vonhatja a francia táborba.

A francia koncepció világos volt: miután komoly pozíciókat szereztek Lengyelországban, Csehszlovákiában, majd Magyarországon, így megteremthetik az alapot, hogy a németek kizárásával átvegyék Délkelet-Európa gazdasági és politikai irányítását. Elképzelésük szerint valamiféle gazdasági szövetségnek kellett létrejönnie, melyben Budapest vitte volna a vezérszerepet."[10]

„Hamarosan azonban bebizonyosodott, hogy a gazdaságilag meggyengült, az Egyesült Államoknak súlyosan eladósodott Franciaország távolról sem rendelkezik azzal a pénzügyi erővel, mint a háború előtt. Nem is beszélve arról, hogy Berlin és Bécs hegemóniája a háború előtt a hitel és árupiac ügyes kombinációján alapult, melyre Franciaország egyáltalán nem volt képes. Hamar világossá vált, hogy Franciaország hegemóniaigénye inkább politikai és katonai, semmint gazdasági erejére támaszkodhat. Ha Franciaország nem biztosít területi revíziót, és gazdaságilag sem elég erős, úgy Magyarország számára aligha fontos Párizs felé orientálódni. A francia hegemóniai rendszer ellentmondása azonban nemcsak a gazdasági gyengeségben állott. Vagyis nem csupán abban, hogy a vezető ország csak politikailag irányított, de gazdaságilag nem, de abban is, hogy e rendszer a gazdasági megerősödés egy másik lehetséges faktorát is erősen aláásta, hiszen a Duna-völgyi politikai ellentéteken alapult. Nem gyengítette, hanem erősítette a politikai hasadást, ezáltal pedig ténylegesen megnehezítette a gazdasági kooperációt és stabilizációt, amelyben végső soron a francia szövetségi rendszerhez tartozó országok is érdekeltek lettek volna."[11]

A hatalomra kerülő Bethlen a francia kudarcból először azt vonta le, hogy az országnak saját erejéből kell kikászálódnia válságából. Az agrárkonzervatív Bethlenre ekkor még komoly hatással volt saját múltja mellett közvetlen választói környezete: hinni szeretett volna abban, hogy lehetséges egyetlen belső vá-

[10] *Ránki György*: Gazdaság és külpolitika (Magvető, Budapest, 1981, 25–27.)
[11] *Ránki* (41–43)

gással átjutni a tevéjének a tű fokán. Az egyik oldalon a vagyondézsmával, a másikon az agrártermékek védelmével és támogatott exportjával.

„Egy politikai konszolidáció minden esetben csak akkor és csak akkor lehet tartós, ha gazdasági konszolidációval párosul. A Bethlen-kormány egyik legfőbb törekvése ezért 1922-től az volt, hogy a háború, a forradalmak és a trianoni diktátumok következtében mély válságba került gazdaságot talpra állítsa és fellendülését elősegítse.

Az agrár- és merkantil érdekek kompromisszumát tükröző kereskedelempolitika kimunkálása mellett legfontosabb gazdaságpolitikai feladatának Bethlen az infláció megállítását tartotta. A kormány ezzel kapcsolatos koncepcióját Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter dolgozta ki. Ennek lényege a belső erőforrásokra (adókra és az egyes vagyonfajták 5–20 százalékos vagyondézsmájára) támaszkodó stabilizáció volt. Hegedűs felfogását kezdetben Bethlen is elfogadta és külföldi kölcsön felvételével miniszterelnökségének első hónapjaiban maga sem számolt. Magyarország – nyilatkozta ezzel kapcsolatban kormányalakítása után – »sorsa jobbrafordulását nem idegen segítségtől, hanem saját szorgalmától és önfeláldozó munkájától várja«.[12]

Ám, külső források nélkül a stabilizáció megvalósíthatatlan volt. Mindaddig, amíg nem jutottunk külső hitelekhez, nem lehetett megállítani az állam eladósodását, az inflációt, és ami a konszolidációhoz elengedhetetlen volt, nem lehetett elindítani a növekedést. „Az önerőre támaszkodó szanálási politika kudarcának alapvető oka az volt, hogy a költségvetési bevételek a megemelt adók és az egyszeri vagyondézsma ellenére sem fedezték a kormány számos rendkívüli költséggel terhelt kiadásait."[13] A vagyondézsma a pénzintézeteket abban tette érdekelté, hogy hiteleiket befagyasszák, a vállalatokat pedig abban, hogy fejlesztéseiket elhalasszák. Bethlennek számolnia kellett azzal, hogy a gazdaság autonóm fejlődése, vagyis a nagy-, mindenekelőtt zsidó tulajdonosokkal való kiegyezés nélkül nem lehetséges a növekedés.

Bethlennek be kellett látnia, hogy az önerőre támaszkodás nem sikeres. A gazdaság rekonstrukciójához nemzetközi segítségre van Magyarországnak szüksége, és a sikeres nemzetközi tárgyalások előfeltétele, ahogy megfogalmazta a „politikai vezetés kellő újjászervezése". De megalapozott Romsicsnak az a feltevése, hogy Bethlen tartósabb hazai és nemzetközi folyamatok felismerőjének is bizonyult.

Bethlen, 1932-ből visszatekintve így foglalta össze politikai konszolidációjának történetét. Fő célja, kormányzása e szakaszának a „nemzet lelki összhangjának helyreállítása" és a „politikai vezetés kellő újjászervezése" volt. „A jogrend helyreállítása az egész vonalon, a mérgező hatású antiszemitizmus leküzdése, az összefogás szükségének a hirdetése, a kalandos politikai vállalkozások kiküsz-

[12] *Romsics*: Bethlen István – Politikai életrajz (151).

[13] *Romsics Ignác*: Bethlen István (In: Magyar miniszterelnökök; Kossuth, Budapest, 98.)

öbölése, az ipari munkásosztály lecsendesítése igen sok gondot adott, különösen a feladatok lélektani megoldása szempontjából. Új guvernamentális pártot kellett alapítani a kisgazda-társadalom demokratikusabb rétegeinek bevonásával. Gondoskodni kellett a parlamenti viszonyok konszolidálásáról. A választói jognak, a házszabályoknak a reformja, a felsőháznak a reformja és az országgyűlés új életrekeltése, a szociáldemokráciával való modus vivendi megteremtése, a keresztény katolikus párttal való kollaboráció megszervezése voltak az egyes etapjai ennek a munkának."[14]

„A szociáldemokratákkal kötött egyezségével, az Egységes Párt létrehozásával és különösen az új választójogi rendelettel Bethlen megteremtette az ellenforradalom belpolitikai konszolidációjának alapjait. Utólag, a máról visszanézve mindezek egy tudatosan végiggondolt taktika logikusan egymásra épülő lépéseinek tűnnek. Láttuk azonban, hogy a belpolitikai stabilitás alapjainak megteremtése, és általában az ún. bethleni konszolidáció folyamata sokkal inkább menet közben, az adott viszonyokhoz állandóan alkalmazkodva, semmint egy részleteiben is előre kigondolt koreográfia szerint ment végbe."[15]

Bizonyos szempontból veszélyes, más szempontból előnyös volt IV. Károly puccskísérlete.[16] Egyrészt valódi veszélyt jelentett a konszolidáció menetének megakasztásában, másrészt Bethlennek sikerült magát végre középre pozícionálnia: se Habsburgok, se szélsőjobb káosz. A Habsburgok trónfosztásával, és az állami intézmények megszilárdításával létrejött a tartós hatalmi szerkezet, amely nem volt többé megingatható. „1922-re a régi államgépezet már ismét a helyén volt, s bár az országban egy nagyobb politikai őrségváltás történt 1931-ben, a régi rend intézményes struktúrája lényegében változatlan maradt a nyilas hatalomátvételig."[17]

„A győztes nagyhatalmak szempontjából tehát mindenekelőtt az volt a fontos, hogy Magyarország elfogadja a trianoni rendezést, s hogy belső viszonyait is konszolidálva megszilárdítsa a Tanácsköztársaság megdöntése után visszaállított polgári rendet. Hogy ezt pontosan milyen formában teszi, annak sem ekkor, sem

---

[14] Bethlen István gróf beszédei és írásai I–II, Előszó (Genius, Budapest, 1933, 14.)

[15] *Romsics Ignác*: Bethlen István – Politikai életrajz (Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991, 149.)

[16] Ekkor írta Benedek Elek, immár otthonról, Kisbaconból fiának, Benedek Marcellnek: „Leveleddel egyszerre jött a Keleti Újság okt. 25-iki száma, ez elég részletesen leírja a Károlyka okozta felfordulást. Voltaképpen mindegy már annak a szerencsétlen országnak, Károlyka vagy Prohászka, a rettenetes az, hogy még nagyobb lesz a nyomorúság. Igazán csak az hiányzik, hogy újra megszállják az országot, ha ugyan annak nevezhető még." Majd az egyébként egész életében Apponyi Albert hívő Benedek Elek hozzáteszi: „Apponyinak – örömmel látom – nincs része a puccsban. Bölcsen tenné az öreg, ha már megírná az egész könyvet [emlékiratait], s egészen hátat fordítana a politikának, A *ti országotokon* már az Isten sem segít, nemhogy ember, ha már olyan nagy is, mint Apponyi." *Benedek Elek* irodalmi levelezése 1921–1929 (Kriterion, Bukarest, 1979, 21–22.).

[17] *Andrew C. Janos*: i. m. 129.

a későbbiekben nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget."[18] Itt láthatólag ellentmond egymásnak Andrew Janos és Romsics Ignác véleménye. Hajlok arra, hogy az 1919–20-ban még meglévő wilsoni demokratizálási igények azért kerültek le a napirendről, mert egyrészt azokat már nem vallották maguk a nagyhatalmak sem az országok valódi helyzetének megismerésével, illetve fontosabbnak tartották az országok konszolidálódását a demokrácia kritériumainak teljesítésénél.[19]

Bethlen a belpolitikai konszolidáció után elkezdte hosszadalmas tárgyalásait egy lehetséges kölcsönről. Amire egyre inkább számíthatott az az angol szanálási koncepció (1921 ősz – 1924) volt: „1. a térség egésze egységben kell, hogy gazdaságilag megerősödjék, 2. csak átfogó, stabilizációs programmal segíthet a helyzeten, 3. Délkelet-Európa stabilizációja az európai stabilizáció része, 4. ez a stabilizáció össze kell, hogy kapcsolódjék Németország korlátok között tartott stabilizálásával és mindenféle hegemónia (francia) túlsúly kizárásával.

Stabilizáció alatt jórészt a háború előtti gazdasági viszonyokhoz és a világgazdaság hagyományos működési mechanizmusához való visszatérést értették. A bűvös jelszó, az aranyparitás – azaz, hogy a font régi értékére (1£=4,87$) emelkedjék – meghatározta az angol és ezen keresztül a többi ország gazdaságpolitikáját is."[20]

---

[18] *Romsics*: Bethlen István – Politikai életrajz (150). „Nekem és kollégáimnak az a véleményünk, hogy Magyarország demokratizálási kísérlete nagyon veszélyes próbálkozás lenne. A demokrácia elvei érdekében történő bármely külső beavatkozás az ország szétesését, az általános zűrzavart és az összeomlást segítené elő, amelytől a magyarok nagy áldozatok és veszteségek árán épp, hogy megmenekültek" – jelentette Hohler angol nagykövet. A francia követ jelentése még nagyobb pragmatizmusról tanúskodott. „amit a szomszédos államok és a nagyhatalmak jelenleg várnak a magyar kormánytól az külpolitikailag mindenekelőtt a béke, belpolitikában pedig a rend. Agressziót és felfordulást három irányzat idézhet elő: a magyar fasiszták (irredenta és antiszemita szervezetek), a karlisták és a kommunisták. Bethlen gróf mindeddig féken tartotta őket. … képes lenne-e ma egy másik kormány uralni a helyzetet, és ugyanezeket a garanciákat adni a külföldnek? Ez nagyon kétségesnek tűnik és kollégáim közül többen azt állítják, hogy nem." – közölte Párizzsal." *Romsics*: i.m.: 149–150.

[19] Hajdú Tibor szerint „Bethlen rugalmasabb volt, mint Károlyi: félretette a kisantant által kifogásolt fasiszta »rendtörvény-javaslatot«, félreállította a kormánypárt agresszívebb politikáját és ugyanakkor több szociális reformot követelő Gömbös–Eckhardt–Zsilinszky-féle radikális fasiszta szárnyát és angol–olasz támogatással elérte, hogy a kisantant várakozó álláspontra helyezkedjen kormányával szemben, és hozzájáruljon Magyarország felvételéhez a Népszövetségbe." Hajdú hozzáfűzi: „Ezzel az októbrista emigráció megszűnt politikai realitás lenni." *Hajdú Tibor*: Károlyi Mihály (Kossuth, Budapest, 1978, 380.).

[20] *Ránki György*: Gazdaság és külpolitika (Magvető, Budapest, 1981, 50–51, ill. 70.) Tudjuk, hogy ez a brit konszolidációs rendszer nem tudta helyreállítani a háború utáni világgazdasági rendszert, és 1929-ben bekövetkezett a gazdasági világválság. Következik-e ebből, hogy Magyarországnak és Kelet-Közép-Európának nem kellett volna alkalmazkodnia a húszas évek közepi európai konszolidációs rendszerhez, hanem valamely keleti külön úton kellett volna járnia? Aligha. Az 1924 és 1931 közötti konszolidációs korszakban ugyan „lefagyasztották" a társadalmat,

Nincs terünk arra, hogy a nemzetközi konszolidáció hosszadalmas tárgyalásait végigkísérjük. „Franciaország és a szomszédos államok ellenállása miatt a 250 millió aranykoronás nemzetközi (népszövetségi) kölcsön kibocsátása, amelynek felét Anglia biztosította, csak viszonylag későn, 1924. június 26-án kezdődött meg. A húszas évek második felében további kölcsönök áramlottak az országba. A hagyományosan alacsony belső tőkeképződési szint miatt a magyar gazdaság fellendüléséhez a külföldi kölcsönök nagymértékben elengedhetetlenek voltak. Törlesztésük perspektivikusan ugyanakkor jelentős exporttevékenységet, illetve külkereskedelmi aktívumot feltételezett."[21] Magyarország elindult egy nyugatias, exportvezérelt, fenntartható, konszolidált növekedési pályán.

„Ha egy rezsim bukásra van ítélve, akkor szinte biztosra vehetjük, még huszonöt évig fennmarad." – hangzik Károlyi keserűen ironikus ítélete.[22] Ez lehetne a magyar konszolidációk mottója.

***

Kedves Ignác, hatvanadik születésnapodon kell megvallanom, hogy Bethlenről szóló könyved tette mindmáig a legnagyobb hatást rám. Én, aki a hetvenes–nyolcvanas években sokkal inkább álltam Károlyi és Jászi hatása alatt, akinek Bethlen Bibóval szólva „hamis realista" volt, aki családunk emlékezete alapján megvetettem ezt a velejéig korrupt, választásokkal manipuláló, neobarokk rendszert, a te könyved alapján értettem meg a Bethlen-út történeti logikáját. A te történelemszemléleted alapján állhat egymás mellett a polcomon Bethlen-könyved és Litván György Jászi-kötete, olvasok megértően Bethlen gondjairól, s hiszek abban, hogy nélküle Magyarország sokkal rosszabb lenne. Ide kívánkozik, hogy 1928-ban, Szentimrei Jenő anyai nagyapám, erdélyi költő és szerkesztő Tamási Áron társaságában járt teán, mint „helikonista" Bethlennél. A miniszterelnöki szűk körű teán, ahol Tamási szerint „derekunkat kihúzottan, legénye-

de végbement egy viszonylagos gazdasági modernizáció, szociális és kulturális rendszerbeli fejlődés.

[21] *Romsics Ignác*: Bethlen István – Magyar miniszterelnökök (98–99.) A munkáspárti MacDonald-kormány 1924. januári hatalomra jutása volt az októbristák utolsó reménye, hogy a Népszövetség politikai engedményekre, kiterjesztett demokratikus választójogra, és szabad választásokra kötelezi Magyarországot. Károlyi leírja kudarcát: [1924 márciusában] „MacDonaldtól találkozót kértem, de nem méltatott válaszra. A szerencse azonban ismét segítségemre sietett: egyszer az »1917 Clubban« ebédeltem és összetalálkoztam vele. »Sajnálom Önt ezért a balszerencséért« – mondtam neki. Kénytelen volt végighallgatni, és én megpróbáltam megértetni vele a feltétel nélküli kölcsönnel járó veszélyeket. De hiába beszéltem, a Munkáspárt akkori politikája arra irányult, hogy segítse a háborúban alulmaradt volt központi hatalmakat, Versailles, Trianon és az imperialisták áldozatait. Később keservesen megbánta ezt a támogatást. Ramsay [MacDonald] a heves vita közben elvesztette hidegvérét, öklével verte az asztalt, én pedig otthagytam, és becsaptam az ajtót. Barátságunknak ezzel végeszakadt." *Károlyi*: Hit, illúziók nélkül (Magvető, Budapest, 1977, 268.)

[22] *Károlyi*: Hit, illúziók nélkül (250.)

sen viseltük magunkat, ne higgye a miniszterelnökök, hogy afféle írnokok volnánk", majd a nagy fogadáson, ahol már a rehabilitált Benedek Marcell is megjelenhetett, Bethlen az égvilágon semmi fontosat, emlékezetest nem tett. Nagyapámnak és Áronkának sokkal fontosabb volt másnapi találkozásuk és beszélgetésük Kodállyal – ennek fénykép emlékét is őrzöm.

Bethlen nem személy – intézmény volt. Otthagyta keze nyomát mindenütt, akár később Kádár, anélkül, hogy jelenléte feltűnt volna. Rémes elképzelni, hogyan haldokolhatott a Lubjanka egyik cellájában. És szomorú, hogy a jobboldal az elmúlt húsz évben nem volt képes örökségét feldolgozni, még azt is egy liberális, baloldali érzelmű, felvilágosult történésznek kellett megtennie.

A harang most rólad, és neked szól.

Loboczky János

Az esztétikai és a történelmi tapasztalat Gadamer hermeneutikájában

Gadamer filozófiai hermeneutikájában avagy hermeneutikai filozófiájában a hermeneutika univerzális szemléletmódját leginkább éppen az jelzi, hogy a történelem és a művészet szférája egyaránt alapvető vizsgálódási terepe. A művészet és a történelem tapasztalatának megszólaltatásában egyaránt olyan igazság nyilvánul meg, amely a tudomány módszeres eszközeivel nem verifikálható. Ezzel összefüggésben beszél egyik kései előadásában (»Vom Wort zum Begriff. Die Aufgabe der Hermeneutik als Philosophie«[1]) kétféle, egy úgynevezett 'művészi', másfelől pedig 'tudományos' tudásról. A művészet és a történelem különböző létvonatkozásainak az elemzése Gadamernél nem csupán különböző tematikus tárgyakat jelent, hanem a hermeneutikai filozófia avagy filozófiai hermeneutika egész szemléletmódját láthatóvá teszi. Vagy ahogyan az „Igazság és módszer"-ben fogalmaz filozófia és művészet tapasztalata kapcsán: „… a tudományos kutatás, melyet az úgynevezett művészettudomány folytat, eleve tudatában van annak, hogy sem helyettesíteni, sem felülmúlni nem tudja a művészet tapasztalatát. A műalkotással igazságot tapasztalunk, melyet semmilyen más úton nem tudnánk elérni. Ebben áll a művészet filozófiai jelentősége, mely minden okoskodással szemben érvényre jut."[2] A történelem megismerése és megértése szintén eltér a törvényszerűségek megfogalmazására irányuló, induktív természettudományos módszer-eszménytől: „Bármit jelentsen is itt a tudomány, s ha igaz is, hogy minden történeti megismerésben általános tapasztalatokat alkalmazunk a kutatás mindenkori tárgyára, a történeti megismerés nem törekszik arra, hogy a konkrét jelenségeket egy általános szabály eseteként ragadja meg. A konkrétum nem egyszerűen valamely általános törvényszerűség igazolására szolgál, mely gyakorlati célú előrejelzéseket tesz lehetővé. Eszménye inkább az, hogy magát a jelenséget értse meg, egyszeri és történeti konkréciójában. S eközben bármennyi általános tapasztalat érvényesül is, a cél nem az, hogy ezeket az általános tapasztalatokat megerősítsük és bővítsük, s így eljussunk egy törvény ismeretéhez például arról, hogy az emberek, a népek és az államok általában hogyan fejlődnek, hanem azt akarjuk megérteni, hogy ez az ember, ez a nép, ez

[1] *Hans-Georg Gadamer*: »Vom Wort zum Begriff. Die Aufgabe der Hermeneutik als Philosophie«. In: *Uő.*: Die Moderne und die Grenze der Vergegenständlichung. München, Bern Klüser. 1996. 19–40.

[2] *Hans-Georg Gadamer*: Igazság és módszer. Ford. Bonyhai Gábor. Bp., Gondolat. 1984. 22.

az állam, hogyan lett azzá, ami, – általánosan szólva: hogyan történhetett, hogy így van."[3]

A tapasztalat fogalmával kapcsolatban Gadamer jogosan veti fel, hogy a tapasztalat addigi elmélete szinte teljesen a tudomány felé orientálódott, s így eltekintett a tapasztalatszerzés folyamatának vizsgálatától. A természettudományok célja, hogy a maga kísérleti módszerével objektiválja a tapasztalatot: „a tapasztalat elmélete teljesen teleologikus módon az igazságszerzésre van vonatkoztatva, melyet a tapasztalatban elérünk."[4] A hermeneutikai megközelítés ezzel szemben a tapasztalatot mint *folyamatot* értelmezi. Ez utóbbi alapjában véve negatív, nem „típusszerű általánosságok töretlen kialakulása". Amikor valamiről tapasztalatot „szerzünk", akkor ez egyúttal hamis általánosításokat cáfol meg: „Ha egy tárgyon tapasztalatot szerzünk, akkor ez azt jelenti, hogy mindaddig nem láttuk helyesen a dolgokat, s most már jobban tudjuk, hogy mi a helyzet. A tapasztalat negativitásának tehát sajátosan produktív értelme van. Nem egyszerűen tévedés, melyet felismerünk s ennyiben helyesbítünk, hanem messze ható tudás, melyet megszerzünk."[5]

A tapasztalat – e felfogás szerint – lényegi ellentétben áll az elméleti vagy technikai általános tudással. Alapvető jellemzője az új tapasztalatra való vonatkozás: „... akit tapasztaltnak nevezünk, nem csupán tapasztalatok *révén* ilyenné vált, hanem nyitott is az új tapasztalatok *iránt*. Tapasztalatának tökéletessége nem abban áll, hogy már mindent ismer és mindent jobban tud. Ellenkezőleg: a tapasztalt ember radikálisan kerüli a dogmákat, s mivel már sok tapasztalatot szerzett, és a tapasztalatokból tanult, különösen képes arra, hogy újabb tapasztalatokat szerezzen, és tanuljon belőlük. A tapasztalat dialektikájának a beteljesedése nem a lezárt tudás, hanem a nyitottság a tapasztalattal szemben, olyan nyitottság, melyet maga a tapasztalat szül."[6]

A tapasztalatnak ez a felfogása elvi jelentőséggel bír a történelem megértésével kapcsolatban is. Gadamer a historizmussal vitázva azt hangsúlyozza, hogy csupán redukált feladat történelmi szövegek, illetve szituációk esetében annak megértésére törekedni, amire a szerző vagy a történelmi személyiség gondolt. A megértés így egyfajta rekonstrukció, amellyel a természettudományok megismerés-ideálját követjük, amelynek lényege, hogy egy dolgot csak akkor értünk, ha mesterségesen elő tudjuk idézni. A történésznek és a filológusnak viszont számolnia kell annak az értelemhorizontnak az elvi lezárhatatlanságával, amelyen belül megértése mozog: „A történeti hagyományt csak úgy lehet megérteni, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a dolgok továbbhaladása révén szükségképp to-

[3] Igazság és módszer. I. m. 28.
[4] I. m. 244.
[5] I. m. 248.
[6] I. m. 249.

vább folytatódik a meghatározása."[7] A hagyomány így az új aktualizálás, az eseményeket pedig a saját folytatódásuk valódi történésbe vonja be. A hermeneutikai tapasztalaton belül ezt nevezi Gadamer hatástörténeti tudatnak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem a múlt saját öntudata, ha egyáltalán volt egy-egy elmúlt kornak a jelen számára is érthető és elfogadható tudása önmagáról, hanem a folyamatosan áramló múltnak a megelőző korokról szóló, az időben folytonosan változó elképzelése teremti a történeti tudatot.[8] Ezzel függ össze a történeti hermeneutikának az az alapvető szándéka, hogy feloldja a hagyomány és a történeti ismeret, a történelem és a róla szóló tudás absztrakt ellentétét.

Az úgynevezett történeti tudat hermeneutikai felfogásában éppen ezért az a döntő mozzanat, hogy a történeti tudat tud a múlt másféleségéről, a múlt másságában nem valamely általános törvényszerűség esetét keresi, hanem valami történetileg egyszerit, amelyhez bizonyos értelemben személyes viszony fűzi, nem uralkodni akar a múlton.

Az újkori hermeneutika egyik alapvető irányultsága – Schleiermachertől kezdődően Diltheyig –, hogy magát a szellemtudományok módszertanaként dolgozza ki és fogadtassa el. Gadamer csak részben kapcsolódik ehhez a hagyományhoz. Ő elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a szellemtudományok újra megalapozását nem „a modern tudomány eszményéből" (értsd a természettudományi módszereszményből) kiindulva lehet elvégezni, hanem sokkal inkább az ún. „humanista vezérfogalmak", különösen a '*Bildung*' (képzés, művelés, képzettség) „játékba hozása" révén.

A képzettséghez, illetve műveltséghez hozzátartozik egyfajta '*tapintat'* is. Ezt a kategóriát főként Helmholtz nyomán járja körül Gadamer. Az egyébként természettudós Helmholtz egy 1862-ben a heidelbergi egyetemen elmondott beszédében az indukció két fajtáját, a logikait és a „művészi-ösztönös"-t különbözteti meg. Az első a természettudományokra, a második pedig a szellemtudományokra jellemző. A kétféle eljárást alapvetően pszichológiailag különböztette meg egymástól. Mindkettő alapvető eljárásmódja a következtetés, csak éppen a szellemtudományoknál ez mintegy ösztönösen, tudattalanul megy végbe. Itt olyan képességekre van szükség, mint pl. a tágas emlékezet, az áthagyományozott tudás tekintélyének elismerése. A természettudományokban viszont Helmholtz szerint a tudós a „logikai indukció" közben teljesen a saját értelmére támaszkodik. Gadamer arra mutat rá, hogy végső soron Helmholtz – bármennyire is igazságos akar lenni a szellemtudományokkal szemben – mégis csak benne ragad a Mill Logikájában megfogalmazódó módszer-eszmény paradigmájában.

---

[7] I. m. 62.

[8] E kérdés részletes analíziséhez fontos adalékokkal szolgál *Gyáni Gábor*: A történelmi tapasztalat historizálása c. tanulmánya. In: Gábor György – Vajda Mihály (szerk.): A lét hangoltsága – Tanulmányok a tudás sokféleségéről. Bp., Typotex . 2010. 11–40.

Ugyanakkor Gadamer termékenyen tovább is gondolja Helmholtz fejtegetéseit a tapintatról. A szónak jól ismert a társas érintkezéssel kapcsolatos jelentése. Valami kényelmetlent tapintatosan elhallgatunk, megkerülünk. Ha valamit tapintatosan mondunk, a szituáció lényegéhez akkor is hozzátartozik valaminek a kimondhatatlansága. Ez a fajta tapintat nyilvánvalóan hozzájárul az emberek intim szférájának a megőrzéséhez. Ugyanakkor a tapintat „megismerésmód" és „létmód" is, az esztétikai és a történeti iránti érzéket jelent: „Az esztétikai és a történeti iránt érzékünk kell hogy legyen, vagy ki kell képeznünk érzékünket, hogy a szellemtudományi munkában rábízhassuk magunkat a tapintatunkra."[9] Ez a tapintat csak részben adottság, hiszen bizonyos műveltséggel rendelkezés alakítja ki a működését. Az érzékek közvetlenségével viselkedik, tehát választ és értékel, csak éppen nem tudja döntését szakszerűen megindokolni. Akinek van esztétikai kvalitásérzékenysége, az meg tudja különböztetni a jelentős alkotást a silány fércműtől, még ha nincs is tisztában az esztétikai kategóriák elméletével, sőt arra is akad példa, hogy jelentős művészetelméleti tudás nem párosul biztos esztétikai érzékkel. Persze nem célszerű eltúlozni ennek az érzéknek az ösztönös jellegét. A műalkotások értéke iránti fogékonyság nem alakulhat ki gyakori művészeti élmények nélkül.

A történeti érzékkel rendelkező pedig azt tudja, „hogy egy kor számára mi lehetséges és mi nem, s van érzéke a múlt mássága iránt, mely megkülönbözteti a jelentől".[10] Ennél a magától értetődő kijelentésnél azért érdemes megállnunk. Úgy tűnik, napjaink Magyarországa nem kedvez a történeti érzék kialakulásának, hiszen lépten-nyomon találkozhatunk történelmi múltunk ideologikus, propaganda ízű kisajátításával, modern kategóriák jogosulatlan visszavetítésével.

Ami mármost az esztétikai tapasztalatot illeti, Gadamer azt hangsúlyozza, hogy az esztétikai tapasztalat is az önmegértés egyik módja. Önmegértés, vagyis az emberi létezés hermeneutikai kontinuitásának a megőrzése. Éppen ezzel összefüggésben bírálja Gadamer az esztétikai tudat absztrakcióját. Egyfelől elismeri az esztétikai absztrakciós tevékenység pozitív teljesítményét is. Az ún. „esztétikai megkülönböztetés" teszi láthatóvá a „tiszta műalkotást", különíti el a mű esztétikai minőségét olyan tartalmi mozzanatoktól, amelyek pl. morális vagy vallási állásfoglalásra késztetnek bennünket. Másfelől azt hangsúlyozza, hogy az esztétikai tudat absztrakciója a műalkotással való találkozásnak csak az egyik oldala, a másik az, amikor a művet beillesztjük saját világába, vagyis a tartalmi vonatkozások minél szélesebb horizontú feltárásával a mű jelentésgazdagságát hívjuk elő: „Mivel a műalkotással a világban találkozunk, az egyes műalkotásban pedig egy világgal, a műalkotás nem marad idegen univerzum, melybe időlegesen, egy pillanatra belevarázsoltattunk. Ellenkezőleg: önmagunkat értjük meg benne lépésről lépésre, s ez azt jelenti, hogy létezésünk kontinuitásában

[9] Igazság és módszer. I. m. 35.
[10] Uo.

megszüntetjük az élmény diszkontinuitását és punktualitását."[11] Ezzel összefüggésben emeli ki a történetiség mozzanatát is, amikor arról ír, hogy „a művészet panteonja nem időtlen *jelenbeliség*, mely a tiszta esztétikai tudatnak mutatkozik meg, hanem egy történetileg felgyülemlő és összegyűjtő szellemnek a tette."[12] Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a hatástörténet kontinuuma ott bomlik meg, ahol megtörténik a konkrét tudatosítás a jelen és a múlt horizontjainak összeolvadásakor.

Talán nem lényegtelen kitérő itt arra utalni, hogy *Jauss* recepció-esztétikája számára nem kielégítőek Gadamer megállapításai az esztétikai tudat absztrakciójával kapcsolatban. Szerinte Gadamer „nem tisztázza a kultikus („esztétikai különbség-nem-tevés") és az imaginárius múzeum („esztétikai megkülönböztetés") történelmi pólusai között mozgó esztétikai tapasztalat eredményeit."[13] Úgy vélem, hogy Jauss sommás ítélete egyoldalú. Az Igazság és módszerben kétségtelenül alig-alig jelenik meg a Jauss által hiányolt dimenzió, de itt egyébként is elsősorban elvi megalapozással találkozhatunk. Az 1974-ben keletkezett írásában, A szép aktualitásában viszont Gadamer különösen azáltal, hogy az avantgárd, kísérletező művészet radikális újításaival is számot vet a műalkotás létmódját vizsgálva, egyúttal az esztétikai tapasztalat kérdését is gazdagabban tárgyalja. Külön is felhívnám a figyelmet arra, amit a *játék*kal mint művészettapasztalatunk egyik antropológiai alapjával kapcsolatban fogalmaz meg. A játék elemzése azért is kitüntetett jelentőségű, mert Gadamer hangsúlyozottan kerüli az esztétikai viszony olyan felfogását, amely egy esztétikai tudat és egy esztétikai tárgy szembenállását jelenti.

A művészet és a történelem megértésének és értelmezésének szempontjából egyaránt kulcsfontosságú Gadamernél a rekonstrukció és az integráció fogalma. Alapvetően az elmúlt történelmi korszakok és azok műalkotásainak az „időbeli távolságá"-nak problémájáról van szó a jelen horizontjához képest. A múlt műalkotásai ki vannak szakítva eredeti világukból, a történelmi korok világát sem lehet teljesen jelenvalóvá tenni. Gadamer interpretációjában Schleiermacher képviseli a rekonstrukció eljárásmódját, amelynek lényege az „eredeti világ" helyreállítása, rekonstruálása: „Ha felismerjük és elismerjük, hogy a műalkotás nem az esztétikai élmény időtlen tárgya, hanem egy világhoz tartozik, s jelentését csak ez határozza meg teljesen, akkor ebből, úgy látszik, az következik, hogy a műalkotás igazi jelentését csak ebből a világból, tehát mindenekelőtt eredetéből és keletkezéséből lehet megérteni. Így az eredeti világ helyreállítása, melyhez a műalkotás tartozik, az eredeti állapot helyreállítása, melyre az alkotó művész „gondolt", az eredeti stílusban történő előadás, a történeti rekonstrukciónak

[11] I. m. 85.

[12] Uo.

[13] Lásd *Jauss*: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Vál. És szerk.: Kulcsár-Szabó Zoltán. Bp., Osiris. 1997 152.

ezek az eszközei valamennyien arra tarthatnak igényt, hogy a műalkotások igazi jelentését teszik érthetővé, s megvédik a félreértéstől és a hamis aktualizálástól."[14] Gadamer nagyon is szkeptikus ezzel az elképzeléssel szemben. Az eredeti helyreállítása elvileg lehetetlen vállalkozás, az „elidegenedésből visszahozott élet nem az eredeti élet", az ilyen hermeneutikai kísérlet csak „holt értelmet" közvetítene. Ezzel állítja szembe Gadamer az integráció eljárását, amelyet Hegel nyomán jellemez. Hegel a múlt alkotásait A szellem fenomenológiájában a fáról leszakított gyümölcshöz hasonlítja: „… a sors ama művészet alkotásaival nem adja nekünk világukat is, nem az erkölcsi élet tavaszát és nyarát, amikor virágzottak és érlelődtek, hanem e valóság beburkolt emlékét csupán."[15] Ebből következően az igazi hermeneutikai feladat e „beburkolt emlék" belsővé tétele, a „jelenkori élettel való gondolkodó közvetítése", a jelenkori világunkba való integrációja. Annak, amit Gadamer a történelem megértése kapcsán „horizontösszeolvadásnak" nevez, úgy vélem, valahol itt van a forrásvidéke.

Gadamernél persze nem csupán a történelem, illetve a történelmi tapasztalat megértéséről van szó, hanem a megértés történetiségéről. Ezzel kapcsolatban foglalkozik részletesen az előítéletek és a megértés „előzetesség struktúrájának" a kérdésével. Itt gyakran csak azt emelik ki az értelmezők, hogy Gadamer az előítéleteket nem pusztán negatív módon fogja fel, s ezáltal korrigálja a felvilágosodás egyoldalú bírálatát az előítéletekkel szemben. Ugyanakkor látható, hogy nem csak erről van szó. Gadamer – főként Heideggerhez kapcsolódóan – azt a fenomenológiai elvet is hangsúlyozza – a szöveg interpretációjának lehetséges nyitottsága mellett –, hogy az interpretátornak „első, állandó és végső feladata, hogy magát a dolgot engedje érvényesülni…Aki egy szöveget meg akar érteni, az mindig felvázolást végez. Amint észrevesz valami értelmet a szövegben, előre felvázolja az egésznek az értelmét. Az ilyen értelem azonban csak azért válik érthetővé, mert a szöveget eleve bizonyos elvárásokkal olvassuk, egy meghatározott értelmet várunk. Az ilyen előzetes vázlat kidolgozásában, melyet persze állandóan revideál az, ami az értelembe való további behatolás közben adódik, az ilyen vázlat kidolgozásában áll a megértése annak, ami előttünk van."[16] Tehát egyfelől nincs „tiszta tapasztalat" sem a történelemmel, sem a művészettel kapcsolatban, másfelől pedig „tudatában kell lennünk saját elfogultságunknak, hogy maga a szöveg megmutatkozzék a maga másságában, s ezzel lehetővé váljék számára, hogy tárgyi igazságát kijátszhassa a mi előzetes véleményünkkel szemben."[17]

Az eddigiekből főként az derülhet ki, hogy Gadamer számára a történeti kutatás is interpretáció, valamilyen értelem kibontása. Ezt az Igazság és módszerben

[14] Igazság és módszer. I. m. 127–128.

[15] *Hegel*: A szellem fenomenológiája. Ford. Szemere Samu. Bp., Akadémiai, 1961. 382.

[16] Igazság és módszer. I. m. 192.

[17] I. m. 193.

kifejtett álláspontot bizonyos fokig revideálja az 1985-ben megjelent önkritika-kísérletében (Fenomenológia és dialektika között). Itt azt a kérdést teszi fel, hogy nem viszonyul-e másképp a történész a saját maga kutatandó szövegéhez, vagyis magához a történelemhez, mint a filológus a saját szövegéhez. A válasz most alapvetően az eltérést emeli ki: „A filológus számára a szöveg, különösen a költői szöveg, egyfajta szilárd mérceként adott, amely minden újabb értelmezés alapjául szolgál. Ezzel szemben a történésznek saját alapszövegét, magát a történelmet, előbb rekonstruálnia kell…. Egy szöveg értelme az, amit a szöveg mondani akar. Egy történés értelme ezzel szemben az, ami szövegekből és más tanúságokból, esetleg azok intenciójának átértékelésével, kiolvasható."[18] Abban az értelemben persze hasonlóságot láthatunk pl. a költői műalkotás és egy történettudományi munka megértése között, hogy megértésünk egyik esetben sem a specifikus megformálási tevékenységre irányul, hanem „afelé fordul, amit mond nekünk a mű". Az Igazság és módszerben ezért fogalmaz úgy, hogy „a szövegeknek az a megértése, amelyet a történész folytat, korántsem különbözik teljesen a művészet tapasztalatától. S nem csupán véletlen, ha az irodalom fogalmába nemcsak az irodalmi műalkotásokat értik bele, hanem egyáltalán minden irodalmi hagyományt."[19] Ehhez képest jól érzékelhető az elmozdulás a későbbi tanulmányban: „A filológus számára – a szövegekben önmagát kimondó – az értelem egyidejűvé válik, méghozzá a filológus interpretációja által (amennyiben az persze sikeres). A másik oldalon, a történész esetében, mindig értelemösszefüggések fel- és leépítéséről van szó, s ez egy állandó helyesbítési folyamathoz hasonló: a történész legendákat rombol le, hamisítványokat leplez le, állandóan értelemkonstrukciókat bont meg – mégpedig a mögöttük keresett értelem felleléséne kedvéért, amely talán sohasem érheti el az értelem evidenciájának egyidejűségét."[20] Másképp azt is mondhatnánk, hogy a művészet tapasztalatánál, vagyis a műalkotások befogadása esetén az abszolút „jelenidejűség" a meghatározó, míg a történelem tapasztalatánál az „időbeli távolság" teljesen nem iktatható ki, nem oldható fel. A műalkotásba teljesen „bele lehet feledkezni", sőt szükséges is az abszolút jelenbeli „nálalét", „elidőzés", a történelmi múltnál ez csak képzeletben lehetséges. A hagyomány megértéséhez egyaránt szükség van történeti horizontra, tehát egy lehetőség szerinti eltávolodásra saját jelenbeli horizontunktól, valamint annak tudatosítására, hogy már eleve horizonttal kell rendelkeznünk ahhoz, hogy egy történeti szituációba belehelyezkedjünk.

Történeti kérdéseinket bizonyos fokig mindig a jelen implikálja. A történelem megértésének célja Gadamer szerint nem az, hogy valamilyen elmúltat jobban értsünk meg, mint az akkor élők, hanem megfelelő tárgyi viszonyra tegyünk

[18] *H.–G. Gadamer*: Fenomenológia és dialektika között. Ford. Tiszóczi Tamás. Vulgo II. évf. 3–4–5. sz. 16.

[19] Igazság és módszer. I. m. 125.

[20] Fenomenológia és dialektika között. I. m. 17.

szert a történeti hagyománnyal szemben, s jobban értsük meg azt, *ami van*. Hiszen a történelem egyszerre mi magunk vagyunk, a magunk jelenébe futó szálak sajátos eredménye, amely valamiképpen a jövő horizontját is befolyásolja, másfelől pedig a saját jelenkori világunkhoz képest mindig valamilyen másik élet- és élményvilág, amely saját horizonttal rendelkezik.

Összefoglalásul a következőket hangsúlyoznám. Gadamernél a történelmi és esztétikai tapasztalat értelmezésének hasonlósága véleményem szerint főleg abban ragadható meg, hogy mindkét esetben az emberre mint döntéseket hozó, felelős individuumra összpontosító megközelítéssel állunk szemben.[21] A megértés értelme a műalkotás és a történelem esetében is az, hogy „ott van a Másik, aki feltöri én-központúságomat, s ezáltal megértenivalót ad a számomra".[22] Ami a történelmet illeti, azt mondhatjuk, hogy azáltal, hogy Gadamer elutasítja a történelmi determinizmus koncepcióját, tulajdonképpen azt is sugallja, hogy a múltból sohasem csak egyfajta döntés következhet, így a jövő horizontja alapvetően nyitott. Ha a történelmet végzetszerűen determináltnak tekintem, akkor önkéntelenül is kisebbítem az individuum autonómiájának és egyúttal egyéni felelősségének a szerepét. Ez nyilvánvalóan a jelenbeli cselekvéseink megfontoltságát is csökkentheti. Amennyiben viszont az egyént saját drámája, vagyis a történelem szerzőjének, nem csupán passzív szereplőjének tekintem, akkor még az a történetietlennek látszó kérdés is felvethető egy múltbeli történelmi szituációval kapcsolatban, hogy mi lett volna, ha…. Úgy gondolom, hogy ez nem pusztán a képzelőerő szabad játékának nyithat teret, hanem inkább arról van szó, hogy egy fontos történelmi esemény újraértelmezése arra figyelmeztethet, hogy a benne szereplők számára általában többféle cselekvési lehetőség is kínálkozhatott volna, az utak csak ritkán egyirányúak.

Ami pedig az esztétikai tapasztalatot illeti, Gadamernél ez a műalkotás létmódjának ontológiai vizsgálatába fut ki, amely egyszerre hangsúlyozza a műalkotás egzisztenciális jelentőségét (a műalkotás: „a létben való gyarapodás"), valamint autonómiáját, ami elképzelhetetlen az értelmezés nyitottsága nélkül.

Álljon itt befejezésül egy kortárs műalkotás megragadóan szép versikonográfiája, amely valahogy a szavak felidéző erejének, bizonyos értelemben a történelmi és esztétikai tapasztalatnak a korlátaira is figyelmeztet: „Mert üresek ezért,/ sem az emlékezést,/ sem a felejtést/ nem segítik a szavak./ Akkor leszel egészen/ múlhatatlan és tiszta/, mikor újra átszüremlik/ rajtad a fény/, hisz még ennél is /kevesebb, ami marad." (Baglyas Erika: Ami marad 2. – MODEM: Melankólia-kiállítás – 2010)

[21] Hasonló felfogással találkozhatunk *Rudolf Bultmann*: Történelem és eszkatológia c. könyvében is, főleg a IX. és X. fejezetekben. Ford. Bánki Dezső. Bp., Atlantisz, 1994.

[22] I. m. 9.

Makai János

Szuzdal és Novgorod kapcsolatai a 12. században

A Kijevi Rusz északkeleti részét előbb rosztovi, majd rosztov-szuzdali, szuzdali, ill. vlagyimir–szuzdali földnek nevezték. A szuzdali föld kifejezés V. A. Kucskin véleménye szerint a 12. század 30-as éveitől korábban nem jelent meg, a század közepére viszont Szuzdal lett a legjelentősebb város, és az egész területet nem rosztovinak, hanem szuzdalinak kezdték nevezni.[1] A. A. Gorszkij arra a következtetésre jutott, hogy a föld (zemlja) terminust korábban csak az egész államra vonatkoztatva használták (Russzkaja zemlja), a 12. századtól viszont Rusz elkülönült régióinak megnevezésére.[2] A szuzdali föld kifejezés első említését Gorszkij a dél-orosz évkönyvben az 1148-as évnél találta meg.[3] A Kijevvel szemben önállóvá váló régiókkal kapcsolatban az orosz nyelvű szakirodalom a voloszty, az oblaszty és a knyazsesztvo terminus technicusokat is használja. A magyar nyelvű munkákban stilisztikai szempontból a föld és a fejedelemség kifejezések alkalmazása tűnik leginkább elfogadhatónak.

A 12. század elején, amikor a Kijevi Rusz északkeleti része még déli fennhatóság alatt állt, Vlagyimir Monomah perejaszlavli fejedelem a fiát, a későbbiek során igen gyakran Dolgorukijként emlegetett Jurijt küldte oda. Minthogy fejedelemségének első éveiben Jurij még kiskorú volt, Monomah egy Georgij nevű kijevi előkelő gondjaira bízta.[4] Nagykorúsága elérése után – egy rövid időszaktól eltekintve – Jurij előbb a kijevi nagyfejedelmek helytartójaként, majd szuzdali fejedelemként haláláig, 1157-ig kézben tartotta az északkeleti ügyek intézését.

Vlagyimir Monomah 1113-ban elfoglalta a kijevi trónt is, amelynek következő birtokosa fia, Nagy Msztyiszlav (1125–1132) volt. Ő tekinthető az utolsó tényleges nagyfejedelemnek. Utódai esetében a nagy jelző legfeljebb a primus inter pares helyzetet jelöli. 1132-ben Msztyiszlávot testvére, Jaropolk követte Kijev élén. Kettőjük korábbi megállapodása értelmében a jelentős déli központnak számító Perejaszlavlot Msztyiszlav fia, Vszevolod kapta. Perejaszlavlra Jurij Dolgorukij is pályázott, és Vszevolodot elűzte onnan. Jaropolk fejedelem azon-

[1] *V. A. Kucskin*: Rosztovo-Szuzdalszkaja zemlja v X-pervoj tretyi XIII vekov. Isztorija SZSZSZR, 1969/2. 74, 76.

[2] *A. A. Gorszkij*: Rusz. Ot szlavjanszkovo Rasszelenyija do Moszkovszkovo carsztva. Moszkva (M), 2004. 131.

[3] Uo. 132.

[4] Kijevo-Pecserszkij patyerik. In: Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi, XII vek. M., 1980. 418.

ban elhívta Jurijt a városból, és Vszevolod testvérét, Izjaszlávot küldte fejedelemnek. 1134-ben Jurij mégis megszerezte Perejaszlavlot, méghozzá úgy, hogy cserébe egyebek mellett Szuzdalt és Rosztovot átadta Jaropolknak. Ezúttal viszont az Olgovicsok (Oleg csernyigovi fejedelem utódai) nem nyugodtak bele a változásba, s a kijevi fejedelem engedményre kényszerült. Jurij visszatért északkeletre, s úgy tűnik, tudomásul vette, hogy kudarcát nem Jaropolk okozta, mert 1135-ben már vele és más fivéreivel együtt harcolt az Olgovicsok ellen.[5]

A fenti események ismertetése bizonyítja, hogy Jurij Dolgorukij Nagy Msztyiszlav halálának évében, 1132-ben még nem szakította el az északkeleti területeket Kijevtől. Ha szembe is fordult Msztyiszlav utódával, Jaropolkkal, nem vonta ki magát annak hatalma alól. Az ellentéteket közte és Jaropolk között távolról sem a rosztov–szuzdali föld függetlenségi törekvései, sokkal inkább a nemzetségi rangsorrend betartása körül támadt bonyodalmak okozták. Jurij legfőbb célja a kijevi trón megszerzése volt, s ehhez Perejaszlavlot mint ugródeszkát kívánta felhasználni. A Rosztov–Szuzdal csak az után lett igazán fontos számára, hogy ideiglenesen le kellett mondania Kijevvel kapcsolatos terveiről, és vissza kellett térnie északkeletre. A rosztov–szuzdali föld ezután, tehát 1135-öt követően szakadt el Kijevtől, s tanulmányunkban azt vizsgáljuk, mi jellemezte ennek a területnek a kapcsolatait a szintén önállósult Novgoroddal.

Szuzdal és Novgorod viszonya Jurij fejedelemsége idején

Délen még tartott a viszály a Monomah-utódok és az Olgovicsok között, amikor Vszevolod novgorodi (korábban perejaszlavli) fejedelem két alkalommal is támadást vezetett a rosztov–szuzdali föld ellen. Az első hadjárat 1134-ben indult. A forrásokból úgy tűnik, hogy a novgorodi csapatok a Volga által nyújtott lehetőséget kihasználva támadtak, de a Dubna folyó volgai torkolatától visszafordultak.[6] Az Első novgorodi évkönyv alapján egyértelmű a hadi vállalkozás egyik célja: Vszevolod fivérét, Izjaszlávot akarta szuzdali fejedelemmé tenni.[7] Ugyanakkor a fenti esemény egy folyamat nyitányát is jelentette, mivel ettől az időszaktól kezdődtek azok a novgorodi–szuzdali konfliktusok, amelyek a 12–13. század fordulójáig, a két állam közötti szilárdabb határ létrejöttéig tartottak. A viszály forrását ezúttal is a novotorzsoki volosztyok (a Novij Torg település

[5] Polnoje szobranyije russzkih letopiszej (PSZRL). T. I. M., 1962. 290, 295, 301–304. T. II. M., 1962. 276, 289, 294–298.

[6] PSZRL. T. I. 302. Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (NPL). M.–Leningrád, 1950. 23.

[7] NPL. 23.

környékén elhelyezkedő területek) jelentették.[8] Egyébiránt 1134 utolsó napján a novgorodiak megismételték a támadást, azonban 1135 januárjában a Zsdanja-hegyen vívott csatában vereséget szenvedtek.[9]

1136-ban Novgorodban konfliktus robbant ki, amely a belső berendezkedésben és a Kijevhez fűződő viszonyban is változást eredményezett. Vszevolod Msztyiszlavics fejedelmet a novgorodiak, pszkoviak és ladogaiak részvételével tartott vecse (gyűlés) döntése értelmében családjával együtt a püspöki palotába zárták, ahol csaknem két hónapig harminc fegyveres őrizte. Ezután felszólították, hogy távozzon. Előtte azonban közölték vele, mivel vádolták meg, s a vádpontok között az is szerepelt, hogy 1135-ben gyáván viselkedett a szuzdaliakkal vívott ütközetben.[10] Valamennyi pontot elolvasva, úgy tűnik, Vszevolod koncepciós eljárás áldozata lett. Hasonló vádakat több óorosz fejedelem ellen fel lehetett volna hozni. Azonban a vecse meglehetősen radikális fellépése elsősorban nem a fejedelem személye ellen irányult. Arra a fejedelmi tisztséggel kapcsolatos novgorodi elvárások és a tényleges helyzet közötti ellentmondás miatt került sor. Konkrétabban fogalmazva: a vecse gyenge fejedelmet akart. Vszevolodnak, a kijevi fejedelem unokaöccsének elűzése egyúttal a Kijevvel való szakítást is jelentette. Az önállóvá vált novgorodi állam nem került a Rurik-dinasztia egyetlen ágának uralma alá sem, a szó szoros értelmében nem is kerülhetett, mert a fejedelmi tisztség nem jelentett komoly hatalmat. A kijevi, szuzdali és más fejedelmek gyakorta próbálták meg saját jelöltjüket a novgorodi trónra juttatni, de ezek mögött a törekvések mögött sok esetben egyszerűen presztízsszempontok húzódtak meg.

Vszevolod elűzése után a csernyigovi Szvjatoszlav Olgovics lett a novgorodi fejedelem. A kedélyek azonban nem csillapodtak le, mert Szvjatoszlav ellen merényletet követtek el, Vszevolod pedig Pszkovra támaszkodva próbálta meg visszaszerezni elvesztett pozícióját, de 1138 elején meghalt. Az Első novgorodi évkönyvben egy rövid megjegyzés olvasható az akkori állapotokról. Eszerint nem volt béke sem a pszkoviakkal, sem a szuzdaliakkal, sem a szmolenszkiekkel, sem a polockiakkal, sem a kijeviekkel.[11]

A fenti időszakban Jurij Dolgorukij a Msztyiszlavicsok (Nagy Msztyiszlav utódai) szövetségese volt a csernyigovi fejedelmek ellenében. Ez az együtt működés Jurij számára novgorodi politikája első sikerét eredményezte, minthogy Szvjatoszlav Olgovicsot 1138 elején elűzték a városból, s a következő fejedelem éppen az ő fia, Rosztyiszlav Jurjevics lett. A forrásból a pálfordulás okát is meg-

[8] *A. V. Kuza*: Novgorodszkaja zemlja. In: Drevnyerusszkije knyazsesztva X–XIII vv. M., 1975. 197. (A novgorodi Novij Torg a Volgába ömlő Tverca folyó partján, a szuzdali határ közelében, kereskedelmi szempontból fontos útvonalon helyezkedett el.)

[9] PSZRL. T. I. 303. NPL. 23.

[10] NPL. 24.

[11] Uo. 24–25.

tudhatjuk: Novgorodban nagy volt a drágaság,[12] következésképpen a lakosság egy része éhezett. Ezt a szövetségesek minden bizonnyal blokád segítségével érték el.[13] Novgorod ellátásának problémáját leginkább a Szuzdallal kötött szövetség tudta megoldani. Az északkeleti gabona jelentősége Novgorod számára a kritikus években igen nagy volt. Ebben az összefüggésben érthető, hogy a novgorodi kereskedők, akik érdekeltek voltak a novgorodi–szuzdali kereskedelem bővítésében, aktívan részt vettek az 1136–1138. évi eseményekben. Politikai szempontból pedig a Szuzdallal kötött szövetség kompromisszumot jelentett Csernyigov támogatói és a Msztyiszlavicsok hívei között.[14]

1139-ben Kijevben, majd Novgorodban Szuzdal szempontjából meglehetősen kedvezőtlen változások történtek. Meghalt Jaropolk kijevi fejedelem, akit Dolgorukij másik bátyja, Vjacseszlav követett a trónon. A Monomah-ág rangidős képviselőjét azonban a csernyigovi Vszevolod Olgovics szinte a szó szoros értelmében kifüstölte Kijevből, és egészen 1146-ig ellenőrzése alatt tartotta a Kijevi Fejedelemséget.[15] A déli eseményekről értesülve, Jurij hadjáratot akart indítani Vszevolod ellen. Fiának, Rosztyiszlav novgorodi fejedelemnek is a kijelölt gyülekezési helyre kellett volna érkeznie az északnyugati csapatokkal. A novgorodiak azonban megtagadták a támadásban való részvételt, mire Rosztyiszlav elmenekült. A szuzdali fejedelem ilyen körülmények között nem vállalta a Vszevoloddal való összeütközést, és bosszúból a novgorodi elutasítás miatt feldúlta Novij Torgot.[16]

Rosztyiszlav Jurjevics távozása után nem volt akadálya annak, hogy ismét Szvjatoszlav Olgovics legyen a novgorodi fejedelem. Azonban második periódusa sem tartott hosszú ideig (1139 vége–1141 ősze). Amikor fivére, a kijevi fejedelem megpróbált beavatkozni a novgorodi ügyekbe, Szvjatoszlav kénytelen volt elmenekülni. Szvjatoszlav menekülése után ismét a szuzdali Rosztyiszlav került a novgorodi trónra.[17] Az északkeleti Lavrentyij-évkönyvből megtudhatjuk, miért fordultak ismét a Rurik-dinasztia szuzdali ágához: Novgorod sehonnan sem kapott gabonát.[18]

Jurij Dolgorukij ezúttal is csak igen rövid ideig tudta befolyása alá vonni a novgorodi ügyeket. Az Első novgorodi évkönyv szerint a város lakói (nyilván a Szuzdal-ellenes csoportosuláshoz tartozók) letartóztatták Rosztyiszlav Jurjevicset, és négy hónapra a püspöki palotába zárták. Miután az új fejedelem megér-

[12] Uo. 25.

[13] *V. L. Janyin*: Novgorodszkije poszadnyiki. M., 1962. 96. L. V. Alekszejev: Szmolenszkaja zemlja v IX–XIII vv. M., 1980. 200.

[14] Janyin, 1962. 96–97.

[15] PSZRL. T. II. 302–303, 320–321.

[16] NPL. 25.

[17] Uo. 25–26.

[18] PSZRL. T. I. 309.

kezett (1142. április 19.), Rosztyiszlávot visszaengedték az apjához.[19] Ha figyelembe vesszük, hogy Dolgorukij fia 1141. november 26-án lett novgorodi fejedelem, és feltételezzük, hogy az új fejedelemnek a városba történő bevonulása után azonnal eltávozhatott, a négy hónapos fogság miatt arra a következtetésre jutunk, hogy Rosztyiszlav ezúttal még egy hónapig sem állt Novgorod élén. 1142 tavaszától 1154 végéig vagy 1155 elejéig a novgorodi fejedelmek a Msztyiszlavicsok közül került ki.[20]

A szuzdali fejedelem 1142 után sem helyezkedett semleges álláspontra Novgoroddal kapcsolatban, s az évtized második felétől a szuzdali–novgorodi viszony már ellenségessé vált. 1147-ben Jurij elfoglalta Novij Torgot és a Mszta folyó melletti területeket.[21] 1148-ban Nyifont novgorodi püspök a szuzdali földre utazott a feszült helyzet rendezése érdekében, de nem sikerült békét kötnie Jurijjal. Ekkor már Izjaszlav Msztyiszlavics volt a kijevi fejedelem (1146–1154), aki éppen 1148 őszén állította fiát, Jaroszlávot Novgorod élére.[22] Izjaszlav nehezményezte, hogy Jurij Novgorod-ellenes politikát folytat (elveszi az adókat, veszélyezteti az utak biztonságát), s elhatározta, hogy fellép ellene.[23] Izjaszlav még 1148 folyamán megérkezett Novgorodba, ahol Jaroszlav fogadta. A városban lelkesen üdvözölték, s ő fiával együtt olyan intézkedéseket tett, melyek tovább fokozták népszerűségét: lakomát rendezett a novgorodiaknak, majd a következő napon a vecse összehívására került sor. Ezután a novgorodiak, a pszkoviak és a karjalaiak a fejedelemmel együtt vonultak a Jurij Dolgorukij elleni harcba.[24]

Az 1149. év elejének háborús eseményeit a források egymástól eltérően ismertetik. Az északkeleten készült Lavrentyij-évkönyv csak annyit ismer el, hogy Izjaszlav csapatai Uglecse Poljéig jutottak el,[25] a szuzdali veszteségekről nem tesz említést. A déli Ipatyij-évkönyvben viszont részletes leírás található. Eszerint Izjaszlav az északnyugati erőkkel a Medvegyica folyó torkolatához vonult, ahol csapataival fivére, Rosztyiszlav szmolenszki fejedelem csatlakozott hozzá. Onnan vízi úton, a Volgán Ksznyatyinhoz mentek. Miután Jurijjal nem sikerült megegyezni, Izjaszlav és Rosztyiszlav területeket foglalt el a Volga mindkét partján, és Uglecse Poljéhoz vonult, majd tovább, a Mologa folyó torkolatához, ahonnan csapatokat küldtek Jaroszlavl városának elfoglalására. Ez utóbbi, úgy

[19] NPL. 26.

[20] Uo. 26–29.

[21] PSZRL. T. II. 339. A szakirodalomban ellentétes nézet alakult ki az elfoglalt területekkel kapcsolatban. V. A. Kucskin szerint Dolgorukij csaknem három évig meg is tartotta ezeket, míg A. V. Kuza éppen ellentétes módon foglalt állást: *Kucskin*, 79; *Kuza*, 197.

[22] NPL. 28.

[23] PSZRL. T. II. 367.

[24] NPL. 28. PSZRL. T. II. 369–370.

[25] PSZRL. T. I. 320.

tűnik, nem sikerült, viszont sok foglyot ejtettek. A hadjárat időjárás-változás miatt fejeződött be. Rosztyiszlav fejedelem visszatért Szmolenszkbe, Izjaszlav pedig Novgorodba.[26] Az Első novgorodi évkönyv az Ipatyij-évkönyv adatait azzal egészíti ki, hogy a támadók a Volga mentén hat kisebb erődöt bevettek, és 7000 foglyot ejtettek.[27]

Véleményünk szerint a Lavrentyij-évkönyv egyszerűen elhallgatja az ellenséges koalíció által elért eredményeket, míg a másik két forrás némileg felnagyítja azokat. Furcsa, hogy a harcias Jurij Dolgorukij védelmi lépéseiről vagy ellentámadásáról egyetlen adat sem maradt fenn. A Msztyiszlavicsok által a Szuzdali Fejedelemségre mért csapás nem volt jelentékeny, sőt úgy tűnik, hogy azonnal nem is érte el a célját. A torzsoki és a Mszta melletti területek adóját Jurij csak a következő évben, 1150-ben adta vissza.[28]

1149 nyarától Dolgorukij hadjáratokat indított Izjaszlav Msztyiszlavics kijevi fejedelem ellen, s így a szuzdali politikában a Novgoroddal kapcsolatos törekvések háttérbe szorultak. Csak az Izjaszlav 1154 novemberében bekövetkezett halála utáni események biztosítottak újabb lehetőséget Jurij számára a novgorodi helyzet befolyásolására. Amikor Izjaszlav meghalt, Novgorod élén öccse, Rosztyiszlav állt. Rosztyiszlav Kijevbe ment, hogy átvegye a bátyja helyét, s maga helyett fiát, Dávidot tette meg fejedelemnek. A novgorodiak azonban hamarosan „utat mutattak" Dávidnak, mert ő nem megegyezés alapján került a terület élére, és Nyifont püspök vezetésével követséget küldtek a szuzdali földre. Dolgorukijjal abban állapodtak meg, hogy az ő fia, Msztyiszlav lesz az új novgorodi fejedelem.[29]

1155 elején Msztyiszlav már Novgorod élén állt, s az által, hogy apja 1157 tavaszán kijevi fejedelem lett,[30] némileg meg is szilárdult a helyzete. A hatalmi csoportosulások közötti belső harc azonban nem szűnt meg. 1157-ben megmozdulás kezdődött Novgorodban, melynek során a szuzdali orientáció hívei alulmaradtak. Msztyiszlávot elűzték a városból. Ezeket az eseményeket az Első novgorodi évkönyv és a Lavrentyij-évkönyv is előbb közli, mint Jurij halálhírét.[31] A sorrend fordítva logikusabbnak tűnik, tehát feltételezhető, hogy Msztyiszlav elűzésére apjának Kijevben bekövetkezett halála adta meg a lehetőséget.

[26] PSZRL. T. II. 370–372.

[27] NPL. 28.

[28] PSZRL. T. II. 393.

[29] NPL. 29. (Dolgorukij Rosztyiszlav nevű fia, aki korábban kétszer is Novgorod élén állt, már nem jöhetett szóba, mert 1151-ben meghalt: PSZRL. T. II. 418.)

[30] NPL. 29.

[31] Uo. 30. PSZRL. T. I. 348.

Andrej fejedelemsége: sikerek és kudarcok

A Szuzdali Fejedelemség élén Jurij Dolgorukijt fia, Andrej Bogoljubszkij követte (1157–1174). Andrej Szuzdal helyett az északkeleti Vlagyimir városát választotta székhelyéül. Ő is igyekezett hatást gyakorolni a novgorodi ügyekre. Uralkodása időszakában a novgorodi fejedelmi székért közeli rokonai (a Jurjevicsek, vagyis Jurij utódai) versengtek a Msztyiszlavicsokkal (Nagy Msztyiszlav leszármazottaival).

1158 és 1160 között a szmolenszki Szvjatoszlav, Nagy Msztyiszlav unokája állt Novgorod élén. 1160-ban a novgorodiak Andrej fenyegetésének hatására Szvjatoszlávot elfogták, és Ladogába vitték. Ebben a szmolenszkiek ellenségei játszották a főszerepet. A novgorodiak arra kérték Bogoljubszkijt, hogy küldje el valamelyik fiát fejedelemnek, de ő testvérét, Msztyiszlávot akarta elküldeni. Msztyiszlav már volt fejedelem a Volhov partján található városban. Elképzelhető, hogy éppen ezért tiltakoztak a személye ellen a novgorodiak. Végül megegyeztek, s még 1160-ban egy másik Msztyiszlav, Andrej unokaöccse került Novgorod élére.[32]

Az elűzött Szvjatoszlav apja, Rosztyiszlav azonban ekkor Kijev fejedelme volt, s Andrej kiegyezett vele. Ennek a jele volt, hogy 1161-ben Andrej jóváhagyásával ismét Szvjatoszlav lett a novgorodi fejedelem.[33] 1167-ben, Rosztyiszlav kijevi fejedelem halála után valószínűleg összeesküvés készült Szvjatoszlav ellen, mivel ő Velikije Lukiba menekült, és megüzente, hogy nem akar a novgorodiak fejedelme lenni. Az utóbbiak ezután elűzték őt a településről. Andrej még ekkor sem változtatta meg az álláspontját: továbbra is Szvjatoszlávot támogatta. Szvjatoszlav szuzdali segítséggel felperzselte Novij Torgot, fivérei ugyanezt tették Velikije Lukival, Andrej pedig – a szmolenszkiekkel és a polockiakkal szövetségben – lezáratta a Novgorodba vezető utakat. A konfliktusból mégis a novgorodiak kerültek ki győztesen: 1168-ban Szvjatoszlav helyett az akkori kijevi fejedelem fiát, Románt állították a novgorodi föld élére.[34]

1169-ben a távoli északkeleten, a Zavolocsjénak vagy Podvinjének nevezett területen összecsapás zajlott a novgorodiak és a vlagyimir–szuzdaliak között: a szintén a térség ellenőrzésére törekvő Novgorod képviseletében Danyiszlav Lazutyinyics 400 főből álló druzsinával adószedésre indult az Északi-Dvinához. Andrej fejedelem hétezres sereget küldött ellene, de Danyiszlav megfutamította a szuzdaliakat. A meglehetősen elfogultnak tűnő novgorodi forrás szerint a konfliktus következtében 1300 szuzdali katona vesztette életét, míg a novgorodiak

[32] NPL. 30–31. PSZRL. T. II. 509–511.
[33] NPL. 31.
[34] Uo. 32–33.

közül mindössze 15. A győztesek az általuk ellenőrzött területeken élőktől és a szuzdali szmerdektől is beszedték az adót.[35]

1169-ben Andrej Bogoljubszkij látványos formában ismertette el a Rurik-dinasztián belüli rangidősségét: koalíciót szervezett, amely márciusban fia, Msztyiszlav vezetésével elfoglalta Kijevet.[36] 1169–1170 telén a vlagyimir–szuzdali fejedelem Novgorod ellen indított hadjáratot. Ott még mindig a Kijevből elűzött Msztyiszlav Izjaszlavics fia, Roman volt a fejedelem. Ráadásul Roman, miután elfoglalta a novgorodi fejedelmi széket, ellenséges magatartást tanúsított: támadást intézett a szuzdali–szmolenszki koalíció ellen.[37] Bogoljubszkij viszont ismét részleges ellenőrzést kívánt gyakorolni a novgorodi események fölött. A hadjárat másik oka nyilvánvalóan az Északi-Dvinánál történt, fentebb ismertetett összecsapás volt.

A Novgorod ellen vezetett hadjáratot a források némiképpen eltérő módon ismertetik. Az Első novgorodi évkönyv legfontosabb adatai a következők: a szuzdali csapatokat ezúttal is Andrej fia, Msztyiszlav, a szmolenszkieket és toropecieket Roman, valamint Msztyiszlav Rosztyiszlavics vezette. A muromi, rjazanyi és polocki fejedelmek is részt vettek druzsináikkal a hadjáratban. A novgorodiak kitartottak Roman fejedelem mellett. Miután a két fél közötti tárgyalások nem hoztak eredményt, heves összecsapás kezdődött. Végül 1170. február 25-én a védők Roman vezetésével győzelmet arattak. A támadók közül egyeseket lekaszaboltak, másokat elfogtak, míg az ellenséges hadsereg egy része megfutamodott.[38]

Ezen híradások egyoldalúságát jól ellensúlyozza az Ipatyij- és a Lavrentyij-évkönyv. A kettő közül az Ipatyij-évkönyv ismerteti részletesebben az eseményeket. Megtudhatjuk belőle, hogy a szövetséges csapatok még az ostrom előtt nagy pusztítást végeztek a novgorodi területeken: falvakat foglaltak el és gyújtottak fel, a férfiakat lekaszabolták, az asszonyokat, a gyermekeket, az értékesebb tárgyakat és az állatokat magukkal vitték. Ez a forrás a kudarc egyik okát abban jelöli meg, hogy az ellenséges táborban az emberek és a lovak között járvány ütötte fel a fejét, a visszavonulás körülményeit pedig sötét színekkel ecseteli.[39] A Nyikon-évkönyv, amellett, hogy sok mesés elemet őriz, több ponton

[35] Uo. 33. (A szmerd kifejezés a 12. században a parasztok jelölésére szolgált. A szmerdek szabadok és függésben lévők is lehettek. Nem valószínű, hogy a zord klímájú északi-északkeleti vidékeken kizárólag földművelésből éltek.)

[36] PSZRL. T. I. 354. T. II. 543–545. T. IX. M., 1965. 237–238. (Az utóbbi forrás a Nyikon-évkönyv.) Kijev 1169. évi elfoglalásához és annak visszhangjához: *Makai János*: 1169, mint az óorosz történelem fordulatának éve. In: Történelmi sorsfordulók. EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1999. 7–29.

[37] NPL. 33.

[38] Uo. 33.

[39] PSZRL. T. II. 560.

egyértelművé teszi a fenti adatokat. Egyebek mellett tartalmazza azt a tényt, miszerint a győzelmet a védők számára egyik kitörésük hozta meg.[40]

A Novgorod elleni támadás tehát a vlagyimiri fejedelem számára csúfos kudarccal végződött, és jelentős veszteségeket okozott. Azonban a novgorodi területek egy részét érintő súlyos károk miatt a másik félnek sem volt oka az ünneplésre. Elképzelhető, hogy a sikertelen hadjárat után Bogoljubszkij ismét blokád alá vette a novgorodi földet. Az északnyugaton bekövetkezett változásokat a források több változatban ismertetik. Az Első novgorodi évkönyv szerint 1170-ben Novgorodban nagy drágaság volt: egy dézsa rozst 4 grivnáért, egy kenyeret 2 nogatáért, egy pud mézet pedig 10 kunáért lehetett vásárolni. Közvetlenül az árak emelkedésének leírása után közli, hogy a novgorodiak tanácskoztak, és „utat mutattak Roman fejedelemnek", majd békeajánlattal fordultak Andrej Bogoljubszkijhoz. Az új fejedelem, a szmolenszki Rurik 1170 októberében érkezett meg Novgorodba.[41] Az Ipatyij-évkönyv szerint Roman, apjának a volhiniai Vlagyimirban bekövetkezett halála után, druzsinája követelésére távozott, Bogoljubszkij pedig Ruriknak adta Novgorodot.[42] A Nyikon-évkönyvben egy harmadik, az előző kettőt részben ötvöző variáció található. Eszerint miután a novgorodiak megtudták, hogy Msztyiszlav Izjaszlavics meghalt, Románt elűzték, és Rurikot tették meg fejedelemnek.[43]

Számunkra az Első novgorodi évkönyvben található leírás tűnik a leglogikusabbnak. Még akkor is, ha a krónikás a hírek egy részét csak egymás mellé helyezte, s nem minden esetben nevezte meg a köztük lévő logikai kapcsolatot. Az Ipatyij-évkönyvben található variáció logikailag szintén megállja a helyét, de csak kiegészíti a fenti forrás adatait. A Nyikon-évkönyv híradása önmagában nem fogadható el teljesen, mert a másik két forrás egyértelműen rávilágít Andrej Bogoljubszkijnak a novgorodi trón betöltésében játszott szerepére, ez pedig elhallgatja azt. Pedig a vlagyimir–szuzdali fejedelem még a következő években is befolyást gyakorolt a novgorodi ügyekre: amikor (1172-ben) Rurik Rosztyiszlavics délre távozott, a novgorodiak Bogoljubszkijtól kértek, és kaptak új fejedelmet. Ezúttal Andrej fia, Jurij érkezett hozzájuk.[44] Azonban az apja halálát követő évben, 1175-ben Jurijnak is meg kellett válnia a novgorodi fejedelmi pozíciótól.[45]

---

[40] PSZRL. T. IX. 242, 243.

[41] NPL. 33. (A novgorodi grivnát rúd alakúra formált, átlagosan 204 gramm súlyú, veretlen ezüsttömbként kell elképzelni. A Kijevi Rusz területén a fenti időszakban 1 grivnának 20 nogata, ill. 25 kuna felelt meg. A nogata a váltópénz szerepét töltötte be, a kuna coboly- vagy hermelinprém volt: *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Balassi, Bp.–University Press, Pécs, 1998. 73.)

[42] PSZRL. T. II. 561–562.

[43] PSZRL. T. IX. 246.

[44] PSZRL. T. I. 365. T. II. 566. NPL. 34.

[45] NPL. 34.

Feszültségek a Rosztyiszlavicsok miatt

174-ben Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri fejedelem összeesküvés áldozata lett.[46] Meggyilkolása után heves küzdelem zajlott a hagyatékáért. A főszerepet öccsei (Mihalko és Vszevolod) és unokaöccsei (a szuzdali Rosztyiszlavicsok: Msztyiszlav és Jaropolk) játszották.[47] Egy évig a Rosztyiszlavicsok álltak a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség élén, 1175 nyarán azonban Mihalko szerezte meg a hatalmat. A vesztesek közül Msztyiszlav Rosztyiszlavics Novgorodba menekült, s a novgorodiak fejedelmükké tették.[48] 1176-ban, Mihalko halála után Msztyiszlav elhagyta Novgorodot, s a rosztoviak támogatásával ismét a vlagyimir–szuzdali földön harcolt, ám ezúttal Vszevolodtól szenvedett vereséget. Kudarca után Msztyiszlav ismét Novgorodba menekült, ám ezúttal nem fogadták be. Útjának következő állomása Rjazany volt. Ott sógorát, Gleb fejedelmet rávette egy újabb támadás indítására. A külső beavatkozástól sem mentes vlagyimir–szuzdali belviszály csak 1177-ben fejeződött be. Az ellenséges tábor mindegyik vezetője Vszevolod foglya lett. A vlagyimiriak követelésére Msztyiszlav és Jaropolk Rosztyiszlavicsot megvakították, majd szabadon engedték.[49] A későbbi események alapján úgy tűnik, hogy Vszevolod két unokaöccsén csak jelképesen hajtották végre a kegyetlen ítéletet.

1177–1178 telén a látását csodálatos módon visszanyerő Msztyiszlav és Jaropolk újból Novgorodba ment. Az idősebb testvért a novgorodiak ismét fejedelmükké tették, a fiatalabbat pedig Novij Torg (Torzsok) élére állították. Msztyiszlav azonban hamarosan, 1178 áprilisában meghalt, s a híres Szent Szófia-székesegyházban temették el. Msztyiszlav halála után Jaropolkot választották novgorodi fejedelemmé. Ekkor azonban Vszevolod utasítást adott, hogy a vlagyimir–szuzdali földön fogják el a novgorodi kereskedőket. A kereskedelem akadályozása erős fegyvernek bizonyult, és a novgorodiak kénytelenek voltak leváltani Jaropolkot.[50] A vlagyimiri fejedelem nem érte be ennyivel, és a Novgorod fennhatósága alá tartozó Novij Torghoz vonult. Először várta az ott lakók által ígért váltságot, de a druzsinája zsákmányt akart szerezni, és elfoglalta a települést. A támadók ezúttal is elkövették a szokásos szörnyűségeket (a lakosságot fogságba vetették, a „várost” kirabolták és felgyújtották).[51]

[46] PSZRL. T. I. 367–371. T. II. 580–595. NPL. 34.

[47] Az 1174–1177-es belviszályhoz: *Makai János*: Zűrzavar Vlagyimir-Szuzdalban (1174–1177). In: Történészként a katedrán. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 319–335.

[48] NPL. 34.

[49] PSZRL. T. I. 379–386. T. II. 605–606. NPL. 35.

[50] NPL. 35–36.

[51] NPL. 36, 225. PSZRL. T. I. 386. (A második forrás, a Lavrentyij-évkönyv a Novij Torg elleni támadást nem hozza összefüggésbe Jaropolkkal, hanem azzal indokolja, hogy a novgorodiak nem tartottak be egy Vszevoloddal kötött megállapodást.)

Ezekben az években gyakran cserélődtek a novgorodi fejedelmek. 1180 nyarán Szvjatoszlav Vszevologyics kijevi fejedelem fia, Vlagyimir került Novgorod élére. A változást egy Vlagyimir–Szuzdal elleni támadás követte 1180–1181 telén. Szvjatoszlav délről csernyigovi és kun harcosokkal, a fia pedig északnyugatról novgorodi katonákkal érkezett. A csapatok a Tverca folyó volgai torkolatánál egyesültek, és felperzselték a Volga mentén elhelyezkedő város-erődöket. 40 versztányira megközelítették Perejaszlavl városát, és elérték a Vlenát. A folyó túlsó partján azonban felvonult Vszevolod fejedelem druzsinája. Az összecsapást az egyik fél sem erőltette, és kétheti farkasszem-nézés után a támadók visszafordultak.[52]

1180-ban vagy 1181-ben a novgorodiak a korábban kudarcot kudarcra halmozó Jaropolk Rosztyiszlavicsot ismét Novij Torg élére állították. Ráadásul Jaropolk a Volgánál ellenséges magatartást tanúsított a vlagyimiri fejedelem „embereivel" szemben. Vszevolod válasza ezúttal sem maradt el: 1181-ben nagy erőket vonultatott fel. Saját csapatain kívül muromi és rjazanyi katonák is vele tartottak. Novij Torg blokádja négy–öt hétig húzódott. Mivel a lakosokat éhség kínozta, és a fejedelmük is megsebesült, megadták magukat. A győztesek a települést felgyújtották, lakóit pedig Vlagyimirba hurcolták, bár később visszaengedték őket. Vszevolod az elfogott Jaropolkot is magával vitte, s az utóbbinak a politikai pályafutása ezzel véget is ért. 1181–1182 telén Vlagyimir novgorodi fejedelemsége is véget ért. Miután „utat mutattak" neki, visszatért apjához, a kijevi fejedelemhez. A novgorodiak ezúttal Vszevolodhoz fordultak, aki a sógorát küldte hozzájuk.[53]

Vszevolod pártfogoltjai Novgorod élén

Vszevolod sógorát Jaroszlav Vlagyimirovicsnak hívták. Jaroszlav nagyapja a híres Nagy Msztyiszlav volt.[54] Azonban apja, Vlagyimir már nem játszott jelentős szerepet a Kijevi Rusz történetében. Nagy Msztyiszlav fiaként 1167-ben ugyan megpróbálkozott a kijevi trón megszerzésével, de ahhoz a nemzetségi rangsorrendben elfoglalt helye önmagában nem bizonyult elegendőnek.[55] Jaroszlávnak még ennyire sem tellett: ő egy Vszevolodtól függő fejedelem, a vlagyimir–szuzdali befolyás megtestesítője volt Novgorod élén. Bár Vszevolodnak

[52] NPL. 36. PSZRL. T. I. 388. (Az évkönyvben Vlenának nevezett folyó a Velja, a Dubna bal oldali mellékfolyója. Következésképpen Szvjatoszlav a Dubna folyót felhasználva vonult be a szuzdali földre. A Volgán, a Tverca torkolatától a Dubna torkolatáig, három város helyezkedett el: Tver, Sosa és Dubna. Ezeket gyújtotta fel Szvjatoszlav és Vlagyimir, miközben Perejaszlavl felé haladt: *Kucskin*, 90–91.)

[53] NPL. 36–37. PSZRL. T. I. 388.

[54] NPL. 37.

[55] PSZRL. T. I. 353. T. II. 535–537.

apai ágon is rokona volt, szuzdali státuszát felesége révén nyerte el. Feltételezhető, hogy a vlagyimiri fejedelem felesége, Marija és Marija testvére, Jaszinja morva hercegnők voltak, és volhíniai rokonaiknál nevelkedtek. Mivel Jaroszlav 1180-ban feleségül vette Jaszinját, Vszevolod sógora lett.[56]

Jaroszlav először 1182–1184 között töltötte be a novgorodi fejedelmi tisztséget. Az Első novgorodi évkönyv alapján úgy tűnik, hogy Vszevolod hívta őt el a városból. A forrás szerint a novgorodiak elégedetlenek voltak vele, mert Jaroszlav sok kárt okozott a novgorodi volosztyban,[57] azonban a szövegből nem derül ki, hogy konkrétan mi történt. Az óorosz пакость szónak a káron kívül még sok jelentése van: rossz, baj, gonoszság, fosztogatás, csalás stb. Bármi történt is, az egy kissé meglepi a kérdéskör kutatóját. Novgorodban a fejedelem ekkor nem rendelkezett olyan hatalommal, amellyel vissza tudott volna élni. Ha mégis vétséget követett el, bizton számíthatott az elűzésre. Kérdés, hogy ilyen körülmények között milyen sérelmet okozott Jaroszlav fejedelem.

1187-ben a novgorodi forrás szerint valakik szétzavartak egyes (pecserszkijnek és jugurszkijnak nevezett) személyeket Pecsorában, másokat pedig Zavolocsjéban.[58] Néhány sorral lejjebb az olvasható, hogy a novgorodiak elűzték fejedelmüket, majd Vszevolodtól a sógorát kérték helyette, s Jaroszlav még novemberben megérkezett.[59] Az utóbbi hírt az északkeleti forrás is megerősíti.[60] V. A. Kucskin az alábbi értelmezést adta a fenti eseményeknek: Vszevolod emberei kergették el a novgorodi adószedőket. A novgorodiak kérését a vlagyimiri fejedelemmel való megbékélési szándék diktálta, mivel az utóbbi akadályozta az adó beszedését Zavolocsjéból, Pecsorából és Jugrából.[61]

Jaroszlav ezúttal 9 évig (1187–1196), tehát szokatlanul hosszú ideig ült a fejedelmi székben. Az Első novgorodi évkönyv beszámol a vele kapcsolatos eseményekről: több gyermeke született, szövetkezett a polockiakkal, hadjáratot vezetett a csudok ellen, Pszkovban járt, jelen volt az új érsek, a délről érkezett Marturij fogadásakor és Vszevolod érdekeinek megfelelően kétszer is részt vett a novgorodi erők Csernyigov elleni mozgósításában.[62] A viharfelhők azonban

---

[56] A Vszevolod és Jaroszlav közti családi kötelékhez: *M. V. Scsepkina*: O proiszhozsgyenyii Uszpenszkovo szbornyika. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga. Pedkollegija: V. Ny. Lazarev, O. I. Podobedova, Sz. O. Smidt. M., 1972. 71–73.

[57] NPL. 37.

[58] Uo. 38.

[59] Uo. 38–39.

[60] PSZRL. T. I. 406.

[61] *Kucskin*, 90. (Zavolocsje – mint már említettük – a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség északi határvidékén, az Északi-Dvinánál helyezkedett el. Pecsora alatt a Pecsora folyó vidékét kell értenünk. Az Urál északnyugati előterében az óorosz időszakban ugorok éltek, ezért ezt a területet Jugrának nevezték.)

[62] NPL. 39–43. (Az óorosz évkönyvek csugynak, azaz csudoknak nevezték a Baltikumban és annak közelében élő finnugor népeket, elsősorban az észteket.)

1195 végén vagy 1196 elején ismét gyülekezni kezdtek: a novgorodiak Miroska poszadnyik vezetésével küldöttséget menesztettek Vszevolodhoz, és egyik fiát kérték fejedelmüknek, mivel Jaroszlávval elégedetlenek voltak. A vlagyimiri fejedelmet a Csernyigov elleni hadi előkészületek foglalkoztatták. Nem tett eleget a kérésnek, sőt második alkalommal már a követeket sem engedte vissza Novgorodba. Később egy részük visszatérhetett, de néhányan fogságban maradtak. Végül a konfliktus a szokásos módon oldódott meg: 1196 novemberében a novgorodiak elűzték Jaroszlávot.[63]

Az elűzött fejedelem azonban nem utazott nagyon távolra, mivel Vszevolod Novij Torg (Torzsok) élére állította.[64] Ezután Jaroszlav adót szedett a környező területeken.[65] Az adott helyzet kétféleképpen értelmezhető: 1. Vszevolod megszállta a novgorodi fennhatóság alá tartozó Novij Torg-i volosztyot, pátfogoltja pedig igyekezett minél több kellemetlenséget okozni Novgorodnak. 2. V. A. Kucskin szerint a 12. század 80–90-es éveire Torzsokot két részre osztották, egy szuzdalira és egy novgorodira.[66] E szerint az elképzelés szerint tehát Vszevolod a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség egyik volosztyának élére állította Jaroszlávot.

Vszevolod nem érte be a Jaroszlav által Novgorodnak okozott kárral, hanem tovább fokozta a szomszédos területre gyakorolt nyomást: emberei Zavolocsjéban és „az egész földjén", vagyis a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemségben elfogták a novgorodiakat. (Az előbbiek adószedők, az utóbbiak kereskedők lehettek.) A novgorodiak végül elűzték soros (ezúttal csernyigovi) fejedelmüket, és hajlandóak voltak Jaroszlávot visszahívni. Vszevolod Jaroszlávot Vlagyimir városába hívta Novij Torból. A novgorodi előkelőkből álló küldöttségnek így meglehetősen messzire kellett utaznia a régi-új fejedelemért. Jaroszlav valószínűleg 1197 végén érkezett ismét Novgorodba. Ezt követően már nem volt akadálya annak, hogy a foglyok hazatérjenek. Nagy volt az öröm a városban, amikor mindenki épségben megérkezett. Köztük volt Miroska poszadnyik is, aki a krónikás megjegyzése szerint két évet ült Novgorodért.[67]

Jaroszlav ezúttal rövidebb időt töltött a novgorodi fejedelmi székben. Távozásának körülményeit a források eltérő módon ismertetik. Az Első novgorodi évkönyv, amelynek szövege az 1196. évnél kiemeli a szabad fejedelemválasztás jogát, azt tartalmazza, hogy 1199-ben Vszevolod elhívta Jaroszlávot Novgorodból, a vladikát (az érseket), Miroska poszadnyikot és az előkelőket pedig megkérte, menjenek el a fiáért. Marturij érsek útközben meghalt, a többiek azonban Miroska vezetésével megérkeztek a szuzdali földre. Vszevolod nagy tisztelettel

[63] NPL. 42–43.
[64] PSZRL. T. I. 414.
[65] NPL. 43.
[66] *Kucskin*, 91.
[67] NPL. 43.

fogadta a novgorodiakat, és „nekik adta” fiát, Szvjatoszlávot. Az utóbbi 1200 januárjában lett novgorodi fejedelem.[68]

Az északkeleti Lavrentyij-évkönyv szerint[69] a novgorodiak küldöttsége kérte Vszevolodot, hogy küldje el a fiát fejedelemnek, vagyis hívja vissza Jaroszlávot. Vszevolod tanácskozott a druzsinájával, majd Szvjatoszlávot „adta” a novgorodiaknak. Szvjatoszlávot négy bátyja is elkísérte (talán csak a szuzdali főváros határáig), és nagy volt az öröm Vlagyimir városában. Ha jól értelmeztük az évkönyv szövegét, Vszevolod megállapodást kötött a novgorodi követekkel. Egy ilyen lépés beleillik a két szomszédos terület közti viszony logikájába. A krónikás szerint a novgorodiak Vszevolod Jurjevics nagyfejedelem úrnak szólították Vszevolodot. Ez a megszólítás egyrészt meglehetősen alázatosnak tűnik az öntörvényű Novgorod képviselői részéről, másrészt az északkeleti forrás ugyan használja a nagyfejedelmi titulust, a novgorodi viszont nem. Ezért egyáltalán nem bizonyítható, hogy a novgorodi előkelők így emlegették, s szólították meg Vszevolodot. A vlagyimiri évkönyvíró igazi túlzása azonban az a novgorodiak szájába adott gondolat, mely szerint Novgorod a vlagyimiri fejedelem otcsinája és gyegyinája. A két kifejezést ez esetben apai és nagyapai örökségként értelmezhetjük, ám valóságtartalma egyiknek sincs. Vszevolod nagyapja, Vlagyimir Monomah valóban ellenőrzés alatt tartotta Novgorodot, azonban 1136 után, amint arra fentebb utaltunk, a voloszty önállósodott, maga hívta és űzte el fejedelmeit, méghozzá nagy gyakorisággal. Vszevolod apja, Jurij Dolgorukij pedig soha nem állt Novgorod élén, bár időnként el tudta fogadtatni saját jelöltjeit fejedelemnek. Novgorod mint apai és nagyapai birtok a szuzdali vágyak megfogalmazásaként értelmezhető.

Szuzdal és Novgorod 12. századi viszonyát több tényező is befolyásolta. Egyrészt a két terület közti határvonal egyes részeit illetően még nem született megegyezés, s ezért nem volt egyértelmű, hogy melyik felet illeti meg az adószedés joga. Elsősorban Novij Torg vidéke és Zavolocsje számított problematikusnak. Az előbbinek a kontúrjai a század végére már kezdtek körvonalazódni, azonban a vele kapcsolatos harcoknak kereskedelmi és politikai okai is voltak. Zavolocsje mindkét központtól nagyobb távolságra helyezkedett el, mint Novij Torg, és adminisztratív szempontból kevésbé szervezett terület lehetett. Rendezetlen státusza a következő időszakban további konfliktusokkal fenyegetett.

A másik tényező a szuzdali fejedelmek azon törekvése volt, hogy pártfogoltjuknak juttassák a novgorodi fejedelmi széket. (A trón kifejezés használata túlzás lenne.) Ha ennek a mérlegét szeretnénk megvonni, érdemes átnéznünk az

[68] Uo. 44. (Az évkönyv szövegében először Miroska, másodjára Mihalko szerepel poszadnyikként. Ez elírás lehet. V. L. Janyin szerint is Miroska ment Vszevolodhoz a novgorodi követséggel: *V. L. Janyin*: Nyírfakéreg levelek üzenete. Budapest–Uzsgorod, 1980. 279.

[69] A Lavrentyij-évkönyv adatai az 1199-es év eseményeiről: PSZRL. T. I. 415–416.

alábbi adatsort. A táblázat a 12. században a szuzdali fejedelmek által pártfogolt novgorodi fejedelmekkel kapcsolatos információkat foglalja össze:

A novgorodi fejedelem neve	A szuzdali patrónus neve	A patrónussal való rokonság foka	A fejedelemség ideje	A távozás módja, ill. oka
Rosztyiszlav Jurj.	Jurij Dolgorukij	fia	1138–1139	menekülés
Rosztyiszlav Jurj.	Jurij Dolgorukij	fia	1141	elküldés
Msztyiszlav Jurj.	Jurij Dolgorukij	fia	1155–1157	előzés
Msztyiszlav Roszty.	Andrej Bogolj.	unokaöccse	1160–1161	megegyezés
Szvjatoszlav Roszty.	Andrej Bogolj.	unokatestvér fia	1161–1167	előzés
Rurik Roszty.	Andrej Bogolj.	unokatestvér fia	1170–1172	önkéntes
Jurij Andrejevics	Andrej Bogolj.	fia	1172–1175	elküldés
Jaroszlav Vlagy.	Vszevolod Jurj.	sógora	1182–1184	elküldés
Jaroszlav Vlagy.	Vszevolod Jurj.	sógora	1187–1196	előzés
Jaroszlav Vlagy.	Vszevolod Jurj.	sógora	1197–1199	megegyezés
Szvjatoszlav Vszev.	Vszevolod Jurj.	fia	1200–1205	megegyezés

Az adatok azt mutatják, hogy a szuzdali fejedelmek 11 alkalommal tudták elérni, hogy saját jelöltjük kerüljön Novgorod élére. Terveik megvalósítása érdekében – a korban bevett szokás szerint – elsősorban közeli rokonaikat használták fel. A patrónusok általában csak egy-két évig töltötték be a fejedelmi tisztséget. Vszevolod fiának időszaka már átnyúlt a 13. századba. Ha azt nem vesszük figyelembe, kivételesen hosszúnak tűnik Szvjatoszlav Rosztyiszlavics Novgorodban töltött 6 éve (1161–1167), Jaroszlav Vlagyimirovics 9 éve (1187–1196) pedig egyenesen rekordnak számít. Azonban a pártfogoltak nem rendelkeztek tényleges hatalommal, fejedelemségük hossza pedig döntő módon a novgorodi elit belső erőviszonyaitól függött. A szuzdali fejedelmek rokonainak szereplése többnyire csúfosan végződött: a századra eső 10 távozásból 7 menekülés, elküldés vagy előzés formájában valósult meg. Ráadásul a 3 megegyezésből 2 lényegében leváltást jelentett. Úgy látszik, a presztízsszempontok mégis azt diktálták, hogy Novgorod élén a szuzdali fejedelem jelöltje álljon.

A harmadik tényező a másodikkal szoros összefüggésben állt. Ha a politikai vagy katonai nyomás nem használt, Szuzdal fejedelme kereskedelmi eszközök segítségével juttatta pártfogoltját a novgorodi fejedelmi székbe. A Kijevi Ruszszal és utódállamaival kapcsolatban az évkönyvek 1024–1332 között 47 ún. „éhség-esztendőt” említenek.[70] Az éhezés réme a novgorodiakat is fenyegette. V. L. Janyin ezzel kapcsolatban az alábbi megállapításokat tette: a Novgorod ínséges napjairól szóló híradások zöme a 11–13. századra esik. Az ok láthatóan ab-

[70] *Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula*: Oroszország története. Maecenas, 1997. 24.

ban van, hogy a korai időszakban kisebb volt a művelés alá fogott területek nagysága, mint a későbbi századokban. A városlakók gabonaellátásában fontos szerepet játszott a Szmolenszkkel, Kijevvel, Szuzdallal és Polockkal folytatott kereskedelem. Nem véletlenül kapcsolja össze a krónikás az ezekkel a városokkal történt összeütközéseket a novgorodi gabonakrízisekkel.[71]

A 12. században a novgorodiak előtt két lehetőség kínálkozott az éhínség elkerülésére. Az egyikért forduljunk egy híres nyírfakéreg-levélhez. A század első negyedében egy Gjurgij (Jurij) nevű személy a következő sorokat küldte délről Novgorodba: „Levél Gjurgijtól apjának és anyjának. Eladván az udvarházat, gyertek Szmolenszkbe vagy Kijevbe. Ott olcsóbb a kenyér. Ha nem jöttök, küldjetek nekem levelet, egészségesek vagytok-e."[72] Ez az út azonban nem volt járható a lakosság többsége számára. Egyszerűbbnek bizonyult a kereskedőkre bízni a megoldást. A szomszédos Szuzdali Fejedelemségből be lehetett szerezni a hiányzó gabonamennyiséget. Ha valamelyik szuzdali fejedelem elfogatta a novgorodi kereskedőket, ill. lezáratta az utakat, Novgorod kénytelen volt politikai engedményt tenni. A Jurij Dolgorukij, Andrej Bogoljubszkij vagy Vszevolod Bolsoje Gnyezdo[73] által elért eredmények így is ideiglenes jellegűek voltak. A Szuzdali Fejedelemségnek esélye sem volt arra, hogy a szomszédos területet függésbe vonja.

A gyakori viszályok ellenére a 12. században csak négy jelentős (téli) katonai konfliktus robbant ki Szuzdal és Novgorod között. Háromszor a novgorodiak támadtak. 1134–1135-ben a később elűzött Vszevolod vereséget szenvedett a szuzdaliaktól. Két alkalommal (1148–1149, 1180–1181) a kijevi fejedelem intézett támadást a novgorodiak segítségével és érdekében, jelentősebb eredmény nélkül. A szomszédos területről egy nagy hadjárat indult: 1169–1170 telén az Andrej fejedelem által küldött csapatok eljutottak ugyan Novgorodig, de ott kudarcot vallottak. Mindebből az következik, hogy a 12. században Szuzdal és Novgorod között erőegyensúly állt fenn.

[71] *Janyin*, 1980. 227–228.

[72] *V. Petruhin*: Drevnyaja Rusz, IX v. – 1263 g. M., 2005. 127.

[73] A Bolsoje Gynyezdo ragadványnév jelentése Nagy Fészek, és Vszevolod népes családjára utal.

Miskei Antal

A Csepel-szigeti uradalom és Ráckeve viszonya (1686–1736)

1. A Csepel-sziget birtokosai

A török kiűzése után a Habsburg kormányzat nagy lendülettel fogott hozzá a magyarországi birtokviszonyok rendezéséhez. I. Lipót császár 1688. december 9-én utasítást adott ki, hogy a régi tulajdonosok csak abban az esetben kapják vissza földjeiket, ha a hivatalos irat bemutatásán kívül lefizetik a birtok értékének 10%-át fegyverváltság (*ius armorum*) gyanánt. Az Udvari Kamara szervezetén belül felállított Újszerzeményi Bizottság (*Neoacquistica Commissio*) gondosan ügyelt arra, hogy az egykori hódoltsági övezet a dinasztiához hű főurak és hadvezérek, katonatisztek kezébe kerüljön.[1]

A Csepel-sziget felett, amely 1622 óta megszakítás nélkül az Esterházy család grófi ágának adománybirtokát képezte, átmeneti ideig a Budai Kamarai Adminisztráció gyakorolta a felügyeleti jogot. Esterházy István és testvérei, Ágnes és Katalin grófnők, miután megegyeztek egymással, a családi központtól távol eső és nem túl jövedelmező uradalmukat eladták gróf Heissler Donát – teljes nevén: Donat Heissler de Heitersheim – császári tábornoknak. Az 1695. június 13-án Bécsben megkötött adásvételi szerződés értelmében az új tulajdonos messze áron alul, 24 565 forint 32 dénárért – más vélemény szerint 42 500 forintért – jutott hozzá a körülbelül 44 000 kataszter holdnyi területű birtoktestthez, amelyen egy mezőváros (Ráckeve), négy falu (Szigetszentmiklós, Tököl, Szigetbecse, Makád) és nyolc puszta (Csepel, Háros, Szőllős, Majosháza [!] Szentmihály, Csepgyalom, Szigetszentmárton, Lórév) feküdt. Érdekes módon ez a 24 565 forint 32 dénárnyi vételár pontosan megegyezett azzal az összeggel, amennyit Esterházy Miklós és Esterházy Sándor fizetett ki a királynak 1657. június 7-én, hogy birtokukban megerősítse őket.[2]

---

[1] *Makkai László*: Pest megye története. In: Pest megye műemlékei. I. kötet. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. Bp., 1958. 128–131. (a továbbiakban: *Makkai*, 1958.)

[2] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. III. H. 2. fol. 142–148.; *Schönherr Gyula*: A bécsi udvari kamara levéltárának magyar vonatkozású oklevelei (II. közlemény). In: Történelmi Tár, 1877. 729. (a továbbiakban: *Schönherr*, 1877.); *Ybl Ervin*: Szavoyai Jenő herceg ráckevei kastélya. Különlenyomat a Szépművészeti Múzeum Évkönyvének III. kötetéből. Bp., 1925. 51; *Veszprémy Fejes György*: A rác-

A sziget fő helye továbbra is a török időkben hászvárosi rangra emelkedett Ráckeve maradt, amely 1694-ben a súlyos adók miatt kénytelen volt megválni Sári és Mántelek pusztáktól, valamint Áporka felétől és Pereg negyed részétől. Az így befolyt 950 forintnyi összegből a mezővárosi tanács egy vízimalmot vásárolt a szerbek pátriárkájától, a Szentendrén székelő III. Arsenije Čarnojević-től (Csárnojevics Arzéntól).[3]

Mivel Heissler Donát igen komoly érdemeket szerzett a törökellenes felszabadító háborúban, I. Lipót 1695. október 4-én áldását adta a birtokátruházáshoz. A földesúrváltás egyelőre nem érintette különösebben a ráckeveiek életét, mivel a Pesten két házzal is rendelkező tábornok – leszámítva a sörház felépítését (1695) – nem avatkozott bele a mezőváros ügyeibe.[4]

kevei református egyház és község története. Tahitótfalu, 1927. 8. (a továbbiakban: *Veszprémy Fejes*, 1927.); *Milhoffer Sándor*: Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. Bp., 1940. 6–7. (a továbbiakban: *Milhoffer*, 1940.); *Löchli, Otto*: Die deutsche Mundart von Szigetújfalu. Wien, 1968. 12. (a továbbiakban: Löchli, 1968.); *Borosy András*: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. III. kötet. 1681–1697. Bp., 1985. 156. Nr. 2749. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 10.)

[3] Pest megyei Levéltár (a továbbiakban: PmL) V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 18.; *Magdics István*: Diplomatarium Ráczkeviense. Ráczkevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 101. (a továbbiakban: *Magdics*, 1888.)

[4] PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 18; *Magdics*, 1888. 101; *Pásztor Mihály*: Buda és Pest a török uralom után. Bp., 1936. 64. (Statisztikai Közleménynek. 73. kötet. 1. szám)

Táblázat
Ráckeve birtoklástörténete (1440–1918)[5]

Időpont	A birtokos neve	A település jogállása
1440–1541	a király és a királyné	király(né)i mezőváros
1541–1622	a király és a török szultán	királyi mezőváros, szultáni hászváros
1622–1695	a török szultán (1686-ig) és az Esterházyak	szultáni hászváros és magánföldesúri mezőváros
1695–1698	Heissler Donát és özvegye	magánföldesúri mezőváros
1698–1736	Savoyai Jenő	magánföldesúri mezőváros
1736–1918	Habsburg–dinasztia	privilegizált kamarai mezőváros

1696-ban a generális váratlanul meghalt. Özvegye, Maria Barbara grófnő 1698. augusztus 4-én uralkodói engedéllyel 85 000 forintért eladta az erdőkben és vadakban gazdag, vadászatra kitűnően alkalmas szigetet a századforduló legtehetségesebb hadvezérének, Francois-Eugène de Savoie-Carignannak, közismertebb nevén Savoyai Jenőnek (1663–1736). Ebből az összegből a herceg mindössze 15 000 aranyat fizetett ki, 20 000 forintot a király vállalt magára, a maradék 50 000 forintot pedig egy éven belül kellett törlesztenie.[6]

I. Lipót hozzájárult ahhoz is, hogy Jenő herceg halála után – amennyiben törvényes örökösei nem lesznek – testvéreit, Thomas herceget és Emmanuel Filibert carignanói herceget, valamint a Savoyai-ház királyi ágát illesse meg a birtokállomány. Savoyai azonban 1713. október 22-én fivérének, Emmanuelnek Liechtensteini Theresia hercegnővel kötött esküvőjére felvett 100 000 forint

[5] A Csepel-sziget és Ráckeve középkori birtokviszonyaira: *Kubinyi András*: Csepel története a Vasgyár alapításáig. In: Csepel története. Bp., 1965. 8–10; *Horváth Lajos*: Pest–Pilis–Solt vármegye kialakulása és működése 1659-ig. Bp., 1995. 57. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 24.); *Horváth Lajos*: Az aldunai Kevétől a Csepel-szigeti Ráckevéig. In: Vera (nemcsak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Debrecen, 1995. 65–81. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Szerk.: *Á. Varga László*.); *Makkai*, 1958. 67., 75–76. és 89; A 16–17. századi birtokviszonyokra: MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 1. fol. 33–34., III. H. 2. fol. 53–58., 78–79. és 142–148.; PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836) 11; *Darkó Jenő*: A mezővárosi fejlődés egy példája: Ráckeve XV–XVII. század (Sajátosságok Ráckeve mezővárosi fejlődésében). In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: *Novák László* és *Selmeczi László*. Nagykőrös, 1986. 364–365. és 369. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.); *Hegyi Klára*: Az oszmán hatalom berendezkedése és működése. In: Pest megye monográfiája. I/2. kötet. A honfoglalástól 1686-ig. *Torma István* közreműködésével szerkesztette *Zsoldos Attila*. Bp., 2001. 270. és 299; *Magdics*, 1888. 94.; *Makkai*, 1958. 105; A török kiűzése utáni birtokviszonyokra lásd a 2. jegyzetet, továbbá: PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836) 19; *Magdics*, 1888. 102.

[6] PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 19; *Schönherr*, 1877. 729; *Magdics*, 1888. 102; *Milhoffer*, 1940. 6–7.; *Löchli*, 1968. 12.; *Borosy András*: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. IV. kötet. 1698–1702. Bp., 1986. 47. Nr. 3297. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 11.) (a továbbiakban: *Borosy*, 1986.)

kölcsönt a sziget terhére, ezért amikor 1736. április 21-én elhunyt, magyarországi birtokai az államtól kapott kölcsön fejében visszaszálltak a királyi kincstárra.[7]

2. A földesúri fennhatóság alá került mezőváros

A középkorban nagyfokú belső önállósággal és számos kiváltsággal rendelkező Ráckeve 1686 után mintegy fél évszázadig nem tudott kilábalni a földesúri fennhatóság alól. A török háborúban és a Rákóczi-szabadságharc idején megfogyatkozott lakosság a szomszédos falvakból érkezett telepesekkel együtt a 18. század elején kezdte meg az újjáépítés fáradságos munkáját. Mivel az elöljárók eleinte nem sokat törődtek a királyi adománylevelek tartalmának érvényre juttatásával, a Csepel-sziget birtokosai könnyűszerrel megfosztották alattvalóikat egykori privilégiumaiktól, s különösebb erőfeszítés nélkül rákényszerítették akaratukat a magisztrátus tagjaira.

A francia származású, de az 1715:130. törvénycikkel honfiúvá fogadott Savoyai Jenő sem úgy gondolkodott, mint elődei. Birtokain adófizető embereket akart látni, ezért nemcsak Ráckeve földesúri jogait, hanem a településen elő nemesek kiváltságait is figyelmen kívül hagyta. A 17. században elszegényedett, eladósodott vagy földjüket vesztett birtokosok, ha időben nem álltak odébb, adófizető jobbágyokká váltak, s csupán papíron különböztek a többi alattvalótól.[8]

Savoyai prefektusa, Franciscus Aloysius 1699. szeptember 27-én Ráckeve földesúri szolgáltatásait évi nyolc nap robotban, négy csirkében, húsz tojásban – ez utóbbi két természetbeni juttatás a konyha költségeit fedezte –, két hízóban és 1000 forint készpénzben határozta meg. Az adó első felét (500 forint) Szent Mihály napján, a másik felét (500 forintot) Szent György napján kellett leróni. Az összeg magában foglalta a három puszta (Bálványos, Húgye, Szunyog) és az ún. regale beneficiumok (kocsma-, malom-, mészárszék-, vásártartás és révjog) használati díját is.[9]

Noha a herceggel kötött szerződés (*contractus*) rögzítette a lakosság terheit és közvetett módon elismerte még a szabad költözködés jogát is, végső soron mégis csak a mezővárosi kiváltságok megnyirbálását eredményezte. Különösen azáltal, hogy a kisebb királyi haszonvételeket „földesúri jog”-nak (*ius dominale*) tüntette fel. Mindezek tetejébe bevezette az évi nyolc napi robotot, amelyet a ráckeveiek csak 1711-ben váltottak meg az átalányösszeg 1400 forintra történő emelésével.[10]

---

[7] *Löchli*, 1968. 12.

[8] Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár 1657–1740. Szerk.: *Márkus Dezső*. Bp., 1901. 537–539. (1715)

[9] PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 212–213.

[10] MOL E 156. Urbaria et Conscriptiones. Fasc. 8. No. 10. (Ráckeve (1736).

Amikor Savoyai Jenő 1701. augusztus 30-án Pest–Pilis–Solt vármegye hatóságától megkapta a pallosjogot (*ius gladii*) a közbiztonságot fenyegető rablók ellen, akkor a török korban alkalmazott vérbíráskodási jog is kikerült a magisztrátus hatásköréből, és ettől fogva a Csepel-sziget mindenkori tulajdonosára szállt át.[11]

Ráckeve 1702. december 15-én Húgye pusztáért 23 forint 17,5 dénár, Izráért 15 forint 45 dénár, Kapufáért 30 forint 90 dénár, összesen 69 forint 52,5 dénár fegyverváltságot (*ius armorum*) kényszerült fizetni az Újszerzeményi Bizottságnak, aminek következtében a nevezett puszták – legalábbis elméletileg – a település tulajdonába mentek át.[12] Ugyanebben az esztendőben Franciscus Aloysius elrendelte a polgárházak és az utcák rendbehozatalát, valamint a városháza alatti tömlöc megépítését: *„1702. Tóth György, Szakál Jánossal* [ti. ők a bírák] *ezek idejekben fehéritetett ki az város két első háza az ucza felül. Ugyan az tömlöczöt eö kigyelmek ásatták az Városháza alatt, az mészárszéket renováltattván náddal megkötötték a város költségen, az malomba egy felső követ eö kegyelmek hozattak, az zsilipet derék takarodás idején verették az Somlyó és Becse sziget között. Ezen esztendöben parancsoltatott a keö* [kő] *házaknak megépitése és az Uczáknak váloggal* [vályoggal] *való bekeritése, az házaknak Singellel* [zsindelyel] *és náddal való felveretése."*[13]

Mindemellett az uradalmi tisztviselők túl beavatkoztak a mezőváros belső életének irányításába is. 1697-ben megszerezték a jogot arra, hogy felülvizsgálják a tanács számadásait, majd 1710-től ők állították össze a megválasztandó főtisztviselők, elsősorban a bírók listáját. A főbírót ettől fogva csak a földesúr jóváhagyásával lehetett megválasztani. Mivel a közösség érdekeit is csak a földesúr akaratának figyelembe vételével lehetett képviselni, ezért gyakran megesett, hogy mezőváros első számú embere összetűzésbe került a többi tanácstaggal, sőt olykor-olykor mellőzte is őket hivatali munkája során, mert *„csak magát itélte méltónak Tanács nélkül az város dolgának igazgatására."*[14]

Ráckeve 1711. február 26-án kötött másodszor szerződést Savoyai Jenővel. A herceget képviselő Claudius Verlet megszűntette az 1699-ben bevezetett robotot, a kisebb dézsmák közül a bárántized kivételével eltörölte a kakas-, lúd- és juhtizedet, meghagyta az átkelési illetéket és az országos vásárok bevételeit, valamint hozzájárult ahhoz, hogy csak áprilistól szeptemberig mérjenek ki bort az uradalmi kocsmában. Szent Mihály naptól (szeptember 29.) március végéig viszont a ráckeveiek ott vásárolhattak bort, ahol akartak. A földesúri cenzus 1000 forintról 1400 forintra – a szigetszentmártoni puszta használatát is beleszámítva

[11] *Borosy*, 1986. 166. Nr. 3875.

[12] PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 213–214.

[13] PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika. (1600–1836). 20.; *Magdics*, 1888. 102–103.

[14] PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika. (1600–1836). 18–19. és 22–23.; *Magdics*, 1888. 101. és 104–105.; *Makkai*, 1958. 134.

1500 forintra – növekedett. Az 1730-as években Ferbert János prefektus a szigeten belüli halászatot is földesúri haszonvételnek tekintette, ezért a források néha 1420 forintról tesznek említést.[15]

Az uradalmi szervezetbe való betagolódás néhány kisebb-nagyobb kellemetlenségtől eltekintve bizonyos szempontból előnyére is vált az egykor szebb napokat megélt településnek. Mint köztudott, Buda visszavétele után az egykori hódoltsági birtokosok leszármazottjai tömegesen tértek vissza a felszabadított országrészbe, ahol őseik címeres levelét bemutatva igyekeztek megkaparintani jogos vagy annak vélt tulajdonukat. Csakhogy az 1526 és 1686 között eltelt 160 év alatt sok minden megváltozott. A nemesi udvarházak eltűntek, a határjelek megsemmisültek, a falvak egy részének nyoma veszett, legfeljebb egy-egy dűlőnév őrizte meg emléküket. Ennek ellenére végeláthatatlan perek sora indult meg, amelyek alól Ráckeve sem vonhatta ki magát.

Idősebb Vattay Pál már 1682-ben, a török kiűzésének előestéjén keresgélni kezdte Izra, Kapufa, Pereg és Húgye pusztákat, mint családi birtokokat. Az 1682. január 9-én Füleken tartott közgyűlésen Guttay István 60 éves vármegyei esküdt (*iuratus assessor*) azt vallotta, hogy Halmay Gábor halála után nemzetes Fáy László birtokolta Húgyét, amelyet akkoriban prédiumként, azaz pusztaként tartottak nyilván. Hasonlóképpen tanúskodott Heves és Szolnok megye alispánja, Tassi Mihály is, amikor kijelentette: *„Jól emlékszik rá, hogy Nemzetes Fáij László Uram eö Kegyelme, néhai Halmy Gábor Uram defectusáig* [magszakadásáig] *Hűgyét és több porciókat impetrálván* [elnyervén]*, jól lehet, hogy némely megkért jószágok részérül Tempore Statucionis contradicált Fátens* [a beiktatás idején ellentmondott a tanú] *Úr eö Kegyelme, melyek végett viszont aztán accendálták* [beleegyeztek] *eö Kegyelmek. Hugyébe jure statuáltatta* [jogszerűen beiktatta] *is magát eö Kegyelme, és békésen birta is alkalmas ideig, de azt is tudja, hogy néhai Balassy Imre úr eö Nagysága Fáij László Úr rabsága alkalmatosságával kezdett kapdosni azon Hűgyei jószágon."*[16]

Vattay Pál valószínűleg rokonságban állt Fáy Lászlóval, s mihelyt alábbhagyott a fegyverzaj a megye területén, 1695-ben tüstént pert indított a ráckeveiek ellen. Arra hivatkozott, hogy a mezőváros által használt Bálványos valójában nem is Bálványos, hanem Kapufa, Kapufalva, másképp Izra, Izrael, Rehó, illetve Vájár. A ráckeveieket megvádolta azzal is, hogy a határköveket kiásták és odébb helyezték, így növelve meg lakóhelyük külterületét.[17] Az ügyben 1695. január 21-én Sőtér Ferenc alispán, Sőtér Tamás, Lendvay György és Horváth András vármegyei esküdtek helyszíni szemlét tartottak és tanúkihallgatást végeztek. A beidézett tanúknak tulajdonképpen két kérdésre kellett felelniük. Először arra,

[15] PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 214–215, 322. és 400.

[16] PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 7. kötet. 23–24.

[17] *Tamássy Andor*: Adatok Ráckeve történetéhez. Ráckeve, 1950. Kézirat a ráckevei Árpád Múzeumban. Adattár. Ltsz.: 161–75. 84. (a továbbiakban: *Tamássy*, 1950.)

hogy Bálványos azonos-e Izrával és Kapufával. Másodszor: hol húzódott a határ régen Pereg és Ráckeve között? A kompnál, vagy egy kicsit délebbre, az ún. Kecskerévnél, miként azt a Vattayak bizonygatták? A tanúkihallgatások jegyzőkönyvében az alábbi vallomásokat jegyezték fel.

1. Tanú: Hajós János 53 éves dömsödi lakos: *„Úgy hallotta, hogy az Pereghi Határ egy fog* [fok] *mellet az útnál vólna az régi öreg Emberektől és az Sz. Miklósi Út felé menne, onnét az Nagy érig menne, s ott végződnek el (az Peregiek tsak addig élték vólna, és hogy Bálványos és Kapufalva mind egy név vólna, az Dunán innét vólna, Peregiek szomszédságába."*

2. Tanú: Nyerges Péter 55 éves dömsödi lakos: *„Hallotta az régi őreg Emberektől, hogy Pereg és Hügye között vólnának Izra és Kapufalva Puszták ... Tudgya Hügye felé, hogy az régi árok az igaz Határja ... azt is tudgya, hogy azon földet Ráczkeviek élték."*

3. Tanú: Nagy György (75 éves): *„Tudgya, hogy Kapufalva és Izra a Dunán innét vagyon, más nevét pediglen nem hallotta ... Peregh és Hügye között vólnának az Izra és Kapufalva Puszták, mellyeket a Ráczkeviek szabadossan éltek, birták, és hogy sok szállásokis vóltak a Sz. Miklóssi úton alól."*

8. Tanú: Páchy János 70 éves kiskunlacházi tanú jól emlékszik rá, hogy *„midőn az Buday Török Embereket a Puszták Határi igazítására ki vitt vólna, Végh István előttők menvén, aki száz esztendőn felül való öreg ember vólt, az mutatta a Dömsödi Út mellett, az Berek mellett egy dombocskát, hogy ott vólna egész az Hügyei Határig török erővel birták, minthogy nagy urak vólt, az Ráczkeviek félvén a tolvajoktól, nem gondoltak véle, hogy élték, mert magok sem mertek által jönni."*

10. Tanú: Bordás János 36 éves peregi lakos: *„megis verekedvén az Ráczkeviekkel, úgy Ráczkeviek fel menvén Budára panaszolkodni az Bassának, azután az Peregiek közül három embert vitetet fel az Bassa, meg pálczáztatván erőssen őket a Bassa; nyólczvan őt Tallért is vett rajtok a Bassa, az Pereghi Török Úr, úgy menvén alá a Császárhoz, mivel Budán nem tudott mit tenni, onnét hozott valami parancsolatott, azután őkis élték, és minden módon usuálták* [használták] *azon Pusztákat."*[18]

Mivel a megszólaltatott tanúk egyöntetűen a ráckeveiek mellett foglaltak állást, a vármegye első fokon elutasította a Vattayak keresetét. A család azonban nem nyugodott bele az ítéletbe, ezért rövid időn belül fellebbezést nyújtott be.

A Csepel-szigeti uradalmat időközben Heissler Donát özvegyétől a francia származású Savoyai Jenő vásárolta meg, akitől a ráckeveiek azonnal bérbe vették a településhez tartozó határrészeket. A herceggel kötött alku csupán annyiban ígérkezett előnyösnek, hogy az elöljáróság most már földesúri támogatással a háta mögött szállhatott harcba Bálványos (Kapufa), Húgye és a többi prédium védelmében. A valóságban viszont az egész tanács borotvaélen táncolt, hiszen a

[18] PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 7. kötet. 13–17.

„saját birtokokról” való lemondás egyet jelentett volna a mezővárosi önállóság feladásával.

Ennek a kényes helyzetnek adott hangot 1719-ben Szabó György főbíró Claudius Verlet uradalmi adminisztrátornak, amikor a Beleznay és a Bastai család is kutakodni kezdett Sári és Mánteleke után: *„Én Szabo György Ráczkeve várossanak 1719 el folyt esztendőbenn lévő érdemetlen birája illyen feleletemet adom a város régi privilégiumának ahoz tartozo két Praediumainak* [pusztáinak] *kezünkből valo ki bocsattatásárol: Nagyságos Administrator Úr, Isten után jó Atyám, mivel mindenkoronn Kegyelmességét mutatta Nagyságod hozzám, azért mondhatom Nagyságodat harag névvel ne vegye gyenge elmém által tött feleletemet. En Szabo György Annor[um] cir[citer] 40* [körülbelül 40 éves] *jövevény lévénn Ráczkeve várossaban, semmiképpen ara nem lépek, hogy a Peregi Atyáktol szereztetett csak legkisebbik just is, a mely cernállya* [megilleti] *szegény városunkat, nem cedálhatok* [engedhetek át], *s nem is cedálok* [engedek át] *senkinek, meg lássák, akik cselekszik, csak hogy a Sari, Mantelek Puszták el adásanak átka ne szállyon jövendőbenn reájok, sött inkább azonn könyörgök, Nagyságod által Kegyelmes Herczegűnknek méltoztassék azonn Praediumokat szegény Városink[na]k számára kegyelmesen meg marasztani, mivel hatalma vagyon reá, és ki volna a ki csak leg kissebbik parancsolattyának is contradicalna* [ellent mondana], *hol voltak azok a Nemes Emberek, mikor Ráczkeve Várossa azokat a praediumokat szerzette, a kik háborgatni akarják Kegyelmes Herczegünk Jószágát, az Nemzecségesről is nem volt soha emlékezet, nem hogy birta volna Beleznai vagy Bastai Uramék ezen fellyül meg nevezett pusztáinkat, hanem ha Feleségeik részeről tizedik vagy huszadik agitul deducallyák genealogiájokat* [ágától vezetik le származásukat], *az is igaz é vagy ebben az elmult revolutiobann* [felfordulásban] *akadhattak valamely levelek kezébenn, és abbol lővőldőz. Ráczkeve mindenkor helyt állott, és szükségét mind az Országhoz, mind Földes Urához, mind pedig Kegyelmes Királlyához és Császárához meg tartotta, nem tudom amazoknak az elejek, azért kérjük Nagyságod által Kegyelmes Herczegünket, hogy Keve Várossának légyen Kegyelmes Attya és pártfogoja, lám nem Péterre, sem Pálra, vagy Beleznaira vannak azonn Praediumok condonalva* [átadva, átengedve], *hanem Keve várossára, azért hogy cédálhatnak én vagy más valaki Keve várossának Privilegiumát jövevények lévénn, vagy praediumját valakinek. Keve várossa Felséges Herczegünké Praediumaival edjütt, azért azonn könyörgünk eö Herczegségének, hogy tettzése szerént szegény Keve várossához eö Herczegsége az lakosok számára több Pusztákat szerezni penzünkért, és azonn Pusztákban bennünket confirmálni* [megerősíteni] *méltoztassék, és oltalmazza meg eö Herczegsége Keve várossát háborgatoi ellen, hogy az város lakosi eö Herczegsége szárnyai alatt csendessen*

nyughassanak, és ő Herczegségének hosszú életeért örömünkben alázatosan Istenűnknek könyörögheссünk. Nagyságod alázatos szolgája Szabo György."[19]

A váci káptalan nótáriusának, Juhász Pálnak a jóvoltából Savoyai Jenő hamarosan megtudta az igazat a mezőváros pusztáival kapcsolatban, mert 1721-ben felhívást intézett Körösi István és Kónya Mihály bírókhoz, hogy kutassák fel és mutassák be neki a megtalált donációs leveleket. A két bíró eleget tett a felszólításnak és bevallotta: Bálványos csakugyan nem Bálványos, hanem Kapufa vagy Izra, miként azt a Vattayak 1682-ben állították. Egyúttal könyörögtek a hercegnek, senkinek se árulja el a titkot, mert az nem tenne jót a település hírnevének.[20] Savoyai nem büntette meg a hazugságon rajtakapott vezetőket, de tisztában volt vele, hogy ha a „kegyes csalás" kitudódik, akkor a Vattay és a Beleznay család nemcsak Bálványost, Húgyét stb. kapná meg, hanem Adácsot, Peszért, Szunyogot, Dácsot és Ágasegyházát is, amelyek haszonélvezete akkoriban éppen őt, mint a sziget földesurát illette meg.[21]

Hogy a kellemetlenségeknek elejét vegyék, Savoyai Jenőt 1721. március 31-én a felsorolt pusztákba villámgyorsan beiktatták: *„Ennek* [ti. Mikó István] *birosságában installáltatta* [beiktatta] *magát feljebb megnevezett városunk örökös praediumaiban Szabud. Savoyai herczeg F. Eugenius Kegyelmes Urunk, mely volt 31. Martii, a mely praediumok kezek közül való kibocsátásával (akárminemü praetextus* [ürügy] *alatt lett legyen, bizonyára falsus* [hamis] *czim) ugy jár szegény városunk, mint szintén Aesopus komondora, mely a szájába lévő konczot az bizonytalan és semmi árnyékáért szájából kibocsátotta. Sim opto falsus propheta."* – jegyezte meg találóan a klasszikus műveltségét fitogtató nótárius. Végül mégis hamis prófétának bizonyult, mert a herceg kevéssel halála előtt Bálványoshúgyét visszaadta a ráckeveieknek.[22]

A mezőváros szűk határa és a lakosság számának a növekedése egyaránt közrejátszott abban, hogy a jószágkormányzó 1724-ben beleegyezett a városföldi és a húgyéi szántóföldek, valamint a besnyői és a nagyerdei kaszálók felosztásába. Igaz, azt azért kikötötte, hogy a kiosztandó szántókat és réteket senki sem adhatja el, mert különben az uradalom birtokállománya tetemes kárt fog szenvedni. A Bírói Krónikáskönyvből kitűnik, hogy a lakosságon belül éles határvonal húzódott a tehetősebb, házzal és cselédekkel rendelkező nagygazdák, valamint a szerényebb vagyonú zsellérek között. Ez az elkülönülés a földosztás során is érző-

[19] PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 215–217.

[20] PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika. (1600–1836). 26–27.; *Magdics*, 1888. 108–109.; *Tamássy*, 1950. 89.

[21] *Tamássy*, 1950. 89–90.

[22] PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika. (1600–1836). 28.; *Magdics*, 1888. 109–110.; *Tamássy*, 1950. 90.

dött, mivel a telkes gazdák *„örökös nyilas”*-okat kaptak, míg a zsellérek csupán *„esztendeig való”* földjuttatásban részesültek.[23]

A háborúban elkallódott iratok felkutatására Nikola Božić, azaz Bozsity Miklós főbíró, Nagy Szabó György tanácsnok és Lukácsi Gergely jegyző 1727-ben Komáromba mentek, ahol a keresett privilégiumlevelek közül 24 darabot meg is találtak, s 180 forintért visszavásárolták az ottani szerbektől.[24] Hazaérkezésük után a tanács nyomban levelet intézett a vármegyéhez, amelyben kérte az iratok megerősítését. A megye azonban 1727. december 9-én elutasította a kérelmet, mondván, hogy az oklevelek elavultak, erejük vesztettek.[25] A határozat érzékenyen érintette a ráckeveieket, de Leopold Kliegl uradalmi prefektus 1729. augusztus 1-jén megnyugtatta őket, hogy a köztük és Claudius Verlet között létrejött megállapodás, amelynek értelmében a ráckeveiek a Savoyai Jenőnek „átengedett” Kapufát, Izrát és Húgyét zavartalanul használhatják, ezután is érvényben marad.[26]

A Csepel-sziget uradalommá szervezésekor Savoyai jelentős pénzforráshoz jutott a birtokán lévő egyházak után is. A herceg ugyanis kegyúri jogára hivatkozva kinevezhette a plébánosokat, és saját céljaira igénybe vehette a templomok, monostorok és kápolnák jövedelmét.[27]

Ráckevén a kegyúri jog (*ius patronatus*) gyakorlása 1622-ben kicsúszott ugyan a mezővárosi tanács ellenőrzése alól, de mindez a kis létszámú katolikus egyházközség életét lényegesen nem befolyásolta. Sőt, Acsády Ádám veszprémi püspök (1725–1744) idejében, amikor az egyházmegye plébánosainak átlagos bevétele 50–100 forint körül mozgott, a ráckevei domonkos adminisztrátoroké – noha Jenő herceg még a törvényben előírt tizenhatod kifizetését is megtagadta (!) – elérte a 376 forintot.[28]

---

[23] PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 246–248.; PmL V. 180/A–a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika. (1600–1836). 32.; *Magdics*, 1888. 113–114.

[24] *Vitković, Gavril*: Prošlost, ustanova i spomenici ugarskih kraljevih Šajkaša od 1000 do 1872. Beograd, 1887. 296–299. Nr. CVII–CVIII.

[25] PmL IV. 165–a. Pest–Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 166–167. és 210.; PmL V. 180/A–c. Ráckeve mezőváros iratai. Községi bíráskodási iratok. 2. kötet. Úriszéki jegyzőkönyv (1780).; *Ludaics Miksa*: A történeti emlékű ráczkevei görög vallású szerb templom I–III. In: Sürgöny, 1861. 2.

[26] PmL IV. 165–a. Pest–Pilis megyei úrbéri perek gyűjteménye. 52. doboz. Ráckeve (1772–1865). 212.; PmL V. 180/A–b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 250.

[27] A Csepel-szigeti települések plébániái felett 1777-ig a veszprémi püspök gyakorolta a fennhatóságot. Erről: *Koszta László*: Az egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette *Zsoldos Attila*. Bp., 2001. 198.

[28] *Petrák Mihály*: Acsády Ádám veszprémi püspöksége 1725–1744. Veszprém, 1949. 39–40. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 13.)

Az uradalom bevétele 1736-ban 12 217 forint 66,5 dénárt tett ki. Ennek az összegnek a 24%-a (2941 forint) Ráckevéről származott: a földesúri cenzusból (beleértve a puszták árendáját és a robotváltságot) 1400 forint, a kisebb tizedekből (kivéve a méh- és bárántizedet) 15 forint, a városházán tárolt uradalmi borok fél évig történő árusításából 150 forint, az uradalmi borkimérésből 780 forint, a mészárszék bérleti díjából 115 forint, a halászok saját hálóikkal kifogott halmennyiségének negyede után 370 forint, az állóvizekből való halászatért 30 forint, a dunai malmok után (négyesével számolva) 38 forint. A Somlyó-szigeten kertekkel bíró dömsödiek 40 forintot, az Angyali-szigeten kertekkel rendelkező kiskunlacháziak 3 forintot fizettek. A föld rossz minősége és a gyenge termés miatt a mezőváros polgárait nem terhelte termény- és bortized.[29]

Savoyai Jenő herceg halála után az egész Csepel-szigeti birtoktest visszaszállt a királyi családra. Előbb III. Károly (1711–1740) hitvese, Erzsébet királyné, majd Mária Terézia (1740–1780), végül pedig leánya, Mária Krisztina főhercegnő (1742–1798) és férje, Albert Kázmér főherceg (1742–1822) szerezte meg a Budától és Pesttől délre fekvő domíniumot. A ráckeveiek számára a Mohács előtti birtokviszonyok helyreállítása nem okozott könnyebbséget, s a földesúri terhek enyhítésére tett kísérleteik sem jártak sikerrel. Az 1740-es években megindult birtokperek anyagi és erkölcsi szempontból egyaránt aláásták a település tekintélyét.[30]

[29] MOL E 156. Urbaria et Conscriptiones. Fasc. 8. No. 10. Ráckeve (1736).

[30] PmL IV. 31-e. Bevégzett polgári perek. Ráckeve, Nr. 1. Fasc. 8. fol. 18. és Nr. 9. Fasc. 4. fol. 20–21.

Nagy József

Az egri jogakadémiai képzés nehéz évtizedei

Válságos évtizedek (1900–1944)

A kormány, illetve az egyetemi jogi karok és a jogakadémiák közötti küzdelem a 20. század kezdetén csendesedni látszott, s Egerben ismét emelkedett a hallgatói létszám. 1904 és 1914 között 107 és 142 fő/év között mozgott a hallgatói létszám. A hallgatóknak mintegy fele Egerből és Heves megyéből iratkozott be, de az ország minden megyéje képviseltette magát 1–2 fővel. Meglepő, hogy a magyar nemzetiségű hallgatók mellett minden tanévben volt 1–2 román, vagy szász és jóval több szerb anyanyelvű hallgató. 1907/1908-ban 16, az 1909/1910-es tanévben 17 szerb anyanyelvű hallgatója látogatta az akadémiai órákat. Azt, hogy az egri jogakadémiának jó híre lehetett a szerbek körében jól bizonyítja, hogy 1908. október 15-én Bogdanovich Lucián frissen megválasztott karlócai görög keleti érsek metropolita köszönő levelet irt a jogakadémia igazgatóságának „mert mindenkor büszkén vallottam, hogy a nagyszerű egri főiskola hallgatója voltam és mindig a hálás tanuló elismerésével gondolok vissza az ott töltött évekre és egykori jó tanáraim áldásos működésére”.[1]

Annak ellenére, hogy az egri jogakadémia római katolikus érseki jogakadémia volt, más vallásúak is szép számmal képviseltették magukat. A görög katolikusok és görögkeletiek egyes években a 10%-ot is meghaladták, az evangélikusok 3–6 fővel, a reformátusok 6–8 fővel képviseltették magukat, az izraeliták aránya egyes években még a 20%-ot is megközelítette (1904/05:26 fő, 1905/06:23 fő, 1909/10:23 fő). Az egri katolikus jogakadémiát tehát egyáltalán nem lehetett vallási szűkkeblűséggel vádolni.

Az 1904/1905-ös tanévtől az évkönyvek „Statisztika” című fejezetben részletesen bemutatják a rekrutációt, hogy az Egerben tanuló hallgatók a történelmi Magyarország melyik vármegyéjéből érkeztek. Külön táblázat foglalkozik a vallási megoszlással és részletes kimutatás a szülők foglalkozásáról. A 20. század elején ez talán egyedülálló a magyar felsőoktatási intézményekben, s Egerben is feltételezhetően a statisztikát oktató tanár javaslatára alkalmazták. A szü-

[1] Egri Érseki Joglíceum Évkönyve az 1908/1909. iskolai évről.30.

lők foglalkozását feltüntető táblázat megérdemli, hogy rövid történeti statisztikai elemzésnek vessük alá:[2]

Kimutatás a szülők foglalkozásáról

Tanév	Földműves kisbirtokos	Földbirtokos	Kisiparos, kiskereskedő	Nagyiparos, nagykereskedő	Tanár, tanító, lelkész	Egyéb értelmiségi	Tisztviselő	Szolga	Özvegy nő	Önálló	Összesen
1904/05	3	10	27	11	7	16	35	4	26	8	147
1905/06	3	7	23	19	7	17	38	4	27	7	152
1906/07	4	7	25	10	12	21	33	4	30	10	156
1907/08	5	6	26	11	14	12	32	3	24	8	129
1908/09	5	9	21	6	13	9	31	–	25	–	119
1909/10	4	8	27	12	17	11	41	3	22	–	146
1910/11	3	80	24	5	13	13	35	1	10	3	117
1911/12	3	7	18	9	12	19	25	1	–	3	97
1912/13	5	7	10	7	7	7	31	3	–	–	76
1913/14	4	7	16	1	9	12	26	–	–	–	75

A földműves, kisbirtokos kategória mindössze 2–3%-kal képviselteti magát, de mégis kitörési kísérlet a paraszti létből. A városi kispolgárság, kisiparosok, kiskereskedők aránya 15–20% körül mozog. Itt nyilván nem a falusi „szatócsokról" van szó, hanem olyan városi kisiparosokról, kiskereskedőkről, akik segédekkel, munkásokkal dolgoznak és van stabil anyagi hátterük. Földbirtokos kategóriába s statisztika a 100 kh-nál nagyobb birtokosokat sorolta. Ez a réteg a 19. században reprezentatív arányban töltötte meg a jogakadémiát. Feltételezhetően, a vagyonát vesztő, egykori nemesi birtokosi réteg küldi ide fiait a diploma reményében. Viszonylag alacsony számot képvisel és csökkenő tendenciát mutat a nagyiparos, nagykereskedő kategória, de itt az irányultság eleve más volt, mert a vidéki jogakadémiáról is doktorálhattak a pesti, vagy kolozsvári egyetemen, és néhány év múlva akár önálló ügyvédként praktizálhattak.

Meglepő a tanárok, tanítók, lelkészek és egyéb értelmiségiek magas aránya, amely eléri, sőt egyes években meg is haladja a 40%-ot. A magyar felsőoktatás szerkezetét áttekintve azt kell mondanunk, hogy ez nem is volt meglepő. Egy érettségizett fiatalember tudományos irányultság híján szívesen elment jogásznak, mer a jogi diplomát a társadalmi élet minden területén jól lehetett hasznosítani. Nem véletlen, hogy az 1895. évi adatokhoz hasonlóan, 1905-ben a magyar-

[2] Forrás: Az adott iskolai év évkönyvének Statisztika c. fejezete

országi felsőoktatási intézmények 11 298 hallgatója közül 55% (6220 fő) joghallgató volt.[3]

Figyelembe véve, hogy ekkor még csak a budapesti és kolozsvári egyetemen működött jog kar ahol ugyancsak Nagy Zsolt adatai szerint 4774 fő volt a hallgatók száma, az egyéb jogászképzésről a jogakadémiák gondoskodtak. Az egri jogakadémia a maga 100–150 fő/évfolyam hallgatói létszámával a közepes méretű akadémiák közé tartozott. Az előírásnak megfelelő nyolc tanszékén minden állás betöltött volt és viszonylag alacsony szintű volt a fluktuáció. Pl. Dr. Udvardy László, az egyházjog és jogtörténet nyilvános rendes tanára 1874-től 1916-ig tanított a főiskolán. (S nyolc tanár közül azonban csak négy rendelkezett egyetemi magántanári képesítéssel. Apponyi Albert vallás és közoktatási miniszter 1908 őszén az egyházi jogakadémiákon tanító habilitált tanárok fizetését – nyilván ösztönző célzattal – az állami jogakadémiákon működő tanárok besorolási szintjére emelte. Ez ekkor Egerben dr. Bozóky Géza, dr. Csutorás László és dr. Rátvay Géza nyilvános rendes tanárokat érintette. Csutorás 1908 őszén, Rátvay 1909 tavaszán, a budapesti egyetemen szerzett magántanári képesítést. Ugyancsak egyetemi magántanári képesítéssel rendelkezett dr. Udvardy László is, de őt szolgálati évei alapján már korábban magasabb fizetési osztályba helyezték. Általános gyakorlat volt Magyarországon, hogy az egyetemeken is egytanáros tanszékek működtek, s a tudományos segédszemélyzet (magántanárok, adjunktusok) csak a századforduló után kezd feltűnni az egyetemeken. A főiskolai szintű intézmények oktatóival szembeni elvárás a századfordulón, hogy habilitáljanak, egyetemi magántanári címet szerezzenek.

A kolozsvári egyetem létrehozása után a jelentősebb városok között verseny alakult ki a harmadik egyetem létrehozásáért. Ezért a városok anyagi áldozattól sem riadtak vissza. Végül az 1912. évi XXXVI. tc. úgy határozott, hogy egyszerre két egyetemet is felállítanak, Pozsonyban és Debrecenben. Mindkét egyetemen szerveztek jogi kart is. Az oktatás gyakorlatilag 1914-ban indult meg.[4] Természetesen egyik intézmény sem rendelkezett megfelelő épülettel. A debreceni egyetem kedvezőbb helyzetbe jutott, mert a református kollégium hatalmas épülettömbje átmenetileg helyet biztosított a szerveződő egyetemnek, 1918. október 23-án pedig IV. Károly király lerakta a ma is álló egyetem alapkövét. (A pozsonyi egyetem 1919-ig működött, ekkortól a csehszlovák hatóság rendelkeztek az egyetemmel.

A két egyetem színre lépésével a jogakadémiák száma 8-ra csökkent. Az 1914-ben kitört világháború az egész felsőoktatást – benne az egri jogakadémiát – súlyosan érintette. A hallgatókat katonai szolgálatra vezényelték, az 1915/16-os és 1916/17-es tanévekben pl. a négy évfolyamon 54,56 fő volt az összlétszám. Az egri intézet 1915/16-os évkönyve név szerint említ 80 hallgatót, akik a hábo-

[3] *Nagy Zsolt:* Hallgatói létszámadatok a jogászképzésben

[4] *Szabó Imre*: Állam és jogtudományi Enciklopédia. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. 899.

rú kezdetétől katonai szolgálatot teljesítettek. 1918 őszén azonban már az I. félévre „békelétszámú" 124 fő iratkozott be, a II. félévben pedig 208-ra ugrott a hallgatói létszám. Ez a magas szám feltételezhetően annak is volt köszönhető, hogy a jog- és államtudományi karok hallgatóinak annyi félév elengedésére lehet igényük, amennyit katonai szolgálattal töltöttek.[5]

Így esetleg egy félév lehallgatása után az előadások mellőzésével az alapvizsgákat négy heti időközökben teljesíthették. Ez az egész jogi képzésnek sokat ártó, túlzottan liberális intézkedés 199-ig érvényben maradt.

A polgári demokratikus forradalom és tanácsköztársaság idején az oktatás szervezetten és a tanterveknek megfelelően folyt. Az eseményekről beszámoló évkönyv elismeréssel szól a hallgatók nyugalmáról, akik semmilyen forradalom mozgalomban nem vettek részt. A tanári karból is egyedül dr. Módly László vált ki, akit 1918 november 15-én Heves megye kormánybiztos főispánjává neveztek ki. Ő előbb szüneteltette tanári tevékenységét, majd 1919. február 1-jén lemondott állásáról.

Az egész jogászképzést súlyos válságba sodorta a trianoni béke. Az új államhatárok kialakulása után tömegessé vált a közigazgatási tisztviselők áttelepülése Magyarország területére, mert nem tudták vagy nem akarták alkalmazni az új államhatárokon kívül estek, Magyarország területén mindössze három egyházi jogakadémia maradt meg: Miskolcon evangélikus, Kecskeméten református, Egerben a katolikus érseki jogakadémia.

1921. június 13-án Vass József vallás és közoktatásügyi miniszter (aki maga is katolikus pap, hitszónok és egyetemi tanár volt) felvetette az egyházi jogakadémiák megszüntetésének kérdését, amit a jogász túltermeléssel indokolt. A maga részéről meg is tette az első lépéseket és kimondta, hogy a felekezeti jogakadémiákon üresedésben lévő, vagy megüresedő tanszékekre kinevezendő tanárokat nem részesíti többé a korábban megállapított államsegélyben, sőt a meglévő tanároknak is csak az eddig megállapított államösszegeket helyezi kilátásba.[6] Az egri érsekség és az intézmény vezetése természetesen tiltakozott a miniszteri rendelkezés ellen, de ezzel csupán némi időt nyertek. 1923. január 5-én a kultuszminiszter 2614/1923. VKM sz. rendelete még tovább szigorított az eddigi rendeleteken, s a felekezeti jogakadémiák mindennemű támogatását 1923. június 30-i hatállyal beszüntette.[7] Ezzel a jogakadémia fenntartásának összes terhe az érsekségre és a káptalanra hárult.

Ezeknek a jogakadémiákat ért megszorító gazdasági intézkedések nemcsak gazdaságilag, hanem erkölcsileg is negatív konzekvenciái voltak. A jogilag bizonytalanná vált intézményekbe a nyugdíjazások, vagy eltávozások miatt a megüresedett tanári állásokra nehéz volt megfelelő utódokat találni. Az egri jogaka-

[5] Egri Érseki Joglíceum Évkönyve az 1918/19–1924/25. iskola évekről. 31.
[6] U.o.
[7] U.o.

démián különösen az 1920-as évek első felében a meghívás, vagy pályázat útján kinevezett tanárok többsége pár évi működés után biztosabb egzisztenciát ígérő munkahelyre távozott. Voltak olyan tanévek amikor több tanszék esetében is csak belső helyettesítéssel tudták az oktatás folyamatosságát biztosítani.

Az intézmény autonómiáját sértette az első vére felvehető hallgatók létszámának állami korlátozása. A „numerus clausus" néven elhíresült 1920:XXV.tc. nemcsak a zsidó vallású hallgatók számát limitálta 6%-ban, hanem egyik pontja értelmében a jogakadémiákra felvehető hallgatók számát minden évben a minisztérium határozza meg. Ez a szám az 1926/27 és 1927/28-as években 40–40 fő volt, majd az egyházak tiltakozásának hatására évenként emelkedett és 1932/33-ban a már beiskolázottak száma már 100 fő volt, az 1930-as években pedig 60–90 fő között váltakozott. Ráadásul ezek a keretszámok július–augusztusban jelentek meg, s mind az intézmények tervező munkáját, mind a leendő hallgatók pályaválasztását nehezítették.

A jogakadémiák működését kedvezőtlenül befolyásoló intézkedések az 1920-as években tovább folytatódtak. 1925-ben a VKM. 61,160/1925.sz. rendeletével határozta az egyetemi hallgatók más intézménybe távozását és kimondotta, hogy az 1925/26. tanévtől kezdődően a hallgató kettőnél több félévre csupán azon az egyetemen/főiskolán végezheti tanulmányait, amelyre eredetileg felvételt nyert és a többi egyetem mindegyikére legfeljebb két féléven át folytathat tanulmányokat.[8]

A következő évben a minisztérium a jogakadémiák államvizsga bizottságainak a működési engedélyét megvonta. „A vallás és közoktatásügyi miniszter úr az 50.139/1927.IV. sz. rendeletével értesítette a felekezeti jogakadémiák iskolafenntartóit arról, hogy miután a jog és államtudományi államvizsgáknak, mint a közéleti pályák elnyeréséhez szükséges minősítést megadó vizsgáknak megtartási jogát a jövőben csupán a tudományegyetemek jog- és államtudományi karának óhajtja fenntartani, – a jogakadémiákon működött államvizsgálati bizottságok működését az elmúlt (1926/27) tanévvel megszűntnek tekinti, felkérte tehát a felekezeti jogakadémiák fenntartóit, hogy ezen bizottságoknak újbóli megalakítását, valamint azoknak megerősítés iránti előterjesztését mellőzzék."[9]

Ez ellen a rendelkezés ellen mindhárom felekezet, valamint a sajtó is tiltakozott. Klebelsberg, az iskolaépítő miniszter azonban nem engedett a nyomásnak azonban nem engedett a nyomásnak. Némileg módosított rendeletét (54.550/1928.VKM. sz.) közvetlenül Szmrecsányi érseknek, mint fenntartónak küldte meg: „A Kormányzó Úr Őfőméltósága Kenderesen 1928. évi július hó 11. napján kelt magas elhatározásával előterjesztésemre megengedni méltóztatott, hogy a tudományegyetemek és jogakadémiák tanulmányi és vizsgarendjére vonatkozó, 1911. évi december 5-én Bécsben kelt legfelsőbb elhatározással jóvá-

[8] Egri Érseki Jogakadémia Évkönyve az 1925/26 – 1932/33-as akadémiai évekről. 101.
[9] U.o.

hagyott szabályzat 26.§-nak második bekezdése a következőleg módosíttassék: „Az államvizsgák csak azon egyetemen tehetők le, amely a végbizonyítványt kiállította. Azok is akik végbizonyítványt jogakadémián szereztek, államvizsgát csak egyetemen tehetnek”.

Valójában az volt a helyzet, hogy Magyarországon a négy egyetem jogi kara bőségesen biztosította a jogászutánpótlást. Közülük három fél évszázados egyetemi múltra sem tekintett vissza és saját múltjára visszaemlékezve is gyengének, „színvonaltalannak” minősíthette a jogakadémiai képzést. Természetes, hogy az egyetemi oktatásnak magasabb színvonalúnak kellett lenni, de mások voltak a képzés feltételei is. A kormány is szorult helyzetben volt. 1923-tól az állami költségvetést nem terhelte az akadémiák fenntartása, mégis legszívesebben megszüntették volna az ilyen típusú képzést. Mindhárom akadémia azonban egyházi intézmény volt. Nem akartak egy ilyen intézkedéssel az egyházellenesség vádját magukra vonni, de minden eszközzel igyekeztek nehezíteni a működésüket.

Az egyházellenesség vádját a kormány azonban így sem kerülte el. Különösen 1928-tól a katolikus, református és evangélikus egyházhoz közel álló sajtó egyaránt azzal vádolta a kormányzatot, hogy a vallásos világnézetet akarják kiiktatni a felsőoktatásból, és monopolizálni akarják az egyetemi és főiskolai képzést. Az egri jogakadémia 1932/33-as tanévének záróünnepségén hasonló szellemű tanévzáró beszédet mondott Venczell Ede prépost kanonok, a jogakadémia igazgatója.[10] Beszédét történelmi visszatekintéssel kezdte, visszanyúlva egészen Pázmány Péterig és hangoztatva, hogy az állam és az egyház évszázadokon keresztül egymást segítette a művelt emberfők kialakításában, s az állam igényelte is ezt a segítséget. Majd így folytatta: „ámde, amint az állam kezdett lassan – lassan letérni a keresztény alapról, a régi viszony is a katolikus egyház és az állam között megváltozott. S ha egyszerre nem is szűnt meg az állam egyháztámogatása a főiskolai oktatás terén, egyrészt, mert nem tartotta alkalmasnak az állam a köztudatban még mindig élő régi hagyományokkal való rögtöni szakítást, másrészt pedig, mert nem rendelkezett anyagi eszközökkel amelyek szükségesek lettek volna a főiskolai oktatás államosítására. de ,megkísérelte az állam előbb csak utánozni a katolikus egyházat, mely nálánál sokkal előbb és sokkal többet tett a főiskolai oktatás terén, később mind nagyobb tért elhódítani, sőt az idők folyamán kialakult állami mindenhatóság téveszméjétől elragadtatva, nem riad vissza az egész főiskolai oktatás monopolizálásának kísérletéből sem.

Akik ennek az állami mindenhatóságról szóló elméletnek a rabjai természetesen monopolizálni törekszenek az államnak jogát a tanítás és nevelés terén is, sőt mint ennek a monopóliumnak elszánt védői, az állam kizárólagos jogát különösen a katolikus egyház jogaival szemben kiterjesztik a főiskolákra, tehát az egye-

[10] A beszédet teljes terjedelmében közli: Az Egri Érseki Jogakadémia Évkönyve az 1925/26 – 1932/33-as akadémiai évekről. Címe: A főiskolai oktatás kizárólagos joga-e az államnak? I.m. 45–56.

temekre és akadémiákra is. Hogy aztán tetszetősebb színben tüntessék fel az államnak ezt a kizárólagosságra irányuló vélt jogát azt állítják – nem minden megtévesztési szándék nélkül, – hogy az egyetemek, a főiskolák egyik fő célja, hogy a különböző állami és köztisztviselői pályára készülő ifjakat megfelelő képesítéssel ellássák. Ámde mivel szerintük az államnak a közjó érdekében kötelessége és joga nemcsak gondoskodni, hanem őrködni is afölött, hogy a közhivatalokat csak olyan polgárok töltsék be, akik kellő kiképzésben részesültek és a kívánt képesítéssel bírnak, – különben nagy kár érhetné az egész társadalmat: feltétlenül szükséges, hogy az állam ebbeli kötelességének teljesítése végett bírjon azzal a joggal, hogy a közpályára készülő ifjakat kizárólagosan maga képezze. – Az államnak ezt a kizárólagos jogát kivált a katolikus egyházzal szemben mi nem ismerhetjük el!"

Jelenlegi forrásanyagunk alapján nehéz objektíven megítélni, hogy az egyetemi jogi karok, illetve a kultuszminisztérium részben burkolt, részben nyílt főiskola ellenességének volt a jogtudománnyal tudományosan is foglalkozó személyeket alkalmazni és nagyobb lehetőségük volt a tudomány művelésére is. Az egyetemi hálózat kiépülésével párhuzamosan azonban mind az akadémia vezetése, mind az érsekség az egyetemi magántanári cím megszerzésére ösztönözte a tanárokat. 1914–1918 között habilitált dr. Udvardy László, dr. Csutorás László és dr. Molnár Kálmán. 1922 októberében habilitált magyar közigazgatási jogból a Pázmány Péter Tudományegyetemen dr. Dombrovszky Imre, aki a magyar közigazgatási és pénzügyi jogi tanszék vezetője volt, de tanított a hittudományi főiskolán is. Ez a négy oktató volt a legrégebbi tanára a főiskolának. Udvardy László azonban 1916-ban (46 évi főiskolai működés után) nyugdíjba vonult és 1921-ben meghalt. Csutorás László 1923-ban 59 éves korában ugyancsak elhalálozott. Természetes, hogy az ő pótlásuk csak szerényebb tudással és tapasztalattal rendelkező személyekkel történhetett meg.

Az érsekség a tanárok habilitációjának szorgalmazását változatlanul napirenden tartotta. Az egyetemi magántanári képesítést megkövetelő rendelkezést, amely a habilitációs eljárást 3 évben szabta meg, még valószínűleg 1912–13-ban adhatták ki. Ezt a korábban említett tanárok tudták is teljesíteni. Ez a rövid idő a fiatal, kezdő tanárok számára nehezen teljesíthető volt, ezért 1919 tavaszán az érsek a rendelkezést módosította: „Az egyetemi magántanári képesítés megszerzésére eddig megállapított három évi idő helyett szorosan figyelembe veendő feltételül megállapítja ez a rendelet, hogy minden tanárnak kinevezésétől számítandó legfeljebb hét év alatt illetékes helyen múlhatatlanul be kell mutatnia a magántanári képesítés elnyeréséhez szükséges szabályszerű dolgozatot, mert amelyik tanár ezt a hetedik év végén nem igazolja, annak állása megüresedettnek lesz tekintendő"[11]

[11] Az Egri Érseki Joglíceum Évkönyve az 1918/19–1924/25. iskolai évekről. 36.

Az érseki rendelkezésnek volt is hatása és úgy látszik az alkalmazott oktatókat is jó érzékkel választották ki. Az 1930-as években ugyanis a fiatalabb tanári nemzedék is igyekezett magántanári képesítést szerezni. 1930 júniusában dr. Óriás Nándor habilitált a pécsi egyetem jogi karán „római jog" tárgykörből. 1932 decemberében ugyancsak Pécsen dr. Székely István szerzett egyetemi magántanári képesítést „magyar magánjogból". 1935-ben dr. Pálosi Ervin a szegedi egyetem jogi karán „statisztikai módszertan" témakörben szerzett egyetemi magántanári képesítést.

Feltételezhető, hogy az egri akadémia és a pécsi egyetem jogi kara között személyes kapcsolat is lehetett, mivel a minősítést szerzett egri tanárok többsége Pécsen habilitált, a pécsi jogi kar pedig szinte utánpótlás bázisának tekintette Egert. 1926. január 1-én nevezték ki egyetemi nyilvános rendes tanárnak Molnár Kálmánt, 1929 nyarán követte ugyancsak Pécsre Dombrovszky Imre, 1939. szeptember 1-én pedig Óriás Nándor, akit a római jog tanszék vezetésével bíztak meg. Ha figyelembe vesszük, hogy ezek a professzori rangban lévő vezető oktatók pályafutásuk végéig megbecsült tanárai voltak a pécsi egyetemnek, akkor ez az egri jogakadémia színvonalát is mutatja.

1932-től az évtized végéig nyugalomban teltek a jogakadémia évei. Az akadémia vezetése tudomásul vette a minisztérium megszorító intézkedéseit, a kormány pedig nem tett újabb lépéseket a jogakadémiák ellen. 1932-től (kisebb megszakításokkal) egy évtizeden át Hóman Bálint volt a kultuszminiszter, aki kicsinyes „kultúrharccal" nem akarta zavarni az állam és egyházak viszonyát. Az első évre felvehető hallgatói létszám megállapítása változatlanul miniszteri jogkör volt ugyan, de az 1930-as évek közepén 70–90 fő között állandósult a létszám, aminél több a világháború előtt sem volt. Az intézmény beiskolázási bázisa a trianoni határok között beszűkült, a szomszéd országok területéről évfolyamonként csak 1–2 fő folytatta Egerben tanulmányait. Vallási szempontból természetes volt a római katolikusok dominanciája, a görög katolikus, református és evangélikus vallásúak a hallgatóság 10–12%-át tették ki, a zsidó vallásúak azonban szinte minden évben meghaladták a „numerus claususban" meghatározott 6%-ot. A szülők foglalkozását tekintve 9–10%-ra nőtt a kisbirtokosok aránya és meghaladta a 20%-ot a kisiparosok, kiskereskedők száma. Ugyanakkor a közép- és nagybirtokos családokból évenként 4–5 fő jött, a nagyiparos, nagykereskedő családok képviselete pedig szinte teljesen megszűnt. Az értelmiségi családokból (tanárok, tanítók, lelkészek, más diplomások és alkalmazottak (érkezők aránya viszont különösen az 1930-as években az 50%-ot is meghaladta.[12]

Az egri jogakadémia 1940-ben ünnepelte fennállásának 200. évfordulóját. Ekkor Teleki Pál második kormánya volt hivatalban, melynek kultuszminisztere Hóman Bálint külön is gratulált a jubiláló intézménynek. Nemcsak Egerben hanem országszerte is ünnepi hangulat volt. A kormányszintű revíziós politika

[12] Forrás: Adott évek évkönyveinek statisztikai kimutatásai.

eredményeként az I. és II. bécsi döntéssel, valamint 1939 márciusában Kárpátalja visszafoglalásával jelentős magyarlakta területek kerültek vissza magyar fennhatóság alá. Az általános öröm mellett nemzetgazdaságilag komoly problémát jelentett, hogy ezek a területek minél hamarabb bekapcsolódjanak az ország vérkeringésébe. Ebbe a körbe tartozott az egykor Erdélyben működő intézmények rehabilitációja is. 1940 szeptemberében a magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem ujjászervezéséről, illetve Kolozsvárra való visszahelyezéséről rendelkezik.[13] Az egyetem „ideiglenesen" 1921-től Szegeden működött (1921:XXV.tc.), s most olyan gyorsasággal megtörtént a visszatelepítése, hogy október 24-én már megnyitotta kapuit.

Szegeddel szemben – amely akkor az ország harmadik legnagyobb városa volt – azonban méltánytalanság lett volna, hogy egyetem nélkül maradjon. Ezért az idézett törvénycikk 2.§ úgy rendelkezett, hogy „Szegeden vitéz nagybányai Horthy Miklós Úrnak, Magyarország kormányzójának nevét viselő tudományegyetemet kell felállítani". Erre azonban a költségvetési év közepén csak úgy volt pénz, hogy a már működő felsőoktatási intézményeknél megszorításokat léptették életbe. A törvény 3.§-a úgy rendelkezett, hogy a debreceni Tisza István Tudományegyetemen a természettudományi kart, a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen a bölcsészettudományi kart, a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetemen a jog- és államtudományi kart" az 1940/41. tanévtől kezdve a további törvényes intézkedésig szüneteltetni kell".

A 3.§.3. bekezdése a jogakadémiákkal szemben is intézkedik: „A jogakadémiákon az 1941/42. tanévtől kezdve csupán két évfolyam működhetik. A jogakadémiák tanulmányi rendje az egyetemi jog- és államtudományi karok első és második évfolyamok tanulmányi rendjével megegyezik. Jogakadémián csupán az első és második alapvizsgát lehet letenni. A jogakadémiai hallgató tanulmányait a második alapvizsga sikeres kiállása után tudományegyetem jog- és államtudományi karán folytathatja". Ez a törvényi szabályozás kellően át nem gondolt és elhamarkodott volt. A három egyházi fenntartású jogakadémia 1923-tól állami támogatás nélkül működött. Anyagi megtakarítása tehát az intézkedésnek nem volt. A három jogakadémián egy-egy évfolyamra kb. 200 hallgató járt, ami nem jelentett nagy tömeget, viszont ha rázúdul különösen egy vidéki egyetem jogi karára, ott már zsúfoltságot eredményezhet. Az egyházi vezetők természetesen tiltakoztak az intézkedés ellen, a törvényi szabályozást azonban nem tudták felülbírálni. Az országgyűlés a törvény végrehajtásával a vallás és közoktatásügyi miniszter 1941-től egészen 1944-ig minden évben rendeletileg engedélyezte a jogakadémiákon a III. és IV. évfolyam beindítását.

[13] Magyar Törvénytár. 1940. évi XXVIII.tc. a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem ujjászervezéséről és a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem felállításáról.

Az egri jogakadémián még 1944 szeptemberében ünnepélyes tanévnyitóval kezdődött az új tanév, de 1944. október 25-én a nyilas kormány az oktatást minden szinten felfüggesztette.

A képzés utolsó évei (1945–1949)

A szovjet hadsereg alakulatai 1944. november 30-án foglalták el Egert. Már előző nap benyomultak az állomásig, itt azonban a németek még feltartóztatták őket. Másnap Egerszalók felől támadva kijutottak a színházig és székesegyházig, s ekkor a német hadsereg feladata a katonai szempontból egyébként is lényegtelen város védelmét. Már december elején ujjászervezték a városi közigazgatást és megpróbáltak a körülményekhez képest normális életfeltételeket biztosítani.

A líceum és a benne lévő oktatási intézmények nagyobb kár nélkül átvészelték az ostromot. Igaz ugyan, hogy a szovjet katonaság a pincétől a toronyig alaposan átvizsgálta az épületet, de katonai célra nem vették igénybe. Így akár már december közepén meg lehetett volna indítani a tanítást, s erre mind a főiskolai, mind a középiskolai tanárok tettek is előkészületeket. A tanítás újrakezdése azonban mégsem volt biztonságos. A joghallgatók töredékének volt csak állandó egri lakása, a kollégiumban, vagy albérletben lakók pedig a front közeledtével hazamentek. Vasúti közlekedés nem volt, gyalog, vagy lovas szekérrel még pár kilométerre sem volt biztonságos elindulni. Így bár az akadémia tanári kara Egerben maradt, az oktatás megindításával várni kellett. 1944. december 22-én Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány és 1945. január elején elrendelte az iskolai oktatás megkezdését.

Annak ellenére, hogy az intézmény nem szenvedett nagyobb kárt az oktatás rendkívül súlyos helyzetbe került. Dr. Czapik Gyula, aki 1943–1956 között töltötte be az egri érseki tisztet, elődjeihez méltóan szívén viselte a jogakadémia sorsát. 1945 januárjában dr. Tóth József akadémiai nyilvános rendes tanárt megbízta a dékáni teendők ellátásával. A dékánnak azonban többet kellett foglakozni az intézmény anyagi helyzetével, mint az oktatással. A háború végétől rohamosan növekvő infláció az érsekség anyagi helyzetét is megrendítette. Ráadásul az 1945 tavaszán végrehajtott földreform felszámolta az érsekség anyagi hátterét jelentő egyházi földbirtokot is. A jogakadémián kívül az érsekség volt a fenntartója az ugyancsak a líceum épületben működő tanítóképzőnek és a fiú felsőkereskedelmi iskolának is.

1945 nyarára a jogakadémia anyagi helyzete mind személyi, mind dologi kiadásokat tekintve csőd szélére került. Dr. Tóth József dékán 1945 júniusában levélben arra kérte gróf Teleki Gézát az Ideiglenes Nemzeti Kormány kultuszminiszterét, hogy az 1923-ban megszüntetett államsegélyt állítsák vissza és fo-

lyósítsák a tanszemélyzet fizetésének 75%-át.[14] Egy hónappal később már az oktatók teljes fizetését a minisztériumtól kérik. 1945 októberétől már az állam biztosítja a teljes fenntartást. Ez az adott körülmények között teljesen érthető, de figyelembe kell vennünk, hogy ez még mindig az ideiglenes kormány volt, a teljes állami dotáció pedig kiszolgáltatta az intézményt a mindenkori kormány elképzeléseinek.

Az 1945 novemberi választások eredményeként Tildy Zoltán vezetésével november 15-én új kormány alakult, majd Tildy köztársasági elnökké választása után (1946. február 1.) Nagy Ferenc alakított kormányt. Mindkét kormányban 1947. március 14-ig Keresztury Dezső látta el a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezetését.[15] Kereszturyról feltételezni sem lehet, hogy egyházellenes lett volna. 1945-öt azonban megérte a kecskeméti református és a miskolci evangélikus jogakadémia is. 1945 őszén már mindegyik állami fenntartással működött, ami az ország 1945/46-os gazdasági helyzetét tekintve hatalmas terhet jelentett.

Keresztury 1946. március 21-én a minisztériumban értekezletet tartott a jogakadémiák helyzetéről, ahol elégedetlenségét fejezte ki a jogakadémiák színvonalával kapcsolatban és jelezte, hogy megszüntetésüket tervezi. Itt dr. Tóth József dékán vállalta, hogy nagyszabású átszervezést hajtanak végre a minisztérium elképzeléseinek megfelelően. Májusban javaslatot terjesztenek fel a minisztériumba és azt ígérik, hogy a tanszékek számát 8-ról 14-re emelik, meglévő tanszékeiket a közigazgatási és pénzügyi jogi tanszék kivételével megszüntetik, és a minisztériumi elképzeléseknek megfelelő tanszéki rendszert építenek ki.[16]

Feltételezhetően erre a felterjesztésre válaszol levélben a miniszter, amelyben kifejti, hogy „az egyes kérdések gondos mérlegelése után nem látja kellően biztosítva azt, hogy a jogakadémiák ez idő szerinti állapotukban ezeknek a követelményeknek saját erejükből képesek volnának hiánytalanul megfelelni. Kéri a fenntartó hatóságot, hogy a reformszabályzat megfelelő intézkedéseit már a következő – 1946/47es tanulmányi évben fokozatosan léptesse életbe". A súlyos követelmények ellenére a miniszter a maga részéről „semmi kötelezettséget nem ígér, sőt kifejezetten kijelenti, hogy a kincstártól az államháztartás mai súlyos helyzete következtében a jogakadémiák támogatást nem remélhetnek.[17]

A jogakadémiák teljes átszervezését az 1946. április 27-én megjelent 60.000/1946.VKM sz. rendelet tette szükségessé. A márciustól júniusig tartó tárgyalások, értekezletek, levelezések mind azt szolgálták, hogy ezeknek a követelményeknek megfeleljenek, és állami fenntartással fennmaradjanak. A minisz-

[14] Érseki Jogakadémia 1942/43 –1945/46-os Évkönyve. Stencilezett anyag, az egész kötetet 1945 után állították össze.

[15] *Bölöny József:* Magyarország kormányai 1848–1992. Bp., 1992. 95–96.

[16] Érseki Jogakadémia 1942/43 – 1945/46-os Évkönyve

[17] Uo.

ter levelének utolsó mondata azonban teljesen reménytelenné tette a további működést. Az intézményt eddig fenntartó egri érsekség anyagi, gazdasági háttere megszűnt, s az 1946-ban egekbe szökő infláció még súlyosbította a helyzetet.

A jogakadémia megmentésének egyetlen útját Czapik Gyula érsek abban látta, ha az intézmény a katolikus egyház országos felügyelete alá kerül. A Magyar Püspöki Kar 1946. július 20-án megtartott értekezlete Czapik Gyula javaslatára elfogadta, hogy a jogakadémia „Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar" néven a Magyar püspöki Kar fennhatósága alatt álljon és fenntartási költségeit is legalábbis részben fedezze. 1946. szeptember 1-én már ezen a néven nyitotta meg kapuit.[18]

A katolikus püspöki kar gesztusát az akadémia tanári kara, s talán maga Czapik érsek is kissé túlértékelte. Egyházi körökben és Egerben is az a hír járta, hogy ezzel a lépéssel kezd beteljesedni Eszterházy Károly álma és Egerben katolikus egyetem létesül. Ennek annyi alapja volt, hogy a püspökkari konferencia kimondta, hogy az intézmény rektora a mindenkori egri érsek a kar élén pedig az általa kinevezett dékán áll. Az érsek az egyházi vezetők döntéséről hivatalosan, levélben tájékoztatta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztert. Levelében felhívta a figyelmet arra, hogy az eleve katolikus egyetemnek épült Líceumban „a jog- és államtudományi kar részére rendelkezésre állanak a megfelelő helyiségek és külön kiemeli, hogy a kar mintegy 10 000 kötetből álló könyvtára mellett elsősorban a kar céljait szolgálja a Líceum 85 000 kötetes könyvtára. A személyi feltételek szempontjából vállalja a tanszékek számának szükséges szaporítását, tudományos segédszemélyzet alkalmazását, és kijelenti, hogy a tanszékeket olyan tudományos múlttal, s lehetőleg egyetemi magántanári képesítéssel rendelkező tanárokkal kívánja betölteni, akik mind a reformszabályzat szerinti magas színvonalú jogászképzést, mind a szabályzat által előírt tudományos kutatásba való bevezetést, valamint a tudományos kutatás előmozdítását maradéktalanul biztosítani tudják".[19]

Ugyanakkor kéri a minisztert, hogy „az 1940:XXVIII.tc.3.§-a, amely a jogakadémiák első évfolyamait megszünteti, véglegesen hatálytalaníttassék és, hogy az egyetemi színvonal elérésének ellentételeként engedélyezze a kar tanárainak kinevezését az illetmények tekintetében az egyetemi tanárok státuszával azonosan, főleg a nyugdíjba való beszámítás szempontjából".[20] A Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar megalakulásával kapcsolatos bejelentést a vallás és közoktatásügyi miniszter jóváhagyólag tudomásul vette.

A minisztériumi jóváhagyás után nagy erővel megindult az új kar szervezeti és működési szabályzatának elkészítése, amely minden szempontból igyekezett

[18] Magyar Katolikus Jogakadémia Jog- és Államtudományi Kar Évkönyve az 1946/47 és 1947/48-as tanévről

[19] Uo.

[20] Uo.

megfelelni a jog és államtudományi karok tanulmányi és vizsgarendjének módosítását tartalmazó 60.000/1946 VKM rendelet feltételeinek. A tavaszi minisztériumi tárgyalásoknak megfelelően átalakították a tanszéki struktúrát, s a korábbi nyolc tanszéket részben megszüntetve, részben átalakítva 14 tanszéket hoztak létre.[21] Lényeges változás történt az oktatás szerkezetében is. Voltak kötelező főkollégiumok és szabadon választható kiskollégiumok valamint mellékkollégiumok. A főkollégiumok előadóinak heti egy konzultációs órát is be kellett tervezni.

A szervezeti és szerkezeti változtatások után a tanári kar biztosításáról is gondoskodni kellett. A korábbi tárgyalásokon a minisztérium éppen a tudományos színvonal gyengeségét kifogásolta a jogakadémiánál, most pedig 14 tanszék élére kellett volna tudományosan képzett, gyakorlott előadókat biztosítani. A már működő állami egyetemek jogi karain oktató tanárok közül elképzelhetetlen volt, hogy valaki akár alacsonyabb tanári fokozatból is állást változtasson a bizonytalan sorsú egyházi intézménybe. Az új tantestület összeállítására alig egy hónapja volt a szervezőknek.

1946. szeptember 1-én az egri érseknek, mint a Magyar Katolikus Jog és Államtudományi Kar rektorának a javaslatára az esztergomi érsek, mint a kart fenntartó püspöki kar elnöke kinevezte az első rendes és rendkívüli tanárokat. A magyar pénzügyi és közigazgatási tanszékre dr. Tóth Józsefet, a római jog tanszékre dr. Vécsy Lászlót nyilvános rendes tanárokká, a magyar és összehasonlító európai jogtörténeti tanszékre nyilvános rendkívüli tanárrá dr. Holik Sámuelt. Ezek a tanárok a korábbi jogakadémiának is oktatói voltak.

Ugyancsak szeptember 1-jén, de szeptember 15-i hatállyal a közgazdaság és pénzügytani tanszékre dr. Kovrig Béla volt kolozsvári egyetemi nyilvános, rendes tanárt, a jogfilozófia tanszékre dr. Mihelics Vid egyetemi magántanárt, a magyar alkotmányjog tanszékre dr. Csizmadia Andor egyetemi magántanárt nyilvános rendes tanárokká, a statisztika tanszékre dr. Ősy József egyetemi magántanárt, a kereskedelmi és váltójogi tanszékre dr. perbíró József egyetemi magántanárt nyilvános rendkívüli tanárokká nevezte ki. A kinevezéseket a vallás és közoktatásügyi miniszter jóváhagyta.[22]

Ezzel a megszervezett 14 tanszékből 9-ben megoldották a vezetést, 5 tanszéknél azonban csak helyettesítéssel, időleges megbízással tudtak számolni. A meghívott és kinevezett személyek többsége jelentős tudományos múlttal rendelkezett. Kovrig Béla az 1940-ben újra indított kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanára, 1943/44-ben rektora volt. Mihelics Vid 1935-ben a Pázmány Péter

[21] A karon a következő tanszékek működtek: 1. magyar és összehasonlító európai jogtörténet; 2. római jog; 3. egyházjog; 4. statisztika; 5. közgazdaságtan és pénzügytan; 6. magyar alkotmányjog; 7. általános alkotmánytan és közigazgatástan; 8. jogfilozófia; 9. magyar magánjog; 10. magyar anyagi és alaki büntetőjog; 11. magyar közigazgatási és pénzügyi jog; 12. magyar kereskedelmi és váltójog; 13. magyar polgári törvénykezési jog; 14. nemzetközi jog

[22] A Magyar Katolikus Jogakadémia Jog- és Államtudományi Kar Évkönyve 1946/47–1947/48.

Tudományegyetemen habilitált, s a tudományos és közírói közélet ismert alakja volt. 1945 után mindketten a Keresztény Demokrata Néppárt vezető politikusai voltak, s politikai megítélésük kommunista részről már ekkor negatív volt.[23] Az 1908-ban született Perbíró József a pécsi tudományegyetem elvégzése után gyakornokként az egyetemen maradt, s 1946-ban habilitált kereskedelmi jogból. 1949 után a szegedi egyetem jogi karán folytatta tovább munkáját. Csizmadia Andor 1949–1958 között az ELTE jogi karán tanított, 1958-tól pedig a pécsi egyetem jogtörténeti tanszékének vezetője volt.[24] Ősy József a közgazdaságtudományok doktora volt, s 1941 februárjától a kolozsvári egyetem intézeti tanára, majd az általa szervezett Szociálpolitikai Intézeti igazgatója volt. Egyetemi magántanári habilitációját 1943-ban ezen az egyetemen szerezte.

Az új tanárok megjelenése pozitívan hatott az intézet életére. A korábban eléggé elzárkózó intézmény nyitottabbá lett a város és a megye felé. Kovrig Béla és Mihelics Vid mint a Keresztény Demokrata Néppárt vezető politikusai sok személyes kapcsolattal rendelkeztek a városban. 1947 nyarán a jogi kar már aktívan részt vett a megyei nyári pedagógus tanfolyam szervezésében, sőt többen előadást is tartottak. Csizmadia Andor aki a tantestület legfiatalabb tagja volt (1910-ban született), prodékánként igen jó kapcsolatot épített ki a joghallgatókkal. Megszervezte a Szociográfiai Intézetet és a hallgatók bevonásával szociográfiai kutatásokat végzett Ivádon, Mónosbélen és Bélapátfalván. Különösen az ivádi endogám családi kapcsolatokról írt tanulmányok nagy érdeklődésre találtak tudományos körökben.

Az 1946. július 20i püspökkari tanácskozás értelmében az intézmény fenntartója a püspöki kar lett. A pénztelenség azonban nemcsak az egri érsekségre volt jellemző, hanem az egész egyházat sújtotta. A szűkös anyagi helyzetben csak „misepénzekből" és gyűjtésekből tudtak juttatni a kar fenntartására. Már pár hónappal az átszervezés után kénytelenek voltak az államhoz fordulni államsegélyért. 1946–1947-ben tíz tanszékre a vallás- és közoktatásügyi miniszter „rendszeres, személyre szóló államsegélyt biztosított, s annak folyósítását a kinevezés tudomásulvételével egyidejűleg elrendelte".[25]

Ilyen körülmények között tulajdonképpen megkönnyebbüléssel fogadhatták volna az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948: XXXIII. törvényt, ha annak miniszteri indoklása előre nem vetíti a várható jövőt. „A jogakadémiák jelentőségüket vesztett, idejét múlt intézménye kérdésének ésszerű rendezését eddig kizárólag különállásuk akadályozta".[26]

1948 szeptemberében mármint Egri Állami Jogakadémia kezdte meg tanévét az intézmény. A vallás és közoktatásügyi miniszter dr. Tóth József dékánt meg-

[23] *Izsák Lajos:* Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956. Bp.1994. 40–52; 94–98.
[24] Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991. Bp., 1994. Akadémiai Kiadó. 161.
[25] Magyar Katolikus Jogakadémia Jog- és Államtudományi Kar Évkönyve 1946/47–1947/48. 58.
[26] *Szabó Imre:* Állam és Jogtudományi Enciklopédia 903.

bízta az akadémia vezetésével, 198.997/1948. sz. határozatával pedig 1948. július 1-jei hatállyal állami alkalmazottakká nyilvánította az akadémia tanárait, akiknek illetménye megegyezett a tudományegyetemek tanszemélyzetével.[27]

Ez év őszén egyébként a kialakuló pártállam igényeinek megfelelően radikálisan átszervezték a jogászképzést. Az állam és jogtudományi karokat megszüntették, s jog és közigazgatás tudományi karrá szervezték át. A 206.693/1948. sz. rendelet értelmében 1948 őszétől a jogi karok I.–II. évfolyamra járó hallgatói már új tanterv szerint tanulnak, a III:IV. évfolyam hallgatói még a régi tanterv szerint fejezik be tanulmányaikat. A jogi karokra felvehető hallgatói létszámot jelentősen csökkentették.

Annak ellenére, hogy 1948 őszén az egri jogakadémia is indított I. évfolyamot az új rendelkezéseknek megfelelő átszervezéseket csak a legszükségesebb mértékben hajtották végre.

„Az 1948/49-es tanév végén a vallás- és közoktatási miniszter a jogakadémiákat, valamint a debreceni tudományegyetem jog- és közigazgatás tudományi karának működését a 4105/1949. sz. Korm. rendeletével 1949. évi augusztus hó 30-i hatállyal megszüntette, illetve szüneteltette”.[28]

A még nem végzett akadémiai hallgatók egyetemi jogi karon tovább folytathatták tanulmányaikat, az oktatók közül voltak olyanok, akiket nyugdíjba küldtek, voltak olyanok is, akiknek saját maguknak kellett további sorsukról gondoskodni.

Közel 250 évi működés után az egri jogakadémia megszűnt létezni.

[27] Egri Jogakadémia Évkönyve az 1948/49-es tanévről
[28] Uo.

Németh István

A Molotov–Ribbentrop-paktum a német külügyi iratokban (1939)

Német–szovjet kapcsolatok Hitler hatalomrajutása után (1933–1939)

Hitler 1933. január 30-i hatalomra jutása végzetes cezúrát jelentett a német–szovjet kapcsolatokban, jóllehet még bizonyos időre volt szükség, amíg az utolsó illúziók is elszálltak. A szovjet vezetés kezdetben azzal számolt, hogy a nemzetiszocialisták nem maradnak hosszú ideig hatalmon, vagy pedig Hitler, birodalmi kancellárként első hivatalos nyilatkozatainak megfelelően, a Szovjetunióhoz fűződő állami politikának elsőbbséget ad az ideológiai motiváltságú, ellenséges politikával szemben, amelyet már a *Mein Kampf*ban kifejtett.[1]

1933 szeptember végén a német kancellárián a hosszútávú német–orosz kapcsolatokról tartott főnöki megbeszélésen Hitler kifejtette, hogy „az orosz kormány sohasem fogja megbocsátani Németországnak, hogy szétzúzta a kommunizmust Németországban, mivel forradalmunkkal eldőlt Szovjet-Oroszország sorsa. Ezt a hatalom birtokosai Moszkvában pontosan tudják. Az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok terhelő momentumai mindig nagyobbak voltak, mint a gyümölcsözők.[…] Jóllehet a német–orosz kapcsolatok tartósan nem tarthatók,

[1] Az 1933–1941 közötti német–szovjet kapcsolatokhoz lásd többek között: *Fabry, Philipp W.*: Die Sowjetunion ud das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch–sowjetischen Beziehungen von 1933 bis 1941. Stuttgart, 1971; *Allard, Sven*: Stalin und Hitler. Die sowjetrussische Außenpolitik 1930–1941. Bern und München, 1974; *Weber, Reinhold W.*: Die Entstehungsgeschichte des Hitler–Stalin–Paktes 1939. Frankfurt am Main, 1980; *Pietrow, Bianka*: Stalinismus, Sicherheit, Offensive. Das „Dritte Reich" in der Konzeption der sowjetischen Außenpolitik 1933–1941. Melsungen, 1983; Bisovsky, Gerhard u. a. (Hrsg.): Der Hitler–Stalin Pakt. Voraussetzungen, Hintergründe, Auswirkungen. Wien, 1990; Wegner, Bernd (Hrsg.): Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler–Stalin Pakt bis zum „Unternehmen Barbarossa". München – Zürich, 1991; *Fleischhauer, Ingeborg*: Diplomatischer Widerstand gegen „Unternehmen Barbarossa". Die Friedensbemühungen der Deutschen Botschaft Moskau 1939–1941. Berlin, Frankfurt/M. 1991; *Schwendermann, Heinrich*: Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion von 1939 bis 1941. Alternative zu Hitlers Ostprogramm? Berlin, 1993.

taktikailag mégis talán tanácsos lenne leválási lehetőséget nyújtani számukra."[2] 1933 szeptemberében lezárult a Reichswehr és a Vörös Hadsereg közötti, a weimari köztársaság idején kialakult sokrétű, kölcsönösen előnyös katonai együttműködés is. A német katonai bázisok felszámolása során a német anyagi javak nagy részét (2,9 millió márka értékben) díjtalanul átengedték a szovjet félnek. A szovjet katonai vezetők barátian elbúcsúztak a német tisztektől és köszönetet mondtak az értékes együttműködésért.[3]

A szovjet vezetés legkésőbb az 1934. január 26-án aláírt német–lengyel megnemtámadási egyezmény[4] kapcsán jutott a felismerésre, hogy a nemzetiszocialista Németország a hagyományos diplomáciai kombinációkkal ellentétben a Szovjetunió ellen irányuló politikát folytat és támogat. Moszkva erre két formában reagált: a Komintern keretében leállította a szociáldemokrácia elleni küzdelmet az „antifasiszta népfrontstratégia" javára, anélkül, hogy hajlandó lett volna politikai-ideológiai vezetési igényének csökkentésére vagy feladására. Állami területen pedig a kollektív biztonság politikájának keretében közeledett a nyugati hatalmakhoz, a szorosabb összefogás szorgalmazása nélkül. A nemzetiszocialista Németország egyre agresszívebb politikája nem változtatta meg a szovjet vezetés kettős világszemléletét és abból eredő külpolitikai elképzelését, de az ellenséges német magatartás kikényszerítette Moszkva stratégiájának hozzáigazítását az új viszonyokhoz. A szovjet vezetés a világpolitikát a nemzetközi szinten folyó osztályharcnak és a rendszerek versenyének tekintette a lenini „ki kit győz le" szemlélet jegyében.

---

[2] Linke, Horst Günther (Hrsg.): Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 172–174.

[3] Uo. 174–175. A Vörös Hadsereg és a Reichswehr együttműködéséről lásd: *Gosztonyi Péter*: A Vörös Hadsereg. A szovjet fegyveres erők története 1917–1989. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

[4] Lengyelország fontos tényező volt a két világháború közötti európai politikában, mivel két nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió között helyezkedett el. 1932. július 25-én szovjet–lengyel megnemtámadási szerződést kötöttek. Franciaország közép- és kelet-európai szövetségi rendszerében versengés folyt a vezető szerepért Lengyelország és Csehszlovákia között. A német–lengyel szerződés (formálisan: nyilatkozat) nagymértékben hozzájárult a hitleri Németország külpolitikai sikereihez. Lengyelország e lépésével fellazította Franciaországhoz fűződő szövetségi kapcsolatait, és meggyengítette az 1932. július 25-én megkötött szovjet–lengyel, valamint az ugyanebben a szellemben létrejött 1932. november 29-i francia–szovjet megnemtámadási szerződéseket. Barthou francia külügyminiszter 1934. áprilisi varsói látogatása eredménytelen maradt. Lengyelország Németországgal karöltve 1934. szeptember 27-én elutasította a keleti Locarnónak a szovjet kormány által is támogatott angol–francia tervezetét. Így zátonyra futottak az európai kollektív biztonság megteremtésére irányuló törekvések. A német–lengyel szerződés öt évig volt érvényben. Németország 1939. április 28-án felmondta a szerződést, ugyanazon a napon, amikor felmondta az 1935. június 18-i angol–német flottaegyezményt is. A nyilatkozatot lásd: *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 335–337. *Németh István*: Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. A „Harmadik Birodalom". Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 543–544.

De aggasztotta őket, hogy a kapitalista országok esetleg kereszteshadjáratban egyesülhetnek a Szovjetunió ellen; ennek megfelelően elsődleges céljuk maradt, hogy kijátsszák őket egymás ellen és megakadályozzák egy szovjetellenes egységfront létrejöttét. Ezért operatív szinten a szovjet politika jelentős irányváltoztatást tett, mert Németország a privilégizált tárgyalópartnerből agresszív ellenfél lett, miközben a nyugati hatalmakat szovjet részről a nem agresszív államok kategóriájába sorolták. Az ebből levont következtetéseket Sztálin 1934-ben, az SZK(b)P XVII. pártkongresszusán így jellemezte: „Nem orientálódtunk Németország, hasonlóképpen Lengyelország és Franciaország felé sem. A múltban és a jelenben egyaránt csak a Szovjetunió felé orientálódunk, kizárólag a Szovjetunióra. És ha a Szovjetunió érdekei az egyik vagy másik országhoz való közeledést kívánják, amelyek nem érdekeltek a béke megzavarásában, akkor erre ingadozás nélkül hajlandók vagyunk."[5] Az így kialakított politika 1935 decemberében szovjet–francia kölcsönös segítségnyújtási egyezményhez[6] vezetett, de taktikai- és alapmegfontolásokból mindvégig megőrizte a nemzetiszocialista Németországnak szóló ajánlatot a kapcsolatok javításának érdekeltségéről. Fáradozásainak eredménye azonban kiábrándító volt: a Szovjetuniót nem hívták meg az 1938. szeptemberi müncheni négyhatalmi konferenciára, jóllehet 1935 májusától kölcsönös segítségnyújtási egyezmény kötötte Csehszlovákiához,[7] amelynek sorsa akkor kockán forgott.

Mivel a Szovjetunió összességében korántsem folytatott egyértelmű politikát – amely nem csupán a biztonságra, hanem a nemzetközi erőviszonyok saját javára való megváltoztatására irányult –, a nyugati hatalmak nem engedélyeztek a Szovjetuniónak egyenjogú beleszólást az európai viszonyokba. Hitler instrumentalizálta e fenntartásokat merev expanziós politikája javára, amelyet nyilvános kijelentéseiben hagyományos revíziós politikaként jámbor színben igyekezett feltüntetni és legitimizálni; mögötte azonban megingathatatlanok maradtak a „keleti élettér" és a kontinentális hegemónia stratégiailag és fajilag indokolt céljai, mint a globális hegemónia első lépése.[8] Belső körben hangsúlyozta, hogy céljai a szovjet rendszer felszámolására irányulnak annak világforradalmi törekvéseivel együtt.

[5] Linke, Horst Günther (Hrsg.): Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945. i. m. 176.

[6] *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 367–370.

[7] Uo. 371–374.

[8] Linke, Horst Günther (Hrsg.): Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945. i. m. 18.

A „gesztenye-beszéd" és a német–szovjet közeledés kezdete (1939. március – július)

Sztálin 1939. március 10-én, az SZK(b)P XVIII. kongresszusán tárgyalási hajlandóságot jelzett, amikor beszámolójában kijelentette, hogy a Szovjetunió nem fogja más hatalmaknak kikaparni a gesztenyét a tűzből *(gesztenye-beszéd)*. A nyugati államok egyik engedményt a másik után teszik az agresszoroknak, akik a világ nyílt újrafelosztását folytatják a nem agresszív államok (Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok) érdekeinek rovására, akik azonban benemavatkozási politikájukkal, a „béke érdekében" nem akadályozzák meg, sőt bátorítják Japán és Németország háborús politikáját. Nem akadályozták meg Japánt Kína megtámadásában, sőt a Szovjetunió elleni fellépésben sem.

Németországról kifejtette, hogy elszakították tőle Ausztriát, a Szudéta-vidéket, sorsára hagyták Csehszlovákiát, s a „gyenge orosz hadsereg" érveléssel, könnyű zsákmányt ígérve bátorítják a németeket a további keleti előrenyomulásra és a bolsevikok elleni háborúra. „Az angol, a francia és az észak-amerikai sajtó az harsogja, hogy a németek kézben tartják a 700 ezres ún. Kárpát-Ukrajnát, s még ez év tavaszán Szovjet-Ukrajnát 30 millió lakosával együtt az ún. Kárpát-Ukrajnához csatolják. Úgy tűnik, mintha ez a gyanús lárma azt a célt szolgálná, hogy mérgezze a légkört és konfliktust provokáljon Németországgal anélkül, hogy ennek látható okai lennének.[…] Közel áll a gondolat, hogy mintegy vételárként cseh területeket adnak a németeknek a Szovjetunió elleni háború megkezdéséhez, a németek azonban vonakodnak végrehajtani a fordulatot, s hitelezőinek ajtót mutatnak […][9]

A német diplomaták értettek a kódolt üzenetből. Mivel Hitler elhatározta, hogy Lengyelországot legkésőbb szeptember 1-jéig megtámadja, a kétfrontos háború veszélyét elkerülendő 1939. május második felében igent mondott a moszkvai kapcsolatfelvételre. Német részről először gazdasági szerződésre gondoltak, de az oroszok politikai megállapodást kívántak kötni. Mindez Schulenburg moszkvai német nagykövet Molotov szovjet külügyminiszterrel folytatott 1939. május 22-i megbeszélésén derült ki. Molotov szemrehányással kezdte: az volt az érzésük, hogy Németország a gazdasági tárgyalásokon nem vette komolyan a szovjet megegyezési javaslatokat, s német részről politikai megfontolásokból csak játszottak a tárgyalásokkal. Ezért a Szovjetunió csak akkor hajlandó ismét folytatni a tárgyalásokat, ha megteremtik annak „politikai alapjait." Schulenburg kérdésére, mit ért ez alatt, Molotov azt válaszolta, hogy mindkét kormánynak gondolkodnia kellene ezen…[10]

A szovjet ajánlat mérlegelése után német részről 1939. május 30-án döntöttek „bizonyos érintkezés felvételéről Szovjet-Oroszországgal." Weizsäcker német

[9] Uo. 183–184.

[10] Uo. 185–186. Schulenburg feljegyzése Weizsäcker államtitkárnak (Moszkva, 1939. május 20.)

külügyi államtitkár táviratban értesítette Schulenburgot: „eddig tervezett taktikánkkal ellentétben elhatároztuk, hogy bizonyos érintkezést veszünk fel Szovjet-Oroszországgal. A követ távollétében ma magamhoz kérettem Asztahov ügyvivőt."[11] Emlékeztette a német–szovjet kapcsolatok normalizálásáról és további javításáról folytatott április közepi megbeszélésükre, s arra, hogy Lengyelországhoz fűződő kapcsolataik szabadabbá váltak.[12] „Németország Szovjet-Oroszországgal szemben nem kicsinyes, de nem is tolakodó. Továbbra is elutasítjuk a kommunizmust, miként részünkről sem várunk vonzalmat a nemzetiszocializmus iránt. A szovjet ügyvivő határozottan aláhúzta a belpolitikai és a külpolitikai érdekek szétválasztásának lehetőségét."[13] Weizsäcker még hozzáfűzte, hogy „Oroszország egyébként választhat kapcsolataink normalizációja, miként az orosz követ erre rámutatott, és a kérlelhetetlen ellenségesség között, jóllehet sokan, közöttük pl. a lengyel külügyminiszter, a normalizáció megakadályozásában érdekeltek."[14]

A német–szovjet álláspontok tisztázása végül 1939. július 26-án történt meg egy vacsora keretében az elegáns berlini Ewest étteremben, ahova Schnurre titkos külügyi tanácsos meghívta Asztahov ügyvivőt és Babarint, a kereskedelmi kirendeltség vezetőjét. Mivel „a bennünket érdeklő politikai és gazdasági kérdéseket az oroszok élénken és érdeklődve fogadták, lehetőség nyílt a birodalmi külügyminiszter úr által megjelölt témák kötetlen és alapos megvitatására"[15] – jelentette Schnurre a megbeszélésről.

Asztahovnak a két ország korábbi szoros együttműködéséről és külpolitikai érdekközösségéről tett korábbi kijelentésére visszatérve Schnurre ilyent most is megvalósíthatónak tartott, ha a szovjet kormány erre súlyt helyez. Ennek során három szakaszt vázolt fel:

1. szakasz: az együttműködés helyreállítása gazdasági területen, hitel- és gazdasági szerződések révén;

2. szakasz: a politikai kapcsolatok normalizálása és javítása. Ide tartozik többek között a másik fél érdekeinek tiszteletben tartása a sajtóban és a közvéleményben, a másik ország tudományos és kulturális teljesítményének tisztelete, Asztahov hivatalos részvétele Münchenben a Német Művészet Napján, vagy német résztvevők meghívása a moszkvai mezőgazdasági kiállításra;

3. szakasz: a jó politikai kapcsolatok helyreállítása megtörténhetne az 1926. évi berlini német–szovjet szerződés bázisán vagy egy újjárendezés révén a „két-

[11] Uo. 186. Weizsäcker távirata Schulenburgnak (Berlin, 1930. május 30.)

[12] A Lengyelországnak 1939. március 31-én nyújtott angol–francia nyilvános függetlenségi garancia nyomán a Német Birodalom 1939. április végén felmondta az 1934. január 26-i német–lengyel nyilatkozatot.

[13] Linke, Horst Günther (Hrsg.): Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945. i. m. 186. Weizsäcker távirata Schulenburgnak (Berlin, 1930. május 30.)

[14] Uo.

[15] Uo. Schnurre titkos feljegyzése (Berlin, 1939. július 27.)

oldalú létfontosságú politikai érdekek figyelembe vételével." Schnurre szerint nem áll fenn külpolitikai ellentét közöttük a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig, sőt a Távol-Keleten sem. A világnézeti ellentétek ellenére Németország, Olaszország és a Szovjetunió ideológiájában közös vonás a kapitalista demokráciák ellenzése. Ezért Németország számára paradox dolog lenne, ha a Szovjetunió a nyugati demokráciák oldalára állna.

Asztahov szerint – Babarin élénk helyeslése közepette – a közeledés mindkét ország létfontosságú érdeke. Szerinte azonban tempójának lassúnak és fokozatosnak kell lenni. A Szovjetunió súlyosan fenyegetve érzi magát a náci külpolitikától. Schnurre pedig Németország politikai helyzetét jellemezte a bekerítettség fogalmával. Hasonló a Szovjetunió pozíciója az 1938. szeptemberi fejlemények nyomán: Asztahov az antikomintern paktumot és a Japánhoz fűződő német kapcsolatokat, a müncheni konferenciát és a Kelet-Európa irányába megszerzett szabad utat említette, amelynek politikai hatásai a Szovjetunió ellen irányulnak. Németország a balti államokat, Finnországot és Romániát saját érdekszférájának tekintette, amely a szovjet kormányban a veszélyeztetettség érzetét váltotta ki, s nem nagyon hisznek a német politika fordulatában a Szovjetunióval szemben. Változás ezért csak fokozatosan várható.

Schnurre válaszában kifejtette, hogy a német keleti politika időközben teljesen más utakat járt. Szó sincs a Szovjetunió fenyegetéséről, céljaik egészen más irányba mutatnak. Molotov utolsó beszédében az antikomintern paktumot a nyugati demokráciák elleni szövetség megtévesztésének tekintette, s ismeri a danzigi és az ezzel összefüggő lengyel kérdést. Ebben Schnurre nem látott érdekellentétet Németország és a Szovjetunió között. Elfogadnák a balti államok és Finnország integritását, amelyet megnemtámadási szerződések és ajánlataik bizonyítanak. A Japánhoz fűződő német kapcsolat egy jól működő barátság, amely nem irányul Oroszország ellen. A német politika Anglia ellen irányul, s ez a döntő.[16] Schnurre el tudná képzelni a kölcsönös érdekek messzemenő kiegyezését a létfontosságú orosz érdekek figyelembe vételével. De e lehetőség abban a pillanatban meghiúsulna, ha a Szovjetunió egy paktummal Anglia oldalára állna, s Németország ellen fordulna. A Szovjetunió e lépéssel a németek ellenfelévé válna. Már csak ezért sem ért egyet a két ország közötti esetleges megegyezés lassú tempójával. Az idő most alkalmas a német–szovjet megállapodásra, de a Londonnal kötött paktummal mindez lehetetlenné válna, s ezt Moszkvában mérlegelniük kell. Mit nyújthatna Anglia a Szovjetuniónak? Legfeljebb egy európai háborúban való részvételt és Németország ellenségességét, amely aligha lehetne Oroszország célja. Mit kínálunk mi ezzel szemben? Semlegességet és távolmaradást az esetleges európai konfliktustól, s ha Moszkva óhajtja, német–szovjet megállapodást a kétoldalú érdekekről, amelyek a korábbiakhoz hasonlóan mindkét ország számára hasznosak voltak.

[16] Uo. 188.

Asztahov a későbbiekben visszatért a balti országokra, s megkérdezte, hogy a német gazdasági érdekeken kívül vannak-e ott további messzemenő politikai céljaik? Erősen foglalkoztatta a román kérdés is. Lengyelországot illetően kifejtette, hogy Danzig így vagy úgy a Birodalomhoz kerülne, s a korridor ügyét is a Birodalom javára kellene megoldani. Megkérdezte, hogy az egykor Ausztriához tartozó galíciai és ukrán területek nem tendálnának-e Németország felé. Schnurre a balti államokhoz fűződő német kereskedelmi kapcsolatok felvázolása után kijelentette, hogy mindezen kérdésekből nem származhat német–szovjet ellentét. A kárpát-ukrajnai kérdés megoldása pedig megmutatta, hogy itt semmi olyanra nem törekedtek, amely zavarná a szovjet érdekeket.

A vitában nagy teret kapott, hogy a nemzetiszocializmus miért kereste a külpolitikai ellentéteket Szovjetunióval. Moszkvában ezt igazából sohasem fogják megérteni. Teljes megértést tanúsítottak a kommunizmus-ellenesség belpolitikai motivációjának. Schnurre kihasználta az alkalmat, hogy részletesen kifejtse a német álláspontot az orosz bolsevizmusban az utóbbi években végbement változásról. A nemzetiszocializmus ellenségessége a Moszkvától függő Németország Kommunista Pártja (KPD) elleni küzdelemből adódott, amely a Komintern eszköze volt. A KPD elleni belpolitikai küzdelem már régóta lezárult. A kommunizmust kiirtották Németországban. A Komintern jelentősége messze visszaszorult az SZKP Politikai Irodája mögé, ahol most egészen más politikát folytatnak, mint amikor a Komintern hegemóniája érvényesült. A bolsevizmus összeolvasztása Oroszország nemzeti történelmével, amely nagy orosz férfiak és tettek dicsőítésében jelentkezett (a poltavai csata ünneplése, Nagy Péter, Alekszander Nyevszkij), némileg megváltoztatta a bolsevizmus nemzetközi arculatát. Főleg akkor, amikor Sztálin elnapolta a világforradalmat. Ebben német részről a korábbitól eltérően lehetőséget látnak, feltéve, ha szovjet részről nem tesznek kísérletet a németországi kommunista propaganda folytatására.

Asztahov végezetül hangsúlyozta a megbeszélés fontosságát; értesíti Moszkvát, s reméli, hogy ott látható nyomok maradnak hátra a további fejleményeket illetően. Végezetül átbeszélték a gazdasági- és hitelszerződés kérdéseit is.

Schnurrénak a beszélgetés után az volt az érzése, hogy Moszkvában még nem döntötték el, végül is mit is tegyenek. Az oroszok hallgattak az Angliával Moszkvában folyó paktum-tárgyalások állásáról és kilátásairól. Az volt az érzése, mintha Moszkvában Angliával és Németországgal szemben egyaránt a kivárás és vonakodás taktikáját követnék, hogy kitolják a döntés időpontját, amelynek súlyával pontosan tisztában vannak. Szerinte ezt mutatja az oroszok tartózkodása a különböző megbeszéléseken, főleg Molotov magatartása, s a gazdasági tárgyalások elhúzása, amelynek során az oroszok akarják diktálni a tempót, s Moszkvában visszatartják Merekalov berlini nagykövetet a Berlinbe való visszatéréstől. Fékezőleg hat részükről a Németországgal és Angliával szemben tanúsított túlzott bizalmatlanság. A mi szempontunkból már most is jelentős sikernek

értékelhetjük, hogy Moszkva a hónapok óta Angliával folyó tárgyalások után elbizonytalanodott, hogy végül is mit tegyen.[17]

A Molotov–Ribbentrop-paktum (1939. augusztus 23.)

1939 augusztusában felgyorsultak az események. Augusztus 2-án Berlinben Ribbentrop birodalmi külügyminiszter hosszabb beszélgetést folytatott Asztahovval, amelynek során hivatalosan is megerősítette a német fél óhaját a német–szovjet kapcsolatok újjárendezésére. Kijelentette, hogy a Keleti-tengertől a Fekete-tengerig nincs olyan probléma, amelyek ne lennének megoldhatók a kölcsönös elégedettség talaján. Hajlandók „a két országot érintő aktuális kérdések" konkretizálásra, ha a szovjet kormány Asztahov révén értesíti, hogy egyetért a német–szovjet kapcsolatok „új és definitív bázisra helyezésével."[18]

Molotov már másnap, a Schulenburggal folytatott több mint egy órás megbeszélésen kifejezte a szovjet kormány hajlandóságát a kétoldalú kapcsolatok normalizálására és javítására. De még élt benne a régi bizalmatlanság Németországgal szemben, s hiányolta a német kormány megváltozott politikájának jeleit. Schulenburg szerint a két országnak nincsenek külpolitikai ellentétei, s kifejezte „adott esetben a német hajlandóságot a Baltikum iránti magatartásunk olyan alakítására, hogy a szovjet keleti-tengeri érdekek biztosítottak maradjanak."[19] Molotovot érdekelte, mely államokat értik ezalatt, s Litvánia is közéjük tartozik-e.

A lengyel kérdésről Schulenburg kijelentette, hogy fenntartják a Lengyelországgal szembeni ismert követeléseiket, de békés megoldásra törekednek. Ha ezzel szemben más megoldást kényszerítenek rájuk, akkor hajlandók minden szovjet érdeket biztosítani s erről a szovjet kormánnyal megállapodni. Molotov látható érdeklődést tanúsított az ügy iránt, de azt mondta, hogy a békés megoldás elsősorban a németektől függ. Schulenburg energikusan ellentmondott és utalt arra, hogy az angol garancia sajnos azt eredményezte, hogy a döntés a lengyel fél kezében van. Visszautasította Molotov azon kijelentését is, hogy a német–szovjet kapcsolatok romlásáért egyedül Németország felelős. Emlékeztette Molotovot Oroszország végzetes szerepére az 1935. évi szovjet–francia szerződéskötésben, majd hozzáfűzte, hogy a szovjet kormány hasonló helyzetbe kerülne egy németellenes kombinációban való részvétel esetén. Molotov azt válaszolta, hogy a Szovjetunió által javasolt jelenlegi megoldások tisztán defenzív célokat követnek és az agresszió elhárítását szolgálják. Ezzel szemben Németország az antikomintern paktummal támogatja Japán agresszív magatartását és az Olaszországgal kötött katonai egyezménnyel defenzív és offenzív célokat követ. De

[17] Uo. 189–190.

[18] Uo. 191. Ribbentrop titkos távirata Schulenburgnak (Berlin, 1939. augusztus 3.)

[19] Uo. 191–192. Schulenburg távirata a Külügyi Hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 4.)

végül biztosította Schulenburgot, hogy a szovjet kormány is a kapcsolatok normalizálását és javítását óhajtja.

Molotov magatartásából Schulenburg arra következtetett, hogy a szovjet kormány ugyan nagyobb hajlandóságot mutat a német–szovjet kapcsolatok javítására, de továbbra is fennáll a Németországgal szembeni régi bizalmatlanság. Összbenyomása szerint a szovjet kormány jelenleg eldöntötte, hogy Angliával és Franciaországgal szerződik, ha azok teljesítik a szovjet kívánságokat. De a tárgyalások még sokáig elhúzódhatnak, mert szintén mély a bizalmatlanság Anglia iránt. Azt hiszem – írta Schulenburg –, hogy mondandóm elgondolkoztatta Molotovot, de még jelentős erőfeszítéseket kell tennünk, hogy fordulatot érjünk el a szovjet kormánynál.[20]

1939. augusztus 14-én a német–orosz politika történelmi fordulóponthoz érkezett. Német részről dűlőre akarták vinni a német–orosz paktum ügyét. Ribbentrop nagy lélegzetű táviratban[21] utasította Schulenburgot, hogy keresse fel Molotovot és közölje vele:

1. Az utóbbi években a nemzetiszocialista Németország és a Szovjetunió világnézeti ellentéte volt az egyedüli oka annak, hogy Németország és Oroszország két különböző világnézetű táborban állt szemben egymással. A legújabb fejlemények azt mutatják, hogy a különböző világnézetek nem zárják ki a két ország közötti jó együttműködés és a jó viszony helyreállítását. A külpolitikai szembenállás időszaka ezzel egyszer s mindenkorra lezárulhatna, s mindkét ország számára szabaddá válhatna az út egy új jövő felé.

2. Németország és Oroszország között nem léteznek reális érdekellentétek. Élettereik érintkeznek, de természetes igényeik nem keresztezik egymást. Ezért a másik országgal szemben hiányzik mindenféle agresszív tendencia alapja. Németországnak nincs semmiféle agresszív szándéka Oroszországgal szemben. A birodalmi kormány felfogása szerint a Keleti-tenger és a Fekete-tenger között nincs olyan kérdés, amelyet a két ország teljes megelégedésére ne lehetne szabályozni. Ide tartoznak: a Keleti-tenger, a Baltikum, Lengyelország és a délkeleti kérdések. Ebből kifolyólag a két ország politikai együttműködése csak hasznos lehet. Mindez vonatkozik a német és orosz gazdaságra is, amelyek minden vonatkozásban kiegészítik egymást.

3. Kétségtelen, hogy a német–szovjet politika ma történelmi fordulóponthoz érkezett. A Berlinben és Moszkvában megfogalmazandó politikai döntések generációkra döntő jelentőségűek lesznek a német és orosz népek kapcsolatainak alakulására. A két népnek mindig akkor ment jól, ha barátok voltak, s akkor rosszul, ha ellenségek voltak.

4. Igaz, hogy a világnézeti ellentétek miatt eddig sok bizalmatlanság halmozódott fel a két országban, és sok törmeléket kell eltávolítani. De meg kell állapí-

[20] Uo. 192–193.

[21] Uo. 193–195. Ribbentrop távirata a moszkvai követségnek (Berlin, 1939. augusztus 14.)

tani, hogy a németek természetes szimpátiája még ezen időszak alatt sem tűnt el az oroszok iránt. A két állam politikája ezen az alapon építhető újra.

5. A birodalmi kormánynak és a szovjet kormánynak a tapasztalatok szerint azzal kell számolnia, hogy a nyugati kapitalista országok engesztelhetetlen ellenfelei a nemzetiszocialista Németországnak és Szovjet-Oroszországnak is. Ma ismét megkísérlik, hogy katonai szövetséggel Oroszországot háborúba rángassák Németország ellen. 1914-ben e politika súlyos következményekkel járt Oroszország számára. Ezért a két ország kényszerítő érdeke, hogy a jövőben elkerülje Németország és Oroszország szétmarcangolását, amely a nyugati demokráciák érdekében áll.

6. A német–lengyel kapcsolatoknak az angol politika általi kiéleződése, az angol háborús törekvések és a vele összefüggő szövetségkötési törekvések szükségessé teszik a német–orosz kapcsolatok mielőbbi tisztázását. Mivel – miként a szovjet kormány közölte – szovjet részről szintén fennáll a német–orosz kapcsolatok tisztázásának kívánsága, Ribbentrop birodalmi külügyminiszter hajlandó lenne rövid látogatást tenni Moszkvában, hogy letegyék a német–orosz kapcsolatok végleges tisztázásának fundamentumát.

A Schulenburgnak szóló kiegészítés így hangzott: az instrukciót írásban ne adja át Molotovnak, csak szóban olvassa fel, s lehetőleg közvetlenül adja elő Sztálinnak is. Ribbentrop a Molotovval folytatandó megbeszélések mellett moszkvai látogatása feltételéül állította beható tárgyalások folytatását Sztálinnal is.[22]

Molotov rendkívül fontosnak minősítette az üzenetet, s rövidesen kormányválaszt ígért. De azonnal kijelentette, hogy a szovjet kormány élénken üdvözli a kapcsolatok javítására irányuló német szándékokat s a német nagykövet közleménye alapján most már nem kételkedik azok őszinteségében. Ribbentrop látogatását illetően azonban további előkészületeket ajánlott, hogy a „véleménycsere eredményre vezessen."

A szovjet kormányt nyilvánvalóan további kérdések érdekelték: hogyan vélekedik Németország a Szovjetunióval kötendő megnemtámadási egyezmény ötletéről; hajlandó-e a német kormány Japánra hatni a szovjet–japán kapcsolatok javítása és a határkonfliktus megszüntetése érdekében; esetleges „közös garancia esetén a balti államok német megfontolásokba tartoznak-e." Molotov megismételte, hogy a megnemtámadási egyezményről és más témákról konkrétan kellene beszélni, hogy Ribbentrop látogatása során ne csak véleménycserére, hanem konkrét döntésekre kerüljön sor.[23]

Ribbentrop még aznap válaszolt Molotov kérdéseire, s mindenre igent mondott. Eszerint a szovjet külügyminiszter kívánságai teljesen egybeesnek a németekével. Ez azt jelenti, hogy Németország hajlandó megnemtámadási egyez-

[22] Uo.

[23] Uo. 196. Schulenburg titkos távirata a Külügyi Hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 16.)

ményt kötni a Szovjetunióval, éspedig – ha a Szovjetunió óhajtja – felmondhatatlan, 25 évre érvényeset. Hajlandó a balti államoknak a Szovjetunióval közösen garanciát nyújtani, illetve Japánnál közbejárni az orosz–japán viszony javítása érdekében.

Mivel azonban Németország nem hajlandó tartósan eltűrni a lengyel provokációkat, bármikor fennáll a komoly események beköszöntének lehetősége. Ezért kívánatos a német–orosz viszony alapvető és gyors tisztázása, s az aktuális kérdésekhez való kétoldalú viszonyulás rendezése. Ezért Ribbentrop Hitler teljhatalmú megbízottjaként már augusztus 18-án Moszkvába repült volna a német–orosz kérdéskomplexum megtárgyalására és esetleg a megfelelő szerződések aláírására.[24]

1939. augusztus 19-én azonban előbb a német–szovjet kereskedelmi egyezményt írták alá, amelynek értelmében Németország 200 millió márka összegű áruhitelt nyújtott a Szovjetuniónak. A váltókra alapított hitelért a Német Birodalom 100%-os garanciát vállalt. A hitel német ipari termékek szovjet rendelését finanszírozta, amelyet 180 millió márka értékű szovjet nyersanyaggal terveztek kiegyenlíteni. A hitelegyezményt mindkét fél a politikai kapcsolatok újjáalakítása első lépésének tekintette.

Molotov csak augusztus 19-én fogadta a német követet, s közölte vele, hogy Ribbentrop a gazdasági szerződés aláírásának nyilvánosságra hozása után (ezt másnapra, 20-ára tervezték) egy héttel jöjjön Moszkvába, vagyis augusztus 26-án vagy 27-én. Egyúttal átnyújtotta Schulenburgnak a megnemtámadási szerződés tervezetét.[25]

Hitlert azonban sürgette az idő, ezért 1939. augusztus 20-án hat pontos táviratban személyesen Sztálinhoz fordult. 1. Őszintén üdvözölte az új német–szovjet kereskedelmi szerződés aláírását, mint a német–szovjet kapcsolatok újjáalakításának első lépését. 2. A német–szovjet megnemtámadási szerződést a német politika hosszútávú rögzítésének minősítette. Németország ismét visszatér arra a politikai vonalra, amely évszázadokon keresztül mindkét állam számára hasznos volt. 3. Elfogadja a Molotov által javasolt megnemtámadási szerződés tervezetét, de szükségesnek tekintette a szerződéssel összefüggő kérdések gyors tisztázását. 4. A legrövidebb időn belül tisztázható a Szovjetunió által óhajtott pótjegyzőkönyvek tartalma, amelyről a Moszkvába küldött felelős német államférfi tárgyalhat. 5. A Németország és Lengyelország közötti feszültség elviselhe-

[24] Uo. 197. Ribbentrop távirata a moszkvai követségnek (Berlin, 1939. augusztus 16.)

[25] Uo. 198. Schulenburg titkos távirata a Külügyi Hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 19.) A végleges német–szovjet megnemtámadási szerződést lásd: *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 468–469. Az 1939. augusztus 23. – szeptember 28. közötti összes német–szovjet szerződést, titkos kiegészítő jegyzőkönyvet, határ- és barátsági szerződést stb. lásd: *Németh István*: Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. II. kötet. A „Harmadik Birodalom." L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 584–587.

tetlenné vált, a válság minden nap kitörhet. Németország eltökélt, hogy ezekkel szemben a birodalom érdekeit minden eszközzel megvédi. 6. Véleménye szerint nem lehet több időt vesztegetni, ezért kérte, hogy birodalmi külügyminisztert augusztus 22-én, vagy legkésőbb 23-án fogadják. Ribbentropnak teljes körű felhatalmazással rendelkezik a megnemtámadási szerződés és a pótjegyzőkönyvek megfogalmazására és aláírására. A nemzetközi helyzetre való tekintettel azonban legfeljebb két napig maradhat Moszkvában.[26]

Sztálin azonnal válaszolt: kifejezte reményét, hogy a német–szovjet megnemtámadási szerződés fordulatot jelent országaik politikai kapcsolatainak komoly javulásában. Majd így folytatta: „Országaink népei békés kapcsolatra vágynak egymással; a német kormány egyetértése a megnemtámadási szerződéssel megteremti a politikai feszültség megszüntetésének, a béke megőrzésének és országaink együttműködésének alapját." Majd egyetértett Ribbentrop augusztus 23-i moszkvai utazásával.[27]

1939. augusztus 23-án a két kormány megnemtámadási szerződést kötött, amelynek titkos kiegészítő jegyzőkönyvében elhatárolták közép- és kelet-európai érdekszféráikat. A Szovjetunió ugyan a titkos záradék értelmében Lengyelország „negyedik felosztásának" részese lett, de Németország oldalán nem lépett be a nyugati hatalmak elleni háborúba.

Lengyelország lerohanása után a két kormány 1939. szeptember 28-án határ- és barátsági, illetve további szerződéseket írt alá. A Ribbentrop–Molotov paktum ugyanis a Narev, Visztula és Szan folyók vonalán tervezte a szovjet megszállási övezet határát, amely lehetővé tette volna egy kis lengyel állam megalakítását. Ennek fennmaradása elkerülhetetlenül szovjet–német viszályhoz és a lengyelek szovjetellenes politikai propagandájához vezetett volna. Ezért Sztálin – azt gyorsan korrigálva – eltávolodott a paktumtól. Ha a Szovjetunió ősi lengyel földeket kebelezne be, akkor közvetlen politikai konfliktust váltana ki Lengyelország szövetségeseivel, amelyet Sztálin nem kívánt. Befolyását a Curzon vonalig (a Bug vonalában) korlátozva a Szovjetunió azzal a magyarázattal szolgált, hogy lépését Nyugat-Belorusszia és Ukrajna védelmében tette. A Szovjetunió átengedte a Német Birodalomnak Varsó és Lublin vajdaságokat, s egy kisebb területet Suwalkinál. Mindezért Litvánia – délnyugati területének kivételével – szovjet érdekszférába került.

A szovjet–német megállapodásokkal Németország hozzávetőlegesen 118 ezer négyzetkilométer, a Szovjetunió pedig 200 ezer négyzetkilométer területtel gyarapodott. Lengyelország nyugati részében az SS, az SD és a Gestapo vette át a hatalmat, majd október közepén Hans Frank vezetésével megalakult az ún. Főkormányzóság. E területekből kivált Danzig, a Łódz környéki terület, a keleti

[26] Linke, Horst Günther (Hrsg.): Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945. i. m. 200–201.

[27] Uo. 201. Schulenburg távirata a Külügyi hivatalnak (Moszkva, 1939. augusztus 21.)

irányban megnövekedett Felső-Szilézia és Ciechanów körzete, amelyeket a Birodalomhoz csatoltak. A Szovjetunió által megszállt lengyel területek pedig kérték felvételüket a szovjet államközösségbe. A szovjet és a német nyilatkozatok a nyugati hatalmakat hibáztatták a harc elhúzódásáért, és az új területi status quot megkérdőjelező külföldi álláspontokat „háborús gyújtogatóknak" nevezte.[28]

[28] *Klaus Hildebrand*: Das Dritte Reich. R. Oldenburg Verlag, München 1991. 56.

Ormos Mária

Levelek Moszkvából 1922–1923

A leveleket egy 1920. december 28-án halálra ítélt, de 1922 februárjában Oroszországban őrzött magyar hadifogoly katonatisztekre kicserélt népbiztos-helyettes, Ágoston Péter küldözgette a feleségének Budapestre. A küldönc lehetett hazatérő magyar hadifogoly, a cserékkel foglalkozó magyar küldöttség valamely tagja, vagy akár egy külföldi misszió beosztottja is, aki hazatérőben, vagy új állomáshelye felé tartva érintette a magyar fővárost. Erre a módszerre több okból volt szükség. Meg lehetett takarítani vele a postaköltséget, ami elvitte volna a rendelkezésre álló pénz tetemes részét, ki lehetett kerülni általa a valószínűsíthető cenzúrát, és nagyobb volt az esély rá, hogy a levél eljut a címzetthez.

1919. augusztus közepétől kezdve októberrel bezáróan a rendőrség tíz népbiztost, illetve helyettest vett őrizetbe, és csoportosított egy leendő látványos per számára, akik között azonban prominens kommunista nem volt. Eltekintve a „terroristák", valamint néhány otthon maradt kommunista gyors elítélésétől és azonnali kivégzésétől, az úgynevezett „népbiztos-per" mintegy pótszer volt az új magyar rendszer számára azért, hogy a kommunista vezéreket az osztrák kormány által adott, és az antant-hatalmak által jóváhagyott menedékjog miatt nem tudta kézre keríteni. Mivel a népbiztosok elleni eljárás mintegy helyettesítette a Kun Béla és közvetlen munkatársai ellen tervezett, de végrehajthatatlanná vált monstre-pert, az ítéleteknek elrettentőknek kellett lenniük. Azok is voltak.

A tíz vádlott közül a bíróság négyet halálra, hatot életfogytiglani fegyházra ítélt el. Jóllehet az ítélet kihirdetése napján a magyar kormány már eldöntötte, hogy annak végrehajtása nem történik meg, sőt lehetséges, hogy erről az ügyészség és talán a bíróság is tudott, az elítéltekhez azonban a hír még nem jutott el.[1]

[1] A kormány december 23.-án úgy határozott, hogy a szovjet kormányt felszólítja a fogolycsere megtárgyalására, és erről a külügyminisztérium december 28-án, tehát az ítélethirdetés napján küldte el Moszkvába a táviratot. Az elítéltek nevében Ágoston Péter egy nyilatkozatban kérte a kormányt, szólaljon fel a szovjet kormány által túszként fogva tartott katonatisztek kivégzése ellen, ami szükségtelen lett volna, ha a csere-tervről értesülve lett volna. L.: Nemes Dezső (szerk.): Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon, 1919–1920. Szikra, Budapest 1953. 484. – Ugyanakkor az elítéltek kegyelmi kérvénnyel fordultak a kormányzóhoz, ami kellő ismeretek birtokában szintén felesleges lett volna. L.: *Réti László*: A Tanácsköztársaság árulói. Népszava, 1952. március 21. – A harmadik közvetett bizonyíték az információ

Az egyik halálra ítélt, Ágoston Péter még 1921. augusztus 27-i levelében is arra utalt, hogy sorsáról tárgyalások folynak, de nem tudni, hogy ezeknek mi lesz a vége. A zsarolások és alkudozások vége az lett, hogy a magyar kormány nem csak az elítélt tíz népbiztost és helyettest engedte ki magyar hadifoglyok haza engedése fejében, de összesen mintegy 500 kommunista, kommunista gyanús és hozzájuk közelálló személyt szállított ki a Szovjetunióba.[2]

A címben jelzett levelek írója, Ágoston Péter 1919 elején belügyi államtitkár, 1919. március 21.-től külügyi népbiztos helyettes, ezt követően a főváros első embere, végül a Peidl Gyula elnöksége alatt megalakult átmeneti kormány külügyminisztere volt. Egyébként viszont 1901-től a nagyváradi jogakadémián tanított, Kolozsváron habilitált, és a háta mögött több mint húsz önálló kiadvány állt, nem beszélve nagyszámú cikkeiről. Ezúttal azonban nem azt a kérdést teszem fel, hogy egy ilyen embert ugyan vajon mi késztetett arra, hogy „betévedjen" a politika világába, hanem csupán azt, hogy „megmentése" után miként látta az „új gazdasági politika", a NEP kezdetén az orosz fővárost, annak életét és lakóit, valamint a saját jövőjét. A levelek zömmel feleségének, a több mint húsz évi házasság után is szeretettel és vággyal körülvett asszonyhoz, Buzárovics Augusztához szóltak. Ágoston 1922-ben, amikor „megmentették", 48 éves volt.

A megmentés szó két okból került idézőjelbe. Részben azért, mert a „tizek társaságában" többen voltak, akik mindent elkövettek volna azért, hogy ezt a megmenekítést elkerüljék, részben pedig azért, mert a menedék, mint utóbb kiderült, rövid lejáratra szólt. A tíz népbiztos közül kilenc érkezett Moszkvába, mert egyikük, Kalmár Henrik esetében a csehszlovák kommunisták elérték, hogy ő Pozsonyban elhagyhassa a Riga–Moszkva irányába tartó vonatot. Egy másik kolléga, Vántus Károly 1927-ben természetes halállal eltávozott az élők sorából, ketten, Dovcsák Antal és Ágoston Péter 1923-ban, illetve 1924-ben legálisan el tudta hagyni a Szovjetuniót. A nagy tisztogatás idején tehát már csak hatan tartózkodtak a sztálinizmus hatókörében, és közülük ötöt 1939/40 folyamán kivégeztek. Közöttük volt kettő, akit Budapesten halára ítélt a törvényszék: Haubrich József és Bokányi Dezső, a másik hármat Magyarországon életfogytiglani fegyházra ítélték, amit talán kis szerencsével túlélhettek volna, de a „menedéket" nem élték túl.

Mindenesetre a halálra ítélt négy népbiztos 1920. december 28., az ítélethirdetés után elvileg a halálsoron töltötte a napjait, heteit, hónapjait. Mintegy 14 hónapot kellett várni arra, hogy a szerelvény elinduljon. Eleinte homályos hírek érkeztek csak az elítéltekhez a csere-tárgyalások elkezdéséről, azután már kitűzött időpontokról is hallani lehetett, de sem az 1921. júniusi, sem a decemberi időpont nem bizonyult valósnak. Ágoston Péter december végén tudta meg egy

hiányára, hogy Ágoston arról értesítette Fényes Lászlót, egy általuk megbeszélt jelzés útján, hogy halálra ítélték. L.: Fényes László nekrológja, Népszava, 1925. szeptember 13.

[2] Részletesen l.: *Kolontári Attila*: Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1940. Napvilág Kiadó, Budapest 2009. 13–55.

„N” betűvel jelzett informátortól, hogy az ő csoportjára 1922. februárban kerül sor.[3] Ágoston Péter ettől a hírtől minden bizonnyal megkönnyebbült, de örülni nem tudott neki. Egy rokonnak küldött levelében utalt a börtönben uralkodó „hatalmaskodás és durvaság” légkörére, amitől most megszabadulhatott, de hozzátette, hogy az „elmenés” nem tölti el bizalommal. „*Nem nekem találták ki a cserét, s az ottani viszonyokat.”* – írta.[4] Pedig ekkor még alig valamit tudott a moszkvai viszonyokról.

Végül február 16.-án kigördült a cserére szánt utasok egy részével a szerelvény, egyelőre Pozsony irányába. Mit vihettek a poggyászban, nem derül ki, de úgyszólván biztos, hogy azok a kéziratok, feljegyzések, amelyeket Ágoston az ítélet kihirdetése és Budapest elhagyása közötti mintegy 14 hónapban írt, nem volt benne. Biztosra lehet venni, hogy ez az ember ebben az időben is dolgozott, mivel egész életében ezt tette, és tapasztalatból tudta már azt is, hogy ez a legjobb elérhető ellenszer a lelki összeomlás ellen. Ekkor is kért otthonról papírt, fordítani való anyagot, és csaknem biztos, hogy nem hagyott fel naplóírási szokásával sem. 1914 derekától Ágoston háborús naplót vezetett, 1919 májusában elkezdte tanácsköztársasági naplóját, majd 1919 novemberétől 1920. december végéig írta börtönnaplóját. Nehéz feltételezni, hogy ezzel a szokással 1921-ben egyszer s mindenkorra felhagyott volna. 1922 februárjára tehát minden valószínűség szerint felgyűlt egy tetemes kéziratanyag, aminek azonban sehol sincs nyoma. Nehéz mást feltételezni, mint azt, hogy az indulás előtt az iratokat a hatóság elkobozta.

Ágoston még aznap, február 16-án feladott a feleségének Pozsonyban egy levelezőlapot, amelyben azt a benyomását tudatta, hogy most már valószínűleg nem fordulnak vissza. Küldött egy következő lapot Szobról, majd február 23-án, az indulás utáni nyolcadik napon Rigából. Itt bonyolították le a hivatalos ügyeket, ami miatt ott kellett éjszakázni. Az utóbbira valamilyen hatalmas pályaudvari hodályban, fa priccseken elhelyezkedve került sor, ahol vegyesen alhattak, ha tudtak, nők, férfiak, gyerekek. Végül a vonat csak befutott egy moszkvai pályaudvarra. Lehet, hogy volt ott valamilyen fogadóbizottság, de erről Ágoston nem írt. A „nagy utazás” körülbelül két hétig tartott, és mire az utasok kiszálltak, mindenki ki volt merülve, össze volt törve. Első Moszkvából küldött levelében Ágoston így búcsúzott: *„Az elhagyott, magányos, bujdosó, üldözött férfi minden szerelmével ölellek, csókollak.”*[5]

---

[3] A vizsgálandó levelek a Politikatörténeti Intézet Levéltárában a 689. fond 16. őrzési egységében találhatók. További jelzet erre: PTI. 689. 16. öe., plusz fólió szám.

[4] Uo. 150–151. ff.

[5] Uo. 155–156. ff. A levél dátumozása hibás. Február 4. áll rajta, a valóságban ez március 4. lehetett. – A megérkezés időpontjára egy későbbi levélből lehet tájékozódni. Március 12-én ugyanis azt írta, hogy 11 nappal azelőtt érkeztek meg. Ez vagy február utolsó napja, vagy március 1. lehetett.

Ettől kezdve egy egyoldalú levelezésnek lehetünk az olvasói, mivel Ágoston felesége megőrzött minden írást, ezzel szemben az ő levelei közül egy-kettő maradt csak meg. Mivel Ágoston rendszerető, sőt pedáns ember volt, ő minden bizonnyal sorba rakta a leveleket, bárkitől is érkeztek, de különös gonddal őrizte Auguszta asszony (becenevén Angyal, Guszti, Suska stb.) írásait, amelyek egyedül nyújtottak vigaszt számára a meghosszabbított magányban. Mivel az is nehezen képzelhető el, hogy ezúttal búcsút mondott volna az írásnak,[6] arra a következtetésre lehet jutni, hogy az iratokat – leveleket, feljegyzéseket, kéziratokat – a szovjet hatóságok csakúgy elkobozták a Szovjetunió elhagyása előtt, mint tették azt nagy valószínűséggel a magyarok annak idején.

Mindenesetre az Ágoston levelekből képet lehet kapni a korabeli moszkvai állapotokról, valamint azokról a tervekről, nagyrészt illúziókról, amelyeket ebben az időben a szerzőjük szőtt. Az elsőből megtudni, hogy a magyarokat a Voroncovo Polja 3. sz. alatti bérházban helyezték el, ahol ő Bokányival és Szabados Sándorral kapott közös szobát, ami – panaszolta – akadályozta abban, hogy olvasson és dolgozzon. Mindenki kapott 100 ezer rubelt, ami három zsemlére vagy három levél feladására volt elég. Tömegközlekedés a NEP második évében Moszkvában még egyáltalán nem volt, ami miatt az út a fogorvoshoz és vissza nagyjából egy munkanapot vett igénybe. Egyelőre azonban munka úgy sem volt, úgy, hogy Ágoston saját szakállára próbálkozott azzal, hogy valamelyik külföldi missziónál kapjon megbízást.

A moszkvai levelek egyik sajátossága, hogy szovjet politikai és eszmei kérdéseket alig-alig érintenek. Sohasem kerül szóba bolsevik vezető személyiség, sőt még az emigránsokkal foglalkozó szovjet tisztviselők sem tűnnek fel. Mi több, a levelekben egyetlen orosz névvel sem találkozni, holott Ágoston az első perctől kezdve tanult oroszul, és nyilvánvalóan kereste a kapcsolatokat is. Ebben a tartózkodásban minden bizonnyal nagy óvatosság nyilvánult meg. Nem kerülnek azonban szóba hazai és nemzetközi események sem, holott Ágoston ezekre megelőzően mindig élénken reagált. Csakhogy a közélettel kapcsolatos nézeteit korábban sem pertraktálta a feleségének és rokonainak küldött leveleiben, hanem vagy megírta és publikálta, vagy a naplójára bízta. Ez is azt valószínűsíti, hogy napló Moszkvában is született, csak nem található.

A levélíró elsősorban a hétköznapi élet jellemzőit és saját helyzetének alakulását ecsetelte. A Moszkvában tapasztalható állapotokat illetően a katasztrofális lakáshiányról, az elképesztő inflációról, az áruhiányról, a piszokról emlékezett meg, valamint arról, hogy munka ugyan lenne bőven, munkakedv azonban egyáltalán nincs. Híreket kapott arról, hogy az országban milliók haltak éhen. A moszkvai helyzetet az 1919-es budapestihez közelinek minősítette. Benyomásait március 19.-én, amikor már bejárta a várost, és elég sok régebben ott tartózkodó

[6] Utalásai ennek ellenkezőjére vallanak. Előbb panaszolta, hogy szobatársai miatt nem nagyon tud dolgozni, majd elégedetten tudatta, hogy végre dolgozhat saját szobájában stb.

emigránssal felvette a kapcsolatot, így összegezte: „*Otthon tavasz van, itt rideg tél. Otthon szegénység lehet, itt éhínség. Otthon rossz lehet, de itt nem jó. Nem ezért küzdöttem, s nem ez lebegett a szemem előtt, amikor dolgoztam.*”[7] Ágoston az orosz világot egészen sajátosként érzékelte, ahol – vélte – az emberek „ködben élnek” és „az időnek nincs jelentősége”.[8]

Egy hónapos moszkvai tartózkodás után Ágoston konstatálta, hogy a gazdaság állapota kaotikus, amit szövetkezetnek neveznek, az a szövetkezet karikatúrája,[9] a korrupció óriási, a drágaság elviselhetetlen, és a közigazgatás nem működik. Legszívesebben azonnal szedte volna a sátorfáját, és ha azt tudta is, hogy egyhamar erre nem kerülhet sor, mindenképpen reménykedett abban, hogy előbb vagy utóbb megszabadul a szovjet szabadságtól. Eleinte korábbi olasz kapcsolatai alapján az ottani segítségben bízott,[10] de Mussolini miniszterelnöki kinevezése után ennek a reménynek búcsút kellett mondania. Menekülési tervei ellenére Ágoston azért volt annyira realista, hogy felállítson egy másik követendő útitervet is. Tanult oroszul, latolgatta, hogy milyen feltételekkel lehetne beilleszkedni, és „orosszá válni”, munkához és egy olyan lakáshoz jutni, hogy megkérhesse, vagy biztathassa a feleségét a moszkvai utazásra. Egyelőre erről mindenesetre lebeszélte, mert az egyébként egyáltalán nem nagy igényű asszonyt nem tudta elképzelni az ottani mostohánál is mostohább körülmények között. Latolgatta azt is, hogy talán vidéken nyugodtabb, békésebb és talán anyagi szempontból is elviselhetőbb az élet, de tartott attól, hogy a szabad mozgást a szovjet szervek nem engedélyezik.

Jóllehet, mint említettem, Ágoston leveleiben nem írt politikáról, mindazonáltal a politikával mégis szembe kellett néznie. Tudnia kellett, hogy a Tanácsköztársaság, majd a per idején ezer okot szolgáltatott arra, hogy szovjet szempontból nem-kívánatos személyként kezeljék. A valóságban bizonyította, és a per folyamán többször elismételte, hogy elítélte a terrort, ellenezte a halálos ítéleteket, mindent megtett azért, hogy az anomáliákat csökkentse, több túszt kiszabadított, megakadályozta mások letartóztatását, a fővárosnál az adminisztrációt szakmai szempontok alapján akarta átalakítani, majd mindent megtett, amit csak tudott azért, hogy a diktatúrát felváltsák a normálisnak tekinthető par-

[7] Uo. 170. f.

[8] Uo. 173. f.

[9] Ágoston 1911-ben kidolgozott egy szocialista agrárprogram tervezetet, amelyet a Népszava leközölt, de a pártvezetés „megfeledkezett” róla. – Ebben az önkéntes szövetkezés lehetséges törvényes, állami támogatása kapta a legnagyobb szerepet. Valószínűleg német, dán és svéd minták lebegtek a szeme előtt. – L.: Népszava, 1911. március 21.

[10] 1919. március 22 és július 30. között elég rendszeres és közeli kapcsolatban állt Livio Borghese herceggel, aki budapesti átmeneti tartózkodása után a bécsi olasz misszió vezetője lett. Március 2-án írt levelében a feleségét arra kérte, hogy keresse meg Borgheset, és kérjen a számára letelepedési engedélyt. Megjegyezte, hogy nem tudja, meddig lesz még Moszkvában. – Uo. 163. f.

lamentáris államformával.[11] A Szovjetunióban ennél sokkal kevesebb is elég volt ahhoz, hogy valakit ellenségnek minősítsenek. Tetézte ezt számos nemzeti, ha tetszik „nacionalista" nyilatkozatával,[12] nem is szólva a keresztény tanításokra, a Bibliára vonatkozó utalásairól. Mindezek tetejében, nem állt szándékában, hogy elhagyja szocialista elveit és áttérjen a kommunista közösségbe. Meghívták a III. Internacionálé Végrehajtó Bizottságának ülésére, ami nagy kitüntetésnek számított, ám ezt ő köszönettel elhárította. Biztatták, hogy lépjen be a pártba, és látta, hogy ezt a társai sorra megteszik, ő azonban ezt sem tudta összeegyeztetni az elveivel és a lelkiismeretével. Egyik levelében ezzel a kérdéssel kapcsolatban így írt: „*...én nem jelentkeztem se tagnak, se jelöltnek. Én nem tudok otthon szoc.dem. (*így!), *itt kommunista lenni."*[13]

Ágoston egyelőre alternatívában gondolkodott. Vagy sikerül elmennie és valahol Nyugat-Európában letelepednie, vagy meg kell találnia a túlélés módját Oroszországban. Az utóbbi azonban – a politikai kérdéseken kívül – egy gyakorlati nehézséget is tartalmazott. Írt és beszélt ugyan három világnyelven (francia, angol és német), valamint beszélt további kettőn is (olasz és szlovák), de nem tudott oroszul. A tanulásban a szlovák nyelv segítségére volt ugyan, de abban az esetben, ha méltó álláshoz akart jutni, úgy a konyha-nyelvvel nem érhette be. Szorgalmasan tanult, és a tanítás árát azzal fizette meg, hogy ő viszont angolra tanította orosz partnerét.[14]

Mindenesetre a Budapestről elindult 10 népbiztos közül az a kilenc, aki megérkezett Moszkvába, megszabadult a börtöncellától, és azt a négyet, akit Budapesten halálra ítéltek, nem fenyegette, legalább is közvetlenül nem fenyegette a kivégzés.[15] Ha saját szobához nem is, cella helyett mégis szobához jutottak, tisztálkodhattak, beszélgethettek, járhatták a várost, mehettek orvoshoz, és ha na-

---

[11] Bécsben, még Böhm Vilmos megérkezése előtt, ő tárgyalta meg a brit és az olasz misszióvezetőkkel azt a tervezetet, amely biztosíthatta a békés átmenetet a magyar államiság terén. Miután július 30.-án visszatért Budapestre, nagy szerepe volt a Peidl kormány megalakításában.

[12] A per során elmondta, hogy a háború második felében az ellenállást és nem a leszerelést pártolta, 1919 elején fellépett azért, hogy megállítsák a román előnyomulást, és ugyancsak nemzetvédelmi okból vállalt pozíciót a kormányzótanácsban. Az utolsó szó jogán elmondott beszédét azzal fejezte be, hogy felsorolta életének azokat az állomásait (Zsombolya, Selmecbánya, Nagyvárad), amelyek mind idegen államok birtokába kerültek, és megkérdezte, hogy vajon képviselhetett-e mást, mint az integer területvédelmet.

[13] PTI. 689. 16.öe. 164–165. és 174. ff.

[14] Moszkvai tartózkodását egyébként felhasználta arra is, hogy megpróbáljon az öccse, Ferenc nyomára bukkanni, akiről a család csak annyit tudott, hogy 1917-ben fogságba esett. Kapott is információkat volt bajtársaktól és hadifogoly társaktól, de ezekből csak azt tudta leszúrni, hogy az öccsének nem áll szándékában hazatérni. Ebben valószínűleg igaza is volt, mivel Ferenc a család horizontján a későbbiekben sem tűnt fel.

[15] Kalmár Henrik különleges esetéről már volt szó. – Ám kilencen sem érkeztek meg együtt, mert két népbiztos Rigában megkötötte magát, és nem akart tovább utazni. Jó ideig eltartott, amíg – nem tudni, milyen módszerrel – meggyőzték őket.

gyon rosszul is étkeztek, nagy nehézségek árán ugyan, de mégis többé-kevésbé emberi táplálékhoz jutottak. Az asszonyok, akik elkísérték a férjüket, időnként még süteményt is elővarázsoltak.[16]

Eleinte Ágoston optimista volt a hazai helyzet gyors javulását illetően, és azt hitte, hogy előbb vagy utóbb megnyílik előtte az otthoni publikálás lehetősége. Még Budapesten, a Gyűjtőfogházból küldött ki valamilyen, meg nem nevezett korrektúrát, majd érdeklődött az iránt, hogy hol tart a „háború okozóinak", illetve a „háború okainak" az ügye. „A háború okozói" c. könyv 1919-ben megjelent, majd a hatalmi váltás után tilalmi listára került.[17] Ezzel szemben a másik mű, mintegy az előbbi folytatása, illetve kiegészítése, sosem jelent meg, de a szöveg kéziratban megmaradt. Elkészültének helye és időpontja ismeretlen ugyan, de más lehetőség aligha merül fel, mint az, hogy ezt Ágoston a hazai börtönélet idején írta, vagy fejezte be.[18]

1922 tavaszán Ágoston biztos volt benne, hogy csak korábbi külföldi kapcsolatain múlik, hogy mikor hagyhatja el Szovjet-Oroszországot. Külügyi népbiztos-helyettesi funkciója idején főként olasz és brit misszió-tagokkal, megbízottakkal került közeli kapcsolatba. Az egyetlen hivatalosan Budapesten tartózkodó olasz misszió vezetőjével, Guido Romanellivel rendszeresen találkozott. Mivel az ezredes nagyon jó véleményt formált róla, kéréseivel és javaslataival többnyire őt kereste fel.[19] Csakhogy az ezredes budapesti ténykedése miatt Rómában hamarosan kegyvesztett lett, úgy hogy maga is segítségre szorult volna, nemhogy máson segítsen. Ágoston másik olasz partnerével, Livio Borghesevel először 1919. március 22-én találkozott, és kapcsolatuk júliusban is működött, amikor Borghese a bécsi olasz misszió vezetője volt. A népbiztos per idején a herceg több levelet is írt mentőtanúként, amelyeket azonban a bíróság nem csatolt az iratokhoz, és nem vett figyelembe. Ebben a kapcsolatban emberileg lehetett volna bízni, ám Borghese ekkor már nemcsak nem volt elismert diplomáciai pozícióban, de teljesen eltűnt az olaszországi felfordulásban. Mussolini kormányától azután nem volt elvárható, hogy éppen egy volt népbiztosnak nyújtson letelepedési engedélyt.[20] Ami a német szociáldemokráciát illette, Ágostonnak

[16] Ezzel kapcsolatban Ágoston megengedett magának egy nála egyébként szokatlan szexuális utalást. Megjegyezte, hogy ezek a sütemények nem olyan jók, mint amilyeneket a felesége készít, majd hozzátette, hogy a távollét nem emiatt gyötri. „Vannak a süteménynél édesebb élvezetek, amelyekben részesíthetsz, s amelyek tekintetében elkényeztettél. Majd még lesz." – PTI. 689. 16. öe. 174. f.

[17] A háború okozói. Magyarországi Szocialista Párt, Budapest 1919.

[18] Egy alkalommal jelezte, hogy egy hosszú kéziratot a börtönhatóság lefoglalt, és nem tudja, hogy ennek mi lesz a sorsa.

[19] *Guido Romanelli*: Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare romana. La mia missione maggio–novembre 1919. Doretti, Udine 1964. 71, 86, 141, 145, 237, 238, 245, 261, 263, 267, 278, 286, 311, 314, 377

[20] Ismeretes, hogy már a korábbi polgári kormány kiutasította az országból Károlyi Mihályt.

csak sporadikus ismeretségei voltak az ő köreikben, és ráadásul – ellentétben a hazai szociáldemokraták zömével – egy-két kivétellel nem sokra becsülte őket. Egy korábbi németországi tájékozódó útja után az a benyomása alakult ki, hogy a német szociáldemokraták jórészt érdek-vezéreltek és imperialista terveket forgatnak a fejükben. A kivételek egyike, Franz Mehring 1919-ben meghalt, a másik, Karl Kautsky pedig, akit Ágoston személyesen is ismert, nem volt abban a helyzetben, hogy befolyást gyakoroljon a kormánypolitikára. A német szociáldemokratákhoz tehát Ágoston kevés reményt fűzhetett. Maradtak a britek, akikben azonban Ágoston 1922/23-ban nem bízott. Csalódása elsősorban Gorton tábornokhoz[21] fűződött, aki első letartóztatását követően fellépett az érdekében, és az illetékesektől elnyert egy olyan nyilatkozatot, amely szerint Ágostonnak nem lehet bántódása, utóbb azonban Gorton teljesen cserbenhagyta őt. Ágoston azt gondolta, hogy a többi brit katonatiszt és megbízott, akikkel ugyancsak jó kapcsolata volt, Gortonhoz hasonlóan fog viselkedni. Mint kiderült, mélységesen tévedett.[22] Mindenesetre a remény, hogy menedéke aktuális színhelyét hamarosan elhagyhatja, néhány hónap alatt elapadt, mert tudni lehetett, hogy Szovjet-Oroszországot kizárólag egy másik állam által biztosított letelepedési engedély birtokában lehet elhagyni, (ha egyáltalán), és nem sok vallott arra, hogy létezne egyáltalán Európában állam, amely Ágoston Péter számára kiállít egy ilyen iratot.

Másfelől szerényen bár, de kezdtek javulni a szovjet viszonyok és kedvező fordulat állt be Ágoston személyes helyzetében is. Április 18-án Ágoston munkahelyet kapott a szakszervezetek központjában (Profintern) a sajtóosztályon. Végre volt munkája, és ezzel együtt járt egy olyan szoba, amelyet már egyedül és nem harmad magával birtokolt. Mi több, a fizetség egyúttal egy ebédet és némi nyers élelmiszer-adagot is magába foglalt. Ennek ellenére Ágoston a feleségét még mindig lebeszélte arról, hogy kövesse őt Moszkvába, amiben szerepet játszott az is, hogy az asszony ekkoriban gyengélkedett. Azt gondolta és írta, hogy Moszkvában még mindig nagyon sokat kell nélkülözni. „*A magyarok* – írta április 19-én – *nagyon el vannak keseredve, és még a legnagyobb kommunisták is el akarnak menni. A mi munkásaink mindig rendezettebben éltek, mint itt általában."* Hozzátette ehhez, hogy ő már senkitől sem vár semmit, csak egyet szeretne, ha bárhol is, de együtt lehetnének. Ekkor – a fent írtak ellenére – éppen a németekben reménykedett, és kérte a feleségét, hogy érdeklődjék Berlinben.[23] A kérést azonban néhány nap múlva visszavonta, mert megtudta, hogy ha a moszkvai német követség adna is letelepedési engedélyt, a szovjet hatóságok nem vennék figyelembe. A feleségét még mindig lebeszélte a moszkvai útról. *„A*

[21] Reginald St George Gorton tábornok a Budapestre küldött tábornoki bizottság tagja lett, de egy különleges londoni megbízatással társainál jóval előbb Budapestre érkezett.

[22] A brit kormány megtiltotta tisztviselőinek, hogy a népbiztos perben tanúként megjelenjenek, de többen is megtalálták a módját, hogy Ágoston mellett írásban érveljenek. Közéjük tartozott a bécsi brit misszió vezetője, Sir Thomas Andrew Alexander Montgomery Cuninghame.

[23] PTI. 689. 16. öe. 178. f. – Új címe ekkor: Profintern. Granatnij Pereulok 13.

lakásviszonyok itt olyanok, mint a harctéren. Egy ember keresete úgy van megállapítva, hogy maga sem tud megélni belőle." – írta. Hozzátette, hogy ha egy családban többen is dolgoznak, elérnek az élelmezésben egy népkonyhai színvonalat, ruhaneműhöz pedig akkor jutnak hozzá, ha éppen adnak ilyesmit. Konklúziója így szólt: „*Olyan zavaros itt az egyes élete, hogy csak az érdektelenség, s az a körülmény fogadtathatja el, hogy ideiglenes."*[24] Utóbb tréfásan megjegyezte, hogy életmódja „katonai" jellegű, de az ellátás a negyedik ezrednél, vagyis a fronton azért jobb volt.[25]

Ezek a körülmények nem kedveztek egy olyan embernek, aki mögött mintegy két és fél év börtönélet állt, és akinek a veséjével ekkor már kimutatottan baj volt. Különösen kedvezőtlen volt a helyzet azért, mert a moszkvai kemény telekben vagy volt fűtés, vagy nem volt, aszerint, hogy mennyire tudták ellátni a fővárost fűtőanyaggal. Ágoston személyes helyzete mindenesetre tovább javult. Április végén a Munkaügyi Hivatalban a kodifikációs osztályra helyezték, de egyidejűen a Profinternnél is maradt munkája. A kodifikációs osztály egyelőre egyszemélyes volt, Ágoston volt a főnök is, a beosztott is. Ez végre jogásznak való munka volt, s mivel még nem tudott jól oroszul, a problémát úgy oldották meg, hogy ő német szövegeket szerkesztett, amelyeket egy jó germanista oroszra fordított. Nyilvánvaló, hogy ezt a módszert nem lehetett megörökíteni. Nem sokkal később Ágoston egy pótlólagos feladatot is kapott a Munkaügyi Hivatal tudományos osztályán. E változások Ágoston anyagi helyzetét lényegesen feljavították. Új helyén népbiztosi fizetést kapott (300 millió rubelt).

Ágoston augusztusi leveleiből derül ki, hogy az a két népbiztos, aki Rigában megmakacsolta magát, és semmiképpen sem akarta az utat Moszkvába folytatni, Haubrich József és Dovcsák Antal, csak ekkor érkezett meg.[26] Ennek az volt a következménye, hogy az ő elhelyezésük miatt Ágostont átköltöztették előbb egy ősrégi, lepukkadt, majd egy jobb, komfortosabb szállodába. Közben a fizetése is jelentősen megemelkedett, annyira, hogy már némi vásárlásra is gondolhatott. A NEP jegyében működni kezdett a piac. Lehetett venni zöldséget, gyümölcsöt, és a jövőre gondolva a takarékoskodó ember vásárolt később áruba bocsátható cikkeket (szamovár, teás szerviz stb.) is. Nagy körültekintéssel választott ki a felesége számára egy meleg és csinos szőrmekucsmát. Ez jelezte, hogy Auguszta asszony jövetelét is kezdte már más megvilágításban szemlélni.

Októberben Ágoston már sürgetni kezdte a feleségét. Nem értette, hogy mit vacakol annyit a bútorokkal, amikor nyilvánvaló, hogy bárhová veti is őket a

---

[24] Uo. 180–181. ff.

[25] Ágoston 1914 derekától vezetett egy hadinapló féleséget. Első önkéntes katonáskodása idején, 1915 végétől néhány hónapig, nem győzött felháborodni a katonák minősíthetetlenül rossz ellátása miatt. A napló ama részében, amelyet 1917/18-as tartós frontszolgálata alatt írt, ez a téma nem jelenik meg.

[26] Dovcsák 1923-ben el tudta hagyni az országot. Ausztriába távozott, további sorsa ismeretlen. Haubrichot a Szovjetunióban kivégezték.

sors, nem vihetik magukkal. Tanácsolta, hogy a bútor egy részét ajándékozza el (Ágostonné unokaöccse, Kornél jött számításba), a többit vigye Esztergomba egy ott bérlendő kis lakásba. Ágostonné a kérdést azonban másként látta. Kötött egy szerződést férje egykori titkárával a belügyi szolgálatban, Nagyiványi Zoltánnal, aki a perben a védelem tanújaként is fellépett, s most éppen Budapesten vitt ügyvédi praxist. A szerződés szerint átmenetileg átengedik neki a lakás bérleti jogát, azzal, hogy a főbérlet továbbra is Ágoston Péter és felesége tulajdona marad, és amennyiben külföldről ők visszatérnek, helyre áll az eredeti jogviszony.[27] Ilyen albérleti szerződést nyilvánvalóan olyasvalaki köt, aki biztos abban, hogy hamarosan ő is külföldre távozik, a másik oldalon pedig egy olyan ember, aki ebben segíteni akar. Buzárovics Auguszta elérte a célját, amennyiben eszmei értelemben megtartotta a lakást is, a bútorzatot is.

Beköszöntött 1922 ősze, és Ágoston már biztos volt benne, hogy egyhamar nem tudja elhagyni Moszkvát. A viszonylagos javulás ellenére ugyan továbbra is ez volt a célja, de már hosszabb időre rendezkedett be, és mindenképpen maga mellett szerette volna tudni a feleségét. Megtudta azonban, hogy az asszony a tél folyamán nem vállalkozik az útra. Bizton állítható, hogy a házaspár életében 1919 novemberétől 1922 októberéig nézeteltérés sosem merült fel, most azonban kölcsönös szemrehányásokkal árasztották el egymást. Ágostonné férje rabsága idején minden lehetséges látogatási napon megjelent, amíg engedték, naponta küldött ebédet fogoly férjének, mindenkit felkeresett, akit csak elérhetett, és akiről azt gondolta, hogy segítséget nyújthat. Még a vádlottak ügyvédeinek külföldről érkező honoráriuma ügyében is vállalt valamilyen szerepet, ami miatt egy rövid időre le is tartóztatták. A férje ugyanakkor egymás után küldözgette neki (szabaduló rabokkal) a szerelmes leveleket, amelyek egy huszonéves ifjúnak is becsületére válhattak volna. Most viszont Ágoston gyávasággal vádolta a feleségét, Auguszta pedig úgy vélte, hogy a férje önző, és csak a saját szempontjait veszi figyelembe.

Ágoston ekkoriban nem hitt abban, hogy a feleségével valahol Nyugat-Európában találkozhat. Mi több, arról igyekezett meggyőzni, hogy a „csodavárás" nem kifizető, és hogy az életkörülmények Nyugaton se jók. Ott sincs Paradicsom, a különbségek nem is olyan nagyok. Október 20.-án keltezett levelében többek között ez olvasható: *„Te még mindig hiszel a csodákban, s abban, hogy majd nyugaton találkozunk. Én nem hiszek benne Ha majd te is kiábrándulsz, majd eljössz Várok tehát."*[28] Nem is tehetett egyebet, mert ha Buzárovics Auguszta úgy döntött, hogy télvíz idején nem vállalkozik egy több napos, vagy esetleg annál is hosszabb utazásra rosszul fűtött vagonban, akkor erre számítani lehetett. Ágoston bocsánatot kért, és megértette, hogy az út nem kizárólag a felesége „gyávasága" miatt halasztódik. Számos más komplikáció is felmerült. Neki

[27] PTI. 689. 1. öe. I. 47–48. ff.

[28] PTI. 689. 16. öe. 201–206. ff.

is meg kellett szereznie mind a beutazási engedélyt, mind az átutazásra feljogosító vízumokat. Számos részletkérdés merült fel, és ettől kezdve a házaspár ezeket vitatta meg. Milyen útvonalat válasszon, kinek a segítségét kérje, mit hozzon magával stb.[29]

1923 júliusában Ágoston már örömmel várta a feleségét, és készült a várva várt találkozásra. Csalódott. Az ügyek nem úgy intéződtek, mint szerette volna. Ráadásul ezen a nyáron vesebaja súlyosbodott. Már úgy látta, hogy az orvostudomány nem tud segíteni rajta. Ennek ellenére nem panaszkodott, hanem állította, hogy jól van. Utolsó ismert moszkvai levele 1923. október végén keletkezett. Ebben ismét a nyugati letelepedés nehézségeiről, és a kiutazási engedély bizonytalanságáról írt. *„Én ugyan nem angazsáltam magam politikailag, mert nem léptem be a pártba, mint majdnem kivétel nélkül mind, de azért nem könnyű kijutni."*[30] Ebben az jut kifejezésre, hogy párttag csak akkor juthatott külföldre, ha a párt küldte (általában valamilyen megbízatással), de Ágoston nem volt biztos benne, hogy ezt az íratlan szabályt nem terjesztik-e ki őrá is. Hozzátette ehhez, hogy egyébként Nyugat-Európában válságos a helyzet, míg a Szovjetunióban a fellendülés jelei mutatkoznak. A NEP ekkor már kifejtette kedvező gazdasági hatását.

Mivel a korrespondencia ezzel a levéllel megszűnt, hinni lehet, hogy Ágoston felesége valamikor 1923. október végén érkezett meg. A moszkvai epilógusról ezért nagyon keveset tudni. Mindössze annyit, hogy Ágoston minden korábbi elképzelésétől eltérően a brit Labour Party elintézte, hogy kiengedjék a Szovjetunióból, és hogy Londonban letelepedhessék. Nem tudni, hogy személy szerint kinek vagy kiknek volt ebben szerepe, mivel Ágoston több brit megbízottal kapcsolatban volt a Tanácsköztársaság idején, majd 1919. július végén többekkel találkozott Bécsben, és a Peidl kormány idején is megismerkedett néhányukkal. A legvalószínűbb pártfogó azonban Josiah Clement Wedgwood lehetett, aki egy alkalommal a börtönben meglátogatta, hogy tudtára adja a brit kormány szándékát a magyar bebörtönzöttek megmentésére egy fogolycsere útján.[31] Ágoston nem hitt neki, de a tárgyalás csakhamar elkezdődött. Hozzájött ehhez, hogy Wedgwood 1924-ben már a Labour Party képviselője volt a brit alsóházban, a párt pedig – első ízben – kormányra került. Nagy-Britannia és a Szovjetunió között diplomáciai kapcsolat létesült, és a brit követséget gyorsan megszervezték Moszkvában. Ágoston felkereshette őket, és az ügye megjelenhetett Londonban, a külügyminisztériumban. Átmenetileg mind két kormánynak érdekében állt a viszonyok javítása, amiben egy kis, szovjet szempontból jelentéktelen szeletet az Ágoston ügy is képviselhetett.

[29] Uo. 210–214. ff.

[30] Uo. 217. f.

[31] Wedgwood ekkor arról beszélt, hogy tárgyalások kezdődtek a Gyenyikin csoport kiszabadításáról ezen a módon.

Így azután Ágoston a rokonoknál 1924. július elsején már Rigából jelentkezhetett, úton London felé.[32] Ekkor azonban már nagybeteg volt. Alig több mint egy év múlva, 1925. szeptember 7-én egy párizsi kórházban meghalt,[33] és 11-én a Pere Lachaise temetőben a 272. számú rekeszben helyezték el az urnáját. A nekrológok szelektált eseményeket soroltak fel, foglalkoztak a temetési szertartáson megjelentekkel (Garbai Sándor, Paul Longuet stb.), az egyik szerző (Fényes László) közös börtönéletük néhány epizódját elevenítette fel, de Ágoston Péterről, a jogászról, tudósról és politikusról nem esett szó.

[32] Uo. 218. f.

[33] Kórházi jelentés, amelyet az özvegynek adtak át, amikor ő – jóval a temetés után – jelentkezett férje hátrahagyott holmijáért. PTI. 689. 1. öe. I. 59. f.

Pap József

„Úrrá … tenni a nemzetet a tömeg felett."[1] A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése

A dualizmus időszakában a magyar közgondolkodásban különösen fontos helyet foglalt el Erdély. A királyhágón túli területet a magyar nemzet egyik bölcsőjének tekintették, melyet óvni kellett a román nemzeti törekvésektől. Ezzel összefüggésben az erdélyi választók etnikai összetételét vizsgáljuk meg a 20. század első éveiben. Bemutatjuk azt is, hogy mikért változott volna a választók nemzetiségi szerkezete, ha jelentős reform következett volna be a dualizmus időszakában, és hogy ez a „veszély" miként befolyásolta a döntéshozókat.

Mielőtt azonban a statisztikai források elemzésébe kezdenénk két korabeli történésznek, véleményformáló gondolkodónak a munkájából idézve szemléltetjük az előzőekben említett veszélyérzetet. A kor nagy székely történésze, Jakab Elek 1893-ban megjelent munkájában az Erdélyt elszakítani szándékozó „rumunizmus"-t a magyar államot fenyegető legveszélyesebb mozgalomnak nevezte, mely mögött erős népi román támogatást feltételezett. A magyar nemzetállam fontos feladatának tartotta a kulturális eszközökkel fellépő román mozgalommal szembeni aktív oktatási és kultúrpolitikát.[2]

Szintén erdélyi származású volt a konzervatív politikai gondolkodó, Réz Mihály. Tisza István köréhez tartozott, röpiratai, politikai írásai Tisza orgánumában, a Magyar Figyelőben jelentek meg.[3] Ez a Tisza Istvánhoz fűződő viszony teszi indokolttá, hogy munkáiból hosszabban idézzünk. Réz több cikkében foglakozott Erdéllyel és a választójog kérdésével. Egy 1909-es munkájában Erdélyt „Magyarország leggyöngébb, legexponáltabb s nemzeti szempontból legfontosabb részének" nevezte, úgy látta, hogy az a románokkal szembeni küzdelemben az anyaország támogatására szorul, arra vár. A felszólítás a kormányon lévő függetlenségi párthoz szólt, azt figyelmeztette, hogy hagyjon fel a választójogi reform emlegetésével, amit a magyar nemzet hatalmát fenyegető legfontosabb

[1] Bethlen István beszéde a választójogi reformról. 1918. július Az 1910. évi június 21-ére hirdetett országgyűlés naplója. I–XLI. Bp. 1910–1918. XXXIII. 300.

[2] *Jakab Elek*: A dako–romanizmus és a magyar kultúrpolitika. Bp. 1893. 37–38.

[3] Réz Mihály politikai nézeteiről részletesebben lásd: *Varannai Zoltán*: A nemzetiségi kérdés mint fajok harca: Réz Mihály nemzetiségpolitikai nézetei. Európai Utas 11.(2000: 4. sz.) 54–55.

veszélynek tartott. Ezen a ponton, az alapvető nemzeti érdekek miatt, a függetlenségi és hatvanhetes szembenállás véget ér számára. „Ezzel a ténnyel számoljon a függetlenségi párt, nehogy a nemzetiségekkel kibékülve, a magyarsággal találja szemben magát." – szólt figyelmeztetése.[4] Egy másik röpiratában szintén a választójogi reform került a középpontba. A szavazók számának kiterjesztését az egész ország számára katasztrófának tartotta. A nemzetiségi problémát meglátása szerint még veszélyesebbé tette az ún. szocializmus, mely szintén Erdélyben volt a legveszedelmesebb, „hol a magyar birtokos az oláh paraszt fajgyűlölete és a magyar paraszt osztálygyűlölete közt alig fog megállhatni." Ezért vélte úgy, hogy a választójog kiterjesztése Magyarország pusztulását idézi elő, mely először Erdélyben lesz érzékelhető. Ebből következően vallotta azt, hogy amikor a csekély erdélyi magyarság érdekeinek figyelembevételét kérte számon a magyar politikai eliten, akkor nem partikuláris, hanem országos ügyben szólalt meg. „Nemcsak Erdélynek van nemzetiségi kérdése, hanem a Felvidéknek is és Magyarország déli vármegyéinek is; nemcsak Erdélyben pusztul a középosztály s vele szupremáciánk egyik támasza, hanem a Felvidéken is." [5]

A kortársak előtt természetesen ismert volt az erdélyi külön szabályozás által teremtett választójogi anomália, tisztában voltak a választásra jogosultak számának növekedéséből következő folyamatokkal, nevezetesen azzal, hogy ezáltal, az Erdélyben, a választójog segítségével privilegizált magyarság elveszítheti vezető szerepét. Emiatt az erdélyi és magyarországi magyar politikusok többsége szinte axiómaként kezelte a speciális erdélyi szabályok fenntartásának szükségszerűségét. Erre a különleges bánásmódra utalt Tisza István miniszterelnök 1914. február 19-i beszédében, mikor az országgyűlés a választókerületek számáról és székhelyéről rendelkező törvényjavaslatot tárgyalta. Tisza kormányát ekkor két oldalról érte kritika, egyrészt számon kérték rajta az erdélyi választókerületek számának csökkenését, másrészt a nemzetiségi képviselők a románok számára negatív átalakulás ellen tiltakoztak. Tisza utalt arra, hogy az unióból igazából az következne, hogy Erdélynek azonos elbírálásban kellene részesülnie, abban esetben azonban a választókerületeinek száma a javaslatban szereplő 65-tel szemben 45-re csökkenne. Beszédében elismerte, hogy a választójogi törvény a románságot hátrányosan érintette, mivel „tisztán az *anyagi választójog helyes megállapítása folytán* (kiemelés: PJ), kétségtelenül sokkal kevésbé lesznek képviselve az ország választókerületeiben … mint amely népességük arányszáma szerint … őket megilleti." Erre a negatív diszkriminációra pedig, a miniszterelnök szerint azért volt szükség, hogy Erdély problematikáját, a magyarság érdeksérelme nélkül megoldják. A választójogi reformelképzelések a kor magyar politikusai, és így Tisza számára is igazából Erdély szempontjából méretettek meg. Erre utalt a miniszterelnök, mikor a következő szavakat mondta: „Azt hiszem, t.

[4] *Réz Mihály*: A magyarság uralma és a kor szelleme. Publicisztikai dolgozatok. Bp. 1909. 65–66

[5] *Réz Mihály*: Nemzeti politika. Bp. 1907. 40. 48.

ház; nem szükséges a magyar képviselőházban azokról a szempontokról sokat beszélni, amelyek oly drágává teszik Erdélyt minden magyar emberre nézve, amelyek oly fontossá tesznek minden problémát, amelyek az erdélyi életviszonyokra kihatnak, azokat átalakítják és azt hiszem mindenkinek, aki a magyar választójogi reform nagy problémájával csak némi tárgyi ismeretekkel és felelősségi érzetekkel foglalkozott, egyik legnagyobb, legkínosabb kérdése volt az, hogy miként lehet ezt a kérdést úgy megoldani, hogy fel ne kavartassanak Erdélyben az erőviszonyok."[6] Ezt a problémát oldották meg úgy, hogy a magyar kerületek számát ugyan kilenccel csökkentették, de a jövedelmi és életkori kritériumokat úgy állapították meg, hogy az az alacsony iskolázottságú lakosokat hátrányosan érintse.[7] Ez pedig elsősorban a rossz jövedelmi és kulturális mutatókkal rendelkező erdélyi románságot sújtotta, tehát a magyarság fölényét biztosította és a törvényt a magyar közvélemény előtt igazolta.

Tanulmányunkban az erdélyi választók számának és belső összetételének alakulását mutatjuk be, a terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk választókerületek nagyságának kérdésére, mely Erdély szempontjából különösen fontos volt. Vizsgálatunk kiindulópontja az 1848. évi II. erdélyi törvénycikk, ennek a hatását kellene elemeznünk. Ehhez azonban nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok, hiszen nem ismert a választásra jogosultak pontos száma. A jelenlegi publikációkban csupán az újonnan választójogot kapottak létszámára vonatkozó adatok találhatók. Eszerint 1848-ban 11 002 fő volt, aki újonnan részesült ebben a jogban.[8] A régi és új választók létszáma a szakirodalomban nem ismert, ennek hiányában a szerzők nem tudták meghatározni, hogy mekkora volt a választásra jogosultak aránya Erdélyben. Azonban Hosszú József 1868. november 14-i törvényjavaslatának eddig erre a célra fel nem használt melléklete tartalmaz egy táblázatot, mely segítségünkre lehet a probléma megoldásában.[9] A hibásan összeadott számsorokban 1 929 164 lakos szerepel, ami igen közel áll az 1850–51-es népszámlálás szerinti 2 061 914 lélekszámhoz.[10] A táblázat valószínűleg az

[6] Tisza István beszéde a választókerületek kialakításáról. 1914. február 19. Képviselőházi Napló 1910. i. m. XXII. 231–238.

[7] Az 1913. évi XIV. törvénycikk szerint például a középiskolát végzettek automatikusan, a hat elemit végzettek 2 korona, az írni-olvasni tudók 20 korona, az írástudatlanok pedig 40 korona befizetett adó után részesültek a választójogban. Emellett eltérő életkori követelményeknek kellett megfelelniük, hiszen a középiskolát végzettek 24, az alacsonyabb képzettségűek pedig 30 év után választhattak.

[8] *Egyed Ákos*: Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése. Marosvásárhely, 2001. 106–107.

[9] Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–VII. Bp. 1866–1868. VI. 261–265.

[10] *Nyárády R. Károly*: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. In: Varga E. Árpád – Nyárády R. Károly – Tánczos Vilmos: Tanulmányok Erdély népesedéstörténetéből. Szövegek a jelenkori Erdély demográfiájának, népesedéstörténetének és nemzetiségi statisztikájának köréből. 21. (http://mek.niif.hu/00900/00983/pdf/emnyar.pdf)

1865-ös választások számait tartalmazza, de az arányok nem sokat változhattak 1848-hoz képest. A székely és szász székekben, valamint a vármegyékben összesen 82 581 választóról tudott a képviselő, akik közül 83,2% régi jog alapján szavazott. A 13 845 fős új választó azonos nagyságrendű Egyed Ákos 11 002 fős adatával. Ezen hasonlóság alapján úgy véljük, hogy az adatokat felhasználhatjuk az 1848-as választói arány megbecsülésére. Ennek alapján úgy véljük, hogy Erdélyben a népképviseleti átalakulás során feltehetően a lakosság 4,2%-a juthatott választójoghoz, közülük azonban csupán 17–18% számított új szavazónak. Azonban sem Egyed Ákos, sem Hosszú József adatai nem tartalmazzák a városok választóit, tehát ezt a számot még hozzá kell számítanunk. 1872-ben 11 419 városi választót tartottak nyilván, ebből kiindulva 1848-ban körülbelül 10 000 fővel számolhatunk ebben a választókerület-típusban. Így a választók becsült száma körülbelül 92 500 főre, aránya pedig 4,8%-ra tehető. Pontos adataink Magyarországot illetően sincsenek, de a szakirodalom általában 5–7%-ra teszi a választásra jogosultak arányát, mivel a 130 00 régi jogú mellett 470 000 új választóval számolnak.[11] Az 1851-es népszámlálás szerint 9,556 millió fő volt Magyarország lakossága, ennek alapján a választók aránya 6,3%-ra tehető. Ez az adat nagyságrendileg megegyezik az 1848-as Belügyminisztérium Statisztikai Hivatalának iratanyagában fennmaradt, Magyarország egy részére vonatkozó, választójogi összeírás adatsorával. Eszerint 58 település, 32 vármegye és kerület 6 761 833 lakosából 6,7%-nak volt választójoga, Fényes Elek népességi számait figyelembe véve.[12] 1848-ban tehát Erdélyben 4,8%-nak, Magyarországon 6,3%-nak, a teljes ország területen pedig 6%-nak lehetett választójoga.

Az erdélyi választójogi rendszer már az 1848-as megszületésekor hátrányosan érintette a román lakosságot, és a régi jog speciális értelmezése miatt előnyben részesítette a magyar, elsősorban székely társadalmat. Az erdélyi magyar politikusok tudatosan vezettek be egy olyan, magas adócenzusra alapozódó rendszert, mely biztosította a kisebbségben lévő magyarságnak a választásra jogosultak közötti többségét.[13] Ehhez a rendszerhez a későbbi választójogi viták során is ragaszkodtak.[14]

A választójogról szóló 1848. évi V. magyar és II. erdélyi törvénycikkek módosítására 1874-ben került sor. Az 1874. évi XXXIII. tc. vitáját júliusban folytatta le az országgyűlés, majd a törvényt november 26-án szentesítette az uralkodó. A törvényjavaslat indoklásában található mellékletek segítségével meghatároz-

[11] *Jean Bérenger – Kecskeméti Károly*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Bp. 2008. 289.; De Csizmadia Andor 7–9%-ot valószínűsített. *Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848–49-ben. Bp. 1963. 105.

[12] *Csizmadia A.*: A magyar választási rendszer i. m. 326–329.

[13] A választójog alapjául szolgáló vitáról részletesen lásd: *Egyed Á.:* Erdély 1848 i. m. 98–105.

[14] Erről részletesebben lásd: *Pap József*: A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1877). In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXXVII. Sectio Historiae. Eger, 2010. megjelenés alatt.

ható az 1872-ben összeírt választók száma. Erdélyben ekkor 121 415, Magyarországon pedig 768 642 választót tartottak nyilván.[15] Az 1869-es népszámlálás szerint Erdélynek 2 115 024, Magyarországnak pedig 11 188 502 lakosa volt.[16] Tehát Erdély népességének 5,7, Magyarországénak pedig 6,9%-a vehetett részt a választásokon. Ha Erdélyben is a magyarországi arány érvényesült volna, akkor körülbelül 146 000 választóval kellett volna számolni. Erdély és Magyarország között hasonló nagyságrendű különbség adódott az 1872-es pontos adatok alapján, mint ahogy azt mi 1848- esetében becsültük.

A választásra jogosultak számának alakulását kedvezően befolyásolta az 1899. évi XV. törvénycikk. 1899-ben, Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt került sor az országgyűlési képviselőválasztások fölött gyakorolt bíráskodás újraszabályozására, az úgynevezett kuriális bíráskodás bevezetésére. A törvénycikk 141. paragrafusában a képviselőház megváltoztatta az 1874-es választójogi törvény azon részét, mely az adóhátralékosokat megfosztotta a választójogtól. Erre a lépésre azért volt szükség, mert a századfordulóhoz közeledve folyamatosan csökkent a választójogúak aránya. Ennek hatására a joggal bírók száma 1899 és 1900 között 117 875, más adatok szerint 120 247 fővel nőtt.[17]

Érdemes tehát összevetni egymással az 1899-es és az 1900-as adatokat, melyet Szivák Imre munkájában közölt részletes kimutatás alapján végzünk el. 1899-ben Magyarországon 793 972, Erdélyben pedig 74 812 fő bírt választójoggal. 1872-höz képest tehát a magyarországi választók száma 25 330 fővel nőtt, az erdélyieké azonban 46 603 fővel csökkent. Közben természetesen az ország lakossága is növekedett. Az 1900-as népszámlálás szerint a magyar területeken 14 151 673 a Királyhágón túl pedig 2 457 558 főt tartottak nyilván. A magyarországi választói arány 1,3%-kal csökkenve 5,6%-ra, az erdélyi pedig 2.7%-al zuhanva 3%-ra szállt alá. Az országos átlag 5,2%-ot tett ki ekkor. Az 1900-as változás sem egyformán érintette a két területet. Erdélyben 10%-kal növekedve 82 342 fő választó került be az új névjegyzékekbe, az ország egyéb területein a növekedés 14%-ot tett ki. A teljes ország területének választói létszáma 1900-ban 989 031 fő volt, ami a lakosság 6 százalékát adta. A reform tehát országos szinten 0,8%-os növekedést hozott. Erdély választói aránya azonban továbbra is elmaradt az országos szinttől, hiszen itt csupán 3,3%-os érték tapasztalható, míg a királyhágón innen 6,4%. A magyarországi területeken 1900-ra 0,5% híján sikerült biztosítani az 1872-es szintet. Erdélyben azonban ehhez a választójogi rendszer alapos megváltoztatására, a magas erdélyi adócenzus csökkentésére lett

[15] Az 1872. évi september hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–XXVIII. Bp. 1872–1875. XVI. 276–277.

[16] Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeállította: Sebők László. Bp. 2005. 277.

[17] Indoklás az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslathoz. Az 1910. évi június 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–LXIV. Bp. 1910–1918. LVIII. 95–96., *Szivák Imre*: A képviselőválasztás és a curiai bíráskodás codexe. Bp. 1901. 1008–1030. alapján.

volna szükség, hiszen az 1872-es 5,7%-os arányhoz hiányzott még 60 000 szavazó, amihez nem 13, hanem 100%-kal kellett volna növelni a választók számát.[18]

Az 1900-as évek elején készült összeírásokban nemhogy növekedett volna a választók létszáma Erdélyben, hanem további csökkenés volt tapasztalható. 1906-ban 83 675 főnek volt joga megjelenni az urnáknál,[19] 1910-es évek elejére pedig a szám 82 674 főre esett. Időközben a nem erdélyi területeken nőtt a választók lélekszáma, hiszen az az 1913-as választójogi reform előtt 986 806 fő volt, ami csaknem teljesen azonos volt a teljes ország terület 1900-as adatával.[20] 1913-ra, az 1910-es népszámlálási adatokat figyelembe véve Erdélyben 0,2%-os csökkenés tapasztalható, Magyarországon a választók aránya érdemben nem változott.

A statisztikai adatok alapján is megállapítható, hogy mi volt az oka az eltérő erdélyi helyzet kialakulásának. Nyilvánvalóan nem az adóhátralék jelentette azt a problémát, ami miatt az erdélyiek tömegei szorultak ki a választásra jogosultak közül. Míg Magyarországon emiatt csökkent az aktív politikát folytathatók aránya, addig Erdélyben a negatív folyamat nem ezzel, hanem a választók magasabb életkorával és ebből következően nagyobb mortalitásával magyarázható. Ez pedig a régi jog alapján választók magas arányából adódott.

Ezt az állításunkat egy szignifikancia vizsgálatnak vetettük alá, melyben kapcsolatot kerestünk a régi jog alapján választók aránya, az 1899 és 1900, valamint az 1900 és 1906 között bekövetkezett változások között. Az 1899 és 1900 közötti növekedés gyenge negatív, de szignifikáns kapcsolatban volt az 1901-ben régi jog alapján választók arányával (Pearson Correlation: –0,313; 0,01 szignifikancia-szint mellett). 1900-tól 1906-ig terjedő időszakban megfigyelhető változás erősebb, és szintén negatív szignifikáns kapcsolatban volt ezzel a választói csoporttal (Pearson Correlation: –0,677; 0,01 szignifikancia-szint mellett). Ez pedig azt jelenti, hogy minél magasabb volt a régi jog alapján választók aránya, annál kisebb volt a választók növekedése 1899 és 1900 között, és annál nagyobb volt a

[18] Az 1874-es választójogi törvény Erdély esetében 8.4 forint, tehát 4.2 korona évi adófizetéshez kötötte a választójogot. Ezzel szemben az ország egyéb területein meghatározták, hogy a hajdani negyed jobbágytelek után mekkora adót rónak ki a birtokosokra, és aki ezt fel tudta mutatni, részt vehetett a politikai küzdelemben. Az összehasonlítás végett érdemes felsorolni a statisztikai kerületek legkisebb adócenzussal bíró községeit: Duna bal partja: Nagyborove 1 K. 24 fillér, Duna jobb partja: Bodóhegy 2 K. 30 fillér, Duna–Tisza köze: Apostag 2 K. 88 fillér, Tisza jobb partja: Pusztaháza 68 fillér, Tisza bal partja: Felsőkalocsa 76 fillér, Tisza–Maros szöge: Kishalmágy 1 K. 44 fillér! Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I–XXXVI. Bp. 1906–1910. XXVIII. 216–217.

[19] Az 1896–1901 országgyűlés képviselőinek sematizmusa. Szerk: Tassy Károly. Bp. 1900. 75–92.; Az 1905–1910 országgyűlés képviselőinek sematizmusa. Szerk: Tassy Károly. Bp. 1905. 90–104.; A képviselőház a mult és a jelen ülésszakban. Szerk: Kiszely Geiza. Bp. 1906. 87–101.

[20] Képviselőházi irományok 1910. i. m. XXIII. 213.

csökkenésük 1900 és 1906 között. A hajdani kiváltságosok helyére tehát nem léptek új választók, ugyanis a magas jövedelmi cenzus akadályozta a választók utánpótlását.

Becsléseink szerint 1848-ban a választóknak még körülbelül 80%-a került ki a régi jogúak közül. 1874-ben a választójogi törvény, melynek vonatkozó indoklása éppen Erdélyre hivatkozott,[21] úgy intézkedett, hogy az választhat hajdani kiváltsága alapján, akit 1872-ig ezen jogcímen a választók névjegyzékébe felvettek. Tehát elméletileg az 1842-ben született nemesek, teljes jogú városi polgárok, és ami Erdély esetében különösen fontos volt, – bár a törvény szövegéből közvetlenül nem következett – a nemesnek tekintett közszékelyek választójoggal bírhattak. Tehették ezt abban az esetben, ha őket a helyi törvényértelmezés alapján, 20. életévük betöltését követően, születésük jogán felvették a névjegyzékbe. Ők pedig 1910-ben, a legifjabbak a régi jogúak között, épp 68 évesek voltak. A csoport létszáma 1872 és 1900 között 80 896 főről (66,6%)[22] 28.600 főre (34,5%)[23] csökkent, míg a „valódi" népképviselet alapján választók száma 40 519 főről csupán 54 074 főre változott. Ez volt igazából az erdélyi probléma lényege.

A századfordulót követően folyamatosan napirenden volt a választójogi reform ügye, ezért Tisza István miniszterelnökként 1904. január 20-ára választójogi ankétot hívott össze. A tanácskozást követően utasította a statisztikai hivatalt, hogy készítsenek részleges felmérést a 20 éven felüli férfi lakosságról.[24] Ezt az anyagot használták fel a koalíciós kormányzás időszakában az úgynevezett plurális választójogi reform előkészületei során. A törvénytervezet indoklásában található statisztikai táblák sokrétű adatokat közöltek az ország 20 éven felüli férfi lakosságáról, melyek ugyan nem felelnek meg pontosan a más forrásokban találhatóknak, de viszonyítási alapként hasznosíthatók. Talán az adatfelvétel gyorsaságából következett, hogy az ekkor összeírt választók száma körülbelül 10%-kal elmarad a későbbi kimutatásokban szereplőkétől. Az 1913-as választójogi törvény előkészületei során az eredeti számokat az 1911-es népszámlálás alapján korrigálták, de mivel 1913-re csak a 24 éven felülieket vették számításba, a két adatsor nem vethető össze minden esetben.

Az 1904-es felvétel során 661 276 20 év feletti férfit írtak össze Erdélyben, közülük 78 652-nek, 12%-nak volt választójoga. Ez messze elmaradt az ország egyéb területeitől, hiszen ott 24%-os értékkel találkozhatunk. A magasabb választói aránnyal rendelkező erdélyi vármegyék elsősorban a székelyek és a magyarok által lakottak voltak.[25] A nemzetiségi viszonyok és a választásra jogosul-

[21] Képviselőházi irományok 1872. i. m. XVI. 283.

[22] Képviselőházi irományok 1872. i. m. XVI. 281.

[23] *Szivák I.*: A képviselőválasztás i. m. 1008–1030. alapján.

[24] Képviselőházi irományok 1910. i. m. XXIII. 49–51.

[25] Képviselőházi irományok 1906. i. m. XXVIII. 210–211., 218–219., 254–255. oldal táblázatai

tak aránya között szoros kapcsolat mutatkozott. Ennek illusztrálására is megfelelő az idézett statisztika, hiszen az tartalmazza a választók etnikai összetételét, bár csak a magyar–nem magyar megosztást ismerteti. Ennek alapján megállapítható, hogy Erdélyben a 20 év feletti magyar férfiak 20%-a rendelkezett választójoggal, míg a nem magyaroknak csupán 8%-a volt választó. Erdély tehát elsősorban a nemzetiségi lakosság alacsony jogosultsági aránya miatt maradt el az országos adatoktól. Míg a teljes 20 év feletti lakosságnak 33%-a volt Erdélyben magyar, addig a választóknak 54%-át adták. Tehát 21%-os felülreprezentáltság volt megfigyelhető az erdélyi magyarság javára. Brassó vármegye kivételével mindenhol magyar felülreprezentáltsággal találkozhatunk. Kolozs, Kis-Küküllő és Torda-Aranyos vármegyékben tért el leginkább az választók és a lakosság etnikai összetétele. Az is jól látható, hogy a legjelentősebb eltolódás a román nemzetiség rovására történt, ami természetesen egyenesen következett a románok gazdasági helyzetéből. A szászok is etnikai arányaikat meghaladóan tudtak bekapcsolódni a választásokba. 1913-ban a választójogi reform előtt az erdélyi lakosság 34,3%-át adó magyarság a választásra jogosultak között 56,2%-kal bírt, a 8,7%-os németség 15,3%-kal, az 55%-os románság pedig csupán 28,2%-kal szerepelt.[26] A székely területek mellett, Kolozs, Kis-Küküllő, Maros-Torda és Torda-Aranyos vármegyékben volt megfigyelhető magyar választói többség. Alsó-Fehér vármegyékben a magyar választók megközelítették az 50%-ot, a két észak-erdélyi (Beszterce–Naszód, Szolnok–Doboka) és az 5 dél-erdélyi megyében (Brassó, Fogaras, Hunyad, Nagy-Küküllő, Szeben) azonban 40% alatt maradtak.[27]

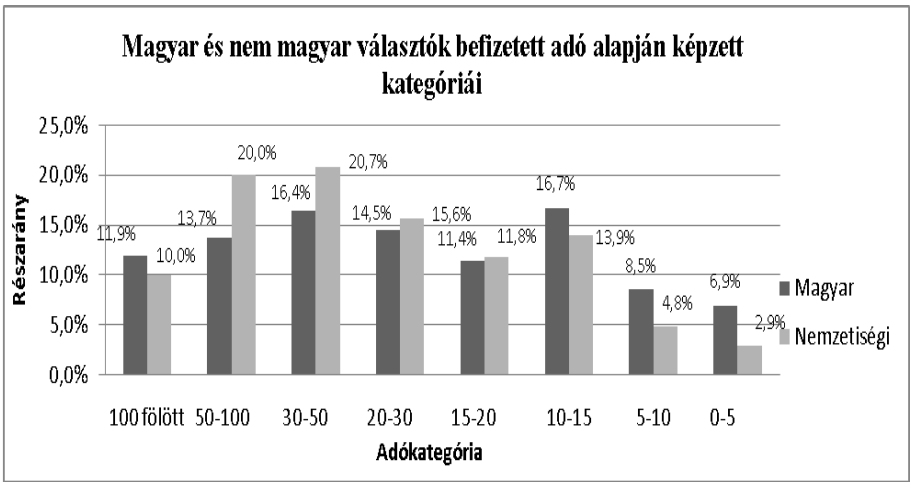
A magyarság felülreprezentációját vizsgálva megállapítható, hogy három megye esetében a választók és a 20 éven felüli férfi lakosság etnikai adatai oly mértékben különböznek, hogy az, az eredetileg nemzetiségi terület etnikai karakterét, a választások esetén a magyarság javára megváltoztatta, Maros–Torda, Csík, Háromszék és Udvarhely törvényhatóságaiban a meglévő magyar többséget erősítette. Szeben, Fogaras, Besztercze–Naszód, Hunyad, Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér és Szolnok–Doboka vármegyék választói között pedig továbbra is többségben maradtak a nemzetiségi választók. Összességében tehát 6 vármegyében a választók többsége magyar volt, kilencben pedig nemzetiségi.

A magyar és a nemzetiségi választók összehasonlításához ismét a választójogi törvényjavaslathoz készített táblázatok adatait hívjuk segítségül.[28] Választókat a befizetett adó alapján is külön kategóriákba sorolták. A következő ábrán Erdély összesített adatait mutatjuk be.

[26] Képviselőházi Irományok 1910. i. m. XXIII. 214.

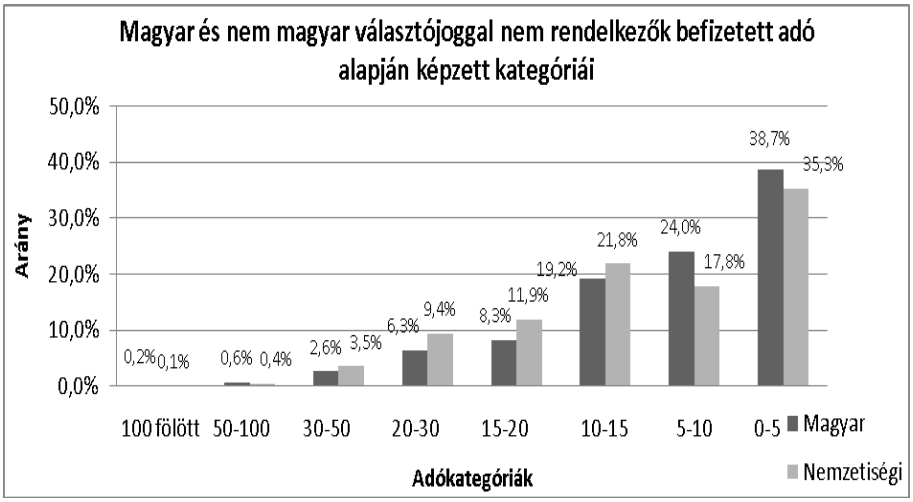
[27] uo. 544–545.

[28] A 20 éren felüli magyar honos polgári férfinépesség részletezése a fizetett összes egyenesadó alapján (az általános jövedelmi pót adó hozzászániítása nélkül) az 1904. évi statisztikai összeírás szerint, a választók és nem választók külön kimutatásával. Képviselőházi irományok 1906. i. m. XXVIII. 250–251.

A grafikonon látható, hogy különbség volt a magyarok és nem magyarok eloszlásában: míg a magyaroknak 56%-a fizetett 15 és 100 korona között adót, addig a nemzetiségieknek 68,3%-a, a legalacsonyabb kategóriákba a magyarok 32,1%-a, a nemzetiségieknek pedig 21,7%-a tartozott. Az átlag nemzetiségi választó tehát jobb anyagi lehetőségekkel rendelkezett, mint a magyar. Ehhez természetesen hozzá kell tenni azt, hogy a vagyonosabb választók lakóhelyéből arra következtethetünk, hogy ebbe a kategóriába a szászok, az alacsonyabb jövedelmi viszonyokkal rendelkezők közé pedig a románok tartoztak.

Érdemes megvizsgálni a választójoggal nem rendelkezők adókategóriánkénti megoszlását.

Megfigyelhető, hogy a legalacsonyabb kategóriákban 7%-os magyar, míg a 15–50 korona közötti értékben ugyanekkora nemzetiségi többlet mutatkozott. Erdélyben az országos átlagot messze meghaladta a legalacsonyabb adókategóriákba tartozók aránya, ami arányait tekintve egyaránt sújtotta a románokat és a magyarokat, de az azonos százalékok mögött más abszolút számok álltak.

Ha visszatérünk az előzőekben feltett kérdésre, mi lehetett az oka a magyarok választójogi felülreprezentáltságának, akkor két okot jelölhetünk meg. Egyrészt a régi jog alapján választók között felülreprezentáltak voltak a magyarság képviselőit, vagy más nemzetiségek időközben asszimilálódott tagjai. Másrészt a földművelő lakosság általános szegénysége, párosulva az országos összehasonlításban igen magas egységes helyi cenzussal, akadályozta a birtok alapján választók országos arányoknak megfelelő szereplését. Így a régi jogosultság alapján választók köre torzította el az adatokat a magyarok javára. Megjegyzendő, hogy a legalacsonyabb adókategóriákban szereplő választók között sejthetjük a régi jog alapján választók egy jelentős részét, hiszen azok más módon nem igazán szavazhattak volna .

Az 1899 és 1900 közötti változás elemzésekor utaltunk arra, hogy ekkor duplájára kellett volna emelkednie az erdélyi választók számának ahhoz, hogy az 1872-es arányt biztosítsa az új rendszer. Az 1904-es számok segítségével könynyen modellezhetjük ennek hatását. Ha például minden, a választójoggal nem rendelkező, de 20 koronánál több állami adót fizető, 20 évnél idősebb férfi megkapta volna ezt a jogot, akkor duplájára emelkedett volna Erdélyben a választók létszáma, amivel párhuzamosan a magyarok aránya 54%-ról 39%-ra csökkent volna. Érdemes ismét felhívni a figyelmet a speciális erdélyi viszonyokra, hiszen 20 koronánál több adót fizető nem választók között Erdélyben 76%-ot tett ki a nemzetiségiek aránya, az egyéb területeken 47%-ot, országos összesítésben pedig 54%-ot. Egy ilyen változás tehát elsősorban Erdélyben alakította volna át a politika nemzetiségi alapjait.

Itt térhetünk vissza tanulmányunk első részében kifejtettekhez, neveztessen, hogy a magyar választójogi törvényeket gyakorlatilag az erdélyi „kaptafára" kellett igazítani. Erre utalt Tisza István is az 1914 februári beszédében, de erről árulkodott az 1913-as választójogi törvénycikk részletes indoklása, amiben a következők olvashatók: „Az eddigi választójogi tervezetek különös gonddal mérlegelték, hogy a reform nem csökkenti-e a magyarság számarányát a választók között. Ennek a szempontnak jogosultságát, bármily méltányos kívánok is lenni nem magyar ajkú polgártársaink iránt, szintén elismerem, s nem hunyhatok szemet az előtt a tény előtt, hogy a 24–30 éveseknek választójoggal való felruházása hátrányosan befolyásolná a magyarság számarányát. Különösen áll ez a Királyhágón túli részekről, hol az eddigi magas cenzus a magyar és német ajkuaknak – kisebb számuk ellenére – túlsúlyt biztositott s ahol egy igazán szükkörü választójogról térünk át jelentékenyen kiterjesztett demokratikus választói jogra. A békés fejlődés érdekében kívánatos, hogy ez a változás lehetőleg

lassú, fokozatos legyen, s gyorsitanunk semmi esetre sem szabad azt."[29] A törvénytervezet fogalmazói kifejezetten a királyhágón túli területek magyarságának szempontjait vették figyelembe, amikor a „szociális" – tehát jövedelmi –, kulturális és életkori szempontokat úgy kombinálták, hogy lehetőség szerint a románok előretörése minél kisebb arányú lehessen. A hivatkozási alapul szolgáló példák mind erdélyiek voltak. Kifejezetten nagy figyelmet fordítottak azokra a vármegyékre, ahol a választók között többségben voltak a magyarok, míg a lakosok többségét a románok adták. Nem lehetett azonban olyan rendszer kialakítani, ami egyszerre emelte a magyarországi választók számát és továbbra is biztosította a magyar dominanciát Erdélyben. A változás mindenképpen a magyarság részarányainak romlásával járt együtt. A reform értelmében az erdélyi magyar választók aránya 56,2%-ról 47%-ra csökkent, míg a szászoké 15,3%-ról 18,1%-ra, a románoké 28,2%-ról 34,6%-ra nőtt. A dokumentum ezt a problémát azzal tette elfogadhatóbbá a magyar képviselők számára, hogy felhívta arra is a figyelmet, hogy ugyan Erdélyben nőtt a románok képviselete, de a magyarországi területeken, ahol kedvezőbb cenzusadottságok voltak korábban, jelentősen csökkent. Így igazából a teljes ország területre vetítve a románok még pozíciót is veszítettek. A magyarok országos aránya 59,6%-ról 60,2%-ra, a németeké 11,7%-ról 13,1%-ra, a szlovákoké 9,9%-ról 10,4%-ra, a románoké 10,6%-ról 9,9%-ra, a ruténeké 2,8%-ról 1,7%-ra, a horvátoké 1,1%-ról 1%-ra, a szerbeké pedig 2,7%-ról 2,3%-ra változott volna, ha a törvény értelmében tarthattak volna választásokat.[30]

A hosszú évek óta zajló előkészítő munkálatok, a bonyolult statisztikai kereszttáblák alapján tehát sikerült egy olyan választójogi reformot kidolgozni, mely amellett, hogy 75%-kal növelte a választók létszámát a magyarságot a korábbinál is kedvezőbb helyzetbe juttatta. Ez a változás tökéletesen megfelelt a magyar nacionalista politikusoknak. Ha volt még valami aggályuk Erdély miatt, akkor azt az 1914-es kerületi reform oszlatta el. Ekkor az erdélyi mandátumok számát úgy csökkentették, hogy az látszólag a magyar területeket sújtotta, de valójában a megnövekedett román választói létszámhoz nem igazították a kerületek határait, tehát a magyarok továbbra is privilegizált helyzetben maradhattak.

[29] Képviselőházi Irományok 1910. i. m. XXIII. 54–55.
[30] uo. 213–215.

Petercsák Tivadar

Nyíl, nyilas, nyílhúzás

Az 1970-es évektől Észak-Magyarországon végzett néprajzi gyűjtések során a népi erdőhasználat gyakorlatában sokszor előforduló kifejezés volt a *nyíl, nyilas, nyílhúzás*. Ezek a közösségi erdőkből az egyes családoknak járó fa szétosztási módjára utalnak, vagyis sorshúzással döntötték el, hogy kinek-kinek melyik erdőrész vagy farakás jut. A recens kutatások azt igazolták, hogy a népi erdőgazdálkodás még a 20. században is őrizte a nyilas osztás középkori hagyományát.[1] Nézzük meg ennek történeti előzményeit és Magyarországon előforduló gyakorlatát!

A földközösség a feudális társadalom vérségi vagy területi alapon szerveződő földbirtoklási és földhasznosítási szervezete, ahol a termelő egyén csak a közösség tagjaként került kapcsolatba a földdel. A falusi földközösségek a 11. század végétől, az állandó megtelepedés következtében területi alapon szerveződtek. A közösség tagjai szabad foglalás vagy a földek időnkénti újraosztása révén birtokolhatták a faluközösség földjét. A szabadon foglalt földek a 12. században már újraosztásos földekké váltak. Általában a szántóföldeket és a réteket osztották újra, s ezt a sorshúzásról nyilas osztásnak vagy füvönosztásnak nevezték. A legelőt, erdőt és halászó vizeket a falu közössége osztatlanul közösen használta. A földközösségnek nemcsak a falu jobbágyai, hanem a földesurak is tagjai lehettek, és ilyen esetekben a község az urak számára is földet osztott, de a falusiakétól nagyobb arányban.[2]

Magyarország török kori pusztulása után az ország középső és déli vidékein a földbőség következtében újraéledt a szabad foglalás, amit pl. a szolnoki Tiszatájon 1730–1740 között az újraosztásos földközösségre való áttérés jellemzett.[3] Tagányi Károly munkájából ismerjük, hogy a 18. század elején „Heves és Külső-Szolnok megyében a Mátra aljától kezdve le egészen Csongrád megyéig mindenütt közös határokat találunk. A szorosabban vette hevesi részen általában

[1] *Petercsák Tivadar*: A közbirtokosság. Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Debrecen 2008. 213–220.

[2] *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. Budapest, 1950., Bán Péter (szerk.): Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. Eger, 1980. 254–256., *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk: Bartha Antal. II. 1007–1416. Budapest, 1984. 1043–1044.

[3] *Soós Imre*: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. Eger, 1958.

nyilas osztás volt szokásban."[4] Ennek az a lényege, hogy a határ nagyságától és a talaj minőségétől függően a közösség, illetőleg elöljárói két–három „táblára", „nyomásra" vagy „vetőre" osztják a határt. Az egyes táblákat több, kisebb-nagyobb „dűlőre", „holdra" (nem azonos a hold területmértékkel!) darabolják, majd ezeket ismét bizonyos számú földcsíkra, „nyílra" parcellázzák szét. A nyilak száma az osztáshoz alapul szolgáló vagyontárgyak (igásállat) mennyiségétől függött. 1767-ben a Zemplén megyei Petrahón azt vallották a tanúk, hogy „mindig mikor a nyilat osztották, végigment a tanács a sorkőig, s addig osztotta el, mi is ott a sorkövön sort ültünk és onnan is nevezték sorkőnek vagy határszélnek."[5] Az 1715. és az 1720. évi országos összeírások földközösségre vonatkozó adatai alapján megállapítható, hogy a földközösség a 18. század eleji Magyarországon a virágkorát érte, Erdély pedig Tagányi szerint a „földközösség klasszikus földje" volt.[6] Ezért találhatók nagy számban adatok a 16–18. századi székely falutörvényekben a földközösségi használatra vonatkozóan. A magántulajdonban lévő földek mellett gyakran említik a falu közös tulajdonát, a családi használatra kiosztott *nyílföldeket*. A jánosfalvi határban 1514-ben viszálykodásra okot adó nyílföldek felett tartanak helyszíni szemlét. A Marosvásárhelyen 1554-ben tartott gyűlésen a „falu-nyilát" bírókról hoznak határozatot. Az 1562-es fegyveres felkelést követően az országgyűlési végzésekben, a fejedelmi utasításokban igen sokszor intézkednek a faluközösség földjei, a nyilas osztás felől. 1664-ben a koronkai határban „két holdnyi nyílföld"-et, „egy nyíl hold föld"-et emlegetnek. A Lázár család számára 1713-ban készített összeírás Kászonjakabfalván, Gyergyóalfaluban, Ditróban, Gyergyószentmiklóson, Csomafalván, Gyergyóújfaluban, Szentdomokoson szól nyilas földekről.[7]

Erdélyben a 18. század folyamán az örökíthető, adható vehető nemesi birtok és az üzemi egységgé formált jobbágytelek sokasodott, az évente felosztott faluföldje pedig fogyatkozott. Az 1848 előtti évszázadban néhol már teljesen kiveszett a faluföldje, másutt végnapjait élte vagy itt-ott még virágzott a szántó nyilas osztása. Bővebben fordult elő a kaszáló nyilas osztása és általános volt az erdő közössége.[8]

A közjavakban való részesedés alapja a székelyeknél az *antiqua sessió, a belsőség, a belső régi telek, az ős házhely, a nyilas házhely*.[9] A szántóföld megosztásának az általános gyakorlata itt az volt, hogy a teljes határt dűlőkre osztották,

---

[4] *Tagányi Károly* 1950. 25.

[5] *Varga János*: A földközösség megerősödése és bomlása a XVIII. században. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. Szerk: Spira György. Budapest, 1952. 7–48.

[6] *Tagányi Károly* 1950. 37.

[7] *Imreh István*: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983. 154–156.

[8] *Imreh István*: Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 211–213.

[9] *Imreh István* 1999. 213–214.

minden dűlőt kis, egyenlő számú parcellára szabdaltak fel. Ezekben lehetőleg azonos minőségű és mennyiségű parcellákból állt össze az egy-egy megjelölt, sorsolásra váró birtokegység, a *nyíl*. A nyílvonás eredetileg tulajdonjeggyel ellátott nyílvesszőkkel történt, később a tulajdonjegy fapálcikákra, falapokra, papírszeletekre tevődött át, és a nyílvonás mellett a „cinkushúzás" is meghonosodott. A parcella azonban *nyílföld*, az egy egységnyi közföld pedig *nyíl* néven szerepelt továbbra is. A faluközösségi föld kisorsolását „füvön osztás"-nak is nevezték a parcellákat elválasztó füves mezsgye után, vagy azért, mert kezdetben gyepet, füves legelőterületeket törtek fel vagy ilyen fűtermő részeket sorsoltak ki. A szénarétek egy főre jutó darabkáját „kötél fű"-nek nevezték, de hívták „rétbeli nyíl"-nak is, az osztás alá kerülő területet pedig „nyilas rét"-nek[10]

A székelyeknél a legtovább az erdőkben maradt meg a hagyományos osztásmód, a *nyilazás, cinkus húzás*. 1771-ben Szemerja falutörvénye írja, hogy „az erdő tilalom alatt lévén, kinek-kinek részesülése esztendőnként nyilazások által szokott lenni."[11] Udvarfalván már 1623-ban *nyilas erdő* a neve a sorshúzással kiosztott erdőnek.[12] Karatnán 1788-ban a szabad favágásra való erdők *nyilakra* voltak osztva.[13] A zalániak 1785-ben a levágott erdő fáját 58 rakásba hordták össze, s ezeket „cinkus"-nak nevezve megszámozták és húztak hozzá egy-egy „füst-szám"-ot, házszámot. A sors szerint jussolt fát mindenkinek idejében haza kellett hordani. Étfalván a 18. század végén és a19. század első évtizedeiben cinkusnak azt a fából vagy papírosból készült osztójelet nevezték, amellyel sorsot húztak.[14] A nyílhúzás Homoródalmáson a mészégetéshez is kapcsolódott, sorsolással osztották el az égetett meszet. Itt 6–10 cm hosszú ágdarabok voltak a *nyilak.*[15] A terület és rakásonkénti osztás mellett a 19. század végétől az Udvarhely megyei Szentegyházasfaluban a közbirtokosság tagjai lábon álló és számozott fát kaptak, amelyet cédula alapján vághattak ki.[16]

Tárkány Szücs Ernő talán az utolsó erdélyi nyilas osztást írta le, amely Kőrösfőn történt 1944-ben.[17] Ekkor, mint minden év júniusában a lakosok osztatlan, közös tulajdonában álló *nyilas-rétet* osztották fel a 38 *jogtulajdonos* között. Egy-egy joghoz a jogok öröklése miatt több család is tartozhatott. A mérőléccel vagy rúddal kimért parcellák, *nyilak* szétosztásánál használták a fából készült nyilakat és jegyfákat. Az osztáshoz az úrbérességi elnök egy iszákban hozta magával a 38 darab *nyilat,* ami kb. 7 cm nagyságú, téglalap alakú deszka-

[10] *Imreh István* 1983. 164–169.

[11] *Imreh István* 1983. 407.

[12] *Kádár Zsombor*: Erdő és nyelv. Erdészettörténeti Közlemények XLIII. Budapest, 1999. 132.

[13] *Tagányi Károly*: Magyar erdészeti oklevéltár II. Budapest, 1896. 605.

[14] *Imreh István* 1983. 250., 523., *Kádár Zsombor* 1999. 308.

[15] *Kardalus János*: A homoródalmási mészégetés. Népismereti dolgozatok 1980. 64–74.

[16] *Molnár Kálmán*: A Hargita népi erdőgazdálkodásához. Népismereti dolgozatok 1978. 34–39.

[17] *Tárkány Szücs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981. 698–704.

lap volt, rajta a jogtulajdonos nevével és tulajdonjegyével. Az első parcellánál (nyíl) megállva kihúzta az első falapocskát (nyíl), elolvasta a rajta levő nevet és hangosan elkiáltva szólította az illetőt. Az igényjogosultnak fel kellett mutatnia a *jegyfáját,* amelyen ugyanaz a tulajdonjegy kellett, hogy legyen, mint az elnöknél lévő nyílon. Ha egyezett, akkor megengedte, hogy az illető a 20–30 cm hosszú, 2–3 cm széles cöveket (nyíl) a neki járó rétparcella (nyíl) sarkában a földbe verje. A 38 jogosult szerinti szétosztást az ahhoz a joghoz tartozó családok közötti további részekre osztás követte, *sorsot, cinkust húztak*. A rétparcellát annyifelé osztották tovább, ahány család ahhoz a nyílhoz jogot formált. A közös rét használatához hasonlóan folyt a közbirtokossági erdő hasznainak a megosztása is.

A bodrogközi Karcsán különleges módon kárpótolták azokat, akik nem hajtottak ki annyi jószágot a közös legelőre, amennyi legelőjoguk alapján megillette őket. A Legeltetési Társulat a legelő egy részét *kinyilasolta*, vagyis 800 négyszögöles egységekre (ennyi legelőterület jutott egy-egy legelőjogra), *nyilasokra* osztotta. Ezeket megszámozva kisorsolták azok között, akiknek járt. Az illető lekaszálhatta, így takarmányhoz jutott.[18] Balassa Iván gyűjtéséből tudjuk, hogy a hercegkúti svábok a tolcsvai ártéren bérelt rétet még 1958-ban is *nyílhúzással* osztották, de a neveket már papírdarabokra írták. Sárospatakon – sok más magyar településhez hasonlóan – előfordul az egykori nyilas osztásra utaló *Nyilas, Nyilas-domb, Nyilas-földek, Nyilasok* dűlőnév.[19]

Az erdővel rendelkező észak-magyarországi közbirtokosságokban, erdőbirtokossági társulatokban az évenként kitermelt fának a jogosultak közötti szétosztását a vezetőség intézte. Erre a műveletre mondták, hogy *megnomerázták, kinomerázták, numerázták, nyilazták* vagy *kinyilazták* a fákat. Ezek a kifejezések azt jelzik, hogy a tagok között számozott vagy megjelölt területet, illetve fát osztottak szét. A régióban a 19. század égétől az 1970-es évekig a faosztás különböző formában történt. Tarvágáskor a közbirtokosság tagjai joguk arányában egy-egy erdőrészt kaptak, amit maguk termeltek ki.[20] Bodonyban és Mikófalván rendszerint az akácosokban osztottak *nyilasokat* (területet). Ritkításnál és gyérítésnél az álló fákat számozták meg, és elosztás után az vágta ki, akinek jutott. A két világháború közötti évtizedekben már a legtöbb közbirtokosságban először a tagokkal vagy favágókkal kitermeltették a tűzifát, és *méterbe* vagy egyforma méretű *rakásba, hosszba* rakva osztották szét. Az épületre és szerszámfának való szebb darabokat azonban még ekkor is lábon osztották el.[21] Tagányi Károly az erdőbir-

[18] *Nagy Géza*: Az ezeréves Karcsa krónikája. Karcsa, 2000. 300.

[19] *Balassa Iván – Kovács Dániel*: Sárospatak határának helynevei. Sárospatak, 1997. 184–185.

[20] A közbirtokosságokhoz és az erdőjog kérdéséhez L: *Petercsák Tivadar* 2008. 115–213.

[21] *Petercsák Tivadar*: Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk: Szabadfalvi József. Miskolc, 1981. 43–61. 48., *Petercsák Tivadar*: Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös 1984. 457–506. 481., *Petercsák Tivadar*: Erdőhasználat a Palócföldön. In: Palócok III. Szerk: Bakó Ferenc.

toklás utolsó stádiumának tartja, amikor már nem erdőterületet osztanak az erdőjog fejében, hanem csak fát.[22] A lábon álló fák területi osztásánál a vezetőség tagjai először annyi *nyilast* alakítottak ki, ahány erdőjog összesen volt a faluban. A nyilas határán álló, illetve a kivágható fák oldalát kéz magasságban megcsapták, kérgét levágva ceruzával vagy ecsettel ráírták a nyilas számát. Diósgyőrben az 1920-as, 30-as években az állami erdészet hatására *bélyegző kalapáccsal* jelölték meg a fát. Az egy nyilasba tartozó szálfák értékét egyenként megbecsülték, meglimitálták, hogy megközelítően azonos értékű fa kerüljön egy-egy területre. Vastagabb fából 1–2, közepesből 5–6, dongafából 10–12 is kerülhetett egy illetékre.[23] Az egy nyilashoz tartozó szálfák ugyanazt a számot kapták. A közbirtokosság pénztárosa vezette a listát, ahol feltüntették a nyilas számát és azt, hogy abban hány fa található.[24] Noszvajon az 1930-as években tisztításkor a *Vesszősi erdőt* nyilasokra osztották, és a tagok erdőjoguk arányában kellett, hogy részt vegyenek a kitermelésben. Felsőtárkányban a nyilasoláskor az elnök, erdőkerülő és a mezőbírók előre megállapították, hogy egy-egy erdő *illetőségre* (itt *nyilas*nak is hívták) egy kocsi vagy három méter fa jusson. 1931-ben 371, 1932-ben 368 nyilast alakítottak ki.[25]

Észak-Magyarországon mind az erdőterület, mind a lábon álló, illetve kitermelt fa elosztása egységes módon, az ún. *nyílhúzás* során történt. A 20. században a nyíl már egy számozott cédula, amelynek sok faluban (Bodony, Gyöngyössolymos, Gyöngyösoroszi, Kisnána, Bükkszék, Bükkzsérc, Egerbocs, Diósgyőr, Sajóvelezd, Zempléni-hegység) *nyíl* a neve. Máshol *cédulának* (Felsőtárkány, Szilvásvárad), *fahúzási cédulának* (Kazár), *cédulkának* (Filkeháza) hívják, de előfordult, hogy egy településen a nyíl és a cédula terminológiát egyaránt használják (Bodony, Egerbocs).[26] A Börzsönyben kétféle sorsolásra emlékeztek a 20. század közepén: a *községi nyílvonásra* és az *erdei nyílvonásra*. A községivel döntötték el, hogy a falu melyik végén kezdik el az *ölbe* (méterbe) rakott fa sorsolását, majd ezt követően került sor az erdei cédulahúzásra.[27]

Saját gyűjtésem során 1983-ban még a fából készült nyílra is emlékeztek Bükkszéken, Bogácson, Gyöngyösorosziban és Borsodnádasdon. Ezek Bükkszéken ujjnyi széles, 4–6 cm hosszú deszkalapocskák, Gyöngyösorosziban megfaragott fapálcikák, Borsodnádasdon 10–20 cm hosszú vesszők voltak. Bükk-

---

Eger, 1989. 235–331. 250. , *Mádai Gyula*: Diósgyőri adatok a közös, népi gazdálkodás és birtoklás múltjához. Történelmi Évkönyv I. Miskolc, 1965. 125–143.

[22] *Tagányi Károly* 1896.I. I–VIII.

[23] *Mádai Gyula* 1965. 135.

[24] *Petercsák Tivadar* 1981. 48., 1989. 250.

[25] *Petercsák Tivadar*: Egy gazdasági közösség a xx. század első felében. A felsőtárkányi „volt úrbéres gazdaközönség". Agria XXIII. 1987. 145–160.

[26] *Petercsák Tivadar* 2008. 217.

[27] *Erdélyi Zoltán*: Népi erdőgazdálkodás Bernecebaráti, Kemence és környékén. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár 4470.

széken a falapocskákra írták a nyilas számát, Borsodnádasdon viszont csak akkor húztak ilyen nyilat, ha két dolog közül kellett választani: pl. a falu melyik végéről kezdjék a faosztást, vagy ha két egyforma farakás közül választottak. A vesszőkből az egyik hosszabb volt, s aki ezt húzta, ő választhatott.[28]

A *nyílhúzás, fanyilazás* (Ragály) idejét dobszóval tudatták a közbirtokosság tagjaival. Ezt rendszerint télen tartották az elnök házában vagy a községházán gyűlés keretében. A vezetőség annyi papírcédulát készített, ahány erdőjog összesen volt, s minden *cédula* (nyíl) egy-egy nyilasnak felelt meg. Minden jogos maga, néhol egy gyerek húzta ki kalapból vagy edényből az összehajtogatott papírcédulákat annyiszor, ahány erdőjoggal rendelkezett. A töredékjogosok (ami öröklés, vásárlás révén keletkezett) többen összeálltak, és a nyílhúzás után egymás között osztották el a fát. Bodonyban többféle nyilat készítettek, és különkülön húztak az egész, a fél és a negyed jogosok. Bükkzsércen, Bogácson, Nádújfaluban és Ludányban, ahol több erdőjogost tömörítő nyilakat készítettek parcellánként, a legtöbb joggal rendelkező *parcellagazda* (Bükkszék), *házhelyes gazda* (Nádújfalu) húzta a cédulát, majd a többi jogossal osztozkodott.[29]

A sorsolás után a pénztáros feljegyezte a listán, hogy ki melyik nyilast húzta. Felsőtárkányban két példányos lista készült, amelyen szerepelt a birtokosági tag neve, a kihúzott nyilas száma és a nyilashoz tartozó élőfák darabszáma. Az egyik lista a pénztárosnál maradt, a másik az erdőkerülőnél volt, aki ez alapján ellenőrizte, hogy mindenki csak a saját nyilasából vihesse haza a fát.[30] Diósgyőrben a 20. század közepén is *nyílfának* nevezték a kisorsolt famennyiséget.[31]

Az erdőjog alapján történő faosztás mellett elterjedt volt a fa árveréssel történő értékesítése. Gyöngyös város a 19. század második felében *nyilasokra* osztotta a kitermelendő erdőrészt, majd nyilvános árverésen osztották ki a vevők között. A városi erdész évenként nyilvántartást készített a nyilasokról, a bennük található szálfák mennyiségéről és becsült értékükről. 1884 novemberében a 19 kat. hold vágás alá kerülő erdőt 292 nyilasra osztották. Az 1-es nyilashoz 24 szálfa, az 51-eshez 19 szálfa, a 30-ashoz 60 szálfa tartozott. 1867 novemberében 310 nyilasban összesen 24.710 db fát árvereztek el.[32]

A Dunántúlon is él mind a nyílhúzás, mind a cédulahúzás emléke. A Veszprém megyei Alsóörsön a nemesi közbirtokosságban a 19. században faosztáskor a nemesi birtok szerinti *nyilasokat* mértek. A 20. század közepén a törvények alapján működő közbirtokosságban faosztáskor a vezetőség az „állézás" vagy „numerázás" során jelölte ki az erdészet által kivágásra engedélyezett erdő-

[28] Részletesen L: *Petercsák Tivadar* 2008. 217–218.

[29] *Bozó József*: Bükkzsérci erdők. In: Népünk életéből. Szerk: Zupkó Béla. Mezőkövesd, 1970. 95–190. , 105., *Petercsák Tivadar* 1989. 252.

[30] *Petercsák Tivadar* 1987. 154.

[31] *Mádai Gyula* 1965. 135.

[32] *Petercsák Tivadar* 1984. 468–470.

részen a *nyilasokat*. Az egyes parcellák szélén álló „jelfákat" lefaragták, s erre került a nyilas száma 1-től 99-ig, hiszen ennyi joggal rendelkeztek a faluban. Egy nyilas az egy joghoz kapcsolódó járandóság. A *cédulahúzáskor* a sors dönti el, hogy kinek melyik nyilas jut. A cédulán szerepelt a nyilas száma és a közbirtokosság pecsétje, a sorshúzás kalapból történt. Régebben a házak sorrendje szerint, a 20. század közepén már névsor szerint húzták a cédulát.[33] A Bakony vidékén dűlőnévként előfordult a *Nyilasok, Nyilasföld, Nyílföld* elnevezés, de a gyakorlatban az egy-egy jog után járó erdőrészt *pagonynak* hívják, majd cédulával sorsolnak. Zalamernyén viszont *nyílhúzásnak* nevezték a cédulák húzását.[34] A Zala megyei Szentbékkála *grófbirtokosságában* ősszel gyűlés keretében határozták meg a kivágásra kerülő terület nagyságától függően, hogy abban az évben milyen nagyságú *numera* (erdőterület) jár egy-egy tulajdonostársnak. A *kinumerázás* során arra törekedtek, hogy „egy-egy numerába súlyra egyforma *öntetű* fa legyen. Megfaragták baltával a fákat, *megírták, begyelőték* számmal egytül tizenhatig." Mindig az adott numerát jelölő terület szélső fáit vágták meg, rendszerint a déli oldalon, s tintaceruzával írták rá a numera számát. A kijelölést követően *cédulahúzással* döntötték el, hogy kinek melyik numera jutott.[35]

A *nyilas* megnevezés a favágók szókincsében is előfordul az egyes munkacsapatok, brigádok parcellájának megjelöléseként. Diósgyőrben mondták a favágók, hogy „Megyek a nyilasomba", a vágásra kijelölt erdőrészbe. Gyöngyös környékén, Bükkzsércen és Répáshután is *nyilas* a favágó párok részére kijelölt vágásparcella. A nyilas nagysága attól függött, hogy hányan voltak egy csapatban. Esetenként *elfogtak egy nyilast* és vágták a fát, máskor az erdő egyenetlensége miatt a brigádok *nyílhúzással* döntötték el a helyfoglalás rendjét. Emlékezet szerint a nyilasok kisorsolása a közbirtokossági faosztáshoz hasonlóan papírcédulákkal történt, de Bükkszéken 5 cm hosszú fapálcikák voltak a *nyilak*, közöttük egy hosszabbal. Amelyik pár a hosszabb pálcikát húzta, az választhatta az első nyilast, a többiek utánuk álltak be.[36]

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a szántóföldeknek és réteknek a középkori földközösségi határhasználatban jellemző nyilas osztása a szántóföldek esetében a Székelyföldön a 18–19. században még jellemző, a réteknél alkalomszerűen még a 20. században is előfordult. Ezt az archaikus osztási gyakorlatot legtovább, a 20. század közepéig az osztatlanul birtokolt közösségi erdők használata konzerválta. Az egész országban jellemző a szétosztásra kijelölt egyes

[33] *Jablonkay Géza*: Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). Agrártörténeti Szemle XI. 1968. 180–203. , 188., 200.

[34] *Hegyi Imre*: A népi erdőkiélés történeti formái. Budapest, 1978. 38–41.

[35] *Gelencsér József*: Egy sajátos erdőközösség Szentbékkállán. A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 16. 1982. 305–309.

[36] *Petercsák Tivadar*: Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII–XX. század). Debrecen, 1992. 135., *Mádai Gyula* 1965. 135., *Bozó József* 1970. 121., *Petercsák Tivadar* 1984. 484.

parcellák *nyilas* megnevezése és a sorsoláskor használt jelek *nyíl* neve. Ez még akkor is előfordult, amikor már nem fa volt az osztójel, hanem papírcédulával sorsoltak. Az emlékezet még a 20. század végén is őrizte a fából készült nyíl emlékét. A Székelyföldön a nyíl mellett a *cinkust* használják, a 20. században pedig országszerte a *cédula* és a *cédulahúzás* váltja fel az ősi *nyílat* és *nyílhúzást*, amely a favágók gyakorlatában is előfordult.

Pritz Pál

Barcza György visszaadja a „kölcsönt” Bárdossy Lászlónak

Rögvest elmondjuk a lényeget. Annak idején Bárdossy László m. kir. miniszterelnök és megbízott külügyminiszter szemére lobbantotta Barcza György Londonból hazatért követének, hogy nevezetes, 1941. április 2-i táviratával[1] hozzájárult Teleki Pál öngyilkosságához.

Barcza György pedig a Teleki Pál halála utáni napokat összefoglaló „jelentésével” erősítette a népbírósági perben Bárdossy László ellen emelt – életét kioltó – vádat.

Bárdossy László Barcza György emberi tisztességét, szakmai tudását megkérdőjelező vádja valótlan volt,[2] Barcza György „összefoglaló jelentésének” számos eleme nem felelt meg a valóságnak.

Bárdossy Lászlónak négy esztendeje volt állításának a visszavonására. Nem tette.

A halál árnyékában is fenntartotta állítását.[3]

Az 1961-ben elhunyt Barcza Györgynek hosszú-hosszú esztendei voltak, hogy visszaemlékezéseiben korrigálja Bárdossy szerepére vonatkozó állításait, s ekképpen legalább közelebb kerüljön korabeli, Bárdossy számára kimondottan hízelgő szavaihoz, álláspontjához.

Nem tette.

A historikus ellenben az alábbiakban részletesen elbeszéli a történetet. Nem azért, mintha különösképpen hinne írása átütő erejében.

Egyszerűen csak azért teszi, mert ez a dolga.

---

[1] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. Sorozatszerkesztő Zsigmond László. V. köt.: Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941. Összeállította *Juhász Gyula*, sajtó alá rendezte Juhász Gyula és Fejes Judit. Akadémiai, Bp., 1982. (A továbbiakban: DIMK V.) 681.sz.

[2] Ld. erre részletesebben: Emlékirat és történeti valóság – Barcza György emlékiratai fényében c. írásomat. In: Az objektivitás mítosza. Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011.

[3] A legkeményebben Bárdossy László a másodfokú tárgyaláson, az utolsó szó jogán elmondott beszédében fogalmazott: Teleki Pált „Barcza György valótlan tartalmú távirata ölte meg”. In: Bárdossy László a népbíróság előtt. Sajó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta *Pritz Pál*. Maecenas, Bp., 1991. 335–336.. Ld. még: Bűnös volt-e Bárdossy László. Szerk. Jazovszky László. Püski, Bp., 395.

S ha majd egyszer a távoli jövőben mindenki a dolgát fogja tenni, akkor még szebb lesz ez az egyszer megélhető földi lét.

1957-ben jelent meg C. A. Macartney magisztrális műve Magyarország 1929–1945 közötti történelméről, amely mindmáig a legnagyobb egyéni teljesítmény ennek az időszaknak a feldolgozására.[4] Minden bizonnyal a britek között ő ismerte a legalaposabban e korszak magyar szereplőit, akik közül számosan a legnagyobb készséggel segítettek a birtokukban lévő iratokkal, levelezéssel, visszaemlékezéseikkel abban, hogy a brit professzor szintézise megszülethessen. Macartney birtokolta – azt hitte: egyetlenként[5] – az ún. Szent-Iványi kéziratot, s Barcza György is rendelkezésére bocsátotta memoárját.[6]

Vélhetőleg nem haszontalan elmondanunk az Olvasónak, hogy a Szent-Iványi-kézirat igen nagy becsben tartott forrása a Horthy-korszak kutatásának. Ennek az az oka, hogy Szent-Iványi Domokos, diplomata, miniszterelnökségi államtitkár még a háború elején kapta Teleki Páltól a megbízást: fogjon hozzá a leendő béketárgyalásokon való magyar részvétel megalapozásához, gyűjtse össze a magyar külpolitika releváns forrásait. E megbízás jegyében a diplomata munkához látott, s olyan művet alkotott, amelynek ugyan vannak elbeszélő részei is, zömében azonban számtalan forrás, sokszor csupán kifejezetten rövid összekötő szövegekkel ellátott együttese.

Mivel az 1944. márciusi német megszállás pillanatában Kállay Miklós miniszterelnök utasítást adott a kompromittáló iratok elégetésére, ezért a kézirat pótolhatatlan értékké vált, hiszen számtalan igen lényeges irat ekképpen csak itt maradt fenn.

A Szent-Iványi-kézirat egyik példánya a Magyar Országos Levéltárban áll a kutatók rendelkezésére, s a Református Egyház Ráday Levéltárában is található másolata.

Nagy-Britannia a Jugoszlávia elleni német támadás napján, 1941. április 6-án szakította meg a diplomáciai kapcsolatot hazánkkal, ezt Sir Alexander Cadogan, a Foreign Office vezértitkára hozta a londoni magyar követ tudomására[7], majd másnap Sir Owen O'Malley, budapesti követ tudatta ugyanezt Bárdossy Lászlóval.[8]

A Macartney birtokában lévő Szent-Iványi-kézirat (tegyük azonnal hozzá: Barcza alapján), valamint a Barcza-emlékirat is tartalmazza Sir Robert Anthony Eden külügyminiszter és Barcza április 16-i találkozójának leírását. Így a brit

---

[4] *C. A. Macartney*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. I–II. köt. Nagy-Britannia, Edinburgh University Press, 1957. 1961-ben megjelent a munka második, javított kiadása. A 2. kiadás szövege alapján 2006-ban a munka magyarul is napvilágot látott. Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945. I–II. Gede Testvérek bt. Bp., 2006.

[5] *Macartney* 2006, I. 13.

[6] Uo. 16.

[7] DIMK V. 703. sz.

[8] Uo. 708. sz.

történész megtehette volna, hogy egybeveti a Szent-Iványi-kéziratban lévő Barcza-szöveget a Barcza-emlékirat vonatkozó helyével. Nem tette, hanem (nyilván azzal a logikával, a volt londoni követ révén első kézből származó értesülést közöl) a memoár alapján írja:

„Barcza 8-án ugyanezt a közlést kapta Edentől, aki azt mondta neki, hogy 'Magyarországnak örök szégyene lesz, hogy olyan országot támadott meg, amellyel mindössze néhány hónappal korábban kötött örök barátsági szerződést. Ha egy állam már nem ura akaratának és cselekedeteinek, legalább nem kössön olyan szerződéseket, amiket később megszeg. Teleki volt az utolsó, akiben Anglia megbízott. Utódainak tudniuk kell, hogy Anglia meg fogja nyerni a háborút, és a békekonferencián emlékezni fog Magyarország magatartására,' „[9]

A 16-i dátum helyett azért lehet Macartney-nél nyolcadikáról olvasni, mert Barcza György emlékiratában – tévesen – hatodika helyett egy nappal későbbre, tehát hetedikére teszi a Cadogan-nel történt találkozóját, s aztán azt írja, hogy a „következő napok egyikén"[10] kérette magához a külügyminiszter.

A „következő napok egyike" április 16. volt. Macartney nem nézte meg pontosan a szöveget, a „következő napok egyike" helyett „következő nap"-ot olvashatott, s így teszi nyolcadikára a találkozót, amely – ismételjük – minden bizonnyal 16-án volt.

Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. című, 1964-ben megjelent munkájában olvashatjuk: „Április 16-án ment a magyar követ búcsúlátogatásra Eden angol külügyminiszterhez. Eden ez alkalommal felszólította Barczát, hogy visszatérve Budapestre, közölje kormányával: 'Az angol kormány egészen a legutóbbi időkig mindig arra törekedett, hogy megértse azt a kétségkívül nehéz helyzetet, melyben az ön kormánya kül- és belpolitikailag volt. Ennek a megértésnek nem egy tanújelét adtuk. Most azonban önök Anglia szövetségese elleni bázisul átengedték országukat Anglia ellenfelének és egyszersmind vele majdnem egyidejűleg megtámadták azt az országot, mellyel alig négy hónapja barátsági szerződést kötöttek. Ez örökös szégyene marad Magyarországnak. Ha egy ország már nem ura akaratának és függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt barátsági szerződést, melyet azután megszeg. Mondja meg otthon azt is, hogy erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni.' Mindehhez még hozzátette: 'Teleki volt az utolsó, akiben még bíztunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni.'"[11]

---

[9] *Macartney* 2006, II., 14.

[10] *Barcza György*: Diplomata-emlékeim 1911–1945. Összeállította és szerkesztette Antal László. A jegyzeteket és az utószót *Bán D. András*, a bibliográfiai utószót *John Lukacs* írta. I–II. köt. Európa–História, Bp., 1994. (A továbbiakban: *Barcza* 1994) I. 500.

[11] *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941. Akadémiai, Bp. 1964. (*Juhász* 1964), 325.

Súlyos, több mint világos szavak. A szaktörténész természetesen(?) meg akar győződni a szavak lelőhelyéről, s automatikusan megnézi a hivatkozást. Honnan is vannak ezek a súlyos szavak?

Uo. – olvashatjuk a vonatkozó, 179. jegyzetben. Tehát ugyanott. De hol „ugyanott"? – tehát nézzük meg az előző jegyzetet. Ott is az van, hogy: „uo." No, akkor menjünk tovább vissza. A 177. jegyzetben kiderül a forrás: „Barcza összefoglaló jelentése." Ezt már konkrét jelzés, csak éppen azt nem tudjuk meg, hogy hol olvasható ez az „összefoglaló jelentés".

Tehát menjük tovább vissza.

A 176. jegyzetben „O.L. Küm. Szent-Iványi-kézirat. 586. l." megjelölés található. Ebből tehát egyértelmű, hogy e roppant leminősítő, súlyos szavak forrását a 176. jegyzetben olvasható helyen kell ellenőrizni.

* * *

Juhász Gyula először 1969-ben készített szintézist az 1919–1945 közötti magyar külpolitikáról, amelyet átdolgozva és kibővítve 1975-ben is megjelentetett.[12]

E két kiadásban nem szerepelteti Barcza „összefoglaló jelentés"-ét.

1978-ban Juhász Gyula alapvető jelentőségű forráspublikációt tett közzé az 1943-as magyar–brit titkos tárgyalások történetéhez, s a szokásos módon bevezetővel (fundált bevezetővel, tehetjük hozzá) látta el az iratokat. Ebben az írásában ismét idézi az angol külügyminiszter üzenetét. A különbség csupán annyi, hogy a szöveg két része közötti saját összekötő szövegét („Mindehhez még hozzátette") kivette, az idézet két részét három ponttal választotta el, ami egyértelműen azt üzeni az olvasónak, hogy olyan *folyamatos* szövegről van szó, amelyből a történetíró közbülsőleg *kivett* egy kevéssé lényeges részt.[13]

Juhász ez után tovább dolgozott a korszak külpolitikájának összefoglalásán, s 1988-ban kiadta annak harmadik, immáron a második világháború vonatkozásában alaposan kibővített, harmadik változatát. Így abban (minden változtatás nélkül, de munkája jellegének megfelelően forrásmegjelölés nélkül) ismét felbukkan Eden üzenete.[14]

Romsics Ignác 1996-ban a brit külpolitika és a „magyar kérdés" 1914–1946 közötti históriáját tekintette át a Századokban. Elbeszélése szerint Eden április

---

[12] *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Kossuth, Bp., 1969.
Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Második, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1975.

[13] *Juhász Gyula*: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Kossuth, Bp. 1978., 25. – Itt a vonatkozó (30. sz.) jegyzet így szól: „Barcza összefoglaló jelentése. O. L. Szent-Iványi-kézirat. 586. old. Idézi *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941. Akadémiai Kiadó 1964. 225. old." A hivatkozott szöveg nem a 225., hanem a 325. lapon található. A lényeg azonban az, hogy itt is a Szent-Iványi-kézirat 586. oldala a forrás.

[14] *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp., 1988., 254.

16-án Barczának „kertelés nélkül tudomására adta, hogy a Jugoszlávia elleni támadás 'örökös szégyene marad Magyarországnak', s hogy arra 'Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni'." Nála a forrás egyfelől szintén a Szent-Iványi-kézirat 586. oldala, s e mellett már támaszkodik Barcza emlékiratának 1994-es edíciójára, amely nagyjából egybecseng a Szent-Iványi-kézirattal. Ezen nincs semmi okunk csodálkozni, hiszen a nevezetes kézirat vonatkozó helye az ő „összefoglaló jelentés"-ét tartalmazza.[15]

Czettler Antall 1996-ban németül publikált monográfiát a Teleki-kormány külpolitikáról, munkája a következő évben magyarul itthon is megjelent, s abban szintén a Szent-Iványi-kézirat 586. lapját forrásként megjelölve idézi Eden április 16-i üzenetének lényegét: „Ha egy ország már nem ura akaratának, és függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt barátsági szerződést, amelyet azután megszeg. Teleki volt az utolsó, akiben még megbíztunk. Azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állani."[16]

1998-ban Fülöp Mihály – Sipos Péter publikált (jegyzetek nélküli) áttekintést a 20. századi magyar külpolitikáról. Eden „üzenetének" lényege itt is megtalálható: „Ha egy ország már nem ura akaratának és a függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt baráti szerződést, amelyet azután megszeg … Teleki volt az utolsó, akiben még megbíztunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni."[17]

Ugyancsak 1998-ban hagyta el a nyomdát időközben fájdalmasan korán elveszített ifjú kollégánk, Bán D. András (gazdag brit forrásanyagra is támaszkodó) kismonográfiája, amely az 1938–1941 közötti magyar–angol kapcsolatok világát elevenítette fel. Mi sem természetesebb, hogy Eden „üzenetéről" itt is olvashatunk. Forrása lényegében szintén a Szent-Iványi-kézirat. Esetében Juhász 1988-as munkája tolmácsolásában, s azzal a kiegészítéssel, hogy (Romsics Ignáchoz hasonlóan) szintén utal a Barcza-emlékiratra, amely – úgymond – „nem ugyanezekkel a szavakkal, de azonos tartalommal" tartalmazza az angol külügyminiszter szavait.[18]

---

[15] *Romsics Ignác*: A brit külpolitika és a 'magyar kérdés', 1914–1946. In: Századok, 1996. 2. sz., illetve újraközölve: *Romsics Ignác*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Bp., 1996., 111. Romsics forrásként Juhász 1978-as munkájának jelzett helyét adja meg, valamint (mint a főszövegben jeleztük) Barcza visszaemlékezését. Az idézet helye: *Barcza* 1994, I., 500–501.)

[16] *Czettler Antal*: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Magvető, Bp., 1997, 313. A szerző e mellett Macartney szóban forgó munkáját is (természetesen az angol verzíót) megadja lelőhelyként. (II. kötet 8.)

[17] *Fülöp Mihály – Sipos Péter*: Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula, Bp., 1998, 234–235.

[18] *Bán D. András*: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Osiris, Bp., 1998, 135–136., és ugyanott a 300. jegyzet. A szerző a találkozót (nyilvánvaló elírásként) április 17-re teszi.

Ennek a hivatkozásnak külön nyomatékot ad az a tény, hogy a szerző az angol forrásanyag ismeretében is elégségesnek tartotta csupán a magyar kútfők megadását.

S végül – messze nem az illusztris szerzőkhöz való boldog csatlakozás, sokkal inkább a *szükséges önkritika* okán – meg kell említenünk e sorok íróját is, aki a 20. századi külföldi magyarság-képről értekező írásában szintén idézi a súlyos szavakat: „Mondja meg otthon ... Teleki volt az utolsó, akiben még bíztunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni."[19]

Fél évszázadnál több idő historiográfiáját tekintettük tehát át, s összegző megállapításunk: a Szent-Iványi-kézirat 586. oldalán található az „ősforrás".[20]

*

A Szent-Iványi kézirat 586. oldalán azonban nem a londoni, hanem a washingtoni magyar követség (értelemszerűen merőben más tartalmú) jelentése olvasható…

*

Az 1945. januárjában Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezményben Magyarország vállalta, hogy háborús bűnöseit megbünteti. Így a népbírósági perek lefolytatói számára is fontos forrás lett a Szent-Iványi-kézirat.

Terjedelme 1030 oldal. Hét részre tagolt, az egyes „részek" fejezetekre oszlanak, s az egészet gazdag Függelék zárja. A Bevezetés az előzményekkel foglalkozik, az Első rész a Tanácsköztársaság bukásától tárgyalja a históriát. Bennünket a – hat fejezetre tagolt – Hatodik rész érint. Ennek a címe: *Bárdossy László és Magyarország belesodródása a második világháborúba. 1941. április 3 – 1942. március 9.*, s azon belül a IV. fejezet (*Magyarország belesodródása az angol–amerikai–német*[21] *háborúba. 1941. április – 1941. december 18.*) érint.

A Eden–Barcza találkozót itt kell keresnünk. Az említett IV. fejezet a 658. lapon kezdődik és a 685. lapon ér véget.

Szent-Iványi tudta, hogy az Olvasót érdemben kell segítenie ebben a betűtengerben való eligazodásában. Ennek jegyében munkáját nem csupán részekre, azokat pedig fejezetekre tagolta, de azt is megtette, hogy a szövegtükör bal oldalára un. élőfejeket illesztett, amelyekben röviden jelzi a szöveg tartalmát.

Az említett IV. fejezet első sora mellett *Előzmények* mutató látható, a szöveg pedig így szól. „Láttuk (lásd: 578. o.), hogy Anglia április 7-én[22] megszakította a

---

[19] Limes (Tatabánya) 2008. 2. sz. 9.

[20] Macartney munkája időben még „ősibb" forrás, ám a magyar szakirodalom Juhász 1964-es művére épít, s ebbe Czettler csak részben tartozik bele, mert az ő említett munkája eredetileg németül, a külföldi olvasóközönség számára készült.

[21] Nem elírás: a Szovjetunió nem szerepel a címben.

[22] Az említett helyen 8. olvasható, valójában pedig a szakításra (mint mentebb írtuk) 6-án került sor. A kézirat egyébként is hemzseg a gépelési elütésektől, helyesírási hibáktól. (Ez utóbbiak jelentős részének az volt az oka, hogy a használt írógép klaviatúrája nem tartalmazott „í" és „ű" betűt.) A helyesírási hibákat minden esetben kijavítottuk.

diplomáciai viszonyt Magyarországgal. Az angol érdekek magyarországi védelmét és képviseletét az Amerikai Egyesült Államok budapesti követsége vette át."

Ezután idézőjelbe[23] illesztve következik egy mintegy hat és fél oldalas szöveg,[24] amelynek elején a margón ez áll: „*Barcza összefoglalja a Teleki Pál halála utáni napok eseményeit, április 3–16.*"

*

Nos, Juhász Gyula ezen élőfejből desztillálta az „összefoglaló jelentés" terminus technikust, s az 1964-es könyvében elindult hosszú útjára.

Juhász Gyula 1964-es könyve előtt két esztendővel jelent meg a *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945.* című, idővel méltán nevezetessé vált aktapublikáció-sorozat első kötete. 1982-ben látott napvilágot az V. kötet, amely az 1940–1941-es időszakot tárgyalja.[25]

Nem kétséges, hogy Barcza György „összefoglaló jelentés"-ének e kötetben is kell szerepelnie.

S valóban ott van az összefoglaló jelentés.[26]

„Csupán" a Szent-Iványi-kézirat agyonidézett dokumentuma és az 1982-ben közölt dokumentum szövege *nem azonos*.

Nemhogy nem azonos, de még beszélő viszonyban sincs egymással a kettő.

A távolság közöttük nagyjából és egészében akkora, mint Barcza György korabeli jelentései és az 1946-ban írott memoárja közötti különbség.[27]

Terjedelmi okokból nem tehetjük meg, hogy a volt londoni követ két jelentését ez alkalommal módszeresen egybevessük, a lényeget azonban igen röviden megfogalmazhatjuk: míg a Szent-Iványi-kéziratban található Barcza szövegekben az Edennel folytatott április 16-i találkozóról, a lord drámai hangvételűre hangszerelt üzenetéről két variációban is lehet olvasni,[28] s ugyancsak két

---

[23] Nem könnyű az idézőjeleken eligazodni, mert az idézett szövegen belüli – számtalan – idézetet Szent-Iványi nem teszi dupla idézőjelbe. Magunk azonban az Olvasó segítése végett a szükséges helyeken dupla idézőjelbe tesszük a szövegeket.

[24] Tehát Barcza szövege (ha úgy tetszik „összefoglaló jelentése") a 664. oldal közepén fejeződik be.

[25] Ld. az 1. sz. jegyzetet.

[26] DIMK V. 779. sz.

[27] Míg a Szent-Iványi-kéziratba bekerült Barcza-szöveg keletkezésének körülményeiről lényegében nem tudunk semmit, addig a tényleges összefoglaló jelentés dolgában sokkal jobban állunk. Tudjuk, hogy azt a volt követ már itthon, 1941. május elején készítette el. Ennek a jelentésnek az Országos Levéltárban megvan az impuruma, s megvan a tisztázata is. A tisztázatot Barcza tintával aláírta.

[28] Először a 660–661. oldalon, majd a 664–665. oldalon. Juhász 1964 a 664–665. lapon lévő szöveget idézi, azon ellenben a Teleki-dicséret nincs benne, azt a 660. oldalról idézi, de nem egészen pontosan. „Teleki volt az utolsó, akiben mi bíztunk, azokkal akik most hatalmon vannak, soha többé szóba nem állunk, ezt kérem vegyék tudomásul és vegyék (eddig a 660. oldal) tudomásul azt is, hogy mi győzni fogunk és majd a béketárgyalásoknál Magyarország eme magatartására vissza fogunk emlékezni."(661.)

(egyébként nem csekély eltéréseket tartalmazó) variáció adja elő Barcza György kísérletét, hogy Winston Churchill révén érje el a hadi állapot elkerülését – addig a május 8-i, saját kezűleg aláírt, a dolog természetének megfelelően igen terjedelmes, már Budapesten készült összefoglaló jelentésében Barcza nemhogy ezekről nem ír, de a szakítás egészét is gondosan kerülte.

Mindezzel természetesen messze nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a velünk szemben nem kimondottan szimpatizáló lord kemény hangon (bár messze nem ily végletes szavakat használva) beszélt a búcsúzó magyar követ előtt az „otthoniakról", az egész korabeli magyar külpolitikáról.

S azt sem gondoljuk, hogy a Churchill miniszterelnökkel kapcsolatos história ne lenne valami alapja, bár annak tartalmát illetően joggal lehetnek súlyos kételyek.

Lojkó Miklós kutatásai teljes mértékben alátámasztják ezt a felfogást. Ismeretünk szerint ő használja először Eden-nek a találkozóról aznap készített feljegyzését. E szerint Eden azt mondta Barczának: „a britek nem fogják elfelejteni az árulást, amely hosszú időre megbélyegzi Magyarország nemzeti becsületét." Majd amikor Barcza Eden megértését kérte Magyarország dilemmájával kapcsolatban (a németek megfenyegették Magyarországot, hogy az erdélyi revíziós nyereségét elveszíti) Eden azt válaszolta, hogy „a kormányzó inkább megszegte az aláírását mintsem, hogy ellenálljon a német nyomásnak", és hogy „semmi olyan körülményt nem tud elképzelni, amely ezt a magatartást igazolná. Teleki gróf – folytatta Eden –. Úgy érzett, ahogy mi itt éreztünk, és mindnyájan részvétet érzünk iránta."[29]

Arról ellenben, hogy Teleki volt az utolsó, akiben még bíztak, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fognak soha többé szóba állni, valamint a leendő békekonferenciáról nincs szó az angol iratban.

Tehát mi „csupán" azt mondjuk, hogy az a Barcza György, aki a diplomáciai kapcsolatok megszakításának napján a londoni magyar követségen járt neves történészt, C.A. Macartneyt úgy tájékoztatta: „amíg Horthy és Bárdossy a posztjukon maradnak, addig kötelességének érzi, hogy a diplomáciai megszakadása esetén visszatérjen Magyarországra, mert a kormányzónál és a miniszterelnöknél 'nem ismer jobb magyarokat'[30] – az bizony nem tartotta szükségesnek Eden szavait Bárdossynak jelenti.

---

[29] Eden O'Malley-nek 1941. IV. 16. FO 371/26603/C3891/123/21.) Ld. *Miklós Lojkó*, „Churchill, Eden and Hungary", in László Péter and Matyn Rady, szerk. British–Hungarian Relations Since 1848, SSEES Occasional Papers No. 62, London: Hungarian Cultural Centre London, School of Slavonic and East European Studies, University College London, 217–235., az idézet helye: 224. 21. lábjegyzet. A tanulmány alapjául szolgáló szöveg előadásként hangzott el 2004. április 16-an Londonban a School of Slavonic and East European Studies-ban rendezett „British–Hungarian Relations Since 1848" konferencián. – Köszönettel tartozom Hegedűs Gyulának, aki Lojkó Miklós előadására felhívta figyelmem.

[30] Bán D. 1998., 133. Sajnos a szerző nem adja meg fontos állításának lelőhelyét.

És így a kései – a Szent-Iványi-kéziratba bekerült – „jelentése”, bizony feljelentéssé vált.

A Szent-Iványi-kéziratban található „jelentés” és az autentikus jelentés között nincs megfelelés.

Ellenben a „feljelentés” és a memoár között van tartalmi megfelelés.

Miért nem lenne?

Mindkettőnek az volt a célja és értelme, hogy törleszthessen Barcza György.

Megtorolja Bárdossy László a tőle elszenvedett mély sérelmet.[31]

*

Alábbiakban a Szent-Iványi-kéziratban olvasható szöveg témánkba vágó részét vesszük szemügyre.

*

„’Teleki halálról az egész angol sajtó szokatlan melegséggel írt. ’Életét adta oda, hogy megmentse hazája becsületét’ vagy ’Egy politikus, aki gentleman is’ ilyen és hasonló felírásokkal ellátva jelentek meg életrajzi adatai és a sajtó egyhangúan elismerte, hogy Teleki minden erejével hazája függetlensége és becsületéért harcolt, de ebben a harcban idegei összeomlottak. Churchill kabinetfőnökét küldte el hozzám részvétét kifejezni. Megállapíthattam, hogy ezen a napon ismét népszerűek voltunk Londonban. Fordulóponton voltunk. Ha akkor még megállunk és a németeknek egy erélyes ’eddig és nem tovább’-t kiáltunk oda, akkor mindent megmenthettünk volna.[32] A minden alatt értem az ország jövőjét és becsületét. De én sajnos sejtettem, sőt majdnem tudtam, hogy ehhez nem lesz meg az erő, a bátorság és a politikai előrelátás Budapesten. Tudtam, hogy Teleki bizonyára mindent megkísérelt, ami emberileg lehetséges volt, de alul maradt. Most már csak egy törekvésem volt, az, hogy ha már a diplomáciai viszony megszakítása be is fog következni, legalább Anglia részéről a hadüzenetet kerüljük el.[33]

Budapestről akkor azt az utasítást kaptam Bárdossytól, hogy katonai akciónk melyet Jugoszlávia ellen elhatároztunk, nem irányul ama Jugoszlávia ellen,

---

[31] Barcza nem csupán Bárdossyval lett kedvezőtlenül elfogult emlékiratában. Memoárja egy megkeseredett ember írása, aki szomorúan tapasztalta, hogy a magyar külpolitika messze nem az ő jó szándéka szerint alakult. S ha már a külpolitika realitásait nem tudta érdemben befolyásolni, akkor legalább azt szerette volna elérni, hogy olvasói lássák az ő szemüvegén át a letűnt világot. Ld. erre részletesebben az 2. sz. jegyzetben hivatkozott munkát.

[32] Két megjegyzést fűzünk az elmondottakhoz. 1. Az emlékirat vonatkozó része ezzel tartalmilag azonos, ám szövegszerűen messze nem esik egybe a kettő. 2. Barcza történelemszemlélete ilyen volt. Az egész második világháborút is – szerinte – megakadályozhatták volna az angolok, egy ilyenféle felkiáltással.

[33] Emlékiratában Barcza György a drámaszerkesztés ősi szabályai szerint konstruál ellentétet a korabeli magyar hivatalos Magyarország és Teleki Pál között. Az előbbit a valóságosnál jóval negatívabbra, Telekit pedig a valóságosnál jóval pozitívabbra rajzolva. Most ellenben önfényezése jegyében Barcza nem veszi észre, hogy ekképpen Teleki nagy tettének a jelentőségét takarja homályba.

mellyel barátsági szerződést kötöttünk, mert az ott bekövetkezett rezsimváltozás és Horvátország kiválása folytán az új Jugoszlávia már nem azonos azzal, melylyel mi szerződtünk. Továbbá, hogy katonai[34] akciónk csakis az eredetileg Magyarországhoz tartozott területek visszaszerzésére irányul és mi ezen terület határait nem fogjuk átlépni. Ezt a magyarázatot közöltem a Foreign Office-ban,[35] de ott erre nekem azt felelték, hogy Jugoszlávia megtámadását az angol kormány szerződésszegésnek tekintené és mivel Jugoszlávia Anglia szövetségese, melynek garanciát adott, ennek következményeit le kell majd vonnunk.[36] Megbeszéléseket folytattam jugoszláv kollégámmal és sürgősen táviratoztam Pestre. Azt javasoltam, hogy ne katonai erőkkel vonuljunk be a Bácskába, hanem várjunk egy ideig, és azután csak közigazgatási erőkkel (csendőrség) és tisztviselőkkel szálljuk meg ezt a területet.[37] Így nem háború lesz, hanem csak rendcsinálás és az ottani magyarság védelme lesz a cél.[38] De mindez nem használt,[39] a honvédség bevonult a Bácskába, ezzel oly helyzetet kreálva, mely abszolút háború volt.

Tudtam, hogy most már mi sem segít, és vártam, hogy a külügyi hivatalba kéretnek, hogy velem a szakítást közöljék.[40] Ekkor még sikerült érintkezésbe lépnem Churchill úrral, kinek rövid memorandumban fejtettem ki a helyzetet.[41] Hivatkoztam a német nyomásra, a megszállással való fenyegetésekre, az ország

---

[34] Eddig tart a 658. oldal.

[35] Itt a margón „Akciónk Jugoszlávia ellen." Az élőfej elhomályosítja azt a tényt, hogy a Barcza-szöveg itt még messze nem fejeződött be.

[36] Bizonyosak vagyunk abban, hogy Barcza a nevezetes április 2-i távirat szövege alapján konfabulálja a történetet. Az egész história értelme Bárdossy lejáratása.

[37] Történetének elbeszélése közben Barczában nem merült fel: a meglehetősen harcias szerbek önszántukból aligha nézték volna tétlenül az efféle magyar akciót.

[38] Szemmel látható Teleki valóságos konstrukciójának a hatása – „csak" éppen e vonatkozásban az angolok reakcióját hagyja figyelmen kívül, míg másfelől elbeszélése zömében alaposan épít erre az angol reakcióra.

[39] Biztosan állítjuk, hogy Barcza semmiféle ilyen táviratot nem küldött Budapestre.

[40] Nem kellett várnia, mert bekéretése, a diplomáciai viszony megszakításának bejelentése – mint a főszövegben jeleztük – már 6-án délután megtörtént.

[41] Itt a margón: „A szakítás. Beszélgetés Churchill és Eden-nel." – Bán D. Andrásnak alkalma volt kutatnia Barczának a Stanford egyetemen lévő Hoover Intézetben őrzött terjedelmes naplóját, s könyvének 133–134. oldalán úgy idézi (majdnem betű szerint) a Churchill-lel való (állítólagos) beszélgetést, a miniszterelnök (állítólagos) szavait, hogy azok a naplóban nyertek rögzítést. Ekképpen egyértelműen megállapítható *lenne*, hogy a találkozó történetét Szent-Iványi Domokos a Barcza-napló alapján vette be a kéziratba. Bán D. András azonban könyve megjelenése előtt 1996 márciusában a 2000 c. folyóiratban részleteket közölt a naplóból, s bevezető szövegében az írja, hogy a napló 1941. január 1. és május 21. közötti része elveszett. (Naplórészletek, 1938–1944. Barcza György. Közzéteszi és bevezeti: *Bán D. András* 2000 1996. március 35–54. A megállapítás a 36. oldalon található.) Ebből természetesen még nem következik, hogy a naplóban ne lenne valahol leírva a történet, de az ekképpen csak *utólagos* lehet. Nem lenne logikátlan a feltételezés, hogy a Szent-Iványi-kéziratban lévő Barcza-szövegek a napló és a memoár szövegének a mixtúráját jelentik, s talán e közben tűnt el a naplóból ennek a perdöntő fontosságú időszaknak az anyaga, ám távol vagyunk attól, hogy végleges tudásunk legyen e tekintetben.

elpusztulására, legjobbjaink letartóztatására, kivégzésére, az ország teljes tönkretételét. (sic!)[42] Utaltam arra is, hogy mi csak a tőlünk elszakított, mindig magyar tulajdonban (törökök, Habsburg igazgatás) lévő terület visszaszerzését kívánjuk és tovább nem is fogunk Jugoszláviába behatolni.[43] Végül arra kértem Churchillt, hogy ha már elvi okokból a diplomáciai kapcsolat megszakítása elkerülhetetlen, legalább hadat ne üzenjen Anglia nekünk, mert erre semmi konkrét ok sincs. Churchill ezt felelte: 'Maguk magyarok olyan rokonszenves emberek, de az Istenért, miért állnak következetesen a rossz oldalra! Előre láttam, hogy hová fog a politikájuk vezetni, az örökös engedékenység a németek követeléseivel szemben oly lejtő, melyen – mint az Önnek már megmondtam – megállás egy ily hosszú háborúban nincs és nem is lehet. Utóvégre csak az ország becsülete és jövője számít. Azért mert a németek kegyeiből visszakapták a Felvidéket és Erdélyt, eladták magukat nekik, pedig mondhatom magának az ilymód visszaszerzett[44] területekért igen nagy árakat fognak fizetni nekik. Önök nem ismernek minket és nem Amerikát. Mi győzni fogunk, dacára annak, hogy kezdetben a látszat más volt. Győzni fogunk, mert hallatlan erőt fogunk kifejteni, emberben, anyagban, de kitartásban és jellemben is erősebbek leszünk mint bármely más nemzet. Tudom, hogy ha jól és okosan jelentett. (Sic!) Ön barátunk és mi az Ön barátai vagyunk. Ön sohase hazudott nekünk, de emellett mindég őszintén magyar maradt és lojális volt kormányával, de velünk szemben is. Ön mindég számíthat a mi barátságunkra és jóindulatunkra, bárhol van is. Kérését teljesíteni fogom, nem lesz hadüzenet, de a szakítást sajnos nem kerülhetem el, mert erre elvi okaim vannak.'

Megköszöntem neki szavait és csak arra kértem, hogyha majd az angolszász oldal győzött, ami felől mindég, még a Dunquerk utáni sötét napokban is meg voltam győződve, arra kérem, adjanak nekem alkalmat és módot arra, hogy vele és azokkal, akik Anglia részéről elérhetőek lesznek nekem, érintkezésbe léphessek, mert hazámnak így kívánnék újra használni. Ezt megígérte, de hozzátette, hogy sajnos az összes magyar vezető-tényezőkbe vetett bizalmát és becsülését elveszítette, de tudja, hogy azért vannak nálunk még sokan olyanok is, akik a szabadság, az önérzet és az állami függetlenség hívei, majd ezekkel fogunk azután (sic!) beszélni, – fejezte be.

Sokkal kínosabb volt már utolsó találkozásom Eden úrral, ki magához kéretett, hogy velem a szakítás tényét közölje.[45] A szakítás engem nem lephet meg,

---

[42] Elírás: Barcza naplója megmaradt-meg nem maradt részében „tönkretételére" kifejezés olvasható. *Bán D*. 1998, 134.

[43] Barcza úgy beszél, mintha a németek és a szerbek nem is lettek volna szereplői ennek a történetnek. S azt is el kell mondanunk, hogy a Teleki Pál által elgondolt, majd a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács 1941. április 1-i ülésén ebben a szellemben hozott határozattal szemben a magyar honvéd azután mégis mélyen behatolt Szerbiába.

[44] Eddig a 659. oldal

[45] Cadogan vezértitkár ezt április 6-án megtette.

mondotta, mert nekem előre megmondották, hogy az mely esetben fog beállni.[46] Mondja meg, kérem, otthon, mondotta Eden, hogy Magyarországnak örökös szégyene lesz az, hogy egy oly' országot támadott meg, mellyel pár hónappal ezelőtt örökös barátsági szerződést kötött. Ha egy állam már nem ura akaratának és cselekedeteinek, akkor legalább ne kössön oly szerződést,[47] melyet azután megszeg. Teleki volt az utolsó, akiben mi bíztunk, azokkal, akik most hatalmon vannak, soha többé szóba nem állunk, ezt kérem vegyék tudomásul és vegyék[48] tudomásul azt is, hogy mi győzni fogunk és majd a béketárgyalásoknál Magyarország eme magatartására vissza fogunk emlékezni. Egy oly országot, mely nemzeti becsületét semmibe se veszi, nem érdemel tekintetbe vételt. (Sic!) Mi végtelen türelmesek voltunk Önökkel szemben, elnéztük, hogy vezető államférfiaik beszédeikben, sajtójukban mint szidalmaznak minket, mint gúnyolnak ki, és mint szolgálják ki a németeket, elnéztük, mert tudtuk, mily nehéz helyzetben vannak. Más államnak már régóta hadat üzentünk volna, de magukkal kivételt tettünk, éppen azért, mert tudtuk nehéz helyzetüket. De ami most történt, az már sok, hátba támadni egy barátot, mely Anglia szövetségese, ezt nem tűrhetjük el.[49] Ezen rendkívül ingerült hangon mondottak után Mr. Eden még a következőket jegyezte meg. Jól tudom, mondotta, hogy Ön mindent elkövetett, hogy az angol–magyar viszony nemcsak a régi jó maradjon, hanem még barátságosabbá is váljon. Tudom, hogy Ön kormányának mindég a valóságot jelentette, és minden szépítés és elhallgatás nélkül közölte vele ama figyelmeztetéseket és aggályokat, amelyekkel az angol kormány a magyar kormány külpolitikáját szemlélte. Önt semmi felelősség nem terhelheti abban, ami bekövetkezett.[50] Önről itt Londonban mindenki tudja, hogy Angliának hűséges és megbízható barátja. A felelősség teljesen azoké, akik Magyarországot ebbe a szégyenteljes helyzetbe hozták és nemcsak nemzeti becsületét, de jövőjét is eljátszották.[51] Én Önt egyénileg biztosítom a mi teljes bizalmunkról és rokonszenvünkről és remélem, hogy egyszer ismét együtt fogunk dolgozhatni a béke, az emberi szabadságjogok és mindkettőnk hazája javára.[52]

Azt válaszoltam a külügyminiszternek, hogy mindazt, amit velem közölt, természetesen kötelességem lesz kormányomnak jelenteni. Mivel a diplomáciai viszony sajnálatomra Anglia elhatározásából ezzel megszakadt, engedje meg,

---

[46] A „mondotta" szó végéről minden bizonnyal lemaradt a gépelés során az „m".

[47] Nehezen olvasható, mert erre a szóra nyomta valamikor az illetékes levéltáros az *Országos Levéltár K szekció* bélyeget.

[48] Eddig a 660. oldal

[49] Nincs bezárva a meg sem nyitott idézőjel.

[50] Barcza György így „tisztázza magát" Bárdossy László vádja alól.

[51] Itt már a bosszú is benne van a szövegben. Hogyan is írhatta volna ezt le Barcza a május 8-i jelentésében.

[52] Íme az ideális diplomata portréja.

hogy közléseinek politikai részére már ne is feleljek,[53] mert politikai misszióm e per(c)ben megszűntnek kell tekintenem. Arra kérem csupán, hogy az én és követségem[54] tagjainak, valamint a velem hazautazni kívánó magyaroknak ebben segítségére legyen, azokat a magyarokat pedig, akik közül sokan hosszú idő óta élnek már Angliában, és akik alkalmazkodnak a fennálló rendszabályokhoz, és akik tudtommal kivétel nélkül megbízható emberek is, vegye védelmébe, hogy azok ne legyenek üldöztetéseknek kitéve.[55] Ezt Eden úr azonnal meg is ígérte, azt mondva, hogy Anglia oly ország, melyben mindenki, legyen az baráti vagy ellenséges nemzet tagja, mindaddig, amíg rendesen viselkedik, teljes biztonságban érezheti magát és folytathatja hivatását.[56] Végül még azt mondottam Edennek, hogy azok a barátságos szavak, melyekkel személyemről beszélt, igen meghatottak és ezért neki őszinte hálámat fejezem ki.

A szakítást követő napon az angol kormány egy ún. White Papart (hiv. közlemény) adott ki, melyet minden követség is megkapott. Ebben az a közlés olvasható, hogy Magyarországot Nagy-Britannia kormánya az ellenségtől megszállt területnek (ennemy occupied) területnek tekinti. A magyar pénzügyi követeléseket pedig zárolja.

Utolsó beszélgetéseimben a vezető angol államférfiakkal már csak az az egy törekvésem volt, hogy ha már Magyarország viszonya Angliához a budapesti kormány magatartása miatt teljesen és végleg el is romlott,[57] legalább azt a rokonszenvet és bizalmat, amelyben az angol politikusok engem egyénileg részesítettek, el ne veszítsem. Azt reméltem, hogy azáltal, hogy ezt a személyes kapcsolatot megmentem, talán egyszer még használhatok hazámnak. Ezért minden felesleges politikai vitától és rekriminációtól tartózkodtam, mert az akkor már amúgy is teljesen hiábavaló lett volna. Az angol hivatalos körök, elsősorban a Foreign Office velem és a követségemhez tartozó tisztviselőkkel azon idő alatt, melyet a szakítástól egészen elutazásomig még Angliában töltöttem /2 hétig/[58] a legnagyobb előzékenységgel és udvariassággal bántak. Személyes kapcsolataim megmaradtak ugyanolyan barátságosaknak, mint azelőtt, hivatalos munkámban

---

[53] Eden 28. sz. jegyzetben említett irata szerint Barcza igyekezett az angol külügyminiszterben megértést kelteni hazája nehéz helyzete iránt.

[54] Eddig a 661. oldal

[55] Nem volt ilyen szép a valóság. Emlékirataiban Barcza leírja, mint intrikált az angoloknál katonai attaséja, Utassy Loránd ellen. *Barcza* 1994, I., 498., 580.

[56] Bán D. András kutatásai tették világossá, hogy Londonban annak idején élt egy *Lónyay Károly* nevű gróf, aki Eduard Beneš ügynökeként nem csupán a magyar politika, de annak londoni exponense, Barcza György ellen is sikeresen intrikált. Olyannyira sikeresen, hogy az egyébként is magyarfóbiával megvert Sir Robert Vansittart, ekkoron a külügyminiszter főtanácsadója az egész magyar követséget (és így értelemszerűen az úgymond „meleg rokonszenvvel" övezett Barcza Györgyöt is) „gyanús csürhé"-nek nevezte. *Barcza* 1994, II. 307.

[57] Utólagos nézet. Ld. erre a főszövegben írottakat.

[58] Ez megfelel a valóságnak.

semminemű akadályt nem támasztottak, számjeltáviratokat az utolsó napig küldhettem, mozgási szabadságom semmiben nem volt[59] korlátozva és az elutazásom körül mindenki a segítségemre volt. …[60]

A fentiekben összefoglalóan és csak az egyes kiemelkedőbb mozzanatok felemlítésével vázoltam az angol–magyar kapcsolatok történetét 1938-tól 1941-ig, midőn londoni m. kir. követi megbízatásomból kifolyólag alkalmam volt azokat közvetlenül észlelheti és azok alakulásában tevőlegesen is részt venni. Egyes személyes mozzanatokat kizárólag a célból jegyeztem fel, hogy ezáltal a kép teljesebb legyen, de azért is, mert az angoloknál a személyes kapcsolatok rendkívül nagy szerepet játszanak a politikában".

Aztán másfél sorra Szenti-Iványi Domokos veszi át a szót: „Budapestre megérkezvén Barcza beszámol Edennél és Cadogannál (sic!) tett búcsúlátogatásáról:[61] És megkezdődik az ismétlődés.

„Eden: 'Sajnálom, hogy a helyzet úgy alakult, hogy kénytelenek voltunk a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal megszakítani és különösen, hogy Ön most elhagyja Angliát. Kérem, mondja meg kormányának, hogy az angol kormány egészen a legutóbbi időkig mindig arra törekedett, hogy megértse azt a kétségkívül nehéz helyzetet, melyben az Ön hazája kül- és belpolitikailag volt. Ennek a megértésnek nem egy tanújelét adtuk. Most azonban Önök Anglia szövetségese elleni katonai bázisul átengedték országukat Anglia ellenfelének és egyszersmind vele majdnem egyidejűleg megtámadták azt az országot, mellyel alig 4 hónapja barátsági szerződést kötöttek. Ez örökös szégyene marad Magyarországnak. Ha egy ország már nem ura akaratának, és függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt barátsági szerződéseket, melyeket azután megszeg.[62] Mondja meg otthon azt is, hogy[63] erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni.'

Barcza: '…miután … Itteni politikai megbízatásomat befejezettnek tekintettem és politikai munkámat beszüntettem, azért is korrektebbnek tartom Önnel politikai vitába többé nem bocsátkozni.'

Eden: 'Biztosíthatom Önt**,** hogy mink itt a Foreign Office-ban, de az Ön számos angol barátja is jól tudjuk, hogy Ön személyileg nem tehet arról, ami bekövetkezett, és hogy Önnek kiváló érdemei vannak az angol–magyar kapcsolatok fenntartása körül. Ezért biztosíthatom Önt arról is, hogy ha a jövőben velünk bármikor valamit közölni akar, ezt mindig szívesen meghallgatjuk és remélem, hogy a háború után ismét találkozhatunk.'

---

[59] Eddig a 662. oldal

[60] A további részét az „összefoglalónak" terjedelmi okból nem idézzük.

[61] A margón megint előfej, ami tovább zavarja azt a képet, hogy még mindig nem fejeződött meg Barcza „összefoglaló jelentése".

[62] Az első variációban „szerződés"-ről és nem „szerződések"-ről van szó.

[63] Eddig a 664. oldal

Barcza: ’Köszönöm … és talán lesz még idő, midőn élni is fogok azzal az ígérettel, melyet ön nekem most tett.’

Cadogan[64]… ’hangsúlyozta előttem azt, hogy ő már kezdettől fogva akkor, midőn a német csapatokat Magyarországon átengedtük Romániába, nekem őszintén megmondta nézetét, és előre jelezte az angol kormány álláspontját. Ez az volt, hogy ameddig a német csapatok Magyarországon Románia felé csak átvonultak (sic!) anélkül, hogy az ország területén tartózkodtak volna, az angol kormány, bár ez a tény közvetve egy ellene irányuló barátságtalan aktus volt, nem kívánt nekünk nehézségeket okozni. Normális időkben, tette hozzá Cadogan, már maga ez a tény is elégséges lett volna arra, hogy Anglia nekünk hadat üzenje, vagy legalább is arra, hogy velünk való kapcsolatait megszakítsa. Azonban az angol kormány ismerte Magyarország nehéz helyzetét, melyet nemcsak kül-, de belpolitikai okok még kényesebbé tettek, és ezért szemet hunyt az események felett. Ö azonban nekem előre nyíltan kijelentette, hogy amennyiben a magyar kormány az ország területét hadibázisul átengedné Angliának ellenfelei számára, hogy azok ezen területről intézzenek támadást Anglia szövetségesei ellen, úgy ez esetben Anglia sajnálatára kénytelen lesz diplomáciai viszonyát hozzánk megszakítani. Mint[65] Nagyméltóságod tudja, a vezértitkár eme közléseit annak idején táviratilag jelentette is.’[66]

’Midőn magyar haderők a német hadsereggel majdnem egyidejűleg behatoltak Jugoszlávia területére, Cadogan, ki velem a szakítás tényét közölte, azt is kijelentette, hogy az angol kormány ama tényből, hogy a magyar hadsereg a németekkel együtt egy oly államot támadott meg, mellyel nemrég örökös barátsági szerződést kötött, kénytelen azt megállapítani, hogy Magyarország nyíltan és saját elhatározásából, tehát a kényszer legcsekélyebb jele nélkül aktív állott Anglia ellenfele mellé.[67] Midőn erre azt kérdeztem tőle, hogy ezzel azt akarja-e mondani, hogy Anglia részéről most már hadüzenettel is számolnunk kell-e, Sir Alexander (Cadogan)[68] igennel felelt, de megjegyezte, hogy ez még nincs el-

[64] Ez minden magyarázat nélküli váltás!

[65] Eddig a 665. oldal

[66] Ez a foszlány (amelynek egyébként csak akkor van értelme, ha a *jelentette* szó helyett jelentettem szót olvasunk) *olyan* mintha egy 1941. áprilisi jelentés része lenne…
Itt sem mondhatunk mást: amíg nem kerül elő, addig joggal feltételezhetjük, hogy soha nem létezett.

[67] Ebből a szövegből halványan sem látszik az április 2-i Barcza távirat. Ebből azonban nem arra következtetek, hogy Bárdossynak lenne igaza, hanem arra, hogy Barcza lelkét oly mértékben megülte Bárdossy vádja, hogy elfojtotta magában korábbi tudását.

[68] Minden bizonnyal Szentiványi beszúrása – P.P.

döntve. Ezt a beszélgetést kötelessége(m) volt Nagyméltóságodnak leplezetlen nyíltsággal jelenteni.'"[69]

Itt, a 666. oldal derekán, ebben a töredékes idézeteket sorjázó részben a Churchill-história is megkapja a második előadását. Azért kell idéznünk, mert még cifrább, még regényesebb voltával az előző variációval szemben még súlyosabb kételyt kelt.

A történet első variációjában az olvasható, hogy találkozóra való várakozás *közben* kereste Barcza a miniszterelnökkel való találkozót. Most a história a Cadogan-nel folytatott beszélgetése *után* játszódik.

'A vezértitkárral lefolyt eme beszélgetésem után elhatároztam, hogy megkísérlem legalább azt megakadályozni,[70] hogy Anglia részéről hadüzenetet kapjunk. Ezt csakis Churchill úr után véltem elérhetőnek. (sic!) Egy megfelelő titkos közvetítő személyiség útján sürgősen egy memorandumot juttattam el[71] Churchillhez, melyben a miniszterelnöknek nagy nyíltsággal és nem minden Anglia szerepét illető kritika nélkül megmagyaráztam kül- és belpolitikai helyzetünket Trianontól mostanáig, és melynek konklúziójában utaltam arra, hogy politikailag sosem állott fenn semmiféle egyenes konfliktus Anglia és Magyarország között, és hogy semmi jogi vagy politikai kényszerűséget nem látok fennforogni arra, hogy Anglia most nekünk még hadat is üzenjen.[72] Mint közvetítőm még az nap éjjel velem közölte, Churchill úr memorandumom átolvasása után azt üzente nekem,[73] hogy a magyar követnek tulajdonképpen igaza van, minket, angolokat is igen súlyos hibák és mulasztások terhelnek a múltban; Magyarország utóvégre mindig nyíltan hangoztatta revizionista igényeit[74] és most ha a magyar csapatok csakis azon jugoszláviai területet szállják meg, melyek azelőtt mindig Magyarországhoz tartóztak, ezt emberileg meg lehet érteni. Politikailag sajnálatomra[75] nem tehetek egyebet, minthogy a diplomáciai kapcsolatokat megszakítsam, de addig, amíg a magyar csapatok nem kerülnek a hadszíntéren az angol csapatokkal szembe, hadüzenetre tényleg nincsen ok.[76] A magyarok különben is nagyon rokonszenves emberek.'

---

[69] A szövegben „kötelességem" helyett „kötelessége" olvasható. Így annak nincs értelme. Ha „kötelességem"-nek olvassuk, akkor igen, s akkor nem vitás, hogy Bárdossy a címzett. Ám amíg nem kerül elő a jelentés, addig ezt a szöveget nem tartjuk hitelesnek.

[70] Itt a margón: Barcza memoranduma Churchill-hez.

[71] Az első variáció szerint létrejött a találkozó és Barcza átadta a memorandumot.

[72] Itt nem az a tartalma a memorandumnak, mint az első variációban.

[73] Ezek szerint Churchill azon nyomban, még az éjszaka elolvasta Barcza irományát!

[74] A hivatalos magyar politika a békeszerződés aláírásától 1927 őszéig nem tartotta opportunusnak revíziós igényeinek hangoztatását, majd a világgazdasági válság szorításában egészen Gömbös Gyula 1932 őszén kormányfővé történt kinevezéséig szintén hallgatott a témáról.

[75] Eddig a 666. oldal

[76] A hadi állapot 1941. december 6-án állt be.

„Midőn utolsó látogatásomra Cadoganhoz búcsúzni mentem, ő közölte is velem, hogy hadüzenet ellenünk nem terveztetik. A Churchill-el váltott üzenetemről természetesen sem a Foreign Office-ban, sem senki másnak nem szóltam …"

„Szabadjon itt azonban rámutatnom arra, hogy magatartásunk megítélésében igen nagy szerepet játszhatott az a körülmény is, hogy éppen akkor érte Angliát a jugoszláviai, majd a görögországi és az észak-afrikai katonai kudarc, ami lélektanilag nem kis mértékben járult hozz a légkör általános készültségéhez… Churchill és Cadogan határozottan megértést mutattak, de Eden és a Foreign Office többi magas rangú tisztviselője, kiket még ma is egy kínai fal választ el a külvilágtól, és akik semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek a múltból, ismét csak az ő megszokott merev álláspontjukat foglalták el.[77] Ha a háború tényleg még oly soká fog tartani, mint azt Angliában majdnem mindenki hiszi, a sok esemény folyamán még annyi víz fog lefolyni a Themze és Dunán is és annyi személy belpolitikai változás is (sic!) lesz még az angol közéletben, hogy ez a ma még határozottan súlyos erkölcsi elitélés, melyben ott részünk van, addig bizonyára el fog, ha nem is egészen, de némileg mégis mosódni … Teleki gróf miniszterelnök tragikus halála nekünk az angolszász világban igen nagy, sőt oly szolgálatot is tette, melynek értékét ma még fel sem becsülhetjük, de melynek nemcsak erkölcsi, de politikai hasznát esetleg később még majd tapasztalni fogjuk." (282. r.p.V.9. Lond. Bp. 3.pol.V.9.)[78]

*

Összegzően és a dolgok lényegéről beszélve: 1941. április 6-án Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai viszonyt hazánkkal, mert a korabeli magyar politikai vezetés a Délvidék elfoglalásával a vele ellenséges Németország oldalán lépett akcióba. Ebből következően Eden a búcsúzó Barcza Györgyön keresztül kemény szavakat intézett Budapesthez, ám azt Barcza akkor nem foglalta írásba.

Naplójára is (?) támaszkodó kései „jelentésében" alapos túlzásokat engedett meg magának, ám mindazzal együtt is a *lényeget illetően* – ti., hogy Anglia nem fogadja el Magyarország délvidéki akcióját – nem másított.

S ekképpen a *lényeget illetően* a történetírás sem tévedett.

Ám a szakszerűség javítása terén vannak teendőink…

[77] A különbség valóban létezett, ám a megértés nem volt elegendő a diplomáciai kapcsolatok fenntartásához.

[78] A jelzet valós, hiszen követi az előző napon aláírt összefoglaló jelentést. Megkockáztathatónak véljük, hogy a népbírósági perhez vették ki őrzési helyéről, míg a május 8-i jelentés azért maradt a helyén, mert nem lendített volna a per célján: Bárdossy Lászlót halálra kell ítélni.

Rainer M. János

A Magyar Kommunista Párt és a társadalmi önszerveződések, 1945–1949[1]

1. A „társadalmi önszerveződés" illetve a „civil társadalom" kifejezéseket az itt érintett időszakban (1944–49-ben) a magyar politikai közbeszéd nem használta. Széles értelemben a fogalom az állam, a kormányzat által sehogyan sem ellenőrzött interperszonális kapcsolatrendszert jelenti. Szinte végtelenül tágas mezőt jelöl ki, ide számíthatók a családi, baráti kapcsolatok, az erkölcsi szféra, a vallási élet, a privát gazdaság stb. Demokratikus politikai rendszerben a politikai pártok sem állnak az állam ellenőrzése alatt, tehát azok is a civil társadalom részei. Sőt, demokráciában a civil társadalmat legátfogóbban a politikai képviselet szervei (pártok, önkormányzatok, parlament) jelenítik meg. A politika a civil társadalom rendező elve.[2] A demokráciát ugyanakkor nagy mértékben jellemzi, hogy a társadalom különböző csoportjai mennyire gyakorolhatják és gyakorolják politikai jogaikat, az állami intézmények feletti társadalmi mechanizmus menynyire létezik, mennyire hatékony. Az is fontos a demokrácia működése szempontjából, hogy a különféle politikai szereplők gondolkodásában és cselekvésében mennyire van jelen a civil társadalmi kontroll. A következőkben a 2. világháború utáni magyar politikai és társadalmi átmenet egyik kulcsszereplőjének, a Magyar Kommunista Pártnak (MKP) a civil társadalommal kapcsolatos viszonyát vizsgálom a negyvenes évek második felében. A párton itt nem elsősorban a tagságot, még csak nem is az ún. aktívát értem, hanem az MKP vezető elitjét, akiknek a korabeli állami-politikai döntéshozatalra döntő befolyásuk volt. Megállapításaim általában nem empirikus, pl. levéltári kutatásokon alapulnak, hanem a korszakkal, annak szereplőivel kapcsolatos, döntően magyar irodalom interpretációján. Mivel a civil társadalom problémája később, 1956 után, a hazai szovjet típusú rendszer nyolcvanas évek végi válságidőszakában is felbukkant, fejtegetéseim végén kitekintésként átlépem a vizsgálódás jelzett határát. A problémáról

[1] A szöveghez felhasználtam a 2004. október 1-én az 1956–os Intézet, a Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Intézete és a német Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas együttműködésében rendezettt *Staatliche Herrschaft und gesellschaftliche Selbstorganisation im Systemübergang. SBZ/DDR, Ungarn, Polen und die Tschechoslowakei nach dem Zweiten Weltkrieg und 1980/90 im Vergleich* című műhelykonferenciára készített előadásom anyagát.

[2] *Kende* (1999).

szóló későbbi diskurzusok ugyanis legalább annyira érdekesek, mint maga az alapkérdés.

2. Magyarország két világháború közötti politikai berendezkedését nyugati történészek már az ötvenes években autoriter politikai berendezkedésként határozták meg, amelyben azonban a liberális-alkotmányos kormányzás és politikai intézmények számára is jutott hely. C. A. Macartney szerint az alkotmányos intézmények demokratikus működése azonban jórészt papíron valósult csak meg, hiszen a rendszer kulcsszereplői, a kormányfő (egyben a kormányzó párt vezetője) diktálta a politikai játékszabályokat.[3] Borbándi Gyula szerint „Magyarországon 1944 őszéig nem fasizmus, hanem tekintélyi kormányzás volt … inkább zártnak, mint nyitottnak nevezhető uralmi rendszer."[4]

A harmincas évek elejétől a gazdasági világválság erőteljesen éreztette hatását Magyarországon is. Nagy számú politikai, társadalmi és morális kritikai irodalom látott napvilágot, reformtervek születtek. A legtöbb javaslat úgy vélte, hogy változtatásra szorul a politikai szerkezet, amelynek autokratikus elemei visszaszorítandók, demokratikus intézményei tartalommal töltendők meg. A demokratikus politikai rendszer követelménye azonban egyik nagy reformcsomagban sem szerepelt *központi helyen*. Annál inkább A *redisztribúció* egyszeri követelése, majd egy redisztributív rendszer felépítése. A nemzetiszocialista jobboldal például sokkal lényegesebbnek tartotta a társadalmi igazságtalanságok felszámolását, amit a zsidó kézben lévő vagyonok állami újrafelosztásával kívánt elérni.[5] A másik nagy gondolatkör, a baloldali népi irányzat elsősorban a nagybirtok felosztását tűzte ki célul radikális földreform útján.[6] A kis létszámú földalatti kommunista párt elképzelései lényegében ismeretlenek maradtak a magyar közönség számára. Képviselői itthon illegalitásban, külföldön az emigrációban hosszas vitákat folytattak. Ezek fő kérdése ugyancsak a politikai rendszer volt: vajon a sikertelen 1919-es magyar szovjet-köztársaság után újra proletárdiktatúrát kell teremteni, vagy átmenetileg a demokrácia intézményrendszere is felhasználható lesz a szovjet mintájú szocializmussá való átalakulás során. De ezek a viták is elsősorban az államhatalom megszerzésének útjáról szóltak.[7] Céljait tehát a legtöbb reformprojekt erős állam, erős kormányzat segítségével kívánta végrehajtani, amely a társadalmat paternalista szerepekben „gyámolítja".

[3] *Macartney* (1957) 47.

[4] *Borbándi* (1989) 24. A kérdés historiográfiai áttekintését lásd *Romsics* (2004). Lásd még *Gyáni – Kövér* (1998) 332–341. (Gyáni Gábor szövegrésze), *Ormos* (1998) 99–108., *Romsics* (1999) 233.

[5] *Ungváry* (2002).

[6] *Borbándi* (1989, 1976), *Kovács* (2004).

[7] *Kovrig* (1979), *Borsányi* (1995).

3. 1944 őszén nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország egy időre biztosan szovjet érdekszférába kerül, és a magyar kommunisták kulcsszereplők lesznek a háború után. A párt emigráns vezetői Moszkvában megbeszélések sorozatán dolgozták ki saját programjukat.[8] A vita sokfelé ágazott el, számos kérdést érintett, de ezek egy alapkérdésre vezethetők vissza. A magyar kommunisták akkor már tudták, hogy a Szovjetunió nemzetközi politikai okokból *egyelőre* nem akarja a magyar kommunistákat kizárólagos hatalomra juttatni. Politikai szövetségeket kell tehát kötni egy többpárti parlamentben és koalíciós kormányzat lesz. Egy legfeljebb egy-két száz főt számláló kis földalatti szekta számára ez bízvást óriási eredménynek tűnhet. *Akkor* mégis elmaradt a várakozástól, mert két és fél évtizede nem erre készültek. Ebben a helyzetben a párt teoretikusai, elsősorban Révai József és Gerő Ernő (Rákosi meglepően passzív volt) fő célként minél több állami, kormányzati pozíció megszerzését tűzték ki. De számolva azzal, hogy a kormányban és a parlamentben kisebbségben lesznek, „forradalmi demokratikus" társadalmi szerveződések, helyi nemzeti bizottságok hálózatával kívánták nyomás alatt tartani a kormányt. Egyesek úgy vélték, mindjárt létre kell hozni e lokális társadalmi szervek, bizottságok központi struktúráit, sőt „kettős hatalomról" vizionáltak. Egyfelől a koalíciós kormány és a parlamentáris intézményrendszer, másfelől a nemzeti bizottságok, a szakszervezetek, a parasztbizottságok, a „munkásellenőrzés" intézményei. Hogy hol áll majd a kommunista párt? Lehetőleg mindkét helyen. Lukács György szerint mintha a forradalmi tömegpártnak inkább a „tömegek" oldalán a helye, ha az államot még nem sikerül totális birtokba venni: „A körülményeken múlik, hogy erőink hol vannak. Szükséges lesz a tömegeket mozgásba hozni a kormány ellen. A pártnak óriási nevelőmunkát kell végeznie: a magyar népet hozzászoktatni a cselekvéshez. A magyar nép 25 éven át hozzászokott az engedelmességhez. A kommunista párt feladata itt mozgásba hozni, fellazítani, megteremteni egy országos vezető szervet … amely balra tolja a kormányt." Révai bizonytalanabb volt: „Nemzeti bizottság és központi hatalom viszonya? Osztályharc kérdése. Mi a jobb nekünk, ha a kormányhatalom ellenőrzi ezeket vagy ezek a kormányhatalmat? Hol lesz a pártnak nagyobb befolyása? Előre felelni rá nem tudunk." Gerő viszont erőteljesen hangsúlyozta, hogy a kormányzat kezében lesznek olyan eszközök, amelyekkel a kommunista párt egyrészt népszerűséget szerezhet (pl. földreformot hajthat végre), másrészt hosszú távú célkitűzéseit is érvényesítheti. Gerő világosan látta (utalt is rá), hogy a magyar átalakulás kommunista projektje csak a Szovjetunióval egyeztetve valósul meg, vagyis a kommunistáknak egy világbirodalom *államával* kell kapcsolatban állniuk, annak (világ)politikáját kell megérteniük. Zárszavában erre hajlott Rákosi is: „Kettős hatalom: olyan, mint 17-ben itt [a Szovjetunióban volt –] nem kell. De ez nem jelenti, hogy a tömegek befolyását kiküszöböljük."

[8] A programvitákról készült feljegyzéseket lásd Korom (közl.) (1993) További idézetek innen.

A kommunista párt tehát mindenekelőtt befolyást kívánt szerezni az államhatalmi struktúrákban. Ehhez azonban, illetve emellett fel kívánta használni a civil társadalom különféle erőit, amelyeket nyomásgyakorló csoportokként értelmezett. A párt egyrészt önbizalomhiányban szenvedett: úgy vélte, hogy a plurális politikai rendszerben csak „gyenge tényező" lehet. Másrészt viszont erősen bízott a magyar társadalom baloldali-forradalmi potenciáljában és elkötelezettségében – de abban is, hogy a politika alatti struktúrákat mozgatni, befolyásolni, ha kell manipulálni, sőt dominálni képes. Mindez elsősorban az információhiány, s az ebből adódó percepciós probléma következménye volt. Nem ismerték a szovjet politika hosszú elgondolásait, forgatókönyveit (ha voltak ilyenek)[9], s kevés fogalmuk volt a magyar társadalom politikai viselkedéséről, hangulatáról is. Amikor a gyakorlat más képet mutatott, meglepődtek – de gyorsan alkalmazkodtak a helyzethez.

4. A Szovjetunió vezetői és személy szerint Sztálin az MKP állami szerepvállalásában látta biztosítottnak a Magyarországgal kapcsolatos igények teljesülését. A háborús vereség, Horthy kormányzó sikertelen kiugrási kísérlete nyomán 1944 végén a magyar politikai rendszer felső struktúrái teljesen megszűntek. Olyan tabula rasa keletkezett, amelyre sem a szovjetek, sem a kommunisták nem számítottak. Az új politikai partnerek közül lényegében hiányoztak az *ancien régime* képviselői. Így a kommunista párt azonnal jelentős (valószínűleg „terven felüli") részt szerzett az ideiglenes parlamentben (a mandátumok több mint harmadát), s többséget a kormányban, valamint az államfői testületben. A szerveződő nemzeti bizottságok többsége kommunista befolyás alatt állt. A párt tagsága hihetetlen mértékben növekedett (pár százról fél év alatt csaknem félmillióra), s kezdetben – központi utasításra – a kommunisták „szervezték" a többi pártot is. A rendőrség vezetése és személyi állományának jelentős része is a kommunisták köréből került ki – más fegyveres erő a fegyverszünetet követően Magyarországon nem is volt.

Az MKP vezetői össze is hangolhatták volna állami és társadalmi szerepeiket és intézményeiket. De nem így tettek. Az államhatalom és közigazgatás helyi apparátusa ugyanis az 1944-es összeomlás ellenére jelentős részben intakt maradt. Így a felső kormányzati pozíciók birtokában bármiféle politikai akarat sokkal egyszerűbben volt megvalósítható, mint a nehezebben kontrollálható bázisstruktúrák útján. 1944–45 fordulóján a kelet-magyarországi felszabadult területek nemzeti bizottságaiban sorra kerültek vezető pozícióba szélsőbaloldali kommunisták, akik leplezetlen ellenszenvvel tekintettek a „koalíciós játszmákra", ehelyett proletárforradalmi lendülettel igyekeztek megoldani a kérdéseket. Az MKP villámgyors demarsot hajtott végre, s már 1945. január elején kormányrendelettel puszta tanácsadó szervekké degradálta a nemzeti bizottságokat. A

[9] *Zubok – Pleshakov* (1996), *Rainer* (1998).

kétségeket szelektív politika váltotta fel. Ahol az államhatalmi pozíciókat megfelelőnek látták, ott a kommunisták akadályozták a kényelmetlen, zavaros, destabilizáló „civil" szerveződést. Ahol „előrehajtó" szerepet érzékeltek, ott igyekezték erősíteni és mozgatni őket. Így gyorsan kivették a nemzeti bizottságok kezéből a közigazgatás mellett a helyi rendőrségeket is. Az 1945 tavaszi földreform végrehajtása során viszont nagymértékben támaszkodtak a helyi, spontán „földigénylő bizottságokra", amelyek a közgazdasági racionalitást és a törvényes szabályozásokat (melyeket a kommunista földművelésügyi miniszter írt alá) egyszerűen „felülírták". Így a reform jóval szélesebb körű, egalitáriusabb lett, nemcsak a nagybirtokosok, hanem a gazdagabb parasztok ellen irányult. (Más kérdés, hogy megjelent benne a magyar falu konzervativizmusa is, mert a cigányság teljes mértékben kimaradt a földosztásból.) Az újraéledő gazdaság piaci mozgásainak korlátozására egyaránt felhasználták a kormányzati gazdaságpolitikát és a termelőegységekben szerveződő „üzemi bizottságokat", amelyek érdekvédelem mellett beleszóltak az üzemvezetés kérdéseibe is.[10]

A magyar kommunista pártvezetésnek meggyőződése lett, hogy – érzékelhető, erős ellenfelek híján – egy demokratikus választás során legális, a háborúvégi nemzetközi megállapodásoknak megfelelő módon hegemóniát szerezhet a magyar politikai életben. Bár a szovjetek szerették volna elkerülni, az MKP viszonylag könnyű szívvel ment bele, hogy 1945 őszén rendes választásokat tartanak az országban, s a koalíció pártjai külön indulnak (nem közös listán, ahogy azt Vorosilov marsall, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke szorgalmazta). Figyelmen kívül hagyták, hogy politikai aktivitás nemcsak a kommunista hívek körében bontakozott ki. A széles, demokratikus választójoggal a helyzet nemkommunista konszolidációját igénylő társadalmi csoportok is éltek. A politikai mező jobbszélét elfoglaló Kisgazdapártnak 1945 őszén csaknem 1 millió bejegyzett tagja volt (!), ami több mint kétszerese volt az MKP-énak. A választás a várakozásokhoz képest megalázó vereséget jelentett a kommunistáknak (17%-uknál még a szociáldemokraták is kicsit több szavazatot szereztek). Kormányzati pozícióikat (mindenekelőtt a belügyminisztériumot) a kommunisták kizárólag a Szovjetunió intervenciójára őrizhették meg. Bebizonyosodott, hogy az önszerveződések részben kisebbségi aktivizmusra, részben egyes kérdések megoldására épültek. Illúziónak bizonyult a feltételezés, hogy a közösségi aktivitás egyértelműen a kommunistákat, vagy akár a baloldalt segíti. A befolyásos magyar katolikus egyház és újjászervezett egyesületi networkje egyértelműen a kisgazdákat támogatta (hiába akadályozták meg a kommunisták konzervatív keresztény pártok szervezését).

[10] Az 1944–49-es eseményekről átfogóan lásd *Romsics* (1999), Germuska – Lux – Rainer (szerk.) (2001), *Palasik* (2000), *Vida* (1986), *Gati* (1990).

5. Az MKP az 1945-ös választásból azt a következtetést vonta le, hogy fő feladata a választás „korrekciója" minden parlamenten kívüli politikai és más eszközzel. Rákosi egy 1947-ben írott összefoglalójában leszögezte, hogy a választás után azonnal kitűzték célul a Kisgazdapárt feldarabolását.[11] Rögtön tervbe vették a választójog politikai-diszkriminatív szűkítését is. Az eszköztárban továbbra is szerepeltek a civil szervezetek, a tömegmozgósítás, de kizárólag a pártpolitikai eszközök, a sajtó, majd mindinkább a titkosrendőri akciók kiegészítőiként, azoknak alárendelten. A „tömegek" iránti bizalom elveszett, sőt gyanakvássá változott az „ellenséges", rosszabb esetben *en masse* „reakciós", jobb esetben értetlen, a „reakciósok" befolyása alá került tömegek iránt. A párton gyanakvás, szorongás lett úrrá, hisztérikus reakciók sorozatát mutatta.[12]

1946 folyamán a korrekciós politika egy sor eredménnyel járt kommunista szempontból, míg a kisgazdák szinte mindenben vereséget szenvedtek. A kommunisták egy sor lépése a civil társadalom intézményeinek és általában a társadalmi autonómiák korlátozását jelentette (így a helyi önkormányzati választások elszabotálása, a pártközi értekezletek szerepének növelése, vagy Rajk László belügyminiszter 1946 nyári akciója, amikor egy szovjet katonák elleni merénylet ürügyén betiltotta a vallásos, ifjúsági és más egyesületek zömét).

Rákosi 1946 végén is használta a „tömegmozgósítás" kifejezést, akciókra hívott fel például a „feketézők ellen, a bírói ítéletek kiharcolására." 1947. április 29-én, már az ún. köztársaság-ellenes, javarészt a kommunista vezetés alatt álló titkosrendőrség által konstruált összeesküvés után egy négyszemközti találkozón az iránt érdeklődött Molotov szovjet külügyminisztertől, hogy segítenek-e a szovjet csapatok abban az esetben, „ha az MKP a tömegek mozgósításához folyamodik." A „tömeg", „mozgósítás" kifejezés már nem is a tagság vagy a szimpatizánsok felhasználását jelentette, hanem az ún. aktíva és a kormányzati-igazgatási pozíciók felhasználását egy közönséges puccs végrehajtására. Molotov azonban ekkor elutasítóan válaszolt.[13] A szovjetek a hatalomátvételt is szerették volna rendezett körülmények között végrehajtatni. A kommunisták által szervezett gazdasági indíttatású tömegakciók (tüntetések a feketézők, árdrágítók, helyi tőkések ellen) 1946–47-ben többször antiszemita zavargásokba, lincselésekbe fordultak. A párt vezetése mind több gyanakvással tekintett már saját tagságára is, amelyben karrieristák tömegét gyanította (joggal), s amelybe maga integrálta a magyar náci pártok egyszerű tagjainak egy jelentős részét. 1947–48-tól gyanakvás övezte a párt által befolyásolt, formailag autonóm értelmiségi szervezeteket, így a népi kollégiumokat: a népi ideológia, a nemzeti érzékenység

[11] Rákosi Mátyás kézzel írott feljegyzései az MKP első három évéről (a feljegyzése valószínűleg a szovjet vezetés számára tartott szóbeli beszámoló vázlata. Politikatörténeti Intézet Levéltára, 274. f. 7. cs. 123. ő. e.

[12] *Bibó* (1981 [1945]). Lásd *Kovács* (2004).

[13] Molotov és Rákosi megbeszélésének orosz jegyzőkönyvét lásd Izsák – Kun (szerk.) 1994. 195–207.

tartós nyomot hagyott a mozgalmon, s ez a szovjetizálás folyamatában kockázatosnak tűnt a kommunista pártvezetésnek.[14]

6. Bár az MKP 1947 nyár végén, miután fő ellenfelét felszámolta, ismét nagy sikert várt a választásokon, ez újra elmaradt. Hiába szűkítették a választójogot, hiába zártak ki több százezer szavazót a helyi, kommunisták vezette összeíró bizottságok, hiába került sor közönséges csalásokra. A koalíció győzelmet aratott ugyan (61%), de ezen belül a kommunisták csak 22%-ot szereztek, négy nyíltan ellenzéki párt viszont a szavazatok csaknem kétötödét. Az MKP viszont most már tényleg dominálta a kormányt és a Kominform megalakulása után hozzálátott a hatalom módszeres átvételéhez. Feloszlatták az ellenzéki pártokat, 1948-ban beolvasztották a szociáldemokrata pártot – egyben nagyszabású tisztogatást rendeztek saját soraikban, amelyet a következő évben megismételtek. Az első esetben a fő célpontot a szociáldemokrata párttagok jelentették, a másodikban mellettük már mindenki gyanús volt, az „illegálisok", a „spanyolosok", a „nyugatosok" stb.

1948, a márciusi államosítás, majd a szociáldemokratákkal való „egyesülés" még mindig nem tett pontot a magyar átalakulásra. A politikai pluralizmus csak látszat volt már, a magyar gazdaság államgazdaságnak tekinthető. A szovjet érdekszféra intézményesített alárendeltségében még mindig éltek bizonyos maradványok, „zárványok", amelyek az előző periódusból maradtak vissza. Az egyesületek, szakmai szervezetek, egyházak, a kulturális intézmények fenntartották még egy ideig a társadalmi szabadságok kis részét.

1948 tavaszán, a jugoszlávokkal való konfliktus kiéleződésekor Sztálin megkezdte egy nagyszabású tisztogatás előkészítését a „szövetséges" pártok vezetésében. A magyar párt vezetőiről is készültek kritikus feljegyzések Moszkvában.[15] Ezek azonban nem kerültek nyilvánosságra, mert Rákosi és társai idejekorán levonták a tanulságokat. A politikai pluralizmus felszámolását követően hozzáláttak mindenfajta intézményi és kulturális pluralizmus módszeres felszámolásához. 1948 augusztusában Rákosi bejelentette a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezésének kezdetét. Júniusban néhány kivétellel államosították az összes egyházi iskolát, karácsonykor pedig letartóztatták a monolit hatalommal szembenálló utolsó, jelentős politikai súllyal rendelkező személyiséget, a katolikus egyház fejét, Mindszenty József esztergomi érseket. 1948–49 folyamán a kulturális és művészeti egyesületeket átalakították, a vezetésbe mindenütt az MDP iránt elkötelezett személyek kerültek. Sorra szűntek meg az irodalmi és kulturális folyóiratok. A civil társadalom intézményei pedig 1949-re lényegében mind megszűntek.

[14] *Pataki* (2005), *Papp* (2008), *Papp* (2002).
[15] Standeisky, Kozák et al. (szerk.) 1998, 205–208.

7. Nem változott azonban fikcióvá maga a civil társadalom. Valódi önszerveződés a Kádár-korszak válságáig jószerével tényleg lehetetlen volt. Bizonyos „hajszálcsöves" szerveződés azért létezett, egyéni és kollektív magatartásokban, szolidaritási hálókban, nyelvhasználatban stb. Ezt mindennél jobban bizonyítja, hogy 1956-ban napok alatt igen széles körű intézményi önszerveződés reagált a rendkívüli helyzetre. Minden lakóhelyen forradalmi bizottságok, minden munkahelyen munkástanácsok alakultak. Bár csupán néhány hétre, de most valóban kísértett a kettős hatalom – előbb a kommunista Nagy Imre vezette koalíciós kormányra, majd Kádár szovjetbarát ellenkormányára gyakoroltak nyomást.

Negyedszázaddal a forradalom után, a kádári rendszer válsága idején a civil társadalom ismét a magyar közbeszéd egyik központi témájává vált. Először a szerveződő demokratikus ellenzék tette azzá. Kádár 1956 utáni sikereit többek között azzal érte el, hogy sikerrel atomizálta, egyben politikai és közösségi szempontból közömbösítette a magyar társadalmat. A kibontakozó szamizdat kritikai diskurzusban nemcsak az 1956-os, hanem furcsa módon az 1944–45-ös szerveződések is a bürokratikus-etatista kommunista hegemóniát ellensúlyozó, valódi demokratikus intézményekké stilizálódtak. A 20. század legnagyobb hatású politikai gondolkodója, a demokratikus szocialista (de nem kommunista, antimarxista) Bibó István erre vonatkozó fejtegetései nyomán Donáth Ferenc egyenesen a „magyar demokrácia alapkérdésének" nevezte a társadalmi önszerveződést.[16] Bibó annak idején még világosan látta, hogy e szervezetek csupán *potenciális* ellensúlyt jelenthetnek egy bürokratikus kormányzattal szemben. Donáth viszont, aki 1944–45-ben vezető kommunista politikus volt, 1956-ban Nagy híve, a hetvenes évek végétől pedig a demokratikus ellenzék vezető alakja, azt állította, hogy ezek a szervezetek egy antibürokratikus, demokratikus szocialista politikai rendszer alapjai lehettek volna. Olyan rendszernek, amely nem zárja ki, de nem is igényli feltétlenül a „formális" demokratikus politikai szerkezeteket. Az okfejtést kedvezően fogadták a Kádár-rendszer azon kritikusai, akik korábban marxisták, revizionisták vagy újbaloldaliak voltak. De rokonszenveztek vele azok is, akik 1956-os vagy egyszerűen demokratikus alapon szemben álltak a szovjet mintájú rendszerrel. Elsősorban azért, mert úgy vélték, hogy a Szovjetunió geopolitikai súlya miatt Magyarországon amúgy is lehetetlen a valódi többpártrendszer. Kissé hasonlóan gondolkoztak tehát, mint 1944-ben a kommunisták: az önszerveződések voltaképpen a demokratikus politikai pártok szerepét töltik be, de nem az állami szervezetben (oda úgysem juthatnak be), hanem kívülről, nyomást gyakorolva, (majd) tárgyalva, egyeztetve stb. A példa természetesen 1980–81 Lengyelországa (is) volt.

A magyarországi rendszerváltás azután más irányt, a parlamentáris demokrácia irányát vette. De ezzel az is együtt járt, hogy a közügyekről való döntéseket és diskurzust alapvetően a politikai pártok és ideológiáik szervezik. A hazai civil

[16] Donáth (1992).

szféra a szorosan vett átmenet 1988–89-es időszaka után meggyengült, kiürült. Az igazán befolyásos szervezetek többsége azért befolyásos, mert jó kapcsolatai vannak egyes politikai pártokkal, vagy éppen más politikai pártok közvetlen hátteréről van szó, legyen szó akár szakszervezetekről, nemzetiségi, gazdasági vagy kulturális szervezetekről. Szinte valamennyi a domináns pártokat „képezi le", sőt az újabbak már nem is leplezik ezt (mint pl. a nemzeti konzervatív Fidesz által szervezett ún. „polgári" (*civil*) körök). A valódi civil társadalom Magyarországon még nem elég erős, nem elég autonóm, nem elég sokszínű és magabiztos. Ebben minden bizonnyal a 20. század súlyos történelmi örökségének is része van.

Irodalom

Bibó István: A magyar demokrácia válsága [1945]. In Bibó István összegyűjtött munkái 1. köt. Bern, 1981, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 39–80.

Borbándi Gyula: A Horthy-rendszer anatómiája. In Szeredi Pál (szerk. és bev.): Új Látóhatár. Válogatás 1950–1989. Budapest, 1989, Püski Kiadó, 17–37.

Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék. Budapest, 1989, Püski. (Der Ungarische Populismus. Mainz, 1976.)

Borsányi György: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártja történetéről (1918–1944). Múltunk, 1995. 1. sz. 3–37.

Creuzberger, Stefan – Görtemaker, Manfred (Hrsg.): Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944–1949. Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2002.

Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések. Budapest, 1992, MTA Közgazdaság-tudományi Intézete – Századvég Kiadó.

Gati, Charles: Magyarország a Kreml árnyékában. Budapest, 1990, Századvég.

Germuska Pál, Lux Zoltán, Rainer M. János (szerk.): Magyarország, 1944–1956. Multimedia CD-ROM. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 2001. (Európa közepén – Magyarország a jelenkorban. Az 1956-os Intézet CD-ROM sorozata 2.)

Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998, Osiris.

Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): Moszkvának jelentjük… Titkos dokumentumok, 1944–1948. Budapest, Századvég, 1994.

Kende Péter: Politikai kultúra, civil társadalom, elit. In Gyurgyák János (szerk.): Mi a politika? 2. kiad. Budapest, Osiris, 1999, 274–299.

Korom Mihály (közl.): A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944. őszi megbeszélései a programkészítésről. Múltunk, 1993. 1. sz. 114–133.

Kovács Gábor: Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó. Budapest, 2004, Argumentum.

Kovrig, Bennett: Communism in Hungary – from Kun to Kádár. Stanford, Hoover Institution Press, 1979.

Macartney, Carlisle A.: October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945. Part I. Edinburgh, 1957.

Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó.

Palasik Mária: A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949. Budapest, 2000, Napvilág.
Papp István: A Nékosz legendája és valósága. In Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Budapest, Osiris, 2002, 309–338.
Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet? Budapest, 2008, Napvilág.
Pataki Ferenc: A Nékosz-legenda. Budapest, 2005, Osiris.
Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In: Standeisky Éva, Kozák Gyula et al. (szerk.): A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 17–39.
Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 1999, Osiris.
Romsics Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés. In uő: *Múltról a mának.* Bp. 2004, 340–357.
Standeisky Éva, Kozák Gyula et al. (szerk.): A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet. Budapest, 1998, 1956-os Intézet.
Ungváry, Krisztián: Nagy jelentőségű szociális akció. Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben. In: Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 287–321.
Vida István: Koalíció és pártharcok 1944–1948. Budapest, 1986, Magvető.
Zubok, Vladislav – Pleshakov, Constantine: Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev. Cambridge, Mass., 1996.

Szakály Sándor

Magyar küldöttség Kemal Atatürk temetésén Törökországban, 1938. november

1938. november 10-én, Isztambulban elhunyt Kemal Atatürk,[1] a „modernkori" Törökország, a Török Köztársaság első elnöke. Halála, illetve temetése jelentős politikai és diplomáciai eseményévé vált az 1938-as esztendőnek. A világ számos országa képviseltette magát a gyászszertartáson és a temetésen. Egyes országok az elhunyt katona múltjára (is) emlékezve díszalakulatokkal is képviseltették magukat a gyászeseményeken.

A Magyar Királyság, illetve a magyar államfő, vitéz nagybányai Horthy Miklós[2] képviseletében háromtagú katonai delegáció[3] vett részt az elhunyt török

[1] Mustafa Kemal Atatürk (1934. december 24-éig Gazi Musztafa Kemal pasa) /Selanik (ma Szaloniki), 1881. március 12 – Isztambul, 1938. november 10.), hivatásos katonatiszt, majd politikus. Az (I.) világháborút megelőző hadjáratokban is sikeres katonai vezető, majd a Dardanelláknál, az orosz fronton, Szíriában sikeres hadműveletek irányítója. A vesztes háború, illetve az Oszmán Birodalomra kényszerített békediktátum után is sikeres harcok vezetője és ennek eredményeként képes megváltoztatni a békediktátum számos kötelezettségét. 1920. május 3-a és 1921. január 24-e között miniszterelnök, 1920. április 24-e és 1923. október 29-e között a török Nagy Nemzetgyűlés elnöke, majd a létrejött Török Köztársaság első elnöke (1923. október 29 – 1938. november 10.). Nevéhez fűződik a modern Törökország megteremtése. Az ország lakossága a „törökök atyja" névvel illette.

[2] Vitéz nagybányai Horthy Miklós (Kenderes, 1868, június 18 – Estoril /Portugália/, 1957. február 9.) Hivatásos haditengerésztiszt, altengernagy. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának utolsó parancsnoka. 1919 júniusában–júliusában a Szegeden működő ellenforradalmi kormány hadügyminisztere, majd a Nemzeti Hadsereg Fővezére. 1920. március 1-je és 1944. október 16-a között a Magyar Királyság államfője, kormányzó.

[3] A háromtagú magyar küldöttség vezetője vitéz Ruszkay Jenő tábornok. Vitéz Ruszkay (1928. október 31-éig Ranzenberger) Jenő (Budapest, 1887. január 1 – Budapest, 1946. június 22.), hivatásos katonatiszt, címzetes vezérezredes, politikus.
1938. február 1-je és 1940. február 1-e között a pécsi 4. vegyesdandár, illetve IV. hadtest parancsnoka. 1940. május 1-jei nyugállományba helyezése után politikai pályára lépett. Különböző jobboldali pártok és pártszövetségek vezető személyisége volt. Háborús és népellenes bűncselekmények miatt a Budapesti Népbíróság halálra ítélte. Az ítéletet a Népbíróságok Országos Tanácsa megerősítette. Kivégezték. (Életútjára, katonai pályafutására vonatkozóan lásd: *Szakály Sándor*: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Bp. 2003. Ister Kiadó. /a továbbiakban *Szakály* 2003./ 294.)
Tagjai: vitéz Németh Imre vezérkari ezredes, 1932 és 1937 között törökországi magyar katonai attasé. Vitéz Németh Imre (Szabadka, 1889. november 5 – Bp. 1946. november 7.), hivatásos katonatiszt, a legmagasabb rendfokozata vezérőrnagy. A jelzett időben vezérkari ezredesi rend-

államfő búcsúztatásán, amely kiegészült az ankarai magyar követség vezetőjével, márkusi és batizfalvi Máriássy Zoltán rendkívüli követ és meghatalmazott miniszterrel.[4]

Hogy vajon miért nem politikus vezette a magyar küldöttséget azzal kapcsolatban csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

Kemal Atatürk halálának idején, Magyarországon az Imrédy Béla[5] vezette kormány átalakulóban volt[6] és az I. bécsi döntés[7] következtében visszatérő észak-magyarországi területek „integrálása" napi aktualitással bírt.

Feltételezhető, hogy ezért született olyan döntés, hogy Magyarországról kis létszámú katonai küldöttség utazzék Törökországba. Ez esetleg ellentmondásosnak tűnhet a magyar–török kapcsolatok addigi viszonyát illetően, hiszen a balkáni államok közül Törökország Magyarország legfontosabb partnere volt és a magyar török–kapcsolatok az 1920-as évek elejétől kezdődően szorosak és barátiak voltak. Úgy Bethlen István[8] miniszterelnök, mint később Gömbös Gyula[9]

---

fokozatban a Honvédelmi Minisztérium Elnökség vezetője. 1931. február 15-e és 1937. május 1-e között katonai attasé Ankarában, illetve Isztambulban. (Életútjára, katonai pályafutására vonatkozóan lásd: *Szakály* 2003. 253–254.) valamint vitéz Magyarosy Sándor ezredes.
Vitéz Magyarosy (Merkovits, majd 1927. június 26-áig Magyarosi) Sándor (Óbecse, 1892. október 13 – Cleveland /USA/, 1972. augusztus 17.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérezredes. Az adott időben, ezredesi rendfokozatban a magyar királyi 2. honvéd határvadász dandár parancsnoka. (Életútjára, katonai pályafutására vonatkozóan lásd: *Szakály* 2003. 210–211.)

[4] Márkusi és batizfalvi Máriássy Zoltán (Rimaszombat, 1891. március 15 – Bp. 1963. január 25.) diplomata. Rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri rangban. 1935. május 7 és 1941. július 18-a között vezette az ankarai magyar királyi követséget.

[5] Dr. vitéz ómoraviczai Imrédy Béla (Budapest, 1891. december 29 – Budapest, 1946. február 28.), jogász, pénzügyminisztériumi tisztviselő, politikus. 1938. május 14-e és 1939. február 16-a között a Magyar Királyság miniszterelnöke. Egyéb miniszteri tiszteire lásd: Bölöny József – Hubai László: Magyarország kormányai 1848 – 2004. Bp. 2004. Akadémiai Kiadó, 349–350. (A továbbiakban: Bölöny – Hubai) Tevékenységére, népbírósági elítélésére lásd: Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, az időrendi táblázatot és a szereplő személyek adattárát összeállította: *Sipos Péter*. Bp. 1999. Osiris Kiadó – Budapest Főváros Levéltára.

[6] 1938. november 15-e és november 28-a között jelentős személyi változások következtek be az Imrédy Béla vezette kormányban. Többek között változott a honvédelmi miniszter, az iparügyi, a földművelésügyi, az igazságügyi miniszter, a külügyminiszter személye is. A teljes változást lásd: *Bölöny – Hubai,* i. m. 99.

[7] Az un. „I. bécsi döntés" – 1938. november 2. – értelmében Magyarország jelentős területeket kapott vissza a Csehszlovák államtól. A döntés történetére vonatkozóan lásd: *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés. Bp. 2002. Osiris Kiadó.

[8] Bethleni gróf Bethlen István (Gernyeszeg, 1874. október 8 – Moszkva, 1946. október 5.) A két világháború közötti magyar politikai élet egyik legmeghatározóbb személyisége. A korszakban a leghosszabb ideig miniszterelnök (1921. április 14 – 1931. augusztus 24.) Egyéb miniszteri tiszteire lásd: *Bölöny – Hubai,* i. m. 293. Életének, politikai tevékenységének legalaposabb elemzése: *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. Magyarságkutató Intézet.

miniszterelnök hivatalos úton járt Törökországban[10] és három, fontos egyezmény is érvényben volt a két ország között[11]

Ugyanakkor el kell mondani, hogy a magyar katonai küldöttséget vezető személynek a kiválasztása a két ország kapcsolatai szempontjából igen jónak nevezhető. Ruszkay Jenő 1922-től – akkor még Ranzenberger Jenő néven – Törökországban tevékenykedett és feladata a magyar követség felállításának az előkészítése volt[12]. Annak létrejöttét, illetve a magyar–török diplomáciai kapcsolatok felvételét követően pedig az első magyar un. „rejtett katonai attasé" lett Ankarában. Később, mint a HM VI-2. osztály – katonai hírszerzés és kémelhárítás – vezetője[13] is napi szinten került törökországi információk birtokába.

A küldöttség hazatérte után, annak vezetője vitéz Ruszkay Jenő tábornok, a magyar királyi pécsi IV. honvéd hadtest parancsnoka készített jelentést a küldöttség útjáról, melyet a honvédelmi miniszternek[14] terjesztett fel.

A három példányban készült jelentés most közreadandó példánya a Ruszkay Jenő ellen lefolytatott népbírósági eljárás iratai között maradt fenn.[15] Sem a

---

[9] Vitéz jákfai Gömbös Gyula (Murga, 1886. december 26 – München, 1936. október 6.), hivatásos katonatiszt, majd politikus. 1932. október 1-e és 1936. október 6-a között miniszterelnök. Más miniszteri tisztségeire lásd: *Bölöny – Hubai*, i. m. 330. Életére politikai működésre vonatkozóan lásd: *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Bp. 2001. Vince Kiadó. Külpolitikai nézeteinek alakulására és kormánya külpolitikájára vonatkozóan lásd: *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp. 1982. Akadémia Kiadó.

[10] Bethlen István 1930. október 28-án tett hivatalos látogatást Ankarában, míg Gömbös Gyula 1933. október 18-án indult törökországi hivatalos látogatásra, kíséretében Kánya Kálmán külügyminiszterrel. A néhány napos törökországi látogatás után Bulgáriába is ellátogattak.

[11] A két ország között a következő egyezmények voltak érvényben: „Barátsági Szerződés Magyarország és Törökország között", amelyet 1923. december 18-án írtak alá Konstantinápolyban. Ezen szerződés szolgált alapul a diplomáciai kapcsolatok felvételéhez. A magyar törvényhozás, mint az 1924. évi XVI. törvénycikket helyezte hatályba. „Letelepedési Egyezmény Magyarország és Törökország között". Ezt a szerződést 1926. december 20-án írták alá Angorában (ma Ankara). A magyar törvényhozás, mint az 1927.évi XXVII. törvénycikket helyezte hatályba. „Semlegességi békéltető eljárási és választott bírósági szerződés Magyarország és Törökország között". A szerződést 1929. január 5-én írták alá Budapesten és a magyar törvényhozás, mint az 1930.évi I. törvénycikket emelte törvényerőre.

[12] A magyar követség felállítására, illetve a „katonai attaséi hivatal" létrehozására és Ruszkaynak ehhez kapcsolódó törökországi tevékenységére vonatkozóan lásd: *Árokay Lajos*: A rejtett katonai attasé szolgálat tevékenysége 1923–1928 között. Hadtörténelmi Közlemények 1983. 4. szám 580–583.

[13] Ruszkay Jenő 1928. november 15-e és 1933. május 1-je között állt a HM VI–2. osztály élén.

[14] A jelzett időben a honvédelmi miniszter vitéz dálnokfalvi Bartha Károly (Bp. 1884. június 18 – Linz /Ausztria/, 1964. november 22.) szolgálaton kívüli viszonybeli táborszernagy volt. Életútjára, katonai pályafutására vonatkozóan lásd: *Szakály* 2003. 44.

[15] Budapest Főváros Levéltára XXV.1. a. (Budapesti Népbíróság 464/1946.) 261–267. fólió.

Honvédelmi Minisztérium, sem a pécsi IV. honvéd hadtest parancsnokságának az iratai között nem sikerült ez idáig ráakadni a jelentés másik példányaira.[16]

A jelentés röviden összefoglalja a küldöttség útját, az út során szerzett benyomásokat és beszámol a temetés eseményeiről. Jelentésében Ruszkay Jenő röviden kitér a Kemal Atatürk halála után általa valószínűsíthetőnek vélt törökországi változásokra is.

Az öt oldalas, írógéppel készített – és néhány elütést tollal javított – jelentést szöveghű formában tesszük közzé és azt a legszükségesebbnek vélt jegyzetekkel láttuk el.

Nem jelöltük külön azokat a gépelési hibákat, melyeket a jelentés írója javított, illetve azokat sem, amelyek elkerülték a jelentés készítőjének a figyelmét. A nevek esetében meghagytuk az eredeti formát, a jegyzetekben azonban a ma használatos formában közöltük a neveket.

M. kir. pécsi IV. honvéd hadtest parancsnokság vitéz Ruszkay Jenő tábornok

Jelentés Kemal Atatürk temetéséről

A m. kir. Honvédelmi Miniszter Úrnak
/: Elnökség B.:/ [17]

Pécs, 1938. évi december 4-én. Budapest

A H. M. Úr számnélküli Hughes[18] rendeletére f. évi november 16-án a m. kir. Honvédség képviseletében katonai küldöttség élén, Kemal Atatürk török köztársasági elnök temetésére Budapestről Ankarába indultam útnak.

A küldöttség tagjai vitéz Magyarossy Sándor és vitéz Németh Imre vk. ezredesek voltak.

November 18-án érkeztünk Isztambulba, ahol a pályaudvaron a magyar konzulátus[19] személyzetén kívül, a török kormány kiküldöttei vártak Hamdi Turgay vezérkari alezredes[20] és dr. Djonker Mahmut külügyi titkár[21] személyében.

---

[16] A Hadtörténelmi Levéltárban (Budapest) sem a Honvédelmi Minisztérium Elnökség B., sem a Magyar királyi pécsi IV. honvéd hadtest parancsnokság iratai között nem találtuk meg a most közreadott anyagot.

[17] A Honvédelmi Minisztérium Elnökség B. (csoport) feladat- és ügyköre „A békeszerződésből folyó valamint a külfölddel kapcsolatban felmerülő katonai ügyek. Idegen katonai attachékkal való érintkezés" volt. Az Elnökség B. (csoport) 1940. május 1-jével beolvadt a Honvéd Vezérkar főnöke 2. osztályába.

[18] A volt magyar királyi Honvédségben is használatban volt géptávíró, melyet annak angol születésű, amerikai feltalálójáról és szabadalmaztatójáról, Davis Edvin Hughesről (London, 1831. május 16 – London, 1900. január 22.) neveztek el.

[19] A Ruszkay Jenő vezette magyar katonai küldöttség törökországi útjának idején az isztambuli (Sztambul) magyar királyi főkonzulátuson (İstanbul, Beyoğlu, Taksim) három magyar kiküldött dolgozott: nagy- és kis-barkóczi Barkóczi György, I. osztályú konzul, II. osztályú főkonzuli

A török urak teljesen rendelkezésükre bocsájtották magukat és kijelentették, hogy a török kormány vendégei vagyunk Isztambulból leendő elutazásunkig.

Isztambulban az elsőrendű Tokatlian szállóban kaptunk, magunknak és az általunk képviselt m. kir. Honvédségnek teljesen méltó elhelyezést.

November 18-án este a török kísérettel együtt megtekintettük és tisztelegtünk Kemal Atatürk – a Dolma Bagase palotában[22] felállított – ravatala előtt.

November 19-én történt a koporsó átszállítása hivatalos gyászmenetben Isztambulból Ankarába, mely alkalommal több más jelenlevő idegen küldöttség tagjaival együtt, egy az útvonalon részünkre fenntartott házból néztük végig a gyászmenetet.

Ezen – idegenek közül – csak az Isztambulban székelő konzuli kar vett hivatalosan részt. Ugyanaznap este különvonaton Ankarába utaztunk.

Megjegyzendő, hogy az idegen küldöttségek részére összesen 4 /: átlag 8 hálókocsiból és 2 étkezőkocsiból álló:/ különvonat állott rendelkezésre, amelyek rövid egymásutánban az elhunyt elnök koporsóját vivő vonatot követték.

A koporsó szállítása Isztambultól Ismid-ig[23] a „Yavuz" csatacirkáló[24] fedélzetén történt, melynek díszkíséretét a török flotta egységein kívül a „Malaga" angol páncélos, a német „Emden" és a francia „Mile Berlin" cirkálók, két görög, egy román és egy szovjetorosz torpedóromboló szolgáltattak.

Németh ezds. által ismert olasz és német kat. attachék[25] útján az ankarai utazás alatt bemutattattam magam az ugyanazon vonaton utazó olasz és német kül-

---

címmel és jelleggel, Sabljár Károly miniszteri segédtitkár, miniszteri titkári címmel és jelleggel (ideiglenesen II. osztályú konzuli címmel felruházva) és Burghardt Istvánné követségi irodasegédtiszt.

[20] Hamdi Turgay vezérkari alezredes. Később dandártábornok és a katonai középiskolák felügyelője. Személyére vonatkozó több adatot nem sikerült fellelni.

[21] Dr. Djonker Mahmut. Helyesen Dr. Mahmut Conker (Szaloniki, 1912 – ?). Szoros kapcsolatban állt Kemal Atatürkkel. Személyére vonatkozó egyéb adatot nem sikerült fellelni.

[22] Dolmabahçe Saray, Dolma Bahcse szeráj vagy más néven palota. Az oszmán–török uralkodók palotája a Boszporusz partján. Itt hunyt el Kemal Atatürk.

[23] İzmit, a valamikori Nicea, a Márvány tenger túlpartján.

[24] A csatahajó neve utalás I. Szelim (Amasya, 1470. október 10 –?, 1520. szeptember 22.) oszmán szultánra – uralkodott 1512–1520 –, aki a Yavuz (Rettenetes vagy Vitéz) „előnevet" kapta. A hajó neve korábban Breslau volt.

[25] Az olasz katonai attasé személyét nem sikerült azonosítani. A német katonai attaséi beosztást 1936. április 1-je és 1944. augusztus 2-a között Törökországban Hans Rohde (Roggen, 1888. október 27 – Insel Pellworm, 1954. április 30.) töltötte be, aki az I. világháborúban a török haderőhöz beosztott német katonai tanácsadóként szolgált, majd 1936. április 1-jétől ankarai és egyben athéni és teheráni katonai attasévá nevezték ki. A II. világháború éveiben csak Törökországban volt akkreditálva. Atatürk temetésekor ezredes, 1941. január 1-étől vezérőrnagy, majd 1943. január 1-étől altábornagy volt.

döttségek fejeinek /: Neurath báró miniszter[26] és Aloisi báró nagykövet[27]:/ és velük hosszabb beszélgetésem is volt.

A társalgás a német urakkal általános témákról folyt, Aloisi báró azonban csakhamar a magyar revíziós törekvésekre terelte a szót és megemlítette, hogy Romániával szembeni esetleges határrevízió pl. egy népességcsere útján volna realizálható, amennyiben a kitolt magyar határokon belül maradt románokat, az elszakadt székelyekkel lehetne kicserélni.[28] Válaszaim elővigyázatosak voltak.

Az ankarai pályaudvaron az idegen küldöttségeket díszszázad és a török külügyminiszter fogadta.[29]

Elszállásolva a m. kir. követ úrnak – a törökök által nagy hálával fogadott ajánlatára – a magyar követségen voltunk, mert így lényegesen enyhültek az amúgy is nehéz elhelyezési gondjaik.

November 21-én reggel kezdődött a tulajdonképpeni temetés.

Atatürk koporsója egy hatalmas ravatalon a nagy nemzetgyűlés épülete előtt állott, amelyet azután 40 katona által vontatott ágyútalpra helyeztek el és a nemzeti zászlóval borították be.

A koporsó előtt először díszmenetben vonultak el a kivonult csapatok. Még pedig:

a./ török részről: 1 lovas ezred, 1 gyalog ezred, a gárda gyalogezred, 1. táb. tüzér ezred és egy tengerész különítmény.

b./ Idegen csapatok: /: alfabetikus sorrendben:/

1 német tengerész szd. zenével,
1 angol tengerész és 1 tengerész gyalog szd. zenével,
2 francia tengerész szd.

---

[26] Neurath, Konstatin Alexander báró (Klein–Glattbach, 1873. február 2 – Enzweihingen, 1956. augusztus14.), diplomata, politikus. 1932.június 2 és 1938. február 4 között német birodalmi külügyminiszter, majd a „titkos államtanács elnöke" és 1939. március 18 és 1941. szeptember 7 között a Cseh–Morva Protektorátus birodalmi helytartója. 1941.09.07 és 1943 augusztusa között szabadságolva. 1946-ban a háborús főbűnösök nürnbergi perében 15 évi szabadságvesztésre ítélték. Egészségi okok miatt 1954. november 6-án szabadlábra helyezték. Kemal Atatürk temetése idején már nem külügyminiszter, de Ruszkay nyilván volt tiszte miatt nevezi miniszternek.

[27] Aloisi, Pompeo báró (Róma, 1875. november 6 – Róma, 1949. január 15.), olasz diplomata, nemzetközi jogász, nagykövet. Az 1930-as években az olasz külügyminisztérium kabinetfőnöke, a Nemzetek Szövetségében számos esetben Olaszország képviselője. A békés határrevízió támogatója.

[28] Az olasz diplomata, Aloisi Pompeo a Nemzetek Szövetségében is számos esetben kifejtette azon véleményét, amely szerint lakosságcserével – és némi területi revízióval – lehetne és kellene orvosolni a versailles-i békerendszer hibáit. A magyar politikai élet szereplői és a magyar diplomaták, mint a magyar revíziós igények támogatóját tartották nyilván a nemzetközi tekintélyű jogászt, diplomatát.

[29] Sükrü Saracoğlu (Ödemiş, 1887. január 1 – Isztambul, 1953. december 27.), török politikus, több alkalommal miniszter. 1938. november 11 és 1942. augusztus 13 között török külügyminiszter. 1942. július 9 és 1946. augusztus 7 miniszterelnök majd 1948. november 1 és 1950. május 22 között a török Nagy Nemzetgyűlés elnöke.

1 jugoszláv hegyi gyal. szd.
1 bolgár gyal. szd. zenével,
1 görög tengerész szd. és 1 gyal. szd.,
1 román tengerész szd.,
1 iraki gyal. szd.,
½ szovjetorosz tengerész szd.

Csapatokkal tehát a nagyhatalmak és a balkán szövetség hatalmai képviseltették magukat az olaszok kivételével, ami eléggé feltűnt.

A csapatok után következett a koporsó, amelyet két oldalról a legmagasabb tábornokok /: hadtestparancsnokok :/ kivont karddal kísértek.

A gyászmenet parancsnoka Fahreddin pasa hadsereg tábornok[30] volt.

A koporsót először a családtagok /: Atatürk nővére és sógora :/,[31] majd a köztársasági elnök[32], továbbá a miniszterelnök[33] követték, kinek jobbján a nemzetgyűlés elnöke[34], balján Fedzi Tsakmak tábornagy[35], a vezérkar főnöke és a hadsereg főparancsnok haladtak. Ezután következtek az idegen küldöttségek, majd a kormány és a nagy nemzetgyűlés tagjai, továbbá testületek, cserkészek stb. A kb. 3 és ½ km. hosszú útvonalon csapatok álltak sorfalat. A néprajzi múzeum előtt, ahol a koporsót ideiglenesen elhelyezték, állott Birdwood angol tábornagy[36], aki

---

[30] Ömer Fahreddin pasa (Russze, 1868 – Isztambul, 1948. november 22.), hivatásos katonatiszt, 1916 és 1919 között a török hadsereg parancsnoka és Medina kormányzója. 1921-ig hadifogoly Máltán, utána Törökországban Kemal Atatürk mellett aktív tevékenységet folytat számos országban követ. 1936-ban nyugalomba vonult.

[31] Atatürk nővérére – Makbule Atadan (Szaloniki, 1885. /másutt 1887/ – Ankara, 1956. január 18.) – egyetlen felnőttkort megért testvére. Sógora – Mecdi Boysan –, a török parlament tagja. Személyére vonatkozó közelebbi adatokat nem sikerült fellelni.

[32] İsmet İnönü (İzmir, 1884. szeptember 24 – Ankara, 1973. december 25.), hivatásos katonatiszt, politikus. 1923. november 1 és 1924. november 22 között majd 1925. március 4 és 1937. október 25 között miniszterelnök, 1938. november 11-től 1950. május 22-ig a Török Köztársaság elnöke.

[33] Celal Bayar (Bursa, 1883. május 16 – Isztambul, 1986. augusztus 22.), gazdasági szakember, politikus. A Török Köztársaság létrejötte után előbb gazdaság miniszter, majd közmunka és lakásügyi miniszter. 1932 és 1937 között a Török Köztársaság első bankjának a vezetője. 1937. október 25 és 1939. április 3 között miniszterelnök. Későbbi politikai pályafutása során 1950. május 22-e és 1960. május 27-e között a Török Köztársaság elnöke.

[34] Mustafa Abdülhalik Renda (Ioannia, 1881.11.29 – Erenköy/Isztambul, 1957. október 1.), köztisztviselő, politikus. Számos kormányban pénzügy-, illetve hadügyminiszter. 1935. március 1 és 1946. augusztus 5. között a török Nagy Nemzetgyűlés elnöke.

[35] Fedzi Tsakmak tábornagy. Helyesen: Mustafa Fevzi Çakmak (Beyköz/Isztambul, 1876. január 12 – Eyüp/Isztambul, 1950. április 12.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata tábornagy. 1918-ban hadügyminiszter és az ottomán haderő parancsnoka. 1920. május 3-a és 1921. augusztus 5-e között nemzetvédelmi miniszter, 1921. január 24-e és 1922. július 9-e között miniszterelnök. 1922. július 12-e és 1944. január 12-e között, a török haderő vezérkarának főnöke.

[36] Birdwood, William Riddell (Khadki /India/, 1865. szeptember 13 – London, 1951. május 17.) brit tábornagy. Az első világháborúban a Dardanellákért zajló hadműveletekben hadtest parancsnok, az ausztrál és új-zélandi erők parancsnoka, majd 1915. november 19-étől a Dardanellák hadsereg parancsnoka. 1915. október 28-al altábornagy. 1916-tól Egyiptomban, majd a nyu-

Kemal Atatürk ellenfele volt a Dardanelláknál. Az idős urat hordszéken vitték helyére, mert betegsége folytán nem tudott a menetben részt venni, így is igen nagy erőfeszítésébe kerülhetett a hosszú menetet végigállni. Valóban megható tiszteletadás volt a halott volt ellenfélnek. A koporsót a kísérő tábornokok vitték vállukon a múzeumba.

Ezzel a temetési szertartás véget is ért.

Feltűnt, hogy semmiféle egyházi kíséret nem volt.

A m. kir. Honvédség koszorúját a törökök már a temetés előtt saját maguk helyezték el a számtalan többi koszorúval együtt. A Budapestről hozott szalagot elkérték, magát a koszorút már nem is láttuk.

A temetésen úgyszólván minden európai és több ázsiai állam elég népes katonai küldöttséggel képviseltette magát, úgyhogy nemcsak célszerű, de egyenesen szükséges is volt a magyar honvédség képviselete is.

Az államfőket részben külön kiküldöttek /: angol, francia, olasz, német, görög, román, jugoszláv és bolgár:/ részben az ankarai követek képviselték.

Ott volt a francia belügyminiszter[37], a görög miniszterelnök[38], a román, bolgár és jugoszláv hadügyminiszterek is.[39]

---

gati fronton töltött be magas beosztásokat. 1918. május 31-el a brit 5. hadsereg parancsnoka. 1920-ban Ausztráliában, majd 1920 és 1930 között Indiában szolgált. 1925 és 1930 között az indiai brit erők főparancsnoka volt, 1925-től tábornagyi rangban. 1930-ban nyugállományba került. 1931 és 1938 között a Cambridge-i Egyetem egyik kollégiumának a vezetője volt.

[37] Sarraut, Albert (Bordeaux, 1872. július 28 – Párizs, 1962. november 26.), radikális francia politikus. Számos alkalommal miniszter – oktatásügyi, tengerészeti, gyarmatügyi, belügyminiszteri tisztségben – és két alkalommal miniszterelnök (1933. október 26 – 1933. november 26 és 1936. január 24 – 1936. június 4.). 1938. április 20-a és 1940. március 21-e között francia belügyminiszter. A Francia Köztársaság küldöttségét ő vezette Kemal Atatürk temetésén.

[38] Metaxas, Ioannis (Ithaca, 1871. április 12 – Athén, 1941. január 19.), görög katonatiszt, politikus. Az I. világháborúban a görög haderő vezérkari főnöke, altábornagy. Az 1920-as évek végétől aktív politikai tevékenységet fejtett ki. 1936. április 13-a és 1941. január 29-e között miniszterelnök. 1936. augusztus 4-étől „diktátor".

[39] A román hadügyminiszter ekkor Ciuperca, Nicolae (Râmnicu Sărat, 1882. április 20 – Văcăreşti börtön /Bukarest/, 1950. május 25.) hivatásos katonatiszt, hadosztály tábornok, legmagasabb rendfokozata hadseregtábornok. 1938. október 13-a és 1939. február 1-e között hadügyminiszter. A második világháború éveiben rövid ideig szolgált. 1941-ben a román 4. hadsereg parancsnoka, majd nyugállományba került. 1948-ban letartóztatták és elítélték. Börtönben hunyt el. Ruszkay azonban személyével kapcsolatban tévedett. A Román Királyság képviseletében a temetésen megjelent küldöttséget Paul Teodorescu (Bacău, 1888. június 28 – Mănăstirea Dintr–un Lemn, 1981. január 17) hadosztálytábornok vezette, aki 1938. március 30-a és 1940. május 11-e között légi- és haditengerészeti miniszter volt. A bolgár hadügyminiszter az adott időben Teodor Petrov Daszkalov (?, 1888 – ?, 1945). A Jugoszláv Királyság hadügyminisztere Milutin Dj. Nedic (Sopot, 1882 október 26 – Belgrád, 1944. október ?), vezérezredes. 1936 és 1938. augusztus 26-a között a jugoszláv haderő vezérkari főnöke, majd 1939-ig hadügy- és haditengerészeti miniszter. 1941-ben, a német támadás idején a 2. hadseregcsoport parancsnoka. Német hadifogságba került, de rövidesen bátyja – Milan Dj. Nedic vezérezredes (Grocka, 1877. szeptember 2 – Belgrád, 1946. február 4.) – a németek megszállta szerb állam vezetője (1941. augusztus

A magyar résztvevők számban és rangban körülbelül a lengyelekkel korrespondáltak.

November 22-én az idegen küldöttségeket Ismet Inönü köztársasági elnök fogadta Kemal Atatürk palotájában. A küldöttségek külön-külön járultak az elnök elé, aki mindenkivel kezet szorított és a vezetők szavaira válaszolt. A magyar küldöttség részéről Máriássy követ úr tolmácsolta a Kormányzó Úr Ő Főméltósága részvétét.

Erről és Ismet Inönü elnök válaszáról bizonyára a követ úr maga jelent.[40]

Úgy vitéz Németh ezds-t, mint engem az Elnök azonnal felismert és igen barátságosan üdvözölt. Szemmel láthatólag elismerte azon magyar részről megnyilvánult tapintatot, hogy a katonai küldöttség tagjaiul főrészt olyan tiszteket választottak, akik az elhunyt elnököt személyesen ismerték.

Ezen fogadás alkalmával mutatkozott be nekem Pritza jugoszláv tengernagy[41] aki felkért, hogy a Kormányzó Úr Ő Főméltóságának mély hódolatának kifejezését tolmácsoljam. Erről a Kat. Iroda főnöke útján már közvetlen jelentésemet megtettem.[42]

A visszautazásnál némi torlódás állott be, úgyhogy különvonatunk csak 23-án indult Ankarából.

Isztambulba 24-én érkeztünk és még aznap este indultunk vissza Budapestre.

Kénytelenek voltunk az Orient-Expresst igénybe venni, mert a nagyszámú diplomata és kat. kiküldött már napokra előre lefoglalta a rendes gyorsvonatok

---

29 – 1944. október 10.) közbenjárására kiszabadult. Távol tartotta magát a politikától. 1944 októberében Belgrád közelében öngyilkos lett.

[40] A Ruszkay Jenő által feltételezett jelentést nem sikerült megtalálni. Fennmaradt viszont az ankarai magyar királyi követség jelentése Kemal Atatürk temetéséről. Az 1938. november 24-ei jelentés „A m. kir. külügyminisztériumnak" készült, melynek tárgya „Kemal Atatürk ankarai temetése". Az iraton kézzel írva a „Fogalmazvány!" szó is szerepel. A jelentéshez csatolt melléklet felsorolja az 1938. november 21-én Ankarában, Kemal Atatürk temetésén részt vett külföldi delegációkat, illetve azok tagjait. Magyar Országos Levéltár K 79 (Ankarai Követség) 1938–ált.–2599. A temetésről – pontosabban annak (i)sztambuli eseményeiről – a(z i)sztambuli magyar királyi főkonzulátus is jelentést küldött. Ezen jelentést lásd: Magyar Országos Levéltár K 653 (Isztambuli Konzulátus) 1938–1–22 biz. sz.

[41] Helyesen Prica, Dragutin (St. Georgen Zengg, 1867. november 5 – Opatija, 1960. június 14.) hivatásos osztrák–magyar haditengerésztiszt. 1910. május 1-étől az uralkodó Katonai Irodájában teljesített szolgálatot. Ugyanezen időben Horthy Miklós, mint az uralkodó szárnysegéde szolgált Ferenc József császár és király mellett. Közeli ismeretségük ebből az időből származott. Prica 1918. május 1-ével ellentengernagyi kinevezést nyert. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, 1918. október 31-ével a „délszláv haditengerészet" parancsnokává nevezték ki, majd a létrejövő délszláv állam – Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – Hadügyi és Haditengerészeti Minisztériumában a haditengerészeti osztályt vezette 1918. december 1-e és 1922. július 25-e között. 1922. július 25-e és 1923. július 29-e között Kotorban ? parancsnok, utána 1923. október 21-éig beosztás nélkül. 1923. október 21-ével altengernagy és a délszláv haditengerészet parancsnoka 1929. október 18-ig, amikor is nyugállományba helyezték. 1925-ben tengernaggyá nevezték ki.

[42] Ruszkay Jenő jelzett jelentése nem lelhető fel a Hadtörténelmi Levéltárban.

jegyeit; viszont a vendéglátó török kormánynak nem lehettünk sokkal tovább terhére, eltekintve a lenttartózkodásból származó többkiadásoktól.

A vendéglátás következtében kötelezőek voltak a megfelelő magas borravalók, szállodákban, chauffeuröknek, detektíveknek stb. stb., amelyek kb. a rendes napi kiadások összegét tették ki.

A minket a legnagyobb előzékenységgel és figyelemmel kísérő török uraknak, más revanche-lehetőség híjján, megfelelő kerettel ellátott fényképeinket küldjük meg.

Az út alkalmával tett jelentősebb észleleteim a következők:

1./ Általános volt a benyomás, hogy Kemal Atatürk halála az új török államot, korszerű berendezéseit és reformjait, nem m fogja veszélyeztetni, vagy lényegesebben érinteni. A vezetés erős kezekben van és egyelőre legalább, teljes egyetértés látszik uralkodni a vezető személyek közt.

Lehet, hogy a reformok tempója csökkenni fog, sőt valószínű az is, hogy bizonyos túlradikális vallási és szociális újítások egy mérséklet, a tradíciónak megfelelőbb visszafejlesztésen fognak átmenni. Ez azonban – nézetem szerint – nem fogja hátrányosan befolyásolni a további fejlődést.

2./ Feltűnő az óriási haladás főleg Anatóliában úgy katonai, gazdasági és szociális téren. Az orientális rendetlenség helyett pontosság és munka látható mindenütt.

A fiatalság – amely a kemalista mozgalmat annak idején vitte – már megérett és rendületlenül kitart a megkezdett haladásban.

3./ Kemal Atatürk a török nép szemében valóban a nemzet atyja volt, kinek minden emberi gyengeségét is örömest megbocsájtják. Bizonyíték volt erre a temetése, amelyet minden korú, rendű és rangú honfitársának oly őszinte bánatkitörése kísért, hogy lehetetlen volt az elhalt elnök történelmi nagyságát félreismerni,

Felterjesztem: 3 példányban

A szövegben található rövidítések feloldása

ezds. – ezredes
f. – folyó
gyal. – gyalog
kat. – katonai
kb. – körülbelül
kir. – királyi
km. – kilométer
m. – magyar
szd. – század

Valuch Tibor

Társadalmi átalakulás és a mindennapi élet változásai Magyarországon a rendszerváltozás időszakában

I. Bevezetés

Magyarországon a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok a XX. század második felében 1945-ben, 1948/49-ben és 1989–90-ben változtak meg alapvetően. A második világháború befejeződése után egy pillanatra úgy tűnt, hogy lehetséges a demokratikus politikai rendszer kialakítása, a piaci viszonyok fenntartása és a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése. 1948/49-ben a kommunista hatalomátvétel következtében a felemás polgárosodás kiteljesítésének és a demokratikus átalakulás megerősítésének a folyamata félbeszakadt, a magántulajdont felváltotta az állami tulajdon, a piac helyében az erősen központosított tervgazdaság lépett. Az 1956-os forradalom heroikus, ám elbukott kísérletétől eltekintve az 1989–90-es rendszerváltozás hozta meg a diktatúra teljes felszámolását, a demokratikus politikai rendet és ekkor kezdődött meg a piacgazdaság újjászerveződése, ami a magyar társadalom szerkezetében és mindennapi életében egyaránt meghatározó következményekkel járt. A folyamatok rendkívül összetettek, ezért a tanulmányban lényegében csak két alapkérdésre próbálok meg többé-kevésbé teljes választ keresni. Milyen társadalmi következményekkel járt a rendszerváltozás? Milyen hatása volt ezeknek a változásoknak a mindennapi életre?

II. A magyar társadalom szerkezetének néhány jellemzője a rendszerváltozás előtt és után

II. 1. Magyarországot a hetvenes–nyolcvanas években a kelet-európai országok között – kicsit ironikusan – a legvidámabb barakként emlegették s ennek a megállapításnak volt is némi igazságtartalma, hiszen a gazdaságban és a mindennapi életben talán valóban Magyarországon volt a legenyhébb a kommunista párt ideológiai és politikai felügyelete. Mindez természetesen nem valamiféle nagylelkű politikai belátásból fakadt, hanem 1956 emlékéből és a rendszer működőképességének fenntartásához fűződő elemi hatalmi érdekekből. Mindennek ismeretében válik érthetővé, hogy a (terv)gazdaság válságának elmélyülésével

párhuzamosan miért engedélyezték már a nyolcvanas évek elején a kisméretű társas magánvállalkozások létrehozását.

A nyolcvanas évek elejére alakult ki a klasszikus Kádár-korszak társadalmi szerkezete. A társadalom újrarétegződésében egyre jelentősebb mértékben érvényesült a duális – az államilag ellenőrzött, valamint a részben legális, részben illegális magán – gazdaság szerepe, a jövedelmi különbségek folyamatosan és gyorsuló mértékben növekedtek, megkezdődött a (elő)vállalkozói réteg szerveződése, meghatározó mértékűvé vált a rejtett gazdaság szerepe a társadalmi csoportok átrendeződésében. Ekkorra már markánsan érzékelhetővé váltak a hatvanas évek végétől kezdődően végbement változások hatásai. Ezeknek lényeges eleme volt, hogy a kialakult keretekhez, feltételekhez alkalmazkodva előbb a mezőgazdasághoz kötődve, majd az ipari és szolgáltató tevékenységhez kapcsolódva (is) széles körűvé vált a második gazdaság. A nyolcvanas évektől, pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan egyre fontosabb struktúraképző tényezővé. Ezt támasztják alá a nyolcvanas évek első felében készült, különböző közvélemény-kutatások és szociológiai felmérések, melyek szerint a magyar társadalom négyötöde hasznosnak tartotta a kisvállalkozásokat, és a háztartások háromnegyede részesedett valamilyen formában a második gazdaságban megtermelt jövedelmekből. Ez egyben arra is utal, hogy a politikai tőke birtoklásának jelentősége a társadalmi rétegződés szempontjából a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától egyre jelentéktelenebbé vált, lényegében csak a kiemelt vezetői posztokon és nómenklatúra-pozíciókban maradt az alkalmazás – egyre inkább formális – feltétele a párttagság.

A hetvenes–nyolcvanas években a társadalmi szerkezet változásai közül meg kell említeni a kvázi „középrétegesedést” – más kifejezéssel élve a „polgárjogok nélküli polgárosodást” –, a vagyon és jövedelem szerinti differenciálódást s a magyar társadalom mobilitási szempontból történő lassú bezáródását. A mobilitási viszonyok záródása egyrészt a tömeges társadalmi helyzetváltoztatások megszűnését másrészt pedig azt jelentette, hogy erősödött a különböző társadalmi csoportok önreprodukciós készsége, aminek éppúgy részét képezte az ötvenes években vezetővé, szellemi foglalkozásúvá váltak leszármazottainak értelmiségivé válása, mint a fizikai/városi munkásság erősödő pozíció átörökítése saját gyermekeikre. A nyolcvanas években a 30 éves és fiatalabb szakmunkás generációkon belül erőteljes differenciálódás kezdődött. Ennek lényege, hogy a kisebbik hányadnak javultak az esélyei a korábbinál kedvezőbb társadalmi pozíció elérésére, míg a többség a „még a szülők társadalmi pozíciójának megtartására is képtelen és a hátrányosabb helyzetű rétegekbe csúsznak le”, vagyis betanított, segéd- vagy alkalmi munkásokká váltak.[1]

[1] *Bukodi Erzsébet*: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb társadalmi jellemzői. Statisztikai Szemle, 1995/4. sz. 324–339.

A korszak jellegzetessége a gondolkodásmódok és magatartásformák megkettőződése, aminek minden bizonnyal szintén jelentős hatása volt a társadalom szerkezetében végbement változásokra is. A hatvanas évek végétől a magyar munkavállalók – ipari munkások, földművesek – jelentős része kettős elv jegyében szervezte az életét. Reggel hattól délután kettőig irányított munkás volt egy gyárban, vagy termelőszövetkezeti alkalmazott volt, délután kettőtől este hatig, pedig vállalkozóként próbált boldogulni és többletjövedelemre szert tenni. Ettől az időszaktól kezdődően komolyan befolyásolta a magyar társadalom szerkezetét a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az autonómia igénye, az életmód átalakulása, a „polgári" formák terjedése. A vállalkozó hajlam, a kockázatvállalási készség növekedését és egyben a nyolcvanas évek társadalmi változásainak irányát is mutatta a piaci szereplők gyorsuló térnyerése a magyar gazdaságban és társadalomban. 1982 és 1988 között a kisiparosok száma egyharmadával nőtt, a kiskereskedőké duplájára emelkedett, a különböző vállalkozási formákban résztvevőkkel együtt a magánszférában dolgozók száma – ugyanebben az időszakban hasonló dinamikával gyarapodott – 1988 végére meghaladta a félmillió főt, vagyis már a politikai rendszerváltozás előtt az aktív keresők egynyolcada a magánszektorban dolgozott.

Új jelenség volt a kisvállalkozói réteg kialakulása és a kisiparos, kiskereskedői csoportok létszámának dinamikus bővülése. A mobilitás-vizsgálatok szerint a kisvállalkozói réteg legfontosabb rekrutációs bázisa a szakmunkásság volt, ami egyben azt is jelenti, hogy nem a történeti kispolgárság született újjá, hanem egy részben új kisvállalkozói réteg alakult ki. A kisiparosok esetében már valamivel jelentősebb volt az ipar átörökítése.[2] A falvakban élők esetében a kilencvenes évek történései azonban csak részben igazolták azt a nyolcvanas években elfogadott megközelítést, hogy a háztáji gazdálkodás megerősödése megteremtette egy „vállalkozó, törpebirtokos réteg" kialakulásának lehetőségét a falusi társadalomban, a mezőgazdasági önállók létszámának növekedése jelentősen elmaradt a várakozásoktól, a földek és a műveléshez szükséges eszközök társas vállalkozások tulajdonába kerültek a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján.

A társadalomban és a közgondolkozásban bekövetkezett átrendeződéseket jól nyomon lehet a presztízs–vizsgálatok segítségével. Az egyes társadalmi pozíciók, foglalkozások megítélésében már 1983-ban is a foglalkozással járó kereseti lehetőség, a feladat ellátásához szükséges tudás, a hatalom és a társadalmi hasznosság voltak a mérvadóak. Ezek sorrendje 1988-ig csak kismértékben változott. A nyolcvanas években folyamatosan erősödött a tudás, az önállóság és a pénz társadalmi értéke. A vizsgálat tanúsága szerint azoknak a tevékenységeknek a társadalmi elismertsége növekedett, amelyek ellátása során az előbb említett tényezőknek fontos szerep jut. Többek között ide sorolható volt a körzeti orvos,

[2] *Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. Statisztikai Szemle, 1995/2. sz., 101–120.

az ügyvéd, a kisiparos, a kiskereskedő, az újságíró. A csökkenő értékű pozíciók közé került a megyei párttitkár, a bányász, a rendőr, a katonatiszt, a gyári segédmunkás.

Ez – lényegét tekintve – a gazdaságra korlátozódó polgárosodás kezdetének és kibontakozásának időszaka. A magyar társadalomban és gazdaságban tehát már a nyolcvanas évek elejétől olyan fontos átrendeződések, változások kezdődtek el, amelyek csak a kilencvenes évek első felében, a politikai átmenetet követően válhattak teljes körűvé.

II. 2. A kilencvenes évek közepén már tetten érhetők a rendszerváltás strukturális hatásai. Lényegében egy lassan posztindusztriálissá váló – és számos vonatkozásban – továbbra is korlátozott módon polgárosodó társadalomszerkezet kialakulásának a periódusa a kilencvenes évtized, amelynek első felében végbementek a meghatározó átrendeződési folyamatok, többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, magánosítása, a szocialista rendszer lebontása.[3] A kilencvenes évek második felében már az átmenettel együtt járó változások konszolidálódásának lehettünk a tanúi.

A politikai átmenet időszakában a kilencvenes évek elejétől alapvetően megváltozott a társadalom szerveződésének és irányításának rendje. A centralisztikus, autoriter berendezkedést a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés váltotta fel. Alapvetően átalakult Magyarország gazdasági szervezete. A kvázi-piaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. A gazdasági szerkezetváltást annak minden – társadalmi – következményével együtt az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és az évtizedforduló „spontán" privatizációja gyorsította fel. Az állami tulajdon az átmenet évei során jelentéktelenné zsugorodott – 1988 és 1994 között az állami kézben levő vállalatok száma 2378-ról 828-ra csökkent, a termeléshez szükséges javak magántulajdona vált meghatározóvá, kiépült a tőke- és értékpapírpiac.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi helyzetét, pozícióváltását? A rendszerváltozás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy az 1989-et követő bő fél évtizedben a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a konvertálható tudás – szerepe a strukturálódási folyamatokban. Tovább növekedett a szimbolikus tőkék – kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodó képesség – szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy

[3] Részletesen lásd *Kornai János*: Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I–II. Közgazdasági Szemle, 1995. 12. sz.1097–1117., és 1996/1. sz. 1–29.

éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a – jövedelemtermelésre alkalmas – tulajdon. A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek növekedése a kilencvenes évek során folyamatos és gyorsuló ütemű volt. Lényeges változás, hogy az első és a második gazdaságbeli pozíció igen gyakran egységesült. Vagy úgy, hogy az első gazdaságbeli munkahely megszűnt, vagy az egyes ember a második gazdaságbeli tevékenységét egyéni/társas vállalkozássá fejlesztette. Kialakult egy igen nagy létszámú vállalkozói-kisvállalkozói réteg. „1997-ben minden tizedik magyar háztartásban volt vállalkozó. A rendszerváltást követően az aktív háztartások egynegyede próbálkozott meg a vállalkozással és 15 százalékuknál a kísérlet eredményesnek bizonyult."[4] Az egyéni és társas vállalkozók száma meghaladta az 1 millió főt, közülük minden harmadik olyan vállalkozásnak volt tagja, amely érdemi gazdasági tevékenységet nem folytatott s elsősorban adóoptimalizálási okok miatt jött létre. Magas volt tehát a kényszervállalkozók száma, a jelenség okai részben a magyar társadalomban meglehetősen széles körben elfogadott adókerülő magatartásra, részben pedig az önfoglalkoztatást megvalósító vállalkozások gyors elterjedésére vezethetők vissza.

Már az 1992-ben végzett mobilitás-vizsgálat adatai szerint jelentős különbségek alakultak ki a magánszektorban és az állami tulajdonú gazdasági szervezetekben foglalkoztatottak iskolai végzettsége, szakképzettsége között. 1992 végén a magánszféra foglalkoztatta a magyarországi aktív keresők egyötödét. Közülük csak minden ötödiknek volt a nyolc általános iskola a legmagasabb iskolai végzettsége, míg az állami foglalkoztatottak közül minden harmadiknak. A magánszektor alkalmazottainak a 70%-a rendelkezett szakmunkás bizonyítvánnyal, illetve érettségivel, az állami szektorban ugyanez az arány 56% volt. A magánszektor keresői között jóval kevesebben voltak az alacsony képzettségű családból származók, mint az állami szférában, az érettségizett és diplomás apák gyermekeinek aránya ugyanakkor a magánszektor keresői között rendre magasabb volt. „A magán- és a nem magánszektorbeli keresők megoszlása arra enged következtetni, hogy a magánszektor keresői között – szülői hátterüket tekintve – a kedvezőbb helyzetű rétegek valóban nagyobb arányt alkotnak. Következésképpen a privatizációs folyamatoknak azok a kedvezményezettjei, akiknél az előnyösebb társadalmi helyzet már az előző generációnál is tetten érhető."[5] A munkaerőpiacról kiszorulók többsége viszont az 1989 előtt – az építő– és nehézipari nagyvállalatoknál – tömegesen foglalkoztatott alacsony iskolázottságúak, illetve szakképzetlenek közül került ki.

A társadalmi szerkezet változásaival kapcsolatban két álláspont fogalmazódott meg markánsan: az egyik megközelítés szerint a kilencvenes években a

[4] *Kovách Imre*: Szempontok a posztszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In. Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Debrecen, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 2002. 389–414.

[5] *Bukodi Erzsébet*: Im. 1995. 336.

magyar társadalom végletes módon kettészakadt egy viszonylag kis létszámú, a népesség 12–15%-át jelentő jómódúakra és a társadalom többségét jelentő elszegényedőkre, illetve szegényekre.[6] A differenciálódás tényét nem tagadva annyit szükséges megjegyezni, hogy valószínűsíthető módon széles társadalmi csoportok a hetvenes–nyolcvanas években – elsősorban a rejtett gazdaságban – elsajátított jövedelemszerzési technikák alkalmazása révén próbálták meg szinten tartani vagy javítani pozíciójukat. Ezt a társadalomtudományi mérések nem vagy csak részelemeiben tudták regisztrálni.

A másik értelmezés ezzel ellentétben a továbbra is a középrétegesedést tartja meghatározó jelentőségűnek, azzal a kiegészítéssel, hogy a Kádár-korszak általános közép-rétegesedési – vagy más megfogalmazásban kispolgárosodási – folyamatai jelentősen szűkültek. Elsősorban azért mert a „középrétegek társadalmi státusát a gazdasági vonatkozású tőkefajtákkal (vagyon, tulajdon) szemben inkább az elmúlt három évtizedben megszerzett tőketípusok, különösen a kulturális tőke biztosítják. A privatizáció nem juttatott a független középosztályi egzisztenciához szükséges vagyont a középrétegek nagyobb csoportjainak."[7] A középrétegesedés mellett érvelő megközelítések többsége a társadalom egytizedét kitevő jómódú, egyötödnyi – a középrétegből lecsúszó kispolgári réteg és a magyar társadalom egynegyedét–egyharmadát jelentő szegény csoportok jelenlétével számol.

A kilencvenes években tehát egyfelől folytatódtak a már a rendszerváltozást megelőzően kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek egyik alapvető vonása a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt. Ebben az átalakulásban – a kilencvenes évek második felében – egyre markánsabbá vált a munkavégzés intellektualizálódása, ami az új információtechnikai iparágak kibontakozásával is összefügg. S továbbra is fontos maradt a foglalkozási rétegződés szerepe a magyar társadalom tagoltságának alakulásában.[8]

Összegző jelleggel utalni kell arra is, hogy a munkaerőpiac átrendeződése is igen jelentős volt, általános és tartós trendnek bizonyult az aktív keresők számának és arányának mérséklődése. Az aktív háztartások közel a kétharmadában következett be olyan munkaerő-piaci változás, ami az 1989/90-es rendszerváltozás következményének tekinthető. 1993 végére a munkanélküliek száma megközelítette a 700 000 főt, ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden ötödik aktív kereső munkanélkülivé vált a kilencvenes évek elején.[9] Ebben az időszakban

[6] *Andorka Rudolf*: A társadalmi integráció gyenge kötései – rendszerátalakulás Magyarországon. Századvég, 1996/1. sz. 5–18.

[7] *Kovács Imre*: Im., 2002.

[8] *Róbert Péter*: Osztály és párt Magyarországon három választás után. Politikatudományi Szemle, 1999/1. sz. 67–97.

[9] *Kolosi Tamás–Tóth István György*: A rendszerváltás társadalma. Budapest, 2000. MTA.

lényegében folyamatosan növekedett a gazdaságilag inaktív háztartások száma, a nyugdíjasok és az eltartottak aránya. Az elit terjedelme növekedett, összetételét tekintve heterogénebbé vált. A politikai elit hatalma jogi és politikai korlátok közé került, ebben a csoportban igen nagymértékű elitcsere zajlott le. Jelentősen bővült a „nagypolgárságnak" tekinthető jómódúak rétege. Új csoportként megjelent a tulajdonosi-vagyoni elit. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti parasztság nem teremtődött újra. A proletarizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú elemét alkották a kilencvenes évek magyar társadalmának. Általános jelenségnek tűnik, hogy a kilencvenes évtized végére a különböző társadalmi csoportok mobilitási szempontból zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel.

III. A mindennapi élet változásai a nyolcvanas és kilencvenes években Magyarországon.

III.1. Jövedelmi viszonyok, fogyasztás

A rendszerváltozás folyamatában a radikálisan átalakuló viszonyok között a jövedelmi viszonyok meghatározták az egyéni életstratégiákat, javították, vagy éppen rontották a mindennapi élet színvonalát. A munkahely átmeneti vagy tartós elvesztésével, a jövedelmek csökkenésével, a megélhetési költségek – részben az ártámogatások megszüntetése, részben a piaci viszonyok kialakulása miatt bekövetkező – nagyarányú emelkedésével együtt járó elszegényedés jóval tömegesebb társadalmi tapasztalat volt a kilencvenes évek első felének Magyarországán, mint a korábbi jövedelmi helyzet megőrzése vagy éppen a jómódúvá válás, a meggazdagodás. Sajátos módon ez utóbbi – miután egy hivalkodó, magamutogató úgynevezett újgazdag magatartásforma kialakulását is – magával hozta, sokkal jobban irritálta a közvélekedést, mint a tömeges elszegényedés.

A nyolcvanas évek elejétől bontakozott ki a termelésbe is visszaforgatható magántőkék felhalmozásának korszaka, amit a magánvállalkozásokkal szemben tanúsított liberálisabb politikai gyakorlat tett lehetővé. A hetvenes–nyolcvanas években a családok közel háromnegyede valamilyen formában részt vett a második gazdaságban. A bérek az aktív keresős háztartások jövedelmének 56%-át tették ki 1987-ben, vagyis a családok átlagjövedelmének csak alig valamivel több, mint a fele származott a főmunkaidőben szerzett keresetből. A jövedelmi egyenlőtlenségeket egyébként sem elsősorban a bérek, hanem az egyéb jövedelmek növelték meg. Ez az az időszak, amikor a magyar családok gazdasági magatartásának alapvető vonásává vált a jövedelemeltitkolás. 1987 és 1990 között minden harmadik magyar család bekapcsolódott a bevásárló-turizmusba. 1990-ben még másfél millió kisgazdaságot tartottak nyilván, ami azt jelenti,

hogy gyakorlatilag minden második magyar család képes volt az élelmiszer-fogyasztásának saját forrásból történő kiegészítésére.

A rendszerváltozással együtt járó változások érzékenyen érintették a családok jövedelmi viszonyait.[10] A reálbérek nyolcvanas évek elejétől tartó stagnálása, illetve mérsékelt csökkenése visszaesésbe ment át. Jól mutatja a változás dinamikáját, hogy 1990–1992 között, három év alatt 12%-kal csökkent és visszaesett az 1970–1971-es szintre. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy ugyanebben az időszakban a családi pótlék és az átlagnyugdíj reálértékének egyötödét veszítette el. Változás e téren csak a kilencvenes évek második felében, az 1995-ös gazdasági stabilizációs intézkedések hatására kezdődött el. Ezt követően a reálbérek évente átlagosan 4–5 százalékkal növekedtek.

Az alsó és a felső jövedelmi tized közötti különbségek folyamatosan növekedtek. 1988-ban az alsó és a felső jövedelmi tized közötti különbség 5,8-szeres, 1995-ben pedig 7,5-szeres volt az egy főre jutó havi átlagjövedelem alapján. A társadalmi közvélekedés azonban a jövedelmi különbségeket ennél nagyobbnak ítélte. A valóságos helyzet a jövedelem eltitkolás miatt az adóbevallásokból éppoly kevéssé rekonstruálható, mint a különböző felmérésekből. S a mutatószámok valóban csak részlegesen tükrözik a jövedelemkülönbségeket. A differenciálódást ennél talán jobban mutatja az, hogy a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező családok összjövedelme a legmagasabb jövedelemmel rendelkező családok esetében az egy főre eső jövedelemmel volt azonos. Más megközelítésben; amíg 1995-ben a legkisebb jövedelműek esetében az egy főre eső jövedelem a létminimum felét sem érte el, addig a legmagasabb jövedelműek esetében az egy főre eső jövedelem a létminimum két–háromszorosa. Természetesen, ha a jövedelmi elit átlagát és a legalacsonyabb átlagjövedelemmel rendelkező csoportok adatait hasonlítjuk össze, akkor a különbségek nyilvánvalóan sokkal nagyobbak. Közvetett módon a jövedelem egyenlőtlenség növekedését, illetve az anyagilag tehetősebb réteg megjelenését, megerősödését mutatja az is, hogy 1990 és 1996 között Budapesten az épített lakások 53%-ának, a vidéki városokban 44%-ának, a községekben 48%-ának az alapterülete haladta meg a 100 négyzetmétert. A hetvenes és nyolcvanas években a nagyobb méretű lakások száma abszolút értékben is jóval alacsonyabb volt.

1987 és 1997 között nagymértékben átalakult a jövedelem-eloszlás Magyarországon. Jövedelmüket elsősorban azok tudták számottevően növelni, akik a szocialista korszakban kialakult állami és szövetkezeti szférából a magángazdaságba mentek át s vállalkozásuk a valós piaci igények és viszonyok között sikeresen működővé vált. Ugyancsak a jobb helyzetbe kerülők közé tartoztak azok, akik az átmenet időszakában is megtartották vezető pozícióikat vagy ezekben az

[10] Részletesen lásd Zafír Mihály (szerk.): Életszínvonal 1988–1997. Budapest, 1998.KSH.

években lettek az államiból magántulajdonúvá váló, illetve újonnan alapított magánvállalatok vezetői.

A vesztesek közé elsősorban azok kerültek, akik a szerkezetváltás következtében munkanélkülivé váltak. Ezeknek az embereknek a nagy része iskolázatlansága, szakképzettségének hiánya, lakóhelyük földrajzi elhelyezkedése és gazdasági adottságai miatt tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról. Szintén az elszegényedő, lecsúszó csoportok tagjai közé kerültek azok a nem vezető beosztású, középrétegekhez tartozók, akik pénzbeli és kulturális tőkehiányaik miatt nem jutottak hozzá kiegészítő jövedelmekhez és nem volt olyan szakismeretük, ami a piacgazdasági viszonyokhoz történő alkalmazkodást megkönnyítette volna. Az elszegényedők és a tartósan szegények jövedelmi helyzete a kilencvenes évek első felében tovább romlott. Ennek okai között meg kell említeni, hogy az egyébként is rendkívül alacsony jövedelmek rendszertelenné válása mellett az alapvető fogyasztási cikkek – élelmiszer, háztartási energia, lakásfenntartás – az átlagosnál nagyobb mértékben drágultak.

A családok kiadási szerkezete változott, csökkent a felhalmozási és a beruházási hányad, és növekedtek a megélhetési kiadások. A fogyasztás a jómódúak kivételével általában csökkent az átmenet éveiben. Az átlagos magyar háztartások költségvetésében 1987 és 1997 között kismértékben emelkedett az élelmezési kiadások részaránya, a lakásfenntartásra fordított összegek gyakorlatilag megduplázódtak, e két tényező tette ki a családi költségvetéseknek több mint a felét a kilencvenes évek közepén. Ezzel párhuzamosan a tartós fogyasztási javakra, lakásépítésre, felújításra, ingatlanvásárlásra fordított kiadások a felére csökkentek.

Globálisan növekedett ugyan a lakossági megtakarítások összege, a háztartások megtakarító képessége azonban a kilencvenes évek elején – általában – erősen csökkent. 1986 és 1993 között a folyó jövedelmükből megtakarításra képes háztartások aránya 70%-ról 37%-ra apadt. A háztartások beruházásainak visszaesését jól szemlélteti, hogy 1986-ban még 61 800 lakás épült magánerőből, 1993-ban már csak 20 500.

III. 2. Idő és ember[11]

A mindennapi életben végbe ment változások elemzésének egyik lehetséges módja az időfelhasználás változásainak áttekintése. Magyarországon 1986 és 1993 között, a napi tevékenységek átalakulása már egyértelműen tükrözte a rendszerváltozás hatásait is, a foglalkoztatottsági szint csökkenését, a munkanélküliség megjelenését és tartóssá válását, jelentős társadalmi csoportok anyagi helyzetének a romlását. A férfiak keresőmunkára fordított ideje ebben az időszakban 367 percről 296 percre, a nők esetében 230-ról 163 percre csökkent.

[11] A kérdéshez újabban lásd *Falussy Béla*: Az időfelhasználás metszetei. Budapest, 2004. Új Mandátum.

Ezzel párhuzamosan a korábbi évtizedek trendjével ellentétesen nőtt a nők háztartásra és a család ellátására fordított ideje. A keresőtevékenységre fordított idő mérséklődésében feltételezhetően a foglalkoztatás átalakulásának, a munkanélküliség tömegessé válásának valamint a többes foglalkoztatás mérséklődésének egyaránt fontos szerepe volt. A főfoglalkozás felértékelődésére utal az is, hogy 1986 és 1999 között a foglalkoztatott férfiak esetében 7%-kal, a nők körében 17%-kal emelkedett a főfoglalkozású munkával töltött idő. Ezzel párhuzamosan a kiegészítő jövedelmek megszerzését szolgáló munka jelentősége csökkent. 1986-ban a férfiak naponta 91, a nők 47 percet, 1999-ben a férfiak már csak 50, a nők pedig mindössze 22 percet töltöttek ilyen jellegű tevékenységgel.

Látható tehát, hogy a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján elkezdődött gazdasági szerkezetváltás ezeket a folyamatokat felerősítette. Az 1993-as adatok szerint a foglalkozási viszonyok átrendeződése, a munkanélküliség tömegessé válása következtében a termelő tevékenységre és a közlekedésre fordított idő erőteljesen csökkent, ugyanakkor a megnőtt szabad időt nem a kiegészítő jövedelemszerzésre, hanem tévézésre, a háztartás és a család ellátására, valamint fiziológiai szükségletekre fordították. Az évtizedes hagyományokkal ellentétesen a kilencvenes évek elején a férfiak háztartási tevékenységekre fordított ideje kismértékben nőtt, míg a nők esetében csökkent. A férfiak azonban nem a hagyományos házi munkákból, hanem a javító-karbantartó és a házkörüli munkákból vették ki a részüket nagyobb mértékben. A gyermekek ellátására, nevelésére fordított napi idő a felnőtt népesség egészét tekintve a férfiak és a nők körében egyaránt növekedett. Kivételt csak a foglalkoztatott nők jelentettek, akik esetében feltehetően a kereső tevékenységgel együtt járó leterheltség miatt csökkent a gyermeknevelés jelentősége a napi tevékenységek között.

A társas időtöltésben a beszélgetés, a társas szórakozás, a vendégeskedés, a vendéglők és a presszók látogatása maradt a legfontosabb, ezek aránya a napi tevékenységek körében nem változott jelentősen. A szórakozással töltött szabadidőn belül viszont a kulturális és sportrendezvények látogatása a kilencvenes években veszített jelentőségéből s ez alól a fiatal férfi és női korosztályok sem jelentettek kivételt. A televíziózáson kívül a rekreációra fordított aktív szellemi és fizikai szabad idő terjedelme stagnált, illetve csökkent a nyolcvanas évek közepétől. Az időmérlegek tanúsága szerint nem változott lényegesen a nemek közötti munkamegosztás. A férfiak összmunkaidején belül továbbra is a keresőtevékenység, a nők esetében, pedig a családdal és a háztartással kapcsolatos foglalatosságok voltak legnagyobb arányúak. A nyolcvanas évek eleji növekedés eredményeként az olvasással töltött idő 1986-ban naponta 45 perc volt. A rendszerváltással együtt járó fokozott megterhelés, a televíziózás előtérbe kerülése erősen csökkentette az olvasási kedvet, hiszen 1993-ra az olvasásra fordított idő napi 33, 1999-re pedig 23 percre csökkent. A visszaesés különösen a fiatal felnőtt korosztályok esetében volt radikális, ők naponta maximum negyedórát fordítottak olvasásra.

A televíziózás már a nyolcvanas évek közepén is a legnépszerűbb otthoni szabadidős tevékenységek közé tartozott, a kilencvenes években viszont már a tévénézés uralkodóvá válásáról beszélhetünk, hiszen 1986 és 1999 között több mint 50%-kal emelkedett az erre fordított napi idő a férfiak és a nők körében egyaránt. 1999-ben a felnőtt magyar férfiak naponta átlagosan 160, a nők naponta 152 percet töltöttek a képernyők előtt. E téren csak az iskolázottság és a képzettség jelent egyfajta szűrőt, a diplomások körében a tévézésre fordított idő jóval kisebb mértékben nőtt, mint az általános iskolát végzettek között.

III. 3. Öltözködés

A társadalmi és gazdasági változásokkal párhuzamosan a nyolcvanas évek végétől ismét jelentősen változott a ruházati kiadások szerkezete Magyarországon. 1988 és 1997 között a ruházati fogyasztás a felére csökkent, 1996-ban az egy főre jutó ruházati fogyasztás alig haladta meg az 1970 évi fogyasztás felét.[12] A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozók egy főre eső havi ruházati különbsége továbbra is jelentős, mintegy ötszörös volt. A megváltozott viszonyok között az elszegényedő, lecsúszó társadalmi csoportok tagjai ruházati kiadások csökkentésével próbálták mérsékelni megélhetési költségeiket. Emellett a fogyasztásban jelentősen megnőtt a leértékelt és a használt cikkek aránya s a kilencvenes évek közepéig továbbra is jelentős maradt a KGST-piacokon történő beszerzés aránya. Új jelenség volt a fogyasztásban a nyugatról beáramló használt ruhák iránti óriási kereslet. A százával megnyitott „bálás ruha" boltokban a szegények mellett a középrétegek tagjai is rendszeresen vásároltak. „Míg a másoktól levetett ruhák viselése a hatvanas évektől lassan emelkedő életszínvonal világában mindinkább a 'régi világhoz', a nyomor és az alárendelt megalázott helyzet képzetköréhez kötődött, ezért egyre csökkenő mértékben volt szokásos, a kilencvenes években olyan társadalmi rétegek tagjai is szívesen fordulnak a second hand árusítóhelyek kínálatához, akiknek ez korábban eszükbe sem jutott volna. (…) Ez a változás nemcsak a középrétegek elszegényedésének a jele."[13] Nyilvánvalóan arra is utal, hogy a közvélekedésben még mindig magas presztízse volt a „nyugatról" származó használt holminak s nem utolsó sorban a személyes ügyességnek, hogy ki milyen divatos és praktikus holmit tudott turkálni.

A rendszerváltozás időszakában új viselkedési és magatartásformák is kialakultak. A vagyoni és jövedelmi különbségek dinamikus növekedésének következtében kialakult egy olyan réteg, amelyik különösebb nehézségek nélkül képes volt az exkluzív ruházati cikkek megvásárlására s társadalmi helyzetének kifeje-

[12] Részletesen lásd A lakosság fogyasztása 1970–1997. Budapest, 1998. KSH.

[13] *Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor*: Szegénység-gazdagság (presztízsjelek változásai) a '90-es években. In. *Uők*: Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón. Budapest, 2000. Új Mandátum 13–34.

zésére is alkalmasnak tartotta ezt. Ennek következtében fontosnak tartotta, hogy lehetőség szerint mindig a legutolsó divat szerint öltözködjön, viselt ruházata, pedig lehetőség szerint a legdrágább darabokból álljon. Az „újgazdag stílusnak" voltak meglehetősen furcsa megjelenési formái, különösen az átmenet időszakában. Ennek jelképévé vált a hétköznap, munkaidőben is „suhogós joggingot és makkos cipőt" viselő „vállalkozó." A kialakuló új vállalkozói réteg egyes csoportjai, tagjai számára a – gyakran váratlan és rendszerint túl gyors – társadalmi helyváltoztatás egyfajta érték- és orientációs zavarral járt. Sokan a korábbi hiánycikkek, vagy presztízsfogyasztási cikkek állandó viseletével is igyekeztek láthatóvá tenni gazdagodásukat. Ám az anyagi javak gyarapodásával korántsem mindig tartott lépést a kulturális tőke gyarapodása és a viselkedéskultúra elsajátítása. Időre volt szükség annak a megértésére és elsajátítására, hogy a magángazdaság viszonyai között a formális üzleti tárgyalásokon a farmer vagy a szabadidő ruha helyett öltönyben és nyakkendőben illik megjelenni, mert a megfelelő megjelenés – többek között – megbízhatóságot, stabil körülményeket sugall.

A célszerűség, a racionalitás mellett, illetve gyakran e helyett a különböző társadalmi elitcsoportokban továbbra is fontos szerepe van a státuszjelző fogyasztásnak, ami a ruházkodás terén is megfigyelhető. Az exkluzív, olykor extravagáns ruhadarabok bemutatására a mindennapok helyett és/vagy mellett egyre inkább az újjászervező társas élet rendezvényei – esküvők, bálok, fogadások, koncertek, divatbemutatók, (ritkábban sportrendezvények) – adtak alkalmat a rendszerváltozást követő években. Ezeken a reprezentáció szempontjából kiemelt eseményeken a nagyestélyi, a frakk, a szmoking viselete az elegáns megjelenés egyre magától értetődőbb feltétele.

Természetesen nemcsak ez vált láthatóvá a kilencvenes évek hétköznapjaiban, hanem az elszegényedés egyre szélesebb társadalmi csoportokat érintő folyamata is. A rendszerváltozás előtt is szegény, illetve a kilencvenes évek elején elszegényedő családok számára a minimálisan szükséges ruhadarabok beszerzése is igen gyakran nehezen vagy saját erőből egyáltalán nem megoldható feladat. A ruházati hiányok mérséklésében jelentősen megnőtt a különböző karitatív és segélyszervezetek szerepe. Az újonnan kialakuló, illetve az újratermelődő szegénynegyedekben a hiányos öltözetű, elhasznált, kopott ruhákban járó gyerekek, felnőttek újra észrevehetőbbé, a hétköznapok „megszokott látványává" váltak.

A középrétegekre a megváltozott körülmények között a kilencvenes években továbbra is jellemző maradt a korábbi egy–másfél évtized fogyasztásorientáltsága, ami az ezredfordulón a kiskereskedelmi rendszer gyökeresen átformáló bevásárlóközpontok megjelenésével újabb megerősítést kapott. Az alapvető öltözködési szükségletek kielégítésén túl a ruházkodásnak, öltözködésnek a társadalmi státusz kifejező szerepe ezekben a társadalmi csoportokban a kilencvenes években a korábbi időszakhoz képest – átmenetileg – valamelyest csökkent. A kilencvenes években egy átlagos közalkalmazotti család jövedelméből a jólöltözöttség vagy gyakran inkább a jólöltözöttség látszatának a fenntartására még

futotta, de luxuscikkek, vagy presztízsértékű divatcikkek beszerzésére már egyre kevésbé, ha mégis akkor ezeket a ruhadarabokat elsősorban a gyerekeik számára vették meg. Egy-egy ilyen beszerzés a lépéstartás képességének a kifejezésére is szolgált. A vásárlások során az olcsóság és az így megszerezhető minőség szempontjai kerültek előtérbe.

A rendszerváltozást követően tehát az egyenlőtlenségek növekedése az öltözködésben is láthatóbbá vált, bár ez leginkább a jómódúak és az elszegényedők külső megjelenésében érhető tetten. Ezzel párhuzamosan az öltözködés és a divat társadalmi fontossága is csökkent, általános társadalmi elvárásokról, a közvélekedés által fontosnak tartott öltözködési szabályokról már egyre kevésbé lehet beszélni a kilencvenes években. S ebben a társadalmi átrendeződéseknek, a divattrendek gyors váltakozásának egyaránt fontos szerepe volt. Érdemi kivételt ebben lényegében csak a munkahelyi öltözködés jelentett. A kilencvenes évek elején a gazdasági szervezetrendszer átalakulásával egyre több munkahelyen szabályozták az öltözködést, sok helyen vezettek be formaruhát, ahol erre nem került sor, ott ajánlásokban, munkahelyi szabályzatokban határozták meg a munkatársaktól elvárt megjelenés rendjét, a férfiak és a nők körében is kialakult a szolidan elegáns öltöny, illetve kosztűm viseletével jellemezhető „menedzserstílus."

IV. Összegzés

A rendszerváltozás időszakában – a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek közepéig igen nagyarányú társadalmi újrarétegződési folyamat ment végbe Magyarországon. Ennek során meghatározó szerephez jutott a jövedelemtermelésre is alkalmas tulajdon birtoklása vagy hiánya, a vállalkozókészség, a konvertálható szakismeretek, valamint a kapcsolati tőke. A társadalmi átrétegződés felgyorsította a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedését és átalakította a jövedelem-eloszlás rendszerét. A mindennapokban mindez a napi tevékenységszerkezet, időfelhasználás megváltozásában valamint a háztartások kiadási-fogyasztási szerkezetének nagymértékű átalakulásában érhető tetten.

Vonyó József

A Nemzeti Egység Pártja és a választások*

A harcos antiszemita fajvédőből disztingvált katonai szakpolitikussá szelídült Gömbös Gyula 1932. október 1-jén úgy foglalhatta el a miniszterelnöki bársonyszéket, hogy 63%-os többséggel rendelkező párt állt mögötte a képviselőházban. Az ilyen parlamenti többséggel rendelkező kormányfők helyzetét szokás stabilnak, ha úgy tetszik, „erős"-nek nevezni. Miként erős személyiségnek tartotta a korabeli magyar politikai elit Gömbös Gyulát is. Jórészt ennek köszönhette kinevezését. Nemcsak Horthy István kormányzó, hanem a kormánypárt, és annak vezére, a volt miniszterelnök, Bethlen István is azt várta tőle, hogy új módszerekkel, erős kézzel számolja fel a gazdasági válság keltette szociális elégedetlenséget s az annak nyomán keletkezett radikális, illetve radikalizálódó politikai mozgalmakat. Pozícióját azonban csak addig tekinthette erősnek, amíg a Bethlen vezérelte párt szándékai szerint kormányoz. Gömbös, sok vonatkozásban fajvédő múltját idéző, politikai tervei[1] azonban számos ponton közelebb álltak Mussoliniéhoz, s részben Hitleréhez, mint miniszterelnök elődjéhez.[2] Számára így a legnagyobb akadályt nem a hatalom megragadására együttesen is gyenge ellenzéki erők jelentették, hanem saját pártja, az ún. Egységes Párt. Az a választási párt, mely lényegében egyet jelentett parlamenti képviseletével. Ez a párt azonban régi vezérét, a „Gazdát" követte.

1932 őszén Gömbös nem rendelkezett olyan eszközökkel, melyek révén megváltoztathatta volna a számára előnytelen hatalmi viszonyokat. Új választá-

* Terjedelmi korlátok miatt itt csak a pártvezetés választásokkal kapcsolatos céljait, elvárásait, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) választási sikerének biztosítása érdekében tett intézkedéseket tekintjük át. Nem tárgyaljuk részletesen az 1935. évi országgyűlési választásokat megelőző politikai küzdelmeket, illetve azok eredményeit, melyeket a szakirodalom eddig is részletesen elemzett. Erre lásd mindenekelőtt *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. I–III. Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2001; továbbá *Sipos Péter – Stier Miklós –Vida István*: Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931–1939. Századok 1967. 3–4. sz. 602–620.; *Sipos Péter*: Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok. Szerk.: Földes György – Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994. 149–180.; *Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 155–168.

1 Erre lásd *Vonyó József:* Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány. Osiris, Budapest, 2009. 243–274.

2 Lásd *Vonyó József:* Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: Századok Füzetek 5. Szerk.: Pál Lajos. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 19–58.

soktól – feltéve, hogy az ebben jogilag is korlátozott kormányzó hajlandó lett volna feloszlatni a képviselőházat – erős tömegbázis hiányában nem várhatott sikert. Új, önálló párt szervezése viszont azzal a kockázattal járt volna, hogy elveszti az Egységes Párt támogatását a törvényhozásban, ami azonnali bukását eredményezte volna. Erőszakot alkalmazó diktatúra bevezetésére sem szándéka, sem lehetősége nem volt. A tervei megvalósítását akadályozó erők félreállítását alkotmányos eszközökkel, választások révén kívánta elérni. Ehhez egyrészt – és mindenekelőtt – őt feltétlenül támogató szervezett tömegerőt kellet létrehoznia, másrészt lehetővé tenni, hogy a számára kedvező pillanatban mandátumának lejárta előtt is akadálytalanul feloszlatható legyen a képviselőház.

Először az utóbbi feltételt teremtette meg. Gömbös már 1933 februárjában miniszterei elé tárt alkotmányjogi terveiben kezdeményezte a kormányzó ezzel kapcsolatos jogkörének kiterjesztését.[3] Kezdeményezése még abban az évben realizálódott: júliusban a felsőház is elfogadta az 1933:XXVIII. törvényt, melynek értelmében az „országgyűlés elnapolásának, berekesztésének és feloszlatásának a királyi hatalomban foglalt joga […] a kormányzót is megilleti”.[4]

Amikor az országgyűlés két házában tárgyalták a törvényt, már javában zajlottak a kormánypárt új alakulatainak, községi-városi szervezetinek alakuló zászlóbontó gyűlései. Gömbös nem új pártot szervezett, hanem az Egységes Pártot szervezte át. 1932. október 27-én új nevet kapott: *Nemzeti Egység Pártja*. De az új névvel is a régi maradt. A pártértekezlet a névváltozáson kívül csupán három fontos személycseréről döntött. A párt vezére Bethlen helyett Gömbös Gyula, elnöke pedig a húszas évek végétől Gömbös mellé szegődött *Sztranyavszky Sándor*, volt belügyi államtitkár lett. Új tisztséget (*országos ügyvezető főtitkár*) is alkottak, melyre *Marton Bélát* nevezték ki, aki 1919 januárjától minden társadalmi és politikai szervezetben Gömbös közvetlen munkatársa, bizalmasa volt. Funkcióját és összetételét tekintve azonban az 1935-ös választásokig – minimális módosulásoktól eltekintve – egyaránt változatlan maradt a párt *képviselőcsoportja*, az *országos pártkör (klub)* és a *pártvezetőség*.[5]

Kulcspozíciókba juttatott hívei segítségével ebben a helyzetben kezdte meg Gömbös a kormánypárt átszervezését, egy új szervezett tömegpárt kiépítését.[6] A munka formálisan jelentős eredményeket hozott, melyek révén kialakult Magyarország történetének mindmáig legnagyobb politikai szervezete. Az országos pártvezetés 1933 karácsonya előtt kiadott közleménye szerint addig az ország mintegy 3400 községe és városa közül 3229 településen (95%) jött létre a NEP

[3] *Gergely Jenő*: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó, Budapest, 2001. 242–243.

[4] Romsics Ignác (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I. 262.

[5] Budapesti Hírlap, 1932. október 28.

[6] A párt kiépítésének részleteiről lásd *Vonyó József* Egy állampárti kísérlet és kudarca Magyarországon (1932–1939). In: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos központjának dokumentumai (1932–1939). Összeáll., szerk., bev., jegyz.: Vonyó József. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998. 17–20., továbbá a kötet 2–16. sz. dokumentumai.

helyi csoportja, melyek tagjaik sorában tudhattak 1 823 856 állampolgárt, a mintegy 2 900 000 választójogosult 62,9%-át. A szervezetek irányításában pedig 73 283 választmányi tag vett részt.[7] Mindezek alapján már ekkor érvényes volt az országos főtitkár kilenc hónappal későbbi értékelése: „*A Nemzeti Egység a magyar nép legnagyobb szervezete lett*."[8] 1934 nyarán már valamennyi településen volt a pártnak helyi szervezete. A későbbi adatok alapján 1935 elején a tagság létszámát 2 millióra becsülhetjük.

A számoknál fontosabb volt a hierarchikus szervezeti struktúra és a párt szélsőségesen centrális irányítása. A szervezőknek törekedniük kellett minden, választójoggal rendelkező állampolgár beszervezésére. Deklarált cél volt a többi párt felszámolása tagjaik átcsábítása révén. A NEP minden tagjának belépési nyilatkozatott kellett aláírnia, amivel kötelezte magát, hogy „a Vezért célkitűzéseiben és munkájában minden erőmmel támogatni kötelességemnek tartom".[9] A személy szerint Gömbös által kinevezett vezetők – a legkisebb falusi szervezetek elnökeit és titkárait is beleértve – írásban tettek hűségnyilatkozatot, melyben „becsületes magyar lelkükre" fogadták, hogy tisztségüket Vezérük „iránti feltétlen hűséggel" fogják ellátni, s a „közvetlenül vagy közvetve kapott utasításokat komoly fegyelmezettséggel" teljesíteni.[10] Mindezek révén kívánták alkalmassá tenni a szervezetet arra, hogy a Vezér biztos támasza legyen tervei megvalósításában. Ezzel egy kettős szerkezet alakult ki: *szervezeti értelemben* a tovább működő, Bethlent követő „régi párt" *mellett*, valójában, *politikai értelemben* azzal *szemben* jött létre a NEP egész országra kiterjedő, – legalábbis formailag – Gömböst feltétlenül követő szervezeti hálózata. A kormányzat szempontjából legfontosabb politikai frontvonal így nem a kormánypárt és az ellenzék között, hanem a kormányzó párton belül jött létre.

Gömbösék a pártszervezetek létét és tevékenységét kezdettől igyekeztek kihasználni a távolabbi tervek megvalósítása, vagy legalább megalapozása érdekében. Valódi céljukat, az országos központi iroda munkarendjét szabályozó „bizalmas" dokumentum bevezetőjében, már 1933 augusztusában megfogalmazták: „*...egész állami életünknek mihamarabb elválaszthatatlanul egyet kell jelentenie*

[7] Függetlenség 1933. december 24. Az összegzés a NEP Országos Központi Irodájába beküldött jelentések alapján készült. Ebben az értelemben a Marton által vázolt kép hitelesnek tekinthető. Az adatok akkor is figyelemre méltóak, ha tudjuk, hogy az adatközlést propagandacélok is vezérelték (torzították), illetve a tagság nagy része a „regisztrálás" ellenére sem volt Gömbös és hirdetett politikája elkötelezett híve.

[8] Függetlenség 1934. szeptember 16.

[9] Részletes szervezési útmutatás a választókerületek és községek (városok) elnökei, valamint titkárai részére. Budapest, 1933. január. 46. F) minta. A dokumentumot a mellékletek nélkül közli Gömbös pártja.. i. m. 68–92.

[10] Gömbös pártja.. i. m. 98–101. Idézetek: 101.

a Vezérnek az ország jövőjét biztosítani hivatott Nemzeti Mozgalmával."[11] A mondat a Gleichschaltung magyarországi megvalósításának egyértelmű szándékát igazolja. Ennek szellemében valamennyi szervezetnek megalakulásától feladata volt, hogy (1) a település életének minden téren kezdeményezője, központja legyen, (2) a választópolgárokat „helyes irányba vezesse és nevelje", s ez által *a választásokon biztosítsa a NEP jelöltjeinek győzelmét*.[12] Kettős értelemben szolgáltak tehát eszközként: egyrészt a hatalmi pozíciók megszerzése, másrészt – az előbbi feltételeként és egyben eszközeként is – a társadalom totális megszervezése terén.

A NEP választásokkal kapcsolatos feladatainak fontosságát már az is jelezte, hogy részben ennek megfelelően alakították egyes szervezeti szintjeit.[13] A községi/városi szervezetek alapegységei az egy *szavazókör*höz tartozó választókat tömörítették egy alelnök és egy körzeti titkár irányításával. A települési szervezetek felettes testületei 1935 őszéig nem járásonként, hanem (országgyűlési) *választókerület*enként kialakított választmányok voltak, melyek a *választókerületi* elnök és titkár vezetésével minden tekintetben irányították a NEP munkáját a területen.[14] Az 1935-ös választási győzelem után ezek mellett szervezték meg a járási választmányokat, melyek átvették a szervezeti és az ekkor indítani tervezett, szerteágazó „társadalmi tevékenység"[15] irányítását. A továbbra is fenntartott választókerületi választmányok feladata az országgyűlési választásokkal kapcsolatos munka irányítására korlátozódott.[16] A törvényhatóságok (megyék, törvényhatósági jogú városok) választmányai a helyhatósági és az országgyűlési választások során végzett koordinációs tevékenységükön túl főszerepet játszottak a törvényhatósági választások lebonyolítása során – élükön a főispánokkal, akik egyben a NEP megyei elnökei is voltak.

A Nemzeti Egység Pártja Székesfővárosi Szervezete – elhúzódó politikai csatározások, illetve nehézkesen haladó szervezőmunka nyomán – csak 1934 végére alakult ki. A felépítését szabályozó részletes szervezési útmutatás 1935 febru-

---

[11] A Nemzeti Egység Pártja Országos Központi Irodájának szervezeti felépítése és munkarendje. In: Gömbös pártja… i. m. 118.

[12] Részletes szervezési útmutatás… i. m. In: Gömbös pártja… i. m. 76. A teljes szöveg: „*A községi (városi) szervezet feladata, hogy polgárságát a nemzeti egység és szervezettség szükségességének átérzésére buzdítsa, helyes irányba vezesse és nevelje, választáskor pedig a fegyelmezett szervezettségnek biztos tudatában* [a NEP jelöltjét – V. J.] *győzelemre vigye.*"

[13] A szervezeti felépítés egészére lásd *Vonyó József*: A Nemzeti Egység Pártja mint politikai intézmény. In: Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2010. 457–476.

[14] Részletes szervezési útmutatás… i. m. In: Gömbös pártja… i. m. 68–70, 80–82.

[15] Lásd Gömbös pártja… i. m. 41–49. sz. dokumentumok

[16] A részletes szervezési útmutatás kiegészítése. In: Gömbös pártja… i. m. 271–275.

árjában jelent meg.[17] A budapesti szervezet – a város méreteinek, közigazgatási beosztásának és az ország politikai életében betöltött szerepének megfelelően – minden más településétől eltérően alakult. Mindenekelőtt az által, hogy kettős struktúrát alakítottak ki: (1) *országos* politikai szervezeti és (2) *községi* politikai szervezeti egységekre tagolták. A párt folyamatos működését az utóbbi szervezeti háló volt hivatva biztosítani. Az országos politikai szervezeti rész csak az „országgyűlési képviselőválasztások időszakában lép[ett] életbe". Itt a legkisebb szervezeti egységet a *szavazókörzeti szervezete*k (összesen 250) képezték, melyek – a Budapest korabeli közigazgatási (kerületi) beosztása szerint kialakított – 14 *községi választókerületi szervezet*be tagozódtak. A legalsó szinten, a szavazóköri szervezetek a vidéki községi szervezetekre érvényes elvek szerint működtek. Különbség csak az elnevezésekben tapasztalható. A *községi választókerületi szervezete*k a vidéki választókerületi – részben a vármegyei – szervezetekhez hasonlóan strukturálódtak. Országgyűlési választások idején a 14 községi választókerületi szervezetnek – a három listás választási kerületnek megfelelően – a *budai*, illetve a (pesti) *északi* és *déli* választókerületi szervezetekbe tömörülve kellett kifejteniük agitációs és szervező tevékenységüket. Ez a szervezeti felépítés is jelzi, hogy Budapesten – ahol a liberális és szociáldemokrata ellenzék tradicionálisan mind az országgyűlés, mind a fővárosi törvényhatósági közgyűlés tekintetében a legtöbb mandátumot szerezte – az országos pártvezetést elsősorban a választási siker feltételeinek biztosítása motiválta a szervezeti struktúra kialakításában.

Ezek a keretek – a pártvezetők szándékai szerint – megfelelőnek ígérkeztek arra, hogy a választási küzdelem során sikeresen mobilizálhassák a miniszterelnök politikája mellett, sőt, személye iránt magukat elkötelező tagokat és helyi vezetőket.

Gömbös és vezérkara 1934 tavaszán–nyarán látta elérkezettnek az időt arra, hogy elkezdje kihasználni a megváltozott erőviszonyokat, a kielégítőnek, szervezettnek vélt társadalmi támogatottságot a hatalmi pozíciók megszerzésére a községi képviselőtestületektől a képviselőházig.

Az 1929:XXX. tc. értelmében 1934-ben esedékessé váltak a települési és törvényhatósági választások. Ezekkel kapcsolatban hangsúlyozta a főtitkár – azok titkos lebonyolítására hivatkozva – a szervezettség fontosságát, mert csak így biztosítható hogy a tagok a szavazófülkében is a „Nemzeti Egység eszméje mellett" foglaljanak állást. A pártvezetés elvárta, hogy „ez az erőpróba mindenkor a mi győzelmünket hozza".[18] Ennek érdekében a választók 40–45 fős csoportjai

[17] Részletes szervezési útmutatás a Székesfővárosi Szervezet községi választókerületi és szavazókörzeti tisztséget viselői részére. Stádium Sajtóvállalat Rt., Budapest, 1935. In: Gömbös pártja… i. m. 214–227. A fővárosi szervezetet e dokumentum alapján rekonstruáltuk, a részletek ismertetésekor külön nem hivatkozunk rá.

[18] A Nemzeti Egység Szervezetének Országos Központja. Körlevél a kerületi elnökökhöz és titkárokhoz. Melléklet a 43/1934. sz. körlevélhez. Kerületi választmányi ülés anyaga. 4.

élére kinevezett választmányi tagoknak valamennyi hozzá tartozó egyént fel kellett keresniük és a szavazáson való részvételre felszólítaniuk.[19]

A nem mindenütt, illetve elhúzódóan lebonyolított községi képviselőtestületi választások már a NEP-szervezetek teljes kiépülése előtt megkezdődtek, így azokra a pártközpont nem tudott időben felkészülni, befolyásolásuk érdekében megfelelő szervezőmunkát végezni. Ennek esélyeit az is rontotta, hogy e választások során – az országgyűlési választásoktól eltérően – a lakosság általában nem tagozódott politikai pártok szerint. A jelöltekkel kapcsolatos állásfoglalását inkább a sajátos helyi viszonyok, rokoni, társadalmi és ezekre épülő személyi kapcsolatok határozták meg.[20] 1934 őszén a törvényhatósági választásokra készülve azonban – már csak az erőfelmérés érdekében is – fontosnak tartották azok addigi tapasztalatainak elemzését. Marton Béla főtitkár ezért októberben utasította a helyi szervezetek vezetőit, hogy félévi jelentésükben közöljék a lezajlott választások számszerű eredményeit, a megválasztott képviselők pártállás szerinti megoszlását.[21]

A közigazgatási törvény értelmében a törvényhatósági választásokra három fordulóban került sor. Először az ötéves mandátummal rendelkező virilis tagokat (a testületek tagjainak 40%-a) választották, majd a 10 évre választott képviselők kisorsolt fele helyére választottak újakat (20%), végül az érdekképviseletek küldötteinek (20%) delegálására került sor.[22] A törvényhatósági bizottságok tagsága 80%-ának cseréje arra adott lehetőséget, hogy a Nemzeti Egység Pártja Gömböshöz lojális tagjaiból, vezetőiből alakítsanak ki többséget a megyei és nagyvárosi önkormányzatokban, ami a közigazgatás középszintű vezetésének és hivatali apparátusának „meghódítása" előtt is megnyithatta az utat. Ezért a törvényhatósági választásokra már „rendkívüli figyelmet" fordítottak Gömbösék. Marton Béla főtitkár fogalmazta meg az alapkövetelményt: „*…a jelöltek a* [NEP – V. J.] *szervezet elnökeiből és titkáraiból kerüljenek ki*", mert „*aki a Nemzeti Egység Mozgalmának, illetve a vezérnek exponense lehet, az kell, hogy a törvényhatósági tagságra is érdemes legyen*."[23] Előírták, hogy „úgy a virilis, mint a többi választott törvényhatósági bizottsági tagok névsora a Nemzeti Egység vármegyei választmányával (…) elfogadtassék".[24] Utóbbi tagjainak, a választókerületi elnököknek és titkároknak el kellet érniük, hogy az általuk irányított valamennyi

[19] A NEP Országos Központjának 57/1934. sz. körlevele In: Gömbös pártja… i. m. 208.

[20] Ezt jelezte a baranyai főispán – más megyék tapasztalatait is tükröző – jelentése. Baranya Megyei Levéltár (BML) főispáni bizalmas iratok 1934/1.

[21] Az Országos Központ 40/1934. sz. körlevele. In: Gömbös pártja… i. m. 194.

[22] *Püski Levente*: A Horthy-rendszer. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 192–197.

[23] Marton Béla főtitkár 46/1934. sz. körlevele. In: Gömbös pártja… i. m. 204.

[24] Marton Béla főtitkár 38/1934. sz. körlevele. In: Gömbös pártja… i. m. 192.

szervezet az „elfogadott listát magáévá tegye", s a NEP tagjai mindenütt arra adják szavazataikat.[25]

A választások szinte valamennyi megyében és törvényhatósági jogú városban az országos vezetés elvárásainak megfelelő eredményeket hoztak. Nemcsak abban a tekintetben, hogy a NEP mindenhol megnövelte részesedését a törvényhatóságokban, hanem azáltal is, hogy sok helyen lettek képviselők a helyi szervezetek elnökei, titkárai, választmányi tagjai.[26] Az eredményeket illetően csupán néhány jellemző példát említünk. Több törvényhatóságban az összes rendes és póttag a NEP jelöltje volt: többek között Tolna[27] és Zemplén vármegyében[28] a testület valamennyi újonnan választott tagja, Baján,[29] Debrecenben[30] és Szabolcs[31] vármegyében minden virilis tag kormánypárti képviselő lett. Heves megyében az újonnan választott kisorsolt képviselők 97,4, Borsodban 95,8%-a[32] Szabolcsban 95,6%-a[33] volt NEP-tag, míg Bács megyében mindössze egy független kisgazda és – függetlenként – a Volksbildungsverein két jelöltje jutott mandátumhoz.[34] Baranya megyében az ekkor választott 66 rendes tag közül 55 (83%)[35] volt a NEP jelöltje, így a párt a 265 fős testületben 223 (84,1%) fős abszolút többségre tett szert.[36] A kormánypárt szócsöve joggal számolt be jelöltjeinek fölényes győzelmeiről más megyékben is: Veszprém megyében 81,7, Békés megyében 73,8%-os volt a siker.[37] Ritka kivételnek számított például Zala vármegye, ahol csak a rendes tagok 58%-a és a póttagok 51%-a jutott be a párt listájáról.[38] Az abszolút többség azonban még itt is biztosítva volt, különös te-

[25] Marton Béla főtitkár 46/1934. sz. körlevele. In: Gömbös pártja… i. m. 204.

[26] Lásd pl. Békés Megyei Levéltár, alisp. eln. 83/1934.; *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 182–183.; Erre irányuló törekvések már korábban is voltak. Szegeden, az 1934 júniusában rendezett időközi polgármesterválasztáson Széchényi István ügyvédet, a Nemzeti Egység Pártja szegedi szervezetének titkárát jelölték – sikertelenül. Szeged története 4. 1919–1944. Szerk.: Serfőző Lajos. Somogyi–Könyvtár, Szeged, 1994. 435–436. A debreceni választásokról *Veress Géza*: Vásáry István politikai pályája. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999.102–108. Ceglédre vonatkozóan: Függetlenség 1934. november 4.

[27] Budapesti Hírlap 1934. október 30.

[28] Budapesti Hírlap 1934. november 8.

[29] Függetlenség 1934. november 20.

[30] Budapesti Hírlap 1934. október 30.

[31] Budapesti Hírlap 1934. november 3.

[32] Függetlenség 1934. november 27.

[33] Függetlenség 1934. november 20.

[34] Budapesti Hírlap 1934. november 3.

[35] Függetlenség 1934. november 20.

[36] BML NEP iratok, NEP adm. III. – Szapáry főispán jelentése Marton Bélának (1934. november 22.)

[37] Függetlenség 1934. november 27.

[38] Zalamegyei Újság 1934. november 28. és 29.

kintettel arra, hogy a virilis választáson kizárólag a kormánypárt jelöltjei jutottak mandátumhoz.[39] Ennél rosszabb eredményt könyvelhetett el a NEP Miskolcon, ahol önálló listát sem indított: a más politikai erőkkel alkotott „egységes nemzeti front" a 24 „kisorsolt" mandátumból csupán tízet (41,7%) tudott megszerezni. Ez akkor is kudarcnak számított, ha a virilis választások némileg javítottak a helyzeten.[40] Mindebben – új jelenségként – erősen tetten érhető a NEP helyi szervezeteinek, az országos központ által vezérelt politikai aktivitása. Épp e miatt tarthatjuk általános érvényűnek a konzervatív Fejér megyei főispán, Széchenyi Viktor értékelését, aki szerint a pártküzdelmek, melyek a korábbi választásokon is előfordultak, most minden korábbinál inkább jellemezték a törvényhatósági választásokat. „Nagy veszedelemnek" tartotta, hogy a pártok mindenáron saját jelöltjeiket kívánják mandátumhoz juttatni, s nem a rátermettség a meghatározó szempont.[41]

Az összkép reménykeltő volt Gömbösék számára. Azt az érzetet kelthette bennük, hogy nemcsak kiépültek a párt szervezetei, hanem azok már a politikai – nevezetesen a választási – küzdelmekben is sikerrel mozgósíthatók, s az elvárt támogatást biztosítják a Vezér számára. Ezt a meggyőződésüket nemcsak a számszerű eredmények táplálták, hanem a törvényhatósági (megyei, városi) szervezetek elnökeinek értékelései is. Baranyai Tibor, szegedi főispán és NEP-elnök szerint – különös tekintettel Széchényi István titkár és a vezetőség talán legbefolyásosabb tagja, Svoy Kálmán nyugalmazott tábornok érdemeire – a szervezet „az első erőpróbánál kitűnően bevált".[42] Ráadásul – hosszú, sok kudarccal járó vita után – ugyanekkor, 1934 végén vették be az utolsó és legfontosabb, ám sokáig szívósan ellenálló fellegvárat: Budapestet. December 4-én az Egységes Párt fővárosi tagozata, a Kozma Jenő vezette Községi Polgári Párt képviselőinek nagy többsége belépett a Nemzeti Egység Pártjába, így december 13-án a Gömbös és Marton vezette kormánypárt – Zsitvay Tibor vezette – budapesti szervezete is megtarthatta alakuló ülését.[43]

Mindez az erőviszonyok eltolódására utalt: megszületett az az erő, mely ellensúlyát képezhette Bethlen politikai bázisának, az általa kiépített rendszer kulcspozícióit – a képviselőházat, a főispáni kart, sőt a közigazgatás központi és vidéki szerveit – változatlanul uraló politikusoknak és hivatalnoki karnak. Ezeknek a fejleményeknek fontos szerepe volt abban, hogy a miniszterelnök-pártvezér 1935 elején elérkezettnek látta az időt a konfliktus kiélezésére és a végső

[39] Függetlenség 1934. november 20.

[40] Függetlenség 1934. december 18.

[41] *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fejér megyében… i– m. 182.

[42] Szeged története 4. I. m. 442.

[43] *L. Nagy Zsuzsa*: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 119. Magyarország évkönyve 1934. Szerk.: Béry László és dr. Kun Andor. H. é. n. [Budapest, 1935] 40.

szakításra Bethlennel; s kezdeményezze a kormányzónál a képviselőház feloszlatását, aminek – az 1933: XXVIII. törvénynek köszönhetően – immár jogi akadálya sem volt. A „Vezér" nem ok nélkül számíthatott arra, hogy a törvényhatóságokhoz hasonlóan a képviselőházban is saját híveiből, köztük pártja – neki elkötelezett – tisztségviselőiből verbuvált többséget alakíthat ki.

Erre utal az is, hogy 1935 elején, Marton Béla főtitkár aláírásával olyan „*szigorúan bizalmas*" dokumentum került a NEP valamennyi vezetője kezébe, amilyenre az Egységes Párt gyakorlatában nem is gondoltak.[44] A nyomtatvány két szempontból érdemel különös figyelmet. Egyrészt az előszót követő tartami fejezet első mondata miatt: „Az országgyűlés feloszlása után a vármegyei elnökök az Országos Elnökséggel folytatott megbeszélés alapján *sürgősen összehívják a vármegyei előkészítő értekezletet.*"[45] Ez a megfogalmazás egyértelműen igazolja, hogy a szöveg már a házfeloszlatás előtt elkészült, s minden bizonnyal el is jutott a párt helyi szerveihez, hogy azonnal reagálhassanak a várhatóan kialakuló új helyzetre. Azaz a kormánypárt vezetése, élén Gömbössel, tudatosan készült a házfeloszlatásra és az idő előtti választásokra.

Másrészt a kis füzet már címével alapvető változást jelzett az elkövetkező választási küzdelem metódusában. A pártvezetés – a bethleni gyakorlattól eltérően – immár nem a közigazgatásra, hanem elsősorban a NEP kiépült szervezeti hálózatára, illetve azok aktivistáira támaszkodva kívánta biztosítani az áhított sikert.[46]

1935-ben ugyanis a NEP új vezetése számára a választások tétje már nem csupán a kormánypárt abszolút győzelme volt az ellenzékkel szemben, hanem az, hogy a társadalomnak a – NEP által megszervezett – nagyobb része alkotta tömegerőt eszközként használva megszabadulhatnak-e a törvényhozás és a közigazgatási, illetve az államapparátus jelentős részét uraló Bethlen-hívektől.[47] Azért is, hogy utóbbiak – a nyílt szavazásos rendszer lehetőségeit kihasználva – ne befolyásolhassák Gömbösék szempontjából kedvezőtlenül a választások eredményét.

---

[44] A Nemzeti Egység Pártja választási útmutatása a vármegyei, kerületi és közégi elnökségek, a központi vármegyei titkár, valamint a Nemzeti Egység Pártjának hivatalos jelöltje részére. In: Gömbös pártja… i. m. 227–238. A részletek ismertetésére a dokumentum alapján kerül sor, az alábbiakban csak a szó szerinti idézetek esetében hivatkozunk a forráshelyre.

[45] Uo. 228.

[46] Ennek kapcsán kell utalnunk a választójogi törvénytervezet 1934–1935 fordulóján zajló vitájára. A Bethlenhez közel álló Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter által készített dokumentum elfogadása esetén – számos egyéb változás mellett – nagyobb szerepet kapott volna a választások lebonyolításában a közigazgatás, ami nem nyerte el Gömbös tetszését. Lásd *Kónya S.*: Gömbös kísérlete… i. m. 123–124.

[47] E törekvésnek előzményei voltak: Marton Béla 1934 nyarán–őszén arra utasította a szervezetek vezetőit, hogy a párt munkájából kapcsolják ki a közigazgatást. 25/1934. és 40/1934. sz. körlevél. In: Gömbös pártja… i. m. 158 és 193.

Ezek a körülmények tették egyrészt szükségessé, másrészt lehetővé a NEP vezérkara számára, hogy a kormánypárt vidéki szervezeteinek minden részletre kiterjedő, aktív szerepet szánjanak a választási küzdelem egész folyamatában. Egyúttal azonban azt is, hogy ebbéli tevékenységüket a központ aprólékosan kidolgozott utasításainak megfelelően, a párton belüli centrális irányítás és szigorú ellenőrzés mellett végezzék.

A dokumentum részletei öt egymást kiegészítő törekvést tükröznek

1. A pártvezetés igyekezett maximálisan kihasználni a szervezeti struktúra jellegzetességeiből és a szervezettségből származó előnyöket.

A keretek, mint láttuk, már a párt átszervezése során, 1933-ban létrejöttek, most csak a feladatokat kellett pontosan meghatározni: a választókerületi választmány, a községi/városi szervezet, a szavazóköri alelnökök és titkárok, valamint a választmányi tagok[48] választásokkal kapcsolatos speciális feladatait. Ez a hierarchikus struktúra – legalábbis elvben – egyben biztosította a gyors információáramlást és a feladatok ellátásának ellenőrzését, a problémák gyors megoldásának lehetőségét. A szervezett tagság lehetővé tette, hogy – a választójogi törvénynek megfelelően. Minden szavazókörben kijelölhessenek bizalmiakat, azonossági tanúkat, akiknek – a törvényben előírtakon túl – kötelességük volt folyamatosan ellenőrizni a szavazás állását, megállapítani, kik nem szavaztak még, s ezt, illetve az esetleges anomáliákat a szavazóhelyiségnél és a pártirodánál felváltva tartózkodó 2–2 összekötő révén azonnal jelezni az illetékes pártvezetőnek.

2. Az Országos Központi Pártiroda minden részletre kiterjedő tájékoztatással és az eszközök előre történő beszerzésével biztosította a helyi szervezetek és aktivisták eredményes munkájának feltételeit.

Az ajánlóíveket a NEP szervezetei és aktivistái nem a helyi hatóságoktól szerezték be, hanem azokat a központ küldte meg számukra rögtön a választások kiírását követően, az érintettekhez történő eljuttatást segítő borítékokkal együtt. Az aláírásokat gyűjtő választmányi tagoknak írószerről sem kellett gondoskodniuk; a tintaceruzákat is megkapták az ívekkel együtt. Ugyancsak központilag gondoskodtak a választások alakulását ellenőrző személyek munkáját segítő választói névjegyzékekről és űrlapokról.

3. A települések pártszervezeteinek biztosítaniuk kellett, hogy a NEP minden fázisban előnyre tegyen szert a többi párttal, illetve jelölttel szemben.

Ezt szolgálta az ajánlási ívek említett központi biztosításán túl, hogy a kerületi választmányok vezetőinek mindenkit megelőzve kellett hitelesíttetnie azokat a választási biztossal. Előre megszervezték, hogy a kijelölt útvonalak legtávolabbi

[48] A helyi szervezetek létrehozása előtt a választójoggal rendelkezők – szomszédsági alapon (egy, vagy két szomszédos utca stb.) kialakított – 40–45 főnyi csoportja élére nevezték ki őket. Feladatuk a hozzájuk beosztottak beszervezése, illetve politikai tevékenységük folyamatos figyelemmel kísérése volt. Lásd Részletes szervezési útmutatás… i. m. In: Gömbös pártja… i. m. 72, 82–83.

településeinek – a hivatal előtt várakozó – titkárai autóval vagy kocsival azonnal juttassák el helyi szervezetekhez. A falvakban készenlétben várakozó választmányi tagoknak pedig – egy-egy ifjúsági tag segítségével – azonnal meg kellett kezdeniük az ajánlások gyűjtését, abban a reményben, hogy 5–6 óra alatt végeznek a munkával, mielőtt a többi jelölt elkezdhetné azt. Előnyt biztosított a NEP-szervezetek számára az is, hogy fölös számban kapták meg az űrlapokat, miközben az ellenzéki pártok rendre arra panaszkodtak, hogy nem jutott nekik elegendő ajánlási ív. Az elkészült íveket elsőkként kellet benyújtaniuk a választási szervekhez. Így kívánták biztosítani, hogy a bizonytalan szavazókat maguknak nyerjék meg, s csökkentsék az ellenzéki pártok ajánlási esélyeit. A községi elnököknek – a jelölttel történő egyeztetés alapján – azonnal le kellett foglalniuk a választási gyűlések számára kedvező összes időpontot és helyiséget a településen; továbbá saját gyűléseiken biztosítani a lelkes hangulatot, az ellenfelek jelöltjeinek fellépéseit pedig megzavarni. A választmányi tagoknak – előre elkészített időbeosztás szerint, a szavazóhelyiség megnyitásától kezdve – kellett összegyűjteniük és délig felvezetniük a hozzájuk tartozó választók 25 fős csoportjait, hogy a választójogi törvénynek megfelelően leadhassák szavazataikat. Az elmaradókat délután keresték fel, hogy szavazásra bírják őket.

4. Törekedtek arra, hogy a szavazatszedő bizottságok vezetői tisztségeit saját párthíveikkel töltsék be.

Ennek érdekében kellett a kerületi választmányoknak javaslatot tenni a szavazatszedő küldöttségek elnöki, helyettes elnöki, jegyzői és helyettes jegyzői tisztségének betöltésére a helyi szervezetek tekintélyes tagjai által.[49]

5. A választásokat igyekeztek felhasználni új tagok beszervezésére, a pártszervezet erősítésére.

Az ajánlásokat gyűjtő választmányi tagoknak minden olyan polgárt fel kellett szólítaniuk a NEP belépési nyilatkozatának aláírására, akik nem voltak a párt tagjai, ajánlásukat mégis a párt jelöltjének adtak.

Ez a munka elengedhetetlenné tette, hogy a községi elnökök és vezető titkárok, valamint a szavazóköröket vezető alelnökök és körzeti titkárok – akiknek az egész folyamat során állandó készültségben kellett lenniük –, s részben még a választmányi tagok is az ajánlási időszakban, egészében vagy részben tegyék félre hétköznapi munkájukat és elsősorban a választásokkal kapcsolatos pártfeladataikat lássák el.

Ismert, hogy a képviselőház kierőszakolt feloszlatását követő, előrehozott parlamenti választások meghozták a pártvezetés által remélt sikert. A változások mind politikai, mind szociológiai vonatkozásban jelentősek voltak. Gömbös elérte azt, amit már 1932-ben szeretett volna: kényelmes abszolút többséget a képviselőházban úgy, hogy – Bethlent és híveit kiszorítva – az ő követői uralják

[49] A szervezet vezetőit nem jelölték, hogy ők az egész folyamat irányítását és ellenőrzését végezhessék.

a kormánypárt parlamenti frakcióját.[50] A zömmel Gömböst támogató 98 új képviselő (a párt által parlamentbe juttatott 170 honatya 57%-a) közül – a párt vezérével és elnökével együtt – minimum 23 fő (13,5%) a NEP országos központjának vezető tisztségviselői vagy munkatársai, illetve választókerületi elnökei, alelnökei, titkárai, egyes budapesti kerületek pártszervezői közül került ki.[51] Ezzel legalább részben megvalósult az országos pártvezetés törekvése is, hogy a törvényhozásba és a törvényhatósági bizottságokba a pártszervezetek keretében már hűségüket bizonyító személyek kerüljenek.

E politikai változásokat tükrözte az új képviselőcsoport szociológiai összetétele is. Az 1931-es állapothoz képest jelentősen nőtt az agrárszféra képviseletének (30,3%-ról 36,3%-ra) ezen belül főként a középbirtokosok és a mezőgazdasági érdekképviseletek tisztségviselőinek (14,8%-ról 20,6%-ra) aránya. Csökkent az állami bürokrácia részesedése (36,3% > 29,3%) s közöttük 3-ról 9-re emelkedett a Gömböshöz legközelebb álló katonatisztek száma. Az értelmiségiek arányának csekély mértékű növekedésénél (27% > 28,9%) jellemzőbb e csoport foglalkozási összetételének módosulása: csökkent a tanárok, ugyanakkor nőtt az ügyvédek, mérnökök, orvosok és újságírók száma. A változások nem kevésbé fontos eleme a képviselők átlagéletkorának csökkenése, és az először képviselővé választottak magas aránya.[52] Azoknak a szociológiai csoportoknak a képviselete nőtt tehát, melyek körében a Gömbös által szorgalmazott változások leginkább számíthattak támogatásra. A kedvező személyi összetételen túl Sztranyavszky Sándor házelnökké választásával biztosítékot teremtettek arra, hogy a törvényhozás munkájának vezénylése nem fogja akadályozni a kormány

---

[50] V. ö.: *Sipos P.*: Őrségváltás szavazó cédulákkal… i. m. 149–180.; *Sipos P. – Stier M. – Vida I.*: Változások a kormánypárt… i. m. 608–614.

[51] A pártvezéren, *Gömbös Gyulán* és az elnökön *Sztranyavszky Sándoron* kívül hárman az országos vezetőszervek munkatársai voltak (*Marton Béla* főtitkár, *Béldi Béla* az Országos Pártközpont propaganda osztályának vezetője, *Brandt Vilmos* pedig az országos pártkör háznagya), egy fő (*vitéz dr. Scheftsik György)* központi vármegyei titkár, tízen (*gróf Almási Imre, Csík József, Haám Artúr, Jurcsek Béla, Kölcsey István, Ronkay Ferenc, vitéz báró Roszner István, Schmidt Lajos, vitéz dr. Sebestyén Kálmán, Thuránszky Pál*) választókerületi elnökök, ketten (*dr. Madai Gyula, vitéz Szalay László)* a párt egy-egy területen működő szervezőiként említtetnek, ami alapján – a párt szervezeti kötelmei ismeretében – valószínűsíthető, hogy szintén választókerületi elnökként vagy titkárként működtek. Öten (*vitéz dr. Benárd Ágoston, dr. Huszovszky Lajos, dr. Petracsek Lajos, ifj. dr. Temple Rezső, Terbácz Imre*) a NEP Gömbös szándékai szerint kialakított fővárosi szervezői, illetve különböző beosztású vezetői voltak. (*Kónya S.*: Gömbös kísérlete… i. m. 163–165.; Farkas G.: Politikai viszonyok… i. m. 184–187; Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről. Szerk.: Haeffler István. Magyar Távirati Iroda, Budapest, é. n. [1935] 209–405.) Tekintettel arra, hogy a párt vezetőinek névsorai nem maradtak fenn, a levéltári forrásokban és a sajtóban található szórványadatoktól eltekintve csak az Országgyűlési Almanachra támaszkodhatunk. Az ott közölt politikai pályarajzokat nem egységes szempontok alapján készítették, így nem kizárt, hogy további képviselők töltöttek be hasonló funkciót, illetve végeztek fontos szervezőmunkát a Nemzeti Egység Pártjában.

[52] *Sipos P. – Stier M. – Vida I.*: Változások a kormánypárt… i. m. 608–614.

és a miniszterelnök törekvéseinek érvényesítését. A törvényhozáson túl az 1935 február–márciusában a párton belül zajló viták, majd a választások eredményeként bekövetkezett személyi változások nyomán a kormányon belül is erősödtek pozícióik.[53] Ezt követően gyorsult fel a konzervatív főispánok nagyobb számú cseréje.[54]

A választások tekintetében nemcsak a képviselők személyi összetétele jelentett változást korábbiakhoz képest, hanem az is, hogy a kormánypárt vezetése – történetében először – elsősorban nem a közigazgatási apparátusra, hanem a helyi pártszervezetek vezetőire és aktivistáira támaszkodva igyekezett sikert elérni. A március–április során végzett munka volt a NEP-szervezetek első komoly megmérettetése a politikai küzdelmekben. E momentum akkor is jelentős fordulatnak tekinthető, ha jól tudjuk: Gömbös, illetve a párt választási kampányát 1926 és 1931 után ismét irányító Sztranyavszky végül is nem nélkülözhette a főszolgabírák, a jegyzők, sőt a karhatalom közreműködését, ami önmagában is jelezte a NEP-szervezetek gyenge voltát.[55]

A választások révén 1934 utolsó és 1935 első hónapjai jelentős, Gömbösék számára kedvező eltolódást eredményeztek az erőviszonyokban. Legalábbis részlegesen sikerült megvalósítaniuk eredeti szándékukat: a Vezérhez hű polgárokból rekrutálódó új hatalmi elit kialakítását, illetve elitváltást a politikai hatalom különböző színterein. Mindezt a Nemzeti Egység Pártja szervezetei révén tudták végrehajtani. Ez pedig azt is jelezte számukra, hogy – a szervezés és szervezettség hiányosságai és ellentmondásai dacára – létezett már a többé-kevésbé jól irányítható erő, politikájuk – korábban kényszerűen hiányolt – eszköze. Nemcsak a Vezér egyénisége volt erős, hanem hatalmi pozíciója is annak tűnt.

Úgy vélhették tehát, immár nincs akadálya annak, hogy nyíltabban és direkt módon kezdjenek hozzá terveik teljes megvalósításához, mindenekelőtt a társadalom életének mindenre kiterjedő, totális megszervezéséhez.

---

[53] Kállay Miklós és Keresztes-Fischer Ferenc távozásával, illetve Kozma Miklós és Bornemisza Géza kinevezésével a Gömbös feltétlen támogatóinak száma 3 főről 5 főre emelkedett a 9-ről 10 fősre növekedett kormányban.

[54] Takács Tibor: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. *Századok* 2000. 5. sz. 1041–1043.

[55] A kérdéskört a szakirodalom már sokoldalúan tárgyalta országos és helytörténeti relációban egyaránt. Lásd többek között *Kónya S.*: Gömbös kísérlete… i. m. 157–160., *Sipos P.*: Őrségváltás szavazó cédulákkal… i. m 170–172., *Vonyó József:* Meskó pártja Zalában. Adatok a nyilasok Zala megyei szerepéről és társadalmi bázisáról (1933–1935). In: *Uő*: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok. Pannónia Könyvek, Pécs, 2001. 156–157.

Zeidler Miklós

A Nemzetek Szövetsége Kolozsvárott. Részlet Erik Colban 1923. évi erdélyi útinaplójából*

A Nemzetek Szövetsége főtitkára, Sir Eric Drummond megbízásából 1923. július 25. és augusztus 7. között négytagú népszövetségi küldöttség járt Romániában a norvég Erik Colban, a Kisebbségi Szekció igazgatója vezetésével. A látogatás célja az volt, hogy a delegáció a személyes találkozás révén szívélyesebbé tegye a román kormány és a világszervezet akkoriban éppen meglehetősen feszült kapcsolatait,[1] egyszersmind a helyszínen gyűjtsön tapasztalatokat a romániai nemzeti kisebbségek helyzetéről. Az utazásról Colban minden nap feljegyzéseket készített, amelyeket végül egy összesen 101 oldalas útinaplóban véglegesített. A gépiratos szöveget a genfi Nemzetek Szövetsége Levéltára őrzi.[2] Alábbi szövegközlésünkhöz a delegáció augusztus 2-i kolozsvári tartózkodásáról készült s a magyar egyházfőkkel folytatott – feszültségektől sem mentes – tárgyalását is rögzítő részletét választottuk ki.

Bevezetésképpen röviden ismertetjük a Nemzetek Szövetségének a romániai magyar kisebbség panaszaival kapcsolatos eljárását, valamint a Colban-misszió kiküldésnek előzményeit.

A romániai magyar kisebbségnek az impériumváltást követően elszenvedett sérelmei közül kiemelkedett a döntően a magyar birtokosokat terhelő és a román parasztságot favorizáló erdélyi földreform; a magyar hivatalnokok tömeges elbocsátása és Romániából való kiutasítása; a nemzetiségi kvóta bevezetése egyes ipari és kereskedelmi állásokban; a magyar tannyelvű oktatás visszaszorítása

* A Magyarország népszövetségi politikájának feltárását célzó kutatásaimat a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj (2002, 2005) és az Oktatási Minisztérium Bolyai János Kutatási Ösztöndíja (2003–2005) támogatta.

[1] A román kormány 1922. április 1-jei hatállyal megszüntette genfi állandó képviseletét, így tiltakozván az ellen, hogy a Nemzetek Szövetsége egyes magyar panaszok megvizsgálásával, úgymond, beavatkozott Románia belügyeibe. L. *Marie-Renée Mouton:* La Société des Nations et la protection des minorités. Exemple de la Transylvanie (1920–1928). (Thèse pour doctorat de 3ème cycle.) Université de Paris, Faculté des Lettres et Sciences Humaines, 1969. 153–155., 397.

[2] Colban feljegyzése Drummondnak (1923. augusztus 13.). League of Nations Archive – Archives de la Société des Nations, Genève (LoNA–AsDN), R 1625, 1919–1927: 41/30120/1481. sz. Első közlése az eredeti angol nyelven és román fordításban, rövid jegyzetapparátussal: *Gheorghe Iancu:* Problema minorităţilor etnice din România în documente ale Societăţii Naţiunilor (1923–1932). Argonaut, Cluj–Napoca. 2002. 65–139. (Jegyzetek: 211–213.)

előbb az állami, majd az egyházi, alapítványi és községi fenntartású iskolákban; a román közigazgatás által irányított, a szülők szándékait sokszor figyelmen kívül hagyó iskolai beíratás; valamint a magyar nyelvű sajtó és általában a magyar nyelvhasználat korlátozása a közéletben – a bíróságokon, a közigazgatásban, az üzleti életben stb.

A romániai magyar kisebbségek panaszai először külföldi protestáns szervezetek[3] jelentésein keresztül jutottak a Nemzetek Szövetsége tudomására. A magyar kormány eleinte a győztes hatalmakat képviselő, általában Párizsban ülésező Nagykövetek Tanácsához intézte leveleit, amelyek az erdélyi magyar kisebbség súlyos helyzetét ecsetelték. Ezek tehát kerülő úton, 1920 decembere és 1921 júniusa között érkeztek meg Genfbe, a világszervezet székhelyére. Ekkor, 1921 nyarán már kisebb-nagyobb egyéni sérelmeket taglaló panaszok is a Kisebbségi Szekció asztalán feküdtek. A budapesti székhelyű, de a Romániához csatolt területeken élő magyarság érdekében fellépő Bocskay Szövetség beadványai 1921 októberében jutottak el a Nemzetek Szövetségéhez.

E panaszok közül a Kisebbségi Szekció csak a magyar tisztviselők elbocsátását, az erdélyi és bánsági földreformot, valamint a magyar egyházi iskolák sérelmeit tartotta vizsgálatra érdemesnek. A román kormány azonban rendre tagadta a beadványok valóságtartalmát. A petíciók és a válaszok tehát oly mértékben ellentmondtak egymásnak, hogy pusztán ezek alapján lehetetlen volt tiszta képet alkotni a panaszok megalapozottságáról. S mivel a Nemzetek Szövetsége ekkor és később is elzárkózott attól, hogy a kisebbségek képviselőit is bevonja az eljárásba – így ők csak afféle első „információforrásként" szolgáltak, a kormány észrevételeire már nem reagálhattak –, a Bukarest által küldött válaszok a maguk hivatalos jellegénél fogva – természetszerűleg – nagyobb súllyal estek latba.

Mindebből az következett, hogy a magyar panaszok megalapozottságát lényegében csak helyszíni vizsgálatok vagy más megbízható források alapján lehet ellenőrizni. Itt azonban tekintettel kellett lenni a román kormány „érzékenységére" is, hiszen Bukarest már több alkalommal jelezte, hogy a romániai kisebbségek helyzetét saját belügyének tekinti,[4] s egy esetleges szakítás esetén a világszervezetnek nemigen lett volna eszköze arra, hogy – valódi szankciók híján – ellássa kisebbségvédelmi feladatait. 1922 szeptemberében mégis felmerült az

[3] Ilyen volt a skóciai General Presbyterian Alliance, az American Unitarian Commission, a Fédération des Églises Protestants de la Suisse, valamint Arthur Judson Brown (Holliston, Mass., 1856 – New York, 1963) amerikai presbiteriánus lelkész, aki a 20. század első felének egyik legbefolyásosabb amerikai egyházpolitikai személyisége, az ökumenikus mozgalom egyik úttörője.

[4] A román kormány már a kisebbségvédelmi szerződés aláírását is hosszasan halogatta – Ion I. C. Brătianu kormányfő látványosan le is mondott – s csak három hónapi huzavona után, a nagyhatalmak egyenes felszólítására volt hajlandó szignálni az okmányt 1919. december 9-én. A genfi román képviselet megszüntetése is Brătianu nevéhez fűződött, aki 1922. január végén újra átvette a komány irányítását. Vö. 2. jegyz.

ötlet, hogy a Kisebbségi Szekciónak Bukarestben kellene tájékozódnia az erdélyi magyar kisebbség helyzetéről és a román kisebbségpolitika jellegéről.[5] Ekkor azonban a Nemzetek Szövetségének a romániai magyar sérelmek kivizsgálására kiküldött hármas bizottsága még úgy döntött, beéri azzal, hogy további magyarázatot kér a román kormánytól egyes magyar iskolaügyi sérelmek, a magyar tisztviselők kiutasítása és az erdélyi földreform végrehajtása tárgyában.

A nemzetközi kisebbségvédelem terén tehát magyar szempontból összességében bizonyos előrelépés volt tapasztalható. Míg ugyanis a román kormány ellen benyújtott korai magyar vonatkozású petíciók csupán annyit értek el, hogy felhívták a világszervezet figyelmét a magyar kisebbség sérelmeire, addig 1922-ben a hármas bizottság több magyar panasszal részletesen is foglalkozni kezdett. A sikeren felbuzdulva az év folyamán Baranyai Zoltán, a genfi magyar diplomáciai képviselet vezetője újabb petíciókat továbbított a Kisebbségi Szekcióhoz.

Terjedelménél és jelentőségénél fogva kiemelkedett közülük a Jancsó Benedek erdélyi politikus elnöklete alatt álló Magyar–Székely Egyesület a Nemzetek Szövetsége Támogatására elnevezésű szervezet 87 oldalas beadványa, amely 14 nagyobb csoportban tárgyalta a magyar sérelmeket.[6] Az 1922. júniusi keltezésű nyomtatványt Baranyai október 7-én továbbította a Kisebbségi Szekcióhoz, ahol örömmel fogadták, mert – eltérően a korábbi beadványoktól – végre kellően alapos és jól dokumentált volt, így jó kiindulópontnak tűnt egy átfogó tanácsi vizsgálathoz.[7] S bár a román válasz ezt a dokumentumot is rosszindulatú irredenta propagandának minősítette, az abban foglaltakat pedig – a megszokott rabulisztikával – túlzásnak, ferdítésnek, hangulatkeltésnek és hazugságnak bélyegezte,[8] ekkor több forrás is megerősítette a magyar panaszok jogosságát. A Kisebbségi Szekció 1923. április elején részletes összegzést készített, s több helyen is rámutatott a román válasz hiányosságaira.[9] A romániai brit külképviseletek vezetői – Sir Herbert A. Dering bukaresti követ és Charles Goodwin kolozsvári konzul – jelentéseikben szintén igen kritikusan mutatták be a romániai

[5] *Mouton:* i. m. 166.

[6] A petíció nyomtatásban is megjelent. Ld. Doléances soumises au Conseil de la Société des Nations au sujet de la violation des engagements d'intérêt international figurant au Traité conclu le 9 déc. 1919 entre les Principales Puissances Alliées et Associées et la Roumanie. Association Hongroise–Sicule pour la Société des Nations, [Bp. 1922]. Később hivatalos népszövetségi nyomtatványként is kiadták C.195.M.116.1923.I. sz. alatt.

[7] Rosting feljegyzése (Genf, 1922. október 12.). LoNA–ASdN, R 1663, 1919–1927: 41/23969/12285. sz.

[8] Duca levele Colbannak (Bukarest, 1923. március 4.). LoNA–ASdN, R 1663, 1919–1927: 41/27038/12285. sz. A román válasz külön népszövetségi nyomtatványként is megjelent C.195.M.116.1923.I. sz. alatt.

[9] A Kisebbségi Szekció emlékeztetője (Genf, 1923. április 3.). LoNA–ASdN, R 1663, 1919–1927: 41/27038/12285. sz.

közállapotokat, s kitértek a magyarellenes diszkrimináció eseteire is.[10] Ez ekkor nagy súllyal esett latba, mivel a magyar petíciókkal foglalkozó brit–francia–japán hármas bizottság elnöke, Edward Wood (1938–1940 között Lord Halifax néven Nagy-Britannia külügyminisztere) főként a Foreign Office diplomáciai jelentéseiből informálódott.

A hármas bizottság 1923. április 19-én úgy döntött, felkéri Colbant, hogy utazzon Romániába s tapasztalatairól tegyen jelentést a hármas bizottságnak, továbbá hasson oda, hogy a román kormány közölje kisebbségpolitikai terveit a Nemzetek Szövetségével.[11] A bizottság döntéséről Wood április 23-án levélben értesítette Drummond főtitkárt. A levél első változata – bizonyára a Foreign Office elvárásaihoz igazodva – felért egy Románia elleni fenyegetéssel: kilátásba helyezte, hogy a közeljövőben több tagból álló népszövetségi szakértői delegáció utazik Romániába, hogy a kisebbségek vezetőivel is kapcsolatba lépve alaposan tájékozódjon a romániai állapotok felől. S ha a kiküldetésre rövid időn belül mégsem kerülne sor, a hármas bizottság a Tanács elé terjeszti a kérdést. A román szövetségesét védelmező Franciaország nyomására azonban a levéltervezetet – Wood távollétében, de a Foreign Office egyetértésével – átfogalmazták, így az új változat már csak egy delegátus kiküldetését említette, a kisebbségi vezetőkkel való találkozásról pedig szót sem ejtett.[12]

Ez a megoldást voltaképpen „aranyhidat" épített Romániának, amelyen presztízsveszteség nélkül vonulhatott vissza. A Nemzetek Szövetsége ezzel hivatalosan is elfogadta azt a megoldást, hogy a küldöttséget a bukaresti kormány hívja meg Romániába, s az utazás célja ne a petíciókban foglalt panaszok kivizsgálása, hanem egyszerű tájékozódás és baráti kapcsolatfelvétel legyen. A román kormány a későbbiekben is mindent megtett, hogy a népszövetségi misszió eredeti célját elfeledtesse, s ezt – diplomáciai megfontolásokból – Genfben is tudomásul vették. Bukarest azt is szerette volna elérni, hogy a Nemzetek Szövetsége minél több tekintélyes vezetőjét és minél kevesebb kisebbségi szakértőjét küldje Romániába. Ez érthető is volt, hiszen egy Drummond főtitkár vezette, protokolláris misszió fogadása jól eladható diplomáciai siker lett volna, a Kisebbségi Szekció tagjainak megjelenése viszont azt a benyomást keltette volna,

[10] Ld. pl. Goodwin levele Deringnek (Kolozsvár, 1922. június 16.). LoNA–ASdN, S 351, no. 6.; Dering jelentése Lord Curzon külügyminiszternek (Bukarest, 1923. február 28.). The National Archives, London–Kew (TNA), Records of the Foreign Office, General Correspondence after 1906 (FO) 371–8933, C4040/4040/37. sz. (Dering a Romániáról szóló 1922. évi átfogó jelentés Erdélyre vonatkozó részeit Goodwin beszámolói alapján állította össze.)

[11] A hármas bizottság 1923. április 19-i üléséről – meglepő módon – nem találtunk feljegyzést a genfi levéltárban, így az ott történteket csak a szakirodalom alapján tudjuk rekonstruálni. Ld. *Mouton:* i. m. 187.

[12] Colban feljegyzése Drummondnak (Genf, 1923. április 27.). LoNA–ASdN, R 1663, 1919–1927: 41/27990/12285. sz. Wood levelét már e módosított szöveggel adták ki külön népszövetségi nyomtatványban C.350.1923.I. sz. alatt.

hogy Románia ellen vizsgálat folyik.[13] A népszövetségi vezetők azonban nem kívántak újabb engedményeket tenni. A delegáció élére így Erik Colbant, a Kisebbségi Szekció igazgatója került, kíséretében pedig ott volt egyik beosztottja, a spanyol Pablo de Azcárate, továbbá a Tájékoztatási Szekció egyik munkatársa, a francia Marcel Hoden, valamint Colban személyi titkárnője, az angol Constance Harris.

A Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar képviselet mindig jól informált vezetője, Baranyai Zoltán jó előre tudomást szerzett a misszió kiküldéséről, július 14-én már az utazás jellegéről és várható időpontjáról is beszámolt a magyarországi illetékeseknek. Jancsó Benedekhez, a Magyar–Székely Egyesület elnökéhez intézett levelében a következőket írta:[14]

„Hangsúlyozom, nehogy hiábavaló reményeket támasszanak az erdélyiek, hogy ez egyáltalán nem vizsgálóbizottság, mert hisz a Tanács vizsgálatot még nem rendelt el, hanem egyszerű informatív utazás. A külső forma az, hogy a román kormány kijelentette, hogy szívesen látja a Főtitkárság hivatalnokait. Ezek jelentésüket a Főtitkárnak fogják megtenni (tehát előreláthatólag a nyilvánosság elé nem kerül). Fölösleges hangsúlyoznom Előtted, milyen fontos volna, hogy a magyarság (és szászság) vezetői kapcsolatot találnának ezekkel az urakkal, mert hisz későbbi kisebbségi petícióink tárgyalásánál megint csak ők lesznek a referensek, és a küzdelem még nehezebb lesz, ha sikerül őket a románoknak félrevezetni. A kis expedíció vezetője Colban úr, akiről már beszéltem többször. Belülről igazságos és becsületes ember volna, de nagyon szeret a hatalmasokkal és általában mindenkivel jóban lenni. Titkárnője, Miss Harris, szintén vele megy. Mint főreferens Azcárate kíséri. Kérdés, lesz-e Azcáraténak elég energiája és hatalma, hogy Colban aszpik-természetét ellensúlyozva ki tudjon szabadulni a román kormánykörök ölelő karjaiból. Negyediknek velük megy még Hoden úr (francia), a Section d'Information-ból; ez utóbbi meglehetősen szimpatizál a kisantanttal. Amint méltóztatol látni, erdélyi barátainknak minden ügyességükre és szívósságukra szükség lesz, hogy ezeket az urakat kellőképpen tájékoztathassák és a román kísérők és kormány állandó hatását valamennyire ellensúlyozzák. Arra is különösen kellene ügyelni, nehogy renegát magyarokat vigyenek elibük. Erre különben már itt preparálom őket. Az urak kb. 21-én érkeznek Bukarestbe és kb. 8–10 napig maradnak Romániában."

Minderről Baranyai természetesen a Külügyminisztériumot is értesítette, ahonnan a legfontosabb információk számjeltávirat formájában a bukaresti ma-

[13] Colban feljegyzése Drummondnak (Genf, 1923. május 2.). LoNA–ASdN, R 1663, 1919–1927: 41/27990/12285. sz. Vö. *Mouton:* i. m. 190.

[14] Baranyai magánlevele Jancsónak (Genf, 1923. július 14.). Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai (K 64), 9. cs., 1923–41–420. alapsz. (1923–41–396. sz.)

gyar követséghez is eljutottak, Rubido-Zichy Iván báró pedig továbbította azokat az erdélyi magyar vezetőkhöz. Ugron feladata lett, hogy a „kiküldöttekkel mindjárt Bukarestbe érkezésükkor vegye fel érintkezést”.[15]

Colban és kísérői július 24-én, kedden este érkeztek Bukarestbe a Simplon-expresszel, s még aznap este találkoztak a román külügyminisztérium tisztviselőivel. Másnap megkezdődtek az egyes tárcák vezetőivel folyó tárgyalások, melyekről az útinapló részletesen beszámol. Colbant először Ion Duca külügyminiszter, majd Constantin Banu kultuszminiszter, végül Constantin Anghelescu közoktatásügyi miniszter fogadta. Feltűnő volt, hogy Brătianu kormányfő még egy bemutatkozásra sem érdemesítette az első ízben Romániába látogató népszövetségi delegációt.

Július 26-án délelőtt Colban – Duca hozzájárulásával – fogadta Ugron Istvánt, az Országos Magyar Párt (OMP) elnökét, ez azonban csupán udvariassági gesztus volt, a szekcióigazgató Ugron minden kérését és kérdését elhárította. A pártelnök így azt is hiába ajánlotta fel, hogy bemutatja neki az erdélyi magyarság politikai vezetőit. Ugronnak be kellett érnie azzal a nem éppen megnyugtató kijelentéssel, hogy Colban „a romániai kisebbség helyzetéről már kimerítően tájékoztatva van – Duca külügyminiszter által”. S az sem volt éppen kecsegtető, hogy Colban közölte, „utazásuk programját Duca külügyminiszter állítja össze, ő még nem tudja, hová vezet az útjuk”.[16]

Június 26-án a küldöttség elhagyta a román fővárost és Erdély felé vette útját. Rövid kitérőt tettek a ploieşti-i olajmezőkhöz, ahol Colban megbeszélést folytatott Ion Nistorral, a bukovinai ügyek miniszterével. Ezután Sinaiába mentek, ahol már javában folytak a kisantant államok július 29–30-i külügyminiszteri értekezletének előzetes tárgyalásai. Colban itt találkozott Gustave de Manneville bukaresti francia követtel és a konferenciára készülő Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszterrel, valamint megbeszélést folytatott Alexandru Constantinescu földművelésügyi miniszterrel. 27-én a delegáció részt vett a királyi palotában rendezett ebéden az uralkodó és családja társaságában, ami – az útinapló tanúsága szerint – nagyon hízelgett Colbannak. Másnap délután a küldöttség tovább utazott és a Tömösi-szoroson át Erdélybe érkezett.

Kilencnapos erdélyi útjuk során Colbanék nyolc nagyobb települést látogattak meg. Július 28-án, szombaton estefelé érkeztek Brassóba, 29–30-án Gyergyószentmiklóson és Csíkszeredában, valamint néhány környékbeli faluban

---

[15] Daruváry titkos számjeltávirata Rubido–Zichynek (Budapest, 1923. július 18., fogalmazvány). MOL, K 64, 9. cs., 1923–41–420. alapsz. (1923–41–396. sz.) Bethlen István kormányfő, aki Jancsótól szerzett tudomást a Colban–missziróról, ezzel egybehangzó utasítás kiadását kérte Daruvárytól. Ld. Bethlen igen sürgős, bizalmas levele Daruvárynak (Budapest, 1923. július 21.). MOL, K 64, 9. cs., 1923–41–420. alapsz. (1923–41–402. sz.) A Külügyminisztérium azonban a táviratot már július 19-én elküldte a bukaresti magyar követségre.

[16] Rubido-Zichy jelentése Daruvárynak (Sinaia, 1923. július 26.). MOL, K 64, 9. cs., 1923–41–420. sz. Vö. *Mouton:* i. m. 197–198.

jártak, a következő két napon a nagyszebeni szászokat keresték fel, augusztus 2-án fél napot töltöttek Kolozsvárott, másnap Nagyváradon jártak s rövid kirándulást tettek Nagyszalontára, augusztus 4–5-én pedig Aradon és környékén tettek látogatást. Temesváron a delegáció – idő hiányában – már csak rövid időre állt meg. Itt a delegáció tagjai elváltak egymástól. Azcárate egyenesen visszautazott Genfbe, Hoden Budapest felé vette az irányt, ahol néhány magas rangú magyar diplomatával találkozott, Colban pedig titkárnője és a román kísérők társaságában visszatért Bukarestbe. A következő két napon a szekcióigazgató újra megbeszéléseket folytatott a román külügyminisztérium vezetőivel, ahol közösen értékelték az utazás tanulságait. Colban és Miss Harris augusztus 7-én délután indult vissza Genfbe.

A romániai magyar sajtó természetesen árgus szemekkel kísérte a népszövetségi delegáció minden megmozdulását, amint az végre Erdély földjére lépett. A legnagyobb érdeklődés a Colban-misszió kolozsvári látogatását kísérte, hiszen ez volt az erdélyi magyarság fővárosa, itt volt a magyar egyházak egyik legfontosabb központja és az OMP főhadiszállása, s itt működött a legtöbb magyar oktatási és kulturális intézmény, újság és kiadóhivatal. A delegáció tagjai meglátogatták az egyetemet, a Mikó utcai klinikákat és az egyetemi könyvtárat. Elsétáltak a Szent Mihály templom és a Mátyás-szobor előtt, majd felkeresték a református teológiai főiskolát és az unitárius kollégiumot, valamint a Tarbut Zsidó Iskolaegyesület főgimnáziumát. Az inkább városnézésnek beillő délelőtti programot a Rákóczi-kerti kioszkban rendezett villásreggeli zárta le, amelyre a városi notabilitásokon kívül valamennyi egyház képviselőit meghívták, a politikai pártok vezetőit azonban nem. A protestáns és római katolikus egyházfők időközben levelet juttattak el Colbanhoz, amelyben bejelentették, hogy távolmaradásukkal fognak tiltakozni, mert a kisebbségek súlyos problémáiról nem fehér asztal mellett kívánnak beszélgetni. Végül megállapodás született, hogy a népszövetségi delegáció délután mégis tárgyalóasztalhoz ül a kisebbségi egyházak vezetőivel.

A találkozóra a református püspöki rezidencián került sor, ahol a házigazda, Nagy Károly részletesen ismertette az egyházi sérelmeket. Ezek között az első helyen állt, hogy az alkotmány „az ortodox egyházat uralkodó egyháznak nyilvánítja, a görög katolikus egyháznak pedig a többi egyházak fölött elsőbbséget biztosít”, s az unitárius püspököt még a szenátusból is el akarja távolítani. Ráadásul a kormány nem tartja tiszteletben az egyházak évszázados iskolai autonómiáját, az agrárreform révén pedig megfosztotta az egyházakat azoktól a forrásoktól, amelyekkel a maga erejéből ellensúlyozhatná az állami iskolákban folyó románosítást. A legfőbb baj azonban a román részről megnyilvánuló állandó bizalmatlanság, amely a magyarellenes intézkedéseket motiválja s amely „a magyarság minden megmozdulásában irredentizmust lát”.

Magyar részről megkérdezték még, mit szól Colban azokhoz a román kormánykörökből származó véleményekhez, melyek szerint a kisebbségi panaszok

megfogalmazása és a kisebbségi szerződés emlegetése valójában hazaárulás.[17] Ez súlyos taktikai hiba volt, ugyanis állásfoglalásra kényszerítette a formailag pártatlan megfigyelő szerepében lévő Colbant, akit ráadásul ide is elkísértek a bukaresti kormány emberei. A szekcióigazgató azonban még ennél is nagyobb hibát követett el, ugyanis ahelyett, hogy megkerülte volna a választ, azt a roppant szerencsétlen kijelentést tette, hogy a magyarok lehetőség szerint tartózkodjanak a petíciók benyújtásától, s panaszaikat inkább tájékoztató levélben hozzák a Titkárság tudomására. Mint mondta: „talán nem a leghelyesebb a kormány ellen szóló vádaskodásokat felterjeszteni, melyek igen gyakran egyoldalú véleményt rögzítenek, és inkább a bekövetkezhető eseményektől való félelmeken, semmint a valós tényeken alapulnak", éppen ezért „talán jobb megoldás lenne, ha a kisebbségek, amennyiben azt akarják, hogy a Nemzetek Szövetségének Titkársága pontos tájékoztatást kapjon, ne hivatalos petíció formájában írjanak nekünk".[18]

Nyilvánvaló, hogy Colban ezzel a kényszeredett kijelentésével csupán gesztust kívánt tenni a vendéglátó román kormány jelenlévő tisztviselőinek, ugyanakkor azonban megalázó helyzetbe hozta a tanácskozás magyar résztvevőit. „Javaslata" ráadásul ellentétes volt a panaszeljárási rendszer gyakorlatával, hiszen a Titkárság sohasem csupán saját információi, hanem mindig valamely petíció alapján javasolta a tanácsi vizsgálat megindítását. Ha tehát magyar részről nem érkezett volna több petíció, az szükségképpen azt eredményezte volna, hogy nem indul több panaszeljárás sem. Ezzel a Titkárság megszabadult volna a szabályos eljárás által előírt adminisztratív kötelmektől, a bepanaszolt állam pedig a politikai felelősségtől. S mivel a román kormány még a hivatalos eljárást is lépten-nyomon akadályozta és kijátszotta, nehezen elképzelhető, hogy valamiféle jószolgálati egyeztetés során jobban együttműködött volna.

Ez az epizód nem került be a lapokba, s a széles közönség később sem szerzett róla tudomást. Magyar politikai és diplomáciai körökben azonban ismertté vált és erősen rontotta – sokak szemében végleg lerombolta – Colban renoméját.[19]

---

[17] Amint azt Willer József (1884–1972), a *Magyar Kisebbség* szerkesztője 1922 őszén megfogalmazta: „már a sérelmek itthoni fölpanaszlása is hazaárulásszámba megy, s a legtisztességesebb hangú felszólalásunkra is rásütik az illojalitás bélyegét". *W. J.:* A kisebbségi kérdés a Nemzetek Szövetsége előtt. Magyar Kisebbség, 1922. október 15. 114. Fél évvel később pedig a román nacionalista sajtót szemlézve megállapította: „a Népszövetség elé járulásnak már puszta híre fejünkre zúdítja az »irredenta bűntárs«-féle megtiszteltetéseket". Ld. *W. J.:* Magyarok panaszai a Népek Ligája előtt. Magyar Kisebbség, 1923. május 1. 333.

[18] Ld. a szövegközlést.

[19] Ez leginkább Baranyai jelentéseiben érhető tetten. Baranyai közel hét éven át rendszeres hivatali kapcsolatban volt Colbannal, s a róla alkotott véleménye az első három év során fokozatosan romlott. 1921 januárjában még így lelkendezett Colbanról: „Szíves modorú, kellemes az érintkezésben, maga az élő semlegesség. Mintha más valóságot nem ismerne, mint a nemzetközi szerződéseket. Előtte csak egy norma van, a szerződésnek lehető objektív vizsgálata." Ld. Ba-

Mint látható, a genfi kiküldöttek romániai látogatása nem váltotta be a magyar közvélemény reményeit. A nagy erdélyi lapok egymás után adtak hangot csalódottságuknak. „Az erdélyi magyarság sok reménységgel és bizakodással várta a Népliga kiküldötteinek Erdélybe érkezését" – írta az Ellenzék augusztus 2-án – „s a vonat mozdonyán, amely őket Genfből felénk indította, a reménység mécses–reflektorát láttuk felcsillanni. De csalódtunk. A reménység mécsesét valahol Szinaja körül elfújták a nagy hegyek szellői".[20] Másnap a Keleti Újság búcsúzott el illúzióitól: „Ma már történelmileg és okmányszerűleg is igazolható, hogy a Népliga csak politikai délibáb maradt, kis népek lidércfénye, amely meg nem valósuló álmokba csalogatja őket."[21] A kolozsvári zsidóság lapja, az Új Kelet is kijózanítónak nevezte a Colban-misszió tevékenységét: „Súlyos hiba volna egy pillanatig is azt hinni, hogy az ilyen tanulmányi kirándulásoknak bármilyen komoly eredménye is lehet. És felesleges megbotránkozni azon, hogy a kormány Potemkin falvakat és Potemkin kisebbségeket mutat be. Hiszen ez természetes. Így volt ez mindig. A kisebbségi kérdést így nem lehet megismerni, sőt kívülről egyáltalán nem lehet megismerni. […] A mostani bizottság nem a kisebbségek kedvéért jön le Romániába, hanem a román állam kedvéért, amely vendégül látja őket." Voltaképpen mindegy is, kik voltak a küldöttek és kik a kísérők – vélte a lap –, hiszen „egy pillanatig se hittük, hogy a játék komolyra megy". A kisebbségi probléma megoldásáért fölösleges bármilyen „egyházi, vagy profán világboldogító szervhez, egyesülethez" fordulni. „A kisebbségi kérdés megoldása éppúgy múlik a kisebbségeken, mint az államhatalom tényezőin. Politikum ez, melynek kulcsa: a kisebbségek gazdasági és kulturális erejének összefogása. Ha bármelyik kisebbség egy pillanatig is azzal áltatja magát, hogy ilyen alkalmak harcos felhasználásával eredményt ér el, eltereli a figyelmet az igazi munkától, jogai kivívásának nyílt útjától. Ezért fogadjuk hidegen a ki-

ranyai jelentése Bánffynak (Genf, 1921. január 12., másolat). MOL, Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar Titkárság iratai (K 107), 12. cs., 1921–16/1–sz. n. (542–545.) Jó két évvel később már arról számolt be, hogy Colban álláspontja a magyar kisebbségekkel szemben némileg megváltozott: „Régebben magyarbarátnak lehetett volna tekinteni, de egy idő óta meglehetősen erős cseh hatás alatt áll; a romániai magyarság kérdésében azonban a magyar kisebbség álláspontján áll." Ld. Baranyai jelentése Daruvárynak (Genf, 1923. március 3., másolat). Uo., 1923–16/2–42. sz. (48–49.) Néhány hónappal később már azon gúnyolódott, hogy Colbannak „aszpik-természete" van: „Belülről igazságos és becsületes ember volna, de nagyon szeret a hatalmasokkal és általában mindenkivel jóban lenni." Ld. Baranyai levele Jancsónak (Genf, 1923. július 14., másolat). Uo., 1923–16/3/a–sz. n. (40.) (A levél másik példányát ld. MOL, K 64, 9. cs., 1923–41–420. alapsz. [1923–41–396. sz.]) 1923 novemberében – a népszövetségi delegáció romániai utazását követően – pedig arról számolt be, hogy „Colban úrban bizonyos jóindulat ugyan van a kisebbségek, különösen az erdélyi magyarság, sorsa iránt, ezt azonban a félénksége, opportunizmusa, sőt, mondhatom, jellembeli gyengesége és kétszínűsége nagymértékben paralizálja", ezért „ígéreteiben megbízni alig lehet". Ld. Baranyai jelentése Daruvárynak (Genf, 1923. november 3., fogalmazvány). Uo., 14. cs., 1923–16/9–240. sz. (33–34.)

[20] Kolozsvárra érkeznek a Népszövetség kiküldöttei. Ellenzék, 1923. augusztus 2. 3.

[21] Bennünket tanulmányoznak nélkülünk. Keleti Újság, 1923. augusztus 3. 1.

küldötteket, ezért tartottuk feleslegesnek eléjük járulni, memorandummal és panaszló szóval, s ezért kívánhatunk most könnyű szívvel: jó utat és kellemes szórakozást Erdély messziről jött előkelő látogatóinak."[22] Ez a lapvélemény már Kós Károly *Kiáltó szó* c. röpiratának hangvételét idézte, csakúgy, mint két nappal később az Ellenzék vezércikke, mely azt a tanulságot vonta le, hogy „magunk vagyunk és csakis a magunk erőiben bízhatunk. Ezekkel az erőkkel kell számot vetnünk és szigorúan számot vetnünk, mert kívülük nincs tényező se földön, sem égen, se paloták csöndjében, se kunyhóknak vackában, mely rajtunk segíthetne."[23]

A Colban-missziót természetesen minden érintett a saját szempontjai szerint értékelte. A román kormány eleinte súlyos presztízsveszteségtől tartott, de ügyes diplomáciával elérte, hogy a népszövetségi delegáció ne vizsgálóbizottságként, hanem baráti küldöttségként látogasson Romániába, melynek feladata elsősorban a világszervezet és bukaresti kormány közötti kapcsolatok megszilárdítása. A kormány, mely otthon és külföldön is elsősorban saját presztízsének növelésére kívánta felhasználni a látogatást, mindent megtett azért, hogy a magyar kisebbség egyházi, szellemi és politikai képviselőit távol tartsa a küldöttektől, ugyanakkor békebontóként, irredenta propagandistaként ábrázolja őket. S mivel a népszövetségi küldöttek is az együttműködésre helyezték a hangsúlyt, a kényes kérdéseket pedig óvatosan elkerülték, Bukarest természetesen rendkívül elégedett volt a végeredménnyel.

Ezzel szemben az erdélyi magyar vezetők – az előzetes figyelmeztetések ellenére – nagy várakozásokkal tekintettek Colban látogatása elé. Abban bíztak, hogy panaszaikat személyesen terjeszthetik az illetékesek elé, s ezt annál inkább fontosnak tartották, mivel nem tudhatták, mikor lesz erre újból lehetőségük. S abban is reménykedtek, hogy a genfi küldöttek vizsgálódásai nyomán a Nemzetek Szövetsége elmarasztalja a román kormányt, ami méltányosabb kisebbségpolitikához, a magyarság helyzetének javuláshoz vezet majd. Az események azonban rácáfoltak e reményekre, ami érthetően csalódást okozott a magyar kisebbségi vezetők körében. Jól érzékelték, hogy a látogatás rövid távon megszilárdította a román kormány helyzetét, ami nem sok jóval kecsegtetett sem a vizsgálat alatt lévő petíciókat, sem általában a román kisebbségpolitikát illetően.

A magyar diplomácia már kezdetben sem volt ennyire derűlátó, Baranyai pedig egyenesen óva intett mindenkit a túlzott reménykedéstől. S bár a kormány – mint azt Baranyai, Daruváry és Rubido-Zichy leveleiből láttuk – megpróbálta kapcsolatba léptetni a magyar kisebbség hiteles képviselőit a Nemzetek Szövetsége küldötteivel, e kísérlet kudarca magyar külügyi körökben nem okozott különösebb meglepetést. Rubido-Zichy bukaresti magyar követ már július 26-án – két nappal a delegáció Bukarestbe érkezését követően – azt a „szomorú tanulsá-

[22] Itt voltak. Új Kelet, 1923. augusztus 3. 1.
[23] Áfium. Ellenzék, 1923. augusztus 5. 1.

got" vonta le, hogy „a Népszövetség ezen embereire semmiképp sem számíthatunk, és hogy vállalkozásuk: a kisebbségi kérdés tanulmányozása rossz tréfánál nem egyéb. Egyszersmind újabb bizonyítéka azonban annak is, hogy a Népszövetség nem más, mint a győzők érdektestülete, mely objektivitásra nem tud és nem is akar emelkedni, amiért is létjogosultsága nincsen."[24]

A Nemzetek Szövetsége – kezdeti elképzeléseit feladva – eleve lemondott az alapos vizsgálódásról, s a kölcsönös tájékoztatás, valamint Bukarest és Genf kapcsolatainak normalizálása érdekében indította útnak a missziót. Éppen ezért a delegáció kezdettől fogva rábízta magát vendéglátóira, beérte azzal, hogy végigjárja a Bukarest által javasolt útvonalat, s nem kereste a találkozást a kisebbségek képviselőivel. Bár ily módon a küldöttség meglehetősen egyoldalú képet kapott a romániai kisebbségpolitikáról, a világszervezet elöljárói mégis elégedettek voltak az elért eredményekkel, mivel úgy tűnt, sikerül visszacsalogatni a román diplomatákat Genfbe, s talán a bukaresti kormány is hajlandó lesz együttműködni a világszervezettel a kisebbségvédelem kérdésében.[25]

[24] Rubido-Zichy jelentése Daruvárynak (Sinaia, 1923. július 26.). MOL, K 64, 9. cs., 1923–41–420. alapsz. (1923–41–420. sz.)

[25] Colban útinaplóját a címzettek egyöntetű lelkesedéssel olvasták, s úgy vélték, a misszió maradéktalanul megvalósította a kitűzött célokat. Ld. Drummond, Attolico és Mantoux megjegyzései (Genf, 1923. augusztus 16–22.). LoNA–ASdN, R 1625, 1919–1927: 41/30120/1481. sz. Vö. *Mouton:* i. m. 213.

Forrásközlés[26]
[1923. augusztus 2.]

Augusztus 2-án érkeztünk meg Clujba, s az állomáson fogadott a prefektúra egyik munkatársa (az új prefektus[27] még nem érkezett meg), a polgármester,[28] Dr. Kiss Géza magyar nemzetiségű képviselő[29] (a magyar pénzügyminiszter[30] veje). Ugyancsak jelen volt Dr. Eugen Bianu,[31] Siebenbürgen főfelügyelője és Emil Isac művészeti felügyelő.[32] Nem egészen értettem, mi a beosztása, de amíg velünk volt, egész idő alatt a színházakról beszélt, Clujban pedig egy román és egy magyar színházat is megmutatott nekünk.

Az állomáson rövid beszélgetést folytattunk, miközben elköltöttük az első kisebb reggelit, majd meglátogattunk egy sor vallási és iskolai intézményt. Előzőleg azonban megemlítettem házigazdáinknak, hogy jó lenne, ha lehetővé tennék – ha eddig még nem gondoltak volna rá –, hogy a most Clujban élő Ugron, a korábbi bukaresti magyar követ[33] (aki Bukarestben felkeresett) szintén jelen lehessen. Azonnal közölték, hogy ezt el fogják intézni, majd hamarosan kiderült,

[26] A fordításban igyekeztünk visszaadni Colban aggályosan akkurátus, a merevségig hivatalos egyszersmind nagyon körülményes stílusát. Ez a sablonos „munkanyelv" – ha nem is ilyen szélsőséges formában – a Szekció egész levelezésére jellemző volt, hiszen a munkatársak túlnyomó többségének nem az angol – s nem is a francia, a Nemzetek Szövetség másik hivatalos nyelve – volt az anyanyelve, ugyanakkor fontos volt számukra, hogy a dokumentációban mindig a korrekt megnevezéseket alkalmazzák és lássák viszont.) A jelentésben a tulajdonnevek (földrajzi és személynevek) írása nem következetes. Ez nem csupán az ékezetek sokszor pontatlan alkalmazására vonatkozik, hanem arra is, hogy a szerző rendszertelenül váltogatja a román és magyar elnevezéseket. Úgy döntöttünk, hogy – mivel egyébként is fordításról van szó – a szövegközlésben a földrajzi nevek esetében a Colban által használt elnevezés korrekt alakját alkalmazzuk, a személyneveket pedig az adott személy nemzeti identitásának megfelelő nyelv szabályai szerint közöljük.

[27] Septimiu Mureşan (1874–1926) 1923. augusztus 4-én veszi át a kolozsvári prefektúra vezetését.

[28] Octavian Utalea (Major, 1868 – ?) 1923. május 12-én foglalta el polgármesteri hivatalát.

[29] Kiss Géza (Nagyszeben, 1882 – Kolozsvár, 1970) 1922–1932 között a román Liberális Párt parlamenti képviselője, illetve szenátora volt. Magyarországon általában karrierista renegátként tartották számon. Daruváry Géza külügyminiszter szerint Kiss nem volt egyéb, mint egy „magát beteges ambícióból a románoknak eladott volt kis kaliberű jogakadémiai tanár, aki kéjeleg a magyarság elárulásában". Ld. Daruváry (Kánya) utasítása Baranyainak (Bukarest, 1923. szeptember 5.). MOL, K 107, 14. cs., 1923–16/9–106. sz. (42–43.) Baranyai pedig már jó előre felhívta a Colban kíséretében Romániába készülő Azcárate figyelmét „Kiss Géza gyanús személyére, jellemére és múltjára". Ld. Baranyai jelentése Daruvárynak (Genf, 1923. november 12., fogalmazvány). MOL, K 107, 14. cs., 1923–16/9–322. sz. (31–31/a)

[30] Kállay Tibor (Budapest, 1881–1964) 1921–1924 között volt pénzügyminiszter.

[31] Eugen Bianu (1888–?), Erdély rendőrségi és állambiztonsági főfelügyelője.

[32] Emil Isac (Kolozsvár, 1886–1954) 1920–1940 között volt Erdély és a Bánság színházi felügyelője.

[33] Ugron István (Mezőzáh, 1862 – Kolozsvár, 1948) 1909–1911 között követségi tanácsosként teljesített szolgálatot Bukarestben.

hogy már szerepel a velünk való találkozásra meghívott vendégek listáján. Ennek hallatán kifejeztem megelégedésemet.

Egy professzor[34] vezetésével az Egyetemre mentünk, és végigjártuk az épületeket, a klinikákat, a könyvtárat stb.

Ha jól értettem, a könyvtárnak két igazgatója van, egyikük, Dr. Gyalui,[35] aki magyar, már több mint 30 éve ott dolgozik. Elmondta, hogy a könyvtárról most a román kormány is nagy figyelemmel gondoskodik, s a munkatársak listáját átnézve azt láttuk, hogy a könyvtárban számos magyar dolgozik vezető vagy alacsonyabb beosztásban. Megnyitottak egy olvasótermet gyermekek számára, magyar és román könyvekkel, amelyet sokan látogattak. Ezután fölkerestünk több egyházi iskolát és, mint már említettem, egy román és egy magyar színházat.[36]

Az Egyetem egyik épületében névjegyet kaptam Nagy Károly „erdélyi református püspöktől", amelyben arról érdeklődött, mikor és hol tudna velem néhány percet beszélni az aznap délelőttre tervezett ebédet megelőzően. Azt feleltem titkárának, aki az üzenetet hozta, hogy délelőtti programunk nagyon feszített, de közvetlenül ebéd után nagyon szívesen a püspök rendelkezésére állok. Amikor az unitárius iskola épületéhez érkeztünk, a kapuban éppen összetalálkoztunk az unitárius püspökkel, s vele mentünk az irodájába. Ekkor tudtam meg, hogy a város egyházi képviselői előző nap úgy döntöttek, nem fogadják el az ebédre szóló meghívást. A következő, augusztus 2-i keltezésű feljegyzést kaptam kézhez:[37]

„Colban Úrnak,
a Nemzetek Ligája főtitkárának

Uram,

Alulírottak a mellékelt meghívót kapták, hogy részt vegyenek a Nemzetek Ligája delegációja tiszteletére rendezett ebéden.

Minden nagyrabecsülésünk ellenére, melyet az ebéd szervezői, valamint azok iránt érzünk, akik tiszteletére az ebédet rendezik, az egyházaink érdekei iránt viselt felelősségünk – legnagyobb sajnáltunkra – nem engedi, hogy azon részt vegyünk.

[34] Iacob Iacobovici (Costeşti, 1879 – ?, 1959) sebészprofesszor, az 1922/23-as tanévben a kolozsvári egyetem rektora.

[35] Gyalui Farkas (Gyalu, 1866 – Kolozsvár, 1952) 1919–1926 között a kolozsvári egyetem könyvtárának „technikai igazgatója" volt Eugen Barbul (1873–?) direktor mellett.

[36] A delegáció délelőtti programjáról 1923. augusztus 3–4-én részletes beszámolókat közölt az Ellenzék, a Keleti Újság és az Új Kelet.

[37] A franciából magyarra visszafordított szöveg kissé eltér attól, amelyet a magyar lapok közöltek.

Nem kívánunk lehetőséget teremteni arra, hogy egy ebéd folyamán kialakuló alkalomszerű beszélgetéseket esetleg a kisebbségi egyházak helyzetével és sérelmeivel foglalkozó alapos tárgyalásoknak minősítsék.

Mivel azonban ez kötelességünk is, kérjük, hogy amennyiben a küldöttség megfelelő időt tud szakítani rá, rendelkezzék velünk és az általunk bemutatandó dokumentumokkal, hogy komolyan és részletesen tanulmányozhassa helyzetünket. Megvalljuk ugyanakkor, hogy néhány órás vizsgálódás e kérdésben nagyon is kevésnek tűnik számunkra.

Nagyon fájlalnánk, ha a kisebbségi egyházak nem kapnának lehetőséget arra, hogy megalapozott sérelmeiket a Nemzetek Ligája tiszteletreméltó küldöttsége elé tárják, s így a küldöttség érkezésének, melyet oly nagy reményekkel vártunk, a kisebbségek számára kedvező eredmények nélkül kellene maradnia.

Tisztelettel kérjük, Uram, fogadja nagyrabecsülésünket.

(aláírta) … Terencz (?) (olvashatatlan)[38]
az Unitárius Egyház
püspöke

Nagy Károly[39]
az erdélyi Református Egyház
püspöke

Dr. Kirchknopf Gusztáv[40]
a kolozsvári Evangélikus Egyház
lelkésze

Dr. Hirschler József[41] (?)
apátkanonok
a kolozsvári Katolikus Egyház
plébánosa

Kolozsvár, 1923. augusztus 2.”

A levélhez a következő meghívót csatolták:[42]

„Kolozsvár város polgármesteri hivatala
No. 3229 – 1923. eln.

[38] Az aláíró: Ferencz József (Alparét, 1835–Kolozsvár, 1928), 1876-tól haláláig erdélyi unitárius püspök, 1921-től a román parlament szenátora.

[39] Nagy Károly (Kisborosnyó, 1868 – Kolozsvár, 1926), 1918-tól haláláig erdélyi református püspök.

[40] Kirchknopf Gusztáv (?, 1883 – Budapest, 1930) 1912–1923 között szolgált Kolozsvárott.

[41] Hirschler József (Újpest, 1874 – Kolozsvár, 1936) 1906-tól haláláig a kolozsvári Szent Mihály templom plébánosa volt, 1907-ben gyulafehérvári kanonok, majd prápai prelátus lett.

[42] A feljegyzés román nyelven íródott, az egyszerűség kedvéért magyarra fordítottuk.

Meghívó

Augusztus 2-án csütörtökön, gyorsvonaton Kolozsvárra érkeznek a Nemzetek Szövetsége delegátus urai, akik este fél 8 óráig maradnak városunkban, majd gyorsvonaton tovább folytatják útjukat Nagyváradra.

Déli 1 órakor villásreggeli lesz a városi parkban.

E levél útján tisztelettel kérjük Önöket, legyenek szívesek részt venni a Külügyminisztérium által a küldöttek tiszteletére rendezett villásreggelin.

Kolozsvár, 1923. augusztus 1.

A prefektus távollétében
a polgármester:
(aláírta) A. Moşu[43]

Unitárius Püspökség részére
Helyben”

Az Hodennel és Azcáratéval való megbeszélést és a szintén jelenlévő Ionescuval és Dianuval történt megegyezést követően úgy döntöttem, azt válaszolom a református püspök levelet kézbesítő képviselőjének, hogy félreértés történt, hiszen nagyon örülnénk, ha délután alapos megbeszélést folytathatnánk vele és kollégáival, de ez esetben természetesen elvárjuk, hogy eljönnek az ebédre. Ha így tesznek, délután 4 órakor elmegyünk valamelyik püspök irodájába. Úgy tűnt, az unitárius püspök elfogadja ezt a megoldást, s ha jól értettem, vállalta, hogy érintkezésbe lép az augusztus 2-i levél többi aláírójával.

Az ebéden a Titkárság tagjain kívül a következő személyek vettek részt:[44]

Popovici (rendőrprefektus)[45]
Az ortodox püspökség titkára.[46]
Emil Isac (művészeti felügyelő)
G. Lecca
Bianu felügyelő
Dr. Kiss Géza
Fauernig (osztrák konzul)[47]
Frasch [sic!] (csehszlovák konzul)[48]
A francia konzul[49]

[43] A. Moşu (?–?), a kolozsvári polgármesteri hivatal munkatársa.

[44] Az ebédet a Rákóczi-kertben (másik nevén: Séta-tér, ma: Parcul Mare) lévő kioszkban rendezték déli 1 órakor.

[45] Valeriu Popoviciu (1888–?) kolozsvári rendőrprefektus.

[46] Laurenţiu (?–?) a görögkeleti egyház püspökségének konzisztóriumi titkára.

[47] Kilétét nem sikerült földerítenünk.

[48] Jan Jírásek (?–?), 1921–1926 között kolozsvári csehszlovák konzul.

Goodwin (brit konzul)[50]
Ionescu
Dianu
Pteancu felügyelő
Dr. S. Daianu [sic!] (az Egyetem professzora)[51]
Dr. Fischer[52]
Adler (az Ortodox Zsidó Hitközség elnöke)[53]
Moga tanácsos[54]
Glasner (főrabbi)[55]
Dr. Elic Dasamir [sic!] (görög katolikus püspök)[56]
Iacobovici (az Egyetem rektora)[57]
Florescu tábornok és felesége[58]
Balázs kanonok (római katolikus)[59]
Nagy (a református egyház püspöke)
Ferencz (az unitárius egyház püspöke)

Látható tehát, hogy a püspökök és a katolikus egyház kanonokja eljött az ebédre. Az evangélikus lelkész nem jelent meg, de amikor délután felkerestük hivatalában, elmondta, hogy nem tájékoztatták a megállapodásról és nagyon sajnálja, hogy nem volt jelen.

Ebéd közben érintőlegesen beszélgettem az unitárius és a református püspökkel (mindkettő magyar) néhány iskolai kérdésről, de úgy döntöttünk, nem tartunk igazi megbeszélést, mielőtt délután 4 órakor a református püspök irodájában találkozunk.

---

[49] Gabriel Gaston Philippe Mouille (?–?), 1920 júliusától 1925 februárjáig Franciaország kolozsvári konzulja.

[50] Charles Arthur Goodwin (?–?), 1922–1925 között kolozsvári brit konzul a Magyarországtól Romániához csatolt területek egészére kiterjedő hatáskörrel.

[51] Silviu Dragomir (Guraszáda, 1888 – Bukarest, 1962), történész, 1923-tól a kolozsvári egyetem professzora. A névsorban két név alaposan összekeveredett. Vö. 57. jegyz.

[52] Fischer József (Tiszaújhely, 1887 – Izrael, 1952) ügyvéd, az Új Kelet főszerkesztője, 1919–1944 között a kongresszusi (neológ) hitközség elnöke.

[53] Adler Zsigmond (?–?), a kolozsvári ortodox hitközség elnöke.

[54] Aurel Moga (?–?) polgármester-helyettes.

[55] Glasner Akiba (1886–1956), 1923–1944 között a kolozsvári ortodox hitközség főrabbija.

[56] Elie Dăianu (Kútfalva, 1868 – Kolozsvár, 1956), 1902-től görög katolikus esperes Kolozsvárott. A névsorban két név alaposan összekeveredett. Vö. 52. jegyz.

[57] Iacob Iacobovici (1879–1959) sebész, orvosprofesszor. A Kolozsvári Tudományegyetem Orvosi Karának egyik megalapítója.

[58] Kilétüket nem sikerült földerítenünk.

[59] Balázs András (Kászonimpér, 1869 – Székesfehérvár, 1956) kolozsvári katolikus hittanár, gyulafehérvári kanonok, 1920-tól az Erdélyi Katolikus Státus iskolai ügyeinek vezetője.

Ebéd után Glasner főrabbi, valamint Adler, az Ortodox Zsidó Hitközség elnöke félrevont és röviden, de annál határozottabban kijelentette, hogy nincsenek panaszaik, hű polgárai az új kormánynak, s egyetlen kívánságuk, hogy ezt a kormány és a román nép is megértse és elhiggye.

Négy órakor a Titkárság tagjai, valamint Ionescu, Pteancu és Dianu megérkezett a református püspök irodájába, ahol már várt bennünket az unitárius püspök és a katolikus egyház kanonokja.

Ugron ugyancsak jelen volt mint tolmács. Jelen volt még két vagy három személy, akik, azt hiszem, a püspökök titkárai lehettek.[60]

Úgy tudom, Hoden és talán Azcárate is jegyzeteket készített a megbeszélésről.[61] Ezért csak nagyon rövid összefoglalást adok, annál is inkább, mivel nem maradt meg minden részlet az emlékezetemben.

A református püspök azzal kezdte, hogy megemlítette, az utolsó pillanatig semmi egyebet nem tudtak a programunkról azon kívül, hogy kora délután elutazunk, s ez volt az oka annak, hogy úgy gondolták, nem volna helyes részt venniük az ebéden, s ezzel kiszolgáltatni magukat annak a félremagyarázásnak, hogy egy fehér asztal melletti rövid beszélgetést e rendkívül fontos kérdésekről folytatott mély és őszinte tárgyalásnak állítsanak be.

Válaszomban rövid magyarázatot adtam küldetésünk természetéről. Hozzátettem, hogy nagyon szívesen meghallgatom, amit a jelenlévők el kívánnak mondani. A református püspök ezután közölte, alaptalan az a feltételezés, hogy az iskoláik, egyházaik és magyar nyelvük megőrzésére való törekvésük irredentizmusból fakadna. A kisebbségek úgy vélik, jogos az a feltételezésük, hogy a román kormány hozzáállása ellenséges.

Ezután arra a kérdésemre, hogy vajon fel kíván-e hozni valamilyen konkrét ügyet, megemlítette azt a román rendeletet, amely azokra az esetekre korlátozza az államnak az esperesek részére járó fizetés folyósítására vonatkozó kötelezettségét, ha az esperesség hatósága alá meghatározott számú egyházközség tartozik. Megemlítette azt a rendeletet is, amelynek értelmében a megüresedett papi állásokat nem lehet betölteni a kormánynak való bejelentés nélkül, amennyiben az egyházközség nem számlál 300 főt. Ionescu azokkal az érvekkel felelt e két panaszra, amelyekkel már nekem is elmagyarázta ezeket az ügyeket. (Ld. július 29-i feljegyzéseimet.)[62]

---

[60] A megbeszélésen magyar részről a levél aláíróin kívül Balázs András (az Erdélyi Katolikus Státus iskolai ügyeinek vezetője), Illés Gyula (?–? , a református egyház tanügyi referense), Kovács Kálmán (?–? , unitárius püspöki titkár), Mikó Lőrinc (1881–1967, az unitárius egyház tanügyi referense), valamint Ugron István és Grandpierre Emil (1874–1938), az OMP két vezetőségi tagja vett részt. A tolmácsolás Ugron és Ionescu feladata volt. Ld. A Népszövetség képviselőinek tárgyalása a magyar egyházak vezetőivel. Ellenzék, 1923. augusztus 4. 2.

[61] Feljegyzéseiket nem találtuk meg a genfi Népszövetségi Levéltárban.

[62] Július 28-i beszélgetésükön Ionescu közölte Colbannak, hogy az említett rendelkezés „nem vonja magával szükségképpen a pap elmozdítását, sem pedig az egyházközség átsorolását egy

A püspök ezután az új román alkotmány néhány rendelkezésére (22. és 72. cikkely) tért át, melyek, elmondása szerint, azt mutatják, hogy a kisebbségi egyházakkal másképpen bánnak, mint a többségi ortodox egyházzal.[63] Úgy vélte, ez ellentétes a kisebbségi szerződés rendelkezéseivel.[64] Elmondtam, hogy a szerződés gondoskodik arról, hogy a vallási különbségek semmiképpen sem szolgálhatnak eltérő bánásmód alapjául. Ekkor közbeszólt Ugron, és azt mondta: „Ez azt jelenti, hogy a különböző egyházakkal pontosan ugyanolyan bánásmódot kell alkalmazni." Úgy véltem, nem lenne kívánatos, ha közölném, hogy nem értek vele egyet, de azt hiszem, a jelenlévők elég pontosan megérezték, hogy ezen a ponton véleménykülönbség van.

A püspök meglehetősen részletes beszámolót tartott az egyház és az állam viszonyának alapvető értelmezéséről – a magyar törvényeknek megfelelően –, s rámutatott, hogy a kormány szerinte beavatkozik az egyház autonómiájába.

További vita bontakozott ki az egyházi iskolák pénzügyi helyzetéről és más kérdésekről. Úgy vélem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy semmi érdemleges újdonság nem merült fel. Eléggé megütköztem azon, hogy oly kevés dolog hangzott el, amiről korábban nem lett volna már tudomásom.

A megbeszélés közben két iratot adtak át nekem, egyet az unitárius püspök, egy másikat a katolikus kanonok, s mindkettő speciális panaszokat tartalmazott. Jobb, ha megmutatom őket Ionescunak, a másolatot majd Genfből küldöm el a

---

másik egyház-községhez. Ha az egyházközségben a hívek hajlandóak megfizetni egy olyan papot, aki csak nagyon kevés hívőről gondoskodik […], ez az ő dolguk, ám az állam, amely az összes pap fizetésének kiutalásáért felelős, nem engedheti meg az egyházaknak, hogy az állam költségén tartsanak papokat, ha jelenlétükre nincs igazán szükség. Az említett törvény nem szigorú és nem is elhamarkodott, csupán azt a kötelességet rója az egyházakra, hogy jelentsék a kormánynak, ha olyan papi hivatalban történik üresedés, ahol az egyházközségben a hívek létszáma nem éri el a 300 főt, hogy a kormány minden esetet érdemben megvizsgálhasson, s eldönthesse, vajon szükséges-e betölteni a megüresedett helyet. A kormányt még ez a szabály sem akadályozza meg abban, hogy úgy döntsön, helyettesíti a papot, ha például az egyházközségben élő hívek száma mindössze 200 vagy 150, de a helyi viszonyok kívánatossá teszik a kinevezést."

[63] Az alkotmánytörvény 22. cikkelye kimondta: „A román ortodox egyház a románok nagy többségének vallása lévén, az ortodox egyház uralkodó egyház a román államban; a görög katolikus egyháznak pedig elsőbbsége van a többi felekezetek előtt." A 72. cikkely értelmében pedig a görög keleti és a görög katolikus egyháznak mind a 23 püspöke és érseke hivatalból tagja lett a szenátusnak, míg a többi egyházból ez csak egy-egy főpapnak járt, s csak akkor, ha legalább 200 ezer hívet képviseltek. Az unitáriusok ezzel elveszítették székük et a szenátusban, a római katolikus egyházat pedig Bukarest érseke képviselte ugyanott.

[64] A román kisebbségvédelmi szerződés 2. cikkelye megállapította: „Románia minden lakosát megilleti az a jog, hogy bármely hitet, vallást vagy hitvallást, nyilvánosan vagy otthonában, szabadon gyakoroljon, amennyiben ezeknek gyakorlata a közrenddel és a jó erkölcsökkel nem ellenkezik." A 8. cikkely pedig megállapította: „Minden román állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi." Ld. A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. Összeáll. Baranyai Zoltán. II. átdolg. kiad. Voggenreiter, Berlin. 1925. 93. és 97.

részére. A katolikus kanonoktól származó iratban foglalt panaszt (4. sz. alatt)[65] kissé hosszabban megtárgyaltuk. Azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon a szerzetesrendeknek legyen-e joguk iskoláikban a romántól eltérő nyelven tanítani. Pteancunak a megbeszélésen kifejtett álláspontja szerint a szerzetesrendek nem nemzeti, hanem külföldi intézmények, s működésüket csak akkor lehet engedélyezni, ha tevékenységük közérdekű. A Közoktatásügyi Minisztérium ezért azon a véleményen van, hogy ideje bevezetni a román nyelvet e rendek középiskoláiban.[66] (Oradea Maré-ban meglátogattunk egy ilyen iskolát, s azt tapasztaltuk, hogy a tanárokat meglehetősen felháborította a rendelet, mely, mint mondták, valószínűleg ahhoz vezet majd, hogy nagyon sok diák egyáltalán nem részesülhet középfokú képzésben, hanem munkába kell állniuk vagy más foglalkozást kell keresniük.)[67]

A megbeszélésen a református püspök utalt arra a kijelentésre, amelyet állítólag a jelenlegi kormány miniszterei tettek, miszerint a kisebbségi szerződésre való hivatkozás árulás,[68] s megkérdezte, mit gondolok erről. Azt feleltem, hogy természetesen nem formálhatok véleményt arról, hogy mit mondtak vagy nem mondtak különböző miniszterek, s hogy személy szerint nincs tudomásom ilyen esetekről. Azt gondolom azonban, hogy eléggé természetes, ha a kormány miniszterei esetleg rámutatnak arra, hogy nem engedhetik meg, hogy a kisebbségek, úgymond, saját kormányuk elleni eljárás érdekében szervezkedjenek. A szerződés semmiféle ilyen pozíciót nem biztosít a kisebbségek részére. A szerződés az adott kormány és a Nemzetek Szövetsége közötti együttműködést készítette elő, azzal a céllal, hogy megoldást találjanak arra a számtalan kényes

---

[65] Egyik dokumentumot sem találtuk meg a genfi Népszövetségi Levéltárban. Az iratokat Colban augusztus 6-án átadta Ionescunak, s közölte: „nem kívánom azokat hivatalosan továbbítani a román kormánynak".

[66] Az 1923. május 29-én kiadott 10.596/1923. sz. közoktatásügyi minisztériumi rendelet kimondta, hogy az egyházak, társaságok és községek által fönntartott középiskolákban 1923. szeptember 1-jétől felmenő rendszerben a román lesz a kötelező oktatási nyelv. A rendelet indoklása szerint: „Nem engedhető meg, hogy a szerzetesrendek, valamint hogy társulati és községi iskolák idegen kultúrák szolgálatában álljanak." (E korlátozás azzal fenyegetett, hogy Temesvárott, Nagyszalontán és Nagykárolyban teljesen megszűnik a magyar középiskolai oktatás, mivel e városokban valamennyi középiskola szerzetesrendi kezelésben állt.) Érdemes itt megemlíteni, hogy Alexandru Pteancu (Pomi, 1878 – ?) főtanfelügyelő – a rendelet egyik aláírója – 1918 előtt Magyarországon román anyanyelvű, görög katolikus alapítványi gimnáziumokban tanított.

[67] A Nagyvárad c. lap tudósítása szerint a rendeletre a Szent Vince Intézet Irgalmas rendi nővérei hívták fel Colban figyelmét. Az újságírók azonban nem tudhatták meg, mit válaszolt Pteancu, mivel a román kísérők jelzésére Colban ekkor udvariasan távozásra kérte őket. Ld. A Népszövetség kiküldöttei Nagyváradon. Nagyvárad, 1923. augusztus 5. 1–2. Vö. 359–361. jegyz.

[68] Ez a felfogás az impériumváltás óta erőteljesen jelen volt a román kormánypolitikában és a nacionalista sajtóban, a legáthatóbban talán a kormányzó Liberális Párt lapja, a Viitorul cikkeiben. Vö. *W. J.:* i. m. (1922); *W. J.:* i. m. (1923); 1922a; *W. J.:* A lehetetlen tónus. Magyar Kisebbség, 1922. október 1. 98–99. *Emil Neugeboren:* Kisebbségi jog és irredenta. Magyar Kisebbség 1923. január 15. 41–45.

kérdésre, amely abból fakad, hogy számottevő nemzetiségi, vallási és nyelvi kisebbség él tovább Európában a háború után, ám lehetetlen volna megengedni azt, hogy a kisebbségek – például – bepereljék saját kormányukat a Nemzetközi Bíróság vagy a Nemzetek Szövetsége előtt. A Tanács tagjait illeti meg az a jog, hogy minden egyes esetben eldöntsék, milyen lépéseket tesznek, s maguk a kisebbségek nem kezdeményezhetnek eljárást. Másfelől azonban a kisebbségek petíció formájában szabadon eljuttathatják nézeteiket a Nemzetek Szövetségéhez.[69] Úgy gondolom azonban, hogy talán nem a leghelyesebb a kormány ellen szóló vádaskodásokat felterjeszteni, melyek igen gyakran egyoldalú véleményt rögzítenek, és inkább a bekövetkezhető eseményektől való félelmeken, semmint a valós tényeken alapulnak. Megemlítettem, hogy talán jobb megoldás lenne, ha a kisebbségek, amennyiben azt akarják, hogy a Nemzetek Szövetségének Titkársága pontos tájékoztatást kapjon, nem hivatalos petíció formájában írnának nekünk.[70] Ilyen esetekben természetesen fenn kell tartanom magamnak azt a jogot, hogy egy példányt elküldjek a román kormány részére. Ionescu, anélkül hogy pozitív véleményt fogalmazott meg, úgy tűnt, teljesen egyetért azzal, amit mondtam. A református püspök azonban azt mondta, hogy számukra az a kérdés, vajon a román kormány nem tekintené-e hűtlen cselekedetnek, ha levelet írnának a Titkárságnak. Úgy véltem, bölcsebb, ha erre a kérdésre nem válaszolok.

A megbeszélés két és negyed órán át tartott, és a tervezett autókirándulásról le kellett mondanunk.[71]

A találkozó után átadtuk névkártyáinkat a város többi egyházi testülete képviselőinek és meglátogattuk az evangélikus lelkészt (Dr. Kirchknopf Gusztávot), aki – mint tudomásom szerint már említettem – nagy sajnálkozását fejezte ki, hogy nem tájékoztatták a program módosításáról, aminek értelmében ott kellett volna lennie az ebéden. Ionescu azonban később elmondta nekem, hogy ez a lelkész kissé gyanús személy, s erőteljes magyar propagandát folytat.[72]

Az állomáson vacsoráztunk ugyanazokkal, akik reggel fogadtak bennünket. Vacsora közben elmondták nekem, hogy a református püspök házában tartott találkozón egy újságíró is jelen volt és jegyzeteket készített. Nagyon megütköz-

[69] A kisebbségvédelmi eljárás a Nemzetek Szövetségén belül a Tanács határkörébe tartozott. E politikai testület tagjainak volt joguk arra, hogy – legtöbbször a Titkárság által továbbított panaszok ismeretében – kezdeményezzék az eljárást, amely ezt követően a Tanács (vagy az általa kiküldött bizottság) és a bepanaszolt kormány között folyt. A panaszosoknak formailag nem volt joguk közbeavatkozni, de újabb petíciókkal, kiegészítő adatokkal valamelyest mégis befolyásolhatták az ügymenetet. A Titkárság és a Tanács azonban mindvégig ügyelt arra, hogy ez ne ölthesse a panaszosok és a bepanaszoltak közötti „kontradiktórius eljárás" alakját.

[70] Colban furcsa javaslatáról ld. a bevezetőben írottakat.

[71] A kirándulás során a delegáció a Hideg–Szamos környékét látogatta volna meg.

[72] A magyar érzelmű Kirchknopfot a szász hittestvéreivel való ellentétei miatt megindított egyházi eljárást követően 1923 decemberében kiutasították Romániából. Ekkor Magyarországra költözött és a budapesti Deák téri templom lelkésze lett.

tem ezen, és közöltem Dianuval, hogy szeretném, ha közölnék a püspökkel, hogy remélem mindenki megértette, hogy a házában tartott megbeszélés magánjellegű volt és nem fogják kiadni azt a sajtónak. Dianu megkérte Kisst, eszközölje ki a püspöknél, hogy a lapok ne tudósítsanak a találkozón elhangzottakról.[73] Én magam is közöltem Kiss-sel, hogy ebben az esetben természetesen felelősnek tartom a püspököt, hiszen a találkozó az ő házában zajlott le, és nem hozták tudomásomra, hogy egy újságíró is jelen van.

Elindultunk Oradea Maré-ba, és a vonaton aludtunk.

E. C. 3/8/23

[73] A helyi lapok közül a Keleti Újság (augusztus 3.) és az Ellenzék (augusztus 4.) is közölt beszámolót a találkozóról, részletekbe azonban egyik sem bocsátkozott.

TANÍTVÁNYOK

Ablonczy Balázs

Egy hírhedett kalandor a 20. századból[*]
Lónyay Károly tündöklése és bukásai

Anatole France temetésének napján, 1924. október 18-án, a nagy író búcsúztatásának híre és a magyar–olasz, hadisírgondozásról szóló egyezmény aláírásáról szóló tudósítás közé fura közleményt szerkesztett be a Magyar Távirati Iroda:

> *„Felkértek bennünket a következő sorok közlésére: Herberstein Herbert gróf és Lónyay Károly gróf között a Hungária-szálló előtt lejátszódott jelenettel kapcsolatban a tényállás a következő:*
>
> *1. Herberstein Herbert gróf a Hungária-szálló elé érkezése alkalmával Lónyay Károly gróf által teljesen váratlanul és készületlenül, orvul megtámadtatott és inzultáltatott anélkül, hogy ő Lónyay Károly grófot bármilyen módon megfenyegette volna.*

2. Herberstein Herbert grófnak semmivel sem volt aktívabb szerepe abban, hogy Lónyay Károly gróf a bécsi Jockey-klubból kizáratott, mint a kizáró határozatot hozó választmány bármely más tagjának.

> *3. Minthogy Lónyay Károly gróf katonatisztekből és polgári egyénekből Budapesten összeállított úgynevezett paritásos becsületbíróság által lovagias elégtételadásra és vevésre alkalmatlannak nyilváníttatott, Herberstein Herbert grófnak nem állott módjában magának másképen elégtételt venni mint azáltal, hogy Lónyay Károly gróf ellen becsületsértésért, tettleges bántalmazásért és fenyegetésért bűnvádi feljelentést tegyen.*
>
> *Huszár Gyula s.k. Windischgraetz Lajos s.k, mint Herberstein Herbert gróf ez ügyben felkért képviselői”.*

Ránézésre tucattörténet: két – nem mellesleg katonai pályán tevékenykedő – úr összeverekszik a Hungária szálló előtt.[1] Néhány évvel korábban ugyanitt inzultálták a francia kereskedelemi attasét, ráadásul szintén egy magyar katonatiszt. Valami lehetett a levegőben.

---

[*] Az írás elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönetet mondok Dénesi Tamás barátomnak, kollégámnak (Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára) valamint Kórász Máriának (Somogyi Könyvtár, Szeged).

[1] MTI Napi hírek, tudósítások, 12. kiadás, 1924. október 18. 19 óra 50 perc. Letöltve a http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start oldalról 2011. január 15-én.

Az incidens azonban önmagán túlmutató jelentőséggel bír: Lónyay nem először került fizikai összetűzésbe tiszttársaival. Az affér, előzményei és következményei indították el azon a pályán, amely a tekintélyes magyar arisztokrata család sarját a bécsi szabadkőműves nagymesterségig, a londoni emigrációig, a magyar állampolgárságtól való megfosztásig, az ügynöki munkáig, szélhámoskodásig, majd Hollywoodig vitték.

Az, hogy arisztokraták egészen más pályát futnak be, mint azt a két világháború közötti Magyarország közönsége elvárta tőlük, egyáltalán nem meglepő: tudunk pornográf regényeket író, dzsesszdobosként is működő grófról és számtalan, szélsőjobboldalra sodródott arisztokratáról vagy éppen újságírókról, kereskedőkről.[2] Vannak azután olyanok is, akik a társadalmi csoportjuk tradicionális világnézetével szögesen ellentétes politikai oldalon találták magukat a 20. században: szociáldemokraták lettek, vagy egyenesen kommunisták.[3] Lónyay példája azonban ennél is távolabbra visz: életének egy rövid, akár dicsőségesnek is nevezhető időszaka elgondolkodtathat bennünket arról, hogy mitől függ: valaki történelmet alakító egyéniség lesz, sorsdöntő szerepet játszó államférfi vagy csak egyszerű kókler, akinek neve a feledésbe hull.

I. A reményteli unokaöcs

Nagylónyai és vásárosnaményi gróf Lónyay Károly 1886 májusában született Tolnán, Tolna vármegyében, Lónyay Albert (1850–1923) és Hohenlohe-Bartenstein Mária (1861–1933) első gyermekeként. Két testvére követte őt a családban: Róza Eleonóra és Ernő Lipót. Gyerekkoráról úgyszólván semmit nem tudunk. Vélhetően katonai középiskolába járt Morva-Fehértemplomba, ahol 1905. augusztusában avatták hadapród-tiszthelyettessé (a rang későbbi elnevezése szerint zászlóssá), 1906. november 1-én lett hadnagy a császári és királyi 8. huszárezredben.[4] Karrierje nem volt valami üstökösszerű: 1916. május 1-én lett százados, és ebben a rangban érte a világháború vége.

Ceglédről indult el a háborúba huszárezredével: harcolt a szerb fronton, ahol egyes tudósítások szerint bátran viselkedett, meg is sebesült (srapnelszilánk fúródott a térdébe).[5] Levelezéséből ítélve megfordult a galíciai és a román fronton,

---

[2] Átfogóan ld. *Püski Levente*: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon II. Korunk, 2008. 10. sz. 97–107. A szélsőjobboldaliakról: *Ignác Romsics*: The Hungarian Aristocracy and its Politics. In: Karina Urbach (szerk.): European Aristocracies and the Radical Right 1918–1939. Oxford, 2007. 187–200.

[3] *Szabó Miklós*: „Osztályáruló" arisztokraták, Mozgó képek, 1985. 3. sz. 10–11.

[4] Az előmenetelére vonatkozó információkért köszönetet mondok Szakály Sándor professzornak.

[5] Vélhetően a Zalai Közlöny 1914. októberi számából származó lapkivágat, amely megtalálható Lónyay hagyatékában is: University of California Los Angeles Library, Department of Special Collections, Manuscript Division, no. 818, Gróf Károly Lónyay Papers, Box 1, File 1. Minden,

és a béketárgyalások idején Breszt-Litovszkban tartózkodott egy ideig. Szolgált a belgrádi katonai kormányzóságon[6], volt a 3. bolgár hadsereg mellé kiküldött cs. és kir. összekötőtiszt és feladatot teljesített a romániai megszálló hatóságoknál Constanţában. Az viszont valószínűleg nem igaz, hogy – amint azt ő maga szerette később terjeszteni – Dobrudzsa osztrák–magyar katonai kormányzója lett volna.[7]

Családi viszonyai nem voltak ideálisak: édesapjával való viszonya legalábbis feszült volt már a világháború előtt is („meg fogom akadályozni, hogy ártson nekem (…) apám gyáva" – írta egy levelében – „sem gyűlöletet, sem megvetést nem érzek iránta" – tette hozzá néhány hónappal később[8]), rokonságának címzett írásaiban is folyamatosan őrá panaszkodott. Leveleiben anyját meg sem említette, és nem tűnik úgy, hogy kapcsolatban lett volna testvéreivel. Soha nem nősült meg és gyerekei sem születtek. Akihez a fiatal katonatisztet igazán komoly érzelmek kötötték a tízes években, az Lónyay Elemér gróf (1917-től: herceg) és főleg felesége, Rudolf trónörökös volt neje, Sachsen-Coburg-Gotha Stefánia belga királyi hercegnő volt. A Pannonhalmán őrzött Lónyay-levéltárban 143, Stefánia hercegnéhez írott levele ismert, amelyeket 1912 és 1920 között küldött – volt, hogy hetente legalább egyet.[9] A német (és a háború alatt, nyilván sznobériából, esetenként angol) nyelven írott levelek jobbára az ömlengés határát súrolóan szentimentálisak („te vagy a védangyalom", „a második anyám" – írta Károly): egy, a családjával elégedetlen, önmagát kereső, a kivándorlás gondolatával foglalkozó fiatalember képe bontakozik ki a lapokról, akinek az igazi otthona az oroszvári kastély, a hercegi pár otthona.

Bár a két Lónyay-ág (Eleméré és Károlyé) közötti rokonság foka nem bogozható ki, mindenesetre a huszártiszt csak *Onkel Elemér*-ként emlegette pártfogóját, és más nyelvű dokumentációjában egyértelműen a herceg unokaöccsének igyekezett beállítani magát. Nagyonis valószínű, hogy ezzel mindösszesen a családhoz való tartozást juttatta kifejezésre: Károly apja, Albert is csak „Gnädigtse Cousine" megszólítással kezdte Stefániának írott leveleit.[10] Elemér pénzzel támogatta Károlyt a háború alatt, sőt vélhetően ebből az időszakból származik az a végrendelete, amelyben első helyen nevezte meg örökösének őt,

az UCLA gyűjteményéből származó jegyzethez Steve Jobbitt (California State University Fullerton) kedvességéből jutottam. Segítségét ezúton is köszönöm.

[6] Utóbbi minőségében kapcsolatban állt Thallóczy Lajos boszniai kormányzóval is. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond XI/640, Lónyay Károly levelei Thallóczy Lajosnak, Oroszvár, 1916. július 15. ill. július 27.

[7] Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, Lónyay-levéltár, 11–12. láda, „Lónyay Károly levelei 1912–1918"-boríték passim, alapján.

[8] Uo. Lónyay Károly Lónyay Elemérhez, h. n., 1914. november 5. Ill. Lónyay Károly Lónyay Elemérnek, h. n. 1915. március 8.

[9] Uo., 9. láda, Lónyay Károly levelei-csomó, passim

[10] Uo. Lónyay Albert levelei-csomó, Bécs, 1914. július 27. és augusztus 30. között. (6 db levél)

amennyiben fiú utód nélkül halna meg.[11] Márpedig az ekkor már ötven fölött lévő Elemérnek és a Rudolf trónörökös nemi betegsége miatt meddővé lett hercegnének vajmi kevés esélye volt közös gyermekre. Az unokaöcs mindezt azzal hálálta meg, hogy valamikor a háború során – mindenesetre 1917 előtt – Elemér herceget megpróbálta rábírni az albán trón elfoglalására, s ezzel kapcsolatos plánumot szerkesztett számára.[12] Az ilyesfajta tervezgetés nem volt szokatlan a magyar főrangúak között a korban: tudunk báró Nopcsa Ferenc vagy Odeschalchi Livio herceg hasonló szándékairól is. Lónyay Károly úgy képzelte, hogy amerikai finanszírozást vesz igénybe Albánia helyzetének javítására, hiszen „Kuba is, hogy felvirágzott" az amerikai tőke beáramlása után. Az atlanti nagyhatalomnak nyilván szüksége lesz egy európai támaszpontra is – érvelt. Ő, Károly, már érdeklődött ebben az ügyben egy Egyesült Államok-beli bankszindikátusnál, amelynek válasza biztató volt. A terv szerint Elemérnek az első években le kellene mondania a civillistáról, mert Albánia olyan szegény, de a fáradozás minden bizonnyal megérné, mert a hozott befektető nemcsak a belső ipart teremtené meg, hanem az Egyesült Államok kimustrált rombolókat is adhatna partvédelemre. A fantasztikus tervből nem lett semmi – azt sem tudjuk, hogy az eredetileg diplomáciai pályán működő Elemér herceg mit szólt hozzá.

A háború utolsó évében már érezhetően lazult a kapcsolat a herceg és a fogadott unokaöcs között: 1918-ban már csak 18 levél ment Oroszvárra, 1919-ben egy sem. Ennek persze lehet oka az is, hogy a háborús összeomlás után Lónyay Károly Bécsbe ment, és a hercegi pár is vélhetően elég sok időt töltött ugyanott: sem Budapest, sem a Pozsony – s következésképp az új csehszlovák állam – közelségében lévő Oroszvár nem tűnt nagyon nyugodt helynek ebben az időben; valószínűleg nem volt szükség levelezésre. 1920-ban még két levelet váltottak, de ezek már a szakítást jelezték.[13] Lónyay válaszaiból kikövetkeztethetően nagynénje intrikákkal, nőügyei úriemberhez méltatlan kezelésével, tisztességtelenséggel vádolta őt, amit önérzetesen utasított vissza, úgy is, mint a közös hadsereg egyik legbátrabb tisztje, akinek a Mária Terézia-rend is kijár. Stefánia vádjai olyan súlyosak lehettek, hogy Lónyay Károly már első válaszlevelében tényként kezelte a közte és a hercegi pár között beállt szakítást. Köszönetet mondott az iránta tanúsított jóságért, de igaztalannak tartotta az ellene felhozott vádakat.

A kapcsolat ettől fogva megszűnt közöttük: 1929-ben Elemér herceg megváltoztatta a végrendeletét, és Károly helyett mindenét a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesületre hagyta, (házastársa halála utánra). Megjutalmazott néhány

[11] Uo. 11–12. láda, Lónyay Elemér személyi iratai csomó, II. pallium: Lónyay Elemér végrendeletei, h. é. n.

[12] Uo., Lónyay Károly levele Lónyay Elemérnek, h. é. n. [a többi levélből kikövetkeztethetően valamikor 1916. március 11. előtt]

[13] Uo. 9. láda, Lónyay Károly levelei-csomó, Szombathely, 1920. június 10. és augusztus 13.

szolgát és alkalmazottat is, és létrehozott egy közelebbről meg nem határozott alapítványt is.[14] Később változtatott ezen is, és élete végén a pannonhalmi főapátságra hagyta minden vagyonát. Szakításuk ellenére még érdekelte unokaöccse sorsa: 1939 elején érdeklődött egy bécsi kiadóháznál Károly holléte felől.[15]

II. A kitagadott

A szakítás minden részlete nem áll pontosan előttünk, de aligha tévedünk, ha azt állítjuk: köze van ahhoz, hogy Lónyay Károly 1919. novemberében, Bécsben, a magyar testőrpalotában fizikai inzultusba keveredett gróf Orssich Nándorral (vagy más néven Ferdinánddal), akivel december elején párbajozott is. A fejleményekből úgy tűnik, hogy az affér jóval túlment a szokásos kakaskodáson, mert Orssich nem akart békülni. A tiszti becsületbíróság után a bécsi rendőrség, majd hadosztálybíróság kezdett foglalkozni az üggyel, amely akkor is folytatódott, amikor Lónyay 1920 áprilisától belépett a Nemzeti Hadsereg kötelékébe és Szombathelyen tartózkodott.[16] A vita akörül forgott, hogy Lónyay fellépése túlment-e a jogos önvédelem határain: kezdetben úgy tűnt, a katonai eljárásban akceptálják érveit, és tekintettel Orssich könnyű sérüléseire, megáll a jogos önvédelem.[17] Ám a következő év végére fordult a kocka, és a katonai törvényszék újabb ítéletet hozott, „kimondván, hogy a jogos önvédelem esete nem forog fenn".[18] Ez, a bécsi Jockey Clubból való, állítólagos hamiskártyázás miatti kitiltás, a nyomában bekövetkező, fent említett újabb verekedés, amelyet csaknem logikusan követett a budapesti Nemzeti Casinóból való kizárás, mély nyomot hagyott Lónyayban. Ráadásul a honvédelmi minisztérium is polgári eljárást indított ellene rágalmazásért. Még több mint tíz évvel később is kezdeményezte rehabilitálását, kárörvendőn gyűjtötte a Bécsben élő Orssichra vonatkozó bűnügyi híreket, és úgy tűnt, az eset örökre megbélyegezte.[19] Katonai karrierjének vége szakadt: szolgálaton kívüli állományba helyezték és elhagyta Budapestet.

---

[14] Uo. 11–12. láda, Lónyay Elemér személyi iratai csomó, II. pallium: Lónyay Elemér végrendeletei, Győr, 1929. július 5.

[15] Uo. 13. láda, a Lónyay-család vegyes iratai, a Johannes Günther Verlag képviselőjének levele Lónyay Elemérhez, Bécs, 1939. március 11.

[16] UCLAL, Lónyay Papers, Box 1, File 2. Igazolás, Szombathely, 1920. július 24.

[17] Uo., Hivatalos jelentés, Szombathely, 1920. július 10.

[18] Uo., File 6., a honvédelmi minisztérium átirata Lónyay Károlynak, Budapest, é. n. [1921], október 22.

[19] Uo., File 8. Lónyay Károly beadványai a Honvédelmi Minisztériumhoz (piszkozat), mellékelve az Esti Kurír és a Magyarország két cikke („Ludolf Stefánia grófnő visszaperli brazíliai útjának fele költségét útipartnerétől, Orssich Nándor gróftól" ill. „Ludolf Stefánia grófnő pöre Orssich Nándor gróf ellen egy délamerikai utazás miatt")

A történteknek is szerepe lehetett abban, hogy Lónyay radikálisan pályát és világnézetet váltott. Az 1938-ig terjedő időszakban két ok miatt volt ismert a nyilvánosságban. Egyrészt vezetője lett a Grossloge von Wien fennhatósága alatt működő *Libertas et Virtus* elnevezésű szabadkőműves páholynak, amely otthont nyújtott számos magyar emigránsnak és a betiltott magyarországi szabadkőműves mozgalom tagjainak.[20] A botrányok mellett valószínűleg ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy az elbocsátott katonatiszt kikerült Lónyay Elemér végrendeletének kedvezményezettjei közül. A herceg nemcsak mélyen hívő katolikus volt, hanem éppenséggel kapcsolatban állt Léon de Poncins (1897–1976) francia integrista katolikus publicistával, a „zsidó–szabadkőműves összeesküvés" fáradhatatlan leleplezőjével is – így aligha lehetett boldog a tékozló unokaöcs eszméitől.[21] Ismertségének másik oka az volt, hogy viszonylag ismert katonai szakíróvá avanzsált, akinek művei bizonyos kritikai visszhangot váltottak ki a szakmai nyilvánosságban.[22]

Az Anschluss után azonban forró lehetett a talaj egy szabadkőműves számára Ausztriában, ezért a gróf hamarosan visszatért Budapestre: 1939 elején lakást bérelt Sugár Ignác tulajdonostól Budapesten, a Honvéd utca 8. szám alatt, havi 150 pengőért.[23]

Nem sokáig maradt Magyarországon: egy francia diplomáciai irat szerint a háború kitörésének pillanatában Nizzában tartózkodott. 1940 tavaszán pedig már Londonban bukkant fel.

III. A kalandor

A következő évek Lónyay Károly közéleti pályájának apoteózisát hozták: elégtételt vehetett mindazért a sérelemért, amelyet el kellett szenvednie. Személye nemcsak téma volt a magyar parlamentben, miniszterelnöki rádiószózatban, hanem a legmagasabb politikai kombinációkban bukkant fel. A kiátkozott katonatiszt a világ döntéshozóival parolázott, a londoni magyar emigráció egyik vezető alakja lett, híre egy időre elhomályosította még Károlyi Mihályét is; elégtételt vehetett tehát mindazért, amit a megelőző két évtizedben elszenvedett osztályosaitól.

---

[20] *L. Nagy Zsuzsa*: Szabadkőművesség a XX. században. Budapest, 1977. 36., 73.

[21] PBFL, Lónyay-levéltár, 13. láda, Léon de Poncins levele Lónyay Elemérnek, Sandillon (Loiret megye), 1936. február 25.

[22] *Carl Lónyai*: Ich will Rechenschaft ablegen!: die unbewusste Selbstbiographie des Generals Benedek. Leipzig–Wien, 1936.

[23] Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, 100/B, Lónyay Károly iratai. Lakbérkönyv. És PBFL, Lónyay-levéltár, 13. láda, a Lónyay-család vegyes iratai, a Johannes Günther Verlag képviselőjének levele Lónyay Elemérhez, Bécs, 1939. március 11.

A londoni entrée nem volt a legsikeresebb: az MI5 azzal gyanúsította, hogy a Gestapónak dolgozik és a londoni magyar követ, Barcza György is roppant kedvezőtlenül nyilatkozott róla.[24] Lónyay – saját bevallása szerint – 1940 nyarán Kanadában járt, majd augusztusban jelentkezett a Foreign Office-ban. Ekkor vezette elő azt az ideáját, hogy magyar légiót szervezne a nagy-britanniai magyarokból. Elmondása szerint két zászlóaljat állítana fel belőlük: az alakulat egy jövendőbeli emigráns magyar kormány fegyveres erejének lett volna a magva. Arra is hivatkozott, hogy hasonló egységet szervezett Franciaországban is, ahol 6000 magyar harcolt irányítása alatt. A tájékoztatási minisztérium, az elhárítás, a külügy és hadügyminisztérium emberei egymásnak adogatták a grófot, aki annak ellenére, hogy angolja nem volt kifogástalan, többségükre jó benyomást tett. Nem utolsósorban azért, mert némelyikükhöz a kanadai főbiztos (a domíniumok nagyköveti rangú képviselői viselik ezt a rangot) vezette be őt. A tájékoztatási minisztérium munkatársa szerint Lónyay komoly ember, „a hivatásos katona egyszerűségével, és nagy intelligenciával", aki már régen megnyerte a magyarországi munkáspártok bizalmát, mert annak ellenére nem követelt megtorlást ellenük, hogy 1919-ben Kun Béla bebörtönözte őt. Azt is állította, hogy a magyar harci egység felállításához nemcsak a kanadai haderő egyes képviselőinek támogatását nyerte meg, hanem emigráns csehszlovák politikusokét is.[25] Ezeken a korai találkozókon azonban az is felmerült, hogy a Lónyayt elkísérő, Fazekas nevű személy elég gyanús alak: kémkedési vádak voltak ellene és fegyverkereskedelemmel is kapcsolatba hozták, és nemsokára le is csukták.

A nagy áttörést és Lónyay ismertségének felívelését egy 1941. februári találkozó hozta. A gróf kifejthette gondolatait a Foreign Office egyik szürke eminenciásának: Robert Vansittart nyolc éven keresztül volt a külügyminiszter állandó helyettese, és 1938-as távozása után kreáltak számára egy, a hierarchián kívül álló, de mégiscsak nagy informális befolyással bíró főtanácsadói posztot. Vansittart szívből utálta a magyarokat, nem utolsósorban Barcza követet és a magyar követség munkatársait.[26] Az amúgyis végóráit élő magyar–brit diplomáciai viszony leépítéséhez Vansittartnak is kapóra jött Lónyay, aki megnyerte magának a diplomatát. A magyar arisztokrata által szorgalmazott légió ötlete tetszett a főtanácsadónak, akihez jó néhány magas állású barátja ajánlotta be a

[24] The National Archives (Kew), FO 371/24430, 42–46. f. (bekötve a 192–195. f. közé) H. I. Allen (War Office) átirata a külügyminisztériumnak, London, 1940. augusztus 17.

[25] Idézet: TNA FO 371/26615, 6–8. f. D. J. Hall feljegyzése Oliver Harvey-nak (FO), London, 1940. december 31. Valamint FO 371/24431, 21. f. R. A. Butler feljegyzése, London, 1940. augusztus 1. Találkozó Beaumont–Nesbitt vezérőrnaggyal a katonai hírszerzéstől Uo., 27–28. f. London, 1940. augusztus 10. Az MI5 képviselőjével: FO 371/26615, 24–25. f. W. T. Caulfield H. L. Hopkinsonnak (FO), London, 1941. február 6.

[26] Tömör jellemzését ld. *Bán D. András*: Illúziók és csalódások – Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941. Budapest, 1998. 44–46.

jövevényt.[27] Nézeteit néhány nappal korábban hosszú memorandumban is összefoglalta, úgyhogy nagyjából képet alkothatunk Lónyay további állításairól/igényeiről. Ezek összességében elég fantasztikusak voltak: kijelentette, hogy Magyarország 1920 óta „náci-fasiszta ország", amelynek zsidótörvényei brutálisabbak, mint a náci Németország hasonló jogszabályai. Azt állította, hogy egy Magyarországon illegalitásban működő párt, a Politikamentes Párt („*Unpolitical Party*") megbízottja, amelynek tagjai – tisztek, hivatalnokok valamint a társadalom minden rétegének képviselői – azon munkálkodnak, hogy az országban ne terjedjen a náci befolyás. A szomszéd országokkal való megbékélés mellett azt hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államokban 3,5 millió (!) magyar él, akik mind demokratikus meggyőződésűek és hajlandóak nagy összegekkel támogatni az ő mozgalmát. Bár tudta, hogy egy szabad magyar bizottságot nem ismerhet el a brit kormány, leszögezte: nem árt, ha partnerei tudják, egy ilyesfajta szervezethez nagyon sokan csatlakoznának az USÁ-ban és másutt.[28]

Bár ebben az időben Lónyay sajtója meglepően jó volt Nagy-Britanniában, a diplomáciai főtanácsadó nem sok baráti megjegyzést kapott ezért a találkozóért. A külügyminisztérium munkatársai, amikor a szokásos hivatali módon véleményezték napijelentését, nem fukarkodtak a Lónyayt minősítő jelzőkkel: „megbízhatatlan", „önjelölt", és azt is hozzátették, hogy ha Lónyayt elismernék legitim emigráns vezetőnek, akkor ezzel a lépéssel a későbbiekben hiteles magyar államférfiak átállását nehezítenék meg. Vansittart kissé sértetten védekezett azzal, hogy hozzá a megkérdőjelezhetetlen becsületességű cseh Lobkowitz herceg vezette be Lónyayt, és bár az ügyet most félre kell tenni, de a gróf memorandumában vannak figyelemre méltó ajánlások, azokat nem árt észben tartani.[29] Ráadásul egy Robert Rollins nevű amerikai újságíróval íratott egy kis brosúrát a magyar ügyekről, kizárólag Lónyay információi alapján. Ennek állításait a külügyminisztérium szakértője nonszensznek tartotta.[30]

Lónyay *finest hour*-ja hamarabb jött el, mint azt pártfogója gondolta volna: a brit–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadása és a magyar követség távozása az emigráns csoportok aktivizálódását és a magyar ügy átrendeződését jelentette 1941 tavaszán. Május 3-án írott levelében Lónyay diadalmasan jelentette Vansittart-nak, hogy mind többen csatlakozni kívánnak mozgalmához, így az eddigi politikai inaktivitásából kimozduló Károlyi Mihály is. Vansittart nagyon fellelkesült ezeken a lépéseken, és azt javasolta, hogy mivel Lónyay a kevés egyenes magyar egyike, és személyét a cseh emigráció, sőt személyesen Beneš is megbízhatónak tartja, a gróf vezetésével kellene felállítani azt az előkészítő bizottságot, amely létrehozza a szabad magyar bizottságot – amely a későbbi

[27] TNA, FO 371/26615, 40–41. f. Robert Vansittart feljegyzése, London, 1941. február 21.
[28] Uo. 42–46. f. Lónyay memoranduma, London, 1941. február 17.
[29] Uo. 35–38. f.
[30] Uo., vol. 26616 Macartney levele Makinsnek, Oxford, 1941. június 17.

emigráns magyar kormány magva lehet.[31] Az ötlettel kapcsolatban a külügyminisztérium munkatársainak legvisszafogottabb reakciója is a fanyalgás volt, a bizalmasai által csak *Van*-nek becézett főtanácsadó azonban rendelkezett akkora befolyással, hogy elérje: Lónyayt fogadja a közép-európai főosztály (Central Department: ide tartozott Nyugat-Európa is) vezetője és meghallgassa néhány szakértő. A találkozók aztán eldöntötték a nagyra törő elképzelések sorsát. A volt katonatiszt egyáltalán nem tett jó benyomást Roger Makins főosztályvezetőre. Bár „komolynak" tartotta, de egyúttal elég zavarosnak és üresfejűnek is, aki nagyon kevés konkrétummal szolgált, amikor a Magyarországon folyó szervezkedéséről kérdezték. Egyes állításait pedig egyszerűen nem hitték el neki.[32]

Ez volt a fordulópont Lónyay megítélésében: aki csak kapcsolatba került vele a Foreign Office munkatársai (O'Malley volt budapesti brit követ, Frank Roberts, a közép-európai ügyek felelőse, Makins utódja) közül vagy tanácsadói (C. A. Macartney történészprofesszor) köréből, mind a leglesújtóbb képet rajzolta róla. Két irányban szántak neki mégis valamiféle szerepet: egyrészt engedték, hogy az angliai magyar emigránsmozgalomban tevékenykedjen, másrészt összekapcsolták őt a Special Operations Executive illetékeseivel, hogy azok Magyarországon tervezett szabotázsakciókat beszélhessenek meg vele. Ez utóbbi döntés sem vita nélkül született meg: Sir Alexander Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese nem helyeselte a lépést, megjegyezve, hogy figyelmeztetniük kellett volna a SOE-t: legyenek óvatosak Lónyayval.[33] A figyelmeztetésre végül szükség volt: 1941 őszéig a volt katonatiszt a háborús Anglia romantikus titkos hadseregének vezetőivel is el tudta hitetni, hogy általa fontos magyarországi információk birtokába jutnak. Ám 1942 elejére bekövetkezett a kiábrándulás.[34] A gróf ottani látogatásának annyi haszna volt, hogy a brit elhárítás ettől fogva figyelte levelezését, aminek számos értékes levéltári dokumentumot köszönhetünk.

Az emigráns azonban nem adta fel egykönnyen: 1941 júniusában beterjesztette kormánylistáját Vansittart-nek, amelyben magának tartotta fenn a külügy-, a tájékoztatási miniszteri és a kormányfői posztot, Károlyi Mihálynak szánta a belügyet, az Egyesült Államokban tartózkodó Fényes Lászlónak a propagandát.[35] Továbbá küzdött azért, hogy a Szovjetunió megtámadása után beszélhessen a BBC-ben a magyarokhoz és híveit arra szólítsa fel: jelentkezzenek a lembergi brit konzulátuson. Erre Roger Makins főosztályvezető csak annyit jegyzett

[31] Uo., vol. 26615, 120–121. f. Lónyay Károly levele Vansittartnak és a hozzá fűzött kommentárok. London, 1941. május 3.

[32] Uo. 124–125. f. R. M. Makins feljegyzése, London, 1941. május 10.

[33] Uo. vol. 26616, sz. n. Cadogan kommentárja, 1941. június 24.

[34] Bár egy rövid ideig használhatónak vélték szolgálatait: TNA HS 4/95, London, 1941. október 8. Egy plasztikus SOE-összefoglaló Lónyayról: HS 4/96, h. n., 1943. augusztus 5.

[35] vol. 26616, 63–64. f. Lónyay Károly Vansittart-nek, London, 1941. június vége.

meg lakonikusan: „Lembergben nincs is konzulátusunk" és az ügyet *ad acta* tették.[36] Később úgy igyekezett érdekessé tenni magát, hogy a bolgár Borisz cárral még az első világháborúból származó jó kapcsolataira hivatkozott, mint aki angolbarát irányba hajlíthatná az uralkodót. Aztán azt kérte, hogy Jugoszláviába mehessen harcolni Mihajlović tábornok vagy Tito oldalán. 1945-ig újabb és újabb ötletekkel rohanta le a külügyminisztérium mindvégig udvarias, de az állandó vegzálástól egyre ingerültebb munkatársait. Renoméját a mélypontra lökte az a tény, hogy az általa szervezett Szabad Magyar Mozgalomba úgy toborzott embereket, hogy garantálta nekik: nem lesznek internálva és hallgathatják a rádióját – a mi különleges kiváltság volt ellenséges külföldieknek.[37] Elég hamar nyilvánvaló lett az is számukra, hogy Lónyay – legalább 1942-ig – a csehek ügynöke volt, ezért kijelentéseit helyükön kell kezelni.[38] Ennek ellenére egészen a háború végéig Lónyay mindig talált megértő lapszerkesztőt, naiv hivatalnokot, parlamenti képviselőt, hogy nézeteit elmondhassa és révükön továbbíthassa terjedelmes memorandumait a hivatalos szervekhez. Csalódottan érzékelte, hogy szolgálataira nem tartanak igényt, minden kísérlete megtörik Frank Robertsnek és munkatársainak ellenállásán. 1944 szeptemberében már csak azt kérte színpadiasan, hogy hadd csatlakozhasson egy harcoló alakulathoz. 1945–1946-ban folyamatosan magyarországi beutazási engedélyért zaklatta a brit hatóságokat fontos hazai meghívásokra hivatkozva. 1948-ban, amikor drámai tónusban ecsetelte távozási szándékát a Brit Nyugat-Indiákra, már csak azt kérte, hogy tüntessék ki a King's Medal for Service in the Cause of Freedom-mal, ami csak nagyon ritkán járt ellenséges külföldinek. A külügyminisztérium főosztályvezetője válaszként jó időtöltést kívánt neki a Karib-tengeren.[39]

IV. A pártütő

Felbukkanása az emigrációs szervezetekben üstökösszerű volt, de talán még látványosabban kopott ki onnan, mint a Whitehall folyosóiról. Kétségtelenül jól időzítette saját entrée-ját az alig néhány ezer fős, kétharmadrészt cselédlányokból álló angliai magyar közösség életében. 1941 folyamán az angliai magyarok nagyjából négy nagyobb csoportban tényked tek. A követség munkatársait nem követte haza Zsilinszky Antal követségi titkár és Révai Andrással, a Pester

[36] TNA FO 371/26616., sz. n. Lónyay levele Makinsnek, London, 1941. június 22. után és 27. előtt.

[37] Uo., vol. 26617, sz. n. Roger Makins feljegyzése, 1941. december 24.

[38] Az ügynöki mivoltot hangsúlyozza *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály. Budapest, 1978. 475., 589. általunk sajnos nem elérhető forrásokra hivatkozva, de közvetve megerősíti TNA FO 371/26617, sz. n. a postai cenzúra által elfogott levél: V. Jansának, a londoni csehszlovák követség munkatársának levele Helga Jansának, London, 1941. december 4.

[39] Uo. FO 372/6412, Lónyay levele Frank Robertsnek, London, 1948. április 6.

Lloyd tudósítójával, Iványi-Grünwald Béla történésszel valamint Buday György grafikusművésszel hozták létre tömörülésüket, amely szakított ugyan a magyarországi politikával, de annak elfogadásához még mindig a legközelebb állt – legalábbis kezdetben. Ők alakították meg a Nagy-Britanniai Magyarok Egyesületét, amelyet kezdetben gyanakodva néztek a külügyminisztériumban, attól tartva, hogy tagjai valójában kémként maradtak hátra. A másik erőközpontot Károlyi Mihály személye jelentette, akinek hívei inkább az Egyesült Államokban, Mexikóban, Latin-Amerikában éltek: angliai népszerűségét múltja mellett nem növelte gyakorlatilag teljesen követhetetlen, szektás politikai irányvonala, kompromisszumképtelensége és a szocialista/kommunista[40] meggyőződés alól gyakorta előtörő *grand seigneur*-i attitűdje sem. Balogh Tamás közgazdásznak, a későbbi Lord Baloghnak például kerek perec megírta: nem szokott hozzá ahhoz, hogy a mondanivalójával kapcsolatos egyet nem értést a Balogh által gyakorolt, Károlyi által faragatlannak tartott módon adják tudtára, ezért munkájára nem tart igényt. Aki esetleg hívének számíthatott volna, azt felesége nem szívlelte, mint például a csípős nyelvű Ignotus Pált.[41] Károlyi sem volt valami nagy véleménynyel a magyar emigrációról: Majszkij londoni szovjet nagykövetnek írott levelében úgy becsülte, hogy a 3000 magyar emigráns 70%-a zsidó, akiket kispolgári, nacionalista vagy szociáldemokrata vonzalmaikért is megvetett.[42] A brit külügyminisztériumban 1941-ben gyanakodva tekintettek Károlyira, mert úgy tartották, személye akadálya annak, hogy a német oldalon még nem teljesen elkötelezett és kényszerpályán mozgó Magyarországot rá lehessen venni a tengely elhagyására. A diplomaták igyekeztek elkerülni, a Foreign Office magyar szakértőjének számító Macartney a budapesti elittel egybecsengő véleménnyel volt róla. Nem kapott beutazási engedélyt az Egyesült Államokba és a BBC-ben csak komoly földharc árán jutott megszólalási lehetőséghez – azt is inkább 1942-től. Cserébe ő sem fukarkodott a BBC magyar adását bíráló megjegyzésekkel, a politikai irányvonalat bíráló memorandumok írogatásával. A harmadik egyesület, a Londoni Magyar Klub, bár a magyarság párt- és világnézeti vonzalomtól független tömörítését tűzte ki célul, javarészt a kommunisták irányítása alatt állt.[43]

Ebben a körben, bár egyetlen nagyobb tekintélyű személyt sem sikerült megnyernie (kivéve néhány feketézőt és Kiss Ferencet, *Az Est* korábbi londoni tudósítóját, lokáltulajdonost), a Lónyay-féle Free Hungarian Movement-nek adódott játéktér. Nem volt kémgyanús, sőt: éppenséggel együttműködött a SOE-vel, ideológiája nem volt, így ütközésre sem nyílt mód; jó sajtókapcsolatokkal ren-

[40] Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 704/1. f., 124. ő. e., Károlyi Mihály levele Hatvany Lajosnak, London, 1940. április 7.: ebben még határozottan kommunistának mondja magát.

[41] *Ignotus Pál*: Fogságban – 1949–1956. Budapest, 1993. 30.

[42] PIL, 704/1. f. 127. ő. e. 52. f. Károlyi levele Majszkijnak, d. n.

[43] Erről ld. *Kellner György*: Magyar antifasiszták Angliában 1940–1945. Budapest, 1983. 50–94.

delkezett (cikkeit időnként még a Times is lehozta) és anyagi előnyöket tudott ígérni tagjainak. Az ugyan mindig találgatások tárgya volt, hogy Lónyay honnan rendelkezett annyi pénzzel, amennyi elégséges volt a mozgalom finanszírozásához, meg a fényűző ebédekhez a Claridge's-ben, amelyekre újságírókat, politikusokat látott vendégül. Egyes hipotézisek szerint a magával hozott 12 ezer font volt a bőkezűség forrása, mások szerint a már említett, feketézőktől kapott támogatások – vagy éppenséggel a csehszlovák emigráns kormány szubvenciója.

Akárhogy is volt, Lónyay mozgalma dinamikusnak, és főként: elfogadottnak tűnt. A politikai életben aktivizálódó Károlyi valószínűleg ezért gondolta, hogy társulnia kellene vele. Úgy tűnik, hogy az első tapogatózó tárgyalásokra már 1941 márciusában sor került. Közeledésüket a Foreign Office is bátorította, így 1941 májusától nagyjából augusztusig a két emigráns arisztokrata közös politikai szervezet létrehozását határozta el, amelynek elnöke Lónyay, viszont a politikai irányítást Károlyi tartotta volna kézben. A bizalom sohasem volt meg kettejük között: brit kapcsolatainak Lónyay már júniusban jelezte, hogy hajlandó ejteni Károlyit cserébe mozgalma kizárólagosságának elismeréséért.[44] Károlyi pedig a közös program kidolgozásakor talált összeegyeztethetetlen nézeteket, például a földreform kérdésében.[45] Ami azt a meglepő tényt is jelzi, hogy Lónyaynak volt ezzel kapcsolatban valamiféle saját, koherens álláspontja.

A kölcsönös bizalmatlanságnak csúf veszekedés lett a vége: az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom 1941. augusztus 2-i alakuló gyűlését Lónyay igyekezett elnapoltatni, aminek okait nem is rejtette véka alá Jászi Oszkárnak írott levelében: a brit kormánynak tett ígéretére hivatkozva puccsot kell megkísérelnie, mert Károlyi programja túl radikális.[46] Az alakuló gyűlésre végül 1941. szeptember 27-én került sor. Bár ide Lónyay már nem kapott meghívót, de híveivel igyekezett botrányba fullasztani az eseményt, ami tekintettel a megjelentek alacsony számára (126 fő) nem tűnt megoldhatatlan feladatnak.[47] Végül mégis alulmaradt a küzdelemben, így útjaik végérvényesen szétváltak.

Károlyi Mihály levelezéséből úgy tűnik, hogy a két gyűlés között, valamikor augusztus végén–szeptember elején Lónyaynak volt egy békülési kísérlete. Levelet írt Károlyinak, amelyben – nem épp a legtaktikusabb módon – Károlyi sértett hiúságának tudta be a szakítást, amire Károlyi érthető módon metsző gúnnyal felelt. (Figyelemre méltó momentum, hogy Károlyi levelezésében csak évtizedes harcostársaival vagy arisztokrata társaival – például Hatvanyval – tegeződött. Lónyayval szemben is az egyes szám második személyt használta.) „Érthetetlen ugyanis, hogy az ellenem rendezett otromba puccsod után együttműködésünket lehetségesnek tartod" – írta bevezetőjében, majd sorra vette Ló-

[44] TNA FO 371/26616, 29–32. f. Macartney levele Makinsnek, Oxford, 1941. június 9.
[45] *Kellner*: i. m. 109–110.
[46] TNA FO 371/26616, 111. f. Lónyay távirata Jászi Oszkárnak, London, 1941. augusztus 2.
[47] *Kellner*: i. m. 106–109.

nyay hazugságait a nem létező titkos szervezettől, és közölte vele, hogy politikai tapasztalat hiányában alkalmatlannak tartja a közös munkára.[48]

A két gróf megbékítésének azonban váratlan prókátora akadt. Az ohiói Oberlinben élő Jászi Oszkár részben szabadkőműves társaitól kapott referenciákra támaszkodva, részben magas brit sugallatra, részben megtévesztve Lónyay reverenciájától a katonatisztet érdemes férfiúnak látta, akinek levelei ismeretlenül is „komoly és szerény benyomást" tettek rá, akiről nem hitte, hogy politikai kalandor lenne.[49] Évtizedes kapcsolatuk miatt feljogosítva érezte magát arra, hogy szorgalmazza a Károlyi–Lónyay békülést a magyar egységfront érdekében – nem is egyszer. Károlyi reakciója egyszerre volt goromba és lehengerlő:

> *„Lónyayval szemben tanúsított ismételten megnyilatkozó jóindulatodat őszintén szólva nem értem. Nem tudom, ismered-e őt vagy sem. Azt azonban tudom, te is tudod, hogy 23 évi emigrációnk alatt az ő neve semmiféle politikai mozgalomban nem szerepelt, otthon pedig teljesen ismeretlen. Csodálkozom azon is, hogy dacára, hogy egy óceán választ egymástól el, vakon elfogadod Lónyay azon állítását, hogy csak azért történt a szakítás közöttünk, mert én magamhoz akartam ragadni a vezetést, holott egész más miatt váltam el tőle".*

A hűséges Jászit azzal is megvádolta, hogy Kéri Páltól vagy Fényes Lászlótól vette az információit és a szabadkőműves szolidaritás számára előrébbvaló az igazságnál. Lónyay folyamatosan hazudozott, hencegett, („münchauseniádákkal" jött) alapvető kérdésekről sem voltak ismeretei (például fennen hangoztatta állítását a négymillió amerikai magyar támogatásáról). Éppen ezért érthetetlen számára amerikai elvbarátainak taktikája, amennyiben nyílt levelekkel akarják békülésre kényszeríteni:

> *„Nem tagadhatom, hogy zokon veszem azt, hogy meghallgatásom nélkül Lónyaynak nem csak igazat adtatok Te, Vámbéry és Fényes, hanem sürgönyöztetek neki és nekem is, fölszólítva engem, hogy ne szakítsak Lónyayval. Nem tudom, hogyan fogadnátok Ti, ha én sürgönyöznék nektek, hogy csatlakozzatok egy magyar grófhoz, csak azért, mert Rudolf özvegye az ő nagynénje – mivel más jogcíme nincs, ha csak az nem, hogy szabadkőmíves – különösen akkor, ha előzőleg közöltétek volna velem, hogy politikai okokból szakítottatok. Ezzel a sürgönnyel lovat adtatok Lónyay alá és mozgalma már rég megszűnt volna, ha nem lobogtathatja ezt az írást mindenki orra alá, mint egy bizonyítva, hogy Jásziék jobban bíznak Lónyayban, mint Károlyiban."*

---

[48] PIL, 704/1. f. 125. ő. e., 47. f. Károlyi levele Lónyaynak, d. n. [1941. szeptember 9. előtt, vélhetően augusztus végén]: ennek meghatározásában segít: TNA HS4/95, Károlyi Mihály levele Vincze Sándornak, London, 1941. augusztus

[49] *Litván György*: Jászi Oszkár. Budapest, 2003. 391. Vö.: *Litván György–Varga F. János* (szerk.): Jászi Oszkár válogatott levelei. Budapest, 1991. 443–445.

Végső konklúziója megsemmisítő volt:

„Lónyay és köztem nincsenek elvi ellentétek, már csak azért sem, mert Lónyaynak nincsenek elvei. Ő szerepelni akar, voilà tout."

És a tört azzal nyomta a legmélyebbre, hogy közölte: Lónyay nem is tud rendesen magyarul (ami egyébként igaz volt), és ebben is Horthyra hasonlít.[50] Jászi 1942 késő tavaszára részben belátta, hogy Lónyay nem az a politikai személyiség, akinek látni akarta, amellett azonban kitartott, hogy Károlyi hirtelen pálfordulása rossz emberismeretéből fakad.

Lónyay mozgalma ekkor már rohamosan zsugorodott. Legtöbb híve elhagyta, így amikor a budapesti képviselőházban neve a hazaárulás szinonimájaként bukkant fel egy bekiabálásban 1942 végén, vagy amikor Kállay miniszterelnök 1943 júniusi rádióbeszédében a két grófot támadta, Lónyay voltaképpen csak befolyásának morzsáival rendelkezett a Whitehallban és még annál is kevesebbel az angliai magyarok körében.[51] Zsilinszky Antal 1943 eleji öngyilkossága után Károlyi gyakorlatilag egyedül maradt a porondon, mozgalma ereje növekedett, ő maga pedig elnöke lett az 1944. áprilisában alakult Angliai Magyar Tanácsnak.

V. A száműzött

A háború végeztével Lónyay a brit kormány segítségével többször is megpróbált hazajutni Budapestre, ahol lakását többszörösen feldúlták: a szovjetek után, 1945. március 3-án és 5-én, három részletben nem más, mint a későbbi '56-os mártír, Gimes Miklós vitt el lakásáról 1288 könyvet a kerületi MKP nevében. De kapott bútoraiból a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, és minden bizonnyal számos élelmes szomszéd is. Korábbi otthona a belövések miatt lakhatatlanná vált. Lónyay 1947-ben rövid időre valószínűleg hazatért Budapestre, mert 1947 elején az Ostrom utcából küldött beadványokban harcolt javainak visszaszerzéséért. Csatázott az Elhagyott Javak Kormánybiztosságával, a kommunista párttal és annak nőszervezetével. Ezekben a leveleiben megint csak ügyesen keveredtek a valós állítások, a maszatolással és a szimpla hazugságokkal. Demokratikus elkötelezettségére hivatkozott (mint akkoriban mindenki), elmondta, hogy megfosztották állampolgárságától és tiszti rangjától, ami szintén igaz volt.[52] De elismételte kitalált történeteit a franciaországi magyar önkénte-

[50] PIL, 704/1. f. 126. ő. e., 12–14. f. Károlyi Mihály Jászi Oszkárnak, London, 1942. április 7.

[51] Az 1939. június 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVI. kötet. Budapest, 1939. 527. (1942. december 3.) Valamint PIL, 704/1. f., 127. ő. e., 50. f. Károlyi Mihály levele S. V. Chambers-nek (BBC), 1943. június 8.

[52] Gróf Lónyay Károlyt elbocsátották tiszti rendfokozatából. *Magyar Nemzet*, 1941. július 18. (még „volt" tisztnek sem nevezhette magát). P. J.: Megfosztották magyar állampolgárságától a szabadkőműves nagymester Lónyay grófot. *Magyarság*, 1942. március 3.

sekről, sőt azt is állította, hogy két évig egy londoni gyalogezredben szolgált.[53] Semmit nem kapott vissza.

Ám talán ekkor, *Onkel Elemér* és *Tante Stephanie* halála után tehetett szert azokra a levelekre vagy legalábbis másolataikra, amelyek nagynénje hagyatékából származhattak és annak Rudolffal való kapcsolatát világították meg. Nem sokkal később már előkészületben volt a leveleket felhasználó, a mayerlingi tragédiát feldolgozó könyve (*Rudolph: The Tragedy of Mayerling*. New York, 1949), amely szép sikert ért el. Mind a mai napig előkelő helyet biztosít szerzőjének a trónörökös halálával kapcsolatos szakirodalomban.

Lónyay, korábbi ígéreteivel ellentétben nem a Nyugat Indiákon kötött ki. Már 1914-ben is az amerikai kivándorlás gondolat kísértette. Régi vágyát váltotta valóra, amikor 1948-ban az Egyesült Államokba érkezett. Kaliforniában telepedett le. Hollywoodban dolgozott, mint a 20th Century Fox technikai tanácsadója, később kutató történésze. 1953-ban amerikai állampolgár lett. Emlékeit 358 oldalas memoárjában írta meg, *As a Hussar Saw It* címmel, amelyet ma is a UCLA Könyvtára őriz. 1963. április 24-én hunyt el Los Angelesben. [54]

Milyen tanulságot hordozhat magában ez a sok titokkal és hazugsággal övezett élet?

Először is bizonyos, hogy a kérdéseknek nem értünk a végére: Ujszászy István, a magyar vkf 2 világháborús vezetője több helyen is úgy hivatkozik Lónyayra, mint saját, „angol vonalra" állított ügynökére.[55] És valóban némi gyanút kelthet bennünk, hogy az Angliában éppen emigráns kormány felállításán ügyködő katonatiszt (helyett) mindig pontosan fizeti(k) a házbért a Honvéd utcai lakás után – egészen 1941 nyaráig.[56]

Szerepéről tudni vélnek a korszakkal foglalkozó történészek (Hajdu Tibor, Bán. D. András), akiknek műveit magunk is használtuk e sorok írása közben. Megítélése nyilvánvalóan nem pozitív, mert mindig másokhoz: Barczához, Károlyihoz, Jászihoz vagy a brit–magyar kapcsolatokhoz és az antifasiszta népfront eszméjéhez képest ítéltetik meg. Egy kevéssé rokonszenves szélhámos élete azonban jó alkalom arra, hogy az emigráns politikus vagy egyáltalán: az államférfi néhány vonása szembetűnővé váljék. Miért nem lett Lónyayból egy magyar de Gaulle? A magyar emigráns kormány feje? Vagy egyszerűen csak Károlyi hatékony ellenlábasa? Hiszen jókor érkezett Angliába, szervezete felépítésekor gyorsan hegemón helyzetre tehetett szert, olyannyira, hogy a nála összehasonlíthatatlanul nagyobb politikai tapasztalattal rendelkező Károlyi Mihály is jobbnak

[53] HL, Personalia, 100/B, Lónyay Károly levele az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához. Budapest, 1947. január 17. és az MKP V. kerületi szervezetéhez, 1947. január 26.

[54] Ld. Somogyi-könyvtár (Szeged), Vasváry-gyűjtemény, L3:16–18. Ebben pl. *Vasváry Ödön*: Gróf Lónyay Károly halála. Szabadság, 1963. május 24.

[55] *Haraszti György–Kovács Zoltán András– Szita Szabolcs* (szerk.): Vallomások a holtak házából. Budapest, 2007. 292., 518., 554., 560., 588.

[56] HL, Personalia, 100/B, Lakbérkönyv.

látta, ha társul vele. Nagyhatalmú támogatói, jó sajtókapcsolatai voltak, és bár fellépése megosztó volt, sokan rokonszenvesnek találták. Rendelkezett pénzzel, és minden bizonnyal számíthatott szabadkőműves ismeretségei mellett egy (vagy több) hatalom titkos segítségére is. Célját mégsem érte el.

Anélkül, hogy túl messzire mennénk az elemzésben, annyi megkockáztatható: Lónyay alapvető problémája – a képességek hiányán túl – a hitelesség volt. Korábbi pályája nem predesztinálta közéleti szereplésre, nem sajátította el azokat a készségeket, amelyekre a jó politikusnak szüksége van. És a tetejében nem is *látszott* politikusnak, bárhogy is törekedett rá. Magyar közegben pedig valószínűleg félszegen mozgott, fogyatékos nyelvtudása miatt. Korábbi botrányainak híre a háborús zárlat ellenére is átszivárgott az ostromlott Angliába. Harmadrészt pedig hazugságai nagyon rövid időn belül ellene fordultak: sokan láthatták, hogy nincs 4 millió magyar az Egyesült Államokban, nincs két zászlóaljra elegendő, hadra fogható magyar férfi Nagy Britanniában, nincs titkos szervezet Magyarországon és nem volt soha magyar légió a francia hadszíntéren. Érthetetlenül gyermekded füllentései hamar kiderültek, és amikor offenzív próbált lenni, fellépése mögött nem volt tartalom, az erőszakoskodás értelme nem volt világos. Kossuth, Czartoryski, Masaryk, Pilsudski is emigráns létre kényszerültek életük egy szakaszában, s ténykedésük nem mindig és nem mindenben áll ki egy szigorú erkölcsi vizsgálatot. Az emigráns lét kényszerei sokszor űzték őket csapdahelyzetekbe. Egyvalami azonban bizonyos: azonosak voltak önmagukkal, életpályájuk hitelesítette tetteiket és az erkölcsileg kétes mozzanatokat is magyarázhatóvá tette. Lónyayt nem volt hiteles.

Élete talán segít bemutatni azt a szűk határmezsgyét, amelyen a 19–20. századi nagy közép-európai fátum, az emigráció részeseinek járniuk kell, amely elválasztja egymástól államférfit, politikust, intrikust és csirkefogót.

ifj. Bertényi Iván

Politikai nemzet a Bánságban. A dualizmus kori Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai hátteréről

A neves szocialista ideológus, Kunfi Zsigmond egyik I. világháború előtti írásában azzal is bírálta a fennálló elnyomó viszonyokat, hogy rámutatott az ország lakosságának soknemzetiségű összetétele és a képviselőház magyar dominanciája között feszülő ellentmondásra. Mivel a választópolgárok 64%-a magyar volt, szerinte ezért a 413 képviselő közül ennek az aránynak megfelelően 173 nem magyar nemzetiségűnek kellene lennie. Ezzel szemben – Kunfi állítása szerint – mindössze 13 német, 2 szlovák és 5 román képviselő foglalt helyet a parlamentben.[1]

Ezeket az adatokat azonban csak abban az esetben fogadhatjuk el, ha egyoldalúan értelmezzük a „nemzetiségi" fogalmat. Az a bizonyos öt román politikus például, akiről ez a szemlélet egyedül tudomást vesz, a Román Nemzeti Párt (Partidul Național Român) programjával került be a parlamentbe. Ugyanakkor rajtuk kívül más román származású képviselőkről is tudunk,[2] sőt, az 1910es választások után több román képviselő ült a Nemzeti Munkapárt padsoraiban, mint ahányan a Román Nemzeti Párt hívei voltak.[3] Természetesen igaz, hogy az összesen mintegy tucatnyi román képviselő is kisebb számarányt tett ki, mint amekkora részt a magyar állampolgárok vagy akár a szavazók között képviseltek, de ne felejtsük, hogy az egyéni választókerületeken alapuló parlamentáris

[1] *Kunfi Zsigmond*: Fajok és osztályok Magyarországon. In: Szocializmus 7. (1913–14:8. szám) 348. Idézi: *Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914). Bp. 1961. 482. Érdekes, hogy ezt az adatot, ill. szemléletet a modern kézikönyvek egy része is átveszi. Pl.: *Palotás Emil*: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Bp. 2003. 35.

[2] A teljesség igénye nélkül: Burdia Szilárd (Karánsebes), Ciocan János (Naszód), Mangra Vazul (Cséke), [ifj.] Mihályi Péter (Sugatag), Sierbán Miklós (Fogaras) és Siegescu József (Oravica). Rövid életrajzaik: Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Végváry Ferenc és Zimmer Ferenc. Bp. [1910] (A továbbiakban: Sturm 1910) 250–252., 351–352., 361–362., ill. 412–413.

[3] Vö.: Tisza István gróf 1910. július 12-i képviselőházi beszéde. Idézi: *Tisza István*: Válogatott politikai írások és beszédek. Vál., szerk., a jegyzeteket és az utószót írta: Tőkéczki László. Bp. 2003. 222–239.

rendszerekben semmiféle etnikai arányosságra törekvés nem létezett.[4] Az 1910es választásokon mandátumot szerzett hét szerb származású képviselő[5] sem tükrözte a szerbség országos lakossági arányait, de az a tény, hogy valamennyien a Nemzeti Munkapárt programját vallották, nem elégséges ok arra, hogy a szerbek parlamenti jelenlétét tagadjuk.

Bár a korszak országgyűlési képviselőválasztásai nem tekinthetők sem demokratikusnak, sem szabadnak, így azok eredményei nem szolgálnak annak egyértelmű bizonyítékául, hogy az egyes etnikai csoportok melyik politikai párt jelöltjét milyen arányban támogatták, ám azt sem feltételezhetjük, hogy valamennyi román, szlovák stb. választópolgár kizárólag a saját nemzetiségi pártjaira szavazott volna, s köztük nem voltak hívei más pártoknak. Tudvalévő, hogy az egyes magyarországi nemzetiségek nemzeti mozgalmai időnként kifejezetten megosztottak voltak,[6] így az a kép, miszerint csak az elnyomó hatalom csalásai és ármánykodásai akadályozták meg a nemzetiségi tömegeket abban, hogy saját nemzetiségi pártjaikra szavazzanak, messzemenően leegyszerűsítő, és abból a (dualista korszakban még bizonnyal korainak mondható) feltevésből indul ki, miszerint a korban a nemzeti öntudatára ébredt modern nemzetek vívták egymással eltökélt és hősies küzdelmüket.

Amennyiben elfogadnánk azt a megközelítést, hogy csak azok a politikusok, értelmiségiek vagy akár egyszerű állampolgárok tekintendők „nemzetiséginek", akik az illető nemzetiségi pártok tagjai, szavazói, hívei voltak, akkor teljes mértékben a korabeli nemzetiségi pártok álláspontjára helyezkednénk. Ezzel a szemlélettel már a nemzetiségi törvény 1868as vitájában többen szembeszálltak, ami persze nem meglepő, hiszen az akkori parlament mintegy hatvan nemzetiségi képviselője közül csak 24en támogatták az Eötvös–Deákféle törvénnyel szem-

[4] Az a ma már több országban megvalósuló gyakorlatot jelentő gondolat, hogy a nemzetiségeknek mint közösségeknek kell parlamenti képviselettel rendelkezni, a XIX. században még szokatlannak, sőt, a kor államfelfogásával ellentétesnek számított. Vö.: *Szalayné Sándor Erzsébet*: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Bp. 2003. Különösen: 11–58. Megjegyzendő, hogy a közösségek delegálási joga a nemzetiségeknél sokkal nagyobb történelmi múltra visszatekintő felekezetek esetében is csak a főrendiházban érvényesült, a képviselőház tehát az egységes politikai magyar nemzet tanácskozó testülete volt, egyes, őket is érintő kérdésekben kiegészülve a horvát nemzet küldötteivel.

[5] Dungyerszky Gedeon (Kölpény), Konyovits Dávid (Zombor), Popovics Vazul István (Ozora), Radovanovics György (Újvidék), Sztojanovits Iván báró (Moravica), Tellecsky Kristóf (Nagykikinda város) és Zákó Milán (Titel). Rövid életrajzaik: Sturm 1910, 266., 326–327., 392–394., 439., 444., ill. 465–466.

[6] Így a kiegyezést követő években a később győztessé váló, konzervatív, oroszbarát irányzattal szemben egy ideig fellépett a kompromisszumkészebb szlovák *nová škola*, de hosszabb ideig tartó rivalizálás osztotta meg a magyarországi szerb nemzetiségi mozgalom sorait is, akik a *Branik* ill. a *Zasztava* c. lap köré tömörülve olykor egymást még a magyar állammal szembeni támadásokhoz képest is hevesebben bírálták. Pl. Izjava Dr. Polita. *Zasztava*, 1900. május 21. Idézi: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. kötet. 1900–1903. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Bp. 1964. 78–80.

ben beterjesztett kisebbségi véleményt. A törvényjavaslatot elfogadók egyike, a román Papp Simon egyenesen tiltakozott az ellen, hogy bárki is a román nemzet nevében nyilatkozzék.[7]

A Kunfi Zsigmondféle szemlélet átvétele azt is jelenti továbbá, hogy egyúttal visszamenőlegesen is tagadnánk a korabeli „magyar államesz mét", és a nemzetiségi törvény előszavában is megfogalmazott „egységes magyar politikai nemzet" gondolatát. Bár ez utóbbival kapcsolatban jogosan állapította meg az utókor, hogy az 1868ban Deák vagy Eötvös által vallott etnikai értelemben semleges államnemzet gondolata a századfordulóra már a magyar nemzetállam kiépítésének programja felé tolódott el,[8] a politikai nemzet fogalma a komoly és felelős politikusok nagyobb része számára azonban továbbra is Magyarország állampolgárainak összességét jelentette. Ezzel szemben a nemzetiségi pártok nemzetértelmezésükben a kulturális, etnikai megközelítést helyezték előtérbe. Miközben a politikai magyar nemzet, a korabeli nyugat európai felfogáshoz hasonlóan, teljességre törekedve befogadó szemléletű volt, addig a nemzetiségi elitek számára a nyelvi és kulturális megközelítésmód bizonyos bezárkózással és merevséggel párosult. Sokszor árulónak és megalkuvónak tekintették mindazon nemzettársaikat, akik elfogadták a fennálló állapotokat, és adott esetben a magyar pártok valamelyikével működtek együtt. Mivel saját nemesi elitjük jelentős része elmagyarosodott, ezért – különösen a szlovákok esetében – nagy vehemenciával bírálták a nemzetáruló „elfajzottakat", az *odrodilec*eket,[9] akik végeredményben csak annyit tettek, hogy nem az etnikai származásuknak, hanem a társadalmi állásuknak és a politikai érdekeiknek inkább megfelelő nemzeti mozgalomhoz csatlakoztak a 19. század folyamán. A szlovák nemzeti mozgalom – félve saját meggyengülésétől is – ezt természetellenesnek tartotta, és az asszimilációnak minden formáját elítélte. Ahogy a szlovák politikai követelések alapforrásában, az 1861. évi turócszentmártoni petícióban olvashatjuk: „a hős magyar nemzetről nem tehetjük fel azt, hogy számos elfajult fiainkkal gazdagodni, s ezen nemzeti gyalázatunkkal díszleni akarna".[10]

Másfelől a századfordulóra egyre gyakoribbá vált az a Jászi Oszkár által említett, hisztérikus soviniszta magyar hozzáállás is, mely már a nem magyar nyelven folytatott beszélgetést is államellenes támadásnak minősítette.[11] De a ha-

[7] *Pesti Napló*, 1868. november 30. Esti kiadás. 4.

[8] *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 1999. 82–86.

[9] Pl. *Peter Káša*: A *maďarón* fogalom az 1848 utáni szlovák értelmiségi vitákban. (Samo Vozár és L'udovít Štúr vitája alapján). In: Magyar–szlovák terminológiai kérdések. A 2006. június 8-án és december 1-jén Esztergomban rendezett nemzetközi konferenciák anyaga. Szerk.: Ábrahám Barna. Piliscsaba–Esztergom 2008. 137–148., különösen: 137–140.

[10] Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. kötet. 1867–1892. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Bp. 1952. 31.

[11] *Jászi Oszkár*: A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. In: Jászi Oszkár publicisztikája. Vál., szerk. és a jegyzeteket készítette: Litván György és Varga F. János. Bp. 1982. 151.

gyományos magyar nemzetfelfogás ennél türelmesebb volt, s jórészt megelégedett a nem magyarok politikai lojalitásával és a közéleti szerepléshez amúgy is nélkülözhetetlen magyar nyelvtudással. Ebből következően a „politikai nemzet" éppen hogy nem taszította ki soraiból a nem magyar eredetű, nem magyar anyanyelvű állampolgárokat, hiszen be kellett látniuk, hogy nélkülük még az állam normális működése is nehezen tartható fenn egyes perifériákon. A nemzetiségek részéről gyakran elhangzó vád, miszerint az államot a magyarok megszállták és a többi nemzetet elnyomják, ebből a szempontból is csak részben volt tehát igaz. Igaz, az állam vezetői a magyar nemzeti kultúra fejlődését aránytalanul jobban támogatták,[12] s azt, különösen a magyar nyelvet (mint az állam közös hivatalos nyelvét) adminisztratív eszközökkel is igyekeztek elterjeszteni a nemzetiségek között. Sőt, a nemzetiségek anyanyelvű oktatásának részben tudatos visszaszorítását is bizonyítják azok az adatok, amelyek a nem magyar tannyelven működő elemi iskolák számának csökkenéséről árulkodnak,[13] míg a magasabb fokú anyanyelven folyó oktatásban kifejezetten tudatosnak mondható a nemzetiségek korlátozása, hiszen a „magyar nemzeti állam" az elit magyar nyelvűségét jelentette volna.

Másfelől azonban az állam pénzt áldozott arra is, hogy a nem magyarok anyanyelvén jelentessenek meg a nép számára hasznos műveket, szépirodalmi fordításoktól gazdálkodási tanácsokig, politikailag lojális folyóiratoktól népszerű kalendáriumokig.[14] A nemzeti szempontból kevésbé érzékeny területeken pedig a magyar állam valamennyi állampolgárának sorsáért felelősséget vállalva, a teljes „államnemzeti" közösségért tevékenykedett. Etnikai alapon nem szenvedtek hátrányt a nemzetiségi régiók vagy a nem magyar anyanyelvű állampolgárok, valamennyiükre egyaránt kiterjedtek a modernizálódó állam jótékony intézkedései,[15] vagy a legszegényebb régiókat támogató segélyakciók.[16] Természetes

[12] Mocsáry Lajos erkölcsi érzékét éppen ez sértette, hogy közpénzekből, tehát a nemzetiségek adójából is kívánják a magyar nemzeti kultúrát ápolni, s ezért tiltakozott az ellen, hogy pl. az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület céljaira pótadót vessenek ki az erdélyi törvényhatóságokban. X. Y. [Mocsáry Lajos]: A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1886.

[13] Magyarország története 1890–1918. 7./2. kötet. Főszerk.: Hanák Péter. Bp. 1978. 1007.

[14] Szlovák viszonylatban e téren a *Matica slovenská* elkobzott vagyonából működő „Magyarországi tót közművelődési társulat" járt az élen. *Szarka László:* Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony 1995. 110–116. Ez egyúttal arra is rámutat, hogy a magyar hatóságok a szlovákok adományaiból összegyűlt tőkét továbbra is a szlovák kultúra céljaira fordították, de persze már a „magyar államesszmével" nem ütköző, lojális formában.

[15] Pl. *Pálvölgyi Balázs*: A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914). PhD-disszertáció, ELTE ÁJTK. Bp. 2006. passim. http://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/themis/2003/P%C3%A1lv%C3%B6lgyi%20Bal%C3%A1zs%20disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf [utoljára ellenőrizve: 2011. március 2.]

[16] Jellemző, hogy a földművelési minisztérium előbb indított akciót a rutének, mint a székelyek megsegítésére.

volt mindez, hiszen az „egységes magyar nemzeti állam” mellett szóló egyik fontos érv éppen az volt, hogy az itt élő nem magyaroknak is előnyökkel jár ez a magyarok által vezetett, civilizált, modern európai jogállam. Igen érdekes, de a fentiek fényében érthető, hogy éppen a legnagyobb sovinisztának tartott Bánffy Dezső bárótól származik az a jelszószerű gondolat, mely pontosan visszaadja a liberális felfogás egyéni megközelítésmódját és a befogadó nemzetfelfogást: „Aki velünk van, az: mi vagyunk!”[17]

Bár az utókor sokszor hajlamos ezt az asszimilációt sürgető magyar hozzáállást összességében eredménytelennek és a türelmetlen magyarosítás tagadhatatlanul létező jelenségei miatt kifejezetten károsnak tartani, e tekintetben valószínűleg a trianoni katasztrófa változtatja meg utólag a folyamatok optikáját.[18] Ez a magyar hozzáállás ugyanis nem csupán a nemzetiségi pártokkal folytatott ádáz vitákat eredményezte, hanem a zsidóság és a németség több százezres nagyságrendű, ill. a szlovákság valamelyest csekélyebb beolvadását, asszimilációját is. Ennek a folyamatnak a tömeges, számszerűsíthető eredményei[19] mellett azonban talán fontosabb azokra a kulturális, művészeti, tudományos és persze gazdasági, politikai előnyökre utalni, amit a nem magyar eredetű, de magát már magyarnak valló személyek révén nyert Magyarország. Úgy tűnik, ez a megközelítésmód a mai közbeszédben leginkább a magyarrá vált zsidókkal kapcsolatban terjedt el, éspedig elsősorban a trianoni trauma következtében megváltozott és a disszimiláció felé hajló magyar nemzetértelmezésre adott válaszként, a dualizmus kori asszimilációt továbbra is pozitív folyamatként láttatva.[20] Megfigyelhető azonban az asszimilánsok eredeti származásának számon tartása a korszakban is, pl. a magyarországi németek beolvadását fájlaló német nacionalista publicisztikában. Ez a szemlélet, mely az asszimilációt kizárólag nyereségként, illetve veszteség-

[17] Bánffy itt idézett beszédét akkor mondta el, amikor a pesti zsidó nagypolgárságot tömörítő Lipótvárosi Casino elnökének választották meg. Szavait idézi: *Vermes Gábor*: Tisza István. Bp. 1994. 73.

[18] Vö.: „A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának történeti kritikájánál a közvélemény leginkább azon hibába esik, hogy ezt a korszakot a katasztrófa szempontjából látja és bírálja el. Történetkritikai módszere ennélfogva a retrospectiv analysis, mely az eseményekben és a jelenségekben mindenütt egy-egy jelzőtáblát lát a trianoni bukás felé vezető úton.” *Albrecht Ferenc*: A kiegyezés korszak nemzetiségi politikájának értékítélete. In: Jancsó Benedek Emlékkönyv. Szerk.: Asztalos Miklós. Bp. 1931. 151.

[19] Hanák Péter számításai szerint 1787 és 1910 között összesen mintegy 2 millió 550 ezer főre becsülhető a nyelvi magyarosodás eredménye. *Hanák Péter*: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: Történelmi Szemle 17. (1974:4. szám), 513–514. Katus László becslése pedig az 1850 és 1910 közötti magyar nyelvi asszimiláció nyereségét 2 millióra teszi, melyből kb. 700 ezer főt a zsidók, 500 ezret a németek, 400 ezret a szlovákok, míg a románok és a szerbek 150–150 ezret, a ruténok pedig 100 ezret tettek ki. *Katus László*: Nemzetek és népszaporulat. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp. 1989. 171–174.

[20] Csak egy példa: *Reményi Gyenes István*: Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka. Bp. 1997.

ként tudja értelmezni, ugyanakkor nem nagyon képes észrevenni azokat a köztes állapotokat, amelyek egy amúgy is dinamikusan modernizálódó társadalomban gyakran előfordultak. A magyarosodás folyamatában több különböző fázis is elkülöníthető, és sok esetben nehéz lenne eldönteni, hogy a már kétnyelvű, a magyar állam szolgálatában álló értelmiségi, aki azonban nem tagadja meg származását, magyarnak vagy szlováknak, németnek stb. számít-e inkább.[21]

Miközben a magyar közbeszéd a századfordulón üdvözölte, siettetni kívánta és sok tekintetben el is várta a nyelvi magyarosodást a magyar állampolgároktól, éppen a nemzetiségek által lakott perifériákon sok átmeneti helyzetet is kénytelenek voltak elfogadni a helyi sajátosságok miatt. Voltak olyan régiói az országnak, ahol az állam csak úgy tudta politikai akaratát keresztülvinni, ha helybeli legfőbb bizalmasaként egy politikai szempontból lojális, de a nemzetiségi lakossággal is szót értő személy került kulcspozícióba. Amikor például Szapáry Gyula gróf miniszterelnök 1891ben több erdélyi megye élén lecserélte a Tiszaéra kéménykezű főispánjait, a Szeben megye élére szánt Thalmann Gusztáv addigi alispánt felség-előterjesztésében így jellemezte: „A Szeben vármegyei főispáni állásra való kijelölést ezen állásnak kiváló politikai jelentőségénél fogva különösen komoly megfontolás tárgyává kellett tennem", mert olyan egyén megbízatása szükséges, „a ki szász származása mellett is a magyar állameszme és a kormány intentióinak ezen legnagyobb részt szászok által lakott vármegyében érvényt szerezni képes legyen", márpedig Thalmann „minden túlzó nemzetiségi aspiratióktól menten, a benne helyezett bizalomnak mindig megfelelni igyekszik".[22]

Tehát nem csupán a nemzetiségek számára jelenthetett karrierlehetőséget a magyarosodás, vagy legalább a „magyar államesze" elfogadása, a lojalitás kifejezése és az egyéni érvényesüléshez amúgy is hasznos magyar nyelvtudás, hanem a magyar kormányzat sem nélkülözhette a nemzetiségi vidékeken a lojális nem magyarok együttműködését. Igen tanulságos az a miniszterelnökségen készült levélfogalmazvány, melyben Bánffy Dezső egy naszódi román iskolaigazgató unokaöccsének kinevezését pártolta. A miniszterelnök ugyan kihúzta azt a vélhetően a beosztott tisztviselő által papírra vetett indoklást, hogy a „nemzetiségek egyenjogúságáról szóló törvény szellemének megfelelően" volna szükség román nemzetiségű egyének állami hivatalokba történő kinevezésére, ám a kérést mégis támogatta, mert – egyetértve a teljesen más koncepciójú szövegrésszel – „a kormánynak szem elől nem téveszthető hivatását képezi a különböző nemzetiségű alattvalóknak, kik szolgálataikat az államnak felajánlják, működésre tért és alkalmat nyújtani". Annál is inkább, mert Bánffy a kérelmezőről jó

[21] Vö. *Halász Iván*: Lojális szlovákok vagy jó magyarhoni hazafiak? Néhány gondolat a magyar – szlovák terminológiai problémákról. In: Magyar–szlovák terminológiai kérdések… 149–156.

[22] Szapáry Gyula miniszterelnök és belügyminiszter 2120/eln. sz. felség-előterjesztése Ferenc Józsefnek, Budapest, 1891. VI. 8. Magyar Országos Levéltár. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 141. csomó, (1891) III. tétel, f397–400.

véleménnyel volt: „Ciocan János igazgató, kit főispáni koromból ismerek, oly hazafias magatartást tanúsított és sok tekintetben oly jó szolgálatokat tett", hogy támogatja „hazafias szellemben nevelt" unokaöccsének kinevezését a budapesti vagy „más oly ítélőtábla területén lévő törvényszéknél […], hol káros nemzetiségi befolyásoknak [!] nem lehet kitéve."[23] A korabeli miniszterelnökök közül a nemzetiségi kérdéssel talán legszisztematikusabban foglalkozó Bánffy számára tehát nem kizárólag magyar származású személyek jöhettek szóba az állami kinevezéseknél. Az is fontos volt, hogy a lojális nemzetiségi értelmiségieket az állam megjutalmazza, ugyanakkor lehetőleg el is szakítsa etnikai gyökereitől, amivel nagyobb biztonsággal válhatott az illetőből a magyar középosztály értékes, és esetleges nemzetiségi törekvéseinek hátterétől megfosztva már „veszélytelen" tagja.

Az államnak ugyanakkor többnyire erre nem volt lehetősége, hanem sokkal gyakrabban eredeti etnikai közösségükben lehetett és kellett számukra a lojális „működésre tért és alkalmat nyújtani". Mint például Trifon Militariu bánátkomlósi görög keleti román lelkésznek, aki a helybeli románok 1884. december 14i gyűlésén Tisza Kálmán miniszterelnököt támogató (amúgy német nyelven beterjesztett) nyilatkozatot fogadtatott el, mely szerint feltétlen bizalommal vannak a kormányfő iránt, és a kormánypártra szavaznak, mert elfogadják „a) a magyar állameszme terjesztését, b) a magyar nyelvtudás szükségességét", és az államnyelvet terjeszteni is kívánják a román lakosság körében. A kis idő múltán a pancsovai esperességre pályázó román papról a miniszterelnökség érdeklődésére Hertelendy József Torontál megyei főispán küldött információkat. Jelentéséből kiderült, hogy Militariu nem kizárólag a karrierlehetőség érdekében, *ad hoc* akart buzgó magyarbarátnak tűnni, hiszen a lelkész „a kormánypárt régi híve, még azon időben is, midőn a küzdelem reménytelen volt, mégis minden képviselőválasztásnál ott voltak románjaikkal". Hertelendy kifejezetten a miniszterelnök figyelmébe ajánlotta a lelkészt, aki „egyike a legképzettebb román papoknak, ki irodalommal is foglalkozik, eszes ember és nagyon ambitiosus, mindig jó hazafinak mutatta magát, a szerbeknek és az omladinának esküdt ellensége – ha ő hatáskört kaphatna, nevezetes szolgálatokat tehetne a jó ügynek.[24]

A „jó ügy" a „magyar állameszme" szolgálata volt, így annak „ellenségei" – vagyis az azzal elvi szinten is összeegyeztethetetlen, rivális nemzetkoncepciót valló nemzetiségi elitcsoportok – szemében persze a Militariuféle kormánypárti nemzetiségiek nemzetük elárulóinak számítottak. Közülük talán a legismertebb a

[23] Báró Bánffy Dezső miniszterelnök 1896. IX. 17-én Erdély Sándor miniszternek elküldött magánlevelének tervezete. MOL. K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 6. doboz, Bánffy Dezső 1896. 508–511. Ciocan amúgy az alig egy hónappal később sorra kerülő általános választásokon a kormánypárt jelöltjeként megszerezte a naszódi választókerület mandátumát, melyet további négy választáson megőrzött.

[24] MOL. K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. Elnöki iratok. 97. csomó, (1885) III. tétel, f397–400.

román nemzetiségi párt híveit élesen bíráló, ám románságát soha meg nem tagadó Moldován Gergely volt,[25] de a belényesi választókerületet magyar pártok színeiben képviselő Véghső Gellértről is kénytelen volt a parlamenti almanach megállapítani: „Születésére nézve román, de a magyar állameszmének feltétlen híve s azért az ultranaczionalisták részéről renegátnak tartatik."[26] A kormánypárt vagy valamely „magyar" párt támogatása tehát összeegyeztethetetlen volt a nemzetiségi pártok nemzetképével, jóllehet a „magyar" pártok főleg annyiban voltak magyarok, hogy a „magyar állameszme" talaján álltak, s így tagjaik közé nem magyar származású tagokat is befogadtak. Az „egységes magyar politikai nemzet" logikája alapján ugyanis sem etnikai, sem felekezeti, sem regionális alapon nem „illett" politikai pártot alakítani, azt a (feltételezett) nemzeti egység megbontásának tartotta a magyar közgondolkodás.[27]

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a politikai asszimilációt egy konkrét megye esetében vizsgáljuk, éspedig a Torontál vármegyében 1867 és a világháború között mandátumot szerzett képviselők etnikai hátterének feltérképezésével. Számunkra az etnikai háttér nem attól függ, hogy ki milyen párthoz tartozott (ez különben egyeseknél meg is változott), hanem attól, hogy nemzeti identitásában melyik etnikai nyelvi csoporttal azonosította magát. Az efféle deklarációk azonban éppen a korabeli politikusok esetében nehezen megtalálhatók, hiszen az etnikai kisebbséghez tartozás nyílt felvállalása, de még akár a nem magyar anyanyelv nyilvános használata is támadásokra adhatott okot a magyar soviniszták részéről. Aki pedig valamely „magyar" pártban politizált, az ezzel elvileg hitet is tett a „magyar állameszme" mellett, vagyis „a politikai értelemben vett magyar nemzet" tagjaként definiálta magát. Bennünket azonban most a nehezebben feltárható etnikai eredet érdekel, ezért más szempontokat használtunk föl a nemzetiségi származás alátámasztására. Megközelítésmódunk sokban hasonlít ahhoz, ahogyan Karády Viktor az asszimilációt vizsgálja, azaz elkülönítjük a „törzsökös" magyaroktól a magyarrá vált „allogén" vagy „allogén hátterű" személyeket.[28] Nemzeti identifikációs nyilatkozatok híján a nem magyar származást a nem magyar családnév (és / vagy keresztnév) és az egyes etnikai kisebbségekre kizárólagosan jellemző vallásfelekezethez tartozás alapján igye-

[25] *Köpeczi Béla:* Egy kitagadott: Moldován Gergely (1845–1930). In: Kisebbségkutatás, 9. (2000:2. szám), 276–285.

[26] Országgyűlési almanach 1886. Képviselőház. Szerk.: Dr. Halász Sándor. Bp. 1886. 196. Véghső a Bihar megyei választókerületet 1865 és 1869 között a Balközép, 1881-től 1896-ig a Szabadelvű Párt programjával képviselte. *Adalbert Toth*: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München 1973. 336.

[27] Vö. pl. Juszt József 1868. november 27-i érvelését a nemzetiségi törvény vitájában: az 1848-as változások után a kasztok, rendek és megyék képviselete elvileg lett megtiltva, az országgyűlési képviselők az egész országot kell szem előtt tartsák, így az egyes nemzetiségek külön képviselete is elfogadhatatlan. Országgyűlési tudósítások. In: *Pesti Napló* 1868. november 28. 1.

[28] Erre pl. *Karády Viktor – Kozma István*: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Bp. 2002. 8.

keztük megállapítani. Jelentősen támaszkodtunk egy speciális forráscsoportra, a gyászjelentésekre is, melyek a családi és nyilvános nyelvhasználati szféra határán helyezkednek el, ezért nyelvük önmagában is igen árulkodó lehet, ráadásul a temetési szertartás nyelve, helyszíne és a búcsúztató lelkész felekezete is sok esetben fontos információkat hordoz.[29]

Választásunk több okból esett éppen Torontál vármegyére. Egyfelől az ország egyik legvirágzóbb mezőgazdasági területéről van szó, mely már csak emiatt is fontosabb része volt Magyarország gazdasági vérkeringésének, mint valamely periférikus, kisebb megye a Kárpátokból. Másrészt Torontál annak a történeti bánsági régiónak volt a része, ahol az oszmán uralom 1718-as megszűnése után történt betelepítések igen színes etnikai képet eredményeztek. Ellentétben az ország többi részével, ahol zömmel egy vagy két etnikum tette ki a törvényhatóság lakosságát, Torontálban a korszakban négy jelentékenyebb etnikai nyelvi csoport élt, melyek közül a görög keleti szerbek és a római katolikus németek (svábok) mintegy 30–30, a szintén görög keleti vallású románok és a több felekezet között megosztott magyarok mintegy 15–15%-os arányban voltak megtalálhatók.[30] Harmadrészt az itt élő szerbek és románok esetében a csak rájuk jellemző görög keleti vallás sokkal látványosabban elkülönítette ezeket az etnikumokat a nyugati keresztény felekezetek valamelyikéhez tartozó magyar, német és más etnikai csoportoktól, ami az adatok elemzését tette egyszerűbbé. Ugyanakkor a történelmi előzmények miatt a bánsági elit helyzete abban is speciális volt, hogy itt a közvetlen bécsi irányítás miatt annak megszűnéséig, 1778-ig szinte nem létezett nemesség. Az ekkor megszervezett nemesi megyék irányítását pedig a korábbi kincstári földeket megvásároló, s ezzel egyidejűleg nemesi címet szerző családok szerezték meg, vagyis a bánsági és egyben a torontáli nemesség eredetére nézve kevésbé tekinthetett vissza olyan „dicső történelmi múltra", mint a magyar nemesi családok általában.[31] Ám azt is rögtön meg kell jegyezni, hogy bár „bécsi, pozsonyi és erdélyi gazdag örmény, görög, német és szerb kereskedők, vagy más tőkepénzesek s kisebb számban magyarországi ne-

[29] A képviselők, ill. (sokszor csak valószínűsíthető) rokonaik gyászjelentéseinek mikrofilmmásolatát az Országos Széchényi Könyvtárban néztük át, ahol ezeket az FM8/35737 jelzeten találjuk.

[30] A magyarok aránya az országos trendeknek megfelelően a megyében is fokozatosan emelkedett az 1881-es 14,7%-ról az 1910-es 21%-ra, mely folyamat kárvallottjai elsősorban a németek voltak. Az adatok forrásai: A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Bp. 1882. 302–309.; A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Bp. 1902. 362–371. és A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Bp. 1920. 122–123.

[31] Jellemző a szegedi Dugonics András – egyéni sértettségből is táplálkozó – igen negatív véleménye: „A kinek ekkor pénze volt, jószágot vehetett, és megnemesíttetett. Kocsmárosok, kalmárok, tímárok, könyvnyomtatók, grófok komornyikjai, udvari tisztjeik, örmények és több efféle hitvány emberek megnemesültek országunkban." *Dugonics András* följegyzései. Bp. 1883. 22.

mesek kezébe kerültek e birtokok árverés útján",[32] de a 19. század közepére már kialakult a Bánság és különösen a leggazdagabb Torontál megye arculata: a modern, piacra termelő nagybirtokok általában idegen eredetű, de a magyar nemesség szokásait és hazafias érzelmeit átvevő tulajdonosai játszották a vezető szerepet.[33] Közöttük a német, macedóngörög és magyar eredetű családok mellett különleges színfoltot jelentettek a nemesség soraiban az erdélyi kereskedőkből bánsági földesurakká váló örmények.[34]

Torontál vármegye politikai elitjének vizsgálatakor tehát egy az ország többi részénél sokkal nagyobb arányban nem magyar eredetű, ám a 19. század közepére magát a magyar nemzeti üggyel azonosító nemességgel van dolgunk,[35] vagyis a torontáli nemesi elit megmagyarosodása az ebből a szempontból kedvezőtlennek mondható történelmi előzmények ellenére lényegében még a rendi korszakban, a *natio Hungarica* keretei között végbement. A magyar nemesekből 1848 után az új, polgári korszak liberális politikai elitje lett, mely azután további, nem nemesi származású elemekkel kiegészülve alkotta a dualista korszak politikai vezető rétegét.

Mint ismeretes, a dualista korszak országgyűlési képviselőválasztásai egyéni választókerületi rendszerben zajlottak, előbb három, majd 1887-től ötévente. Ez azt jelenti, hogy Ferenc József megkoronázásától az I. világháborúig összesen 13 általános választást tartottak, de persze a képviselő lemondásával vagy halálával gazdátlanná vált mandátumért időközi választásokra is sor kerülhetett. Számításaink szerint a vizsgált korszakban Torontál megyében összesen 181 alkalommal került sor országgyűlési képviselőválasztási küzdelemre.

Torontál vármegye területén összesen 13 választókerület volt, ami részben megfeleltethető a megye 14 járásból és két rendezett tanácsú városból álló közigazgatási struktúrájának, amit a hivatalosan különálló Pancsova törvényhatósági jogú város egészített ki. Igaz, a megye déli sávját elfoglaló ozorai (korábbi néven uzdini) és pancsovai választókerület (mely utóbbi a várost is magában fog-

[32] *Bodor Antal*: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Bp. 1914. 21.

[33] *Kovách Géza*: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged 1998, különösen: 276–287.; Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig) tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. A dél-magyarországi vármegyék visszakapcsolásának százados évfordulójára írta: Dr. *Szentkláray Jenő*. Első kötet. Temesvár 1879, különösen: 328–347.; A délmagyarországi telepítések története. I. Bánát. Írta: *Buchmann Károly*. Bp. 1936.

[34] *Konrad Schünemann*: Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve I. (1933). 212–242.

[35] Jellemző, hogy a bánsági (Temes megyei) birtokos örmény családból származó Gorove István a nemzeti kérdésről értekezett (A nemzetiség. Pest 1842), ráadásul úgy, hogy abban örmény származásának nem nagyon találni jelét. Az észak-torontáli Kiszombort bíró bajor eredetű Oexel család pedig 1846. február 26-án nevét Rónayra magyarosította. Pintér József: Rónay (Oexel) Lajos. In: Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk.: Pálmány Béla. Bp. 2002. 730–731.

lalta) csak a katonai határőrvidék polgárosítását követően jött létre, azaz itt az 1870-es évek közepéig még nem tartottak választásokat.

Az egyes járások lakosságának etnikai arányait a népszámlálások alapján ismerjük, ám az egyes etnikumok eltérő társadalmi szerkezete miatt ezt nem szabad a választópolgárok közötti etnikai arányokkal teljesen azonosnak venni. Ez utóbbi kérdést illetően is rendelkezünk azonban egy forrással, mely az 1908as állapotot tükrözi.[36] Ez ugyan csak számszerűen összegzi, hogy a megye területén mennyi volt a szerb, német stb. többségű választókerület, ám a népszámlálás adataival párosítva beazonosíthatók az egyes körzetek. A minket most különösen érdeklő szerb többségű választókerületekből – ahogy a járások esetében is – három volt: az ozorai, a törökbecsei és a Nagykikinda városi körzet. Ezen kívül három német többségű, három vegyes nemzetiségű, valamint két-két magyar–német, illetve német–magyar többségű kerület volt.

A 181 Torontál megyei dualizmus kori választáson adataink alapján összesen 77 politikus szerzett mandátumot, vagyis egy személyre közel két és fél választási siker esik. Vizsgálatunk tehát az ő etnikai hátterük felderítésére koncentrált, és lehetőség szerint igyekeztünk figyelembe venni a nem magyar származású ősöket akkor is, ha az illető képviselő már magyar anyanyelvű és esetleg már csupán családnevében őrizte genealógiai adataink alapján is kimutatható etnikai eredetét.[37] Ez azt eredményezte, hogy olyan személyeket sem tekintettünk magyaroknak, akiknek asszimilációja korszakunkra már minden bizonnyal végleges

[36] Az Andrássy-féle plurális választójog-tervezet idején készült háttéranyag táblázatos formában összegzi a választókerületek etnikai és szociális jellegzetességeit, s mindezt a fennálló választójogi szabályozás szerint is rögzíti, ezért annak ellenére fontos forrásnak mondható, hogy csak egy pillanatképet tükröz. „A választókerületek száma s nemzetiségi és szocziális megoszlása a legújabb tervezet szerint, összehasonlítva a választókerületek jelenlegi állapotával, törvényhatóságonkint, 1908. augusztus 14." MOL. I 35. Daruváry Géza kabinetirodai titkár hagyatéka. 4. doboz, 8. csomó, f99–102.

[37] Az egyes képviselők rokonságának és különösen őseinek feltérképezésére a korszak genealógiai alapgyűjteményeit (*Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. kötet. Pest 1857–1868; *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. I–XI. kötet. Bp. 1911–1932; *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I–V. kötet. 1990–1999; *uő*.: Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája. Bp. 2000) használtuk, de sokat merítettünk az országgyűlési képviselők rövid életrajzi adatait tartalmazó gyűjteményekből is. (*A. Toth*: Parteien…; Országgyűlési almanach 1886…; Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Bp. 1888; Országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Bp. 1892; Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Bp. 1897; Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Bp. 1901; Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Fabro Henrik és Ujlaki József. Bp. 1905; Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Fabro Henrik és Ujlaki József. Bp. 1906; Sturm 1910; valamint: Az 1848–1849. évi első…)

és visszafordíthatatlan volt. Jelen kutatás ugyanis éppen a helyi magyar politikai elit (azaz a „magyar államesz mét" elfogadók) származási sokfélesége révén igyekszik a 19. századi magyarországi elit asszimiláns („allogén") rétegeit feltárni. Ezért szerepelnek külön kategóriaként a zsidók, a katolikus délszlávok és az örmények, akik a kor közfelfogása szerint mind magyarnak számítottak már. A németek csoportjába pedig az olyan, magukat magyarnak valló és a többség által is magyarnak tartott családok sarjai is bekerültek, mint a század közepén már nevüket is megmagyarosító Rónayak vagy Csávossyak.

Adatainkat megyei szinten összegezve azt tapasztaljuk, hogy a korban már magyarnak tekintett, de részben „allogén eredetű" csoportok adták a megválasztott képviselők mintegy 60%-át. A 77 torontáli képviselő közül 26 volt „törzsökös" magyar, 12 örmény, 2 katolikus délszláv és 2 zsidó, de a 13 német egy része is ide sorolható. Velük szemben a 19 szerb és a három román mintegy 30%-os kisebbséget tesz ki, ami a megye összlakosságán belüli kb. 45%-os arányukhoz képest alulreprezentáltságot mutat. Érdemes nem csupán a megválasztott személyeket, hanem az általuk elért választási sikereket külön is számba venni, hiszen ezek az adatok pontosabban tükrözik a vegyes etnikai összetételű helyi választópolgárok politikai preferenciáit. A 181 választáson 59-szer született „törzsökös" magyar győzelem, 39-szer győztek örmény, 37-szer szerb jelöltek, 32-szer németek, 5-ször a „katolikus délszláv" kategória tagjai, szintén 5-ször zsidó és 4-szer román hátterű politikusok. Bár ezek az adatok nem mutatnak nagyságrendi különbségeket az előzőekhez képest, arra mégis érdemes felfigyelni, hogy a „legnépszerűbb", vagyis legtöbbször újraválasztott képviselők az örmények voltak: közülük egy politikusra közel négy választási siker jut. Az összesített adatokból az is kiviláglik, hogy bár a „törzsökös" magyarok adták a képviselők relatív többségét, de ez egyharmadnyinál is kisebb arányt jelentett. Ellenben a korszakunkra már magyarrá asszimilálódott örmény, „katolikus délszláv", valamint zsidó hátterű képviselőkkel együtt már 60%-os többséget alkottak, s bízvást ide számíthatjuk a „németek" közül a Rónayak 12 és Csávossy Béla 9 választási sikerét is. Úgy tűnik tehát, hogy a mindössze kb. 15%-os magyar lakossággal rendelkező Torontál megyében ugyan a „törzsökös" magyarság egymagában nem volt képes dominálni a politikai életet, ám az „allogén" elemekkel kiegészülve mintegy kétharmados túlsúllyal bírt.

Tekintettel arra, hogy a dualista korszak elejének toleráns nemzetiségi politikája a századforduló környékére a „magyar nemzeti állam" kiépítésének türelmetlen és sokszor a hatósági kényszerítés bizonyos eszközeitől sem visszariadó irányba mozdult el, hasznos az egyes etnikai csoportokhoz tartozó képviselők arányainak időbeli változásait is megfigyelni.

Az 1867 és 1914 között megválasztott Torontál megyei országgyűlési képviselők etnikai háttere[38]

Ciklus	Magyar	Német	Szerb	Román	Örmény	Katolikus délszláv	Zsidó	Összes
1867–1869	…	1	…	1	1	…	…	(3)
1869–1872	1	3	5	2	3	0	0	14
1872–1875	3	0	5	1	3	0	0	12
1875–1878	6	3	3	0	2	0	1	15
1878–1881	5	2	2	0	4	0	1	14
1881–1884	4	3	4	0	2	0	1	14
1884–1887	6	3	2	0	3	0	1	15
1887–1892	6	3	2	0	2	1	0	14
1892–1896	6	3	2	0	4	1	0	16
1896–1901	5	2	2	0	3	1	0	13
1901–1905	4	3	2	0	3	1	0	13
1905–1906	5	2	2	0	3	1	0	13
1906–1910	6	1	3	0	2	0	1	13
1910–1914	3	3	3	0	4	0	0	13

Az egyes választási ciklusokat külön vizsgálva feltűnő, hogy soha egyik etnikai csoport sem tudta megszerezni a képviselői helyek abszolút többségét. A választásokon a szerbek, örmények, németek és magyarok domináltak, akik minden alkalommal legalább egy képviselővel jelen voltak,[39] míg a többi csoport csak színezte a képet. Az is látszik, hogy bár a szerbek mindvégig legalább két képviselői helyet meg tudtak szerezni és az első két választásnál még ők képviselték a legnagyobb etnikai csoportot, de számuk 1875-től kezdve már csekélyebb volt, mint a „törzsökös" magyaroké. Végül megjegyzendő, hogy román nemzetiségű jelölt 1872 után nem szerzett mandátumot, ami talán elsősorban

[38] Az 1867 és 1869 közötti sorban csak azoknak a képviselőknek az adatai szerepelnek, akiket már Ferenc József megkoronázása után választottak meg, tehát a dualista rendszer keretei között.

[39] Kivéve az 1872–1875-ös ciklust, amikor egyik képviselő sem tartozott a „német" kategóriába.

azzal magyarázható, hogy a helyi elitben a nagyobb etnikumok közül a románok voltak a legkevésbé jelen, és bár megyei szinten a népességnek mintegy 15%-át tették ki, egyik választókerületben sem képezték a szavazók abszolút többségét, ezért a szembenálló nagyobb pártok egyikéhez csatlakoztak.[40]

Mint ismeretes, a dualizmus kori országgyűlési képviselőválasztásokon elsősorban a nemzetiségek által lakott peremvidékek képezték a 67-es kormánypárt szavazóbázisát, miközben a magyar többségű középső országrészen legtöbbször a Magyarországnak nagyobb önállóságát követelő 48-as ellenzéki pártok jobban szerepeltek.[41] Ebből a szempontból a Bánság és Torontál megye is a mindenkori kormánypárt szilárd támaszának bizonyult, különösen az 1875-ös fúzió óta. Ekkortól ugyanis harminc éven keresztül az összesen megrendezett 112 választásból mindössze hét esetben nem a Szabadelvű Párt szerezte meg a mandátumot! Igaz, ez a több mint 90%-os fölény a századelő politikai válságának hatására megszűnt, de még az 1905-ös választáson is kilenc mandátumot nyert el a kormánypárt az ellenzékiek és a nemzetiségiek 4 helyével szemben. Az is megfigyelhető, hogy míg 1875 előtt a Balközép, sőt Csernovics Péter révén a szélbal is jelentős pozíciókkal rendelkezett Torontálban, addig a fúziót követően a 48-as ellenzéknek csak a korszak végén nyílt tér a megyében. 1906-os kiemelkedő sikere (hét mandátum a 13-ból) azonban elsősorban annak tudható be, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt országos szinten az új, koalíciós kormányzat vezető pártját jelentette.

Vizsgálódásunk szempontjából természetesen a szerb (vagy román) nemzetiségi programmal fellépő jelöltek mandátumszerzései különös jelentőségűek. Feltűnő, hogy a nemzetiségi jelöltek sikerének az országos politikai tendenciákkal megegyező apályát és dagályát tapasztalhatjuk. A kiegyezést követő első választásokon szerepeltek a legjobban a nemzetiségi pártok: 1869-ben két román (Lazăr Gruescu és Eugeniu Mocsonyi) és egy szerb (Svetozar Miletić) szerzett mandátumot a megyében nemzetiségi programmal, de az 1848-ban a magyar kormányzat ellen harcoló Đorđe Stratimirović is csak formálisan számítható a Deákpárt hívei közé. 1872-ben pedig három szerb nemzetiségi politikus győzelmét látjuk (Miletić, Mihajlo PolitDesančić és Aleksandar Trifunac). 1875-ben Polit még megvédte mandátumát, de már csak Mihajlo Sabovljević társaságában. Azután lassan sikerült az államhatalomnak kiszorítania a szerbeket, és Polit két győzelmét (1878 és 1881) követően másfél évtizedig nem volt nemzetiségi programmal megválasztott képviselő Torontál megyében. Igaz, ez részben azzal is összefüggött, hogy sikertelenségüket látva 1892-ben és 1896-ban nem is voltak hajlandók részt venni a választásokon.[42] Ahogy a magyar politikai elit megosz-

[40] Pl. A pancsovai képviselő választás. In: *Torontál*. 1874. január 15. 1.

[41] Pl. *A. Toth*: Parteien und... 91–131.

[42] Szrbima biracsima za ugarszki szabor. In: *Zasztava*, 1892. január 21. Idézi: Iratok a nemzetiségi… I. kötet. 821–824. és Szrbima biracsima za ugarszki szabor. In: *Zasztava*, 1896. október 6.

tottsága a századfordulón parlamenti, majd általános politikai válságba torkollott, úgy adták fel sorra politikai passzivitásukat a nemzetiségi pártok is. Ezt tükrözik vissza a torontáli választási eredmények is: hosszú évek után 1901-ben és 1905-ben már sikerült megszereznie a nagykikindai mandátumot Ljubomir Pavlovićnak, hogy azután 1906-os ciklusban ismét hárman képviseljék a szerb nemzetiségi programot (Mrksity Jása, Manojlovics János és az idős Polit). Az 1910-ben újjászerveződő és országos választási sikert elérő Nemzeti Munkapárttal szemben azonban tehetetlenek voltak, s a korszak utolsó általános választásán ismét mandátum nélkül maradtak.

A szerb nemzetiségi párti jelölteknél azonban összességében sokkal sikeresebben szerepeltek azok a szerb származású politikusok, akik valamelyik „magyar" párt (elsősorban persze a kormánypárt) programjával léptek fel. A nemzetiségiek 13 győzelméhez képest a szabadelvű, ill. munkapárti programot valló szerbek összesen 18-szor szereztek a megyében mandátumot (nem számítva a hivatalosan Deákpárti Stratimirovićot), míg a szélbalhoz tartozó Csernovics Péter és a kezdetben balközépi (utóbb szabadelvű) Nikolics Sándor báró egyaránt kétszer, a Mérsékelt Ellenzék elveit valló Mihajlovics Miksa pedig egy ízben aratott sikert a választásokon. Vagyis a Torontál megyei szerb képviselőknek csak alig több mint harmada tartozott a nemzetiségi párt(ok)hoz, viszont felük a mindenkori kormánypárt táborát erősítette. Úgy tűnik tehát, hogy a „politikai magyar nemzet" szerb származású tagjai eredményesen képviselték a „magyar állameszmét" radikális ellenzéki nemzettársaikkal szemben.

Érdemes azt is megvizsgálni, hogy mely választókerületekben szereztek mandátumot a „hazafias" szerbek, és hol a kor szóhasználatában gyakorta „túlzónak" vagy „rajongónak" nevezett szerb nacionalisták. Azt látjuk, hogy a választópolgárok szerb többsége általában valóban azt eredményezte, hogy a győzelmet szerb politikus szerezte meg. Nagykikinda esetében például valamennyi megválasztott országgyűlési képviselő szerb volt, de a 14 választás során tízszer a kormánypárt jelöltjei, az első két választáson pedig a szélbalhoz tartozó Csernovics Péter nyert, és mindössze két ízben tudott nemzetiségi programot hirdető politikus győzedelmeskedni (1875-ben Sabovljević és 1906-ban Polit).[43] A megválasztott képviselők abszolút többsége szerb volt Törökbecse esetében is: a kiírt 14 választásból nyolcat szerbek, hatot viszont a szabadelvű párti magyar Rohonczy Gida nyert meg. Ez a kerület tűnik a nemzetiségi párt legfőbb megyei centrumának, hiszen a nyolc szerb képviselő között találjuk a háromszor is nyer-

Idézi: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. kötet. 1892–1900. Ögy. és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Bp. 1956. 494–497.

[43] A kormánypárti szerb képviselők: 1878: az addigi nemzetiségi párti Sabovljević, 1881: Joannovics István, 1884: ismét Sabovljević, 1887 és 1892: Nikolics Fedor báró, 1896: Tellecsky Kristóf, 1901: Eremits Pál, majd az ő meggyilkolása után 1904-től, és 1905-ben, majd 1910-ben ismét Tellecsky. Érdemes volna a kormánypárti, tehát a „magyar állameszméhez" lojális politikusok portréját röviden felvázolni, erre azonban most nincs terünk.

tes szerb nemzetiségi vezért, Miletićet, a szintén nemzetiségi párti Ljubomir Pavlovićot és Mrksity Jását, (illetve a munkapárti Bogdán Zsivkót), ami azt jelenti, hogy itt az összes választás felén nemzetiségi párti politikus diadalmaskodott. A harmadik szerb abszolút többségű választókerület az ozorai volt, ahol szintén szerbek nyerték meg a választások többségét: a mandátumhoz jutott hat képviselő közül csak az 1901-ben és 1905-ben győztes Botka Béla volt magyar. A szerbek között azonban itt több a kormánypárti: ők összesen ötször diadalmaskodtak a nemzetiségi programmal fellépők három sikerével szemben.[44] Bár a lakosságnak csak relatív többségét adták a szerbek Pancsova választókerülete esetében, és vélelmezhető, hogy az állam különös figyelmet fordított a Belgrádtól nem messze eső, egykori határőrvidéki választókerületre, mégis kissé meglepő, hogy itt csak az első két választásnál tudott szerb nemzetiségi jelölt (Polit) győzni. Ezt követően azonban mindig kormánypárti, éspedig örmény vagy magyar jelölteké lett a mandátum. Még inkább meglepő, hogy a Bánátkomlós székhelyű választókerületben, ahol a lakosság relatív többsége szintén szerb volt, egyetlen alkalommal sem győzött szerb származású politikus. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy Nagybecskerek városban, ahol a szerbek aránya mindössze 30–40% volt, és a lakosság abszolút többségét a németek és a magyarok adták, három alkalommal is mandátumot szerzett szerb jelölt. Minden bizonnyal azért, mert a szerbek a megyeszékhely elitjének szerves részét képezték. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy a három győztes közül az 1848-ban még a magyar kormány ellen harcoló Stratimirović elvileg a Deákpárt programjával lépett fel 1869-ben, a megyei politikában aktív Mihajlovics Miksa pedig 1881-ben az Apponyiféle mérsékelt ellenzék színeiben győzött. Egyedül az 1872-ben mandátumot szerző Alekszandar Trifunac (vagy báttfai Trifunácz Sándor, hiszen egy magyar nemes család sarjáról volt szó) képviselt nemzetiségi programot.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a „magyar államesmét" elutasító szerb nacionalista pártokkal szemben a kormánypárt legtöbbször képes volt esélyes ellenjelöltet állítani, és ez az esetek jelentős részében szerb nemzetiségű politikusok révén történt meg. Ez még akkor is elgondolkodtató, ha tudjuk: a kormánypárti sikerek mögött igen sokszor elsősorban a szerb ellenzéki pártok által gyakran felpanaszolt vesztegetések és hatósági visszaélések álltak. De a megyében kiemelkedően eredményes kormánypárt sikereihez minden bizonnyal az is hozzájárult, hogy nem csak „törzsökös" magyarokat, hanem az itt élő egyéb etnikai csoportokhoz tartozó személyeket is jelentős arányban képes volt maga mellé állítani. Adataink alapján az összes mandátumot szerzett kormánypárti képviselőnek mintegy harmada volt csak („törzsökös") magyar, és kb. 20–20%-os arányban találunk közöttük örmény, szerb és német politikusokat is.

[44] Szerb nemzetiségi programmal győzött Polit (kétszer) és Manojlovics (1906-ban), míg a kormánypárt színeiben Izákovics Milán (1884 és 1887), Joánnovics István (1892 és 1896), valamint Popovics Vazul István (1910), aki amúgy a *Matica Szrpszka* elnökeként a legnagyobb múltú szerb kulturális egyesület élén állt.

Miközben természetesen adatainkat óvatosan kell kezelni, hiszen nem tudjuk pontosan, milyen mértékben játszott szerepet a korabeli választópolgárok döntésénél a jelöltek etnikai háttere, az minden bizonnyal leszögezhető, hogy az „egységes magyar politikai nemzet" Torontál megyében valóban magába tudta olvasztani a helybéli elitcsoportok nem magyar eredetű tagjainak tekintélyes részét. Úgy tűnik, hogy a liberális nemzetépítő koncepció ebben a speciális helyzetű térségben nem volt teljesen sikertelen, ami ugyanakkor részben a helyi történelmi előzményekkel is magyarázható. Mindazonáltal adataink csupán egy viszonylag szűk elit együttműködésének, lassú összeolvadásának jelzésére szolgálnak. Volt rá példa, hogy „a választás után a magyar, német, szerb és tót nemzetiségű választók egymással összeölelközve és karon fogva tartottak körmenetet a város utczáiban… Erős ama meggyőződésünk, hogy ezen képviselőválasztás alkalmával érvényre emelkedett testvéresülése a különböző nemzetiségeknek, a legüdvösebb eredményeket fogja maga után vonni a közélet terén…" – reménykedett a helyi lap újságírója. Ám a szóban forgó esetben mindössze 531 szavazóról volt szó.[45] A széles tömegek esetében a „testvéresülésnél" jóval kevesebbről, jórészt csak a fennálló helyzet passzív elfogadásáról beszélhetünk, ami azonban egy nem demokratikus, hanem liberális korszakban elegendőnek tűnhetett, hiszen az „egységes magyar politikai nemzet" koncepciója jelentékeny módon kibővítette és ezáltal meg is erősítette a régi magyar nemesi elitet. A többé kevésbé jól működő rendszer felváltása egy demokratikus, a kiszámíthatatlan magatartású, még csak felszínesen integrált tömegek kezébe nagyobb beleszólást engedő modernebb berendezkedéssel ezért nem számíthatott különösebb támogatásra. A „magyar állameszme" által kijelölt keretek között a szabadságjogok továbbfejlesztésének megvoltak a határai, s talán ez is okozta, hogy az 1875-ös nagybecskereki választás kapcsán az etnikai csoportokon átívelő liberális összefogás állandósulásában reménykedő hírlapíró óhaja nem vált valóra.

[45] Képviselő-választás Nagy-Becskereken. In: *Torontál*, 1875. július 8. 1.

Egry Gábor

„Bozgorok”. Verbális sértés, gúny, inzultus a mindennapi magyar–román kapcsolatokban a két világháború közti Romániában

A gúnyolódás, verbális inzultus és stigmatizáció szerves része a különbségeket felszínre hozó társadalmi interakcióknak, így az interetnikus találkozásoknak is. A magyar–román érintkezések során leggyakrabban a „bozgor” szó használatát panaszolják az érintettek. A szó jelentése a népi etimológia szerint „hazátlan”, eredetét nyelvészeti szempontból Szilágyi N. Sándor vizsgálta.[1] Szilágyi csupán egy rövid írást szentelt a kérdésnek, inkább hipotézist fogalmazott meg. Tanulmányom az ő nyomdokain halad tovább, szakmai kompetenciák hiányában természetesen nem nyelvészeti kérdéseket elemezve. Szándékom szerint egyfelől a „bozgor” eredetére vonatkozó feltételezést alátámasztó történeti (illetve ebben a kontextusban szociolingvisztikai) anyagot mutatok be, másfelől kísérletet teszek arra is, hogy a nyelvi megértés/meg nem értés interetnikus jelentőségét is felbecsüljem a két világháború közti Romániában.

Kik a „bozgorok” ?

A verbális inzultus, a stigmatizáció nagyon jelentős tényezője lehet a különbségeket felszínre hozó társadalmi interakcióknak. Gyakori, hogy amennyiben ezek megkérdőjelezik a résztvevők önazonosságát, azt az érintettek súlyos sérelemként élik meg. A vonatkozó kutatások szerint ez a sérelem annyira erős impulzus lehet, hogy új csoportidentitások kialakulását is elősegítheti.[2] Olyan környezetben, ahol a különbség, az etnikai megosztottság gyakori vagy éppen mindennapi tapasztalat természetszerűleg jóval nagyobb az esélye sérelmes vagy stigmatizáló találkozásoknak. Értelemszerűen ez a helyzet Romániában is.[3] Noha

[1] *Szilágyi N. Sándor*: Bozgor. In: *Uő:* Mi–egy–más: közéleti írások. Kalota Kiadó, Kolozsvár, 2003. 503–505. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf457.pdf (letöltve 2010. december 12.)

[2] Erre lásd *Jon E. Fox*: Vándorló nemzet(i) identitások. In: Feischmidt Margit (szerk.) Erdély (de)konstrukciók. PTE Média és Kommunikációtudományi Tanszék–Néprajzi Múzeum, Pécs, 2004. 103–123.

[3] A gyakori interetnikus érintkezés önazonosságra gyakorolt hatását Szilágyi N. Sándor a fókuszált identitás típusával ragadta meg. Eszerint a fókuszált identitású személyt környezete éppen az

a vonatkozó kutatások szerint az etnikailag megosztott környezetben kialakult érintkezési stratégiáknak lényeges eleme a kényes kérdések, a konfliktusok elkerülése, az inzultus és a stigmatizáció részei a magyar–román interakciók repertoárjának is.[4]

A találkozások résztvevői részéről az egyik leggyakrabban említett, stigmaként kezelt[5] inzultus a „bozgor" szó használata magyarokra. A szó népi etimológiája szerint jelentése „hazátlan". Mint Szilágyi N. Sándor rámutat történeti nyelvészeti eszközökkel ez nem támasztható alá.[6] A népszerű magyarázatok egyike sem állja ki a nyelvészet próbáját. A „bozgor" szóra nincs 19. századi adatunk, keletkezése a huszadik századra tehető, így az a magyarázat sem állja meg a helyét, hogy az 1849-ben Erdélye érkező orosz csapatok a magyarokat a baskírokkal keverték volna össze és a román beszélők ezt vették volna át. Ennek kidolgozottabb, tudományosnak tűnőbb változata szerint a „bozgor" a „baskírok" régi elnevezése lett volna. Egy csoportjuk a kilencedik században csatlakozott volna a nyugat felé vándorló magyarokhoz. A románokkal érintkezésbe lépve azok nem értették volna a baskírok beszédét és ebből született volna az „a boscorodi" (érthetetlenül beszél) ige. Később a magyarokba beolvadó baskírok nyomán a gúnynevet átvitték volna az utóbbi népcsoportra.[7] A román nyelv online etimológiai szótára szerint azonban az ige eredete a magyar „boszorkányos" szó, jelentése bűbájjal elvarázsol.[8] Ugyancsak nem igazolható nyelvészetileg az az elképzelés, hogy a szó a szláv „bez" (nélkül) és „gora" (hegy) vagy „gorod" (város) szavakból eredne. („Hegytelen" vagy „várostalan".)

Ezekkel az általa tudálékos, értelmiségi magyarázatnak tartott elképzelésekkel szemben Szilágyi azt feltételezi, hogy a „bozgor" tipikus csúfoló szó, amely szóvegyüléssel keletkezett. Vége az „ungur" (rom. „magyar") második szótagja, eleje pedig a „bozmeg" (magy. „baszd meg") első szótagja. Érvelése szerint gyakori jelenség, hogy egy csoport tagjait tipikus beszédmódjuk, szóhasználatuk segítségével gúnyolják ki. Ebben külön segítséget jelentett, hogy korábban létezett az „ungur-bungur" csúfolódás, aminek második tagja könnyen átalakulhatott ilyen módon.[9]

---

interakciók révén gyakrabban emlékezteti, ébreszti rá csoport hovatartozására és ez az önazonosság olyan mintázatait eredményezi, melyben a csoporttagság kiemelt szerephez jut. Lásd *Szilágyi N. Sándor*: Szempontok a nemzettudat lélektanához. In: *Uő*: Mi–egy–más. i. m. 97–117.

[4] Erre részletesen lásd. *Rogers Brubaker – Margit Feischmidt – Jon E. Fox – Liana Grancea*: Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town. Princeton University Press, Princeton, 2006.

[5] Stigma és inzultus nem identikus fogalmak. A stigma megbélyegző, az érintettet egy alacsonyabb rendűként kezelt csoportba vagy társadalmi kategóriába soroló megnyilvánulás, míg az inzultus nem feltétlenül hordoz magában ilyen szigorú hierarchiát.

[6] *Szilágyi N. Sándor*: Bozgor. i. m.

[7] *Florin Constantiniu*: O istorie sincera poporului Roman. Bucuresti, Editura Univers., 1997.

[8] http://dexonline.ro/definitie/boscorodi (letöltve 2010. 12. 20.)

[9] *Szilágyi N. Sándor:* Bozgor. i. m.

Mint említettem, Szilágyi munkája – egy újságcikk – legfeljebb nyelvészeti hipotézisnek tekinthető, a részletes nyelvészeti, nyelvtörténeti elemzés és okadatolás hiányzik. Ezt persze én sem tudom pótolni, mindazonáltal az írásomhoz felhasznált forrásanyag a kérdéskör egyik fontos szociolingvisztikai elemét világíthatja meg, a „tipikus" nyelvhasználatot. Mint azt Szilágyi N. Sándor feltételezi, a kérdéses kifejezés erre utal, ebből alakult ki a gúnyolódást szolgáló változat. A két világháború közti Romániában lezajlott hatósági eljárások – akár csendőrségi vizsgálatokról, akár bírósági perekről legyen szó – egy jelentős része éppen ilyen tipikus helyeztek nyomán indult és azokba enged betekintést, olykor meglepő részletességgel. Közös jellegzetessége ezeknek az eseteknek, hogy lényegében tyúkperekről van szó, falusi, kisvárosi környezetben lezajlott veszekedésekről, esetenként erőszakról (verekedésről) is. A vizsgálatot lefolytatók meglehetősen részletesen foglalkoztak a kiváltó okokkal és a veszekedés vagy verekedés közben elhangzott sértésekkel is, részben mivel a lehetséges vádpontok egyike nemzet, állam vagy vallás elleni izgatás volt, ezt pedig verbálisan is megvalósíthatták az elkövetők.

Az esetek tehát a köznyelvbe és annak használatába is betekintést engednek. A szereplők társadalmi státusza, jellemzői alapján ez abban az értelemben is igaz, hogy a művelt középosztálytól lejjebb elhelyezkedő társadalmi csoportok – ebben az értelemben a „köznép" – nyelvét is jelenti. Az iratokban megjelenő tipikus szituáció pedig két okból is fontos. Egyfelől a konfliktushelyzet miatt a sértések, a szóhasználat könnyebben rögzül az azt elszenvedőben, másfelől maga a határhelyzet is arra ösztönözhet, hogy a tapasztalatok később gúnyolódásban vagy akár stigmatizációban jelentkezzenek. Különösen azok után, hogy a konfliktusok nem egy esetben eleve valamilyen vélelmezett verbális inzultus miatt törtek ki.

Mik ezek a tipikus szituációk? Előfordul köztük kocsmai verekedés, akad köztük ittas református lelkész által elkövetett politikai kirohanás, megostromolt csendőrjárőr, a falu iskolásait rendszeresen inzultáló öregember, a falusi ünnepségen a belépődíj miatt kitört verekedés, az útszéli erdőben tűzifát gyűjtő öreg utazó szóváltása egy tizenkét éves fiúval, kisvárosi kávéházban lezajlott szóváltás a zárórát betartani igyekvő rendőrökkel és még sorolhatnánk. A lényeg: egyik eset sem tartozik a nagy, nyilvánosság által figyelemmel kísért, politikai értelmet nyert vagy akár politikai eredetű ügyek közé. Ezek valóban mindennapi veszekedések, mindennapi emberek közt, melyek résztvevői egy dologban mindenképpen különböznek: egyik oldalon magukat románnak tartók állnak, a másik oldalon pedig magyarok.[10]

[10] Az általam feldolgozott anyag a Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatóságának (ANDJ CV) állományában és Kolozs Megyei Igazgatóságának állományában található. (ANDJ CJ) Az előbbiek túlnyomóan magyar lakosságú, az utóbbiak vegyes lakosságú területről származnak, az ügyek tartalma, jellege és hatósági kezelése azonban minden eseteben azonos volt. Ha eljutottak

Félreértések nyomában

Az esetek egyik általános tanulsága, hogy a konfliktus gyakran kapcsolódott a hiányos nyelvtudáshoz, különösen persze a Székelyföldön. Minden bizonnyal tipikus lehetett az az eset, ami 1926 március 23-ról 24-re virradó éjszaka történt Sepsiszentgyörgyön. Kovács Imre dálnoki lakos egy kávéházban mulatozott, a betérő rendőrök – Dragomir Constantinescu és Constantin Manda – felkérték őt és társait, hogy távozzanak, lévén záróra. Constantinescu nem tudott magyarul, ezért Manda intézkedett. Ugyanő figyelmeztette társát, hogy Kovács magyarul sértegeti, amit Constantinescu nem is értett. Holott a vádlott azt is mondta, hogy „baszom a kutya Istenit az anyádnak!”.[11] Hasonló volt a helyzet Maria Moiséval, aki Antal Lajos zágoni református lelkész ellen tett feljelentést 1923 márciusában. Antal március 20-án a szatócsbolt udvarán kissé ittasan hangoskodott.[12] Vádlója maga is elismerte, hogy nem tud jól magyarul, nem is értette mit is mond pontosan Antal, de azt fel tudta idézni, hogy elhangzott a „baszom az oláhok Krisztus Máriáját” kifejezés.[13]

Mindkét esetből arra következtethetünk, hogy ha a román szereplők nem is tudtak magyarul, bizonyos szavakra odafigyeltek, ezeket figyelemfelkeltőnek tartották. A magyar nyelv használata és valamely kulcsszó meghallása után jobban figyeltek és sértéseket próbáltak találni az elhangzottakban. Még a fentieknél is szemléletesebben illusztrálja ezt Asztalos Toma és társai esete. Az eljáró csendőrök vallomásuk szerint 1934. október 7-én Bágyon (Bădeni) járőröztek a bíró társaságában. Amint elhaladtak Németh János kocsmája előtt, éneket hallottak, méghozzá magyarul és miután oda figyeltek kiderült, hogy Árpád vezérről szól a nóta.[14] Vagyis ebben az egy esetben maguk a hatósági közegek mondták ki, hogy a magyar nyelvű énekre figyeltek fel, az tette őket gyanakvóvá és aztán bizonyos szavak nyomán értékelték azt sértőnek. Igaz, ebben az esetben ezek nem káromkodások voltak, hanem, amint az a kocsmáros nejének vallomásából

a bírságig, a bírák szabadulni igyekeztek tőlük, keresték a lehetőséget a felmentő ítéletre vagy az eljárás megszüntetésére.

[11] ANDJ CV fond 47. dosar 213. 8–9. f.

[12] Antal vallomása szerint reggel rosszul érezte magát, ezért bevett két aszpirint és megivott két pohár pálinkát, majd a szatócsboltban egy egész üveggel vett. Meghívta rá a falu jegyzőjét, aztán sörrel folytatta és ezt követően került sor a vád tárgyává tett kirohanásaira. ANDJ CV fond 47. dosar 17. 18. f.

[13] A kihallgatási jegyzőkönyvben „futni az oláhok Krisztus Máriáját” szerepel, de ez vélhetően a jegyzőkönyvvezető elírása. A magyar szót románra az „a fute” igével fordítják és a vallomásban vélhetően keveredett a román és a magyar szóhasználat Uo. 7–8. f.

[14] ANDJ CJ Tribunalul Turda, fond 2. inv. 198. dosar 26. 28. f. A szöveg a következő volt: „Árpád apánk ne féltsd ősei nemzeted / nem vész az el ha eddig el nem veszett. / sej-haj régi bűnünk s bánatunk / gyertek fiúk mulassunk. // Kossuth lova megérdemli a zabot / kétszer járta körbe Magyarországot. / Ha még egyszer körül járhatta volna / Most a fiuk román rabja nem volna. // Kinek nincsen künn ugató kutyája, / menjen el a Muszka cár udvarára / kössön hurkot tíz-húsz kutya nyakára / majd lesz neki künn ugató kutyája.”

kiderül az „Árpád apánk”, a „Kossuth lova” és a „kinek nincsen künn ugató kutyája” kifejezések minősültek veszélyesnek és irredentának.[15]

Mindazonáltal a leggyakoribb két szó, ami kiváltotta a románok reakcióját a „baszom” és az „oláh” volt. Mindkettő előfordulhatott akár falusi, akár kisvárosi környezetben. Az előbbi egyértelműen sértő volt, az utóbbit azonban nem egyszer csak a román fél tartotta annak. Maria Moise már említett vallomása szerint zokon vette, hogy Antal Lajos az „oláhok parlamentjéről” beszél. Persze elképzelhető, hogy Antal, aki 1864-ben született, vagyis közel hetven éves volt és egy másik korszakban szocializálódott valóban sértő vagy legalábbis lekicsinylő értelemben használta ezt a megnevezést, csakúgy, mint a szintén közel hetven éves Kelemen Lajos a közeli Páké (Pachia) faluból. Kelemen mindenkit inzultált a faluban, a hűségesküt tette, magyar nemzetiségű polgármestert csak „oláh polgármesternek”, a tanácsot „oláh tanácsnak” minősítette. Esetében abból is a megnevezés sértő, lekicsinylő jelentésre következtethetünk, hogy az iskolából hazafelé tartó, román köszönést vagy a román király himnuszt gyakorló – magyar – diákokat is azzal fogadta, ne beszéljenek „oláhul”, mert magyarok. Amikor Comsa Vilma erre azt válaszolta, hogy az ő apja román, tehát ő beszélhet magyarul, akkor közölte vele, hogy „basszon meg az oláh Isten”.[16] Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy generáció számára ez a megnevezés egyszerűen csak bevett és mindennapi volt. Amikor 1918. decemberében, Balázsfalván egy fegyveres incidens vizsgálata közben az eljáró hatóság képviselője kétszer is megkérdezte Aurel Ciato román újságírót (akit középiskolás diákként a magyar hatóságok börtönbe vetettek román nemzeti aktivitásáért), hogy vajon a gyanúsított Bizstricsányi Fodor Pál magyar főhadnagy sértő szándékkal használta állandóan az „oláh” kifejezést, Ciato meggyőződéssel válaszolta, hogy nem.[17]

Voltak persze egyértelmű esetek is, főként amikor tettlegességre került sor. Ilyen helyzetben azonban már nem csupán az „oláh”-ot visszhangozták a falak, hanem annak jelzőit is: koszos, mocskos, büdös. Ranek János és társai perében is az volt a vád egyik tárgya, hogy amikor Kádár István sepsibükszádi kocsmájában verekedtek négy román férfivel, akkor mindegyikük hasonló jelzőkkel illette ellenfeleiket.[18] Amúgy esetükben is a magyar nyelvű éneklés váltotta ki a reakciót, ők a Himnuszt harsogták el a kocsmában.[19]

Fontos eleme ezeknek az eseteknek az alkohol is. Lényegében minden vádlott joggal hozhatta fel védekezésében, hogy ivott, mielőtt elkövette volna, amit

[15] Uo. 73. f.
[16] ANDJ CV fond 47. dosar 194. 4. f.
[17] Arhivele Nationale ale Romaniei. Arhivele Istorice Centrale. (ANIC) Fond Consiliul Dirigent. Anul 1918. dos. 55/1918 75. f.
[18] ANDJ CV fond 47. dos 56. 5–6. f.
[19] Érdekesség, hogy a bíróság felmentette őket, azzal az indoklással, hogy a Himnusz szövege nem tartalmaz semmi sértőt a románokra nézve, ezért az annak eléneklését sérelmező románok fellépése nem volt jogos és a vádlottak nem követhettek el nemzet elleni izgatást. Uo. 36–37.

a szemére vetnek, nem egy esetben a helyszín a kocsma. A mennyiség általában tetemes, Asztalos Toma és társai esetében például úgy három liternyi rum elfogyasztását „írták jóvá".[20] Az időpont lehetett hétköznap vagy ünnepnap egyaránt. Gombos Mihály például egy falusi ünnepségen keveredett vitába 1935 július 23-án Alsósínfalván keveredett összetűzésbe, az ottani falusi ünnepen. Nem akart belépőt fizetni, majd néhány sértő szó után (büdös, mocskos) közölte, hogy az „Úr magyar és minden szentjei is azok".[21] A tanúk megerősítették, hogy Gombos már elve a kocsmából érkezett. Persze nem kellett ahhoz ünnep, hogy valaki igyon és utána kellemetlen helyzetbe kerüljön. Kozma József például azért tört ki szitkozódásban, mert a kocsmában nem volt barackpálinka. A kocsmáros román volt, mire Kozma közölte: „baszom az oláhok Istenit és szarom a keresztetekbe és vallásotokba".[22]

Mindezzel együtt a vélt vagy valós sértés, sőt stigmatizálás nem pusztán kiváltója lehetett a konfliktusnak, hanem következménye is. Érvelési technika, előnyszerzési lehetőség. A felek egyike könnyen folyamodhatott ahhoz a megoldáshoz, hogy ellenfelét és magát hierarchikus viszonyba rendezze, természetesen magát helyezve a kedvezőbb pozícióba. Ennek gyakori eszköze volt arra hivatkozni, hogy amit a másik tsz az nem megengedhető, mert az adott nemzetállamban saját kisebbségi nemzeti identitásának kifejezésre juttatása tilos, és sérelmes. (Ez történt Ranek János és társai éneklése kapcsán.) De az is könnyen előfordulhatott, hogy valamelyik fél a domináns nemzeti csoporttal azonosította magát és erre hivatkozva követelte, hogy a másik – értelemszerűen a kisebbségi – adja fel igényét, követelését. Ez aztán könnyen vezetett ahhoz, hogy az utóbbi fél durvább kifejezésekkel juttatta kifejezésre, mit gondol erről a kísérletről és természetesen arról a közösségről, amelyikhez a másik tartozik. A 12 éves Varga Laci 1936. június 8-án került összetűzésbe az 55 éves Trif Dumitruval. A mócvidéki Dumitru Radnótra (Iernut) tartva Kutyfalvánál (Cuci) megállt az út szélén, kisgyerekét elküldte az erdőbe gallyat szedni. Varga Vasile előbb az unokával keveredett összetűzésbe azzal kapcsolatban, hogy szedhet-e ágakat a községi gyümölcsösben, az apa csak ezután érkezett meg. Közölte a fiúval, hogy hallgasson, a gyümölcsös az államé, már pedig most Nagy-Románia létezik, ezért ő románként nyugodtan szedhet ágakat. Varga Laci erre meglehetősen egyszerűn reagált, közölte, hogy „teszek Nagy-Romániára".[23]

Végül érdemes még megemlíteni egy újabb tényezőt, az anyagi érdeket. A fentebb említett esetek jelentős részében utólag kiderült, hogy a feljelentő már vagy eleve haragosa volt a vádlottnak, vagy egyenesen anyagi természetű vitájuk volt korábban vagy folyamatban. (Például Antal Lajos és Maria Moise között.)

[20] ANDJ CJ Tribunalul Turda, fond 2. inv. 198. dosar 26. 28. f.
[21] ANDJ CJ Tribunalul Turda, fond 2. inv. 198. doar 163.
[22] ANDJ CJ fond 140. Tribunalul Cluj, Anul 1922, dosar 31. 7. f. Kozma egyébként görög katolikus, vagyos a korszak népi felfogásában „román" vallású vol.
[23] ANDJ CJ fond Tribunalul Turda. Inv. 359. dosar 309.

Ennek tükrében az is egyértelmű, hogy a szóvá tett sértés – noha nem egy esetében biztosan valós volt – inkább csak ürügyet jelentett a más természetű valódi konfliktus kerülő úton történő megoldására.

„Bazdmegelő" magyarok

Mindazonáltal világos, hogy a verbális inzultus, a sértegetés, sőt a stigmatizálás a mindennapok része volt a két világháború közti Romániában, a magyar–román érintkezésben is. Ennek egyik tényezője a nyelvtudás hiányából eredő bizonytalanság és ennek következtében kialakuló gyanakvás volt. Az általam bemutatott közegben amúgy is általános volt a káromkodás, sértegetés, ezt az interetnikus érintkezés csak hangsúlyosabbá tette, különösen azáltal, hogy a felek nem feltétlenül értették egymást. Ha visszagondolunk a fentebb említett „irredentának" minősített dalra, az csak komoly rosszindulattal felel meg ennek a minősítésnek. Inkább a magyar nyelvű éneklés és a bizonytalan szövegértés vezetett oda, hogy valaki sértőnek találja azt.

Ennek következtében aztán kialakult az a gyakorlat, hogy bizonyos szavakat, kifejezéseket eleve sértő szándékúnak tartottak, ezekre figyeltek és ezek elhangzásakor a szöveg egészét sértőnek minősítették. Ez néha megfelelt a beszélő szándékainak, néha nem. A 19. század második felében szocializálódott magyarok esetében nem mindig lehetett egyértelműen eldönteni, hogy például az oláh megnevezés használata mögött beidegződés vagy sértés áll. Más persze a helyzet a káromkodásokkal, ezekben az esetekben a szándék egyértelmű. Ugyanakkor az előbbi csoportba tartozó beszélők kapcsán valószínűbb az, hogy szóhasználatuk mögött ott van a kultúrfölény hideg tudata is, az utóbbiak esetében pedig gyakoribb a konfliktus helyzet szülte indulatos megnyilatkozás. Talán éppen az előbbi, a nemzeti hovatartozást egyúttal a közösségek közti hierarchiával is összekötő beszédgyakorlat következménye volt az, hogy olykor egészen köznapi konfliktusok szereplői is arra hivatkoztak, hogy saját nemzetüknek valamihez joga van, míg a másiknak nincs. A sértés egyúttal az implict vagy explicit csoporthierarchia felrúgásának gesztusa is lehetett.

Mindazonáltal az biztos, hogy a két világháború közti Romániában még a magyarul nem vagy alig tudó románok nagyon hamar megkülönböztethették a magyarokat. Ha csak kicsit is oda figyeltek, aligha kerülhették el, hogy valahonnan a közelből felhangozzék egy hangosabb vagy halkabb „bassza meg". Mindegy is, hogy kinek szánta a beszélő, meg akart sérteni valakit vagy csak egyszerűen ez volt a szavajárása. Vélhetően úgyis hamarosan „bozgor" lett belőle.

Kerepeszki Róbert

A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban

A Szekfű Gyula által találóan „neobarokknak" nevezett két világháború közötti magyar társadalom egyik legfontosabb, noha eddig kevesebb figyelmet kapott jellegzetessége a minden korábbi és későbbi korszakot meghaladó mértékű egyesületi élet volt.[1] A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy ennek a jelenségnek néhány sajátosságát felvázolja, illetve adalékokat nyújtson a szakirodalomban eddig csak említés szintjén szereplő „egyesületi csúcsszerv", a Társadalmi Egyesületek Szövetsége történetéhez.[2]

[1] Az egyesület fogalmának definiálására a korabeli felfogást alkalmazzuk, amit többek között a társadalmi szervezetekkel foglalkozó statisztikus Dobrovits Sándor is lefektetett. Eszerint az egyesület „meghatározott, nem kereseti célból alakult, szabad társuláson alapuló, állandó jellegű társadalmi szervezet". *Dobrovits Sándor*: Budapest egyesületei. Statisztikai Közlemények 74. kötet, 3. szám. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1936. 3.

[2] Itt kell megemlíteni, hogy a korábbi szakirodalom foglalkozott már a Horthy-korszak néhány legismertebb szervezetével. Zinner Tibor az 1970/80-as évek fordulóján több munkát szentelt az egyesületek általános jellegzetességeire, illetve az Ébredő Magyar Egyesületére (lásd *Zinner Tibor*: Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. Történelmi Szemle, 1979. 3–4. sz. 562–576.), és Dósa Rudolfné a Magyar Országos Véderő Egyesületről szóló erősen marxista szemléletű monográfiájában is foglalkozott általában az egyesületi élettel (lásd *Dósa Rudolfné*: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet. Budapest, Akadémiai, 1972.). A korábbi szakirodalomból érdemes még megemlítenünk Sebestyén Sándor munkáját a Bartha Miklós Társaságról (*Sebestyén Sándor*: A Bartha Miklós Társaság 1925–1933. Budapest, Kossuth, 1981.), melyben még hangsúlyosabban előtérbe kerülnek az egyesületek közötti kapcsolatok, illetve átfedések is. A rendszerváltozás után született monográfiák közül Spannenberger Norbert Volksbund-ról szóló könyvét kell kiemelnünk (*Spannenberger Norbert*: A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között. Budapest, Lucidus, 2005.). A történészi munkák mellett hazai és nemzetközi viszonylatban is főképp a szociológia és a statisztika tudományterülete foglalkozott még az egyesülettörténettel. Lásd *Sebestyén István*: Az egyesületek számbavételének módszertani problémái a történeti statisztikában. Statisztikai Szemle, 2003. 4. sz. 373–387., *Papházi Tibor*: Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport, 1997. Utóbbi részletesen tartalmazza az egyesületszociológia nemzetközi összevetését, hiányosságait, és az egyesület definíciójával kapcsolatos álláspontokat is. Az újabb nemzetközi szakirodalomból néhány angolszász példa *Rotolo, Thomas – Wilson, John*: Work Histories and Voluntary Association Memberships. Sociological Forum, 2003. No. 4. 603–619., *McCarthy, Helen*: Parties, Voluntary Associations

Már a Horthy-rendszer konszolidációjának kezdetén, a hatalomra kerülő „keresztény-nemzeti kurzus" képviselői elkezdték a választ keresni arra az elsődleges kérdésre, hogy vajon mi vezetett az ország világháborús összeomlásához és a vörös rémuralomhoz. Többen rámutattak arra, hogy ehhez a tragikus állapothoz elsősorban a jobboldali, nemzeti erők gyengesége vezetett. Például Karafiáth Jenő államtitkár, aki az 1930-as évek elején rövid ideig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium élén állt, a következőképpen fogalmazott a fajvédők sajtóorgánumának számító *Szózat* című lapban: „A közelmúlt eseményei teljesen szervezetlenül találták a magyar intelligenciát. Kizáróan ennek tulajdonítható, hogy úgy az októberi forradalom, mint a márciusi borzalmas változás (értsd a Tanácsköztársaság – K. R.) a végelgyengülésben sínylődő országban ellenhatást nem váltott ki. A múlt ezernyi bűne között talán éppen szervezetlenségünk teljes hiánya bosszulta meg magát a legjobban."[3] Nem meglepő tehát, hogy még Horthy Miklós is kormányzóvá választása előtt, 1920 januárjában programként fogalmazta meg: „Szervezetlenség okozta bukásunkat és szervezettség szükséges, hogy megmentsük a hazát."[4]

A társadalmi önszerveződés igényének motivációja tehát alapvetően kettős volt. Egyrészt az irredentizmus, majd Magyarország újjáépítése, a békeszerződés revíziója érdekében folyó görcsös „tenni akarás"[5], másrészt a Tanácsköztársaság bűnei miatti revans és a kommunizmus elleni állandó harc, amit az új társadalmi szervezetek „keresztény-nemzeti" jelszavai is kifejeztek. Azonban ezek 1919/20 folyamán gyakran önbíráskodást, antiszemitizmust, vagy – különösen az Ébredő Magyarok Egyesülete esetében – terrorisztikus akciókat (például bombamerényletek) jelentettek. Jól szemlélteti ezt a liberális nézeteiről híres Baltazár Dezső tiszántúli református püspök élesen elítélő visszaemlékezése: „Lehetett tőle joggal tartani, hogy a vörös akcióval szemben jelentkező reakció szintén a bosszúálló erőszak fegyverét fogja érvényesíteni s mind a szenvedélyt, mind a számítást segítségül fogja hívni. Biztosra lehetett azt is venni, hogy a bosszúálló ellenhatás a vallástól, egyháztól próbálja kölcsönözni a törvényesítés látszatát, s azt a felülbélyegzést, amely mellett békét és szeretetet hirdető emberek is nyugodtan folytathatják a gyűlölködést és erőszakoskodást. (…) Társaságok, szövetségek, egyesületek, demonstrációs támogatások keletkeztek a keresztyénség magasra tartott jelszavával; de irányzatukban olyan módokkal, amelyek a szelíd Jézus, a magát feláldozó Jézus lelkétől távol állanak."[6]

---

and Democratic Politics in Interwar Britain. The Historical Journal, 2007. No. 4. 891–912. Lásd még a 13–16. jegyzetek irodalmát.

[3] *Karafiáth Jenő*: Társadalmunk szervezetlensége. Szózat, 1919. november 14.

[4] Idézi *Dósa Rudolfné*: A MOVE, i.m. 23.

[5] Erre az egyik legjellemzőbb példa a nevében is az irredentizmust képviselő Magyar Revíziós Liga. *Zeidler Miklós*: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. Századok, 1997. 2. sz. 303–352.

[6] *Baltazár Dezső*: A próbáltatások idejéből. Debreczen, Méliusz, 1920, 201–203.

Az egyesületszervezési hullám felerősödéséhez – az erős eszmei alapok mellett – az is hozzájárult, hogy az ún. „ellenforradalmi" korszak első kormányai más jogi kereteket szabtak, mint a forradalmak politikai vezetése (a Károlyi-korszakban az 1919. évi III. néptörvénnyel teljesen szabaddá és ellenőrizhetetlenné váltak az egyesületek, míg a Tanácsköztársaság időszakában tiltottak és üldöztek minden olyan szervezetet, amely a fennálló renddel szembehelyezkedett). Már az 1919 augusztusában puccsszerűen és román támogatással hatalomra kerülő Friedrich-kabinet szeptember végén rendeletileg lényegében visszaállította az 1918 októbere előtti egyesülési és gyülekezési jogot[7], sőt bizonyos egyesületeket, melyek a formálódó új rendszer számára hasznosak voltak, a kormányok anyagilag is támogatták.[8]

Ezt követően a korszak folyamán elsősorban továbbra is rendeletek útján intézte a mindenkori kormány az egyesületekre vonatkozó szabályozást. Ezek sorából az 1922 májusában kiadott belügyminiszteri rendeletet emeljük ki, mely több szempontból is fontos az egyesülettörténet kutatásában, ugyanis ebben a kormány több lényeges alapelvet lefektetett. Egyrészt kötelezően előírta, hogy egy egyesület csak azután működhetett legálisan, hogy alapszabályait előzetesen bemutatta a belügyminiszternek, aki láttamozta, és lényegében jóváhagyta azokat. Másrészt részletesen szabályozta azt, hogy egy egyesületi alapszabályzatnak milyen kötelező tartalmi elemeket kellett magában foglalnia (szervezeti felépítés, tisztviselők, a tagok jogai és kötelességei, az ügyvitel, alapvető célok).[9]

Az egyesületek számának ugrásszerű gyarapodása azonban rövid idő alatt a „keresztény-nemzeti" társadalom „túlszervezettségéhez" vezetett, ami a Horthy-korszak autoriter politikai elitje számára teljesen kontrolálhatatlanná vált. Erre utalt visszaemlékezésében Antal István, a Gömbös-kormány sajtófőnöke, későbbi nemzetvédelmi propagandaminiszter is: „A proletárdiktatúra megdöntése után, mint minden ilyen radikális forradalmi átalakuláskor ui. gomba módra szaporodtak el a legváltozatosabb célkitűzésű, programú és összetételű társadalmi, kulturális és hazafias célokból alakuló egyesületek Magyarországon. Ez az egyesületesdi országos elnökökkel, titkárokkal, tisztikarral, természetesen pénztárosokkal és más funkcionáriusokkal stb. – idővel már egyenesen beteges társadalmi jelenséggé fajult országszerte. Egyes akkori statisztikák szerint a társadalmi egyesületek száma a harmincas évek elején megközelítette a húszezret, s csak Budapesten ötszöröse volt az egész régi Magyarországon létezett ily egye-

[7] 5084/1919. ME számú rendelet az egyesülési és gyülekezési jogról, 1919. szeptember 30. In: Magyarországi rendeletek tára (a továbbiakban MRT) 1919. Budapest, M. Kir. Belügyminisztérium, 1919. 729–730.

[8] Jó példa erre az, hogy a Huszár-kormány 1919 novemberében külön segélyeket folyósított az egyetemi ifjúsági szervezetek részére. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. november 28. 17. sz. napirend

[9] 77000/1922–VII. BM számú rendelet az egyesületi alapszabályok általános kellékeiről, 1922. május 22. MRT, 1922. 233–240.

sületek számának. (…) Tehát a társadalmi erők összefogása, meghatványozása, koncentrálása helyett ez az egyesületi anarchia éppen ellenkezően, az erők szétforgácsolására, dezintegrációjára, rengeteg pénz és energia elpazarlására vezetett, s teljesen igaza volt Gömbös Gyulának, amikor az egyik vidéki beszédében oda nyilatkozott, hogy a »háború után olyannyira megszerveződtünk, hogy ma már teljesen szervezetlenek vagyunk«."[10]

Az Antal által említett korabeli egyesületi statisztikák is jól tükrözik ezt a társadalmi jelenséget. Dobrovits Sándor, a statisztikai hivatal munkatársa az 1930-as évek folyamán több munkájában vizsgálta a magyar társadalmi szervezetek különböző típusait és tendenciáit. Ő is rámutatott arra, hogy „a háború és a forradalmak alatt a társadalmi szervezkedésben kényszerű szünet állott be, amelyet aztán a nemzeti uralom helyreállításával egy méreteiben minden korábbi időszakot messze túlszárnyaló szervezkedési mozgalom követett".[11] Az általa közölt statisztikai adatok alátámasztják ezt a megállapítást: az 1860-as évek elejétől az 1930-as évek második feléig, 75 év alatt közel harmincszorosára emelkedett a társadalmi egyesületek száma (lásd az 1. ábrát). Még szemléletesebb ez az arány, ha szűkebb időintervallumban vizsgáljuk ezt a jelenséget: a világháborút megelőző utolsó békeévekben, 1911 és 1913 között csak Budapesten 120 új egyesület szerveződött, míg egy ugyanilyen rövid időszakban, 1920 és 1922 között, tehát a Horthy-korszak konszolidációjának kezdetén szintén csupán a fővárosban már több mint kétszer ennyi (pontosan 274) alakult.[12]

Év	Egyesületek száma	Egy egyesületre eső lakosok átlagos száma
1862	579	26600
1878	3995	3900
1932	14365	610
1937	16747	537

1. ábra: A társadalmi egyesületek számának alakulása
Forrás: Dobrovits Sándor: Magyarország Trianontól napjainkig, i.m. 414.

Dobrovits az általános számszerű adatok mellett igyekezett megkülönböztetni az egyesülettípusokat is. Ő tizenkét kategóriát különített el vizsgálatai során, melyek a következők: hazafias[13], vallásos[14], bajtársi[15], kulturális, művészeti,

[10] Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. Szerk. Gergely Jenő. Budapest, Palatinus, 2004. (A továbbiakban Antal István emlékiratai) 188.

[11] *Dobrovits Sándor*: Magyarország Trianontól napjainkig. Társadalmi szervezetek. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 414–418.

[12] *Dobrovits*: Budapest egyesületei, i.m. 40–44.

[13] Például az Ébredő Magyarok Egyesülete, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége. Lásd *Zinner Tibor*: Az ébredők fénykora 1919–1923. Budapest, Akadémiai, 1989.

tudományos, sport, jótékonysági, önsegélyező, érdekvédelmi egyesületek[16], társaskörök és egyéb szervezetek (biliárdkörök, állatvédő egyesületek, állattenyésztők, sakk-körök stb.). Ezek fejlődésében, számszerű gyarapodásában is próbált tendenciákat kimutatni (lásd 2. ábra).

Úgy vélte, „különösen szembeszökik (…) a társadalomnak hazafias egyesületekbe való tömörülése. Trianon előtt ennek a feladatnak a jelentőségét Magyarországon alig ismerték fel és ezért kifejezetten és egyedül a nemzeti érzés ápolása és a nemzeti érdekek figyelemmel kísérése céljából azokban az időkben alig létesültek egyesületek. A háború után, a forradalmak alatt azonban a társadalom ráeszmélt arra, hogy a felforgató elemek uralomra jutását elsősorban a magyar társadalom erőtlensége, szervezetlensége tette lehetővé és ezért hatalmas lendülettel építette ki a keresztény nemzeti eszme jegyében azokat az egyesületeket, amelyek hasonló szomorú események megismétlődésének megakadályozását voltak hivatva szolgálni." A másik szervezettípus, melynek Dobrovits nagy jelentőséget tulajdonított, a bajtársi egyesület volt, mert – ahogy fogalmazott – „a közösen átélt háborús emlékek és az elszakított területekhez fűződő közös kapcsolatok mélyítették ki a bajtársi egyesülések mozgalmát".[17] Ezek jelentősége tehát az első világháború élményeiből, a frontharcosok összetartástudatából adódott, és a számuk ugrásszerű emelkedése is ezzel magyarázható: a trianoni békeszerződést megelőző tíz évben, 1911 és 1920 között összesen 28, magát bajtársinak meghatározó egyesület alakult a fővárosban, míg azt ezt követő évtizedben, 1921 és 1930 között, ugyanígy Budapesten már 138.[18]

---

[14] Például a Bethlen Gábor Körök. Lásd Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században. Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok különös tekintettel a Soli Deo Gloria Szövetségre. Szerk. Tenke Sándor. H.n. Magyar Református Egyház, 1993.

[15] Például a Turul Szövetség, a Foederatio Emericana, az Országos Frontharcos Szövetség. Lásd *Szécsényi András*: A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban. In: Fejezetek a tegnap világából. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, ELTE BTK, 2009. 214–232., *Ujváry Gábor*: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban". A Foederatio Emericanáról. In: Uő: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban". Budapest, Ráció, 2010. 413–493.

[16] Például a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete. Lásd *Kovács M. Mária*: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Budapest, Helikon, 2001.

[17] *Dobrovits*: Magyarország Trianontól napjainkig, i.m. 415.

[18] *Dobrovits*: Budapest egyesületei, i.m. 40–44.

Egyesülettípus	Számuk 1932-ben	Szaporulat 1932 és 1937 között	Számuk 1937-ben
Hazafias	431	41 (9,5%)	472
Vallásos	157	28 (17,8%)	185
Bajtársi	497	276 (55,5%)	773
Kulturális	1083	274 (25,3%)	1357
Művészeti és irodalmi	744	171 (23%)	915
Tudományos	102	19 (18,6%)	121
Sport	1331	284 (21,3%)	1615
Jótékony	856	49 (5,7%)	905
Önsegélyező	1389	114 (8,2%)	1503
Társaskör	3807	459 (12,1%)	4266
Érdekképviseleti	2351	417 (17,7%)	2768
Egyéb	1617	250 (15,5%)	1867
Összesen	14365	2382 (16,6%)	16747

2. ábra: A társadalmi szervezetek számának alakulása egyesülettípusok szerint 1932 és 1937 között.
Forrás: Dobrovits Sándor: Magyarország Trianontól napjainkig, i.m. 416.

Ebből adódóan az utóbbi szervezettípust valóban a „korszak termékének" kell tekintenünk.[19] A két világháború között a bajtársi egyesületeknek három típusát különböztethetjük meg. Az egyik csoportba egy-egy alakulat, hadtest életben maradt tagjainak bajtársi szervezetei tartoztak, akiknek legfontosabb céljuk a hagyományok ápolása, az önsegélyezés, az emlékek és a személyes kapcsolatok ápolása, illetve ezeken túlmenően az „ellenforradalmi" rendszer mindenkori védelme volt, nem véletlenül, hiszen ennek kiharcolásában ezek is fontos szerepet játszottak. Erre a legjobb példa talán az Országos Frontharcos Szövetség vagy a Székely Dandár Bajtársi Egyesület. De ide sorolhatjuk a második világháború idején létrehozott, Imrédy Bélához kötődő szélsőjobboldali paramilitáris egyesületet, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetséget[20], illetve – félig-meddig – a magyarországi német kisebbség egyik 1930-as években alakult

[19] Nem véletlen, hogy más országban is komoly jelentőségre tettek szert a különböző frontharcos és bajtársi szervezetek. Például Csehszlovákiában az első világháború után a szudéta német fiatalok is megalakították a saját bajtársi egyesületüket (Kameradschaftbund), ahol az összetartástudatot szintén az első világháborús frontélmények adták, túl azon a fenyegetettség-érzésen és traumán, hogy hirtelen ezek a németek egy olyan szuverén ország kisebbségeivé váltak, amely gyanakvással figyelte őket. Lásd *Haag, John*: „Knights of the Spirit": The Kameradschaftsbund. Journal of Contemporary History, 1970. No. 3. 133–153.

[20] *Sipos Péter*: Imrédy Béla a magyar politikai életben. In: Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk. Sipos Péter. Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999, 58–59.

szervezetét, a nemzetiszocializmushoz közelálló Népi Német Bajtársi Szövetséget (Volksdeutsche Kameradschaft) is, amely a Volksbund elődje volt.[21]

A második nagy csoportba a volt iskolatársak bajtársi egyesületei tartoztak. Ezek a szervezetek nem a katonai hagyományok ápolása céljából alakultak és militarista arculatuk sem volt. A „bajtársi" jelleg ezek esetében az összetartozástudatot és a kapcsolattartást jelentette az azonos oktatási intézményben végzettek között.[22]

Magyarországon a bajtársi típusú szervezetek harmadik nagy csoportjába az egyetemi vagy főiskolai diákegyesületek tartoztak, melyeket különböző szövetségek fogtak össze. Ezek között elsőként 1919/20 folyamán a tudományegyetemek diákságát összefogó, felekezeten felüliséget hirdető Országos Turul Bajtársi Szövetség jött létre, majd sorban, még ugyanebben az időszakban a műegyetemi hallgatók szervezete, a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, a rövid életű, keresztényszocialista jellegű Centrum, majd két évvel később a katolikus alapon szerveződő és gyakran legitimista oldalon álló Foederatio Emericana, illetve 1927-ben a kifejezetten legitimista Szent István Bajtársi Egyesület. Ezek hasonlóan épültek fel, és tulajdonképpen az egyes egyetemeken, illetve fakultásokon alakuló bajtársi tagegyesületek, törzsek, csoportok, corporatiók stb. összefogó csúcsszervezetei voltak. Látható, hogy jellegüket tekintve különbözőek voltak, és emiatt gyakran előfordultak konfliktusok közöttük. Hivatalosan mindegyik politikailag semleges egyetemi, később egyre inkább szélesebb társadalmi szervezetnek tekintette magát, és alapjuk ezeknek is közös volt: a keresztény-nemzeti gondolat, amelyből a militarista, antiszemita és irredenta arculatuk adódott, melyek hangsúlya és éle azonban már eltéréseket mutatott.[23]

Dobrovits a hazafias és a bajtársi szervezetek mellett a sport-, illetve az érdekképviseleti egyesületeknek tulajdonított még nagyobb jelentőséget, melyek a „keresztény-nemzeti" társadalom integráns részeiként valóban nagy szerepet játszottak a korszak légkörének és a különböző rétegek formálásában. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy az általa összeállított statisztikák több szempont-

[21] *Spannenberger Norbert*: A magyarországi Volksbund, i.m. 113–124.

[22] *Illyefalvi I. Lajos*: A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1935, 582–583.

[23] E nagy egyetemi bajtársi szövetségek között a Turul tett szert a legnagyobb szerepre és befolyásra egyrészt azért, mert nem korlátozódott egy felsőoktatási intézmény hallgatóira, mint a Hungária, nem csak egy felekezethez tartozók lehettek tagjai, sőt – látszólag – felekezeten felüliséget hirdetett, ellentétben az Americanával, és kormányzóhű szabad királyválasztó álláspontot képviselt, ami kétségkívül népszerűbb volt a fiatalság körében, mint a Szent István Bajtársi Egyesület nyíltan vállalt Habsburg-pártisága. De emelte a Turul jelentőségét az a tény is, hogy rendkívül erős befolyással bírt az egyetemi ifjúság más típusú szervezeteiben, így a különböző segélyegyletekben, vallásos egyesületekben és a diákság életének hagyományos, háború előtti színterét jelentő egyetemi körökben, mivel ezeknek a vezető pozícióit szintén Turul-bajtársak töltötték be. Lásd részletesebben *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 341–376.

ból is torzítanak. Egyfelől azért, mert több rendkívül fontos szervezet kimaradt belőlük: így például az ifjúság „keresztény-nemzeti szellemben" való nevelésében kulcsszerepet játszó cserkészet és leventeintézmény[24], vagy a különböző titkos társaságok, mint például az Etelközi Szövetség, a Magyar Közösség vagy a Kettőskereszt Vérszövetség, melyek értelemszerűen – jellegükből adódóan – nem kerülhettek be ilyen összeírásokba.[25] Dobrovits statisztikájának másik félrevezető jellegzetessége az, hogy bizonyos szervezeteket nem abba a típusba sorolta, ahová tartozniuk kellene: például két olyan egyesület, melyek nevükben is a bajtársi jelzőt viselték (a Tanácsköztársaság után működő szakszervezeti Peidl-kormány megbuktatásában jelentős szerepet vállaló Fehér Ház Bajtársi Egyesület és az 1919. Júniusi Bajtársak Szövetsége[26]), a „hazafiasok" közé kerültek, míg a MOVE különböző tagszervezetei pedig a sportegyesületek mellé.

Az élénk egyesületi életet a számszerű adatok mellett két további tényező is jól szemlélteti. Egyrészt az, hogy a korszak folyamán nemcsak társadalmi, hanem a politikai életben is állást foglaltak[27], sőt jelentősen befolyásolták azt, elég itt csak a legismertebb „keresztény-nemzeti" egyesületek, a már említett ÉME, a MOVE, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Magyar Revíziós Liga, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége vagy a különböző titkos szervezetek (például az Etelközi Szövetség) tevékenységére utalnunk, melyről már részletesen beszámolt a szakirodalom. Másrészt az, hogy e szervezetek gyakori gyűléseiről, ünnepélyeiről a korabeli sajtó, sőt a filmhíradók is rendszeresen tudósítottak. Az utóbbiakból az is látványosan kitűnik, hogy ezek a rendezvények mekkora tö-

[24] *Gergely Ferenc – Kiss György*: Horthy leventéi. A leventeintézmény története. Budapest, Kossuth, 1976.

[25] A korszak titkos szervezeteiről lásd *Serfőző Lajos*: A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban. Klny. az Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae 57. számából. Szeged, 1976.

[26] Utóbbi szervezet 1922 júliusában alakult Perényi Zsigmond báró vezetése alatt, és névválasztása a kommunista uralommal szemben 1919 júniusában történt sikertelen „ellenforradalmi" akciónak állított emléket. Az alakuláskor a jelenlévők kijelentették: „különösen a mai nehéz napokban, amikor a destrukció újra szemérmetlenül ütögeti fel a fejét, hogy elsikkassza a nemzet igazi céljait és törekvéseit, milyen nagy szükség van arra, hogy szorosabb kapcsolatban álljanak újra azok a törhetetlen hazafiak, akik börtönben, bitó alatt is magyaroknak vallották magukat". Ez a célkitűzés is jól mutatja a szervezet alapvetően bajtársi jellegét. MOL, Magyar Távirati Iroda (K 428), „kőnyomatos" napi jelentések, tudósítások, a) sorozat, 1922. július 13.

[27] Erre példa, hogy 1939 áprilisában a Rómából hazaérkező Teleki Pál miniszterelnök fogadására a Déli Pályaudvaron a késői (este háromnegyed 11 körüli) érkezés ellenére több fontos közéletipolitikai szereplő (a Felsőház és a Képviselőház elnökei, illetve alelnökei, a kormánytagok, államtitkárok stb.) mellett jelentős számban képviseltették magukat a társadalmi szervezetek is (Turul Szövetség, Frontharcos Szövetség, Társadalmi Egyesületek Szövetsége, Cserkész Szövetség stb.). Jelentés Teleki Pál és Csáky István hazaérkezésével kapcsolatban foganatosított intézkedésekről. Budapest, 1939. április 20. MOL, Miniszterelnökség, Társadalompolitikai Osztály (K 29), 3. csomó, k) dosszié.

megeket mozgósítottak, tehát a különböző szervezetek valóban nagy társadalmi bázissal rendelkeztek.[28]

Nem véletlen, hogy a gombamód megszaporodó szervezetek koordinálására már az 1920-as évek legelején csúcsszervezet jött létre Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) néven[29], mely a már idézett Antal István szerint „az ellenforradalmi idők kezdetén az azonos világnézetű, polgári beállítottságú, szocialistaellenes, tehát a különböző ún. »jobboldali« társadalmi egyesületek összefogása céljából alakult", amely „akkor valóban hasznos, üdvös, sőt közérdekű akció volt".[30]

A TESZ 1919 őszi megalakulása után az első jelentős vezetője gróf Bethlen István volt egészen 1921 nyaráig. Ebben az időszakban egyes források szerint 22 tagegyesületet fogott össze a szervezet, más dokumentumok 25-ről, később 43-ról számoltak be.[31] Ezeket képviselve a TESZ állást foglalt Horthy Miklós kor-

[28] Lásd például Országos Frontharcos Találkozó a Hősök Terén. Magyar Világhíradó, 502/4. bejátszás, 1933 szeptember, online: http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=769. A Revíziós Liga tiltakozó nagygyűlése a Vígadóban. Magyar Világhíradó, 505/4. bejátszás, 1933. október, online: http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=794. A Felvidéki Egyesületek Szövetségének jótékony célú bálja a Gellért-szállóban. Magyar Világhíradó, 568/2. bejátszás, 1935. január, online: http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=1297. Egészségügyi kiállítás a Turul Szövetség rendezésében az Iparcsarnokban. Magyar Világhíradó, 609/3. bejátszás, 1935. október, online: http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=1636. Az Americana jubileuma. Magyar Világhíradó, 612/4. bejátszás, 1935. november, online: http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=1662 (letöltve: 2010. december 10.)

[29] Itt kell megemlíteni, hogy a TESZ nem az egyedüli kezdeményezés volt a különböző társadalmi szervezetek összefogására. 1938-ban 25 egyesületet lazán összefogó szélsőjobboldali csúcsszervezetként jött létre az Egyesületközi Együttműködés, amelynek célkitűzései között szerepelt „az öntudatos magyar társadalom nevelése", az „egységes közvélemény kialakítása", a „közös elvi alapon álló komoly nemzeti erők tömörítése", a magyar közélet „erkölcsi tisztasága", illetve a „magyar birodalom helyreállítása". Emellett külön csúcsszervezetet hoztak létre az egyetemi ifjúsági egyesületek is. Ez az 1929-ben megalakult Magyar Nemzeti Diákszövetség volt, melynek tagjai a Turul, az Americana, a Hungária, a Főiskolai Sportszövetség, a Protestáns és a Katolikus Diákszövetség, illetve a menekült hallgatók Területi Szövetsége lettek, de 1930 tavaszán jelezte csatlakozási szándékát több más ifjúsági szervezet is, így a diáksegélyezésben fontos szerepet viselő Országos Magyar Diáknyomorenyhítő Akció, illetve a Magyar Diákkülügyi Bizottság és a Magyar Diákutazási Iroda. Az új csúcsszervezethez a Társadalmi Egyesületek Szövetsége szolgált mintaként, éppen ezért nevezték „ifjúsági TESZ-nek" is. Lásd *Szörtsey József*: Az „ifjúsági" TESZ. Bajtárs, 1930. május, 5–7.; Rendőri jelentés az MNDSZ-ről. Budapest, 1930. március 17. MOL, Belügyminisztérium, Rezervált iratok (K 149), 1930–7–Szn. 1. MOL, az Egyesületközi Együttműködés iratai (P 1352), 1. tétel, az 1938. szeptember 27-i együttműködési jegyzőkönyv; Uo. 3. tétel, Társadalmi egyesületek munkaközösségének megszervezése. Tervezet, 1942.; *Juhász Gyula*: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Budapest, Kossuth, 1983, 10–13.

[30] Antal István emlékiratai, 187–188.

[31] Az alábbi szervezetek TESZ-tagságáról biztosan tudunk: Bocskai Szövetség, Délvidéki Liga, Ébredő Magyarok Egyesülete, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Erdélyi Magyar–Székely Szövetség, Fajvédő Egyesület, Felvidéki Liga, Honszeretet, Közalkalmazottak Nemzeti Szövetsége, Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetsége, Magyar Gazdaszövetség, Magyar

mányzóvá választása mellett, 1921 februárjában pedig memorandumban fordult az államfőhöz az összes sajtóorgánum elleni „szigorú és pártatlan" vizsgálat, a „destruktív", liberális lapok, mint Az Est, a Pesti Napló, a Magyarország és a Világ elleni társadalmi bojkott meghirdetése és a sajtótörvény módosítása érdekében.[32] Bethlen kormányfői kinevezése után lemondott a TESZ elnöki posztjáról, és helyére miniszterelnöki elődjét, Teleki Pált választották, aki 1925-ig állt a csúcsszervezet élén.[33] Ahogy Romsics Ignác rámutatott, a TESZ-től a magyar kormány, különösen Bethlen a külföld előtt élesen elhatárolódott, ám megnyilvánulásait a magyar társadalom érzelmeinek kifejeződéseként állította be, melyeket csak mérsékelni tud, de teljesen megakadályozni nem. Emiatt a szervezet – noha Bethlen továbbra is az egyik díszelnöke maradt – gyakran támadta a miniszterelnököt azért, mert eltávolodott tőle.[34]

Az 1920-as évek folyamán a TESZ folyamatosan bővült. Az 1929-ben kiadott alapszabályok szerint „138 budapesti Társadalmi Egyesület jelentette be csatlakozását, ezen budapesti Egyesületek mintegy 3000 vidéki köre és fiókegyesülete a budapesti központjukon és a kerületi elnökségeken keresztül tartja fenn állandóan az összeköttetést a TESZ országos elnökségével. A budapesti Egyesületeken kívül 456 vidéki városban, járási székhelyen és községben működő Társadalmi Egyesület tartozik a TESZ kötelékébe, így a TESZ kötelékébe tartozó tagegyesületek összlétszáma 594 Tagegyesület."[35] Az alapszabályok értelmében „a vidéki tagegyesületekkel az összeköttetést a TESZ országos elnöksége a kinevezett kerületi elnökök útján" tartotta fenn, és ekkor az országban összesen 182 kerületi elnökség működött. A TESZ fontos szervezeti jellegzetes-

Jogász–Sportegylet, Magyar Nemzeti Szövetség, Magyar Országos Véderő Egylet, Magyar Társaság, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Megszállott Törvényhatóságok Képviselete, Nyugat-Magyarországi Liga, Országos Közművelődési Tanács, Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Országos Színészegyesület, Turáni Szövetség, Védőligák Szövetsége, Keresztény Női Tábor, Keresztényszocialista Szakszervezetek. A későbbiekben egyes források már arról számolnak be, hogy a TESZ-nek közel 2000 tagegyesülete van. Lásd MOL, K 612, Magyar Országos Tudósító, 1934. december 7.

[32] A Társadalmi Egyesületek Szövetségének beadványa Horthy Miklóshoz a sajtó megrendszabályozása érdekében, 1921. február 22. Közli: Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth, 1972. 47–52., MOL, K 428, MTI napi hírek, tudósítások, a) sorozat, 1921. február 22.

[33] MOL, K 428, MTI napi hírek, tudósítások, a) sorozat, 1921. július 2., *Macartney, Carlyle A.*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1957. Vol. 1. 72.

[34] Erre példa az oszlopos ÉME tag, Kiss Menyhért parlamenti interpellációja is. Kiss Menyhért interpellációja, 1922. augusztus 23. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplói. Budapest, Athenaeum, 1922–1926, III. köt. 449–454. Lásd még *Romsics Ignác*: Bethlen István. Budapest, Osiris, 2005, 167, 188–189.

[35] A Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) szervezete, alapszabályai és vezetőségének névsora. Budapest, Stádium, 1929. (a továbbiakban TESZ-alapszabályok)

sége volt az is, hogy „az egyesületeken kívül 1416 község és város jelentette be csatlakozását”[36], és ezek egy-egy taggal képviseltethették magukat a TESZ helyi választmányában. Ezek alapján az alapszabályzat büszkén hangoztatta, hogy „a TESZ az olasz fascizmus (sic!) után ma Európa legnagyobb nacionalista szervezete”. A szövetség alapvető célja egyrészt „a magyar erőknek egységes irányítása mellett történő tömörítése és szervezése”, másrészt pedig a trianoni békeszerződés revíziója volt, amely „kérdésben a TESZ nem ismer alkut”. Az utóbbi kapcsán az alapszabályok is rögzítették, hogy a szervezet „a gyászos és fájdalmas napok évfordulóit, nemzeti ünnepeket, valamint minden más alkalmat felhasznál, hogy a magyar társadalom a nagy nyilvánosság előtt mutassa meg a hitvány békediktátum által teremtett rettenetes állapotokat és a világ hatalmasainak füléig is elható kiáltásokban adjon hangot a magyar nemzetet ért gyalázat felett érzett felháborodásának és tiltakozásának.” Ez jelentette a TESZ tevékenységének elsődleges területét, és a szervezet önálló, olykor más egyesületekkel (például a Magyar Revíziós Ligával) közösen szervezett rendezvényeket a trianoni békeszerződés évfordulóján.[37] A revíziós propaganda mellett a szervezet igyekezett aktívan fellépni a magyar ipar és mezőgazdaság fokozottabb társadalmi támogatása (ezért hozták létre a szövetségen belül az Ipar és Mezőgazdaság Pártoló Szakosztályt), illetve a magyar sajtó, irodalom és művészetek pártolása érdekében. Ebben nagy szerepet játszott a TESZ önálló sajtóorgánuma, a Nemzeti Figyelő is.

A szövetség jelentős szerepet szánt az ún. pártoló tagoknak: „amit tehát a TESZ pártoló tagjaitól kér és vár” – írta az alapszabályzat – „aktív részvétel a napi politikától mentes magyar program elgondolásában, megalkotásában és annak megvalósítása felé való törekvésben, – öntudatos és kitartó önzetlen munka a magyar nemzeti egység létrehozásában és demonstrálásában – közreműködés abban az irányban, hogy a magyarság minden társadalmi rétegében öntudatra jussanak a nemzet történelmi igazságai és a nemzetben élő erők és értékek, hogy megismerve önmagunkat kifejleszthessük a meglevő erőket, aktív életre kelthessük a lappangó potenciákat s azután a célok biztos kitűzésével és a rendelkezé-

[36] Habsburg József főherceg, a TESZ védnöke egy 1929 augusztusában keltezett levelében arról írt, hogy ekkor 526 társadalmi egyesület, illetve 1346 község és város csatlakozott a szervezethez. József főherceg, TESZ-fővédnök címzés nélküli levele. Budapest, 1929. augusztus 31. MOL, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének iratai (P 2112), 2. dob., 2. tétel, a TESZ iktatatlan iratai.

[37] A TESZ revíziós tevékenységével kapcsolatos forrásokat lásd A trianoni évfordulóval kapcsolatos gyűlések és ünnepélyek betiltásáról szóló szigorúan bizalmas iratok, körrendelet a főispánoknak és a budapesti rendőrkapitánynak. Budapest, 1936. május 28. (1937. május 14.) MOL, K 149, 1937–4–7949. sz. A TESZ Franciaországban és Belgiumban kifejtett revíziós propagandájának dokumentumai. MOL, P 2112, 2. dob., 1. tétel, a TESZ iktatott iratai, 156/1934. MOL, K 612, Magyar Országos Tudósító, 1930. május 24. Kontra Aladár interpellációja, 1927. június 22. Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplói. Budapest, Athenaeum, 1927–1931, VI. köt. 32–33.

sünkre álló erőkkel bizalommal szervezhessük meg a jövőt!" Ezért elvárás volt a pártoló tagokkal szemben, hogy közöljék elgondolásaikat, terveiket, bocsássák a szervezet rendelkezésére külföldi kapcsolataikat, és publikáljanak a Nemzeti Figyelőben.[38]

Fontos megállapítás a TESZ-szel kapcsolatosan az is, amit Antal István rögzített az emlékirataiban: „vezetésében előkelő, exkluzív, mondhatnám arisztokratikus volt – ha e fogalomnak nem is származási, de inkább kasztszerű értelmezésében".[39] Valóban igaz ez az észrevétel, ha áttekintjük a TESZ 1929-es rendkívül szétaprózott, hierarchikus vezetőségét. A szervezet fővédnöke két Habsburg főherceg, József és Albrecht voltak, díszelnökei pedig gróf Zichy Gyula kalocsai érsek, Ravasz László tiszántúli református püspök, Raffay Sándor evangélikus püspök, Józan Miklós unitárius püspök, Tormay Cécile MANSZ elnök, Bethlen István, Teleki Pál, Sipőcz Jenő polgármester, Herczeg Ferenc író, a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke. 65 tiszteletbeli tagja között báró Wlassits Gyula felsőházi elnök, Nádossy Imre nyugalmazott országos rendőrfőkapitány, Kozma Miklós MTI elnök, Almássy László képviselőházi elnök, Puky Endre képviselőházi alelnök mellett helyet kapott négy akkor tényleges vagy nyugalmazott miniszter (például Ráday Gedeon, Rakovszky Iván), 14 akkor tényleges vagy nyugalmazott államtitkár (például Darányi Kálmán, Bárczy István, Korniss Gyula, Sztranyavszky Sándor), három miniszteri tanácsos, négy lapfőszerkesztő (köztük Milotay István), öt magas rangú katonatiszt (köztük Horthy István, a kormányzó testvére), három egyetemi tanár és tizenegy vállalat- vagy bankigazgató (például Kresz Károly, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének igazgatója). A TESZ szervezetében összesen több, mint 170 (!) személy töltött be vezető pozíciót: a fentiek mellett a kormányzóelnök Habsburg József Ferenc királyi herceg, az országos elnök (ekkor Szontágh Tamás udvari tanácsos, később Baross Gábor), ügyvezető elnök (Szörtsey József), 63 társelnök (közöttük nyolc nő), 24 alelnök, ötfős számvizsgáló bizottság, a tíz szakosztály vezetője[40], a főpénztáros, a főügyész és a főellenőr. Ezeken a posztokon olyan személyiségek osztoztak, mint a fajvédő, később kisgazda politikusok, Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre, Borbély Maczky Emil, a MOVE elnöke, Bánsághy György, a Turul Szövetség fővezére, Csilléry András, az ÉME és a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének vezetője, ismert szélsőjobboldali politikus, Endre László, a zsidók deportálásáért felelős későbbi államtitkár, Feilitzsch Berthold, a titkos Etelközi Szövetség vezetője, illetve Gömbös Gyu-

[38] TESZ-alapszabályok, 7–12.

[39] Antal István emlékiratai, 191.

[40] Pénzügyi és gazdasági, Belföldi propaganda, Külföldi propaganda, Ipar és mezőgazdaság pártoló, Közgazdasági, Sajtó, Irodalmi és művészeti, Szociálpolitikai, Jogi, illetve Sport és testnevelési szakosztály. TESZ-alapszabályok, 18.

la.[41] Az eddig felsorolt nevek jól mutatják, hogy – noha e személyek többségének szerepe csak formális volt – az 1920-as évek végén a TESZ-ben a jobboldal teljes palettája megjelent a konzervatív arisztokratáktól a legitimistákon és a szabad királyválasztókon keresztül a radikális fajvédőkig.

A különböző társadalmi szervezetek, így a TESZ is – noha alapszabályaikban hivatalosan rögzítették pártpolitikától mentes jellegüket – gyakran állást foglaltak politikai kérdésekben. Ez főként a TESZ tényleges irányítójához, az ügyvezető elnökhöz, az Erdélyből menekült Szörtsey Józsefhez fűződött. Antal István a szervezet „mozgató motorjaként, lelkeként és mindeneként" jellemezte őt, aki „elsőrangú szervező, fáradhatatlan aktivista és tántoríthatatlan szélsőjobboldali »élharcos« hírében állott". Emellett Antal rámutatott arra is, hogy Szörtseynek volt egy tulajdonsága, „amely az akkori »fejeseknél« ritkaságszámba ment: kitűnő gazdasági érzékkel rendelkezett, sok realitással és valóban bámulatos gyakorlati ügyességgel tudta kezelni a TESZ országos apparátusának bonyolult pénz- és költségvetési ügyeit, de egyben – mint akkor széltében-hosszában beszélték – a saját anyagi biztonsága tekintetében sem mutatkozott tehetségtelennek".[42] Ugyanakkor Szörtsey politikai kalandor természetére utal, hogy szerepet játszott a korszak egyik legnagyobb külpolitikai botrányában, a frankhamisításban is.[43]

Szörtsey kifejezetten Gömbös Gyula hívének számított, és a társadalmi egyesületek „csúcsszervezetét" is igyekezett az 1930-as évek legelejétől kezdve mellé állítani. Erre utalnak a TESZ fennmaradt iratai, melyek szerint különösen a választások idején a szövetség vidéki tagjait arra szólította fel, hogy Gömbös mellett korteskedjenek.[44] 1931 őszén pedig ő maga szólalt fel a Frontharcos

[41] TESZ-alapszabályok, 13–17.

[42] Antal István emlékiratai, 188–189. Antal idézett gondolataiban finoman utalt Szörtsey korrupciós és bélyeghamisítási ügyeire. Ezekről lásd Jelentés a szélsőjobboldali szervezetekről és pártokról. Budapest, 1931. november 6. MOL, K 149, 1931–7–6214. sz. és MOL, K 612, Magyar Országos Tudósító, 1934. december 7.

[43] Az 1926-os évet jelentősen befolyásoló frankhamisítás magyarországi eltussolásában állítólag a TESZ is szerepet vállalt. A francia *Quotidien* 1926 októberében arról írt, hogy a szervezet „az ország minden részébe ügynököket küld, hogy Windischgrätz és Nádosy (a frankper két főszereplője – K.R.) megkegyelmezése érdekében aláírásokat gyűjtsenek. Kísérőik az Ébredő Magyarok Egyesületének tagjai, a népet terrorizálják és fenyegetik, ha az aláírást megtagadják. Több helyen a parasztokat revolverrel kényszerítették aláírásra. A hazafias egyesületek elhatározták, hogy kétezer főnyi delegációt küldenek a hamisítók megkegyelmezéséért a kormányzóhoz." MOL, K 428, MTI bizalmas értesítések, i) sorozat, 1926. október 16. A frankhamisításról lásd legújabban *Ablonczy Balázs*: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. Múltunk, 2008. 1. sz. 29–56.

[44] Különösen érdekes ebből a szempontból a Turul Szövetség szentesi tagszervezete, a Horváth Mihály Bajtársi Törzs, amely 1931 nyarán levélben számolt be arról, hogy agitációba kezdett a kormánypárt helyi jelöltje, Lázár Andor későbbi igazságügyi miniszter mellett. Az egyesület, ahogy a TESZ-nek küldött levelükben megfogalmazták, „átérezve azt, hogy Lázár Andor államtitkár úr szentesi országgyűlési képviselővé leendő megválasztása elsőrendű nemzeti érdek, de fontos érdeke Szentes városának is, a f. hó 4-én megtartott táborozásán egyhangúlag elhatároz-

Szövetség egyik rendezvényén a Bethlent követő miniszterelnök, Károlyi Gyula leváltása mellett.[45] Nem véletlen, hogy Gömbös miniszterelnöki kinevezése után a TESZ hatalmas tömegrendezvényt szervezett az új kormányfő tiszteletére, amiről a korabeli filmhíradó is beszámolt.[46]

Egyébként maga Gömbös is nagy szerepet szánt a szövetségnek, amit Antal István a következőképpen fogalmazott meg emlékirataiban: „A politikai vonalat az általa (ti. Gömbös által – K.R.) újjászervezett Nemzeti Egység Pártja képviselte és munkálta, míg a politikamentes, társadalmi síkon a Társadalmi Egyesületek Szövetsége – az úgynevezett TESZ szerepelt első helyen, sőt később szinte kizárólagosan."[47]

Szörtsey – a források tanúsága szerint – igyekezett kihasználni a politikai elvbarátjával való jó kapcsolatát, és ezzel mások is tisztában voltak, ezért gyakran fordultak hozzá katonatisztek, politikusok azért, hogy protekciót érjenek el Gömbösnél. Például 1931 májusában Szívós-Waldvogel József nyugalmazott tábornok írt levelet Szörtseynek azért, hogy „interveniáljon" Gömbösnél egy századosi rangú barátja öccsének érdekében, aki a Ludovika Akadémiára pályázott, és korábban a 3. kerékpáros zászlóaljnál szolgált önkéntesként. A levélhez csatolt névtelen, valószínűleg Szörtseytől származó kéziratos feljegyzésben két fontos elintéznivaló állt: egyrészt az, hogy a fiatal katona az 1931. júniusi Ludo-

ta, hogy minden egyes tagja teljes erejével és legjobb tudásával síkra száll a választáson az államtitkár úr mellett s mint az államtitkár úr lelkes választási harcosai minden egyes bajtárs az esetleges választási küzdelemben úgy a választási irodában, mint kint a városban is aktív részt vesz". Ami igazán érdekes, hogy ennek az állásfoglalásnak a megfogalmazásához nem is kellett megismerkedniük Lázárral vagy a programjával: „bár az államtitkár urat eddig még nem ismerjük", írják, „de egy szívvel és lélekkel ismeretlenül is síkra kell szállanunk azon férfiú mellett, akit vitéz Gömbös Gyula honvédelmi miniszter úr méltónak tartott arra, hogy munkatársul vegye maga mellé a nemzeti újjáépítés nagy munkájához", és „a honvédelmi miniszter úr iránt táplált szeretetünk, ragaszkodásunk és teljes bizalmunk megrendíthetetlen s ugyanezt adjuk az ő munkatársának, szeretett képviselőjelöltünknek, Lázár Andor államtitkár úrnak". A Turul Szövetség szentesi Horváth Mihály Bajtársi Törzsének levele a TESZ-nek. Szentes, 1931. június 5. MOL, P 2112, 2. dob., 1. tétel, a TESZ iktatott iratai, 193/1931. Lásd még Dr. des Echerolles Kruspér Gilbert szigorúan bizalmas levele Szörtsey Józsefnek. Rétszentmiklós, 1931. május 21. MOL, P 2112, 2. dob., 1. tétel, a TESZ iktatott iratai, 177/1931. Kelemen Kornél levele Szörtsey Józsefnek. Budapest, 1931. június 13. Uo. 189/1931. Baross Gábor levele Szörtsey Józsefnek. Budapest, 1931. szeptember 3. Uo. 254/1931.

[45] Jelentés a szélsőjobboldali szervezetekről és pártokról. Budapest, 1931. november 6. MOL, K 149, 1931–7–6214. sz.

[46] A Társadalmi Egyesületek Szövetségének felvonulása Gömbös Gyula tiszteletére. Magyar Világhíradó, 451/4. bejátszás, 1932. október. Online: http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=354 (letöltve: 2010. december 10.)

[47] Antal István emlékiratai, 187. Gömbös politikájáról és nézeteiről lásd legújabban *Vonyó József*: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 243–274.

vika akadémiai felvételire „berendeltessék” és „hogy a felvételi vizsga sikerüljön”.[48]

Gömbös 1936-ban bekövetkezett halála után Szörtsey és vele a TESZ egy része is egyre inkább szélsőséges irányba sodródott. A szövetség 1937 februárjában még Darányi miniszterelnök figyelmébe ajánlotta a „különböző destruktív mozgalmak és főleg a kommunista agitáció elleni védekezés módszereit”[49], és támogatásáról biztosította a kormányfőt, azonban néhány hónappal később Szörtsey már kifejezetten ellene hangolta a TESZ-t.[50] Sőt, még 1937-ben saját pártot alapított Fajvédő Nemzeti Szocialista Párt néven, amely magát Gömbös és Prohászka „szellemi hagyatéka folytatójaként” definiálta. Ennek lett tagja rövid ideig a zsidókat deportáló későbbi államtitkár, Endre László is.[51] Egyes források szerint Szörtsey jó kapcsolatokat ápolt Szálasi Ferenccel is: a szélsőjobboldali mozgalmakat jól ismerő Sombor-Schweinitzer József rendőrfőtanácsos nemrég kiadott összefoglalása arról tanúskodik, hogy a TESZ ügyvezető elnöke a nyilasvezér rendelkezésére bocsátott egy helyiséget a Nemzeti Figyelő kiadóhivatalában.[52]

A TESZ és más társadalmi szervezetek viszonylagos visszaesése figyelhető meg a korszak végén, a második világháború időszakában. Ez főként azzal függött össze, hogy a Teleki-kormány 1939-ben bevezetett háborús intézkedései között (sajtócenzúra bevezetése, árak rögzítése, országmozgósítási kormánybiztosok kinevezése) szerepelt a gyülekezési és egyesületi jog korlátozása is.[53] A TESZ felbomlását az is felgyorsította, hogy ügyvezető elnöke, Szörtsey 1941 októberében öngyilkosságot követett el, a tudósítások szerint azért, mert a kínzó asztmáját gyógyíthatatlannak tartotta. Ezután pár hónappal, 1942 februárjában pedig az egyesületi „csúcsszerv” meg is szűnt.[54]

Ezt a körülményt a kormány nem hagyhatta figyelmen kívül, ugyanis bár a TESZ vezetője révén szélsőjobboldali irányba tolódott, mégis volt egy integráló jellege, amely a háborús időkben fontos tényező lehetett a politikai vezetés számára. Nem véletlen, hogy 1942 szeptemberében Antal István akkori nemzetvé-

[48] Szívós-Waldvogel József tábornok levele Szörtsey Józsefnek. Esztergom, 1931. május 9. MOL, P 2112, 2. dob., 1. tétel, a TESZ iktatott iratai, 161/1931.

[49] Baross Gábor, a TESZ országos elnökének levele Darányi Kálmán miniszterelnöknek. Budapest, 1937. február 12. MOL, K 149, 1937–7–10882. sz.

[50] *Macartney*: October Fifteenth, i.m. Vol. 1. 181–182.

[51] A pártról lásd még *Paksa Rudolf*: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2009, 297–298. *Macartney*: October Fifteenth, i.m. Vol. 1. 229.

[52] Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta Kovács Tamás. Budapest, Gondolat, 2009. 51.

[53] A Teleki-kormány háborús intézkedéseiről lásd MRT, 1939. II. köt. 347–353., 355–356., 360–361. *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Budapest, Osiris, 2005. 428–429.

[54] MOL, K 612, Magyar Országos Tudósító, 1941. október 2. Megszűnt a TESZ. Magyar Nemzet, 1942. február 26.

delmi propagandaminiszter a minisztertanácson felvetette a társadalmi egyesületek kérdését. Úgy vélte, hogy a TESZ megszűnése „újból előtérbe hozta a társadalmi egyesületek tevékenységének és az ország egész egyesületi életének, illetőleg az egész társadalmi szervező munkának egységes irányelvek szerint történő rendezését". Ismét rámutatott, hogy „a nemzeti társadalom egyesületi »túlszervezettsége« közismert és ma már olyan méreteket öltő, hogy inkább a dezorganizáció, mint a szervezettség jellegét mutatja", emiatt „ezen a téren alig beszélhetünk egységes, magyar szellemi irányvonalról, még kevésbé a társadalmi erők egyöntetű együttműködéséről". Antal szerint a háborús időkben „az ország nyugalma, a lelkek kiegyensúlyozottsága, a társadalmi erők céltudatos megszervezése és a közvélemény helyes nemzetpolitikai szemléletének kialakítása szempontjából" különösen hangsúlyos a társadalmi szervezetek „egészséges, erőteljes és összhangzatos tevékenysége". Ezen kívül az egyesületi élet jelentőségét abban látta, hogy „a legfontosabb nagy magyar kérdésekben és célokban (magyar birodalmi gondolat, a keresztény magyar szellemiség, a magyar faji erők megsokszorozása stb.)" a társadalmi szervezetek révén „egészséges nemzeti közszellemet és egységes szemléletet" alakíthasson ki a politikai vezetés. Végül Antal érvelésében arra is kitért, hogy „a nemzeti propaganda számára – külön, decentralizált hivatali propagandaszervek hiányában – az ország minden részében legyenek olyan társadalmi gócpontok, amelyeken keresztül e nemzeti propaganda fel tudja venni a közvetlen érintkezést a társadalom legkülönbözőbb rétegeivel és az egyesületeken át tudja szétsugározni hozzájuk a maga irányítását és vezető gondolatait". Ezért azt javasolta a kormánynak, hogy „szuperszervezet" létesítése helyett „egyesületközi munkaközösségek" alakítsanak ki az „arra alkalmas" társadalmi egyesületekből.[55]

A minisztertanács elfogadta Antal javaslatát, azonban ennek végrehajtása a háborús viszonyok között már nem valósulhatott meg. 1945-től kezdődő új világ a Horthy-korszak társadalmi szervezeteivel szemben – ideológiai alapjaik miatt – ellenségesen lépett fel. Nem véletlen, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1945 februárjában rendeleti úton feloszlatott 25 olyan egyesületet és pártot, melyek az ezt megelőző időszakban a legjellemzőbb, legtevékenyebb volt (így az ÉME-t, a MOVE-t, a Turul Szövetséget, a Volksbundot, a leventeintézményt, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületét).[56] Ezeket később, Rajk László belügyminisztersége idején további betiltások követték. Különös jellegzetessége tehát a magyarországi egyesülettörténetnek az is, hogy 1918/19 után egy vesztes háború utáni reakciók teremtették meg a szervezési hullám alapjait, majd egy újabb vesztes háborút követő politikai változások tűntették el ezeket a magyar társadalomból.

[55] MOL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1942. szeptember 9. 11. sz. napirend

[56] 529/1945. ME számú rendelet a fasiszta politikai és katonai jellegű szervezetek feloszlatásáról, 1945. február 26. MRT, 1945. 49–50.

Olasz Lajos

Egy nyugati magyar emigráns képviselet felállításának kálváriája 1940–1941

A közép-európai német térhódítás megindulását követően, 1938 szeptemberében Pelényi János washingtoni magyar követ egy megbeszélésen felvetette Csáky Istvánnak, hogy a kiéleződő nemzetközi helyzetben minden eshetőségre fel kellene készülni. Amennyiben Adolf Hitler katonai erővel Magyarországra is ki akarná terjeszteni a befolyását, a magyar kormánynak nyugatra kellene távoznia. Ezzel minden legitimitásától megfoszthatnák a németek által kreált új rezsimet, és megfelelő módon képviselhetné a magyar érdekek a nyugati hatalmak előtt. Ennek előkészítésére mielőbb nyugatra kellene küldeni egy kellő tekintéllyel rendelkező közéleti személyt, aki, mint a kormány „külföldi megbízottja" elkezdhetné a kapcsolatok kiépítését, és szervezné a magyar emigráció tevékenységét.[1]

A nyugati magyar emigráns képviselet felállítására vonatkozó javaslatait Pelényi 1939. április 17-én külön memorandumban foglalta össze. Emlékeztetett rá, hogy az I. világháború idején nem jött létre a nyugati országokban megfelelő emigráns képviselet. A magyar szempontokat, nyugaton nem ismerték, nem méltányolták, szemben például a lengyelekkel, akiknek mindkét nagyhatalmi csoportosulásnál voltak elismert képviselőik. Ezért mielőbb ki kell jelölni egy tekintélyes, a kormány bizalmát élvező külföldi megbízottat, aki adott esetben az otthon bekövetkező változásoktól függetlenül képviselni tudja nyugaton a magyar érdekeket, és saját tevékenységével is demonstrálja, hogy Magyarország csak a kényszer hatására működik együtt a németekkel. Így talán el lehet kerülni egy újabb Trianont.[2]

Pelényi kifejtette, hogy német katonai megszállás esetén a magyar külképviseletek tovább működhetnek, a diplomaták a helyükön maradhatnak. Ha viszont a magyar kormány önként csatlakozik a németekhez, a nyugati követségeit bezárják, és a diplomatáknak el kell távozniuk. Ezen legfeljebb úgy lehetne segíteni, ha a követek még a hivatalos szakítás előtt lemondanak a pozíciójukról, ezzel

[1] Magyar Országos Levéltár (MOL) K 106. Külügyminisztérium (KÜM) Washingtoni követség 1938–1941–1/b. 2438/1938.; *Nandor Dreisziger*: Hungary's Way to World War II. Hungarian Helicon Society, Toronto, 1986. 119.

[2] *John Pelényi*: The Secret Plan for a Hungarian Government in the West at the Outbreak of World War II. The Journal of Modern History. 36. (1964: 2. no.) 173.

is jelezve németellenes meggyőződésüket. Így talán megőrizhetik személyes hitelüket és kapcsolataikat. Sürgősen intézkedni kellene arra vonatkozóan is, hogy a fontosabb nyugati országokban megfelelő pénzalap álljon rendelkezésre, amit a kiküldött külföldi megbízott szükség esetén igénybe vehet. A washingtoni követ felhívta a figyelmet a cseh emigráció aktivitására. Kiemelte, hogy Edvard Beneš, aki még országa teljes összeomlása előtt Amerikába utazott, hivatalos emigráns kormány alakítása nélkül is jelentős befolyásra tett szert. Pelényi figyelmeztetett a magyarellenes cseh propaganda erősödésére, és arra, hogy súlyos hiba lenne, ha a magyarság nem tenne semmit a nyugati közvélemény megnyerése érdekében.[3]

A követ 1939 júniusában szabadságra hazautazott, és elképzeléseiről személyesen is beszámolt Teleki Pál kormányfőnek. Teleki többnyire osztotta a követ véleményét, és kijelentette, hogy egy német agresszió esetén azonnal külföldre menne, és ott képviselné tovább az országot. Pelényit fogadta a kormányzó is, aki ugyan nem látott közeli veszélyt, azzal viszont egyetértett, hogy az ország helyzetét, törekvéseit feltétlenül meg kell ismertetni a nyugati politikusokkal és közvéleménnyel. Pelényi, a kormányfő tudtával, másokkal is konzultált erről a kérdésről, köztük Bethlen Istvánnal és Bánffy Miklóssal.[4]

A nyugati magyar képviselet megteremtését ösztönöztek azok a hírek, melyek egy keleti irányú német expanzió előkészületeiről szóltak. Ilyen értesülésekről számolt be 1940 januárjában a Magyarországra látogató Louis de Vienne. A volt budapesti francia követ felvetette, hogy ha közvetlen német fenyegetés érné az országot, a kormányzó és a kormány tagjai távozzanak Nyugat-Európába, és Horthy ott nevezzen ki egy új, a megváltozott helyzetnek megfelelő összetétel emigráns kabinetet.[5] A nyugati magyar emigráns képviselet előkészítéshez kapcsolódott két tekintélyes magyar politikus látszólag magáncélú, valójában azonban a kormány által támogatott jószolgálati utazása, Sigray Antal februári angliai útja és Eckhardt Tibor áprilisban kezdődő amerikai látogatása. Teleki mindkettőjükkel egyeztetett az elindulásuk előtt, és kérte tőlük a politikai törekvéseinek hiteles tolmácsolását. A két politikus a magyar közélet két különböző irányzatának ismert képviselőjeként más-más nyugati magyar csoportok, illetve angolszász körök figyelmére tarthatott számot.[6]

---

[3] *Borbándi Gyula*: A Teleki–Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére. Új Látóhatár 17. (1966: 2. sz.) 156–157.; *Pelényi, J.*: The Secret Plan i. m. 174–175.

[4] MOL K 106. KÜM Washingtoni követség 1938–1941–1/b. 972/1939. 2560/1939., 1921/1939.; *Pelényi, J.*: The Secret Plan i. m. 171.

[5] *Carlyle A. Macartney*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Vol. I–II. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1957. I. 494., 519.; *Borbándi Gy.*: A Teleki–Pelényi i. m. 155.

[6] *Eckhardt Tibor*: Visszaemlékezések 1941–1943. Szerk. Kádár Lynn Katalin. L'Harmattan, Budapest, 2008. 88.; *Békés Márton*: A becsület politikája. Gróf Sigray Antal élete és kora. Magyar

Magyarországra nézve a legnagyobb veszélyt a németek Balkáni terjeszkedése jelentette. Sztójay Döme berlini magyar követ február 9-én arról tájékoztatta a kormányt, hogy ha bármilyen tényező akadályozná a Harmadik Birodalomba irányuló román olajszállítást, Berlin azonnali katonai akciót indítana az olajmezők biztosítására. Egy ilyen esetben Hitler elvárná Magyarországtól csapatai átengedését. Teleki szívesen kitért volna egy ilyen német kérés elől, ami komoly nemzetközi bonyodalmakat okozhatott Budapestnek. Látta, hogy a felfokozott revíziós várakozások egyre inkább a térséget domináló Harmadik Birodalom mellé sodorják az országot. Nem volt kétsége afelől, hogy minél több terület kerül vissza német közreműködéssel, Magyarország annál többet veszít a szuverenitásából.[7]

Teleki több alkalommal is igyekezett biztosítani a nyugati államokat, hogy Budapest a béke fenntartására törekszik a régióban, és próbálja függetleníteni magát a német lépésektől. Vannak azonban jogos területi igényei, amelyekről nem mond le. Hajlandó viszont arra, hogy ezeknek a Nyugat egyetértésével, és békés eszközökkel szerezzen érvényt. Teleki szeretett volna valami jelzést, biztatást kapni a nyugati hatalmaktól, hogy a Berlinnel szembeni tartózkodó magatartás, és a revíziós lépések visszafogása ellenében, figyelembe fogják venni a magyar igényeket a térség későbbi rendezése során. Erre vonatkozóan azonban sem Londonból, sem Washingtonból nem érkezett kedvező válasz. John F. Montgomery amerikai követ csak annyi üzenetet hozott, hogy az Egyesült Államok a majdani béketárgyalások idején a konfliktusból kimaradó semleges országok álláspontját is figyelembe fogja venni. A brit külügyminisztérium részéről pedig azt közölték Barcza György londoni magyar követtel, hogy mivel Magyarország valószínűleg nem tud jelentősebb szolgálatokat tenni Angliának a háború során, London sem kíván kötelezettséget vállalni a magyar érdekek ügyében.[8]

Figyelmeztető jelként szolgált, hogy február 24-én Adolf Hitler egy beszédében Közép-Európát német élettérnek nyilvánította, majd később, a Sumner Welles amerikai külügyminiszter-helyettessel folytatott megbeszélésein kijelentette, hogy az egész térség felett (beleértve Magyarországot is) német hegemóniára tart igényt. A magyar diplomácia kérdésére Berlinben ezt később úgy magyarázták, hogy a führer Magyarország esetében csak gazdasági vonatkozású vezető szerepről beszélt. Ugyancsak február 24-én a brit alsóházban Neville Chamberlain miniszterelnök állást foglalt Csehszlovákia háború utáni helyreállítása mellett. A magyar tiltakozásra Londonban úgy reagáltak, hogy a kormányfő kijelen-

---

Nyugat, Vasszilvágy, 2007. 176. *Bán D. András*: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Osiris, Budapest, 1998. 86–87.

[7] *Barcza György*: Diplomataemlékeim 1911–1945. I–II. köt. Európa – Histórria, Budapest, 1994. I. 445–449.

[8] MOL K 63. KÜM Pol. 1940–10/7–764., 1940–10/7–844.; Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeáll. és sajtó alá rendezte Juhász Gyula. Kossuth, Budapest, 1978. 21.

tése, csak a Csehszlovák állam szuverenitásának visszaállítására vonatkozott, de nem adott garanciát annak határait illetően.[9]

Hatással volt a magyar emigráns képviselet előkészítésének alakulásában Habsburg Ottó amerikai útja is. A főherceg utazását William C. Bullit párizsi amerikai követ készítette elő, aki el is kísérte Ottót, hogy bevezesse a magasabb politikai és társadalmi körökbe. A főherceget március 8-án fogadta Roosevelt elnök, majd Cordell Hull külügyminiszter. Később megbeszélést folytatott az alelnökkel, a védelmi és a mezőgazdasági miniszterrel, valamint az FBI főnökével is. A következő hónapok során sokat szerepelt a nyilvánosság előtt, és egy időre az érdeklődés középpontjába került.[10]

Teleki, március 6-án utasította Baranyai Lipótot, az MNB elnökét, hogy bocsásson a washingtoni magyar követ rendelkezésére 5 millió dollárt, amit szükség esetén egy nyugaton felállítandó emigráns képviselet céljaira lehet felhasználni. Baranyai bizalmas megbeszélést folytatott ebben az ügyben Royall Tylerrel, a párizsi amerikai követség ügyvivőjével, aki az 1930-as években a Népszövetség pénzügyi bizottságának tanácsadójaként a MNB mellett működött.[11] A pénz elhelyezésére két megoldás kínálkozott. Az egyik, egy panamai törvények szerinti folyószámla nyitása, amit Tyler egyik párizsi ügyvédbarátja segítségével lehetett volna megoldani, a másik pedig, készpénz és értékpapír banki széfben történő elhelyezése volt. Az előbbi megoldás sokkal nagyobb adminisztrációt igényelt, ráadásul az ügylet könnyebben nyilvánosságra kerülhetett volna. A második esetben viszont a pénz kezelésében Pelényire hárult jóval nagyobb felelősség. A gyors elintézés érdekében az összeget egyelőre az MNB nevére szóló, de Pelényi által bérelt széfben helyezték el a New York-i Federal Reserve Bankban.[12]

A miniszterelnök március 17-én, unokaöccse, Teleki Andor közvetítésével bizalmas levelet küldött Pelényinek, melyben tájékoztatta, hogy a kormányzó beleegyezett egy nyugati magyar emigráns képviselet felállításának előkészítésébe. Horthy szerint ugyan közvetlen veszély nem fenyegeti az országot, de elfogadja, hogy a zavaros nemzetközi helyzetben minden eshetőségre fel kell készülni. A kormányzó kijelentette, számít Pelényi közreműködésére, és biztosította, hogy egy kormányváltás esetén, továbbra is ő marad a washingtoni követ.

---

[9] Hadtörténelmi Levéltár (HL) K. a. London 14–4/1940., 37–17/1940.; MOL K 63. KÜM Res. pol. 10940–23–211.; KÜM Pol. 1940–21/7–1117.; *Bán D. A.*: Illúziók i. m. 90.;

[10] Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941. Kiadja Frank Tibor. Corvina, Budapest, 2002. 267–268.; *Stephan Baier – Eva Demmerle*: Habsburg Ottó élete. Európa, Budapest, 2003. 132–133.

[11] *Borbándi Gy.*: A Teleki-Pelényi i. m. 157.; *Szegedy-Maszák Aladár*: Az ember ősszel visszanéz… Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. I–II. köt. Európa – História, Budapest, 1996. I. 311.

[12] *Pelényi, J.*: The Secret Plan i. m. 177.

Az 5 millió dolláros pénzalap felhasználásáról Teleki úgy intézkedett, hogy az összeget a kormányzó által vezetett, vagy az általa magbízott személy irányítása alatt álló emigrációs szervezet céljaira lehetett igénybe venni. Abban az esetben, ha a kormányzó az ország elhagyására kényszerül és az Egyesült Államokba érkezik, a teljes összeget azonnal a rendelkezésére kell bocsátani, ha pedig más nyugati országba emigrál, akkor az ottani utasításainak megfelelően kell eljárni. Amennyiben a kormányzó Magyarországon marad, de lemondásra kényszerül, vagy megfosztják a pozíciójától, fogságba kerül, vagy életét veszti, Pelényinek azonnal intézkednie kell, hogy egy német nyomással vagy a szélsőjobboldal támogatásával hatalomra segített bábkormány ne juthasson hozzá a pénzhez. Teleki felhatalmazta a követet, hogy ha az ország függetlensége vagy a kormányzó személye közvetlen veszélybe került, Budapestről érkező utasítás nélkül is áthelyezheti a pénz másik számlára vagy széfbe. A veszélyhelyzet megszűnését Teleki, Károlyi vagy Baranyai jelzi majd neki. Ezután juttassa vissza az összeget az MNB kezelésébe.[13]

A pénzhez a kormányzón kívül, mint az emigráns kabinet lehetséges vezetője, Teleki és Károlyi Gyula juthatott még hozzá, egyenként és egyénenként is. Jogosult volt a pénz felvételére Pelényi jelenlétében Khuen-Héderváry Sándor párizsi és Barcza György londoni követ, valamint Baranyai Lipót, Bethlen István és Keresztes-Fischer Ferenc, ha közülük egyszerre legalább ketten jelentkeztek érte, vagy valamelyikük Royall Tylerrel jelent meg. Pelényinek végrendeletet kellett készítenie, és rögzíteni benne, hogy ez a pénz nem az ő tulajdona – halála esetén Teleki személyesen, vagy Tyrel útján rendelkezhet felette.[14]

A technikai kérdések intézését a miniszterelnök Teleki Andorra bízta, aki folyamatosan egyeztetett Baranyaival. Teleki azt is megüzente unokaöccsével, hogy nagyon fontosnak tartja a konspirációs szempontok érvényesítését, ezért amit nem feltétlenül szükséges írásban rögzíteni, arról csak szóban konzultáljanak, megbízható közvetítők révén. A miniszterelnök utasítására Pelényi átadott 100 000 dollárt Teleki Andornak, amit Svájcban helyeztek el, a kormány külföldre távozásának, illetve egyéb európai költségeknek a közvetlen fedezésére. Március 18-án Teleki levélben tájékoztatta Barczát, hogy „egy bizonyos helyzet” bekövetkezése esetén Pelényihez fordulhat pénzért.[15]

Ezekben a hetekben Teleki egyre inkább tartott egy Románia elleni német katonai akciótól, amely a Wermacht magyarországi átvonulásával járt volna. Március 29-én Sztójay jelentésében megerősítette, hogy Németország minden eszközzel biztosítani fogja magának a román olajt. Ha a magyar kormány megtagadná a német csapatok átengedését, akkor Hitler fegyveres erővel fognak fel-

[13] *Borbándi Gy.*: A Teleki–Pelényi i. m. 163–164.; *Szegedy-Maszák A.*: Az ember i. m. I. 311.

[14] *Borbándi Gy.*: A Teleki–Pelényi i. m. 163–164.

[15] *Mario D. Fenyo*: Hitlet, Horthy and Hungary German–Hungarian Relations, 1941–1944. Yale University Press, New Haven, 1972. 110.; *Pelényi, J.*: The Secret Plan i. m. 177.;

lépni ellen. Ugyanakkor egy romániai német katonai akció ugyanakkor lehetőséget teremhetett az Erdélyre vonatkozó magyar igények érvényesítésére is, ami nagymértékben befolyásolta a magyar politikai erők magatartását. Teleki azonban el akarta kerülni, hogy a Romániának adott angol–francia garanciák miatt az ország menthetetlenül szembe kerüljön a nyugati hatalmakkal.[16]

Április 6-án Teleki üzenetet küldött Pelényinek, tájékoztatta a Románia kapcsán kialakult helyzetről. Kifejtette, hogy akár hozzájárul a kormány a német átvonuláshoz, akár elutasítja azt, mindenképpen súlyos következményekkel kell számolnia. Könnyen előállhat egy olyan helyzet, hogy a kormánynak le kell mondania. Az államfő viszont ameddig csak lehet, akár egy a német elvárásoknak megfelelőbb összetételű új kabinet kinevezése árán is a helyén marad, hogy az alkotmányos rend és a nem harcoló státusz fenntartását biztosítsa. Teleki tájékoztatást kért, hogy a német átvonulás engedélyezése milyen visszhangot válthat ki az amerikai hivatalos körökben, illetve, hogy egy lényegében kényszer hatására született, de törvényes keretek között lezajló kormányváltás, és a kormányzó pozícióban maradása hogyan befolyásolná egy nyugati magyar emigráns képviselet felállításának lehetőségét.[17]

Pelényi közölte, hogy ha a kormányzó közreműködése nélkül alakul meg Budapesten egy új, németbarát rezsim, akkor a korábbi kormány követei megőrizhetik diplomáciai státuszukat, és elláthatják egy emigráns kormány legitim képviseletét. Ha viszont a kormányzó a helyén marad, és törvényesíti az új adminisztrációt (akár csak azért, hogy hivatala megtartása révén fékezni tudja a szélsőséges tendenciákat), akkor az új kormány tevékenysége magát a kormányzót és a külképviseleteken dolgozó diplomatákat is kompromittálhatja. Ebben az esetben csak a lemondás révén őrizhetik meg a követek személyes hitelüket, és magánemberként segíthetik egy megalakuló emigráns képviselet tevékenységét. Pelényi sürgette, hogy a kormány mielőbb küldjön nyugatra egy emigrációs megbízottat, aki megfelelő tekintéllyel rendelkezik a meghatározó külföldi magyar körök előtt, és az angolszász diplomácia is kellő fogadókészséget mutat iránta. Ő foghatná össze a nyugati magyar emigráció tevékenységét, megakadályozva az egyes csoportok közötti rivalizálást. Előkészítené a terepet a kormány nyugatra távozásához, illetve egy külföldön megalakítandó hivatalos képviselet munkájának megkezdéséhez. Kellő felhatalmazással, olyan bizalmas utasításokkal láthatná el a külföldön dolgozó magyar diplomatákat, amilyeneket a németek figyelő szeme előtt az otthoni kormányzat hivatalosan nem adhat ki.[18]

---

[16] *Andreas Hillgruber*: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsche–romänische Beziehungen 1938–1944. Steiner, Wiesbaden, 1954. 70–71.; *Dombrády Lóránd*: Werth Henrik, akiről nem beszéltünk. Argumentum, Budapest, 2005. 70.; Ciano gróf naplója 1939–1943. Szerk. Eszes Máté. Ármádia, Budapest, 1999. 199.

[17] MOL K 63. KÜM Res. pol. sz. n. 1940. április 6.

[18] *Borbándi Gy.*: A Teleki–Pelényi i. m. 164–165.

A megváltozó nemzetközi körülmények, a nyugaton elért német katonai sikerek nyomán azonban a kormányzó nem látta alkalmasnak a helyzetet egy széles felhatalmazással rendelkező külföldi megbízott nyugatra küldésére. Május 7-én a kormányzó közölte Montgomery követtel, hogy már nincs reális esély a németekkel szembeni sikeres ellenállásra, egy átvonulási kérelem megtagadására. Tisztában van vele, hogy ahol a németek egyszer megvetik a lábukat onnan nem fognak eltávozni, de reméli, hogy a magyarországi német jelenlétet korlátok között lehet majd tartani.[19]

Teleki még várta az események alakulását, remélve, hogy a nyugati hatalmak a német kérések elutasításáért cserébe nagyobb megértést mutatnak a magyar területi igények iránt, és valamilyen biztosítékot adnak, hogy a háború utáni rendezés során támogatják a magyar szempontok érvényesülését. A Franciaország elleni német támadást követően, május 17-én a brit diplomácia olyan üzenetet juttatott el Budapestre, hogy ha a német nyomás miatt a jelenlegi, vagy egy Horthy által kinevezett új magyar kormány külföldre távozna, Nagy Britannia továbbra azt tekintené Magyarország legitim képviseletének. Az emigráns kormány háború utáni státuszával, vagy a magyar területi igények elismerésével kapcsolatban azonban semmiféle ígéret vagy biztatás nem hangzott el. Telekit, aki kezdetben bízott a nyugati hatalmak győzelmében megrendítették a német háborús sikerek. Május közepére már ő is elvetette a német kérések nyílt elutasításának lehetőségét, és már inkább csak azok mérséklésére törekedett. Ezzel egy nyugati magyar emigráns kormány vagy hivatalos képviselet létrehozása elvesztette az aktualitását.[20]

Május 21-én közölte Pelényivel, hogy az emigráns kabinet felállítása vagy egy külföldi megbízott kiküldése egyelőre nem időszerű, azt el kell halasztani. Május 25-én Baranyai táviratban utasította Pelényit, hogy az emigrációs célokra korábban rendelkezésre bocsátott összeget utalja vissza az MNB számlájára. Ezt a követ haladéktalanul meg is tette. Egyúttal tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy a tengelyhatalmak melletti esetleges aktív fellépés amerikai részről határozott elítélést vonna maga után. Egy ilyen helyzetben Pelényi azonnal lemondana, de magánemberként természetesen továbbra Teleki rendelkezésére állna, hogy az ország valós érdekeit képviselje. A miniszterelnök, válaszüzenetében helyeselte Pelényi álláspontját.[21]

Magyarország 1940. november 20-án csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, ami jelentős mértékben rontotta az ország nyugati megítélését. A csatlakozást követően Pelényi lemondott követi pozíciójáról, és kilépett a külügyi szolgálatból. Telekinek küldött november 28-i levelében ismét figyelmeztetett

[19] Roosevelt követe i. m. 279–280., *Bán D. A.*: Illúziók i. m. 89.

[20] *Szegedy-Maszák A.*: Az ember i. m. I. 310.; *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Osiris, Budapest, 2005. 453.

[21] *Pelényi, J.*: The Secret Plan i. m. 171.; *Borbándi Gy.*: A Teleki–Pelényi i. m. 157–158., 166–167.

rá, hogy az amerikai diplomácia bizonyos megértést tanúsít ugyan Magyarország kényszerhelyzete iránt, de úgy tekinti, hogy a magyar kormány szembe került az USA hivatalos politikájával. Az amerikai közvélemény pedig még inkább elutasító a tengelyállamokkal szemben.[22]

Ezekben a hetekben több olyan esemény is történt, ami ismét napirendre tűzte, egy esetleges magyar emigrációs képviselet létrehozását. November 11-én a brit kormány jegyzékben ismerte el a Londonban működő csehszlovák ideiglenes kormányt. A bejelentést Beneš úgy állította be különböző nyilatkozataiban, hogy ez a háború előtti Csehszlovákia helyreállítását jelenti. A magyar követ tiltakozására brit részről ismételten leszögezték, hogy kizárólag Csehszlovákia szuverenitásának biztosításáról van szó, de az állam területére vagy jövőbeni határaira vonatkozólag London nem vállalt garanciát. Azt is közölték azonban Barczával, hogy a térség átrendezésére vonatkozó korábbi egyezményeket (köztük az első bécsi döntést) a brit kormány nem ismeri el, azok Angliát semmire sem kötelezik.[23]

Teleki értesüléseket kapott, egy Szovjetunió elleni német támadás előkészületeiről is. Ettől egyrészt a két agresszív hatalom kölcsönös meggyengülését, és az angolszász államok befolyásának növekedését várta. Másrészt viszont, egy német–szovjet háború komoly fenyegetést is jelentett, hiszen az ország földrajzi fekvése révén valószínűnek látszott, hogy a német felvonulás színterévé válik, vagy egy esetleges szovjet ellencsapás célpontja lehet. A konfliktusból való kimaradás érdekében Teleki még egy magyar–szovjet megnemtámadási egyezmény lehetőségét is fontolóra vette, ettől azonban a kormányzó, és a politikai erők nagy része elzárkózott.[24] Időközben Németország bejelentette, hogy december végétől nagyarányú csapatszállításokat kíván végrehajtani magyar területeken keresztül, Románia felé. A magyar kormány igyekezett a német katonai jelenlétet korlátok közé szorítani, és megakadályozni, hogy az átvonuláson túl a Wermacht bármilyen más tevékenységet folytasson. Az átvonulás azonban így is komoly nemzetközi figyelmet, és kedvezőtlen diplomáciai reakciókat váltott ki. Az eset újabb jelzése volt, hogy Magyarország mind közelebb kerül a tengely oldalán a háborús részvételhez, és még a nem harcoló státusza megőrzése esetén is a fegyveres küzdelem részesévé válhat.[25]

Lépésre ösztönözte Telekit, hogy bizonyos külföldi magyar körök maguk próbáltak fellépni a magyarság legitim nyugati képviselőjeként. Több jelentést is

---

[22] MOL K 63. KÜM Pol. 1940–10/7–6702, 1940–2/7–6973., 1940–10/7–6974.; MOL K 106. KÜM Washingtoni követség 1938–1941–1/b. 2780/1940.;

[23] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. (DIMK) V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Összeáll. Juhász Gyula, sajtó alá rend. Juhász Gyula – Fejes Judit. Akadémiai, Budapest, 1982. 526. sz. 784–785., 535. sz, 796., 561. sz. 844–846.

[24] *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. I. 597.

[25] MOL K 63. KÜM Pol. 1941–21/7–168, 1941–21/7–117., 1941–21/7–435.

kapott, hogy Angliában Lónyay Károly egy „Szabad Magyarország" mozgalom szervezésébe kezdett. Ehhez igénybe kívánta venni az Egyesült Államokban rendelkezésre álló 5 millió dollárnyi összeget. Kapcsolatot keresett a lengyel emigráns kormánnyal, a hazai politikai körökből pedig Eckhardt Tiborral próbálta felvenni a kontaktust.[26]

Egy emigráns képviselet felállításának előkészítéseként december 18-án Teleki tájékoztatta az új washingtoni követet, Ghika Györgyöt, hogy Radvánszky Antal az MNB munkatársa, Royall Tyler társaságában hamarosan az Egyesült Államokba utazik. Radvánszky jó kapcsolatokkal rendelkezik mérvadó amerikai körökben, megbízatása „egyes pénzügyi feladatok" ellátására, illetve új gazdasági lehetőségek feltárására szól, de bizonyos kulturális és propagandatevékenységben is szerepet szánnak neki. A követ személyének megváltozása azonban látható zavart okozott az emigráns képviselet megteremtésére irányuló tervekben. Ghika korábban nem volt beavatva ezekbe az elképzelésekbe, és most sem kapott részletes tájékoztatást. Azt majd csak Radvánszky érkezése után ígértek neki. Kellően még ki nem épült személyes kapcsolatrendszer híján egyelőre nem tudta, vagy nem akarta vállalni az előkészítő munka azonnali megkezdését. Radvánszkyt személyesen nem ismerte, és valószínűleg tisztázatlannak találta Pelényi esetleges további szerepét is ebben az ügyben. Ezért azt válaszolta Telekinek, hogy Radvánszky küldetését jelenleg nem tartja időszerűnek. Az utazást így elhalasztották.[27]

December végén és január elején Teleki két alkalommal is hosszabb beszélgetést folytatott a kormányzóval a külpolitikai helyzet alakulásáról. Felvetette, hogy sor kerülhet egy Jugoszlávia elleni német felvonulásra, amikor Berlin már nemcsak a csapatai átengedését, hanem magyarországi bázisok biztosítását, sőt aktív magyar közreműködést is követelhet. Ha ezt a kormány elutasítja, az azonnali német megszállással járhat. A független államiság megőrzése érdekében ezért mielőbb konkrét lépéseket kell tenni egy nyugati emigráns kormány felállítására.[28]

Az 1940 tavaszán felmerült elképzelések még inkább csak az általános magyar érdekek megjelenítését kívánták biztosítani, nem feltétlenül egy nyugatra menekülő kormány, hanem inkább egy kevésbé formális emigráns képviselet létrehozásával. Ennek központját a semleges Egyesült Államokban kívánták felállítani, tevékenységét pedig a kormányzó vagy a kinevezett kormányfő otthon maradása esetén akár alacsonyabb beosztású magyar diplomaták is irányíthatták volna. A nemzetközi helyzet változásával azonban 1941-re módosultak a tervek. Az emigrációs tevékenység központja átkerült Angliába, ami már egy

[26] MOL K 63. KÜM Pol. 1941–2/7–154.

[27] MOL K 63. KÜM Pol. 1940–10/7–7217., 1941–10/7–1627.

[28] *Thomas Sakmyster*: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon, Budapest, 2001. 236.

harcoló féllel való szoros együttműködést feltételezett. A megbeszélések során egyre inkább egy szabályos emigráns kormány létrehozása körvonalazódott, amely vezetőjének már nemcsak közvetítő szerepet, hanem tényleges politikai tevékenységet szántak, önálló döntési kompetenciákkal, remélve, hogy személye egyben a háború utáni politikai kontinuitást is biztosíthatja.[29]

A kormány felállításával kapcsolatos részleteket a Horthy, Teleki, Bethlen, Kánya Kálmán és Eckhardt jelenlétében lefolyt tárgyalásokon tisztázták. Eszerint, ha a németek az ország szuverenitását súlyosan sértő követelésekkel lépnének fel, és ezek elutasítása esetén katonai megszállással, vagy a szélsőjobboldal hatalomra segítésével kellene számolni, Teleki lemond. Horthy új kabinetet nevez ki, amely Angliába távozik (esetleg részben ott alakul meg), mint Magyarország legitim kormánya. A kormányfő a tervek szerint Bethlen István lett volna, mellé külügyminiszternek Barczát szánták. Ezzel párhuzamosan Eckhardt Tibor, mint a kormányzó személyes megbízottja az Egyesült Államokba utazik, átveszi az amerikai magyar emigráció vezetését, és ott képviseli a Bethlen-kormány politikáját. A kormányzó úgy döntött, hogy otthon marad, de megtagad minden együttműködést a megszállókkal vagy az általuk kreált bábkormánnyal.[30]

Néhány részkérdésben azonban nem alakult ki egyetértés. Horthy ragaszkodott volna ahhoz, hogy egy tényleges veszélyhelyzet előálltakor még itthon történjék meg az új kormány, de legalább a miniszterelnök kinevezése, aki csak ezt követően utazik külföldre. Ezt részben az alkotmányos szempontok, részben a kettős politikai játék vádjának elhárítása érdekében tartotta volna fontosnak. Ugyanakkor végig fenn kívánta tartani magának a döntést, hogy mikor látja ehhez elérkezettnek a pillanatot. Teleki viszont gyakorlati megfontolásból jobbnak látta volna, ha a kiszemelt politikusok még időben, a krízishelyzet kialakulása előtt elhagyják az országot, zsebükben biankó felhatalmazással, ami a kormányzó egy rövid üzenete nyomán válhat érvényessé.[31]

A tervekről Teleki tájékoztatta Owen O'Malley angol követet, akit január 26-án a kormányzó személyesen is fogadott. A követ felvetette Horthynak, hogy német bevonulás esetében megbízható csapatok fedezete alatt tegye át székhelyét Szegedre, és szükség esetén Jugoszlávia felé ő is hagyja el az országot. A kormányzó azonban ezt a lehetőséget elvetette. O'Malleynek az volt a benyomása, hogy bár Horthy vitathatatlanul bátor ember, de államfőként, szorongatott helyzetben a mostani elhatározásánál többet fog engedni a németeknek.[32]

Brit politikai körökben a magyar emigráns kormány felállításával kapcsolatos terveket mérsékelt érdeklődéssel fogadták. Természetesen bátorították az ilyen

[29] *Barcza Gy.*: Diplomataemlékeim i. m. I. 499.

[30] *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris, Budapest, 1999. 409.; Magyar–brit titkos i. m. 23.

[31] *Barcza Gy.*: Diplomataemlékeim i. m. I. 499–500.

[32] *Sakmyster, T.*: Admirális i. m. 236–237.; Magyar–brit titkos i. m. 24.

irányú lépéseket, és kijelentették, hogy hajlandók elismerni ezt a kormány Magyarország törvényes képviseletének. Bethlen számára kilátásba helyezték a beutazási vízum megadását, és elfogadták O'Malley azon javaslatát is, hogy ha Bethlen, mint kijelölt új miniszterelnök Londonba utazik, akkor ő is vele tart, és követi feladatokat lát el az emigráns kormány mellett.[33] Másrészt viszont, O'Malley javaslatai ellenére sem tettek semmilyen konkrét ígéretet a magyar területi törekvések méltánylására vonatkozóan. Változatlanul érvényben maradt a második bécsi döntést elítélő 1940. szeptember 5-i kormánynyilatkozat. Január 22-én az új külügyminiszter Anthony Eden kijelentette, hogy kerülni kíván minden olyan hivatalos megnyilatkozást a magyar területi igények ügyében, ami esetleg burkolt ígéretnek vehető, és később hivatkozási alapul szolgálhatna. Az angol kormány nem kötelezte el magát arra vonatkozóan sem, hogy a felállítandó emigráns kormányt a háború utáni időre is elismerik Magyarország legitim vezetésének.[34]

Teleki és Baranyai február 3-án megbeszélést folytattak az emigráns kormány működéséhez szükséges pénzügyi fedezet biztosításáról. Megállapodtak, hogy az előző évihez hasonlóan ismét kézpénzt bocsátanak a washingtoni követség rendelkezésére, azt lehet gyorsan és viszonylag kis feltűnéssel mozgatni, a számlanyitás és átutalás túl bonyolult, és könnyen lelepleződhet. Az összeget őrző banki széf kulcsát Horthy, Teleki vagy Baranyainak kaphatja meg Ghikától.[35]

Február 7-én Eden hivatalosan közölte, hogy Anglia megértést tanúsít ugyan Magyarország nehéz helyzete iránt, de a két ország kapcsolatait nagymértékben meghatározza a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás. Hangsúlyozta, hogy London lényeges különbséget tesz az ellenséggel való önkéntes, vagy kényszerű (nyilvános tiltakozással kísért) együttműködés között. Utalást tett arra nézve, hogy a brit kormány igazságos és tartós békére törekszik a háború után, de Londonnak elsősorban a saját szövetségesei szempontjait kell majd figyelembe vennie. További figyelmeztetésül szolgált, hogy február 12-én London megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bukaresttel. Közölték, hogy a németek behívása miatt a jövőben Romániát ellenségként kezelik, így számítani lehet a román területek brit bombázására. Ez minden olyan ország esetében megtörténhet, ahol a németek tartósan berendezkednek.[36]

Teleki február 10-én utasítást adott Baranyainak, haladéktalanul intézkedjen, hogy az emigráció céljaira szánt pénz mielőbb eljuthasson a washingtoni követhez. Az összeget a korábbi döntésnek megfelelően Ghika egy banki széfben

[33] *Romsics I.*: Bethlen i. m. 409.; *Macartney, C. A.*: October Fifteenth I. 468–469.; *Czettler Antal*: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Magvető, Budapest, 1997. 246–247.

[34] *Romsics Ignác*: Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris, Budapest, 1996. 109.; *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. I. 469–470.

[35] MOL K 106. KÜM Washingtoni követség 1938–1941–1/b. 1940. március 6.; *Macartney, C. A.*: October Fifteenth i. m. I. 468–469.;

[36] DIMK V. i. m. 570. sz. 860–862., 572. sz. 864–865.

helyezte el. A felhasználásával kapcsolatos rendelkezés annyit változott, hogy már megnevezett három politikuson kívül még egy, a kormányzó írásos felhatalmazásával rendelkező, később kijelölendő személy (várhatóan az emigráns kormány feje) is jogosulttá vált a pénz felvételére.

Március elején esedékessé vált Eckhardt amerikai útja. A politikust indulása előtt fogadta a kormányzó. Kifejtette neki, hogy nem látja olyan veszélyesnek a helyzetet, mert Hitler számára is fontosabb Magyarország stabilitása, amely élelmiszert és nyersanyagot biztosít neki, minthogy ezt egy megszállással kockáztassa. Ő is hajlandó a németekkel bizonyos mértékű együttműködésre, de mindenképpen meg kívánja őrizni a belső rendet, kívül akarja tartani az országot a háborúból és meg akarja tartani az ország elfogadott státuszát a nyugati világ előtt. A kormányzó Eckhardt elutazását ugyan még korainak tartotta, de nem próbálta lebeszélni.[37]

Teleki viszont sürgette a politikus indulását. Közölte vele, hogy majd utána küld egy részletesebb bizalmas anyagot az ország helyzetével, törekvéseivel kapcsolatban, amit a kinti tárgyalásain felhasználhat. Biztosította, hogy kiadásai fedezésére a kormány megfelelő mennyiségű pénzt bocsát majd a rendelkezésére. Eckhardt Bethlennel is egyeztetett, és rendszeres információcserében állapodtak meg. Mindketten úgy látták, hogy Hitler hamarosan Jugoszlávia és Görögország ellen fordul, és akkor Magyarország kikerülhetetlenül a német agresszió útjába esik. Bethlen közölte, hogy a kormányzóra nehezedő politikai nyomás, illetve a bizonytalan kinti fogadtatás miatt egyelőre nem utazik. Inkább itthon próbál Horthy és Teleki segítségére lenni.[38]

A németek már hetek óta figyelték Eckhardt utazási előkészületeit, és megpróbálták azt diplomáciai úton, illetve egyéb eszközökkel megzavarni, késleltetni. A politikus végül március 7-én indult útnak, de hosszabb kitérő után csak augusztusban, már egy egészen más politikai helyzetben, Magyarország hadba lépését követően érkezett meg az Egyesült Államokba.[39]

A Külügyminisztérium március 11-én ismét jelezte a washingtoni követnek, hogy Radvánszkyt Amerikába küldik. Ezúttal már Ghika is támogatta az utazást, különösen, mert időközben a kinti magyar körök, és bizonyos amerikai tényezők is jelezték számára, hogy szívesen látnák Radvánszky érkezését.[40]

Március 12-én Teleki még egy kísérletet tett, hogy a brit diplomáciával megértesse az ország bonyolult helyzetét, és méltányosabb megítélést érjen el. Üze-

---

[37] *Kádár Lynn Katalin*: Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972. L'Harmattan, Budapest, 2006. 66–67.; *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rend., a bevezetőt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Gondolat, Budapest, 1987. 374.; *Steven B. Vardy*: The Hungarian–Amerikans. Twayne, Boston, 1985. 111.

[38] *Eckhardt T.*: Visszaemlékezések i. m. 109–111.

[39] MOL K 63. Pol. 1941–21/7–903.; *Kádár Lynn K.*: Eckhardt i. m. 66–67.; *Eckhardt T.*: Visszaemlékezések i. m. 113.

[40] MOL K 63. KÜM Pol. 1941–10/7–1627.

netében igyekezett világossá tenni, hogy Magyarország kénytelen a szuverenitás védelmében mérsékelt tengelybarát politikát folytatni, de az ilyen jellegű intézkedések és nyilatkozatok csak a külső nyomás hatására születtek meg. Válaszként Eden kijelentette, hogy nem kételkedik Teleki jószándékában, de súlyos következményekre számíthat az ország, ha német csapatokat enged át Anglia egyik szövetségese ellen, vagy ha maga is csatlakozik egy ilyen támadáshoz.

Teleki ekkor már számolt az Angliával való diplomáciai kapcsolatok megszakadásával is. Március 12-én Barczához írt levelében felvetette, hogy ebben az esetben a követ magánemberként továbbra is Londonban maradhatna. Barcza április elejéig várta, hogy Bethlen talán mégis Angliába érkezik, és létrejöhet egy magyar emigráns kormány. Ennek azonban ekkor már nem volt realitása.[41]

Az egyre erőteljesebb német nyomásnak engedve Horthy és a kormány az aktuálisan a „kisebbik rossznak" látszó megoldást választotta, nem kockáztatott egy esetleges megszállást és nem fordult nyíltan szembe Németországgal. Ezzel egy nyugati magyar emigráns kormány vagy hivatalos képviselet felállítása végleg lekerült a napirendről.[42]

[41] *Barcza Gy.*: Diplomataemlékeim i. m. I. 484., 499.
[42] MOL K 63. KÜM Pol. 1941–10/7–2272.

Paksa Rudolf

Pártbomlás vagy bomlott elme? Málnási Ödön Szálasi-jellemzésének forrásértékéhez

A Kommentár 2008. évi 2. számában figyelemreméltó forrásközlést olvashattunk.[1] Hámori Péter, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója közölte Málnási Ödön egykori történész és nyilas ideológus lesújtó véleményét Szálasi elmeállapotáról. Ebben Málnási kényszergyógykezelését javallott Szálasinak. A forrásközléshez írt bevezetőben Hámori azt tekinti át, hogy mikor és kik nevezték elmebetegnek Szálasit, s lényegében arra jut, hogy csak 1945 után (tehát Szálasi tragikus országlását követően) születtek olyan jellemzések, amelyek őrültnek nyilvánítják. Ezzel szemben az 1944 előtti szövegek csak „becsvágyónak", „zavarosnak", esetleg „mániákusnak" tekintették, de nem elmebetegnek. Hámori arra is rámutat, hogy az utókor pszichológusai és történészei nem tartják Szálasit klinikai értelemben vett elmebetegnek. E bevezető összességében azt sugallja, hogy Málnási írása azért fontos szöveg, mert abban Szálasit egyik közeli munkatársa már 1944 előtt elmebetegnek látta, s ez esetleg revideálhatja az utókor eddigi ítéletét e kérdésben.

A szöveg forrásértékéről Hámoritól annyit tudunk meg, hogy Málnási a hungarista mozgalom főideológusa volt, majd 1938-ban közismert országtörténete miatt ő is a szegedi Csillag börtönbe került, ahol ekkor Szálasi is raboskodott.[2] Hámori – Ungváry Krisztián írásaira hivatkozva – azt állítja, hogy Szálasi és Málnási „a börtönből már nem szövetségesekként, hanem ádáz ellenfelekként kerültek ki". S ezután írta Málnási a közölt szöveget, amit a forrásközlő 1941 elejére datál.

Meglátásom szerint azonban a közölt szöveg nem Szálasi elmeállapotának megismeréséhez nyújt forrást. Mindenekelőtt rögzítsük: Málnási 1937-ben lett Szálasi pártjának tagja, s ideológiai képzettsége miatt egyik vezetője. Málnásinak a nyilas mozgalomban való nyilvános debütálására az 1937. október 24-i nyilas egyesülési nagygyűlésen került sor. Érdemes azt is megjegyezni Málnásiról, hogy ő volt az, aki Szálasi börtönbekerülése után (1938. augusztus

[1] *Hámori Péter*: Kórkép 1941-ből. Szálasi Ferenc elmekórtani képe a nyilas ideológus Málnási Ödön tollából. Kommentár, 3. (2008: 2. sz.) 41–48.

[2] *Málnási Ödön*: A magyar nemzet őszinte története. Bp., 1937.; valamint „A magyar nemzet őszinte története" történelmi pere. Málnási per. Bp. 1938.

30-án) mozgalmi gyászt rendelt el. S nevéhez köthető a híres „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás” mottó is,[3] amit Szálasi gondolkodása egyik alaptételévé tett.[4] Tudjuk, hogy Málnási 1938-ban kezdődő börtönévei[5] alatt hungarista szemináriumot tartott rabtársainak a szegedi Csillagbörtönben.[6] Szálasi és Málnási kapcsolata Málnási börtönből való szabadulásakor (1941 januárjában) azonban még jó volt.[7] Ezt igazolja az is, hogy 1941 tavaszán Málnási a nyilas párt legszűkebb vezetőségének volt a tagja: a Nyilaskeresztes Párt Ideológiai Osztályának vezetője, s egyúttal a pártvezetés „örökös tagja”.[8] Az első hírek kettejük kapcsolatának megromlásáról 1941 szeptemberének közepére, végére tehetőek. Az 1941 szeptemberében terjesztett nyilas egyetemi brosúra Málnásit is a párt olvasásra méltó szerzői közt említi, s ugyanekkor Málnási a párttagoknak ideológiai előadásokat tart.[9] A lapok szenzációs hírei azonban arról szólnak, hogy Málnási állítólag a nyilasokkal rivalizáló Volksbundba akar átlépni.[10] 1942 februárjában azonban Málnási még mindig a nyilas vezetőség tagja, legújabb munkáját pedig a Nyilaskeresztes Párt lapkiadó vállalata jelenteti meg.[11]

A Szálasi-Málnási konfliktus 1942 májusában vette kezdetét, amikor Málnási hat hétre Németországba utazott, amire azonban nem kért engedélyt Szálasitól. Emiatt a féltékeny pártvezető megfosztotta a hazatérő Málnásit pártfunkciójától,

---

[3] Vö. *Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Bp. 2008. 242–261.

[4] Vö. *Paksa Rudolf*: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as és 1940-es években. Rubicon, 20. (2009: 1–2. sz.) 84–89.

[5] A perbefogás jogcíme az volt, hogy A magyar nemzet őszinte történetében „történelmi rögeszmének nevezte az ezeréves alkotmányt”. Börtönbüntetését 1938 szeptemberétől 1941 februárjáig töltötte a Csillag-börtönben. Vö. Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Szerk. Kovács Tamás. Bp. 2009. 67. illetve 105.

[6] Néhány előadásjegyzete megtalálható a Politikatörténeti Intézet Levéltárában. 685/1. 3. őrzési egység. 199–200. lap

[7] Gruber Lajos a Nyilaskeresztes Pártból való kilépésekor (1942 februárjában) egyik sérelmeként emlegette fel, hogy Málnási börtönből való szabadulásakor Szálasi leutazott Málnásihoz Szegedre, s felkísérte őt a fővárosba. (Gruber sérelme az volt, hogy vele Szálasi ezt nem tette meg.) Vö. Folytatódik a bomlás a nyilas pártban. 8 Órai Újság, 1942. február 27. 3.

[8] A pártvezetés belső megosztottságáról cikkező – és e kérdésben mindig meglehetősen jól informált – 8 Órai Újság 1941 tavaszán Málnásit Szálasi bizalmasai közé sorolja. Vö. 8 Órai Újság, 1941. március 12. 6.

[9] PIL 685/1. 3. őrzési egység, 1–10. lap, illetve 93–97. lap

[10] Vö. „Börtönösök” és régi mozgalmisták Szálasi ellen. Málnási a Volksbund felé tájékozódik? Ruszkay is kilépő-csoportot szervez. 8 Órai Újság, 1941. szeptember 26. 5.; Szálasi elejtette Málnási Ödönt. Mi készül a nyilas párttanács ülésén. A „pártszövetség” egysége. 8 Órai Újság, 1941. október 3. 3.

[11] A legújabb pártszakadás. 8 Órai Újság, 1942. február 25. 3. A cikkből az derül ki, hogy a Nyilaskeresztes Párt 18 tagú pártvezetésében három platform van, Málnási pedig mindegyiken kívül áll.

s az ideológiai vezetést saját hatáskörébe vonta.[12] Néhány nap múlva pedig szabadságolta Málnásit,[13] amire az válaszul nyílt levélben szólította fel Szálasit a pártvezetői tisztségről való lemondásra.[14] Az 1942. július 10-én kelt levélből megtudjuk, hogy Szálasi a Nyilaskeresztes Párt pártvezető tanácsának június 19-én megtartott ülésén Málnásit hat héten belüli színvallásra szólította fel. Málnási ezt e levélben közli. Ebben Szálasi „sorozatos politikai hibái"-ról, s „az Új-Európa szervezésére hivatott tényezőkkel szembeni idült averzitás"-áról beszél. Ennek fényében úgy látja, hogy sem Szálasi, sem pártja „az Új-Európába való végleges beilleszkedés nagy jelentőségű művében semmiféle számbavehető szerephez nem juthat". A párt érdekében tehát azt „tanácsolja" Szálasinak, hogy a pártvezetésről mondjon le. Szálasi politikáját egyúttal „minden komoly alapot nélkülöző egyéni presztízspolitiká"-nak, önmagát pedig a német és a magyar nép boldogulásához vezető politika elkötelezettjének nevezi.

A nyílt levél megjelenésekor (július 11-én) Szálasi kizárta a pártból Málnásit.[15] A Nyilaskeresztes Párt hivatalos válaszát pedig a Pesti Újság július 13-i száma tette közzé.[16] Ebből az derül ki, hogy Málnásival szemben Szálasi azért lépett fel, mert annak „Feladatok" című könyvét rasszistának, fajelméleti alapállását elfogadhatatlannak és nemzetellenesnek tartja.[17] Más összefoglalókból arról értesülünk, hogy Szálasi kifogásolta e kötet kereszténytelenségét és egyházellenességét is.[18] A viszonválasz Málnási tollából tíz nappal később következett a Magyarság hasábjain. 1942 augusztusában pedig Málnási Imrédyhez csatlakozik, kijelentve, hogy a forradalmi módszerek nem időszerűek, hanem kormányképes szakemberek kellenek.[19] Málnási története azonban nem egyedi eset volt. Olyannyira nem, hogy nem is Málnási volt az, aki elsőként nyilvánosan kétségbe vonta Szálasi épelméjűségét.

---

[12] Szálasi és Málnási ideológiai háborúja. Tömegesen menekülnek a nyilasok a Zöldházból. 8 Órai Újság, 1942. június 23. 3.

[13] Szálasi megtagadta Málnásit. A Szálasi–Voigt-párt hivatalosan bejelentette, hogy Málnási Ödöntől elvették az Ideológiai Osztály vezetését. Magyarság, 1942. június 24. 7.

[14] Málnási Ödön azt tanácsolja Szálasi Ferencnek, hogy mondjon le a Nyilaskeresztes Párt vezetéséről. Magyarság, 1942. július 11. 3.

[15] Szálasi kizárta Málnásit – Málnási kíméleti időt adott Szálasinak. A zöldházi ügy újabb bonyodalmai. Népszava, 1942. július 15. 4.

[16] Nyilatkozik a Nyilaskeresztes Párt a Málnási-ügyben. Pesti Újság, 1942. július 13. 3.

[17] NB e nyilatkozat rámutat, hogy Szálasi nem csak naplóiban, hanem nyilvánosan is elutasította a német fajelméletet. Szálasi ugyanis nem hitt abban, hogy az egyes népeket rangsorolni lehetne. Szemében az egyes népcsoportok ugyanis egyenlők voltak. Vö. *Paksa Rudolf*: Fajvédők, nyilasok, hungaristák a nemzetiségi kérdésről. Limes, 23. (2010: 2. sz.) 31–38.

[18] Nyári Nyilas-Posta. Nemzeti Újság, 1942. július 26. 7.

[19] Pártbomlás és eszmei zűrzavar. Népszava, 1942. augusztus 19. 3.

Közhely, hogy a magyar nemzetiszocialisták – szemben más országokéval – soha nem tudtak egyetlen tömörülésbe összeállni. Egy 1937 tavaszán megjelent újságcikk az egypártrendszerű vezérelvű diktatúra híveit (az úgynevezett Láthatatlan Frontot) tucatnyi vezéregyéniség és ugyanennyi orgánum köré csoportosuló fragmentált kavalkádként mutatja be.[20] E heterogén tábor megszervezésére ekkor többen is törekedtek, mások mellett a tragikusan elhunyt Marsovszky György, a híres frankper egyik résztvevője.[21] vagy például Csilléry András, aki a Kék Kereszt mozgalmat szervezte meg.[22] A legnagyobb sikert azonban az ellene indított perek által ismertté váló Szálasi érte el,[23] amikor 1937 októberében több szélsőjobboldali frakciót is egyesített.[24] Teljes körű szélsőjobboldali egység azonban nem jött létre – a jelentősebb pártvezérek közül például Festetics Sándor sem csatlakozott. De ugyancsak távol maradt a Szálasival mindvégig rivalizáló Nemzeti Front is.

Mint az közismert, az 1939-es választásokon mintegy féltucat nyilas párt indult. Valójában ekkor adódott az első alkalom e pártok együttműködésére. Azok ugyanis egymás közt felosztották az egyes választókerületeket úgy, hogy nem állítottak egymásnak ellenjelöltet.[25] A választásokon elért siker megerősítette a

---

[20] *Nádor Jenő*: A Láthatatlan Front. Egész sereg párt, frakció, újság és röpirat a jobboldali szélsőség szolgálatában. Újság, 1937. május 16. 9.

A szélsőjobboldal számos frakciójáról lásd még Nyilas-testvérharc a belügyminiszter előtt. Nemzet, 1937. október 30. 7.

[21] Hirtelen meghalt Marsovszky György, a jobboldali „Láthatatlan Front" szervezője. Magyarország, 1937. augusztus 3. 3. Marsovszky halálát feltehetőleg szívinfarktus okozta. Életéről l. *Ablonczy Balázs*: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. Múltunk, 53. (2008: 1. sz.) 29–56.

[22] Csilléry és Szálasi versenyfutása a német horogkeresztesek kegyeiért és a magyar Führerségért. Mi történik a kulisszák mögött? Népszava, 1937. augusztus 20. 7.; A szélsőjobboldalhoz sorolt csoportok erőviszonyaira vonatkozó becslést tesz közzé: Hát érdemes? Népszava, 1937. augusztus 20. 2.

[23] Szálasit 1937-ben többször is letartóztatták, elítélték, a cikkeit megjelentető lapokat elkobozták. Vö. Ismét letartóztatták Szálasi Ferenc nyugalmazott őrnagyot. Népszava, 1937. augusztus 7.; Szálasi hirtelen felemelkedését jelzi – az egyébként a szélsőjobboldal mögött befolyásos politikai köröket sejtető – Hogyan lett Szálasi Ferencből horogkeresztes vezér – és kik állnak mögötte? Népszava, 1937. augusztus 10.
A perek Szálasi ismertségére gyakorolt hatását hangsúlyozza *Tóth Andrea*: Egy Vezér imázsa. Szálasi Ferenc bebörtönzése és a hungarista propaganda. Valóság, 35. (1992:6. sz.) 51–64.

[24] Az 1937. október 24-ei budai egyesülés leírását lásd Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzései a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Szerk. Kovács Tamás. Bp., 2009. 53–55.; továbbá *Török András*: Szálasi álarc nélkül. (Öt év a Szálasi-mozgalomban). Bp. 1941. (reprint: Bp. 2001) 47–49.
Az egyesülési gyűlésről készült jelentés: PIL 685/1. 9.ő.e. 99–105. lap.

[25] A nyilas választási együttműködést meghirdető vezércikk *Bornemisza Gábor*: Sorsot húzni! Listát kapcsolni! Visszalépni! Virradat, 1939. május 22. 2.; A cikk mellett választási térkép mutatja, hogy mely területen melyik nyilas párt indít jelöltet.

nyilas pártok vezetőit az együttműködés szükségességében.[26] A Teleki-kormány már a választási kampány idején igyekezett ellehetetleníteni és lejáratni a szélsőjobboldalt, amihez nem válogatott az eszközökben. A legsikeresebb kampányfogásnak a „guruló márkák", azaz a nyilasok németek általi támogatásának vádja bizonyult.[27] Ugyancsak ekkor terjedtek el a Szálasi nyelvezetét és érthetőségét karikírozó élcművek.[28] A választást követően pedig a Teleki-kormány mindent elkövetett a nyilas képviselők számának csökkentéséért (megtámadták a választási eredményeket, eljárást kezdeményeztek több nyilas képviselő ellen), majd pedig igyekezett viszályt szítani a szélsőjobboldali csoportok között. Ebben széleskörű sajtóösszefogás segítette a kormány törekvéseit a Népszavától a liberális lapokon át a kormánypárti újságokig. Válaszképp a mandátumot szerzett 49 szélsőjobboldali képviselő 1939. július 4-én deklarálta, hogy közös parlamenti blokkba tömörülnek.[29] 1939. augusztus 20-án pedig bejelentették a Baky Endre és Matolcsy Mátyás nevéhez köthető Nyilaskeresztes Front, valamint a Pálffy Fidél vezette Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt összeolvadását.[30] A legtartósabb ellentét a Salló János vezette Nemzeti Front és a Hubay Kálmán irányítása alatt álló Nyilaskeresztes Párt közt volt.[31] A Pálffy–Matolcsy párt és a Hubay vezette párt között nem volt ilyen nagy a szakadék, de a gyakran deklarált elvi egyetértést nem követte közös politikai cselekedet.[32] Emiatt a nyilas egység alakulásának megfeneklésérőI írt vezércikket Hubay Kálmán 1939 októberében.[33] A képviselőház nyilas bojkottja következtében pedig 1939 végén megtörtént az első nyilas képviselők pártból való kilépése.[34] A nyilasellenes

[26] Nyilatkoznak a szélsőjobboldali pártok vezetői a választások eredményéről. Virradat, 1939. június 5. 3.

[27] A vád népszerűségét mutatja, hogy minden bizonyíték hiányában, sőt az ellenérvek dacára is máig sokan fogadják el tényként.

[28] Ezek azonban inkább érthetetlennek és zavarosnak állítják be Szálasit, nem pedig őrültnek.

[29] A Pesti Újság bejelenti az új politikai fordulatot: 49 nyilas képviselő szenzációs megállapodása. Pesti Újság, 1939. július 7. 1.

[30] Nagyjelentőségű lépés a végleges nyilas egység megteremtése felé. Magyarság, 1939. augusztus 20. 4.

[31] Vö. „Hagyjunk minden viszályt" avagy kövessünk el mindent a viszály felidézésére. Magyarság, 1939. augusztus 26. 11.; illetve Salló János: Egység!? Magyar Újság, 1939. augusztus 27. 3.

[32] Így például 1939 szeptemberében sem, amikor Hubayék 39 képviselője bojkottálta a parlamenti üléseken való részvételt. A Pálffy–Matolcsy párt ugyan kifejezte szimpátiáját Hubayék követelései (az internált nyilasok szabadon engedése) iránt, de nem tartotta helyes taktikának a képviselőház bojkottálását. Lásd Matolcsyék, Pálffyék és Maróthy–Meizlerék a nyilasegység mellett. Pesti Újság, 1939. szeptember 30. 1.

[33] *Hubay Kálmán*: Egyedül vagyunk... Virradat, 1939. október 23. 1.

[34] Bomlik a nyilaskeresztes párt. Négy és félórás ülésen támadta a Kóródy képviselő vezetése alatt álló belső ellenzék a pártvezetést. Két nyilas képviselő már kilépett Hubay pártjából. Magyarország, 1939. november 29. 5.; illetve Hat képviselő szakít a nyilaskereszttel és a nyilaspárttal.

lapok ugyanekkor a nyilasok szavazóinak kiábrándulásáról cikkeztek, kiemelve, hogy a nyilasok féléves parlamenti szereplése nem hozta meg a választási ígéretek teljesülését.[35] A szélsőjobb felmorzsolódásáról rendszeresen tudósítottak.[36] A bomlást okozó képviselőket, valamint a nyilasokat kritizáló újságírókat (Meskó Zoltánt, Lendvai Istvánt, Halmay Jánost) a Nyilaskeresztes Párt „Eszmevédelmi Csoportja" inzultálta.[37] A kilépő exhungaristákat Rátz Kálmán igyekezett párttá szervezni.[38] Azonban nem csak a Hubay vezette Nyilaskeresztes Párt bomlott, hanem 1940. március 4-én a Salló János vezette Nemzeti Front vezetői is megelégelték a párt sikertelenségét (ez az 1939-es választási kudarccal kezdődött). Miután a pártvezetés tagjai is úgy vélték, hogy Salló a Magyar Újság megindításáért cserébe lemondott a párt követeléseinek radikalizmusáról, hamarosan szétesett a Nemzeti Front.[39] Áprilisban pedig csődeljárást kezdeményeztek a nyilas mezőgazdasági szövetkezet, az „Eke" ellen.[40] 1940 májusában a bomlás megállítására újult erővel kezdték létrehozni a nyilas pártegységet. Ez ügyben a Nyilaskeresztes Párt és Pálffy Fidél közt zajlottak tárgyalások.[41] A tárgyalások sikertelenségében való felelősséget a Nyilaskeresztes Párt dokumentumkötet kiadásával igyekezett megáról elhárítani.[42] A következő csapást 1940. június 14-én szenvedte el a Nyilaskeresztes Párt. A Hubay Kálmán és Vágó Pál által benyújtott törvényjavaslat miatt Teleki Pál miniszterelnök a két képviselő mandátumának megsemmisítését kezdeményezte.[43] Ugyanekkor több hungarista képviselő is kilépett a pártból.

Magyarország, 1939. december 1. 10.; vö. *Makkai János*: Komoly szó a nyilasokról. Esti Újság, 1939. december 23. 3–4.

35 Már nem divat a zöld ház Budafokon. Népszava, 1939. december 16. 7.

36 Például karikatúra formájában: A Nyilas-múzeumban. Jelenet pár évtized múlva. 8 Órai Újság, 1939. december 23. 11.

37 Uccai támadás egy nyilas képviselő és egy újságíró ellen. Magyarország, 1940. január 4.

38 Szociáldemokrácia – marxizmus = új nyilaspárt. Magyarország, 1940. január 10. 10.

39 NF=SJ. Megszűnt a Nemzeti Front – Palló Imre és Budapest tíz kerületének törzsvezetői kiléptek a Nemzeti Frontból. Magyarság, 1940. március 5.

40 Közel félmillió pengővel kényszeregyességbe került a nyilas EKE szövetkezet. Az Országos Hitelvédő Egylet elrendelte a vizsgálatot. Esti Újság, 1940. április 8. 7.

41 A Nyilaskeresztes Párt vezetőinek barátságos látogatása Pálffy Fidél grófnál Dunakilitin. Pesti Újság, 1940. május 6. 4.

42 *Fiala Ferenc*: A nyilas egység-tárgyalások okmányai (28 okmány). Nyilaskeresztes Párt Sajtóosztálya, Bp. 1940.

43 A nyilas Hubay és Vágó ellen összeférhetetlenségi bejelentést tett Teleki Pál. Népszava, 1940. június 14. 5.
A törvényjavaslat történetét ismerteti *Tilkovszky Lóránt*: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. Századok, 43. (1965: 6. sz.) 1247–1258.

A nyilas egység ügyében előrelépést 1940 ősze hozott. Szeptember 18-án szabadult Szálasi. Ekkor Ruszkay Jenő[44] és Csia Sándor[45] diplomáciai érzékének köszönhetően néhány napon belül kinyilváníthatták a nyilas egység létrejöttét.[46] Az 1940. szeptember 27-i pártegyesüléssel egy időben vonta vissza a kormány a tisztviselők párttagságát tiltó, elhíresült 3400-as rendeletet. 1940 szeptemberében tehát úgy tűnt, ismét emelkedni kezd a nyilasok csillaga. A bíróságok azonban sorozatos vádemelésbe kezdtek a legkülönbözőbb súlyú bűncselekményeket elkövető nyilasok és szimpatizánsaik ellen. Az újságok a nagy visszhangot kapott ügyektől[47] és a jelentéktelen helyi szervezkedések leleplezésétől voltak hangosak.[48] A bíróságok pedig határozottan léptek fel az említett esetekben – a kisebb, közembereket sújtó ügyekben már-már a szavazók megfélemlítésének szándékát vélelmezhetjük. Kovarcz Emil elítélése, majd pedig szökése újabb kilépési hullámot indított el 1941 márciusában.[49] Ekkor jelenik meg a korábban tekintélyes hungaristák (az úgynevezett hűséggyűrűsök) Szálasi-ellenes pamfletje, melyben visszavonulásra szólítják fel.[50] 1941 májusában Szálasi bejelenti a pártvezető helyettesítésének rangsorát. Eszerint Szálasit Hubay, őt Ruszkay, majd Pálffy, végül Csia követi.[51] A hungarista párt a támadásokra ellenpropagandával és szervezéssel válaszol.[52] A fokozódó agitációra pedig ellenagitáció

[44] A Pálffy-féle Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak Ruszkay Jenő vezérezredes 1940-ben lett a vezetője, miután Pálffy Fidélt katonai szolgálatra hívták be.

[45] Csia Sándor mindvégig Szálasi legfőbb bizalmasa volt. Csia rövid ideig vezette a Nyilaskeresztes Pártot. 1940 nyarán Hubay Kálmánnak ugyanis mandátuma elvesztése miatt párton belüli pozíciója meggyengült. Szálasi 1940. szeptemberi szabadulásáig Csia irányította a párt frakciójának működését, s így a párt első embere lett.

[46] Megvan a nyilas egység! Eltörölték a 3400-as rendeletet. Magyarság, 1940. szeptember 29. 1.

[47] Négy kiemelt nyilas ügy borzolta ekkoriban a kedélyeket. A legismertebb és legjelentősebb kétségkívül a Dohány utcai zsinagóga elleni merénylet volt. A többi három pedig egy-egy prominens nyilas képviselő nevéhez köthető. Gruber Lajos 1940 januárjában több ismert személyt (Lendvai Istvánt, Meskó Zoltánt, Halmy Jánost) is megtámadtatott a nyílt utcán, mert azok kritizálták a Nyilaskeresztes Pártot. Ugyanekkor Wirth Károly arról szövögetett ábrándos terveket, hogy elrabolják a kormányzót, majd pedig ráveszik, hogy engedtesse szabadon Szálasit és tegye meg miniszterelnökké. Az egykori különítményes Kovarcz Emil pedig Keresztes-Fischer Ferenc ellen tervezett merényletet, s puccsal akarta hatalomra segíteni a nyilasokat.

[48] A négy nagy ügyről és a hungarista párt képviselőinek megfogyatkozásáról l. 13 nyilas képviselő mandátuma szűnt meg eddig. Független Magyarország, 1941. március 24.; illetve A zöldházi 13. 8 Órai Újság, 1941. március 26. 4.

[49] Vö. Zajlás a nyilaspártban. A Kovarcz-ügy következményei. 8 Órai Újság, 1941. március 7. 5.

[50] A nemzeti szocialista mozgalom gyűrűsei visszavonulásra szólítják fel Szálasit. Magyar Nemzet, 1941. április 18. 5.

[51] Óriási érdeklődés a Nyilaskeresztes Párt májusi nagytanácsán. Pesti Újság, 1941. május 5. 6.

[52] Vö. Nyilas propaganda miatt feloszlatta a belügyminiszter a „Csaba kultúrális egyesületet". Magyarország, 1941. május 10. 8.; illetve Málnási jelentése a pártszervezés terén elért eredményekről: Nagyütemű fejlődés a nyilaspártban. Pesti Újság, 1941. augusztus 11. 2.

volt a válasz: megjelent Budaváry László lejáratú kötete.[53] A feszült helyzetben újabb és újabb pereket indítanak a nyilas párt tagjai és szimpatizánsai ellen, a kilépni akarókat pedig tárt karokkal várja a kormánypárt.[54] A nagy nyomás alatt a nyilas pártegység felbomlik: 1941. szeptember 14-én címlapon közli a Magyarság, hogy a Pálffy Fidél vezetésével kilépettek újjáalakítják a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot.[55] Ekkorra tehát a szélsőjobboldalon három jelentősebb politikai csoport különíthető el: Imrédy, Pálffy és Szálasi pártja. A mindenkiből kiábrándultak összegyűjtésére pedig Szüts Iván[56] tett kísérletet Nemzeti Tábor nevű pártja keretében.[57] Tíz nappal később a szakadár Pálffy-párt és Imrédy Magyar Megújulás Pártja pártszövetséget hoz létre Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség néven, aminek vezetője Rátz Jenő lesz.[58] Ezzel a szélsőjobboldali erőtér kétpólusúvá egyszerűsödött: az egyik az Imrédy–Pálffy-féle pártszövetség, a másikon Szálasi hungaristái álltak. A jelentősebb és tapasztaltabb politikusok kétségkívül az előbbibe tartoztak. Emiatt a hungaristák közül egyre többen kacsingattak az átlépés lehetőségére.

A következő hónapokban a hungarista párton belül tovább tart a belső bomlás, miközben a két nagy csoport (a pártszövetség és a hungaristák) hírlapi polémiába bonyolódik, amivel kölcsönösen lejáratják egymást.[59] Ekkor jelenik meg az egykori hungarista munkásvezető, Török András botránykönyve Szálasiról.[60] 1942 februárjának végén újabb csapás éri a hungarista pártot: előbb a két pártvezető-helyettes (Hubay Kálmán és Ruszkay Jenő), majd Széchenyi Lajos (a Hűség Háza főbérlője), végül a párt közismert munkásvezetője (Gruber Lajos) is kilép a pártból, s konfliktus alakul ki a párt parasztvezetője (Matolcsy Mátyás)

[53] *Budaváry László*: Zöld bolsevizmus. A nemzetietlen nyilas-mozgalom hűséges és döbbenetes képe. Bp. 1941,; Vö. Beszélgetés Budaváry Lászlóval, a „Zöld bolsevizmus" szerzőjével a nyilasokról, Szálasiról és a felelőtlen propagandáról. 8 Órai Újság, 1941. augusztus 18. 7.

[54] Vö. Újabb nyilas tömegpör. Népszava, 1941. augusztus 28. 5.; illetve Folyik a tisztogatási munka a Nyilaskeresztes Pártban. Az eltanácsolt nyilasok a MÉP-be menekültek. Pesti Újság, 1941. augusztus 18. 2.

[55] Újból megalakul a Magyar Nemzetiszocialista Párt. Magyarság, 1941. szeptember 14. 1.

[56] Szüts Iván a harmincas évek elején már próbálkozott nemzeti szocialista párt alapításával. Rövid ideig Meskó Zoltánnal vezettek közös pártot, amelyet azonban Szüts hamarosan elhagyott.

[57] Több volt nyilas vezetőember a Szüts-féle Nemzeti Táborban. 8 Órai Újság, 1941. szeptember 18. 5.

[58] Megalakult a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség. Magyarság, 1941. szeptember 24. 1.

[59] Vö. Egyre elkeseredettebb a háborúság a szétszakadt nyilas mostohatestvérek között. A bíróság előtt tisztázzák, melyik nyilas vezér volt azsán provokatőr. Népszava, 1941. október 7. 5.

[60] *Török András*: Szálasi álarc nélkül. (Öt év a Szálasi-mozgalomban). Bp. 1941.; Vö. Egy kommunista-érzelmű kizárt nyilas a Córesz legújabb rágalmazó szövetségese. Pesti Újság, 1941. november 4. 3.

és Szálasi közt.[61] A válságot újabb nyilatkozatháború kíséri, amelyben Hubay előbb politikai naivának nevezi Szálasit, majd nyíltan megkérdőjelezik Szálasi épelméjűségét.[62] Ruszkay Jenő addigi pártvezető-helyettes saját kizárásáról úgy nyilatkozik, mint „egy beteg agyvelő üldözési mániájának szüleménye", s megállapítja, hogy Szálasi „elméje nyilvánvalóan megzavarodott". Hubay Kálmán szerint Szálasi „patologikus viselkedésének" okairól így nyilatkozik: „ez a magatartása a fegyház izgalmi állapotának folyománya, amely nyilván meg fog szűnni, amint a fegyházemlékek az ő tudatában elhomályosodnak". Mindeközben újabb prominens párttagok lépnek ki a pártból, s ennek hatására a Nyilaskeresztes Párt fokozatosan meggyengül.[63] A kilépők az Imrédy–Pálffy-féle Pártszövetségbe lépnek át, amely így 1942 tavaszára a magyar szélsőjobboldal vezetőereje lesz. Egyrészt azért, mert itt találhatóak a legismertebb szélsőjobboldali politikusok, másrészt azért, mert támogatottsága is nagyobbra nő, mint a Nyilaskeresztes Párté, harmadrészt pedig azért, mert Szálasi egyre hiteltelenebb lesz.[64] E pártbomlási folyamat végállomása Málnási Ödön fent részletezett szakítása Szálasival 1942 nyarán.

[61] A legújabb pártszakadás. 8 Órai Újság, 1942. február 25. 3.; illetve Politikai nyilas-posta. Nemzeti Újság, 1942. február 26. 3.

[62] Újabb fordulatok a nyilas-válság kulisszái mögött. Magyar Nemzet, 1942. február 26. 5.; Magyarság, 1942. március 2.; A függöny legeslegsarka... Hubay és Ruszkay, a kizárt cárevics és nagyherceg, Szálasi elmeállapotáról. „Óh, mért ily későn...?"„ 8 Órai Újság, 1942. március 2. 5.

[63] Új nyilasválság: a vezérek után a tagok is elhagyják a szervezeteket. Független Magyarság, 1942. november 16. 3.

[64] Ezt mutatja a néhány lapszámot megélt Hungarista Híradó című lap, mely 1942–1943 fordulóján a hungarista táboron belülről kritizálja Szálasit és az új pártvezetést. Majd az 1943 nyarán „Mozgalmi Tízes Tanács" aláírással megjelent szegedi nyílt levél. Vö. A nyilas eszmeáramlatok alkonya Szegeden. Az ideológia zűrzavarba fullad, a tények beszélnek. Délmagyarország, 1943. augusztus 20. 5.

Papp István

Fehér Lajos – a partizánharcok történetírója[1]

I.

1970 első hónapjaiban a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) apparátusának agitációval és propagandával foglalkozó munkatársai gőzerővel készültek a II. világháború magyarországi lezárulása, a korszakban felszabadulásként aposztrofált esemény 25. évfordulójának méltó megünneplésére. A lassacskán történelmi távlatba kerülő esztendők lehetőséget teremtettek arra, hogy az 1945 és 1948 közötti időszakot, vagyis a propaganda szavaival élve a felszabadulás és a fordulat éve közötti korszakot beillesszék a nemzeti történelem folyamába. Ennek jegyében a korabeli pártlap, a Népszabadság hasábjain, heteken keresztül visszaemlékező interjúk jelentek meg. Ezekben többek között a földreform, az újjáépítés, a gazdasági stabilizáció és az államosítások kérdéskörét tekintették át. Nem történészeket, hanem még élő kortársakat szólaltattak meg, így mások mellett Donáth Ferenc, Erdei Ferenc, Friss István, Kállai Gyula, Ortutay Gyula és Veres Péter idézte fel és értékelte az akkor történteket, megállapításaikat többnyire az aktuális politikai elvárásokhoz igazítva.[2]

A felidézésre méltó események sorában, mintegy felvezetésként a magyar antifasiszta ellenállási mozgalmat Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, egyben a Magyar Partizánszövetség 1959 óta regnáló elnöke méltatta. Bár az interjúban mai szemmel olvasva is találhatunk hitelt érdemlő megállapításokat arról, hogy miért nem alakult ki tömeges fegyveres antifasiszta mozgalom Magyarországon, de Fehér célja természetesen az akkor történtek aktuális politikai szempontok szerinti elemzése volt. Úgy vélte: „…a kommunisták vezette magyar ellenállási mozgalom szerves részét alkotja népünk haladó hagyományainak."[3]

---

[1] A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

[2] A 19 interjú külön kötetben is megjelent *Az első évek (1945–1970)* A Népszabadság interjúsorozata Bp., Kossuth, 1970.

[3] *Az első évek (1945–1970)* i.m. 19. Itt kívánjunk megjegyezni, hogy írásunknak nem célja a felszabadulás/ megszabadulás/ megszállás problémakörének tisztázása. Ezért nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy Fehér Lajos állításai hogyan viszonyulnak 1945 jelenlegi értékeléséhez.

Fehér Lajos személyére nem csupán azért eshetett az újságírók választása, mivel az egykori ellenállók közül a legmagasabb sarzsival rendelkezett, hanem mert a fegyveres ellenállás témáját a megelőző évtizedekben már több alkalommal is feldolgozta. Ez alatt nem csupán évfordulós emlékezéseket, papirosízű brosúrákat értünk, hanem a *Harcunk Budapestért* című könyvecskét, amely 1970-ig már három alkalommal is nyomdafestéket látott. Először 1946-ban került a könyvesboltok kirakataiba, vagy még inkább az egykori harcostársak könyvespolcaira. Jelen írásunkban az 1946-os első kiadás történetét szeretnénk bemutatni, amely kitűnő példa arra hogyan vált a történelem, a politikai múlt legitimáló erővé a magyar kommunista politikai elit belső harcaiban.

II.

A tanulmányunk címében szereplő történetíró kifejezést illő lenne idézőjelben szerepeltetni, pusztán a történész céh szakmai önbecsülése miatt is, ám úgy tűnik Fehér Lajostól nem állt távol, hogy saját magára, mint történészre is tekintsen. Erről árulkodik egy, a visszaemlékezéseiben szereplő megfogalmazás, amelyet 1941-es újságírói tényked̈ése kapcsán vetett papírra. Fehér ekkoriban a Szabad Szó című parasztpárti hetilap hasábjain a magyar történelem szabadságküzdelmeit felidéző cikkeket tett közzé, azzal az alig titkolt szándékkal, hogy a németellenes függetlenségi mozgalmat támogassa. Ezt a fajta publicisztikát az alábbi módon minősítette: „Újságírói munkámban mint történészhez közel is állott hozzám (sic!) ilyen cikkek, ismertetések írása vagy eredeti szemelvények színes összeállítása."[4]

Bár Fehér Lajos 1941-ben a debreceni Tisza István Tudományegyetemen latin–történelem szakos tanári diplomát szerzett, de ezen túl semmi sem jogosíthatta volna fel arra, hogy önmagát bármilyen értelemben is a történész szakma képviselőjeként tüntesse fel. Eljárása azonban nem példa nélkül álló, hiszen egy esztendővel később néhány évvel idősebb kor- és politikustársa, Kállai Gyula ugyancsak alkalmazta saját magára a történészi minősítést.[5] Mindkettejük esetében a történetírás valamiféle archaikus felfogásáról lehetett szó, mindketten a história tanítómesteri mivoltát vallhatták, s úgy vélték ezzel a módszerrel nem csupán a szűk szakma, hanem szinte bárki élhet. Persze Fehér Lajos mindezt hitelesíthette egyetemi végzettségével is, bár ezzel legfeljebb csak álcázhatta, de nem rejthette el a lényeget: a napi politikai harcokban kívánta felhasználni azt a múltat, amelynek krónikásává szegődött.

---

[4] *Fehér Lajos:* Így történt Bp., Magvető, 1979. 141.

[5] *Kállai Gyula:* Életem törvénye Bp., Kossuth, 1980. 337. Kállai 1948-ban megjelent könyve, A magyar függetlenségi mozgalom kapcsán önmagát egyszerre történésznek, életrajzírónak és korrajzírónak tünteti fel.

Fehér Lajos, mint az illegalitásban működő Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) fiatal kádere elsősorban agrárkérdéssel foglalkozó tárcákat, riportokat, publicisztikákat tett közzé a Szabad Szó és Kis Újság oldalain. Parasztpárti és kisgazda politikusok egész sorát ismerte és ugyancsak otthonosan mozgott a földmunkások szervezeteiben, valamint a népi kollégisták berkeiben is. Feltehetően az égető káderhiány miatt dönthetett úgy a hazai kommunista mozgalom vezetése, hogy a mindenféle katonai ismeret, tapasztalat híján lévő Fehért bízzák meg 1944 augusztusában a gyéren szerveződő fegyveres ellenállási csoportokkal való kapcsolattartással. Fehér egészen december közepéig továbbította a Magyar Kommunista Párt (MKP) Katonai Bizottságát vezető Pálffy György utasításait az általa név szerint nem is ismert partizánoknak. Emellett segített az utánpótlás megszervezésében, az akciók előkészítésében és végrehajtásuk ellenőrzésében, de a fegyveres támadásokban, gránátos robbantásokban ő maga közvetlenül nem vett részt.

A főváros pesti oldalán a harcok elültével szinte azonmód megkezdődött a Magyar Kommunista Párt megszervezése és ezzel párhuzamosan a politikai rendőrség újjáalakítása. Mivel az MKP továbbra sem bővelkedett hadrafogható káderekben, Fehér Lajos esetében nem annyira az agrárkérdésben, hanem inkább a harci alakulatok szervezésében, irányításában szerzett tapasztalatait kívánták hasznosítani. Mint több évtizeddel később maga is elismerte, a „forradalmi közrend" megteremtését tekintették az egyik legfontosabb politikai feladatnak, ezért lett Fehér a szerveződőben lévő politikai rendészeti osztály helyettes vezetője.[6] Az itt kifejtett tevékenysége nem képezi tanulmányunk tárgyát, csupán annyiban érdekes, hogy beosztásából adódóan módjában állt olyan iratok megszerzése és tanulmányozása, amelyeket később emlékiratai elkészítésénél is felhasznált.[7] Vagyis nyilvánvalóan tisztában volt annak jelentőségével és fontosságával, hogy minél hamarabb szóljon, mint hiteles tanú az 1944-es fegyveres ellenállással kapcsolatban. Hogy ez miért volt olyan égetően sürgős teendő, ennek megértéséhez tegyünk egy rövid kitérőt.

III.

A második világháború alatti antifasiszta ellenállás okaival, jellegével, hatásával hosszú időn át csupán a hivatalos politika fórumain, majd az idők enyhültével emlékiratok lapjain lehetett foglalkozni. Sokáig uralkodott a kizárólag

[6] Antifasizmus és nemzeti önismeret – Beszélgetés Fehér Lajossal, a Magyar Partizánszövetség elnökével Magyar Hírlap 1980. ápr. 4. 13.

[7] „Iliás Ferenc és az agrárvonal sajtócsoportja lebukásának körülményeiről az első hiteles részanyagot mindjárt a felszabadulás után, már 1945. március 15-én megkaptam Péter Gábortól, a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya vezetőjétől, akinek akkoriban a helyettese voltam. *Fehér Lajos*: Így történt i.m. 341.

kommunista partizánokból álló fegyveres antináci alakulatok képe, amelyet az 1980-as évektől színesítettek a nem kommunista/polgári irányzatokhoz kötődő mozgalmak ábrázolásával. A háború alatti ellenállási mozgalom legteljesebb áttekintését egy 1994-es tanulmánykötet végezte el, amelyben erősen változó színvonalú szövegeket találhatunk a szellemi, politikai és fegyveres rezisztencia különböző irányzatairól.[8] Mivel a fegyveres ellenállás legfőbb magyarországi terepe a főváros volt, ezért a Budapest ostromát legújabban tárgyaló hadtörténeti feldolgozás írója külön fejezetet szentelt ennek a témának. A szerző rámutatott, hogy a német és a magyar hadműveleti iratokban alig említették az ellenállást, amelynek hadműveleti hatása minimális volt.[9] Ezek a munkák elsősorban az ellenállás eseménytörténetével foglalkoztak, nem pedig annak a kommunista politika múltértelmezésében betöltött szerepével. Sajnos a világháború befejezésének 60. évfordulóján megjelent reprezentatív kötet[10] sem vállalkozott annak bemutatására miben állt az 1944-es partizánharcok ideológiai jelentősége az 1945 utáni évtizedek sokszor rejtett politikai küzdelmeiben.

Mint az eléggé közismert, a második világháborút követően a nyilvánosság elé lépő kommunista politikai elit két irányzat képviselőiből tevődött össze: a Moszkvából 1944/45 fordulóján hazatért, kitűnő szovjet kapcsolatokkal rendelkező emigránsok csoportjából és a hazai illegális kommunisták maroknyi, legfeljebb néhány száz fős gyülekezetéből.[11] Az utóbbiak 1944 derekán már lényegében ismertek minden csoportot és személyt, amelyekre, és akikre a politikai újrakezdés esetén számítani lehetett. Ugyanakkor élénk várakozással és nagyfokú lojalitással tekintettek a szovjet fővárosból hazatérő elvtársaik elé, akiket fenntartás nélkül elfogadtak Bár a kortársak körében időről időre felröppentek a két társaság közötti rivalizálásról, gyanakvásról, bizalmatlanságról szóló hírek, de ezeket az érintettek időről időre cáfolták. Az MKP-n kívül lévő politikusok és a közélet iránt érdeklődők számára egészen a Rajk-perig nem merülhetett fel annak a lehetősége, hogy a kommunista párton belül is törésvonalak húzódhatnak. Legfeljebb az élesebb szemű pártmunkások, a hivatalos megnyilatkozások tolvajnyelvét értők érzékelhették, hogy bizonyos kérdésekben nézetkülönbség van a hazai kommunisták és a moszkoviták között.

Mivel a bolsevik típusú kommunista pártok szinte állandóan az azonosságépítés és a múlt (újra)értelmezésének lázában égtek, így aligha meglepő, hogy a

---

[8] Magyarország 1944 Fejezetek az ellenállás történetéből Szerk.: M. Kiss Sándor Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.

[9] *Ungváry Krisztián:* Budapest ostroma 5., átdolgozott kiadás, Bp., Corvina, 2005. 255.

[10] A második világháború Szerk.: Ungváry Krisztián Nemzet és Emlékezet sorozat Bp., Osiris, 2005. Ezzel együtt a kötetben számos egykori ünnepi beszéd szerepel, melyek szinte mindegyikében első helyen a Szovjetunió szerepel, mint első számú felszabadító, s a hazai fegyveres ellenállásról csupán általánosságban és igen ritkán esik szó.

[11] Az egyszerűség kedvéért nem foglalkozom a Demény Pál és Weisshaus Aladár nevével fémjelzett irányzatokkal.

KMP két világháború alatti históriája kínálta a legkézenfekvőbb alkalmat az ideológiai pengeváltások megvívásához. Ez a szellemi csörte a beavatottak számára a Magyar Kommunista Párt 1946. szeptember 29-e és október 1-je között tartott kongresszusán érzékelhetővé vált.[12] Rákosi Mátyás nyitóbeszédében áttekintette a párt mögött lévő évtizedeket, így a háborús éveket is. Az ellenállási mozgalommal kapcsolatban az alábbi kijelentést tette: „A Magyar Frontban természetesen pártunk harcedzett és a földalatti munkában jártas tagjai is ott voltak és példaadóan küzdöttek azért, hogy a német fasizmus összeomlása ne rántsa magával hazánkat is. Nem rajtuk múlott, hogy ez nem sikerült." Ezzel gyakorlatilag megkérdőjelezte az 1944-es ellenállás értelmét és eredményét, amit a hazaiak nevében felszólaló Kádár János főtitkárhelyettes, természetesen konkrét utalás nélkül, nem hagyott szó nélkül: „A Magyar Kommunista Párt zászlaja az ellenforradalom egész ideje alatt magasan lobogott, mint a magyar nép harci akaratának és szebb jövendőjének hirdetője. Kell beszélni a múlt tényeiről, hogy a tények világánál lássa a magyar nép kik azok, akik a legnagyobb darab kenyérről, a demokráciáról, a nép szabadságáról, a nemzet függetlenségéről szavaltak és kik voltak azok, akik tényleg harcoltak érte."

Kádár finom és többféleképpen is érthető megjegyzésének ekkor még nem lett semmilyen következménye. A kitűnő memóriával és az ideológiai aprómunka iránt jó érzékkel bíró Rákosi azonban megerősítve láthatta hazai elvtársaival szemben élő gyanúját, amit az 1943-as vitatott pártfeloszlatás/átnevezés már amúgy is táplált. Mindenesetre ez az apró epizód is jól rávilágít arra, hogy a hazai mozgalomban politizáló kommunistáknak mind a párt egésze, de még inkább saját politikai jövőjük érdekében minél látványosabban demonstrálniuk kellett a fegyveres antifasiszta ellenállásban játszott kiemelkedő szerepüket. Az ekkor már alezredesi rangban dolgozó Fehér Lajos korábbi újságírói gyakorlatára támaszkodva éppen ennek bizonyításán dolgozott 1945 második felétől kezdve.

IV.

Azt nem tudjuk, hogy Fehér Lajos könyve megírásához kapott-e ösztönzést politikustársai valamelyikétől, vagy teljes mértékben saját elhatározásából vágott neki a munkának. Először a Szabad Nép 1945-ös karácsonyi számában írt a témáról, egészen pontosan Gömbös Gyula szobrának 1944 októberében történt levegőbe röpítését és a két hónappal későbbi, a Városi Színházban tartott nyilas nagygyűlésen elkövetett robbantást ecsetelte.[13]

[12] A Magyar Kommunista Párt kongresszusi jegyzőkönyve, 1946. szeptember 29. – október 1. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 274/1. 12. ő. e.

[13] *Fehér Lajos:* A magyar kommunista párt ellenállási mozgalmából (sic!) Szabad Nép 1945. dec. 25. 5.

Elég valószínűnek tűnik, hogy könyve megjelentetését a budapesti harcok befejezésének egyéves évfordulójára kívánta időzíteni. Ezt támasztja alá, hogy ezen dátum előtt három nappal két, az MKP birtokában lévő sajtótermékben, a Szabad Népben és a Szabad Földben is közzétette visszaemlékezéseit. Komolyabb súllyal természetesen a hivatalos pártlap esett latba, amelynek főszerkesztői tisztét Révai József töltötte be. Az itt megjelent cikkek a pártvezetés hivatalos véleményét tükrözték vagy legalábbis nem álltak vele ellentétben. Fehér írásában így fogalmazott: „Szerdán ünnepli a főváros felszabadításának egyéves évfordulóját. A szabadságot a dicső Vörös Hadseregtől kaptuk. De amíg idáig eljutottunk, a nemzet igazi lelkiismerete, amely bátran és önfeláldozóan a magyar kommunistákban élt, mindent elkövetett, hogy eredményesen ellenálljon a nácik és nyilas bérenceik ország- és várospusztításának. Ez volt az igazi ellenállás és ennek egyes cselekedeteiről számol be ez a cikk."[14] A szerző a továbbiakban az általa felügyelt csoportok tettei közül a Hűség Házánál elkövetett gránátos akciót, a Metropol Szállóban lévő német alakulat elleni támadást,[15] valamint a zuglói körvasútnál történt robbantások részleteit osztotta meg a korabeli olvasókkal.

Az ugyanezen a napon megjelenő másik írásából, pontosabban azt bevezető szerkesztői megjegyzésből, mind Fehér Lajosról, mind készülő könyvéről sokkal többet tudhatott meg a kortárs közvélemény. Csupán az jelentette a problémát, hogy az MKP földmíves hetilapjaként kiadott Szabad Föld sokkal szűkebb körben éreztette hatását, mint a Szabad Nép. Elsősorban a párttal rokonszenvező szegényparaszti, földmunkás rétegeket, újgazdákat célozta meg, ráadásul a hivatalos pártnapilapnál jóval alacsonyabb példányszámban. Viszont ennek szerkesztősége sokkal barátibb közegnek bizonyult Fehér számára, mivel a főszerkesztői tisztet a debreceni egyetemi időkből jól ismert harcostársa Kállai Gyula töltötte be. A felelős szerkesztői teendőket pedig az a Gyenes Antal látta el, akivel Fehér közeli barátságba került a Györffy-kollégistákkal való barangolásai, beszélgetései és mozgalmi tevékenysége idején.

Alighanem Gyenes volt a szerzője annak a meleg hangvételű jellemzésnek, amely az alábbi módon ajánlotta Fehér Lajost a becses olvasók figyelmébe: „Fehér Lajos a fiatal magyar nemzedék egyik legderekabb tagja. Parasztszármazású. Debrecenben tanári oklevelet szerzett s egyetemi évei alatt részt vett a Márciusi Front mozgalmában. Ezután Budapestre kerül és a baloldali ifjúsági mozgalomban tűnik fel szervezési tehetségével. Mint újságíró is működött. Az ellenállási

[14] *Fehér Lajos:* Hogyan harcoltak a kommunisták Budapest felszabadításáért Szabad Nép 1946. febr. 10. 3.

[15] Vajon olyan hadtörténész értékelés is, amely ezen esemény megtörténtét kétségbe vonja. Lásd *Gosztonyi Péter:* A magyar ellenállási mozgalom és visszhangja a német iratok tükrében In: Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből Szerk.: M. Kiss Sándor Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 16.

mozgalomban végzett tevékenységét most könyvalakban is megírta, mely nemsokára megjelenik. Ebből a könyvéből közlünk három részletet olvasóiknak."[16]

A Gyenes Antal által ígért három írás meg is jelent: először az október 15-i nyilaspuccsal kapcsolatos élményeit tette közzé Fehér, majd felidézte a Városi Színházban tartott nyilas nagygyűlés megzavarását és a német katonák elleni fegyveres akciókat.[17]

V.

A fenti hírverést követően 1946. március közepén végül megjelent Fehér Lajos könyve, *Harcunk Budapestért* címmel.[18] A kötet előszavát az egyik legbefolyásosabb hazai kommunista politikus, Horváth Márton jegyezte. Ő 1944 augusztusától irányította a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségét, miután elődje, Kádár János börtönbe került. Horváth volt az, aki a katonai teendőket meghatározó Pálffy György mellett politikai szempontból igazította el Fehér Lajost. Így személye az előszó megírására logikus választásnak tűnt. Ráadásul Horváth 1946 tavaszán is fontos pozíciókat töltött be: az MKP Politikai Bizottságának tagjaként a Szabad Nép felelős szerkesztői tisztét mondhatta magáénak.

Horváth az előszóban részben az ellenállási mozgalom gyengesége miatt magyarázkodott, érdekes módon azonban nem a szovjet, hanem a francia és a jugoszláv partizánok hősiességét méltatta, majd kiemelte a Fehér Lajos irányította csoportok, az ún. akciógárdák azon tetteit, amelyeket már eddig is megismerhettünk: a Gömbös-szobor levegőbe repítését, a Metropol Szállóban és a Városi Színházban elkövetett robbantásokat és a vasúti sínek megrongálását. Fehér könyvéről az alábbi módon vélekedett: „Nem a mítosz és legendaköltészet új darabja ez, a tények egyszerű leírására szorítkozik, majdnem szárazon, a jegyzőkönyvek stílusában. De a tények, a jelenetek és adatok szürke közlése mögött az izzó kommunista hazaszeretet forrósága tüzel. Akkor ez nem tudta lángra-robbantani (sic!) az egész nemzetet, de világít számunkra ma is és ugyanaz a hazaszeretet a megváltozott körülmények között tovább munkál népünkért."[19]

Fehér Lajos 108 oldalas könyvében 1944 augusztusának végétől 1944 decemberéig, a főváros körüli ostromgyűrű bezárulásig tárgyalta az eseményeket. Elbeszélésének középpontjában az eddig más megismert, legnagyobb visszhan-

---

[16] *Fehér Lajos:* Az igazi ellenállás a németekkel szemben Szabad Föld 1946. febr. 10. 5.

[17] Az első írás a már idézett lapszámban olvasható. A másik kettőt lásd: *Fehér Lajos*: Így robbantottuk fel a nyilas nagygyűlést Szabad Föld 1946. febr. 17. 5.; *Fehér Lajos*: Saját robbanóanyagával támadtunk a németre Szabad Föld 1946. febr 24. 5.

[18] A datálásban segítségünkre van az előszó, amelynek végén március 1-jei dátum szerepel. A Politikatörténeti Intézet Könyvtárában lévő példányon pedig az alábbi dedikáció olvasható: „Szeretettel és megbecsüléssel, Fehér Lajos. Bp., 1946. III. 28."

[19] *Fehér Lajos*: Harcunk Budapestért, Bp., Szikra, 1946. 7.

got kiváltó cselekedetek álltak, a Gömbös-szobor megsemmisítésétől kezdve a nyilasok elleni merényleteken át a vasúti sínek robbantásáig bezárólag. A könyvben illusztrációként két térkép és néhány, a nyilas belügyminisztérium irattárából származó fénykép és jegyzőkönyv is szerepel, amelyek bizonyítják, hogy Fehér felhasználta munkahelye, a Budapesti Rendőrkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának birtokába került archív anyagokat is. A szerző – talán meglepő módon – nem sokat bíbelődött a fegyveres ellenállás egészének értékelésével, az általa irányított akciógárdák tényleges súlyának vagy inkább propaganda szempontból hasznos ténykedésének eldöntésével. Viszont műve lezárásaként igen direkt aktuálpolitikai állásfoglalást tett: „Csoportjaim az illegalitás alatt, a nemzet legsúlyosabb helyzetének (sic!), a fasizmus elleni harc első vonalában, a közvetlen tűzvonalban harcoltak. A felszabadulás után szinte egytől-egyig jelentkeztek a harcba, újból a legelső vonalba állottak s ismét kikérték részüket a harcból. Ez az új terület a demokratikus magyar politikai rendőrség. Az új területen *ugyanazon* (kiemelés az eredetiben) ellenség ellen, a *fasizmus ellen* folyik tovább a harc."[20]

VI.

Bármennyire igyekezett is azonban Fehér Lajos, hogy a szélesebb közvélemény, de sokkal inkább saját pártjának vezetői, s még inkább a Moszkvából hazatértek előtt bizonyítsa, múltbeli tettei okán megbízható harcos a fasizmus elleni küzdelemben, ezen törekvése nem járt sikerrel. A könyvet szinte tüntető hallgatás fogadta, sem a Szabad Nép, sem a Társadalmi Szemle, de még a Szabad Föld sem közölt róla recenziót, ismertetést. Csupán a Tettben, a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségének képes folyóiratában jelent meg róla egy rövid méltatás. Ennek szerzője sajátos külpolitikai vetületből értékelte Fehér Lajos könyvét: „Kiadása a benne foglalt anyag jelentőségénél fogva éppen most, a béketárgyalások előtt rendkívül fontos volt, mert meggyőzően rávilágít arra, hogy hazánkban is voltak, akik hősiesen szembeszálltak a német elnyomókkal és fegyverrel harcoltak a magyar nép szabadságáért."[21]

Az MKP vezetésének felemás véleményéről Nógrádi Sándornak, a Központi Vezetőség tagjának a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége első kongresszusán tett felszólása árulkodik. Az eseményre 1946. május 11–12-én a Zeneakadémia épületében kerül sor, ahol Fehér Lajost beválasztották a kongresszus 17 tagú elnökségébe és a szövetség mindennapi életét irányító 47 tagú választmányába is. Az szinte magától értetődő, hogy a Partizánszövetség díszelnökének Rákosi Mátyást kérték fel, viszont a hivatalos vezetőségben is a Szovjetunióból átdo-

[20] *Fehér Lajos*: Harcunk Budapestért, i.m. 108.

[21] *Makkai Imre:* Harcunk Budapestért Tett 1946. máj. 1. 11.

bott, ott kiképzett partizánok domináltak. Így az elnöki stallumot Nógrádi Sándor, az ügyvezető elnökit pedig Görgényi Dániel kapta. Nógrádi a szervezet előtt álló teendőket áttekintve az alábbi megjegyzést tette: „Egy további feladat, amelyre súlyt kell helyezni, partizánirodalom fejlesztése. Eddig mindössze öt könyv jelent meg a magyar partizánok harci tevékenységéről. Azok közül egyikmásik csak nagyon vázlatosan adja vissza a történeteket. Anyag a magyar partizánirodalomhoz van elegendő, csak fel kell dolgozni."[22]

Fehér Lajos két hónappal megjelent könyvét tudomásul vették, de egyetlen dicsérő szót nem kapott. Lehet, hogy ez is szerepet játszott abban, hogy Fehér felismerte, bármilyen érdemei is voltak a múltban a fegyveres ellenállás terén, ezt a megváltozott körülmények között nem tudja közvetlen politikai tőkére váltani. Ez a helyzet paradox módon sokkal inkább a javára vált, mivel megkönnyítette, hogy a rá váró államvédelmi karrier helyett visszatérhessen az agrárkérdéssel való foglalatoskodáshoz. Ezt a későbbiekben is bizonyára élete egyik legjobb döntésének tartotta.

[22] Jegyzőkönyv a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségének 1946. május 11–12-én tartott első kongresszusáról PIL 299/1. 4. ő. e.

Püski Levente

A Horthy-korszak parlamentjének tisztikara

A Tanácsköztársaság bukását követő, 1919 őszi átmeneti és zűrzavaros politikai helyzetből való kilábalásnak fontos részét képezte egy új törvényhozó testület felállítása. Az 1920. január végén megtartott választásokat követően a nemzetgyűlés február 16-án kezdte meg tevékenységét. Az intézmény működése a képviselők által választott tisztikar kezében volt: a tisztségek és azok feladatköreinek meghatározása a dualizmus kori működési elvekre, pontosabban az ismét életbe léptetett[1] 1908. évi házszabályokra épült.

Az említett házszabály széles feladatkört állapított meg az elnök részére.[2] Neki kellett nyilvántartania a Ház tagjait, elhalálozás vagy lemondás esetén kezdeményezni a megüresedett helyek pótlását. Jegyzéket kellett vezetnie azokról, akik valamilyen kényszerű ok – kiküldetés, betegség stb. – vannak távol. Tizenöt napi tartó eltávozásra az elnök, azon túl a testület adhatott engedélyt. Megnyitotta, valamint feloszlatta az ülést, továbbá megjelölte a következő ülés időpontját és javaslatot tett annak napirendjére. Bár az ülések nyilvánosak volt, valamelyik miniszternek, a képviselők egy részének a kívánságára, vagy személyes döntés alapján zárt ülés elrendelését kérhette. Akkor, ha az üléseket a Ház maga napolta el, saját elhatározásából, vagy miniszteri kívánságra bármikor összehívhatta, ha azonban a képviselők kérték ezt, akkor kötelessége volt megtenni.

Átvette a beérkezett beadványokat, kérvényeket és azokról – elnöki bejelentés formájában – tájékoztatta a testületet. Ha valamelyik honatya a kitűzött tárgytól eltérő témában kívánt szólni – napirend előtti felszólalás, vagy sürgős interpelláció keretében – előbb az elnöktől kellett engedélyt kérnie, s ha utóbbi a kérést elutasította, a döntés a testület kezében volt. Vezette a tanácskozásokat: ebbeli minőségében szólította a beszédre jelentkezett törvényhozókat, feltette a kérdést és kimondta a határozatot. Gondoskodott a rend és fegyelem betartásáról, arról, hogy az ülések lefolyása a házszabályoknak megfelelően történjen. Ha a tagok olyan nagy számban hiányoztak, melynek következtében az ülés tanácskozás-, illetve határozatképtelenné vált, gondoskodnia kellett a minimálisan szükséges számú honatya jelenlétéről. A hiányzó képviselőkkel szemben az

[1] Nemzetgyűlési Napló (A továbbiakban: NN). 1920–22. I. kötet, 16.

[2] A képviselőház házszabályai. Budapest, 1908. Pesti Könyvnyomda–Részvénytársaság. (A továbbiakban: Házszabályok, 1908.) 184–196.

előírásoknak megfelelően el kellett járnia.[3] Amikor egy képviselő magatartásával zavarta az ülés menetét, az illetőt rendreutasíthatta, folytatólagos rendzavarás esetén pedig kezdeményezhette a mentelmi bizottság elé utalását. Ha egy felszólalás valamilyen formában sértette a házszabályokat – a képviselő olvasta a beszédét vagy eltért a tárgytól –, figyelmeztette az illetőt, majd kétszeri figyelmeztetés után megvonhatta tőle a szót. Közerkölcsiséget, a Ház tekintélyét sértő, társadalmi osztály, felekezet stb. elleni gyűlöletre izgató kifejezés elhangzása esetén pedig nemcsak rendreutasíthatta, hanem már első alkalommal a szót is megvonhatta a magáról megfeledkezett képviselőtől. Ismétlés esetén viszont feltétlen szómegvonás járt a renitens honatyának.[4] Az ülést 5–10 percre bármikor, folytonos „lárma és nyugtalanság esetén" pedig hosszabb időre is – legfeljebb egy órára – felfüggeszthette. Amennyiben a karzaton helyet foglaló személy(ek) részéről történt rendzavarás, őket is figyelmeztethette, sőt megfenyíttethette. Végső rendszabályként az érintetteket – legyen szó törvényhozóról vagy a karzaton helyet foglalóról – a parlamenti őrség segítségével kivezettethette.[5]

Annak érdekében, hogy a házelnök feladatainak ellátásához kellő súllyal és tekintéllyel rendelkezzen, a házszabályok igyekeztek kivonni személyét a parlamenti küzdelmekből. Intézkedéseit a képviselők nem tehették vita tárgyává. A tanácskozási rend és az előírások betartatása érdekében bármikor szólhatott, ha azonban a napirenden lévő tárgyhoz kapcsolódva kívánta álláspontját kifejteni, akkor székét át kellett adnia az egyik alelnöknek és a „tárgy bevégeztéig" nem foglalhatta el ismét.[6] Ebbe a vonulatba illeszkedve csak szavazategyenlőség esetén kellett voksolnia.

Bár az elnök fő feladatát a parlament politikai működésbeli zavartalanságának a biztosítása jelentette, mellette egyéb adminisztratív hivatalvezetői teendői is voltak. Egyes esetekben javaslatot tehetett a megüresedő állások betöltésére, más helyeknél pedig kinevezési joga volt, végső fokon pedig ő volt az elöljárója a törvényhozás összes alkalmazottjának illetve tisztviselőjének és – bizonyos korlátok között – fegyelmi jogkörrel rendelkezett felettük.[7] A képviselői tiszteletdíjakat is csak az elnök ellenjegyzésével lehetett folyósítani az érintetteknek. Munkáját külön apparátus (elnöki hivatal) segítette és tevékenysége a parlamenti szünetek ideje alatt is tartott. Az elnököt teendőinek akadályoztatása esetén a két alelnök valamelyike helyettesítette. Ők önálló hatalmi jogosítványokkal nem

[3] Ezzel a témával jelen írásunkban nem foglalkozunk részletesebben.

[4] Ezek az előírások nem az elnöki jogkörnél, hanem a tanácskozási rendnél kaptak helyet a házszabályokban. Házszabályok, 1908. 164–165.

[5] Ilyen esetben döntését a Ház többségével utólag jóvá kell hagyatnia. L. 1912: LXVII. tc. 1 §.

[6] Költségvetési vitánál – enyhébb szabályozást alkalmazva – már az adott kérdésre vonatkozó határozat kimondása után visszamehetett az elnöki pulpitusra. Házszabályok, 1908. 188.

[7] Kisebb fegyelmi ügyekben egyedül az elnök, súlyosabb esetekben pedig egy, az ő vezetése alatt álló, öt tagú fegyelmi tanács volt illetékes.

rendelkeztek. Az, hogy mikor, milyen mértékben kellett a házelnököt helyettesíteniük, kizárólag az utóbbi akaratán múlt.

Az elnök legfőbb segítője az adminisztrációs feladatok ellátásában a háznagy volt.[8] A hozzá rendelt hivatali személyzet segítségével részt vett a parlament működésének biztosításában. Felügyelt a Ház épületeire, berendezésére, ingóságaira, azokról leltárt vezetett, valamint gondoskodott a plenáris ülésterem és a bizottsági helyiségek felszereléséről. Nyilvántartotta a képviselők lakását, ellenőrizte az ülések kihirdetését. Gondoskodott a hivatalos iratoknak és nyomtatványoknak a képviselők közötti szétosztásáról, felügyelt a karzatokra, kiosztotta a belépőjegyeket, támogatta az elnököt a rend fenntartásában. Működése a szünetek ideje alatt, sőt a Ház feloszlatása után is tartott, melyről utóbb – a plénumnak – jelentést kellett tennie.

A házszabály minimálisan hat jegyző meglétét írta elő, hozzátéve, hogy számukat a testület szükség szerint szaporíthatja. A jegyzők legfőbb feladata a jegyzőkönyv szerkesztése, az üléseken pedig az iratok felolvasása, a felszólalni akarók regisztrálása, és a szavazatok összeszámlálása lett, így – ebből következően – jelenlétük nélkülözhetetlen volt a tanácskozások lebonyolításához.[9]

Minden ciklus elején a képviselők titkos szavazással megválasztották soraik közül a Ház tisztviselőit. A házszabályok szerint ehhez a tagok többségének a jelenléte volt szükséges. Az elnök esetében általános többségre volt szükség, ha ez hiányzott, akkor a két legtöbb szavazatot kapott személy részvételével meg kellett ismételni a szavazást. Hasonló módon történt a két alelnök és a háznagy megválasztása, a jegyzőknél annyi módosítással, hogy itt viszonylagos többség is elegendő volt a pozíció elnyeréséhez. Az elnök megbízatása a ciklus egész tartalmára, a többieké viszont csak egy-egy ülésszakra szólt. Munkájukért cserébe a tisztikarnak – képviselői tiszteletdíján felül – változó mértékben ugyan, de külön díjazás járt.[10]

A háznagy tevékenysége viszonylag jól behatárolt keretek között mozgott. Tevékenysége nem volt téma a Ház ülésein, a korszak házszabályreformjai – némi csökkentésen túl – nem változtattak érdemben a jogkörén. Mivel az elnök segítőjeként tevékenységének volt némi politikai jelentősége, a poszt betöltéséhez a mindenkori kormánypártok egyértelműen ragaszkodtak: 1920 és 1922 között a kisgazdapárti Lukovich Aladár töltötte be, azt követően 1931-ig Karafiáth Jenő, majd 1931–1944 között Putnoky Móric. (Utóbbi kettő az Egységes Párt részéről.) A szűk névsor látványosan mutatja, hogy olyanokat választottak meg a posztra, akik pártjuk megbízható tagjai voltak, de komolyabb politikai

[8] Házszabályok, 1908. 199–201.

[9] Házszabályok, 1908. 197–199.

[10] A konkrét összegek időről-időre változtak, de általában az az alapelv érvényesült, hogy az elnök 2,5-; az alelnökök és a háznak 1,25-, a jegyzők pedig 0,5-szeresét kapták a képviselői tiszteletdíjnak. Erre l.: *Püski Levente*: Képviselői jövedelmek a Horthy-korszakban. Kézirat, megjelenés alatt.

szerepet nem vittek.[11] Mivel a feladatok eredményes ellátásánál sokat számított a gyakorlat és a tapasztalat, ezért a háznagyok személye igen ritkán cserélődött.

Alapvetően más volt a helyzet a jegyzők esetében. Korlátozott politikai súlyuk, valamint nagy számuk következtében kormányzati oldalról soha nem törekedtek kizárólagosságra: a posztok betöltése mindig előzetes pártközi tárgyalásokon dőlt el, alapvetően a parlamenti erőviszonyok alapján. Már 1920 elején hét jegyzőt választottak a honatyák, melyből három-három jutott a két nagy pártnak, a kisgazdáknak és a keresztény oldalnak, egy pedig a kicsiny liberális-demokrata csoportnak.[12] A későbbiekben Bethlen késznek mutatkozott számuk radikális növelésére, annak érdekében, hogy több kisebb irányzat is pozícióhoz juthasson. 1922-ben nyolc, 1927-ben és 1931-ben tíz jegyző választására került sor, oly módon, hogy a helyek többségét mindig az Egységes Párt kapta meg, a fennmaradó részt pedig megosztották a többi parlamenti párt között, ami a Bethlen-érában a baloldalt és a különböző keresztény pártokat jelentette. Ennek kapcsán Bethlen – érdekes módon – leginkább a liberális-demokrata irányzat felé mutatott kompromisszumkészséget. 1926 őszén éppen azért került sor az addigi nyolc mellett még egy jegyző megválasztására, hogy a testületben a polgári baloldal is képviselethez jusson.[13] 1927 elején az Egyesült Balpárt nem fogadta el a részére felajánlott helyet, amikor azonban a következő ülésszak elején meggondolták magukat, a kormánypárt rögtön megszavazta jegyző-jelöltjüket. Az 1930-as évek bizonyos változást hozott a pozíciók elosztása terén. A jegyzők száma továbbra is magas maradt (kilenc fő), ám abban a hagyományos baloldal képviselete – összefüggésben azzal, hogy a parlamenti mandátumok megoszlásában erőteljes átalakulás következett be – fokozatosan megszűnt. Az 1935-ös választásokat követően a liberális-demokraták, négy évvel később pedig a szociáldemokraták veszítették el addigi helyüket a jegyzői karban.[14] Ugyanakkor a kormányzat nagy hangsúlyt helyezett a visszacsatolt területek képviseletének a biztosítására, ezért 1939-ben a felvidéki és a kárpátaljai képviselőcsoport is kapott egy-egy jegyzői posztot.

---

[11] Karafiáth Jenő annyiban tér el a fenti képtől, hogy több fontos pozíciót is betöltött, de csak később, a háznagyi hivatal ellátása után.

[12] A nemzetgyűlés két nagy pártjának tagjai elfogadták ugyan a parlamenti gyakorlatot a jegyzői helyek megosztásáról, de – jelezni kívánván ellenérzéseiket – a polgári baloldal jelöltjénél nem szavaztak. Így azután amíg a kisgazda és kereszténypárti jegyzőket jóval százon felüli szavazattal választották meg, addig a nemzeti demokrata párti Bródy Ernő csak 27 voksot kapott. NN 1920–22. I. k. 14.

[13] NN 1922–26. XLVI. k. 179. és 247. A következő ciklus elején, amikor egyes ellenzéki politikusok sokallták a tíz jegyzőt, Bethlen úgy reagált, hogy ő kevesebbel is megelégszik, de akkor a polgári ellenzék nem kap egy helyet sem. Képviselőházi Napló. (A továbbiakban: KN) 1927–1931. I. k. 14.

[14] A baloldal kikerülését némileg ellensúlyozandó a kormányzat úgy rendezte, hogy a Nyilaskeresztes Párt ugyanúgy egy helyet kapjon, mint a Független Kisgazdapárt, holott az előbbi közel háromszor annyi mandátummal rendelkezett.

Bár a jegyzői feladatok ellátása nem igényelt különösebben nagy erőfeszítést vagy képességeket, bizonyos figyelemre és pontosságra szükség volt, melynek hiánya zavart okozhatott a tárgyalás menetében. Az 1926. október 21-i ülésen a polgári baloldali Pakots József jelezte az egyik jegyzőnél, hogy szólni kíván a napirend tárgyalásánál, de nem kapott lehetőséget az elnöktől, arra hivatkozva, hogy senki nem iratkozott fel szólásra. Utóbb kiderült a tévedés és az érintett jegyző bocsánatot kért.[15] Jóllehet az ilyen jellegű kellemetlen esetek ritkák fordultak elő, a jegyzők munkavégzésével – főleg az első időkben – rendszeresen gondok voltak. A képviselők különösen gyakori hiányzásaikat vetették a szemükre. 1921. június 2-án egy időre fel kellett függeszteni az ülést, mert egyikük sem volt ott, 1922. január végén pedig az egyik képviselő szóvá tette, hogy egész nap csak egyetlen jegyző volt jelen, mire az elnök jelezte, hogy jegyzőhiány miatt hajszál híján nem tudták elkezdeni a tanácskozást.[16] Közszájon forgott a honatyák körében az a történet, miszerint – állítólag – Rakovszky István házelnök fél év után odament az egyik notórius hiányzóhoz és bemutatkozott neki.[17] A jegyzők emellett azzal is könnyítettek munkájukon, hogy a házszabályoktól eltérően rendszeresen a titkárnőkkel csináltatták meg az ülések jegyzőkönyveit, melyek gyakran így is késve készültek el.[18] A problémán segítendő 1928 végétől az új házszabályok külön kitértek a kérdésre. Rögzítették, hogy a házelnök feladata szükség esetén gondoskodni a soron következő jegyző helyettesítéséről: az igazolatlanul távol maradókkal szemben pedig szankciókat írt elő.[19] Ennek ellenére a képviselők körében a jegyzői munka változatlanul nem örvendett különösebb megbecsülésnek és tiszteletnek.

A tisztviselők közül a kulcsszerep természetesen az elnöké volt, aki – az általános gyakorlathoz igazodva – jelentős befolyást gyakorolt a törvényhozás „belső működési és szervezeti rendjére".[20] Személyének kiválasztása, jogköre, valamint annak a gyakorlati érvényesítése persze nagymértékben függött a politikai környezettől. 1920 elején a két alelnöki és az elnöki poszt betöltése a Kisgazdapárt és a KNEP előzetes tárgyalásain dőlt el, melynek következtében a testület február 18-án a kereszténypárti Rakovszky Istvánt választotta meg házelnöknek.

---

[15] NN 1922–26. XLV. k. 339.

[16] A bevett gyakorlat alapján, ha egy törvényjavaslat tárgyalása volt napirenden, akkor háromnak kellett jelen lennie: egyik vezetett a jegyzőkönyvet, a másik kettő pedig – ellenzéki és kormánypárti részről – a szólásra jelentkezők adminisztrációját végezte.

[17] KN 1927–31. I. k. 13.

[18] Scitovszky Béla házelnök 1925 elején írásban jelezte erre vonatkozó kritikáját az érintetteknek, hozzátéve, hogy az ülésszak kezdetén a jegyzők „nem nyújtottak alkalmat a közvetlen tanácskozásra". Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL) K 2. 754. csomó. B XII. Scitovszky Béla 1925. január 2-i felhívása.

[19] A képviselőház házszabályai. A képviselőház házszabályai. Budapest, 1929. Pesti Könyvnyomda–Részvénytársaság. (A továbbiakban: Házszabályok, 1928.) 1928. 124.

[20] *Pesti Sándor:* Az újkori magyar parlament. Bp. 2002. 95.

Ekkor sok olyan személy ült a parlament padsoraiban, akik igen aktívan, vehemens, nem egyszer kifejezetten durva stílusban politizáltak, kevéssé ismerték a képviselői magatartásra vonatkozó előírásokat, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyták azokat. Ilyen körülmények között olyan elnökre volt szükség, aki jól ismeri a házszabályokat, tapasztalatánál és tekintélyénél fogva helyt tud állni az időnként ugyancsak viharos üléseken, lehetőség szerint pártatlanul, de nem autokrata módon vezeti az üléseket. Rakovszky pedig alapvetően ilyennek bizonyult. A megválasztását követő szokásos bemutatkozó beszédében az igazságosságra, a pártatlanságra, az eltérő nézetek tiszteletben tartására helyezte a hangsúlyt, s az elnöki székre „a közszabadságok legutolsó menhelye"-ként tekintett.[21] A keresztény tábor egyik legmarkánsabbnak tartott egyénisége nagy energiával és munkabírással látta el a feladatát és a házszabályok terén is rendre alapos tudásról tett tanúbizonyságot. Jellemző módon később ellenzéki politikusok is igazságosságát és jogszerű tevékenységét emelték ki.[22] A fentiekből következően rendszerint maga vezette az üléseket, és a pulpitust csak ritkán adta át valamelyik helyettesének. Ugyanakkor kevéssé simulékony természete, illetve kötődése a legitimista irányzathoz többször juttatta őt éles konfliktushelyzetekbe: különösen a kisgazda irányzat agilis politikusával, Drozdy Győzővel keveredett éles vitába.[23] Viszonylag korán, 1921. július 29-én bekövetkezett lemondása okául azt jelölte meg, hogy az egyik különítményes alakulat vezetője, Prónay Pál támadó és kifejezetten sértő hangú levelet küldött neki, melyben azt kérte számon tőle, amiért nem lépett fel az ismert legitimista képviselőnek, Beniczky Ödönnek az egyik parlamenti ülésen Prónayt támadó szavai ellen. Valószínű azonban, hogy az ügy hátterében a történet egy másik eleme húzódott meg, melynek következtében a kormányzat támogatását vesztette el. Az tudniillik, hogy Rakovszky nem küldte mentelmi bizottság elé Beniczkyt a kormányzót bíráló kijelentései miatt.[24] Utódja a Kisgazdapárt egyik vezéralakja, Gaál Gaszton lett, aki számos tekintetben elődjéhez hasonlóan fogta fel a feladatát. Bár jelezte, hogy mindenfajta „forradalmi destrukcióval" határozottan szembeszáll,

[21] NN 1920–22. I. k. 14–15.

[22] Lásd különösen a liberális-demokrata Ugron Gábor felszólalását. NN 1920–22. XII. k. 242.

[23] Lásd többek között: NN 1920–22. II. k. 233–239. és IX. k. 256–257. Ennek ellenére Drozdy nem őrzött különösebben rossz emlékeket Rakovszky elnöki ténykedéséről. Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai. Szerk.: Paksy Zoltán. Bp. 2007.

[24] Szudy Elemér, Bethlen egyik közeli munkatársa utóbb egyértelműen így látta a történteket és a történetírás is ezt az értelmezést vette át. A magyar országgyűlés története 1867–1926. Szerk.: Balla Antal. Bp. 1927. 453. *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. Bp. 1980. 44. *Kardos József*: Legitimizmus. Bp. 1998. 62. Bethlen miniszterelnök azonnal tudomásul vette a lemondást. Prónayval kapcsolatban pedig keresztülvitte azt, hogy a plénum ne a mentelmi bizottság szigorúbb szankcióit fogadja el, hanem a különítményes vezérrel szembeni fellépést – konkrét megkötés nélkül – a honvédelmi miniszterre bízza. Rakovszky egyébként lemondásakor maga is elismerte, hogy működése „nem találkozik azzal a helyesléssel, amelyet én… az elnöki működés helyes gyakorlatára szükségesnek tartok". NN 1920–22. XII. k. 242–243. és 342–357.

önmagát a régi parlamenti hagyományok folytatójának tekintette, hozzátéve, hogy „a szabályok alkalmazásában a legliberálisabban kívánunk eljárni”.[25] Gaál – Rakovszkyhoz hasonlóan – nem volt „könnyű ember”, de adott esetben az önbírálatra is hajlandóságot mutatott. 1922 júniusában a nemzetgyűlés újabb ciklusának kezdetekor nem engedte meg az egyik szociáldemokrata politikusnak, hogy olvassa pártja deklarációját, majd utóbb bocsánatot kért, elismerve, hogy a hagyomány alapján ez bevett gyakorlat volt.[26] Láthatóan bírta pártja és a kormány támogatását, így rövid időn belül kétszer is megerősítették pozíciójában: előbb 1922 januárjában, amikor botrányszagú konfliktusba keveredett a már említett Beniczky Ödönnel,[27] majd ugyanezen év júniusában, a második nemzetgyűlés megalakulásakor. Gaál azonban nem tudta magát sokáig távol tartani a politikai harcoktól: a kormány földadójavaslata elleni tiltakozásul augusztusban lemondott a házelnökségről és a kormánypártból is kilépett.[28]

Bethlen István 1921 áprilisában foglalta el a kormányfői széket, de reformelképzeléseit csak fokozatosan, a mindenkori politikai helyzet figyelembe vételével tudta megvalósítani. Most, Gaál Gaszton lemondása után nyílt meg a lehetősége annak, hogy a törvényhozás vezetését a saját elképzelései szerint formálja át és olyan változásokat kezdődtek el, amelyek hatása túlmutatott kormányfőségén, sőt egyes területeken a korszak végéig érvényben maradt. Az, a gyakorlat persze megmaradt, hogy a házelnök és az egyik alelnök mindig az Egységes Pártból, illetve utódszervezeteiből kerül ki. A másik alelnöki poszt betöltését viszont Bethlen következetesen koalíciós partnerének, a változó nevű keresztény párti tömörülésnek engedte át. Bár 1931 végén a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt kivált a kormányból, az alelnökséget a ciklus végéig, azaz 1935-ig megtarthatta.

Rakovszky és Gaál elsősorban pártjukon belüli személyes súlyuknak, tekintélyüknek köszönhetően lettek a nemzetgyűlés vezetői, 1922-től azonban a házelnök személyének a kiválasztásánál elsősorban a miniszterelnök akarata érvényesült. Bethlen számára pedig a lojalitás és a megbízhatóság kiemelkedően fontos szempont volt, melynek az elnökök – 1922 és 1926 között Scitovszky Béla, utána 1926 őszétől Zsitvay Tibor, majd 1929 februárjától Almásy László – maximálisan megfeleltek.[29] Bethlen lemondása után részben a szituáció, részben a kormányfő pozíciója döntötte el, hogy milyen hátterű személy lesz az elnök. A 30-as évek első felében sokáig nem történt változás. A kormányfők – Károlyi

[25] NN 1922–26. I. k. 14–15.

[26] NN 1922–26. I. k. 125–126.

[27] Január 20-án nem elnöklés közben, de az ülésteremben, heves szóváltás alakult ki közte és Beniczky között, melynek során utóbbi fegyvert rántott, mire Gaál megütötte. A magyar országgyűlés, i. m. 459. Pesti Napló, 1922. január 21. 2.

[28] NN 1922–26. III. k. 308.

[29] A házelnökök személyére nézve részletesen: *Jónás Károly – Villám Judit*: A magyar országgyűlés elnökei 1848–2002. Bp. 2002.

Gyula és Gömbös Gyula – nem tettek kísérletet a velük készségesen együttműködő Almásy eltávolítására. Igaz, az 1935-ös választásokat követően Gömbös egyik közeli munkatársát, Sztranyavszky Sándort választatta meg a posztra, de ehhez nem volt szükség politikai nyomásra: Almásy maga jelezte visszavonulását.[30] Gömbös utódja, Darányi Kálmán nem állt elő saját személyi javaslattal és Sztranyavszky végül 1938-ban, a kormányba kerülésekor mondott le posztjáról. Helyére a kormánypárt egyik prominens személyisége, Kornis Gyula került, egy alig féléves időszakra. 1938 novemberében ugyanis Kornis azok közé tartozott, akik szembefordultak Imrédy Béla miniszterelnökkel és politikájával. Ennek következtében december elején Imrédy keresztülvitte Darányi Kálmán házelnökké választását. Bár utóbbi nem tartozott a kormányfő szűkebb környezetéhez, de kész volt a mindenkori kormányfő politikájának támogatására. Ennek köszönhetően pozícióját 1939 februárja után, Teleki Pál miniszterelnöksége alatt is megőrizhette. A képviselők között széles ismertséggel és kapcsolatrendszerrel rendelkező Darányi valószínűleg hosszú távú megoldás lett volna, de 1939. november eleji halála után a törvényhozás új elnököt választott Tasnádi Nagy András személyében. Tasnádi – a jobboldali reformpolitika ismert alakja – addig az igazságügyi tárcát vezette, így házelnöksége Telekinek a személye iránti elégedetlenségét fejezte ki, s egyfajta felfelé buktatásnak tekinthető. Tasnádi abban az értelemben Darányi örökségét folytatta, hogy igyekezett távol tartani magát a kormánypárton belüli küzdelmektől és láthatóan pozíciója megtartására törekedett. Ezt olyan sikerrel tette, hogy 1939 novemberétől egészen a második világháború végéig ő vezette a képviselőházat, és közben hat – egymástól politikai vonalvezetését tekintve jelentős mértékben különböző – kormányfőt szolgált ki.

Ismert, hogy a korszak egyik legfontosabb jellegzetessége a parlamenti váltógazdaság hiánya volt, s kormányváltásokra sohasem választásokat követően került sor. Ezzel összefüggésben a parlament megalakulásakor mindig az éppen hivatalban lévő elnök újraválasztása következett be, az esetleges váltások mindig ciklus közben történtek. A döntés minden esetben a kormánypárton belüli előzetes tárgyalások során született meg, s a parlamenti szavazás utána már csak formalitás volt. Szabályt erősítő kivételnek tekinthető 1938 decembere, amikor a kormányzat csupán minimális többséggel bírt a képviselőházban, s Imrédy emberének, Darányi Kálmánnak meg kellett küzdeni az ellenzéki pártok jelöltjével, Kornis Gyulával.[31] Az alelnökök ugyancsak belső egyezkedések eredményeképp lettek kiválasztva, valószínűleg nagyjából hasonló szempontok alapján. A pozí-

[30] Bár Gömbös valószínűleg jobb megoldásnak tartotta Sztranyavszkyt, de úgy tűnik, nem volt különösebb nézeteltérés közte és Almásy között. Utóbbi részéről a visszavonulásnak inkább személyes – egészségi – semmint politikai okai voltak. Ezt erősíti, hogy a kormányfő – ellenzéki részről nem kis vitát kiváltva – miniszteri nyugdíjat szavaztatott meg a parlamenttel Almásy részére. KN 1935–39. I. k. 14. és 29.

[31] *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1980. 82. A választáson egyébként Darányi 150, míg Kornis 89 szavazatot kapott. KN 1935–39. XX. k. 312.

ciók betöltése egyébként nem volt összekapcsolva, azaz mindig a politikai körülményektől függött, hogy új elnök választásakor a helyetteseket is lecserélike.[32] Egy további tényezőt azonban, az elnökség tagjainak vallási összetételét rendszerint figyelembe vették, méghozzá oly módon, hogy katolikus és protestáns egyaránt helyet kapjon közöttük. Ennek megfelelően 1935 előtt a katolikus Almásy egyik helyettese – Bessenyey Zénó személyében – református lett, míg az Almásy helyére kerülő evangélikus Sztranyavszky mellé két katolikus alelnök került.

Az elnök személyének kiválasztását megkönnyíthette, ha az illető már rendelkezett némi jártassággal feladatai ellátása terén. Ez az 1920-as években azzal járt, hogy az elnökség tagjainak képviselői múltja és a parlamenti politizálásban való jártassága rendszerint a századelőre nyúlt vissza. A jelzett gyakorlat Bethlen-érában kiegészült azzal, hogy többnyire olyan képviselők lettek házelnökök, akik korábban alelnökként már bizonyítottak.[33]

Bár a házelnök rangban az ország vezető közjogi méltóságai közé tartozott,[34] a tisztség politikai súlya és értéke nem számított rendkívül jelentősnek. Így nem meglepő, hogy az érintettek, ha tehették, szívesen cserélték fel a miniszteri bársonyszékkel, az alelnökök esetében pedig kifejezetten nagy fluktuációról beszélhetünk.[35] Politikai értelemben az elnökök háromféle típust képviseltek. Egyesek (Rakovszky István, Almásy László) kifejezetten parlamenti politikusként tevékenykedtek, s ez a pozíció jelentette karrierjük csúcsát, másoknál (Zsitvay Tibor, Sztranyavszky Sándor) csak egy lépcsőfoknak tekinthető és utána a kormánytagság következett, végül néhány személy esetében (Darányi Kálmán, Tasnádi Nagy András) nagyobb ívű politikai pályájuk egyfajta lezárásaként értelmezhető.

A kezdeti, bizonytalan, átmeneti időszakot követően fokozatosan kialakult, hogy az elnöknek az ülésekkel kapcsolatos teendőin túl milyen egyéb kötelezettségei vannak. Szokássá vált, hogy a kormányfők, kinevezésük után egyfajta udvariasság látogatást tegyenek a házelnöknél, míg utóbbiak, első ízben történt megválasztásukat követően ugyanezt a parlamenti pártoknál tették meg.[36] Ha a Ház jelentősebb társadalmi eseményre, rendezvényre kapott meghívót, akkor azon a testületet többnyire az elnökség, illetve annak valamelyik tagja képviselte. Egyesek bürokratikus teendőik ellátása mellett arra is súlyt helyeztek, hogy a

[32] Amikor Almásy László 1929-ben elnök lett, megtartotta az addigi helyetteseket, ellenben az 1935-ös választásokat követően az egész elnökség kicserélődött.

[33] Bethlen kormányfősége alatt Scitovszky, Zsitvay és Almásy is így lett házelnök, de ugyanezt elmondhatta magáról később Kornis Gyula is.

[34] Horthy 1927. május 24-i döntése alapján rangsorban a miniszterelnök után következett és nagyméltóságú címzés illette meg. *Molnár Kálmán*: Magyar közjog. Bp. 1929. 532.

[35] 1920 és 1944 tavasza között az elnöki posztot összesen 9, a két alelnökit pedig 18 személy töltötte be.

[36] *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam. Bp. 1991. I. k. 51. Zsitvay Tibor emlékiratai. Magyarország 1921–1941. Szerk: Sipos Péter. Bp. 1999. 135.

parlamentnek, mint intézménynek a működését is formálják, alakítsák valamelyest. Scitovszky Béla és utóda, Zsitvay Tibor, jelentős erőfeszítéseket tett egy parlamenti múzeum felállítása érdekében, melynek megnyitására 1929 januárjában került sor.[37] Zsitvay új egyenruhát csináltatott a parlamenti őrségnek és elérte, hogy a koronaőrség és a testőrség mellett az is felvonulhasson ünnepi alkalmakkor.[38] Almásy László viszont a könyvtár rendezése és fejlesztése, nyitottabbá tétele terén bizonyult különösen aktívnak.[39]

Bár tevékenységük jelentős mértékben befolyásolta a Ház működését, szerepük nem tekinthető autonómnak. Abban, hogy az első nemzetgyűlés megalakulásakor, 1920 elején, nem a Tisza István-féle, hanem a jóval liberálisabb 1908. évi házszabályokat fogadta el, meghatározó szerepe volt az akkori házelnöknek, Rakovszky Istvánnak.[40] Az említett eset inkább kivételnek tekinthető: a házelnökök tevékenysége nem jelentett politikai értelemben irányító szerepet. Fő feladatuk az volt, hogy elvileg részrehajlás nélkül, legjobb tudásuk szerint vezessék a Ház munkáját a házszabályok előírásai alapján. Ez azt is jelentette, hogy a poszt eredményes betöltéséhez a párthovatartozáson túl egyéb tulajdonságok is szükségesek voltak: a házszabályok és a parlamenti szokások ismerete, bizonyos kommunikációs készség és határozottság. Bár a kortárs publicisták gyakran szóvá tették, hogy az ülések szürkék és unalmasak, időként olyan szituációk alakultak ki, melyek kifejezetten igényelték az elnök tudását és aktivitását. Az esetleges hibák ilyenkor könnyen felszínre kerültek, sőt az ellenzék időnként mintegy tesztelte az elnökség tagjait arról, hogyan állják meg a helyüket problémás esetekben. Scitovszky Béla az 1924. április 22-i ülésen jelezte, hogy korábban tévesen engedte szavazásra bocsátani az egyik ellenzéki képviselő napirendi indítványát, az eset megtörtént, de – tette hozzá – nem lehet precedens a jövőre nézve.[41] Egy másik alkalommal az elnöki pulpitust elfoglaló Huszár Károly alelnök nem engedélyezte egy sürgős interpelláció elmondását, mire Gaál Gaszton figyelmezette, hogy a kérést elnöki elutasítás esetén szavazásra kellett volna bocsátani.[42] Humorosabb eset történt Zsitvay Tiborral, amikor egy alkalommal megvonta a szót a fajvédő Kiss Menyhérttől. Az érintett folytatni akarta a beszédét, mire Zsitvay nekiszegezte a kérdést, mondja meg pontosan, a házszabályok melyik rendelkezése alapján kívánna tovább beszélni. Kiss pedig teljesen elveszítve a

[37] A múzeum létrehozására nézve: *Cs. Lengyel Beatrix*: Az Országgyűlési Múzeum (1923–1949). In: Folia Historica, 14. Bp. 1989. 109–147.

[38] Zsitvay Tibor, i. m. 22.

[39] *Jónás Károly – Veredy Katalin:* Az országgyűlési könyvtár története 1870–1995. Magyar Országgyűlés, Bp. 1995. 57.

[40] Utóbb Rakovszky így interpretálta saját szerepét. NN 1920–22. I. k. 491. Rakovszky egyébként következetes volt álláspontja kialakításában, hiszen néppárti politikusként már a századelőn is szemben állt a Tisza-féle házszabályreformokkal.

[41] NN 1922–26. XXIII. k. 154–155.

[42] NN 1922–26. IV. k. 3.

fejét, így reagált: „Az elnök úr jobban ismeri a Házszabályokat, mint én. Tessék azt a pontot alkalmazni, amely megengedi, hogy most beszéljek".[43]

Bár az elnök csak a házszabályok adta keretek között tevékenykedhetett, azok természetesen nem tartalmazhattak pontos és részletes előírást minden egyes esetre. Gyakorlati érvényesülésük nagyban függött attól, hogyan értelmezik és alkalmazzák őket. Így például 1923. augusztus 29-én több, szólásra jelentkezett, de hiányzó képviselő miatt az elnök Szabó József keresztényszocialista politikust szólította, aki a váratlan helyzetben inkább nem vállalta beszédének megtartását. Másnap újból fel akart iratkozni, de az elnök ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy Szabó szólásjoga az adott téma kapcsán – mivel korábban nem élt vele – elveszett.[44] Az elnök feladatai közé tartozott a csend és a fegyelem fenntartása, ám az már jórészt rajta múlt, hogy mikor és hogyan lép fel a rendzavarókkal szemben. Az is bizonyos fokig szubjektív megítélés kategóriájába tartozott, hogy egy képviselő használ-e sértő vagy durva kifejezést, vagy felszólalásában eltér-e a napirenden lévő tárgytól.

Abban az esetben, ha a házszabályok nem tartalmaztak világos előírást a teendőket illetően, az elnök javaslatot tehetett, hogy az adott kérdésben milyen eljárást kövessen. Az 1924. január 3-i ülésen az elnök megszavaztatta a képviselőkkel azt a házszabály-kiegészítést, miszerint személyes kérdésben csak akkor adja meg a szót a kérelmezőnek, ha ő is indokoltnak látja.[45] Amint az a fentiekből látható, az üléseken korlátozott mértékben, ugyan, de lehetőség nyílt arra, hogy az elnök felfogása, személyisége, vezetési stílusa is megmutatkozzon. Jellegzetes példaként 1920 novemberében a földreform-javaslat részletes tárgyalását Rakovszky István – a gyors befejezés érdekében – igen kemény, feszes stílusban, az időhúzást lehetőség szerint visszaszorítva vezette.[46]

Az elnök tehát önmagában ugyan nem határozhatta meg a törvényhozás munkarendjét, az ülések menetét, de jelentős mértékben módosíthatta azt. Ennek során tevékenységét nemcsak egyénisége és tudása, hanem párthovatartozása is befolyásolta. Nem véletlen, hogy a korszakban a házelnökök mindig a kormánypárt(ok) lojális, megbízható emberei közül kerültek ki, akik jelentős mértékben segítették a mindenkori kormányzatot abban, hogy a törvényhozás tevékenységét kontrollálni tudja. A házelnök tehát egyfajta közvetítője volt a kormányzati elképzeléseknek, amihez állandó kapcsolatra volt szükség miniszterek felé. Néha persze így is érdekes szituáció alakult ki. A költségvetés részletes tárgyalásakor mindig a házelnök tett javaslatot arra, hogy az egyes tárcák költségvetését milyen sorrendben tárgyalják. A húszas évek mások felében többször előfordult,

[43] Zsitvay Tibor, i. m. 97.

[44] NN 1922–26. XVI. k. 267–268. Ez a probléma később is visszatérően jelentkezett. Lásd többek között NN 1922–26. XXXIV. k. 46.

[45] NN 1922–26. XVIII. k. 356.

[46] *Nagy József*: A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928. Nyíregyháza, 1993. 76.

hogy miután az elnök megtette indítványát, felállt a kormány egyik jelenlévő tagja, és teljesen más sorrendet javasolt. Az egységes párti többség pedig rendre az utóbbi variációt fogadta el, leszavazva ezzel saját házelnökét.

Az elnök politikai elkötelezettsége a parlament működésének számos területén érvényesült. Bár a soron következő ülések napirendjére bármelyik honatya tehetett javaslatot, a gyakorlatban rendszerint a házelnök akarata győzött, a többség ilyen esetekben rendre felsorakozott mögé. A képviselők előállhattak különböző reformelképzelésekkel – önálló indítvány formájában –, arra azonban semmi esélyük nem volt, hogy a plénum tárgyaljon róla: az elnökök rendre megakadályozták, hogy a kezdeményezések idáig eljussanak.[47] Egyes ügyek elfektetésén vagy napirendre tűzésén túl bekapcsolódhattak a kormánypárti képviselők tevékenységének a közvetlen megszervezésbe is. Az egységes párti Viczián István az 1924. július 3-i ülésen – saját bevallása szerint – csak azért szólalt fel, mert „a házelnökség maga keresett szónokokat, hogy az időt bármi címen kibeszélje".[48]

Az elnök politikai működésének további fontos, bár ugyancsak soha nem szabályozott részét jelentette, hogy a parlamenti pártok között egyfajta koordináló, kiegyenlítő szerepet töltsön be. Állandó kapcsolatban volt az ellenzéki csoportok vezetőivel, kezdeményezésére rendszeresen került sor pártközi tárgyalásokra annak érdekében, hogy a vitás ügyeket rendezhessék.[49] Mindig ilyen alkalmakkor történt a bizottsági pozíciók, a jegyzői helyek elosztása, de időnként fajsúlyosabb politikai kérdések – képviselői tiszteletdíjak rendezése, parlament munkarendje stb. – is előkerültek. Így például 1926 januárjában a házelnöknek a pártokkal folytatott megbeszélésein konkretizálódott, hogy a kormányzat a nemrégiben kipattant frankhamisítási ügy kivizsgálására kész elfogadni egy különbizottság felállítását.[50] Sajnos mind a kormánytagokkal, mind a pártok vezetőivel folytatott tanácskozások ún. informális megbeszéléseknek minősültek, melyekről kifelé az érintettek általában nem beszéltek. Amikor 1925. június végén ellenzéki politikusok a nemzetgyűlés ülésén nyíltan előhozták egy ilyen tanácskozás részleteit, Scitovszky házelnök ingerülten tette szóvá az általa inkorrektnek megbélyegzett eljárást.[51]

---

[47] *Pesti Sándor:* Az újkori magyar parlament, i. m. 253–254.

[48] *Viczián István:* Életem és korom. A szöveget sajtó alá rendezte: Ablonczy Balázs. Szentendre, 2007. 123.

[49] 1924 decemberében Bethlen egy konkrét ügy kapcsán határozottan kijelentette, hogy „a házelnöknek mindig van módja pártközi megbeszélést egybehívni". Pesti Napló 1924. december 25. 3. Ilyen tanácskozásokat egyébként nemcsak a törvényhozás vezetése, hanem a kormány tagjai is gyakran kezdeményeztek.

[50] *L Nagy Zsuzsa:* Bethlen liberális ellenzéke, i. m. 155–156. Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. k. Szerk: Nemes Dezső. Szikra Kiadó, Bp. 1956. 476.

[51] Scitovszky egyébként hozzátette, hogy ha a bizalmas tanácskozások ilyen nyilvános jelleget kapnak, inkább lemond az efféle megbeszélések összehívásáról. NN 1922–26. XXXIV. k. 258.

Bethlen István kormányfő a konszolidációs folyamat részének tekintette a parlament működésének bizonyos fokú átalakítását, melynek kapcsán erőteljesebb támogatást várt a házelnököktől. Elvileg lehetőség volt arra, hogy az elnökök – leszállva a pulpitusról – közvetlenül kifejtsék véleményüket valamely aktuális témát illetően, az érintettek azonban általában nem éltek ezzel a lehetőséggel. Talán Gaál Gaszton tekinthető kivételnek, akinek rövid elnöksége alatt tárgyalta az első nemzetgyűlés a választójog reformját. Gaál két ízben is hozzászólt a javaslathoz, sőt a végén egy teátrális gesztussal elnöki pozíciójában is jelezni kívánta, mennyire fontosnak tart valamilyen megegyezést a kérdésben.[52]

Bethlen persze nem politikai állásfoglalást várt, hanem azt, hogy az elnök a pozíciója biztosította hatalmát felhasználva vállaljon nagyobb szerepet kell az ellenzéki támadások. valamint a viták hevességének a tompításában és a törvényhozási munka felgyorsításában. Az elnökök székfoglaló beszédeikben többnyire megmaradtak az általánosságok szintjén – a parlamentarizmus és a szólásszabadság védelme, az egymás iránti megértés fontossága stb. –, s legfeljebb csak burkoltan jelezték politikai elkötelezettségüket.[53] A napi feladatok ellátása során azonban igyekeztek megfelelni az elvárásoknak. Egyes ügyek így részben az elnök tevékenysége folytán kaptak kiemelt jelentőséget.

A házszabályok előírták ugyan az üléseken való jelenlétet, de a beszédeket a szónokok sokszor üres padsorok előtt mondták el. Bár az elnöknek lett volna a kötelessége arra figyelni, hogy a tanácskozás-, illetve a határozatképességhez szükséges létszám meglegyen, ők felettébb elnézően kezelték a kérdés és különösen óvakodtak attól, hogy efféle okokra hivatkozva ülésfelfüggesztést rendeljenek el.

Kezdettől fogva gondot okozott, hogy a képviselők időnként a parlamenti illemmel nem összeegyeztethető kijelentésekre ragadtatták magukat. Scitovszky Bélával kezdődően az elnökök erőteljesebben próbáltak szembeszállni az efféle megnyilvánulásokkal, különösen akkor, ha a sértés kormánytagok felé hangzott el. Jellemző módon éppen egy ilyen elnöki fellépéshez fűződött a korszak egyik legnagyobb parlamenti botránya is. Az 1924. november 28-i ülésen ugyanis Györki Imre szociáldemokrata képviselő hazugsággal vádolta meg Bethlent, az elnök erre megvonta tőle a szót, Györki azonban tovább folytatta beszédét. Végül, mint ismeretes, Scitovszky a parlamenti őrség segítségével vezettette ki Györkit és még 14 képviselőt.[54]

---

[52] Az utolsó előtti ülésen, 1922. február 15-én, Gaál – még egy esélyt adva a képviselőknek – fél 8-kor egy időre megállíttatta a Ház óráit. A magyar országgyűlés, i. m. 463.

[53] Zsitvay Tibor 1927 elején a kétkamarás országgyűlés visszaállítása kapcsán a magyar alkotmányosság ősi mivoltát dicsérte és a nyugati minták egyoldalú követésének káros hatásait hangoztatta. KN 1927–31. I. k. 10.

[54] A magyar országgyűlés, i. m. 489. *Serfőző Lajos:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben, 1922–26. Bp. 1967. 234.

A kormányfő nemcsak ebben az esetben, hanem általában véve is helyeselte az erélyesebb elnöki fellépését, sőt a házszabályok módosítása révén – egyebek mellett – utóbbi hatáskörének bővítésére törekedett, melyet az 1924. évi új házszabályok valósítottak meg, az 1928. évi pedig néhány ponton tovább erősített.

A változtatások valamelyes kiszélesítették az elnök adminisztratív jogkörét. Rögzítették, hogy kizárólag ő nevezi ki az intézmény összes hivatalnokait és működése a Ház feloszlatása esetén is tart,[55] de erről utóbb jelentést kell tennie az új testületnek. 1928-ban ezt azzal egészítették ki, hogy szükség esetén gondoskodnia kell a hiányzó előadó és jegyző helyettesítéséről.[56]

A bürokratikus ügyintézésen túl részben megerősítették, részben pontosították fegyelmezési jogkörét. Az 1924. évi házszabályok előírták, hogy általában véve az ő feladata őrködni a tanácskozás „rendje és méltósága" felett, gondoskodni a házszabályok szigorú betartásáról. Amennyiben valamely képviselő felszólásában megsértette a házszabályokat, kétszeri figyelmeztetés után, harmadik alkalommal már kötelező volt a szót megvonni tőle. 1928-ban ezt tovább szigorították azzal, hogy már a második esetnél is lehetett szómegvonással büntetni.[57] Ha valaki társadalmi csoportok ellen izgatott, először rendreutasításban részesült, de durva sértés esetén az elnök már első alkalommal is szómegvonással sújthatta és kezdeményezhette a mentelmi bizottság elé küldését. Ismétlés esetén pedig – a kötelező szómegvonáson túl – ügyét saját hatáskörében is a mentelmi bizottság elé utalhatta. Ugyanígy kellett fellépni akkor, ha az eset közbeszólás formájában történt.[58] Szabályozták, hogy milyen egyéb intézkedéseket – kizárás az ülésről, karhatalom alkalmazása – tehet a rend fenntartása érdekében, illetve a renitens honatyák a mentelmi bizottság javaslata alapján milyen büntetésekre számíthatnak a testülettől. (Igaz, azt is hozzátették, hogy az elnök utóbb javasolhatja a büntetések enyhítését.) A Ház, illetve az elnök döntését, intézkedéseit vitatni nem lehetett, ha valaki mégis megpróbálta, az 1928. évi módosítás után nemcsak rendreutasításban részesült, hanem ügye szintén a mentelmi bizottsághoz kerülhetett.[59] 1928-ban került be a házszabályokba, hogy ha a parlamenti illemet, közerkölcsöt sértő vagy valamely társadalmi csoporttal szemben izgató kifejezés hangzik el az ülésen, az elnök – az előírt büntetésen túl – kezdeményezheti a testület felé, hogy az ominózus nyilatkozatot vagy kifejezést töröljék a gyorsírói jegyzetekből és a naplóból.[60]

---

[55] A hivatalnoki kar ilyenkor – a korábbi gyakorlattól eltérően – nem a háznagy, illetve a belügyminisztérium, hanem az elnök irányítása alatt állt. A nemzetgyűlés házszabályai. Budapest, 1924. Pesti Könyvnyomda–Részvénytársaság. (A továbbiakban: Házszabályok, 1924) 183.

[56] Házszabályok, 1924. 183. Házszabályok, 1928. 124.

[57] Házszabályok, 1924. 170–171. Házszabályok, 1928. 128.

[58] Durva sértés megismétlése esetén a szómegvonás és a mentelmi elé utalás már kötelező volt. Házszabályok, 1924. 171.

[59] Házszabályok, 1928. 130.

[60] Házszabályok, 1928. 129–130.

A tanácskozás folyamatosságának erősítése érdekében előbb kimondták, hogy tanácskozásképességet csak a beszéd megkezdése előtt lehet kérni, majd 1928-ban tovább szigorították azzal, az illetőnek ilyenkor is el kell kezdenie a beszédét, miközben az elnök gondoskodik a szükséges létszám meglétéről, és ha láthatóan öt perc múlva sem tanácskozóképes a testület, csak akkor kell az ülést felfüggeszteni.[61]

Végül az 1924. évi reform során rögzítették az addigi gyakorlatot, miszerint ha az elnök úgy látja, hogy a házszabályok valamely kérdésben nem tartalmaznak egyértelmű rendelkezést, javaslatot tehet a követendő eljárásra.[62]

A két házszabály-módosítás azzal, hogy bővítette az elnök jogkörét, még jobban kiemelte azt a szerepüket, melyet a képviselőház munkájának a formálásában betöltöttek. Ez persze – amint szó volt róla – döntően pártos szerepvállalás volt, amely azzal, hogy erőteljesen igazodott a kormányzat elvárásaihoz, csökkentette az elnök, illetve a poszt tekintélyét. A különböző ellenzéki erők egyértelműen a kormányzat embereként tekintettek rá: nem is mulasztottak el egyetlen alkalmat sem, hogy rámutassanak a házelnök vagy helyettesei elfogultságaira, arra, hogy a házszabályokat nem egyforma mércével alkalmazzák a tagok felé.[63] Így például ellenzéki részről heves indulatokat váltott ki, hogy az 1932. május 4-i ülésen a volt miniszterelnök, Bethlen István is szót kért, majd miután lejárt a beszédideje, az elnök még egy negyed órát hagyta beszélni.[64] Természetesen az, hogy az ülést vezető személy mennyire próbált pártatlan lenni, vagy legalábbis minél kevesebb lehetőséget adni a tevékenységével kapcsolatos bírálatokra, részben egyéni habitus és ügyesség kérdése volt. Egy alkalommal Bethlen annyira kijött a sodrából, hogy sértő szavakat vágott Várnai Dániel szociáldemokrata képviselő fejéhez. Az elnöklő Zsitvay Tibor nem merte szó nélkül hagyni az esetet, de a rendreutasítást is el akarta kerülni, ezért annyit mondott a kormányfő felé: „Kérem a miniszterelnök urat, hogy az említett alapon ne méltóztassék megkülönböztetést tenni a Ház tagjai között."[65]

Az ülések vezetése a második nemzetgyűlésben, 1922 és 1926 között volt a legnehezebb, az elnökök ténykedése is leginkább ekkor állt ellenzéki támadások keresztttüzében. Az, hogy a későbbiekben javult a helyzet, nemcsak az elnöki jogok kibővítésével, a szigorú szankciókkal magyarázható, hanem azzal is, hogy az elnököknek a későbbiekben kevesebb konfliktushelyzettel kellett szembenézniük. A gazdasági válság éveiben ugyan ismét fellángoltak a küzdelmek, mely-

[61] Házszabályok, 1924. 128. Házszabályok, 1928. 79–80.

[62] Házszabályok, 1924. 166.

[63] A vádak nemcsak a Bethlen-érában, hanem később is rendre előkerültek. 1941 áprilisában a nyilas Rapcsányi László tette szóvá, hogy frakciója nem részesül elnöki védelemben a közbeszólásokkal szemben. KN 1939–44. IX. k. 604.

[64] Pesti Napló, 1932. május 5. 5.

[65] Zsitvay Tibor, i. m. 139. Az eset megtörténtét – hasonló szavakkal – a parlamenti napló is megerősíti. KN 1927–31. IV. k. 237.

ből az elnökség sem vonhatta ki magát. Az 1932. január 14-i ülésen az SZDP egyik vezetője, Farkas Károly szokatlanul sértő szavakat használt a tárgyalást vezető Puky Endre alelnök felé, s ezért a mentelmi bizottság elé került, melynek javaslatára végül egy ülésnapi kizárásban részesült.[66] Ezek azonban átmeneti jelenségek voltak, a korszak második felére az ülések vezetése lényegesebb könnyebb feladattá vált az érintettek számára,[67] még ha időnként egy-egy incidens alaposan felborzolta a kedélyeket. 1935. május elején a képviselőház megalakulása körüli teendők közepette Eckhardt Tibor a napirend tárgyalásánál fel kívánta olvasni a Független Kisgazdapártnak a közelmúlt választási visszaéléseit bíráló nyilatkozatát, amit a frissen megválasztott elnök, Sztranyavszky Sándor megtagadott. Ebből a két fél között vita kerekedett, melynek során Eckhardt a parlamenti hagyományokra, Sztranyavszky pedig a házszabályok pontos betartatására hivatkozott.[68] A jelzett eset is megmutatta, hogy a kortársak igenis érzékelték azt a sokszor kicsiny különbséget, amit a pozíció által nyújtott keretek között egyéni magatartásban el lehetett érni.[69]

A húszas évek elején az elnökök még a pártatlanságot, a véleménynyilvánítás szabadságának a biztosítását tartották munkájuk legfontosabb mércéjének, 1922-től ehhez társult a hatékony munkavégzés, a működőképesség, a szélsőséges megnyilvánulások visszaszorításának az igénye. A harmincas évek közepétől azonban egyre inkább az utóbbi szempontok kerültek előtérbe. Sztranyavszky 1935-ben, elnökké választásakor, egyértelműen kijelentette: „Legyen meggyőződve a Tisztelt Ház, hogy az elnökség minden igyekezete arra fog irányulni, hogy… meggyorsítsa a munkát és megkímélje a Házat a köz érdekének szolgálatára szánt idejének felesleges módon való igénybevételétől”.[70] Az elnöki szerepkör felfogása terén bekövetkező módosulás azonban gyakorlati téren nem hozott magával érdemi változásokat, mint ahogyan az újabb, 1939. évi házszabályok is csupán néhány apróbb ponton vezettek be újabb szigorítást.[71] A házelnök tevékenységét, feladatait – még ha az egyes személyek között voltak is stílusbeli különbségek – alapvetően továbbra is a bethleni érában kialakított keretek határozták meg.

---

[66] Farkas egy vita hevében azt mondta az elnöknek: „indítványt fogunk bejegyezni, hogy hülyéket ne ültessenek az elnöki székbe”. KN 1931–35. IV. k. 4. és 96–97.

[67] Jellemző módon egyetlen képviselőt sem kellett kivezettetni az ülésről és 1924 után a parlamenti őrség igénybe vételére sem került sor.

[68] KN 1935–39. I. k. 11.

[69] Árulkodó, hogy a 30-as évek elején Puky Endre alelnök több ízben került támadások kereszttüzébe, miközben Almásy László házelnök működése inkább elismerést váltott ki. *Jónás Károly – Villám Judit*: A magyar országgyűlés, i. m. 277.

[70] KN 1935–39. I. k. 9.

[71] Ha a képviselő beszédében eltért az előírásoktól, a harmadik rendreutasításnál már kötelező volt őt a mentelmi bizottság elé küldeni, durva sértés esetén pedig az elnök már első alkalommal megtehette ezt a saját hatáskörében. A képviselőház 1939. évi házszabályai. Budapest, 1939. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT. 130.

Spannenberger Norbert

Izzó lelkű hazafiból „pángermán agitátor”? Basch Ferenc útja a Volksbund alapításáig

1946. január 16-án a *Magyar Nemzet* arról tudósított, hogy Dr. Basch Ferenc Antal, aki „mint közismert, a Volksbundot nemzetiszocialista alapokon szervezte meg”, mint háborús bűnös a népbíróság előtt áll. Míg a tárgyalási jegyzőkönyv természetesen csak a „szavakat” hagyta az utókorra, addig a sajtó a tárgyalóteremben uralkodó hangulatról is beszámolt. Fontosnak tartotta hangsúlyozni a tudósító, hogy Basch még a magyar nyelvet sem bírja rendesen, hisz „bukdácsoló és katonakifejezéseket” használ, ill. német szófordulatokkal él megszólalásaiban. S hogy semmi kétség ne maradjon afelől az olvasóban, hogy milyen ember áll Justitia oltára előtt, külön hangsúlyozta a tudósítás, hogy ez az egyébként állítólag nincstelen gimnáziumi tanár „egy egész vagyont, egy bérházat, egy villát valamint egy ingatlantelket” harácsolt össze. Gyöngyösi István politikai ügyész az iránt tudakozódott, hogy a vádlott honnan vette azt a pénz, amiből Pécs környékén földeket és házakat vett, s így „egész magyar falvakat játszott át német kézre”.[1] A *Népszava* is nemes egyszerűséggel azt emelte ki, hogy a vádlott „különösen feltűnő sváb akcentussal beszélt”.[2] Másnap már csak azokat a tanúkat ócsárolták a lapok, akik a vádlottról jót is tudtak mondani, aztán az egész Basch-téma hamar veszített szenzációértékéből. A vádlott bűnösségéhez egyébként sem fért kétség.[3]

A magyar történetírásban is egy negatív konnotációjú *persona miracula* képe él Baschról mindmáig – anélkül, hogy életrajza ismert és e negatív kép valóban egy reflektált elemzés végeredménye lenne. Basch mint történelmi személy nem része sem a kollektív, sem az egyéni megemlékezésnek, sem a magyar sem a magyarországi német emlékezési kultúrának. A német kisebbség mindennapjában élete, ill. szerepe egyszerűen nem téma. Az újabb történelmi szintézisek

[1] *Magyar Nemzet*, 1946. január 16.

[2] *Népszava*, 1946. január 16.

[3] Az ún. [2.] Basch-pert lásd Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz. A. Basch. Szerk. Gerhard Seewann és Norbert Spannenberger. München 1999. IX–XXXVII.; Kivonatokat közöl *Tilkovszky Loránt*: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a Népbíróság előtt. Századok 130 (1996) 1393–1450.

pedig gyakran még a nevét sem említik.[4] Amennyiben a szakirodalomban mégis felbukkan, úgy refrénszerűen ismétlődnek a róla megfogalmazott tényszerűen hamis vagy tendenciózus információk: „Az 1930-as évek közepétől a Mo-i németség szervezését mindinkább alárendeli a n. bir. érdekeknek [...] No. anyagi támogatásával önálló egyesületet hoz létre".[5] Vagy: „1938. 11. 26-án a Volksbund alakuló ülésén a szervezet »Führer«-évé (népcsoportvezetőjévé) választották [...] Befolyása a német megszállás után tovább növekedett, odáig ragadtatva el magát, hogy 1944 júniusában elrendelte a népi németek számára a horogkeresztes karszalag viselését. [...] A nyilas puccs után – vitáik ellenére – Basch szorosan együttműködött Szálasival" stb.[6]

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy újabb kutatási eredmények birtokában árnyaljam ezt a történetírásban megrögzült Basch-képet a Volksbund 1938. novemberi megalapításáig.

Gyökerek és értékrendmetamorfózisok

Franz Anton Basch 1901. július 13-án született Zürichben. Édesapja bánsági sváb bádogosmester volt, aki Zsombolyáról érkezett 1900. október 8-án Svájcba.[7] Édesanyja svájci állampolgár volt, aki 1901. február 25-én fogadott örök hűséget férjének.[8] A család 1904. március 19-én költözött vissza Magyarországra. Basch Zsombolyán járt a fiú-polgáriba 1911 és 1913 között, ahol épp Basch születésének évében vezettek be a magyar oktatási nyelvet. Az oktatás kifejezetten „hazafias szellemben" folyt éppúgy, mint a temesvári állami reálfőiskolában, ahol Basch a 3.-tól a 8. osztályt végezte. 1919. június 14-én kapta kézbe érettségi bizonyítványát tiszta jeles eredménnyel, csak biológiából kapott „jó" osztályzatot. Külön dicséretben részesült jó magaviseletéért. Az érettségi után még egy évet szüleinél töltött Zsombolyán, mert egyetemi tanulmányait távol a szülőföldtől, Budapesten akarta végezni azért, hogy „magyar író" váljék belőle. Ilyen tanulmányokra azonban a délszláv hatóságok nem adtak ki útlevelet, ezért egy

[4] Pars pro toto lásd *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Debrecen 1998.; *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Budapest 2001.; *Uő.*: A Horthy-korszak (1920–1944/45). In: Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Szerk. Tóth István György. Budapest 2002. 503–556.

[5] *Sipos Péter*: Bach Ferenc. In: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Főserk. uő. Bdapet 1997. 39.

[6] Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az AVH fogságában írott feljegyzései. Szerk. Haraszti György. Budapest é.n. 314.

[7] Zsombolya (rom. Jimbolia, ném. Hatzfeld) ma Románia. Az első világháborút követően a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták, majd egy kétoldalú területcsere következtében 1924-ben került Romániához.

[8] Zürich város anyakönyvi hivatala (*Personenmeldeamt*) 1998. július 17-i írásos közlése.

svájci útra nyújtotta be a kérvényt. Miután megkapta az utazási engedélyt, egyenesen Budapestre ment. Saját kijelentése szerint az akkor kereken 2000 külföldre jelentkező egyetemista közül vele együtt mindössze hárman iratkoztak be magyar egyetemre.[9]

Egy ennél kalandosabb variáns szerint csak többszöri próbálkozás után sikerült „a szerbek által megszállt demarkációs vonalon" átjutnia.[10] Hála ennek a romantikus vallomásnak Budapesten az Eötvös József Collégium lakója és ösztöndíjasa lett, mely 1918 után célirányosan vett fel diákokat az „elszakított területekről". Basch mint lelkes magyar hazafi hungarológiára és germanisztikára adta be jelentkezését, mert tanár-író szeretett volna lenni. Az „Eötvös" akkori igazgatója szerint „izzó nemzeti szellem" uralkodott a kollégium falain belül, ahol egyébként gólya- és szobatársa Féja Géza volt.[11] Basch tehát a legjobb úton volt ahhoz, hogy a korabeli szellemi elit részévé váljon.

Azonban két komoly affér is döntő szerepet játszott abban, hogy élete radikális fordulatot vegyen. Már 1922 elején komoly tüdőbetegségben szenvedett, ezért a János-kórház III. klinikájára utalták be. Itt a Földművelődésügyi Minisztérium egy Ráduly János nevű miniszteri tanácsosával került szóváltásba, aki május 24-én a vallás és közoktatásügyi miniszternek személyesen címzett, lángoló szavú beadványában azt neheztelte, hogy „Bartsch [sic!] Antal [...] beszélgetés közben olyan hazafiatlan magatartást árult el, nyilatkozataiban valósággal szidalmazta hazánkat, nemzetünket és kormányunkat tudományunkról, irodalmunkról és művészetünkről olyan lekicsinyléssel nyilatkozott, hogy én valósággal felháborodtam miatta. Többek között szerencsétlen hazánkra azt a kifejezést is használta: »Piszok ország«".[12] E panaszlevelet a kultuszminisztérium június 19-én továbbította a kollégium igazgatójának. Bartoniek Géza, aki 1895–1927 között töltötte be ezt a tisztséget, azonnal megindította a vizsgálatot Basch ellen, akit azonban hangsúlyozottan mint „egy különösen szorgalmas és minden szempontból példás növendéket" jellemzett. Hogy ezt mennyire komolyan gondolta bizonyítja az, hogy július 31-én írásban kérte a kórház igazgatóját, dr. Korányi Sándort, hogy faggassa ki a panasztevőt s vallomását foglalja írásba, mert „egy értékes fiatalember jövőjéről" van szó.[13]

A kórházban eleget tettek e kérésnek. Egyik szobatársa szerint „nem felel meg a valóságnak az, hogy Basch Antal, kivel a klinikán egy kórteremben fe-

[9] Seewann-Spannenberger: Akten i.m. 389.

[10] Eötvös József Collegium Könyvtára és Levéltára (EJCKL). Basch Ferenc személyi dossziéja. 1. doboz, 2. dosszié. Basch Ferenc felvételi kérelme 1921. január 10.

[11] *Nagy Zsombor*: Külföldi diákok az Eötvös Collegiumban. In: „Szabadon szolgál a szellem". Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből. Szerk. Kósa László. Budapest 1995. 83–97.

[12] A forrást közli *ifj. Bertényi Iván*: Basch Ferenc első hazafiatlansági ügye. In: Első Század. Szerk. Váradi Péter. Budapet 1999. 269–288, itt 280–281.

[13] EJCKL. 1. doboz, 2. dosszié. Bartoniek levelezése ezügyben.

küdtem, betegtársaink előtt hazafiatlan magatartást tanúsított volna. Hazánkat, nemzetünket, kormányunkat, irodalmunkat stb. nem gyalázta, nem kicsinyelte és Hazánkra „Piszok ország" kifejezést nem használta". E tanúvallomását még két további tanú bizonyította aláírásával.[14] Ezek után augusztus 27-én Bartoniek felszólította Bascht, aki már Sankt Gallenben tartózkodott gyógykúrán, hogy „foglaljon őszintén állást". Nem is e levél tartalma érdekes, hanem sokkal inkább az a szenvedélyes hangnem, amivel a túlfűtött hazafias értékrendjében alapjaiban megkérdőjelezett egyetemista visszautasította a vádakat. Basch postafordultával válaszolt. Hangsúlyozta, hogy „Schweizben, ahol minket magyarokat mai hírünkben nem nagyon szívelnek és az ember szava: védekezés az alaptalan és ferde vélemények ellen. [...] Majd itt a megszállott területen az a közismert sors, amellyel minket optáltakat illetnek. – S most egészen váratlanul, egy olyan vád, amely minden életkedvemet elrabolja ... s arra gondolok, lesz-e aki az én pártomat fogja? A betegségem akadályoz, hogy kimeritőbben írjak, de remélem, hogy e hó folyamán visszatérhetek hazámba [sic!], mert tüdőbajom teljes kigyógyítása miatt a telet szanatóriumban kell töltenem".[15]

„Hazájába", értsd Budapestre való visszatérte után október 29-én egy valamivel hosszabb levélben nem kevésbé emocionális hangnemben újra „állást foglalt" az ügyben. Ebből már több minden kiderült konkrétan a szóváltásról. Basch szerint ez egy mindössze „két–három percnyi beszélgetés" volt, ami alatt szó sem lehetett valódi eszmecseréről. Nyilvánvalóan a miniszteri tanácsos az őt megilletőnek vélt társadalmi tekintélyében érezte megsértve, amit Basch szinte mellékesen így ecsetelt: „Ez a rövid beszéd, amelyben én a mai idők egy-két kiváló íróját védtem vádlóm ellenében, aki úgy látszott csak Benedek Elek és a mókák híve – ez a rövid beszéd avval végződött, hogy én figyelmessé tettem Ráduly János miniszteri tanácsos urat, hogy mai napság a nem irodalmi emberek művészi ismerete oly hiányos és dogmatikus, hogy ez a véleménynyilvánításukat és kritikájukat károssá és ellenségessé teszi".[16]

Hogy mennyire a Trianon utáni *political correctnes* gyermeke volt Basch ebben az időben, arról egy másik levelezés tanúskodik. Egy Horváth Mihály nevű zsombolyai fiatalember Basch egyik legközelebbi barátjának számított. 1922. szeptember 13-i levelében többek között arról írt, hogy megkapta a jugoszláv állampolgárságot. Basch ekkor, nyilván a Ráduly-ügy hatása alatt is, megvető hangnemben így válaszolt: „A te alacsony sorsodat sajnálom, de ha a történteket s a sorsotokat nyugodtan nézem, akkor még biztossabban állíthatom, hogy jobbat nem is érdemeltetek s itt nincs kivétel. Öt dínárért eladtátok a bőrötöket, s ez volt az egyetlen, amit mi magyarok is megvettünk volna tőletek (...) Miért lette-

[14] *ifj. Bertényi*: Basch. 283.

[15] Uo. Basch Zsombolyáról írt válasza 1922. szeptember 5. 285–286.

[16] Uo. Basch Budapesten kelt levele 1922. október 29. 287–288.

tek valamennyien árulók?" S egy későbbi levelében: „Államot nem cserél az ember, mint ahogy anyát sem, még ha máshol többet is ígérnek".[17]

Basch többé már nem tért ki erre az afférra, de 1922 nyara–ősze mély nyomot hagyhatott benne, mert egy további élmény már meghatározóvá vált jövőjére nézve. Az Eötvös Collégium szakelőadásai keretében egy alkalommal Szabó Dezső is kifejtette nézeteit „a magyar sorskérdésekről". Szabó szerint asszimilált, ill. idegen származásúak, mint pl. Tormay Cécil, „fajilag" soha nem lehetnek „egyenértékűek" a „magyar vérű" írókkal. Ezzel Basch értékredjének alapjai váltak ingataggá, hisz ő maga is „idegen vérűként" akart magyar író lenni.[18] Ez a feltehetőleg 1923 májusában megtartott előadás már nem egy múló vihar volt, hanem új utakra terelte a felettébb érzékeny studiosust.

Ebben az időben kezdte keresztény-nemzeti alapon szervezni Jakob Bleyer professzor a német kisebbséget egy kulturális egylet és egy diákszervezet keretében. 1923-ban alapították meg a *Suevia* bajtársi szövetséget. Ebbe valamennyi német származású egyetemistát igyekeztek integrálni, de a szintén Eötvös Collegista Georg Stumpf szerint Baschra nem lehetett számítani, mert német szervezkedésről hallani sem akart. Az első próbálkozás tényleg hiábavaló volt, de 1923 nyarán Basch kötélnek állt. 1923/24 fordulóján Nikolaus Lenau csatádi származású költőről tartott előadást „a magyarországi németek szemszögéből".[19]

Ez már a Rubikon volt, hisz a *Suevia* mint bármely nemzetiségi szervezkedés kényes politikai lépésnek számított. Ráadásul ez a bajtársi szövetség lett Bleyer legfontosabb támasza, az 1924-ben megalapított *Magyarországi Német Népművelődési Egyesület* innen toborozta vezető kádereit.[20] Amennyiben Basch eme irány mellett döntött, le kellett vonnia a konzekvenciát is, hisz az Eötvös Collegistáknak valamennyi szervezeti tagságukat be kellett jelenteni az igazgatóságon, ami alól csak a vallásos ifjúsági szervezetek jelentettek kivételt. A kollégium önmeghatározása alapján világnézetileg „toleráns" volt, de „szélsőséges szervezkedést" nem tűrt meg. Pár évvel Trianon után azonban bármiféle kisebbségi megmozdulás épp annak számított. Basch 1923. augusztus 27-én költözött ki a kollégiumból s talált új szellemi hazára a Bleyer-féle körben.[21]

---

[17] *Horwath Peter*: Der Student Franz Anton Basch im Spiegel seiner Korrespondenz. München 1999. 10.

[18] Későbbi nagy szerelme, a zsidó származású Spieler Klára szerint írt is egy regényt, amit fiókjában őrzött.; 1945-ben egy „pszichoanalitikusnak" azt nyilatkozta, hogy Bot Balázs álnéven írta meg e regényt. *Szirmai Rezső*: Fasiszta lelkek. Pszichonanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben. Budapest 1993. 117.

[19] *Stefan Steyer*: Treue Bewahrung, tapfere Bewährung. Erinnerungen. In: Suevia Pannonica 6 (1988). 3–21.

[20] Az alapítás előjátékához lásd *Norbert Spannenberger*: György Steuer, Regierungskommissar für die deutsche Minderheit in der Bethlen–Ära. In: Suevia Pannonica 26 (1998). 65–81.

[21] Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökségi iratok. K 28, cs. 99, t. 206. A miniszterelnökség feljegyzése 1926. szeptember 30.

Bleyer diákjait elsősorban tanulmányaik elvégzésére buzdította őket, s hogy szellemi horizontjuk táguljon, németországi ösztöndíjakat közvetített nekik. Ezeket a VDA (*Verein für das Deutschtum im Ausland*) szervezte egy éves időtartammal külhoni németeknek azzal a feltétellel, hogy visszatérnek hazájukba.[22] Basch 1925. november 5-én iratkozott be a müncheni Ludwig–Maximilians-egyetemre, 1926 nyári szemeszterét azonban már a freiburgi Albert–Ludwigs-egyetemen végezte. A kötelező testnevelés alól felmentést kapott, ami nyilván tüdőbetegségével függött össze, ami élete végéig elkísérte. A magyar historiográfia szerint Magyarországon a Harmadik Birodalomban kinevelt agitátorok terjesztették a náci ideológiát, mint ahogy Jugoszláviában és Romániában is.[23] Basch 1926 júliusában tért vissza Magyarországra, nem volt kapcsolatban sem politikai formációkkal sem a nemzetiszocialista ideológiával. A valóban náci-eszméket valló Georg Goldschmidt népcsoportvezető-helyettes viszont soha nem tanult a Birodalomban, az SS biztonsági-hírszerző szolgálatának (*Sicherheitsdienst der SS*) budapesti bizalmi embere, Guido Gündisch pedig már a 20-as években gyakorló ügyvéd volt stb. Ez a tézis egyébként csak a romániai német népcsoportra áll, már a jugoszláviaira is csak megkötésekkel alkalmazható.[24]

Basch 1926. február 22-én ösztöndíjasként a müncheni egyetemen tartott előadást a magyarországi német kisebbség helyzetéről. Előbb a *Népművelődési Egyesület* másfél évi működését értékelte, majd saját nemzetiségpolitikai nézetének adott hangot. Basch hangsúlyos különbséget tett a „múltbeli" és „káros" valamint a „bethleni" progresszív és „megértő" nemzetiségpolitika között. *Ceterum censeo*ja az volt, hogy egy markánsan új fejezet kezdődött, ami jogos reménykedéssel tölti el a hazai németséget. Hangsúlyozta, hogy a kormány és az egyesület vezetősége között lényegi egyetértés uralkodik, mert „a kormány sajnos éppúgy küzd egyfajta begyöpösödött felfogással és a közéletben többször felbukkanó magatartással, mint mi is". Három érvet hozott fel erre a harmóniára: Az egyesület kizárólag kulturális célokért küzd, ezeket „apró lépésekben" el is fogja érni s ezzel a magyar revíziós politika is új lendületet fog kapni, ami a kormány legfőbb érdeke.[25] Basch ugyanakkor eltért az egyesület hivatalos álláspontjától abban, hogy a felvázolt politika érdekében amellett érvelt, hogy a német kultúregyesület parlamenti képviselettel rendelkező politikai mozgalommá

[22] A VDA szerepéről lásd *Tammo Luther*: Volkstumpolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten. Stuttgart 2004.

[23] *Tilkovszky Loránt*: Harc a magyarországi német mozgalom náci irányzata ellen 1935–1936. In: Somogy Megyei Levéltári Évkönyv 12 (1981). 363–410.

[24] Vö. *Norbert Spannenberger – József Vonyó*: Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe. In: Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel– und Südosteuropa. Szerk. Mariana Hausleitner és Harald Roth. München 2006. 237–252, itt 250–252.

[25] *Franz Anton Basch*: Das Deutschtum in Ungarn. München 1926. 11.

kell váljon. A bethleni koncepciót azonban a kormány által beültetett egyesületi elnök, Gratz Gusztáv így fogalmazta meg: „Magyarország németajkú lakosságának nincs más kötelessége, mint hogy az őseiktől örökölt hazafias lelkületüket megőrizzék, valamint megkönnyítsék a kormány kisebbségpolitikáját, és ezt a kötelességüket meg is teszik”.[26]

A *Magyar Diákkülügyi Bizottság* egyik tagja, aki részt vett ezen az előadáson, jelentést tett a külügyminisztériumnak, ahonnan továbbították a belügynek. Basch „az előadás keretében kitért a Magyar állam nemzetiségi politikájára, amelyet a legkeményebb kritikai megjegyzésekkel bírált meg. Az előadásának hangja a szélsőséges pángermán jelleget viselte s fejtegetéseiben odáig merészkedett, hogy kizárólag a németek munkásságának tulajdonított minden kultúrértéket, amely Magyarországon van”. Basch Bél Mátyást, ill. Pulszkyt idézte, akik elismerőleg írtak a magyarországi német kultúráról, több német származású közéleti személyiséget név szerint említett és feltette a kérdést: „Nem bizonyíték mindez arra, hogy a németség Magyarországon a hazának csak a hasznára válik?” A jelentés alapján azonban a külügyminisztérium indítványozta, hogy a jövőben Basch ne utazhasson külföldre és a politikai rendőrség is megfigyelés alatt tartotta.[27] Az előadás szövege egyébként még abban az évben nyomtatásban is megjelent, tehát összevethető lett volna a jelentés félremagyarázásaival.[28]

A nemzetiségi politika zsákutcájában

1928. augusztus 20-án Bascht a *Magyarországi Német Népművelődési Egyesület* főtitkárrá választották. Ha két évvel korábban Münchenben még optimista képet vázolt fel a magyar kisebbségpolitikáról, úgy a valós helyzettel való szembenézés erősen árnyalta mindezt. Egy áthatolhatatlan társadalmi-politikai háló gondoskodott arról, hogy semmiféle nemzetiségi kezdeményezés se lehessen eredményes – még helyi szinten sem. A tanító-pap-bíró falusi triumvirátus hazafias feladatnak fogta fel, hogy megakadályozza a „pángermán szervezkedést”: a csendőrség többször is tettleg bántalmazott vezetőket, az asszimilációs politika dogmának számított és több régióban, mint pl. a Bakonyban, nem is alapíthatott az egyesület helyi csoportokat, mert az ottani honoráciorok szerint „erre nem volt igény”.[29]

---

[26] *Gustav Gratz*: Deutschungarische Probleme. Budapest 1938. 95.

[27] MOL. ME. K 28. 99 cs. 206 t. A külügyminisztérium átirata 1926. július 17; Uo. A belügyminisztérium átirata 1926. szeptember 30

[28] Lásd részletesen *Spannenberger Norbert*: „Den Weg des Verständnisses gehen”. Der Vortrag von Franz Anton Basch in München 1926. In: Suevia Pannonica XVI (1998). 73–84.

[29] Részletesen lásd *Bellér Béla*: Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938. Heidelberg 2000.; Lényegében ugyanazon következtetéseket

Épp ebben az évben tette közzé és szalonképessé Teleki Pál az ún. „háromfajta kisebbség"-elméletét. Eszerint csak a „kényszerkisebbségek", mint pl. a magyarok a „leszakított területeken", jogosultak intézményesített kisebbségvédelemre. Az ún. „hagyományos" valamint az „önkéntes", vagyis bevándorolt kisebbségek sorsa viszont az asszimiláció, hisz ezzel „számolniuk kellett" akkor, amikor a kisebbségi létet „választották".[30] Ezzel viszont hosszabb távon megkérdőjeleződött az a hagyományosan összehangolt kooperáció is Budapest és Berlin között, amely a nemzetiségek fellépését szabályozta nemzetközi fórumokon.[31] S a napi politikában is radikális fordulat állt be: 1930-ra Bethlen-kormány feladni látszott azt az opciót, hogy „progresszív" kisebbség-kirakatpolitikájával elősegítse a revíziót.[32] Ráadásul az utódállamokban sem jött létre a magyar s német népcsoportok közös frontja. A kormány gyakorlatilag ejtette az egyletet, mivel már semmilyen gyakorlati szerepet nem tudott betölteni politikájában.

Ennek kegyetlen tükörképét adta az 1930-as népszámlálás, mert a németek aránya eddig soha nem tapasztalt mértékben csökkent, 552 000-ről 479 000-re.[33] Bleyer rezignáltan állapította meg: „Az általam 15 éve járt út zsákutca".[34] Gratz két évvel később úgy fogalmazott, hogy az egylet vezetői az „abszolút reménytelenség idejét" élik s egy mély „depresszión" mennek át.[35] Gratz bejelentette lemondását, hogy időben elhagyja a süllyedő hajót, de a kormány kérésére maradt. A miniszterelnökség 1931-től fokozottan figyeltette a politikai rendőrséggel a „pángermán mozgolódást" az egyesületen belül. A hivatalos történetírás az 1930-as évek elejére egy „radikalizálódást" konstatál, amit Hitler hatalomrajutásával, ill. Basch törtetésével magyaráz.[36]

Bleyer azonban már 1933 tavaszán bizonyosságot szerzett arról, hogy Hitler a „weimari hagyományt" folytatja e kérdésben, vagyis a jó viszony ápolása Berlinnek fontosabb mint a német kisebbség. A Gömbös-kormány konszolidálása

---

vonja le *Thomas Spira*: German–Hungarian relations and the swabian problem from Károlyi to Gömbös 1919–1936. New York 1977.

30 Ezt az 1928-ban parlamenti beszédében kifejtett nézeteit tanulmányként is közreadta. *Teleki Pál*: Magyar nemzetiségi politika. Budapest 1940.

31 *Tilkovszky Loránt*: Budapester Arbeitsgemeinschaft für die Revision der Friedensverträge (1925–1933). In: Etudes historiques hongroises 1985. 515–540.

32 Az egyesületről így fogalmazott az éles szemű brit megfigyelő: „it was stigmatized by Swabian public opinion as more window dressing". *C. A. Macartney*: October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945. Vol. I, Edinburgh 1956. 70.

33 *Kovács Alajos*: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest 1936.

34 Bleyer levelét lásd *Gratz*: Deutschungarische Probleme i.m. 17.

35 Uo. 23.

36 *Tilkovszky Loránt*: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására 1932–1933. In: Századok 3 (1979). 421–477.; Uő.: Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik" 1938–1945. Köln–Wien 1981. 42.

ráadásul abszolút prioritást élvezett a náci diplomáciában.[37] A Gratz által konstatált „depresszió" épp abból fakadt, hogy sem az „anyaország", sem a „magyar haza" nem adott mozgásteret a német kisebbségnek. Egy 1933-ban Berlinbe küldött jelentés szerint magyar kormánykörök csodálkozva és megvetően nyilatkoztak arról, hogy a Birodalom a német kisebbséget ily nyíltan cserben hagyja.[38] Ezért dőlt meg egy tabu és ért véget egy fejezet az egyesületi vezetőségben is, ezért utasította el a „radikális csoport" az állam eddigi paternalisztikus gyámkodását s követelte a szabad etnopolitikai szervezkedést. „Fáziskéséssel" indult meg Magyarországon az, ami Jugoszláviában vagy Romániában már 1920 óta hétköznapinak számított.[39] Ennek nem volt köze a náci ideológiához, hanem az *Európai Kisebbségi Kongresszus* téziseire épített, mint ezt Gerhard Seewann már 1991-ben meggyőzően kifejtette.[40]

E fordulatot az egyesületen, ill. a vezetőségen belül nem Basch neve fémjelzi, hanem egy kollektív döntés volt, ami hátterében hatalmi harc állt. Közvetlenül 1933 decemberében bekövetkezett halála előtt békült ki Bleyer a debreceni egyetem germanisztikai professzorával, Richard Hussal. Mind életkora, mind társadalmi rangja egyértelművé tette, hogy ő fogja reprezentálni az egyesületi vezetőségen belül a „nem kormány-vonalat", tehát azt a frakciót, melynek tagjait nem a Bethlen-kormány delegálta azzal, hogy ellenőrizzék és fékezzék az egyesületet. Ezt senki sem vonta kétségbe, a fiatal generáción belül viszont nagyobb volt a kínálat az egyéb posztokra. Bleyer kedvenc diákja egy Franz Rothen nevű bánáti volt. Ez a tehetséges és agilis, de felettébb becsvágyó fiatalember a *Suevia* vezetőjeként élvezte Bleyer bizalmát, mígnem Basch rá nem bizonyította, hogy sikkasztott a bajtársi egylet kasszájából. Rothen azzal igyekezett visszaszerezni pozícióját, hogy 1936 után új utakra akarta vezetni a német mozgalmat, vagyis a szélsőjobb pártokra épített.[41] Ezzel végleg diszkvalifikálta magát a német moz-

---

[37] Vö. részletesen *Spira*: German–Hungarian relations.; Hitler nemcsak azért volt hálás Gömbösnek, mert szimbolikusan áttörte a náci rezsimet kezdetben körülvevő diplomáciai embargót. Gömbös halála után pedig tanácstalan volt, hogy kit lehetne utódjaként támogatni. Vö. Wilhel Höttl: Einsatz für das Reich. Im Auslandsgeheimdienst des Dritten Reiches. Koblenz 1997. 236 és 238.

[38] Institut für Zeitgeschichte Müchen.MA–195/1. 981 kötet. Heinrich Köhler jelentése.

[39] Bleyer azonosulását a népközösség ideológiájával lásd cikkében Nation, Volk, Nationalität. In: Nation und Staat 1929/30. 283–293.; A „népközösség" ideológiájához lásd *Josip Wilfan*: Die Organisierung der Volksgemeinschaft. In: Nation und Staat 1931/32. 445–464.

[40] *Gerhard Seewann*: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika. Szerk. Uő. Budapest 2000. 107–128.; *Eiler Ferenc*: Nemzeti kisebbségi kongresszusok a két világháború között. In: Regio 3 (1996). 141–168.

[41] Rothen az SS és Szálasi összekötő embere lett, a híres „guruló márkák" is az ő nevével függnek össze. 1939-ben internálták, de az SS segítségével kiszökött Berlinbe, ahol az SD megbízásából álnéven dolgozott a német külügyminiszterimban, s Magyarországról írt összefoglaló jelentéseket. Wilhelm Höttl szóbeli közlése a szerzőnek 1998. március 4-én, Bad Aussee (Ausztria).; *Seewann-Spannenberger*: Akten i.m. 67 és 312.

galmon belül. A budapesti német követség szerint a két riválisBasch és Rothen kölcsönös gyűlölete közismert volt.[42]

Basch kétségkívül a karizmatikus vezéregyéniségek közé tartozott, akinek nem titkolt ambíciói is voltak a német mozgalom vezetésére, de ekkor még csak egy volt a többi vezetésre jelölt között. Nem a gyakorlati szervezés, hanem az ideológiai irányvonal megfogalmazása volt az erőssége. Basch még svájci tartózkodása idején tanulmányozta a helvét interetnicizmus működését. Hazatérte után szenvedélyesen érvelt a svájci modell mellett. Bleyer azonban még azt is megtiltotta neki, hogy az egyesület tisztviselőjeként kiejtse száján azt, hogy „Svájc", mert Jászi Oszkár „keleti Svájc" koncepciója még mindig ott kísértett a kurzus elitjének rémálmaiban s Bleyer joggal tartott retorzióktól. A testnevelés alól mindvégig felmentett Baschra főleg a svájci tornásztalálkozó tett nagy hatást. Közösségi rendezvények kultikus becsomagolása – mint ez az identitásteremtő és -ápoló rendezvény is – komoly pszichés hatással bír a résztvevőkre.[43]

A szépirodalom terén otthonosan mozgó Basch szemantikai eszköztára konkurencia nélküli volt az egyesület vezetőségén belül: „Valami az emberi tevékenységen és akaraton túlmutató dolog dolgozik már: A népcsoportok szent jogainak gondolata ez, mely a huszadik század leghatalmasabb gondolatai közül való és a magyar népcsoportokat éppoly mágikus erővel vezeti, hajtja és erősíti, mint a német, ill. a többi népcsoportot".[44] Basch polarizált emocionális stílusával, de még inkább integrálta a szűk vezetői réteget. Valószínűleg az informális *Német Munkacsoport* (Deutsche Arbeitsgemeinschaft) meghatározó figurája lett, azonban ez semmiféle „hatalommal" nem járt. A VDA birodalmi vezetője, Hans Steinacher szerint Bleyer maga hozta szóba Bascht mint utódját „tehetsége és karaktere miatt".[45] Azonban bölcsész szabadfoglalkozásúként, akinek egzisztenciáját csupán a mozgalom lapjának szerkesztése biztosította, nem volt esélye a legfelsőbb reprezentációs poszt betöltésére.[46] A fiatalabb generációból végül ezért Franz Kußbach, Bleyer veje lett a meghalt legendás tekintély utódja. Nemcsak azért, mert Gratz is őt favorizálta, hanem mert ügyvédként független egzisztenciával bírt. Azonban sem a gyakorlati vezetésben, sem az ideológiai irány

[42] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin. Pol. IV. Erdmannsdorff jelentése 1939. május 25.

[43] A tornásztalálkozók szerepéhez német nyelvterületen lásd pars pro toto *Thomas Nipperdey*: Deutsche Geschichte 1866–1918. 1. kötet. Arbeitswelt und Bürgergeist. München 1998. 171–172.

[44] Idézi *Friedrich Spiegel–.Schmidt*: Vor 50 Jahren. Zur Vorgeschichte des Volksbundes. In: Suevia Pannonica 6 (1988). 21–74, itt 53.

[45] *Hans-Adolf Jacobsen*: Hans Steinacher. Bundesleiter des VDA 1933–1937. Erinnerungen und Dokumente. Boppard am Rhein 1970. 551.

[46] Ráadásul a Harmadik Birodalom ekkor állította le az addig folyósított titkos támogatásokat, ami a *Német Munkacsoport* tagjainak egzisztenciális kérdést jelentett. Basch ezért nyíltan Berlin „árulásáról" írt egyik 1936 januárjában kelt levelében. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. Valjavec-hagyaték. Fritz Valjavec levelezése. Basch levele 1936. január 31.

meghatározásában nem tudott mit felmutatni. Nemcsak a mértéktelen alkoholfogyasztása vált egyre nyilvánvalóbbá, hanem a Birodalomból is titkos összegeket vett fel. Amikor ez kiderült, Gratz maga szólította fel lemondásra.[47]

Basch talán mindvégig „másodhegedűs" marad, ha nem játszik közbe egy affér. Basch egyik főtitkári agitációs útja során a Tolna megyei Bátaapáti községben tartott beszédet, ahol a helyi vasúti alkalmazottak elpanaszolták, hogy névmagyarosításra kényszerítik őket. Arra kérték, hogy továbbítsa Bleyernak, járjon közbe Gömbös Gyula miniszterelnöknél ez ügyben.[48] Bleyer ezt meddő lépésnek tartotta, így Basch következő útja alkalmával 1933. november 19-én így szólt a közönségéhez: „Aki hozzánk tartozik és nyomás nélkül becsületes német nevét odaadja, az meg sem érdemelte azt, hogy addig becsülettel viselte". A helyi jegyző feljelentést tett, s Bascht 1934. szeptember 28-án három hónap fogházra és politikai jogainak egy évi felfüggesztésére ítélték. Maga a per nem volt egyedi eset, egyidejűleg pl. Jakob Zunft és Adam Schlitt egyesületi aktivistáknak is „nemzetgyalázó pert" akasztottak a nyakába, majd Heinrich Mühl került sorra. Gömbös egyenes utasítására azonban másodfokon is tárgyalták a Basch-ügyet.[49] Miért?

Kußbach koncepciójának része volt az aktív pártpolitika akár a kormánypárttal szemben is. Ezzel a bleyeri örökség alapjait vonta kétségbe. Annak érdekében, hogy őmaga mindenképp parlamenti mandátumhoz jusson, tárgyalásokat kezdett a Kisgazdapárttal arról, hogy német lakosságú választókörzetekben egyesületi vezetőket indítanak. Végül három egyesületi vezető indult a Kisgazdapárt színeiben, a Tolna megyei Bonyhádon Basch. A választásokról Möcsény községben egy szemtanú így emlékezik: „Épp 16 éves lettem [...] aktivista voltam [...]. Iskolánk volt a választóhelyiség. A bizalmi emberek először csak azokat engedték az urnákhoz, akiről tudták, hogy Dr. Becarra [Pekár Gyula] adják le voksukat. Hogy a demokratikus választás látszatát fenntartsák néha egy-egy ellenszavazatot, tehát Baschra leadott szavazatot is elfogadtak. Lassan felháborodtak az emberek [...] Több fiatal és idős jött össze a választóhelyiség előtt és kritikus hangot ütöttek meg. Erre a csendőrség felszuronyozva vonult fel. A választóhelyiséget bezárták, a tömeget feloszlatták, mintha bűnözők lettünk volna. Mi fiatalok az iskolával szembeni dombra másztunk fel és teli torokkal kiáltottuk: »Éljen Dr. Franz Basch!«".[50]

Ez a Gömbös-kormány szemében nyílt provokáció volt, s nemcsak az addig az íróasztalfiókban nyugvó „nemzetgyalázási-ügyek" kerültek elő, hanem fel-

[47] *Seewann-Spannenberger*: Akten i.m. 424–425.

[48] *Seewann-Spannenberger*: Akten i.m. 390–391.

[49] *Bellér Béla*: Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Speyer 2000. 58.

[50] Adam Schlitt hagyatéka, Sinsheim. Martin Kolb életrajza, Möcsény.; A németek politikai magatartásáról lásd bővebben *Vonyó, József*: Kulturelles Leben und politische Stellungnahme der Deutschen im Komitat Baranya in der ersten Hälfte der dreißiger Jahre. In: Specimina nova Universitatis Quinqueecclesiensis 1986. 45–54.

szólította Gratzot, hogy távolítsa el a Kußbach-csoportot az egyesületből. A kormány döntését támogatta a német követ is. Hans Georg von Mackensen saját bevallása szerint mit sem tudott Baschék választási kandidatúrájáról, s emelt hangon oktatta ki őket arról, hogy nemcsak a Gömbös-rezsím stabilizálása élvez Berlinben prioritást, hanem az egyesületi vezetők tartózkodjanak bármiféle politikai akciótól, az ő feladatuk a kultúra ápolása.[51] 1935. április 17-én a Pécsi Királyi Táblabíróság Bascht jogerősen öt hónap fogházra és politikai jogainak három éves eltiltására ítélte. Az ítélet indoklása szerint a névmagyarosítás a magyar „nemzeti lélek spontán megnyilatkozása", mely a nemzet „egységbe forrásának" feltétele s valamennyi „hazafiasan" gondolkozó polgárnak a kötelessége.[52] A bíróság nem teljesítette a vádlott kérését és nem idézte azokat a tanúkat, akik a vádlottra mentesítő vallomást tettek volna.

Gratz Gusztáv ígéretet tett arra, hogy eltávolítja a főtitkárt és társait a egyesületből.[53] Ez azonban nem ment olyan simán, hisz a Huss vezette csoport nyíltan szolidaritást vállalt Baschsal. Kußbachot viszont, aki Bleyer lányának férje volt, mint bizalmi embert ajánlotta be Gratz a kormánynál, tehát Basch maradt az egyedüli bűnbak. 1935. június 14-én Gratz kényszerszabadságra küldte a főtitkárt, míg fellebbezéséről döntés nem születik. Ezzel Basch az amúgy is elkeseredett hangulatban a magyarországi németek mártírja lett. 1936. szeptember 9-én kezdte meg Pécsett a börtönbüntetését.

Míg a többi ún. „nemzetgyalázási per" visszhang nélkül maradt, a VDA ez alkalommal sikeresen mobilizálta a birodalmi német, ill. a német kisebbségi lapokat. A romániai német újságok azt taglalták, hogy Magyarország eljátszotta erkölcsi jogát revíziós politikájához s a német–magyar kisebbségek – Budapest által erőltetett – összehangolt akcióiról szó sem lehet.[54] Ettől kezdve egyes birodalmi német lapok, de még inkább a német kisebbségek lapjai Bascht következetesen mint a „magyarországi németség vezérét" (*Deutschtumsführer*) titulálták, ami ugyan nem felelt meg a valóságnak, de olyan aurával vette körül, hogy Gömbös halála után már nem lehetett kikapcsolni a német–magyar diplomáciai tárgyalásokból. A „Basch-mítosz" bábája tehát épp az a Gömbös-kormány volt, amely 1934-ben egy kormányülésen még arról tárgyalt, hogy egyszer és mindenkorra felszámolja a német kérdést Magyarországon.

Az 1936-os év a kilátástalanság évének tűnhetett Basch életében, hisz nemcsak a „magyar vonalon" zuhant mélypontra, hanem a mentőövnek vélt „német vonal" is csalódást hozott. A magyar kormány közbenjárására a német külügy-

[51] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest 1928. 33. irat. Mackensen jelentése 1935. április 6.

[52] Idézi a Sonntagsblatt 1934. október 7.

[53] Basch a pécsi börtönben nem politikai elítéltekkel, hanem köztörvényesekkel került össze. Bundesarchiv Berlin R 18/3329. A német követség jelentése 1936. június 30.

[54] A cikkek kivonatait lásd Nation und Staat 1935/36. 707.

minisztérium leállította az addig titkon folyósított átutalásokat.[55] Gratz szerint a német kérdést nyugvópontra lehetett volna tenni azzal, ha az ellenzéki csoport vezére, Richard Huss vezető szerepet kap az egyesületben. Basch, Faulstich és Mühl azonban hivatalos kizárásuk után amnesztiában részesülnek, de nem játszhatnak többé szerepet a német mozgalomban.[56] A miniszterelnökség azonban egyre szelektívebben fogadta meg Gratz javaslatait.

Ebben a helyzetben egy másik vonal nyitott Basch felé. Még Bleyer segítségével jutott ösztöndíjhoz Németországban Fritz Valjavec, aki Münchenben nemcsak tudományos karrierjét építette sikeresen, hanem az NSDAP különböző szervezeteinek aktív bedolgozója és hírszállítója lett.[57] Basch 1936 januárjában nemzetgyalázási pere kapcsán arról panaszkodott levelében, hogy a Birodalom „elárulta" a magyarországi német mozgalmat. Valjavec ígéretet tett, hogy „felvilágosítja" a pártszervezeteket, de cserébe „politikai információkat" kért „a zsidó, legitimista és egyházi propagandáról". Amikor Basch ennek a kérésnek nem tett eleget, Valjavec fenyegetően utalt arra, hogy „bizalmas hírek az egyetlen eszköz", amiért cserébe segítségére lehet a megszorongatott német mozgalomnak. Basch felismerte, hogy Valjavec kémszolgálatokat vár el tőle, s kapcsolatuk 1936 nyarára kifejezetten fagyos lett.[58]

Mivel a náci külpolitika a Gömbös-kormányt támogatta, a VDA önálló akciót kezdeményezett. Egy bélyeget nyomtattak Basch képével, mely a következő szöveggel „Magyar nemzetiségpolitika: aki atyja nevét nem tiszteli, nem méltó őseihez. Dr. Franz Basch, öthavi fogház" 1936 decemberében került forgalomba.[59] Nem utolsósorban ennek hatására a berlini kormány is lépett, s 1937. január 9-én Horthy amnesztiában részesítette Bascht. Ezzel megindult egy erózió, a német kisebbség egyre inkább Baschék mellé állt, akiknek a Kisgazdapárt árnyékában kifejtett szervezkedése fellendült. Gratz a *divide et impera* elve alapján azt javasolta, hogy „személyi kiegyezést" kezdeményezzenek Berlinnel, ill. a birodalmi népiségi szervezetekkel. „Abból indulhatunk ki, hogyha e tekintetben sikert érünk el, Berlinnek nem lesz oka Huss-ékat támogatni, mert ezek semmit sem fognak Berlinnek nyújthatni és akkor Berlin kénytelen lesz beadni a derekát

[55] Evangélikus Országos Levéltár (EOL) Budapest. Fritz-hagyaték. Gratz jelentése a kormánynak 1936. március 31.

[56] Uo.

[57] Valjavecről lásd *Orosz László*: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. In: Századok 3/135 (2001). 635–647.

[58] *Norbert Spannenberger*: Vom volksdeutschen Nachwuchswissenschaftler zum Protagonisten nationalsozialistischer Südosteuropapolitik. Fritz Valjavec im Spiegel seiner Korrespondenz 1934–1939. In: Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. Szerk. Mathias Beer és Gerhard Seewann. München 2004. 215–235

[59] *Jacobsen*: Steinacher. 392 és 552.

és a Német Népmüvelödési Egylet hivatalos vezetöségével kapcsolatot teremteni" – hangsúlyozta Gratz.[60]

Gratz azonban két szempontot is rosszul ítélt meg: először is nem értette meg, hogy az általa gyakorolt „bethleni hatalmi praktika" már a múlté volt, a tömegek mobilizálása a súlyos társadalmi problémák miatt bevett gyakorlattá kezdett válni. Márpedig Basch – akarva-akaratlanul – nemcsak polarizált személyével, hanem mobilizált is, s ezzel végképp kihúzta társaival együtt a Gratz-féle egyesület lába alól a talajt. Hogy Gratznak már nem volt olyan befolyása az egyesületen belül mint Bethlen idejében, azzal a miniszterelnökség is tisztában volt.

Másodszor Gratz teljesen félreismerte nemcsak a népiségi szervezeteket (akikben a fő ellenséget látta), hanem a náci népcsoport-politikát is: „Mindig az volt a benyomásom, és ma meg is vagyok róla győződve, hogy sem a német kormánynak, sem az NSDAP-nak nem volt köze ahhoz az akcióhoz, amelyet Herr Steinacher kezdeményezett Magyarországon a VDA pénzével. Meggyőződésemben különböző megbeszélések is megerősítettek, amelyeket erről a kérdésről Berlinben alkalmam volt folytatni részben a külügyminisztériumban, részben a nemzetiszocialista párt külügyi hivatalában. Mindkét helyen teljesen korrekt felfogással találkoztam a magyarság és a magyarországi németség viszonyát illetően".[61] Szimbolikus időpont 1937. október 19-e, amikor is a VDA vezetőjét, Hans Steinachert az SS hivatalosan is lemondatta, s ezzel az SS vette át a háttérben a népcsoport-politika irányítását.[62] „[...] népünk egyetlen csoportja sem írható le veszteségként, és az adott népcsoporttól a szükséges segítséget még akkor sem szabad megvonni, ha az állami politika és a népiségi törvény éles ellentétbe kerülnek egymással" – fogalmazta meg az új irányelveket egy az SS műhelyében készült írás.[63]

Mivel a Gratz-féle egyesület nemcsak a magyar kormány bábja volt, hanem gyakorlatilag szétesett, Berlin egy új egyesületben gondolkozott. Erről az első konzultációkra Berlin és Budapest között Basch kegyelmi ügyével kapcsolatban kerülhetett sor, mert Darányi Kálmán 1937 novemberi látogatása alkalmával elkísérte őt Pataky Tibor államtitkár is, aki Mackensen külügyi államtitkárral folytatott tárgyalásokat. Mackensen arra kérte kollegáját, hogy húzzák ki a nemzetiségi kérdés „méregfogát" s tegyék lehetővé, hogy a Huss–Basch csoport ellenzéki politikája együttműködéssé váljon. „Politikai alkalmatlansága" miatt azonban Pataky nem számolt Hussal, amivel Mackensen egyetértett, s Bascht

[60] EOL Fritz-hagyaték. Gratz Kánya Kálmán külügyminiszternek és Pataky Tibor államtitkárnak írt elemzése 1937. február 13.

[61] Idézi *Spannenberger Norbert*: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Budapest 2005. 129.

[62] Lásd részletesen *Norbert Spannenberger*: „Ösztönzés és alakítás, ébresztés és fegyelmezés, megtisztítás és támogatás". A nemzetiszociaista népcsoportpolitika egy ismeretlen forrása. In: Aetas 20/1–2 (2005). 231–242.

[63] Idézi *Spannenberger*: A magyarországi Volksbund. 130–131.

ajánlotta egy újonnan alapított egyesület élére, akit erre alkalmasnak vélt „minimális koncessziók" ellenében. Gratzot elutasította Mackensen azzal, hogy „katolikus, legitimista" s ahogy Pataky rögtön hozzáfűzte, „ráadásul szabadkőműves".[64] Mivel gyors megegyezés született Basch személyéről és szerepéről, akit mindketten „mérsékeltnek" neveztek e beszélgetés folyamán, valószínű, hogy e döntést előre tisztázták.[65] Pataky hazatérte után titkos tárgyalásokba kezdett Baschsal az új szervezet megalakításáról.[66] Hogy Basch lett rá egy évre a Volksbund nevű kultúregyesület elnöke (a népcsoportvezető címet csak 1940 után vette fel, miután a Volksbundból népcsoportszervezet lett), az magyar és német politikusok megegyezésének volt köszönhető.

[64] Gratz evangélikus volt, a szabadkőműves páholyok pedig hivatalosan nem is működtek.

[65] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Berlin. R 29960. Mackensen feljegyzése 1937. november 24.; Birkás Géza, a miniszterelnökség kisebbségügyi referense szerint Huss „hiszterikus alak létére senkivel össze nem fért". Ezért lett végül Basch a Volksbund elnöke. Vö. *Seewann–Spannenberger*: Akten i.m. 419.

[66] Günser Zeitung 1938. november 27.

Turbucz Dávid

Horthy Miklós hetvenötödik születésnapja

Az első világháborút követően, az irracionális emberi gondolkodásmód eredményeként, számos európai államban vezérkultuszok jöttek létre. Válságos időszakokban a politikai közösségek életében előtérbe kerülő múltra vonatkozó fikciók, mítoszok egy egyszer már létezett állapotra mutatnak rá, s miután az sokkal inkább elfogadhatóbb a fennálló válságjelenségeknél, így annak visszaállítására szólítanak fel.[1] Ez a vágyott állapot, amely elérését a közösség tagjai a maguk közül kiemelt vezértől várják. Magyarország esetében az első világháborús vereség és összeomlás következtében elszenvedett nemzeti sérelmek orvoslása, az elveszített nemzeti nagyság helyreállítása, azaz Trianon revíziója volt a magyar társadalom egyik legfontosabb célja. Az irredenta kultusz emiatt már 1919 őszén megtalálta a kapcsolódási pontot a Horthy-kultusszal.[2]

A ’20-as évek közepétől a kultusz építésének stabil keretét alkották a Horthy személyéhez kötődő évfordulók, főként a születés- és névnapok, illetve a kormányzóválasztás és a budapesti bevonulás évfordulói. A tanulmány a kormányzó hetvenötödik születésnapján, a kultusz tetőzésének (1938–1943)[3] időszakára eső meghatározó évfordulón keresztül a Horthyról közvetített vezérkép és az alkalmazott kultuszépítési technikák áttekintésére törekszik.

A születésnap alkalmából közvetített Horthy-kép

A vezérkultuszoknak minden esetben igazolniuk kellett a vezér alkalmasságát, bizonyítania kellett azt az állítást, miszerint egyedül a vezér méltó a követésre, egyedül ő képes leküzdeni azokat a válságjelenségeket, amelyeken az adott politikai közösség keresztülment. Emiatt mindegyik rendelkezett egy jól kidolgozott elmélettel.[4] Ez az elmélet volt a szelektíven konstruált, számos irracionális vonással rendelkező vezérkép. Horthy Miklós kultusza esetében ez több

[1] *Romsics Gergely*: Mítosz, kultusz, társadalom. Mozgó Világ 30. (2004: 7. sz.) 57–61.

[2] *Turbucz Dávid*: A Horthy-kultusz kezdetei. Múltunk LIV. (2009: 4. sz.) 176–177.

[3] *Romsics Ignác*: Horthy-képeink. Mozgó Világ 33. (2007: 10. sz.) 15.

[4] *Ernst Cassirer*: A modern politikai mítoszok technikája. In: Politikai antropológia. Szerk.: Zentai Violetta. (Szemeszter) Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Bp. 1997. 38–40.

rétegből állt, mindegyik, külön-külön, s értelemszerűen együttesen is a vezérbe vetett hitet igyekezett erősíteni.

A tanulmány első részében az átnézett napilapokban megjelent vezércikkeken, méltatásokon, életrajzokon, visszatekintéseken keresztül közvetített Horthy-kép főbb rétegeinek és elemeinek az áttekintésére kerül sor. E 19 cikk a közvetlen kultuszépítés kategóriájába tartozik, miután az adott lap álláspontját fejezték ki, azaz nem a születésnapi ünnepségekről számoltak be, nem a különféle rendezvényeken elhangzottakat közvetítették a médiafogyasztók felé (közvetett kultuszépítés). A kiválasztott napilapok közé a Magyar Nemzetiszocialista Mozgalom lapja, a Magyarság; a Milotay István által szerkesztett imrédysta Új Magyarság; a Központi Sajtóvállalat két lapja, a római katolikus klérus szócsövének tekinthető Nemzeti Újság és Új Nemzedék; a kormányzathoz közel álló Magyarország; a Bethlen István nevével fémjelezhető 8 Órai Újság; a polgári liberális Pesti Hírlap; a Rassay Károly főszerkesztésével megjelenő liberális Esti Kurír; a magát szabadelvűnek valló Újság és a szociáldemokrata Népszava került.[5] A cikkek megoszlását az 1. táblázat mutatja. Mindegyik napilap kitüntetett módon foglalkozott a kormányzó születésnapjával. A legvisszafogottabb a Népszava volt, de ennek ellenére a szociáldemokrata újságolvasókhoz is eljutott minden érdemi információ.

Az ünnepi méltatások, életrajzi összefoglalók előszeretettel hangsúlyozták a vezérnek tulajdonított tetteket. A kormányzó személyéhez társított és a vezérképbe integrálódott jelzők („nemzetmentő", „országépítő", „országgyarapító") azt az utat írták le (lásd 2. táblázat[6]), amelyet a magyarság 1919 óta szimbolikusan megtett a „bölcs" vezére által kijelölt úton.[7] A kultikus interpretáció szerint a Szegeden kezdődő „nemzetmentés": a hadsereg megszervezése,[8] a rend helyreállítása, az összeomlást eredményező folyamat megfékezése és végleges megállítása[9] tette lehetővé az „országépítést", az ország kül- és belpolitikai konszolidálását.[10] Az Új Nemzedék a megszokottabb általános érvényű kijelentések helyett konkrét szociálpolitikai döntésekkel is összekapcsolta a kormányzó személyét, ezzel az államfő szociális érzékenységét hangsúlyozta.[11] Az „országépítés", az „új honalapítás" eredményezte az ország nemzetközi tekintélyének a helyreállí-

[5] Az egyes lapok politikai orientációjához lásd: „a háború szolgálatában". Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. S. a. rend., jegyz. Joó András, bev. Sipos Balázs. Napvilág Kiadó, Magyar Távirati Iroda, Bp. 2007.

[6] A 2. táblázat nem különbözteti meg a közvetlen és a közvetett kultuszépítés kategóriájába sorolt cikkeket: a feltüntetett értékek tehát mindkét típust magukban foglalják. A táblázatra történő utalások így értelmezendők!

[7] Esti Magyarország, 1943. június 17. 2.

[8] Új Magyarság, 1943. június. 18. 1.

[9] 8 Órai Újság, 1943. június 17. 1.

[10] 8 Órai Újság, 1943. június 18. 1.

[11] Új Nemzedék, 1943. június 17. 1., június 19. 3.

tását, viszont ezt kevésbé hangsúlyozták e cikkek.[12] Mindez megalapozta az 1938 utáni revíziós sikereket.[13] A magyar nemzet ennek során egyre közelebb került a vágyott „szebb jövő"-höz, mindahhoz a múltbéli állapothoz, amit az első világháborút követő összeomlás során elveszített. A kultikus szövegek érvrendszere szerint 1919 óta egy tudatos, megtervezett és részleteiben is átgondolt kormányzást, építkezést valósított meg Horthy Miklós, amelynek egyes szakaszai egymásra épülve hozták el 1938 és 1941 között a „magyar feltámadást". A vezér lépésről-lépésre képes volt tehát a személyéhez kötött vágyakat megvalósítani – olvashatjuk számtalanszor a korabeli sajtóban.

Ezt az üzenetet erősítette a már magunk mögött hagyott és a lehető legnegatívabban ábrázolt múlt („egy nemzeti katasztrófa mélypontja"), az összeomlás időszakának és a jelen állapotának ütköztetése, annak bemutatása, hogy honnan hová jutottunk el. Mindez a vezér „emberfeletti" nagyságát és a „történelmi" érdemeinek jelentőségét érzékeltette, továbbá kifejezte, hogy egy új, „nemzeti korszak" vette kezdetét Horthy fővezér megjelenésével.[14] Ez volt a szimbolikus kezdet motívuma. A nem túl gyakran alkalmazott – emiatt a táblázatban fel sem tüntetett – történelmi párhuzamok is a vezér kiválóságát igazolták. Eszerint a kormányzó „A magyar történelem legnagyobb alakjai közül való. S azok között is egyedülálló nagyság". E párhuzamokat szélesebb körben a Reggeli Magyarország használta az ünnepi vezércikkében. Az „országépítő" Árpádok, az „országmentő" Hunyadi János, az „országvezető lángész" Hunyadi Mátyás és Bethlen Gábor, majd a nemzeti függetlenséget képviselő Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos társaságában találjuk meg a kormányzót. A vezércikk ráadásul nem elégedett meg ennyivel, miután leszögezte, hogy Horthy eredményei jóval jelentősebbek, másrészt sokkal nehezebb körülmények között valósította meg mindezeket. Ezt érzékeltette, hogy amíg „Rákóczi és Kossuth országlása a nemzeti állam katasztrófájába torkollott", addig Horthy egy „katasztrófa" után kezdte meg kormányzóságát, amely ráadásul „nem a nemzeti függetlenség vége" volt, hanem annak a „kezdete".[15]

A kultikus kijelentések és a valóság között természetesen meglehetősen nagy szakadék mutatható ki. A '20-as évek konszolidációja ugyanis a vitathatatlan kvalitású Bethlen István nevéhez kötődött,[16] bár a miniszterelnök a kormányzó támogatása nélkül nem valósíthatta volna meg a programját, azaz Horthy Miklós nélkül, még ha ő nem is vett részt a kormányzati politika alakításában, nem lehetett az országot konszolidálni. Horthy ezen a téren tehát kétségtelen érdemekkel rendelkezik, de szerepét, a vezérkultuszok logikája szerint, jelentősen felnagyí-

[12] Esti Kurír, 1943. június 17. 1.

[13] Esti Magyarország, 1943. június 17. 2.

[14] Reggeli Magyarország, 1943. június 18. 1.

[15] Uo.

[16] *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Osiris Kiadó, Bp. 2005. 205–253., 329.

totta a kultikus interpretáció. A revíziós sikerek – továbbmenve – szintén nem Horthy „államférfiúi" nagyságának, diplomáciai képességeinek, hanem az európai hatalmi átrendeződésnek, a tengelyhatalmak agresszív külpolitikájának voltak köszönhetők.[17] Hasonló észrevételek tehetők az 1919–1920-as időszakhoz kötődően is. A vezérkultuszok közös vonása ugyanis, hogy a közösség által megfogalmazott vágyak megvalósítását minden esetben a vezértől várják, így a ténylegesen elért, megvalósított eredmények, a valóságos szerepétől függetlenül, a vezérbe vetett hit erősítése, az alkalmasságának folyamatos igazolása érdekében kizárólag az ő érdemeiként kerültek bemutatásra. A politikai közösség életében végbement előremutató változások kizárólag a vezér sikereiként voltak bemutathatók.[18]

A vezérkép – az alaprétegre épülő – központi metaforája szerint Horthy Miklós 1919 ősze óta a magyar nemzet kormányosa. Eszerint a viharos tengeren, a sziklák és örvények ellenére erőskezű, tévedhetetlen, határozott és megfontolt kormányosként irányítja a nemzet hajóját a biztonságos kikötő, a „szebb jövő" irányába. Mindez nem jelentett mást, mint, hogy egyedül Horthy jelöli ki a magyarság számára követendő utat. A táblázat adataiból látható, hogy az előfordulási arányokat tekintve elsősorban a magyarság vezére, vagy az ehhez hasonló kifejezések voltak népszerűek, míg az ezt szimbolikusan kifejező kormányos metaforája jóval ritkábban fordult elő. Eszerint Magyarország hajóját

> „vezeti a viharos tengeren Horthy Miklós kormányzó. […] Már nem látunk más szilárd pontot, csak annak az alakját, aki a kormány kerekét erősen a kezében tartja, és kemény tekintettel figyeli a tornyosuló hullámokat. Ez nekünk elegendő és megadja a nyugalmunkat ahhoz, hogy vak hittel, teljes bizakodással viseljük sorsunkat. Tudjuk, hogy hajónk egyszer révbe ér. Aki vezeti, annak lelkét a magyar rónák végtelen tengere telítette meg magyar hazája forró imádatával és a világtengerek veszélyei a bölcs nyugalommal, a kormányzás művészetének ítélőképességével".[19]

A viharos tenger egyaránt utalt a közelmúltra, amelyből a nemzetet 1919 után fokozatosan kivezette, de ugyanúgy jelképezte az aktuális háborús állapotokat is (a „vörös tűzvész"-t – utalt a bolsevizmusra a Magyarság), amelyek közepette továbbra is megingás nélkül vezeti a nemzetét.[20]

---

[17] *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Kalligram, Pozsony 2009. 176–183., 268–292.

[18] *Rees, E. A.*: Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions. In: The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc. Ed. Balázs Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones and E. A. Rees. Palgrave MacMillan, London 2004. 14.

[19] 8 Órai Újság, 1943. június 17. 1.

[20] Magyarság, 1943. június 18. 1.

A Horthy-kép egyik meghatározó irracionális vonása volt, hogy a „magyarok Istene" akarataként állították be a tevékenységét. Ezzel a „nemzetiesített" Isten és a magyarság közti különleges viszonyt érzékeltették, ami miatt „nekünk" különleges pártfogónk van, aki válságos időszakokban mindig elküldte a „számunkra" azt a vezért, aki képes „minket" a szebb és boldogabb jövő állapotába, az „ígéretföldjére" elvezetni.[21] Horthy Miklóst a „mi" Istenünk (vagy a „Gondviselés", mindkét változat előfordult a kultikus szövegekben) arra választotta ki, hogy a magyar nemzet vezérévé, „új honalapítóvá" váljon az első világháborút követően.[22] Az *Újság* mindezt egy rövid történettel fejezte ki, miszerint 1868. június 18-án az Úristen leküldte egyik angyalát Kenderesre, hogy a megszületett csecsemőt homlokon csókolja, az arcát megsimogassa, ezzel téve ő képessé arra a feladatra, amelyre elhivatott. A történet szerint az angyalnak mindvégig Horthy Miklós mellett kellett maradnia.[23]

A vezérkép egyik rétege, ráadásul több elemén is keresztül, a vezér és az őt fenntartások nélkül követő nemzet viszonyát fejezte ki. Az 1920-as évek közepétől a kormányzó születésnapját az egész nemzet bensőséges családi ünnepeként állította be a propaganda.[24] Horthy, a háborús viszonyokra is tekintettel, most is elhárította magától az ünneplés minden formáját.[25] Ez a gesztus, amelyre a korszakban rendszeres sor került, azonban 1943-ban is csak azt az üzenetet erősítette fel, hogy a nemzet e kérés ellenére is ünnepel (ez az állítás fordult elő a leggyakrabban a vezérkép 3. rétegének elemei közül), azaz szétszakíthatatlan kötelékek léteznek a vezér és a követői között. A kultikus szövegek a „hódolat", a „hála" és a „rajongás" szavakkal fejezték ki a társadalomnak a kormányzóhoz való viszonyát.[26] Június 18-án, ennek megfelelően, úgy köszöntötte minden magyar a kormányzót,[27] „mint ahogy a hűséges gyermekek serege köszönti a hőn szeretett édesapát".[28] A középbirtokos származású vezér, az „édesapa", aki ráadásul a nemzetet is megtestesíti (ezt felerősítette a földjét művelő „gazda"-ként és „magyar úr"-ként történő beállítása is),[29] és a vezetettek, a „gyermekek" közötti hierarchikus viszonyt mindez bensőségesebbé tette. A kultusz patriarchális és paternalista vonásai szerint a magyarság tehát egy nagy család, amelynek feje,

[21] *Gerő András*: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. PolgART, Bp. 2004. 293–296.

[22] 8 Órai Újság, 1943. június 17. 1.; Magyarság, 1943. június 18. 1.

[23] Újság, 1943. június 18. 1.

[24] *Turbucz Dávid*: A Horthy-kultusz. In: A magyar jobboldali hagyomány. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Bp. 2009. 150.

[25] Új Magyarság, 1943. június 18. 1.

[26] Esti Kurír, 1943. június 17. 1., Új Magyarság, 1943. június 19. 1.; Újság, 1943. június 18. 1.; Magyar Nemzet, 1943. június 18. 1.

[27] Új Magyarság, 1943. június 19. 1.

[28] Reggeli Magyarország, 1943. június 19. 1.; Vö. Újság, 1943. június 20. 5–6.

[29] Nemzeti Újság, 1943. június 18. 1.; Magyar Nemzet, 1943. június 18. 1.

Horthy Miklós kormányzó, a „nemzet atyja, a mi nagy családfőnk" úgy gondoskodik a nemzet tagjairól, úgy védi és neveli őket, mint az édesapák a saját gyermekeiket. Ez az oka, mint egy ekkor közzétett vers két sora is jelzi, hogy:

„Felnézünk Rá, mint apjára a gyermek,
Ki bizton jár, ha Ő fogja kezén".[30]

1943-ben értelemszerűen azt is hangsúlyozták, hogy az ünnep a háborús viszonyok ellenére békés volt.[31]

A propaganda a kormányzó idős kora kapcsán két fő üzenetet közvetített. Egyrészt kiemelte, hogy továbbra is „frissen és töretlenül" képes betölteni hivatását.[32] A vezérképnek erőt, határozottságot és tettrekészséget kellett sugároznia, mert a kultikus kijelentések fő üzenete szerint az ország és a nemzet sorsa, biztos jövője kizárólag a kormányzón múlott.[33] Másrészt, az idős kora, a „gazdag élettapasztalata és bölcsessége" a vezéri hivatására őt alkalmasabbá is tette – legalábbis a propaganda szintjén.[34]

A Horthy személye körüli „főkultusz", a mintaalkotás és a pozitív jövőkép közvetítése szándékával kiegészült a kormányzói család és a családtagok köré felépített „mellékkultuszokkal".[35] Horthy István alakját a halálát követően a kötelességteljesítés, a haza iránt vállalt áldozat hangsúlyozására használta fel a háborús propaganda.[36] Eszerint a nemzetért minden egyes magyar családnak áldozatot kell hoznia, ahogyan megtette ezt a kötelességtudattól áthatott Horthy-család is. A kormányzó, a „legelső magyar ember" magyarként példát mutatott az „áldozatvállalásban", mert apaként „a nemzetért áldozta hőn szeretett elsőszülött daliás fiát".[37] A kormányzóné alakja elsősorban a szociális érzékenységet szimbolizálta, míg Horthy Istvánné az özvegyek és a katonák ellátása terén végzett tevékenységével fejezte ki ugyanezt.[38] A kormányzói család, illetőleg a családtagok kultuszát nemcsak cikkek ápolták, hanem fényképek, portrék is, amelyeket elsősorban a képes hetilapok közölték,[39] de időnként feltűntek a napilapokban is. A kormányzóportrék reprezentatív beállításokat követtek, a vezér hatá-

[30] 8 Órai Újság, 1943. június 17. 3.

[31] Új Magyarság, 1943. június 18. 1.

[32] Újság, 1943. június 18. 1.; l. még Népszava, 1943. június 18. 1.

[33] *Olasz Lajos*: A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944). Akadémiai Kiadó, Bp. 2007. 427–428.

[34] Reggeli Magyarország, 1943. június 18. 1.

[35] *Dömötörfi Tibor*: A Horthy-kultusz elemei. História XII. (1990: 6. sz.) 25.

[36] *Olasz L.*: A kormányzóhelyettesi intézmény i. m. 340., 426–427.

[37] Reggeli Magyarország, 1943. június 18. 1.; l. még Esti Magyarország, 1943. június 17. 2.; Új Magyarság, 1943. június 18. 1.

[38] Új Nemzedék, 1943. június 18. 2.

[39] Képes Vasárnap, 1943. június 15. 371–384.

rozott tekintetét, céltudatosságát sugározták, azaz a leírt üzenetet jelenítették meg fényképeken.[40]

Az alkalmazott kultuszépítési technikák

A Magyar Távirati Iroda június 12-én tette közzé a kormányzó születésnapjáról szóló hivatalos közleményt, amely tájékoztatást adott arról, hogy a kormányzó kérése ellenére a nemzet miként találta meg a módját az ünneplésnek.[41] A közleményt a napilapok kivétel nélkül leközölték és ezután egyre több cikket jelentettek meg, amelyeken keresztül előzetesen tájékoztatták az olvasóikat a születésnap rendezvényeiről.[42] Az ünnepre a már megszokott rituálé keretei között került sor.

Horthy születésnapján a történelmi egyházak országszerte ünnepi és hálaadó istentiszteleteket, miséket tartottak, amelyek közül a fővárosiak emelkedtek ki. A kisebb vidéki gyülekezetekben elég volt vasárnap megemlékezni a kormányzó születéséről, miután 18-a péntekre esett.[43] A Kapisztrán téren Haász István tábori püspök, a miniszterelnök, a kormány néhány tagja és a tábornoki kar képviselői jelenlétében celebrált szentmisét.[44] A Kálvin-téri református templomban a „bölcsszívű vezér" születésének napján Ravasz László dunamelléki püspök hirdette az igét.[45] A Deák-téri evangélikus templomban Kemény Lajos budapesti esperes az Isten által küldött „megmentőként" méltatta a hetvenöt éves kormányzót.[46]

Az országgyűlés ekkor el volt napolva, így ünnepi ülésre nem került sor. A vármegyék és a törvényhatósági jogú városok törvényhatósági bizottságai, városok és községek képviselőtestületei rendkívüli díszközgyűléseiken, képviselőtestületi üléseiken ünnepeltek. A főispánok, alispánok, polgármesterek (Budapest esetében a főpolgármester is), a törvényhatósági bizottság tagjai, főjegyzők, országgyűlési képviselők, felsőházi tagok, egyetemi tanárok, papok, lelkészek, iskolaigazgatók, gimnáziumi tanárok ünnepi beszédei visszatekintettek az 1919 óta eltelt időszakra. Kivétel nélkül hangsúlyozták, hogy a háborút követő összeomlás a magyar történelem egyik legválságosabb időszaka volt, de Horthy Miklós a Gondviselés akaratából kivezette a nemzetet a kaotikus viszonyok közül, s

[40] *Dömötörfi T.*: A Horthy-kultusz i. m. 25.; Tolnai Világlapja, 1943. június 16. 1.

[41] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K. 428. MTI „kőnyomatos" Hírek, a) sorozat. Napi tudósítások (a továbbiakban: K. 428. Napi tudósítások), 1943. június 12. 1. Elérhető az interneten: http://mol.arcanum.hu/mti/

[42] L. pl. Reggeli Magyarország, 1943. június 12. 3., 13. 3., 16. 3.

[43] Újság, 1943. június 16. 3.; 8 Órai Újság, 1943. június 16. 1.

[44] Nemzeti Újság, 1943. június 19. 1.

[45] 8 Órai Újság, 1943. június 18. 5.

[46] Reggeli Magyarország, 1943. június 19. 2.

a „megújhodás" eredményeként, azóta vezeti azon az úton, amely „a boldogabb és szebb jövendő felé" visz. A szónokok, a vezérkép bemutatott rétegeit alkalmazva, a kormányzó érdemeit, emberi és „államférfiúi" nagyságát méltatták.[47] A vezérkép egy vonatkozását szükséges itt külön is kiemelni. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatóságának ünnepségén János evangéliuma 3. rész 16. versét parafrazeálta a szónok. Eszerint a kormányzó „*úgy szerette a magyarságot, hogy elsőszülött fiát adta érte, mert aki benne és a magyarság örök életében hisz, az nem vész el, hanem örök élete lesz az ősi földön*".[48] Horthy István halála, mint látható volt, beépült a háborús propagandába. Az átnézett sajtótudósításokban, méltatásokban alapvetően az az állítás volt gyakori, hogy a kormányzó a fiát adta a magyarságért, míg a fenti idézet mindösszesen csak egyszer volt olvasható. A statisztikai megállapítás fényében ez a kijelentés ugyan nem tűnik túl jelentősnek, viszont a tartalma, a háborús propaganda céljait kiszolgáló blaszfémia miatt azonban semmiképpen sem megkerülhető. A közgyűlések, visszatérve az ünnepi rítusra, hódoló feliratok formájában is kifejezték a kormányzó iránti ragaszkodásukat. Számos esetben döntöttek arról, hogy megfestetik a kormányzó arcképét. A már elkészült, tehát korábban megrendelt festmények, szobrok és domborművek felavatására is volt példa.[49]

A fegyveres erők számára a kormányzó születésnapja katonai ünnepnap volt. A lakanyákat és a helyőrségeket fellobogózták. Reggel zenés ébresztő volt. A helyőrségek képviselői részt vettek a hálaadó miséken és istentiszteleteken. A tábornoki kar az Országos Tiszti Kaszinó dísztermében ünnepi ebéden vett részt, ahol Csatay Lajos honvédelmi miniszter mondott pohárköszöntőt.[50]

A politikai pártok közül, a sajtó tájékoztatása szerint, a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja fővárosi és vidéki szervezeteiben, a Független Kisgazdapárt pártértekezleten, a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség képviselői értekezleten ünnepelte meg a kormányzó születésnapját.[51]

Az ünneplésben a társadalmi egyesületek, a gazdasági és tudományos élet meghatározott szervezetei is részt vettek, a fővárosban és vidéken egyaránt.[52]

---

[47] Pesti Hírlap, 1943. június 19. 2., 22. 3.; Új Magyarság, 1943. június 19. 2.; Reggeli Magyarország, 1943. június 19. 3.; Esti Magyarország, 1943. június 19. 2.; Az idézet: Esti Kurír, 1943. június 19. 1.

[48] Magyarország, 1943. június 21. 3. (eredeti kiemelés)

[49] A vidéki ünnepségekhez l. pl. MOL K. 428. Napi tudósítások, 1943. június 18. 15., 17., 24., 30., 34., 37., 41., 49., 51., 54., június 19. 2–3., 5., 8., 17., 19., 21., 23., 26., 28–29., 37., 39., június 20. 1–3., 6., június 21. 4–5., 9., június 22. 3., 5., 7., 14., június 23. 6–7., 20.

[50] Magyar Nemzet, 1943. június 18. 5.; Új Magyarság, 1943. június 19. 1.

[51] Reggeli Magyarország, 1943. június 12. 3.; Pesti Hírlap, 1943. június 19. 2.; Magyarság, 1943. június 19. 2.

[52] Pesti Hírlap, 1943. június 19. 2.

A magyar sporttársadalom sem feledkezett meg az államfő születésnapjáról. Az Országos Sport Központ elrendelte, hogy minden olyan sporteseményen, amelyet június 13. és 20. között rendeztek, meg kell erről a napról emlékezni.[53]

A külföldön élő magyarok a követségeken ünnepeltek, vagy szentmisén vettek részt Berlinben, Rómában, Helsinkiben, Stockholmban és Madridban.[54] A pápa, Adolf Hitler, Viktor Emánuel, Mussolini, Mannerheim és néhány további baráti állam államfője, miniszterelnöke táviratban fejezte ki jókívánságait.[55] A német és az olasz lapok előszeretettel foglalkoztak Horthy Miklós születésnapjával, címoldalaikon méltatásokat és fényképeket jelentettek meg.[56] A cikkeik elsősorban Magyarországnak a tengelyhatalmakhoz való hűségét hangsúlyozták, Horthy Miklóst pedig a Szovjetunió elleni háború elkötelezett támogatójaként mutatták be. Ezek az üzenetek a szélsőjobboldali lapokban (Magyarság, Új Magyarság) természetesen sajátos politikai jelentőségre is szert tettek, de a háborús sajtóirányításnak köszönhetően nem hiányozhattak a liberális lapokból és a Népszavából sem.[57] A finn, a spanyol és a horvát sajtó kormányzót méltató cikkeit is gyakran szemlézték a magyar lapok.[58]

A Horthy-kép közvetítésében, illetőleg a bemutatott ünnepi rendezvényekről szóló tudósítások közreadásában a sajtó mellett a rádió és a filmhíradó is fontos szerepet játszott. A rádió ünnepi műsora[59] zenés ébresztővel kezdődött, majd a nap folyamán köszöntők,[60] a kormányzóhoz kötődő korábbi felvételek, hangverseny és ima sugárzására is sor került, de természetesen a hírek között, még ruszin, szlovák, német és román nyelveken is (!), kitüntetett helyen szerepelt Horthy Miklós születésnapja.[61] Kállay Miklós miniszterelnök beszédét, ami a magyar nemzet és a vezére közötti szoros köteléket hangsúlyozta, 19 órakor közvetítette a rádió,[62] egy részletét a filmhíradó is tartalmazta,[63] a teljes szövegét pedig

[53] Magyar Nemzet, 1943. június 18. 5.

[54] Pesti Hírlap, 1943. június 20. 3.

[55] Pesti Hírlap, 1943. június 22. 3.

[56] 8 Órai Újság, 1943. június 17. 2.

[57] Magyarság, 1943. június 19. 2.; Újság, 1943. június 18. 3.; Népszava, 1943. június 19. 2.

[58] Pesti Hírlap 1943. június 19. 2.

[59] Újság, 1943. június 17. 5.

[60] Új Nemzedék, 1943. június 19. 8.

[61] MOL K. 615. Magyar Rádió és Telefonhírmondó Rt. Műsoranyag. 193. csomó. 1943. június. 18. 457–458., 553–556., 651–656.

[62] Uo. június 18. 651–654. Kállay, az átnézett napilapok által kivétel nélkül leközölt, üdvözlő táviratban is kifejezte a nemzet háláját. L. pl. Új Magyarság, 1943. június 19. 1. A kormány a 3290/1943. M. E. rendelet értelmében a születésnap alkalmából öt pengős ezüstérmét bocsátott ki, amelynek szintén széles sajtóvisszhangja volt. Magyarországi Rendeletek Tára. 1943. II. köt. Magyar Királyi Belügyminisztérium, Bp., 1944. 1396.; Népszava, 1943. június 18. 1.

leközölték a napilapok.[64] A miniszterelnök köszöntése után országszerte megszólaltak a harangok.[65]

A Magyar Film Iroda „Magyarország kormányzója" címmel egy 26 perces filmet készített.[66] A fővárosi és a nagyobb vidéki mozikban június 17-én, a kisebbekben csak ezt követően vetítették.[67] A film szövege, amit Herczeg Ferenc, a kor konzervatív írófejedelme írt és mondott el, tartalmazta a vezérkép főbb rétegeit és elemeit. Horthy személyét kivétel nélkül összekapcsolta az 1919 és 1943 között elért eredményekkel, sikerekkel: a hadseregszervezés, a gazdaság újjászervezése, a szociális helyzet javítása, a közlekedés fejlesztése, a kultúr-, oktatáspolitika és a sport támogatása, kitörés a külpolitikai elszigeteltségből, végül a revíziós sikerek. Mindezzel a kormányzó megkerülhetetlenségét hangsúlyozta, ahogyan a film utolsó mondatai is Horthy központi szerepét érzékeltettek:

> „Ő az a gyémánttengely, mely körül az ezeréves gépezet forog. A széthúzó osztályokat és pártokat az ő páratlan tekintélye forrasztja nemzeti egységbe. A dolgozó nép benne látja a rend és biztonság legfőbb őrét. Benne a hitetlenek is kénytelenek hinni, az állhatatlanok is kénytelenek megállapodni. Ezért, aki Horthy Miklóst követi, az a magyar nemzetet követi. A kormányzó a nemzeti egység szimbóluma".

A rádión és a különféle politikai orientációjú napilapokon keresztül közvetített üzenetek tehát a híradófilmnek köszönhetően a mozilátogatókhoz is eljutottak.[68]

Összegzés

A korszak utolsó éveiben Horthy Miklós kultuszát a háborús viszonyok és a szélsőséges jobboldali eszmék ellensúlyozása céljából szimbolikus rendszerstabilizátorként is felhasználta a kormányzati propaganda.[69] A kultusz a fennálló politikai és társadalmi berendezkedés stabilitását azonban csak akkor erősíthette, ha a tömegkommunikáción keresztül közvetített fő üzenetei a magyar társadalom minél szélesebb csoportjai számára elérhetők voltak. A média ugyanis hatásos

---

[63] Filmhíradók Online: http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=5062 (letöltési idő: 2010–12–16 11:37)

[64] L. pl. Új Nemzedék, 1943. június 19. 1.

[65] Esti Kurír, 1943. június 17. 4.

[66] Magyarság, 1943. június 20. 15.

[67] Újság, 1943. június 17. 5.

[68] http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=5052 (letöltési idő: 2010–12–16 12:14)

[69] *Turbucz Dávid*: Vezérkultusz és nyilvánosság. Horthy Miklós „országlásának" húszéves jubileuma (1939–1940). Médiakutató XI. (2010: 2. sz.) 101., 113.

eszköze annak, hogy megerősítse az egyének kötődését a politikai hatalomhoz és annak értékrendszeréhez.[70] Reprezentatív közvélemény-kutatások hiányában nem válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy az egyes társadalmi csoportok miként viszonyultak a kormányzó kultuszához, azaz ez a kormányzati törekvés mennyiben tekinthető sikeresnek. Mindenesetre az megállapítható, hogy az eltérő politikai orientációjú napilapok Horthy Miklós hetvenötödik születésnapja alkalmából előzetesen és utólagosan is tájékoztatták olvasóikat az ünnepi rendezvényekről, változó számú cikkben, de méltatták is a kormányzót és a nap jelentőségét, közvetítették a Horthy-kép főbb rétegeit és elemeit. Ezt tette a rádió és a filmhíradó is. A rendelkezésre álló tömegkommunikációs eszközök tehát megtették a feladatukat, az elért hatás azonban jelenlegi tudásunk alapján nem megbecsülhető.

Melléklet

1. táblázat: A napilapokban megjelent cikkek száma (1943. június 12–25.)

	közvetlen	közvetett	
	kultuszépítés		**összesen**
Magyarság	1	13	**14**
Új Magyarság	2	13	**15**
Új Nemzedék	3	13	**16**
Nemzeti Újság	1	15	**16**
Magyarország[71]	3 (1+2)	28 (11+17)	**31 (12+19)**
Magyar Nemzet	1	13	**14**
8 Órai Újság	3	17	**20**
Pesti Hírlap	2	17	**19**
Esti Kurír	1	16	**17**
Újság	1	13	**14**
Népszava	1	9	**10**
összesen	**19**	**166**	**185**

[70] *Császi Lajos*: A média rítusai. A kommunikáció neodurkheimi elmélete. (Jel–kép könyvtár) Osiris, MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Bp. 2002. 14., 60–70.

[71] A zárójelben megadott értékek a lap reggeli és esti kiadására vonatkoznak.

2. táblázat: A napilapokban megjelent cikkekben közvetített vezérkép főbb elemei

	Magyarság	*Új Magyarság*	*Új Nemzedék*	*Nemzeti Újság*	*Magyarország*	*Magyar Nemzet*	*8 Órai Újság*	*Pesti Hirlap*	*Esti Kurir*	*Újság*	*Népszava*	**összesen**
1. a vezérkép alaprétege												
a „Novara hőse”	3	–	1	2	6	4	1	4	1	3	–	**25**
2. Horthy Miklós jelöli ki az egyedül járható utat a magyarságnak												
Horthy a nemzet vezére	12	15	8	17	34	17	15	30	17	28	10	**203**
a nemzet hajójának erős kezű kormányosa	3	2	2	5	10	3	4	7	–	5	–	**41**
3. Horthy és a magyar nemzet viszonya												
a nemzet egésze ünnepli a kormányzót	22	27	23	24	53	22	28	28	27	34	25	**313**
a legelső magyar ember	2	7	1	2	15	1	9	8	3	4	1	**53**
a politikán felül álló „szilárd”, „fix” pont	2	1	1	–	5	–	2	3	1	2	–	**17**
Horthy testesíti meg a magyar nemzetet	4	8	5	6	24	7	4	11	5	7	2	**83**
„Horthy apánk”	–	1	1	2	7	1	11	5	1	4	–	**33**
a nemzet egésze követi Horthy Miklóst	2	5	1	5	12	7	2	8	6	4	4	**56**
4. a kultusz időfogalma												
a szimbolikus kezdet motívuma	4	11	5	6	23	4	5	8	9	15	7	**97**
Horthy a szebb magyar jövő letéteményese	9	5	4	5	14	5	6	7	7	6	2	**70**
5. isteni legitimáció												
a magyarok Istene (Gondviselés) küldötte	10	6	3	9	17	5	12	18	4	12	1	**97**
6. Horthy „történelmi” tettei												
a nemzet megmentése („nemzetmentő”)	6	5	4	4	15	8	8	12	7	8	2	**79**
az ország újjáépítése („országépítő”)	8	10	7	7	16	1	4	8	8	14	3	**86**
az ország nemzetközi tekintélyének helyreállítása	4	2	1	1	6	1	4	2	1	3	–	**25**
a revíziós sikerek („országgyarapító”)	10	10	6	9	34	9	10	15	7	10	1	**121**

	Magyarság	*Új Magyarság*	*Új Nemzedék*	*Nemzeti Újság*	*Magyarország*	*Magyar Nemzet*	*8 Órai Újság*	*Pesti Hírlap*	*Esti Kurír*	*Újság*	*Népszava*	**összesen**
7. a gyakori jelzős szókapcsolatok												
„bölcs” (vezetés, „országlás”)	9	12	8	11	20	6	9	15	8	16	3	**117**
„magyar” (vezér, katona, hős, gazda)	1	4	4	6	23	11	7	3	3	4	1	**67**
„erős” (kéz)	3	1	1	2	5	1	2	6	4	2	–	**27**
„dicsőséges” (országlás, kormányzás)	–	2	–	–	7	–	3	4	3	2	–	**21**

Ujváry Gábor

Magyar sors – magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei

„Bár a nemzeti önrendelkezés elvét soha oly határozottan nem hangoztatták, mint napjainkban – emlékezett Hóman Bálint, az egyik legkiválóbb magyar középkor-történész, egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945 májusában –, a világot, benne a kis nemzetek életét is a nagy gazdasági és politikai érdekközösségek létesítésére törekvő vezető hatalmak irányítják. […] Az óriásoknak ebben a gigászi küzdelmében a kisebb nemzeteknek s kiváltképpen a hadak útján élőknek akarva-nem akarva simulniuk kellett a küzdő felek egyikéhez s állásfoglalásuk iránya attól függött, hogy melyik oldalra állva vélték a háborúban való fegyveres részvételt és saját országuk és népük pusztulását elháríthatónak, nemzeti igényeiket kielégíthetőnek?”[1]

Hóman Bálint mindezt a Salzkammergut kedvelt üdülőhelyén, Bad Ausseeben írta, a megszálló amerikai katonai hatóság kérésére. 1945 tavaszán menekült ide családjával, miután március 27-én elhagyták Magyarországot.[2] Tudjuk azonban: már 1942-ban is tervezte, hogy életútját áttekinti[3]de egyébként is időtől időre feljegyezte politikával – benne kitüntetetten a külpolitikával – kapcsolatos nézeteit.[4]

1945-ös elemzése többé-kevésbé reális volt, még akkor is, ha abban nem tagadta meg korábbi önmagát és német–magyar sorsközösséget hirdető elképzeléseit. Végkövetkeztetése pedig tükrözte: szerzője felismerte, hogy rosszul számított, hiszen külpolitikai fejtegetései pontatlannak, sőt teljesen hamisnak bizonyultak. Maga is tudta: bármely (kül)politikai irány jogosultságát és helyességét

[1] *Hóman Bálint*: Magyarország szerepe a világháborúban. Bad Aussee, 1945. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK) Analekta 12.369. (A továbbiakban: OSzKK, Analekta 12.369.)

[2] Kósa Kálmán, Hóman Bálint gyanúsított kihallgatásáról készült jegyzőkönyv, 1945. november 28. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁSzTL), 3.1.9. V–98 692. (A továbbiakban: Hóman-per.) Nagyjából ugyanez – a két forrás szinte teljesen fedi, de részben kiegészíti egymást – megtalálható még: Budapest Főváros Levéltára, XXV. 1/a. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946.

[3] *Papp István*: Angyal Dávid 1942-es naplója. Századok. 134. (2000.6.) 1429–1448. Századok, 2000.6.1942. augusztus 12-i bejegyzés. 1438.

[4] ÁSzTL, 4.1. A–742. Hómann (sic!) Bálint naplója (Részletek Homan /sic!/ Bálint naplójából). (A továbbiakban: Hóman-napló.)

kizárólag a siker igazolhatja. „Magyarország elbukott a most végéhez ért nagy küzdelemben, barátait – tán önhibáján kívül s mások részvétlensége miatt – roszszul választotta meg, külpolitikája tehát tévesnek bizonyult. Más kérdés azonban, hogy vajon ennek az elhibázott külpolitikának volt-e erkölcsi megalapozottsága? ”[5]

Politikusként, de részben történészként is, szinte egész pályáján erre a kérdésre igyekezett válaszolni. Akárcsak céhbeli társainak többségét, őt is felettébb izgatta, hol a helyünk Európában, mi a szerepünk Közép-Európában és a Kárpát-medencében.

Különösen Trianon után váltak számára is kitüntetetten fontossá és érdekessé e problémák. Akkor, amikor szinte mindenkit – különösen a historikusokat – erősen foglalkoztatott: hogyan jutottunk idáig, mi volt az ország feldarabolásának történelmi előzménye, mennyiben vagyunk mi magunk felelősek, és mennyiben hibásak mások mindezért? *A magyarság megtelepülése* című, 1920-ban megjelent művében ő is megírta a saját, történelmi jogokra hivatkozó tanulmányát, amelyben a magyarság Kárpát-medencebeli „primus inter pares” szerepét hangoztatva állította, hogy a magyar királyság a 12. század végén mintegy kilencven százalékában homogén, magyar nyelvű állam volt.[6] *A „cseh–szlovák” nemzet történelmi joga Felső-Magyarország felett* címmel 1922-ben napvilágot látott – Václav Chaloupecky cseh tudóssal vitatkozó – publicisztikájában pedig közölte:

„A cseheknek nem volt joguk sem a múltban, sem a jelenben Magyarország semmilyen része felett […].” Ugyanitt az 1945-ös nyilatkozataihoz hasonló külpolitikai alaptételeket is megfogalmazott: „Magyarország megcsonkítása 1541-ben és 1919-ben a nyugati kultúra vereségét, illetve Kelet előrenyomulását jelenti, azaz akkoriban a törökét, ma pedig a bizánci büszkeség felnevelte szerb és román hatalomét.”[7]

Hóman 1920-ban és 1922-ben – históriai érvek felidézésével – lefektetett tételei állandósultak szemléletében, a húszas évek végétől a magyar és a német nép egymásrautaltságának mind határozottabban vallott doktrínájával bővültek. Jó oka volt tehát 1945 tavaszán a keleti ősellenséggel azonosított szovjet hadsereg elől menekülnie. Nemcsak konzervatív kortársainak döntő többségéhez hasonló, határozott szovjetellenessége, de konzervatív kortársainak jó részétől eltérő erős németbarátsága miatt is. Konzekvens gondolkodásának következmé-

[5] OSzKK, Analekta 12.369.

[6] *Hóman Bálint*: A magyarság megtelepülése. Bp. 1920. Minderről bővebben: *Várdy Béla*: Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban. Aetas; 18. 2003. 3–4. sz) 286–305.

[7] *Hóman Bálint*: Das historische Recht der Tschechoslowakischen Nation auf Oberungarn. Pester Lloyd (Morgenblatt), 1922. május 14. 3–4.; ugyanilyen címmel megjelent még: In: Magyar középkor. Bp. 1938. 189–196. az idézetek: 196. és 190–191. A magyar fordítás a Hóman Bálint munkái című CD-ROM-on olvasható (Bp. é. n.).

nyeivel tökéletesen tisztában volt. A jó barát Thienemann Tivadar számos beszédet írt Hóman egyik németországi útjára[8] aki hazatérve kijelentette: „Ha a németek elvesztik a háborút, tudom, hogy engem felakasztanak. Ha megtudják, hogy te írtad a beszédeimet, téged is fel fognak akasztani."[9] Rónai András, a Hóman vezette Teleki Pál Tudományos Intézet Államtudományi Intézetének vezetője pedig egy 1944. december közepi jelenetet idézett fel, amikor Hóman elmondta, „hogy következetesnek kell maradnia. […] Ő a németek győzelmére tett, és a konzekvenciákat most le kell vonnia."[10]

E konzekvenciák végső levonására 1946 márciusában, Hóman népbírósági perében került sor, amikor a budapesti népügyészség ellene folytatott eljárásának vádpontjai között kiemelten szerepeltek Hóman helytelennek ítélt külpolitikai döntései: a Szovjetunió elleni hadiállapot megszavazása, a magyar háborús erőfeszítések támogatása. A budapesti népbíróság ítéletében mindezen túl Hóman szemére hányták túlzott németbarátságát, a Német Birodalommal a szellemi együttműködésről kötött 1936-os egyezmény előkészítését és megkötését is. Hómant végül mind az elsőfokú, mind a fellebbviteli bíróság életfogytiglani fegyházra ítélte.[11] A per lefolyását nem kívánom részletesen ismertetni, erről kiváló összefoglalót írt Horváth László Béla.[12] Egy biztos: az akkori sajtóban csak „fasiszta kultúrhóhérként" jellemzett, szellemileg messze a vádlói felett álló Hóman politikai értelemben sem volt bűnöző. Kosáry Domokos szavaival élve: „teljesen elképzelhetetlennek tartottam azt, hogy a Hómant ugyanúgy háborús

[8] Mindez valószínűleg 1936-ban történt – bár Hóman a minisztersége alatt 1940-ben is járt Németországban –, mivel egy hamburgi beszédre utal Thienemann, azt pedig pontosan tudjuk, hogy Hóman csak 1936-ban járt Hamburgban. (OSzKK, Fond 15/2. Hóman Bálint önéletrajzi és kortörténeti feljegyzései.) Ugyanakkor a szöveg mégis a háborút, tehát 1940-et említi. Az ellentmondás fő oka az lehet, hogy Thienemann 93 éves korában jegyezte le e sorokat. Nincs okunk kételkedni valóságukban, még akkor sem, ha Thienemann a dátumokat – szellemi frissessége dacára is – már összekeverte.

[9] OSzKK Fond 152, *Thienemann Tivadar*: Az utókor címére. Bad Hall-i napló, Hóman Bálint és Szekfű Gyula fejezet. Újabban nyomtatásban: *Thienemann Tivadar*: Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések. (S. a. r. Koncz Lajos) Pécs, 2010. 51.

[10] *Rónai András*: Térképezett történelem. Bp. 1989. 310–311.

[11] ÁSzTL, 3.1.9. V–98 692. A vádirat 1946. február 23-i, az ítélet 1946. március 23-i keltezésű. A Népbíróságok Országos Tanács 1946. augusztus 17-én hozott ítélete részben módosította az elsőfokú döntést. A Szovjetunió elleni hadiállapot beálltának megszavazását már önmagában háborús bűntettnek minősítette, akárcsak Hóman egész politikai tevékenységét. Indokolásuk szerint – a tulajdonképpen bármiféle értelmezésre és büntetésre lehetőséget adó gumi-jogszabály alapján – maga a népbírósági törvény nyilvánítja „háborús bűnösnek azt, aki vezető állásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette a háborúba sodródásunkat, illetve ezt vezető állása ellenére megakadályozni nem törekedett."

[12] *Horváth László Béla*: Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951). Sic itur ad astra 6. 1993.3–4. 120–229.

bűnösként kezeljék, mint a nyilas gyilkosokat. Ez egyszerűen nem azonos kategória."[13]

Hóman historikusként – jórészt középkori témákat felölelő munkásságában – mindig az összehasonlító szempontokat érvényesítette. Kutatásaiba igyekezett minél több nyugati és keleti forrást bevonni, bár kétségtelen, hogy a magyar középkor bemutatásánál – természetesen a hazaiak mellett – sokkal inkább a nyugati, mint a keleti kútfőre támaszkodott (amiatt is, mivel az előbbiek közül sokkal több jelent meg a nagy forráskiadás-sorozatokban). A húszas években és a harmincas évek elején kifejezetten modern beállítottságú, műveiben gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti szempontokat is érvényesítő történetíróként ismerték. Nem csak Magyarországon.

Német nyelvterületen már a *Magyar pénztörténet* (1916) megjelenése óta ismert numizmatikusnak számított. Ám az sem volt véletlen, hogy 1929-ben a magyar tudósok közül őt kérték föl a *Cambridge Medieval History* nagy összefoglalójába szerzőnek, az 1301–1490 közötti magyar történelem megírására – amit Hóman meg is tett.[14] Mint ahogy nem véletlenül fordult éppen hozzá 1928-ban hosszú levélben Marc Bloch –, hogy az általa indítandó gazdaságtörténeti folyóiratba – az azóta komoly hírnévre szert tett *Annales d'histoire économique et sociale*-ba – közreműködőként nyerje meg. (Hóman végül ezt nem vállalta, maga helyett Domanovszky Sándort javasolta.)[15] A későbbiekben pedig az olasz királyi akadémia adta ki a *Magyar Történet* Anjouk koráról szóló részének átdolgozott változatát, németül pedig – szintén részben átalakítva – két kötetben látott napvilágot Szekfű Gyulával jegyzett szintézisének általa írt része.[16] Szekfűvel és a Magyar Szemle Társasággal közösen tervezték, hogy két kötetre redukálva, az ottani olvasók ízlésének megfelelően átírva angolul – esetleg majd franciául is – megjelentetik mindkettejük fő művét. Az átdolgozás el is készült, de a miniszter Hóman helyett ezt már kedves tanítványa, Deér József végezte el, Hóman jóváhagyásával. Az angol nyelvű publikálás végül meghiúsult. Hóman

[13] Képsorok. Hóman Bálint 1885–1951. Adalékok az élethez és a korhoz. A Magyar Nemzeti Filmarchívum anyagaiból összeállította az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára. Hanák Gábor filmje. Bp. 2010.

[14] OSzKK, Fond 15/1255. C. W. Previté–Orton levelei Hóman Bálinthoz, 1929. február 17., március 15. és június 7., illetve 1931. november 21.

[15] OSzKK, Fond 15/317. Marc Bloch levele Hóman Bálinthoz, 1928. július, illetve: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 4524/618. Hóman Bálint levele Domanovszky Sándornak, 1928. július 20.

[16] *Bálint Hóman*: Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290–1403. Roma 1938.
Bálint Hóman: Geschichte des ungarischen Mittelalters. 1–2. Bde. Berlin 1940, 1943.
Minderről ld. még: *Vándor Kálmán*: Hóman Bálint. Ujság, 1935. június 2. 15.

és Deér munkája elveszett, Szekfűé viszont részben ránk maradt, ma már olvasható is.[17]

Nyilvánvaló tehát, hogy – Európában is „jegyzett" historikusként – Hóman nagy súlyt helyezett a nemzetközi összehasonlításra, s e közelítése tette érzékennyé a külpolitikai kérdések iránt is. Jelentős munkáiban a magyar uralkodók többnyire nyugati irányultságát, illetve kelettel szembeni, védekező magatartását emelte ki. Legismertebb és legnagyobb hatású szintézisében, a *Magyar Történet* általa írt, Mátyás uralkodásáig tartó fejezeteiben – melyekben a külpolitika amúgy is kitüntetett helyet kapott – igen részletesen összegezte felfogását. Állításainak többségét ma is elfogadjuk, sőt, a magyar külpolitikai gondolkodás meghatározó tételeiként ismerjük.

Meggyőződéssel vallotta, hogy a magyarok Árpád óta Nyugat felé orientálódtak. Már a honfoglalók is „[…] karakter és műveltség tekintetében sokkal közelebb álltak a bajorokhoz, mint bármely más szomszédjukhoz. Bizánc a maga fényűző kultúrájával és túlfejlett államszervezetével […] a magyar szemnek elérhetetlen távolságban állt. Az övékénél kezdetlegesebb katonai szervezetben, politikai függőségben élő szláv népek – lengyelek, csehek, horvátok, szerbek – kultúrája, idegenszerű erkölcsei és szokásai sem vonzották a magyarokat."[18] A Géza fejedelem óta érvényesülő „defenzív békepolitikával" szemben aztán Szent László és Kálmán alapozta meg Magyarország külpolitikai aktivitását. III. Béla pedig „[…] világpolitikai tényezővé avatta Szent István királyságát, alapját vetette a kései középkorig, Mátyás király haláláig virágzó magyar nagyhatalomnak."[19]

Az Árpád-ház balkáni hegemóniájának kiépítését a tatárok törték meg. „Történetünk további századainak végzetes problémája, a keleti veszedelem ekkor szorította először háttérbe az Árpádok politikáját" – állította.[20] Az 1335-ös magyar–cseh–lengyel szövetség megint más utakat jelölt: ennek „nagyszabású külpolitikai koncepciója egyrészt a magyar és lengyel királyi házaknak mind szorosabbá és bensőségesebbé váló rokoni kapcsolatán, másrészt Magyar- és Csehországnak jól felismert gazdasági érdekközösségén, a két ország francia dinasztiáinak osztrákellenes, helyesebben Habsburg-ellenes politikáján alapult […]."[21]

Nagy Lajos – uralkodásának egy rövid szakaszában – a már Károly alatt is élő lengyel–magyar–nápolyi szövetség „perszonális unióját célzó világbirodalmi

[17] Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 635/49–55. Angol és francia nyelvű Magyar Történet (Bisztray Gyula: Adalékok Szekfű Gyula életéhez és munkásságához).
Szekfű Gyula: Rövid magyar történet 1606–1939. (S. a. r. és szerk. Soós István és Pótó János.) Bp. 2002.

[18] *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar Történet. (3. változatlan kiadás.) Bp. 1935. I. köt. 171.

[19] Uo. 417.

[20] Uo. 522.

[21] Uo. II. köt. 77.

gondolat[á]nak" adott helyet, amely „a régi magyar koncepció kereteit mesze túlhaladó imperiális célkitűzésnek", „utóbb életképtelennek" bizonyult.[22] Végül Zsigmond német–római királyi, majd császári címe egyértelmű volt „a magyar külpolitika útját évszázadokra kijelölő német orientáció kezdetével. […] A királyság külpolitikájában szükségszerűen a defenzív elem jutott túlsúlyra s a délkeleti veszedelem réme a diplomáciát a nyugati orientáció útjára terelte."[23]

Hóman a *Magyar Történet*ben néha egészen apró részleteket bemutatva, a környékbeli országok fejlődését mindig figyelemmel kísérve foglalta össze Magyarország honfoglalás utáni és középkori külpolitikai hely(zet)ét. 1931-ben pedig esszéisztikus formában rögzítette erről szóló gondolatait, *Külpolitikai irányok a magyar történetben* címmel. Áttekintésében – kapcsolódva a *Magyar Történet*ben megfogalmazottakhoz – négy fő külpolitikai koncepciót különített el egymástól: „A keleti orientációnak egyik módja, a XII. században rövid ideig kísértő bizánci s a XVII. századi Erdélyben kényszerűségből követett török orientáció példájára az orosz hatalommal vagy annak bármely exponensével kötött szövetség, a történet tanúsága szerint természetellenes és történetietlen [...]." – „A »turáni« orientációnak viszont a mai elhelyezkedési és erőviszonyok mellett kevesebb reálpolitikai értéke van, mint bármikor történetünk folyamán. Bármily szépen hangzó érzelmi húrokat pendítsen is meg szívünkben a Nyugat trianoni árulása után nagy erővel éledő turáni orientáció poétikus gondolata […] s az újabban Japántól a Balkánig mindenütt felismerni vélt többi »rokonokkal« való szorosabb érintkezés, e szimpátiákra politikát építeni nem lehet. […] Az epizódszerűen feltűnő s mindig irreálisnak, a kétségbeesés politikájának bizonyult keleti orientációval szemben történetünk két reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepciót termelt ki:

- a nyugati kultúrközösség keleti határzónáján élő népeket egyesítő lengyel–magyar–horvát–olasz szövetségnek történetünk folyamán a német hatalommal szemben defenzív s kelet felé expanzív értelemben alkalmazott koncepcióját […];
- s a német–római birodalommal – mai nyelven: a német és olasz hatalommal – kötött szövetségnek keleti veszedelem esetén időszerű s keleti irányban defenzív természetű koncepcióját […]."

Hóman ekkor még nem foglalt állást, melyik a helyesebb az utóbbi két koncepcióból. 1931-ben még „csak" történész volt, bár Nemzeti Múzeumi főigazgatóként és tudományszervezőként már jó néhány éve aktív részese volt a kultúrpolitikának is. Annyit azonban mégis megállapított, hogy „a nyugati háttérrel bíró lengyel–horvát–olasz szövetség a német hatalmi aspirációkkal s a közvetlenül szomszédos kisebb hatalmakkal – csehekkel, osztrákokkal, szerbekkel –

[22] Uo. 205–206.
[23] Uo. 399–401.

szemben járt sikerrel, viszont a német–olasz orientáció nagy keleti veszedelem esetén bizonyult egyedül célravezető politikának."[24]

Hóman érzékenyen és – már csak a beszéd, illetve az esszé műfajából adódóan is – éles kontúrokban vázolta föl a múlt diplomáciáját. Nagy ívű, sőt néhol elnagyolt írásában mindmáig elfogadható elemzést adott ezer esztendő magyar külpolitikájának legfontosabb törekvéseiről. Szaktudományi munkásságában a harmincas években lényegében itteni felfogását ismételte. Miniszterségе mellett/alatt már nem volt ideje kutatni, újabb művek kidolgozásában elmélyülni. Inkább csak régi gyűjtéseit és munkáit frissítette föl, kiegészítve az újabb szakirodalom megállapításaival. A negyvenes évek első felében a magyar őstörténet szintézisét kívánta megírni, erre azonban már nem –, illetve csak részben – jutott ideje: összegzése befejezését életfogytiglani fegyházbüntetése hiúsította meg.[25]

A külpolitikai irányok… után néhány esztendővel, gyakorló politikusként, már sokkal konkrétabban és kendőzetlenebbül vallott a szerinte követendő nemzetközi tájékozódásról. 1936-ban a Kormányzó kérésére rövid összegzést adott történelmi helyzetünkről – nagyrészt 1931-es dolgozatára rímelve. „A magyar nemzet a IX. század végén három kultúrszféra határzónáján telepedett meg – állította. – A nyugati latin-kereszténység és latin–germán művelődés, másfelől a délkeleti görög kereszténység és bizánci–szláv művelődés s végül a pogány, majd mohamedán török–tatárság és ennek ázsiai művelődése között a magyar nemzet töltötte be a lengyellel és a horváttal együtt az ütköző szerepét." A nyugati kulturális hatások is idáig terjedtek.[26] 1940 augusztusában, a második bécsi döntést közvetlenül megelőző tárgyalásokra is írt egy emlékeztetőt. Ebben ugyancsak azt bizonygatta, hogy három kultúrkör határán él(t)ünk. Ezek közül a „hun–török" azonban „már kiszorult Európából s így Magyarország a nyugati latin–germán és a bizánci kultúrán nőtt szláv és román világ között áll." Földrajzi helyzete szerint „a Nyugathoz tartozó zárt egység, szerves és önálló része Közép-Európának." Történetileg pedig – a Kárpát-medence korábbi lakói közül – egyedül a magyarok „ismerték fel országuk Nyugathoz tartozását", ami meghatározta keleti irányban defenzív, „a nyugati művelődést védelmező és terjesztő történeti szerepüket." Magyarországnak Szent István óta ez a „világtörténelmi hivatása".

---

[24] *Hóman Bálint*: Külpolitikai irányok a magyar történetben. In: Uő: Magyar középkor. Bp. 1938. 639–662.;az idézetek: 660–662. Ugyanezt – részben átfogalmazva – lásd még: *Hóman Bálint*: Magyar sors – magyar hivatás. Bp. 1942, 131–132.

[25] Posztumusz jelent meg töredékes kötete: *Hóman Bálint*: Ősemberek, ősmagyarok. Bp. 2001. Bár a börtönben állandóan kérvényezte, hogy folytathassa munkáját, hiába reménykedett ebben: csak egy-egy alkalommal, néhány napra vagy hétre kapott erre engedélyt: OSzKK, Fond 15/2027–2031.

[26] OSzKK, Fond 15/9. Hóman Bálint feljegyzése Magyarország helyzetéről Európában a történelem folyamán (1936. január).

Ezután azonban Hóman aktuálpolitikai fejtegetésekbe kezdett. „A trianoni békével – jelentette ki – a bizánci kultúrájú románok és szerbek térhódítása révén Kelet határa Délen az Alpesekig, északabbra a természetellenes román–magyar határig tolódott el." Éppen ezért – hangzott a hazánkban szinte osztatlan egyetértéssel találkozó következtetése – Magyarország csak akkor felelhet meg „világtörténelmi hivatásának […], ha birtokában van a Kárpát-medence politikai hegemóniája s annak keleti és déli természetes határa, ezért [ezek] helyreállítását európai, elsősorban német és olasz érdekek követelik." Valójában azonban az olaszok, még inkább a németek – nyers, de részükről teljesen érthető hatalmi szempontból – sokkal inkább a térség megosztását, mint egyesítését tartották szerencsésnek, s ezt valószínűleg Hóman is pontosan tudta. (A magyar politikusok többsége e tekintetben ugyanúgy gondolkozott és argumentált, mint ő – habár többségük szintén tisztában volt azzal, hogy követeléseik részben illuzórikusak.)[27]

1945-ös Bad Aussee-i emlékezésében ismét visszatért e témához. „A magyar külpolitikának a földrajzi adottságokból következő alaptételei: a nyugati tájékozódás és a területi egység biztosítása" – hangsúlyozta.[28] Arról persze ez alkalommal is megfeledkezett, hogy míg a nyugati orientációval szinte mindenki egyetértett Magyarországon, addig a német–olasz irányzat helyességéről a befolyásos politikusok jó része egyáltalán nem volt meggyőződve.

Hóman saját koráról, a két világháború közötti időszak magyar külpolitikájáról is jó néhányszor kifejtette véleményét. A trianoni rendezés egyedüli „pozitívumának" – sokakhoz hasonlóan – visszanyert függetlenségünket és külpolitikai szuverenitásunkat tartotta.[29] 1945-ös visszatekintésében négy külpolitikai irányzatot különböztetett meg az ellenforradalmi Magyarországon. 1. A szociáldemokraták a „radikális-demokrata-szocialista nyugat-európai politikai csoportokkal való együttműködés elvi alapján álltak s több-kevesebb nyíltsággal a Szovjet felé is tájékozódtak." 2. A nemzetiszocialisták és a nyilaskeresztesek a náci és a fasiszta hatalmakhoz vonzódtak, s „a Német Birodalomnak teljesen behódolva kívánták a nemzet külpolitikai céljait megvalósítani." 3–4. E két szélsőség közt „a közbeszédben rendszerint »angolbarát« és »németbarát« néven emlegetett, de egyaránt magyarul érző és gondolkodó politikusok és híveik egymással szembenálló két népes csoportja" helyezkedett el. Ők a „magyar külpolitika alapelvei és törekvései – a nyugati tájékozódás, a revíziós törekvések, a keleti veszedelemmel szemben való védekezés s a német hatalom túlkapásai elleni önvédelem – tekintetében egyetértettek, de a célt más úton kívánták megközelíteni […]." Az angolbarátok a németekhez közeledésben látták a legfőbb kockázatot. „Csupán

[27] Két helyen is megőrződött, más-más dátumozással: Hóman-napló, 20–22. (Pro memoria gróf Teleki Pálnak és Csákynak 1940. július 8-án. Alapvető tények) és OSzKK, Fond 15/13. (Alapvető tények /Az 1940. évi bécsi tárgyalásokhoz készült áttekintés/).

[28] OSzKK, Analekta 12.369.

[29] Hóman: Külpolitikai irányok, i. m. 639.

azt hagyták számításon kívül – érvelt némi joggal Hóman –, hogy az angol politika szempontjából Magyarország sorsa nem fontos tényező s hogy számunkra voltaképpen nincs is angol–német kérdés, annál nagyobb súlya van az orosz–német problémának." A németbarátok ellenben minden rossz forrását Keleten vélték felismerni, s azt gondolták, hogy a német hatalomnak minden „törekvése megtörik a magyarság ellenálló erején, viszont a keleti – román és szláv – beolvasztási kísérletekkel szemben népünknek nincs kellő ellenálló ereje, [ezért] a közvetlenül szomszédos német hatalomhoz simulva vélték céljainkat és törekvéseinket megvalósíthatónak." Ennek az iránynak a hívei, így ő maga is, fontosnak tartották azonban a nyugati – főleg az angol és az amerikai – kapcsolatokat is, ám „a keleti hatalmakkal szemben az e tájon érdektelen és nagyon is távol eső nyugati nemzetek támogatását még formális szövetség esetében is illuzórikus értékűnek vélték."

Hóman gondolatrendszerében a magyarságot mindig is megosztó „Kelet vagy Nyugat?" dilemmája így részben – ám megint csak némi joggal – a német vagy az orosz közötti választás lehetőségére egyszerűsödött. Számára ez volt a reálpolitika. S bár kétségtelen: a történelmi példák – az államalapítás utáni ellentétek az uralkodó dinasztián belül és az országban, Erdély helyzete az oszmán hódoltság idején vagy akár a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek szövetségkeresései (különösen Thököly szerepe, aki 1683-ban Bécsnél a Keletet képviselte a Nyugattal szemben) – annyiban sántítanak, hogy szinte sohasem korlátozódtak a kettő közötti döntésre, Hóman mégis ezt sugallta. Meggyőződésből, de bizonyára saját viselkedésének igazolására is.[30]

Az angol- vagy németbarátság nehezen feloldható problémáját pedig ő maga úgy vélte feloldani, hogy – mint arra egy tanulmányában Glatz Ferenc találóan mutatott rá – a belpolitikai önállóság megőrzése érdekében kész volt a külpolitikai kollaborációra a németekkel.[31] Ahogy írta: „Ez a reálpolitikai meggondolás vezette a magyar kormányokat, mikor belpolitikában szembehelyezkedtek a nemzeti létünket fenyegető és önrendelkezési jogunkat veszélyeztető nemzetiszocialista ideológiával és törekvésekkel, de a külpolitikában a még veszélyesebbnek ítélt keleti törekvésekkel szemben a német–olasz nemzetiszocialista hatalmak barátságában, majd szövetségében kerestek támogatást."[32]

Hóman szerint az angol- és a németbarát politikai irányok küzdelme „a németek nagy kezdeti háborús sikerei nyomán elcsendesült." 1943 nyarától, a német vereségek hatására azonban újra felerősödött. Igaz, ez nem nyilvánosan történt, „hanem a kulisszák mögött, politikai és társadalmi szervezetek kebelében s a Várban a Kormányzó személye körül." A kormány pedig kettős politikát folyta-

[30] OSzKK, Analekta 12.369.

[31] *Glatz Ferenc*: Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. In: Uő.: Nemzeti kultúra, kulturált nemzet. Bp. 1988. 304–328. , az idézet: 309.

[32] OSzKK, Analekta 12.369.

tott. Hivatalosan hűségéről biztosította a német kormányt, másfelől viszont eltűrte, sőt támogatta a németellenes politika érvényesülését.[33]

Csak rövid kitérőként jelzem, hogy ennek a „kettős politikának" Hóman tudományos szempontból maga is kárvallottja volt. 1943 májusában ugyanis, nagyon is vitatható módon, a Magyar Tudományos Akadémia a történészeknek kilenc évente adható nagyjutalmat – a szakbizottság ajánlása ellenére – nem neki, hanem a közismerten németellenes Szekfű Gyulának ítélte. Korábbi barátságuk ezáltal igencsak megromlott, ám az ügynek diplomáciai vonatkozásai is voltak. Az angolszászokkal folytatott béketapogatózások mellékszálaként jól jött ez az „ügy" a háborúból való kiugrást előkészíteni kívánó kormánynak. Szegedy-Maszák Aladár, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, az angol Foreign Office-nak 1943 június–júliusában írt memorandumában a magyar szellemi élet – az akkori Európában szokatlan – szabadságát többek között azzal bizonyította, hogy hangsúlyozta: a magyar értelmiségiek „a cenzúrától gyakorlatilag nem korlátozva fejthetik ki álláspontjukat. Szekfű Gyula egyetemi tanár, aki közismerten éles ellentétben áll a nemzetiszocialistákkal, nemcsak dékánja lehetett a bölcsészeti karnak az 1942–1943. tanévben, hanem tudományos munkásságának elismeréseként megkapta a Magyar Tudományos Akadémia legnagyobb kitüntetését, az 1943. évi Grand Prix-t. Ellenjelöltje Hóman Bálint korábbi miniszter volt, akinek német szimpátiája közismert." (Megjegyzem: Hóman nem az ellenjelölt volt, hanem eredetileg az egyetlen jelölt.)[34] A Kállay-kormány tehát politikai aduként használta föl egykori minisztere akadémiai megbuktatásának tényét. Bármilyen ellentmondásos is, de ebben az esetben a kormány a hivatalosan meghirdetett elveivel szembehelyezkedő értelmiségiek támogatását élvezve bizonygatta: nem híve saját „hivatalos" politikájának, és szeretne kitörni szorult helyzetéből. Mindebben csak az volt a szerencsétlen, hogy a tudósként valóban elismerésre méltó Hómant – mint majd 1945 után is – politikai álláspontja miatt büntették tudósi minőségében is.

Az 1932 és 1942 közötti kormányok, bennük elsősorban saját külpolitikai felfogásáról így vallott Hóman: „állásfoglalásunk éppúgy, mint a német hatalom túlzott befolyásának ellensúlyozását célzó olasz–osztrák–lengyel, majd későbbi jugoszláv–bolgár tájékozódásunk is az ezer év óta ható geopolitikai és történeti adottságok s az 1920 óta központi problémának tekintett revíziós törekvéseink gondos mérlegelésével történt. Döntő szerepe volt politikánk kialakításában a nyugati hatalmak és a Népszövetség elutasító magatartásának revíziós és kisebbségvédelmi kérelmeinkkel és panaszainkkal szemben." Hangsúlyozta, hogy az olasz és a német orientációt még Bethlen István szorgalmazta, az osztrák, a lengyel, a jugoszláv és a bolgár kapcsolatok erősítését viszont a Gömbös, a Darányi

[33] OSzKK, Analekta 12.369.

[34] Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. (Összeáll., s. a. r. és a bev. tanulmányt írta *Juhász Gyula*.) Bp. 1978, 201.

és a Teleki-kormányok, éppen a németekkel szembeni ellensúlyként. (Megint csak meg kell jegyezzem, hogy ez részben valóban így történt, ugyanakkor a Bethlen miniszterelnöksége alatti Itália, de különösen a Német Birodalom még egészen más külpolitikai célokat követett, mint a harmincas években…) Az igazságnak megfelelően Hóman azt is kiemelte, hogy Magyarország a revíziós szándékait békésen kívánta megvalósítani, a háborúból mindenképpen szeretett volna kimaradni.[35]

1940 novemberében, a két bécsi döntés és Kárpátalja visszaszerzése után Hóman igazolva látta a magyar kormányok 1932 októberétől „következetesen folytatott külpolitikájának helyességét."[36] A szinte minden magyar által követelt revíziós szándékok miatt is a tengelyhatalmak oldalára kényszerültünk. Természetes ugyanis, hogy „a revízió mellett nyilvánosan kiálló Mussolini, majd Hitler támogatást ígérő kijelentéseit a magyar közvélemény örömmel és lelkesedéssel fogadta s a kormány sem zárkózhatott el e fellépés politikai értékelésétől."[37]

Hómannak a nemzetiszocialista Német Birodalomról alkotott képe ambivalens volt. 1936-os németországi látogatásakor nagyra értékelte a rendszer addigi gazdasági teljesítményeit, szociális téren tett erőfeszítéseit. Hitlerről szerzett személyes benyomásai – akárcsak sok nyugati tudósítóé is akkoriban – igencsak kedvezőek voltak. Sajtónyilatkozatában leszögezte: „Hitler személyében napjainknak kétségtelenül egyik legnagyobb egyéniségével álltam szemben […]."[38] 1940-ben, Berlinben és Bécsben a német–magyar sorsközösségről tartott előadásaiban a történelmi kapcsolatok fölvázolása mellett megállapította, hogy „német erőt egységbefoglaló hatalmas Németbirodalom a magyarság természetes hátvédje, az erős és egységes Magyarország a németség védőbástyája a keleti erőkkel szemben vívott közös küzdelemben."[39]

Szimpátiája mellett azonban sokszor jelezte a Német Birodalommal szembeni fenntartásait. A német tudományos élettel ápolt viszonya sem volt igazán felhőtlen, hiszen a napi politikát sokszor elsődlegesnek tekintő német történettudósokkal szemben Hóman a szakmai becsületet mindig fontosabbnak tartotta politikai meggyőződésénél. A legjellemzőbb példa erre a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi közgyűlésén mondott elnöki megnyitó beszéde volt, melyben határozottan bírálta az akkor divatos történeti módszerek politikával való átitatottságát. Mindenekelőtt a német „népiségtörténeti iskolát" és az ezt követő hazai tudósokat, és – burkoltan ugyan, de teljesen érthetően – a fajelméleti ihletésű történet-

[35] Hóman-per, Hóman Bálint jegyzőkönyv kiegészítése [vallomásához], 1945. december 13.
[36] Hóman-napló, 30. (1940. november 20–21.)
[37] OSzKK, Analekta 12.369.
[38] *O. J.*: Hóman Bálint Hitlerről és rendszeréről. A magyar kultuszminiszter tapasztalatai a Harmadik Birodalomban. Függetlenség, 1936. június 7., 8.
[39] Hóman: Magyar sors, i. m. 155–156.

írást kritizálta. Egyben óvott attól, hogy a történelem szemléletébe napi politikai szempontokat vegyítsünk.[40]

1937-ben, a *Das Königreich Ungarn* címmel tervezett tanulmánygyűjtemény kapcsán – a berlini egyetem Magyar Intézetének egykori tanársegéde, Otto Albrecht Isbert által jegyzett bevezető tanulmány miatt – került konfliktusba német kollégáival. A külföldi német kulturális propagandát irányító szervezet, a Deutsche Akademie főtitkárának, Franz Thierfeldernek jelezte, hogy Isbert *Ungarn, Land und Volk* című értekezésének a tanulmánygyűjtemény első közleményeként történő megjelentetését igen aggályosnak tartja. Kijelentette: Kánya Kálmánnal együtt azt fontolgatják, hogy visszakérik a kötetből korábban leadott tanulmányaikat. Isbert sorai – figyelmeztetett – felrúgják azt a megállapodást, amelyet minisztertársával, Bernhard Rusttal kötött, miszerint a német és a magyar szerzők a két nép együttműködésének és megértésének jegyében szólnak majd Magyarországról. Éppen ezért, Isbert kivételével, valamennyi munkatárs kerülte a politikailag kényes kérdések felvetését. Hóman főleg a magyarosításra vonatkozó politikai vádakat és a nemzetiségi problémák föderatív megoldására tett javaslatokat kifogásolta Isbert írásában.[41] A kötet végül – gyaníthatóan Hóman kifogásai következtében – sem ezen, sem pedig más címen nem jelent meg.[42]

A magyar belpolitikában Hóman számos reformintézkedést sürgetett, de semmiképpen sem kívánt olyan jellegű, mindent átfogó változásokat, amilyenek a Német Birodalomban történtek. 1939 májusában, mikor az enyingi körzetben korteskedett a szélsőjobboldali Magyar Nemzeti Szocialista Párt ismert képviselőjével, Festetich Sándorral szemben, nyomatékosan figyelmeztetett: „Ne menjünk bajainkkal a külföld elé. Megdöbbenéssel hallottam, hogy volna magyar ember, aki külföldre és éppen Németországba, vagy Olaszországba viszi a mi belső ügyeinket. […] Mi magyarok vagyunk, mi magyar nemzeti politikát folytatunk, éppen ezért téved az, aki azt hiszi, hogy becsületet tud szerezni magának akkor, ha idegen segítséggel akar itt megvalósítani valamit.”[43]

Számtalanszor hangsúlyozta, hogy a németekkel ápolt barátságnak csak akkor van értelme, ha „a teljes viszonosság és kölcsönösség elve alapján folyik, s ha a nagyobbik nem igyekszik a kisebbik szellemi és politikai önállóságának és nemzeti önkormányzatának megsértésével bizonyítani és kiélni a maga hatal-

[40] *Hóman Bálint*: Elnöki megnyitó beszéd. Századok 77. (1943:4–6. sz.) 137–153.

[41] OSzKK, Fond 15/38. (A Das Königreich Ungarn című mű megjelentetésével kapcsolatos levelezés /1935–1937/).

[42] Az Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen) könyvtárában a tervezett kötetnek megtalálható a bekötött (valószínűleg) kefelenyomata, amire Orosz László hívta föl a figyelmemet. Ezt láthatta Hóman is, hiszen a tartalomjegyzékében Isbert munkája szerepel az első helyen.

[43] „Nem magyar ember az, aki magyar földön idegen példák utját járja…” Székesfehérvári Friss Ujság, 1939. május 23. 3.

mát."[44] Németbarátsága elvi, történeti alapozottságú, de nem feltétel nélküli volt. Meghallgatta, megértette – ha nem is helyeselte – németellenes beállítottságú barátainak és munkatársainak érveit. Szinte a végsőkig bízott a tengelyhatalmak győzelmében, de legjobb emberei között mégis többségben voltak az ebben erősen kételkedők. Közülük 1946-os perében jó néhányan tanúskodtak mellette. Hómannak pedig volt ereje beismerni, hogy nagy hibát vétett, amikor nem hitte „amit a németek később, lezüllő állapotukban cselekedtek és tettek."[45]

Mint Kosáry Domokos rámutatott: „A nemzetiszocializmust vádlott [Hóman] nem helyeselte. A nyilas és fasiszta irányt több ízben helytelenítette is."[46] Még a budapesti népbíróság ítéletének indokolása is enyhítő körülményként utalt erre: „Érdekes, a népbíróság előtt egy pszichológiai rejtély áll Hóman Bálint tevékenységével kapcsolatban. Ugyanis az egyik oldalon, kifelé, a legteljesebb németbarátságot, a németek legteljesebb kiszolgálását hirdette, és politikai ténykedése is erre irányult, a másik oldalon pedig nagyon sok embernek segítségére sietett, a hozzá közelállóknak, akik többek között az üldözöttekhez tartoztak, továbbá akik a baloldali gondolat képviselői voltak, semmi tekintetben nem ártott, sőt, maga körül ezeket az embereket meghagyta, és rajtuk minden vonatkozásban segíteni akart."[47]

Hóman igazán aktív külpolitikai szerepet csak a kulturális kapcsolatok irányításában játszott. Már miniszterségé előtt is részese volt a tudományos diplomáciának, hiszen a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójaként külföldi magyar kiállítások összeállításában segédkezett, illetve külföldi kiállításokat fogadott a múzeumban. Emellett rendszeresen kérték a tanácsát az Ausztriával kötött 1926-os és 1932-es – levéltári, illetve múzeumi és könyvtári – egyezmények előkészítésénél, különösen az utóbbi esetében. Klebelsberg Kuno egykori pártfogoltjaként és tanácsadójaként részben továbbvitte, részben viszont módosította elődje kulturális diplomáciáját. A tisztán magyar alapítású és fenntartású Collegium Hungaricumokkal szemben – s így Klebelsberg koncepciójától is eltérve –sokkal fontosabbnak tartotta a külföldi egyetemeken, az ottani egyetemi hatóságok által szervezett magyar tanszékek és lektorátusok magyar állam részéről történő támogatását. Joggal vélte úgy, hogy ezáltal a külföldi egyetemek is szívesebben

[44] Hóman-napló, 33. (1940. december 12–19.) E „viszonosságról" a perében is többször szólt. Bernhard Rust tudomány-, nevelés- és népoktatásügyi miniszter 1934-es budapesti látogatásakor is ezt hangoztatta, akárcsak 1936-os berlini útján: Im Zeichen der deutsch–ungarischen Verständigung. Eine Rede des ungarischen Kultusministers und des Ministers Rust in Ofenpest. Deutsche Zeitung, 9. Oktober 1934.; Deutsch–ungarische Freundschaft. Ein Frühstück zu Ehren des ungarischen Kultusministers. Völkischer Beobachter, 26. Mai 1936.

[45] Uo., 1946. március 18-i vallomása.

[46] Uo., Deér József 1946. március 19-i, Waldapfel Eszter és Kosáry Domokos március 20-i vallomása.

[47] Uo., Népbíróság ítéletének indokolása (1946. március 23.)

hoznak létre és tartanak fenn magyar nyelvoktatással és magyar vonatkozású tárgyak oktatásával foglalkozó egységeket.[48]

Hóman minisztersége alatt a Collegium Hungaricumok száma nem, a tanszékeké és a lektorátusoké viszont annál gyorsabban szaporodott. Mindkét intézménytípus működését igyekezett biztosítani. Fenntartásukról is rendelkeztek az akkoriban modernnek és korszerűnek számító, kétoldalú, tudományos, kulturális és oktatási – ahogy akkoriban nevezték, a szellemi együttműködésről szóló – megállapodásokban. Az aktív kulturális külpolitika jegyében 1935-ben Lengyelés Olaszországgal, valamint Ausztriával (1935: XVII., XVIII. és XIX. t. c.), 1936-ban, majd 1940-ben Németországgal (1937: V. t. c.), 1938-ban Észt- és Finnországgal, valamint Japánnal (1938: XXIII. és XXIX., illetve 1940: I. t. c.), végül 1941-ben Bulgáriával (1941: XVI. t. c.) kötött ilyen szerződéseket. Az egyezményekben rögzítették a szerződő felek tudós- és diákcseréjét, az ösztöndíjasok kölcsönös kiküldését, a tudomány, az irodalom, a művészet, a rádiózás és a sport terén adódó együttműködési lehetőségeket. Többnyire paritásos alapon megemlékeztek a magyar tanszékekről és lektorátusokról, melyeknek hálózata még a második világháború idején is bővült és gyarapodott. Persze ekkor már kizárólag a semleges vagy a Magyarországgal szövetséges országokban.

Hóman külföldi útjai jórészt éppen ennek az intézményrendszernek a bővítését szolgálták. 1935-ben Ausztriában, Olaszországban és Lengyelországban, 1936-ban és 1940-ben Németországban, 1941-ben pedig Bulgáriában és Jugoszláviában járt, valamennyi alkalommal a kétoldalú kulturális egyezmények előkészítése és aláírása végett. Látogatásai sikeresek voltak, meghívóinak szimpátiáját mindig elnyerte. Megtermett alakja, barátságossága, rendkívüli műveltsége és kedélyessége – akárcsak idehaza, külföldön is – sokaknak megnyerő volt.[49]

Eckhardt Sándor szerint Hóman „kultúrpolitikai vonalon és tudományos téren" nem volt a német szellemi befolyás híve, „mindenkor határozott magyar nemzeti állásponton volt. […] Vádlott a kultúregyezmények megkötésével, annak következtében, hogy tudósokat tudott a világ minden részébe küldeni, feltétlenül használt Magyarországnak."[50] Hóman németbarátként is – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyozására – megtartotta, sőt fejleszteni igyekezett Magyarország nyugat-európai és Egyesült Államokbeli kapcsolatait.

[48] Kulturális külpolitikájáról bővebben ld.: *Ujváry Gábor*: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban". Ráció, Bp. 2010. „A kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne" című fejezet, 99–347.

[49] OSzKK, Fond 15/81. Hóman Bálint római látogatására vonatkozó követi jelentések és a magyar állam és a róm. kat. egyház viszonyáról ekkor készített tájékoztatások. (Villani Frigyes február 23-i levele.); OszKK Fol. Hung. 3084. (Hory András követ Kánya Kálmán külügyminiszternek Hóman lengyelországi látogatásáról és annak politikai jelentőségéről, 1935. november 12., Varsó.); OSzKK, Fond 15/1842. Hóman Bálint – Hory Andrásnak, 1935. november 26.; OSzKK, Fond 15/109. Követjelentések (1933–1941).

[50] Hóman-per, 1946. március 20-i ülés.

1936-ban egyenesen azt hangoztatta, hogy „amerikai szellemet igyekszik belevinni az ifjúság nevelésébe."[51] A tényeknek megfelelően állította: „Arra vonatkozólag, hogy kultúrpolitikámban mennyire távol állt tőlem az egyoldalúság, a teljes bizonyítást felajánlva, röviden utalok a francia, olasz, angol, amerikai, svájci, skandináv, finn, észt, lengyel, osztrák, görög, bolgár, más országokba – gyéren bár, orosz földre is – küldött ösztöndíjasok százaira, ugyane viszonylatokban általam létesített egyetemi tanszékek és lektorátusok, intézetek és könyvtárak, népiskolák és népművelő kiállítások, tudóscserék és művészi kiállítások hosszú sorára […]. […] 1939. ősz óta az érintkezés nyugattal egyre nehezebbé, majd 1941 vége óta teljesen lehetetlenné vált, s ugyanígy le kellett mondanunk a német megszállás alá került s a háborúba keveredett országokkal való érintkezésről is. 1940 és 1941 folyamán küldötteim – ennek ellenére is – eljutottak Angliába, Amerikába, Franciaországba, Svájcba, s épp e kritikus időszakban jelent meg Kosáry Domokos magyar története s több más munka, tanulmány."[52]

A fasiszta vagy nemzetiszocialista eszmék és szólamok egyébként semmilyen kimutatható hatást nem gyakoroltak Hómanra, sőt számos alkalommal kifejtette ellenérveit a német (kultúr)politikai törekvésekkel szemben. Finoman, de keményen és határozottan ezt tette a magyar–német kulturális egyezményről folytatott 1936. évi berlini tárgyalásokon is. Emiatt végül csaknem meghiúsult a szerződés aláírása, a németek kénytelenek voltak több kérdésben is a magyar fél javára engedni. Hóman népbírósági perének tárgyalásakor – a valóságnak megfelelően – kijelentette: „a magyarországi német népcsoport kulturális ügyeinek szabályozása tekintetében és a filmügyekben is nehézségek voltak. Én nem akartam a magyarországi németség ügyét ebben az egyezményben tárgyalni. Filmügyben a németek követeléseket támasztottak, mondván, hogy a magyar filmeket zsidók csinálják és az egyezményben kvázi ellenőrzés alá akarták venni a filmgyártás kérdését. Mindkét kérdést sikerült a saját felfogásomnak megfelelően, a magyar álláspontnak megfelelően, a magyar álláspontnak képest megoldani."[53]

Az egyezmény felsőházi vitájában, 1937 elején pedig „határozottan leszögezte négy álláspontját: 1/ kulturális cserét, együttműködést nemzetek között csak a teljes egyenrangúság alapján tud elképzelni s eleve tiltakozik az ellen, hogy a kulturális együttműködés alapján a magyar nemzeti kultúra függvénye legyen a németnek; 2/ hangsúlyozta, hogy a nemzeti kultúrát külön egyéniségnek tekinti, amely fölvesz idegen javakat, ezzel gyarapítja értékállományát, de önállóságát

[51] Hóman miniszter nagy kultúr programot adott. Amerikai szellemben akarja nevelni az ifjúságot. Az Est, 1936. november 4. 4.

[52] Hóman-per, Hóman fellebbezése a Népbíróságok Országos Tanácsához, dátum nélkül.

[53] A tárgyalások menetéről és nehézségeiről kimerítően tudósít Tauschitz, a berlini osztrák követ jelentése Schuschnigg kancellárnak: Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv, Liasse Ungarn II/4, 38.854–13/1936, 39.038–13/1936, 39.291–13/1936. K. 791.
Az idézet: Hóman-per, Hóman kihallgatásáról készült jegyzőkönyv, 1945. november 28.

megtartja és egyén marad; 3/ Németországban pedig kifejezetten hangsúlyozta, ami ebben a kérdésben a legfontosabb – s emiatt kisebb német lapokban bírálatban is részesült –, hogy a magyar nemzet etnikai álláspontón áll és a fajelméleti álláspontot nem fogadhatja el, a történetileg kialakult erkölcsi nemzet mellett tört tehát lándzsát; 4/ félreérthetetlenül kijelentette, hogy a kisebbségi kérdésben ahogyan ma nevezik, nem tud arra az álláspontra helyezkedni, mint a német társadalmi szervezéssel megbízott vezetők részéről ezt a kérdést megítélik, hogy t. i. a német nemzeten kívül van egy német kultúrnemzet, amely a magyar állam németajkú polgárait is belefoglalja, vérségi alapon."[54]

Végül is az 1936-os szerződésen – a második bécsi döntés ellenszolgáltatásaként – az 1940. augusztusi kisebbségi megállapodás változtatott, amely a német népcsoportnak különleges előjogokat biztosított Magyarországon. Ezt azonban már nem Hóman kötötte meg. Teleki Pál miniszterelnök Bécsből telefonon kért és kapott ehhez hozzájárulást a Budapesten összeült minisztertanácstól.[55]

A legkényesebb külpolitikai döntések meghozatalakor azonban Hóman szinte mindig az utólag tévesnek bizonyult oldalon állt. Nem kívánta Magyarország háborúba lépését, mégis helyeselte a kormány határozatait – a felelősség persze így kollektív volt – a délvidéki bevonuláskor, a Szovjetunió elleni hadiállapot beálltának kimondásakor, az Amerikai Egyesült Államok elleni hadüzenet megszavazásakor. Valamennyi állásfoglalásában „fontos szerepe volt annak a megfontolásnak, hogy ellenkezés esetében a németek és a nekik minden önérzet nélkül behódoló román–szlovák–horvát szomszédok részéről megtorló lépésekkel számolhatunk. […] Hadbalépésünket – mindezek szerint – az akut keleti veszedelem ellen való védekezés, a Kárpát-medence egységének helyreállítását célzó revíziós törekvés s végül a német megszállás súlyos következményeitől és függetlenségünk teljes elvesztésétől való félelem motiválták."[56]

A háború befejezésére vonatkozóan 1940 decemberében a következő lehetőségeket vázolta föl: „1./ A tengelyhatalmak, helyesebben a németek totális győzelme; 2./ a magát szárazon tartó Szovjet győzelme, ez következnék be angol–amerikai győzelem esetén is; 3./ kompromisszumos béke az angolok és németek között, ami új összeütközés és háború csíráját rejtené magában; 4./ bár ez utópiának látszik: megegyezés az angol–szász hatalmak és a három hatalom közt a Szovjettel szemben." Arra következtetett, hogy – kivéve, ha a 2. pontban jelzett, kevéssé valószínű (ám végül mégiscsak realizálódó) forgatókönyv valósulna meg – „minden eshetőségre csak úgy készülhetünk fel, ha a háború alatt a legteljesebb hűséggel állunk a tengely, illetőleg az életlehetőségeiért küzdő Németor-

[54] OszKK, Fol. Hung. 3084. Hóman 1937. január 20-án, a magyar–német kulturális egyezmény felsőházi bizottsági tárgyalásakor mondott beszédének kivonata.

[55] Hóman-per, Hóman Bálint jegyzőkönyv kiegészítése, 1945. december 13-i és az 1946. március 19-i ülés.

[56] OSzKK, Analekta 12.369. Ezen kívül perében is részletesen beszámolt minderről.

ság mellett […].”[57] 1941 végén vagy 1942 elején egy ismeretlennek írott levelében viszont már helyesen észlelte, hogy „a németek olyan fába vágták a fejszéjüket ezzel az orosz háborúval, amire ők nem is gondoltak.” A „háborút nem tudják sem fegyverszünettel, sem békekötéssel befejezni, mert gyors döntés itt nincs, sőt azt hiszem, hogy ezen a harctéren a döntés lehetősége egyáltalán nem áll fenn. […] Ezért – cáfolta meg saját, nyilvános szónoklatokban hirdetett szavait –, bár hadtörténelmi elvi alapon nagyon helyes az a felfogás, hogy Magyarország sorsa a Volgánál dől el, de ebben a konkrét helyzetben ezt nem tartom találónak. […] Én azt hiszem, hogy egyik fél sem fog győzni.”

Mindebből megint csak érdekes tanulságot fogalmazott meg: a térségben a német befolyás megmarad, a magyarok viszont teljesen háttérbe szorulhatnak. Utóbbi persze be is következett, de nem a németek túlhatalma, hanem a világháborút a vesztesek oldalán végigharcoló magyar politika miatt, s ennek a politikának a sokszor egyébként pontos elemzéseket adó Hóman is részese volt. „Én ugyanis azt hiszem – közölte –, hogy a mi sorsunk már el van döntve Berlinben a politikusok által. Ők már pontosan tudják, hogy hogyan akarják elrendezni az új Európát. […] A német Európa egy völkisch Európa lesz és nem a mi Európánk a nemzeti, történelmi Magyarországgal. A völkisch Európában a német koncepcióban nem urak, hanem – könnyen – megtűrtek lehetünk a saját portánkon.” Érthető, ám a politikai tisztánlátását gátló, zsigeri szovjetellenessége miatt mégis a németbarát irányt támogatta, miközben jól tudta: „Minél hatalmasabb lesz a német győzelem, annál nagyobbak lesznek a rendezés hátrányai a számunkra, még abban az esetben is, hogy ha az egész magyar hadsereggel a Volgán harcoltunk volna. Száz százalékos német győzelem, száz százalékos völkisch Ungarnt jelent. […] Azt fogják mondani, a magyarok szolgálataik fejében kiélhetik saját fazonjukat a Duna-medencében, nem fogják kitelepíteni őket és már ez is elég jutalom a szövetségi hűségükért. Az urak azonban ők lesznek a Duna-medencében, mert ez szerintük ősi német föld.” Ezért javasolta – megint csak ésszerű meggondolásból – a németbarátság megőrzésével a kivárás taktikáját: „Ne siessünk. Ne akarjunk németebbek lenni a németnél. Tartsuk szárazon a puskaport és gondoljuk meg, hogy mi nem nagyhatalom vagyunk és ne nagyhatalmi fejjel gondolkozzunk.”[58]

1945 késő tavaszán, saját tévedését belátva, egyszerűbb volt már értékelnie. A németimádók és a németgyűlölők szerinte még 1944 elején is: „Egyik félen minden ellenkező tünet ellenére vakon bíztak a német győzelemben, a nemsokára bevetendő csodafegyverek és tartalékok döntő szerepében; a másik félen meg voltak győződve az angol–amerikai déli hadsereg hamaros megérkezésében, Magyarország angol–amerikai megszállásában. Csupán a határaink felé lassan,

[57] Hóman-napló, 40. „1940. decemberi németországi utam után december 21-én Teleki Pálnak átadott pro memória.”

[58] Uo. 96–98. Ismeretlennek írt levele, dátum nélkül (1941 vége vagy 1942 eleje).

de biztosan közeledő szovjethatalom erejéről s a románok átállásának a lehetőségéről feledkeztek meg." Szomorú kísérőjelensége volt mindennek, hogy „akadtak hatalomvágyó magyar emberek is – sajnos – a testtel-lélekkel behódolt szélsőségek körében, akik szívesen felvilágosították őket [a németeket] az »angolbarát zsidóbérencek alattomos üzelmeiről«, aminthogy a Szovjet felé kacsintgató másik szélsőség köréből nyugat fele szálltak a hírek a »hazaáruló németbérencek kárhozatos törekvéseiről. «" S bár több emlékező vagy perében tanúskodó barátja és kollégája említi, hogy Hóman még 1944 végén, 1945 elején is bízott a csodafegyverekben, s – valószínűleg – a legalábbis kompromisszumos békében, ő is úgy gondolta, hogy Budapestet nem szabadott volna védeni, kitéve ezzel a szinte teljes pusztulásnak. „Szálasiék egyetlen mentsége a németek és saját zavaros eszméik diadalába vetett vak bizalmuk és hitük lehetne, de ez sem mentesíti őket az alól a súlyos felelősség alól, hogy némán tűrték, sőt helyeselték az utolsó időben már szinte valósággal romboló dühvel végrehajtott pusztításokat, gazdasági és kulturális értékeink – gyárak, üzemek, hidak, középületek – »harci érdekből« történt tönkretételét." A nyugatra menekülés során szerzett tapasztalatai eredményeképpen pedig – sokakkal együtt, de már túl későn – Hóman is kigyógyult korábbi németbarátságából: „A németeknek ez az ellenséget is megszégyenítő eljárása az odahaza észlelt kizsákmányolás és erőszakoskodás tüneteivel együtt egyszer s mindenkorra kigyógyította a német földre menekült magyarokat a német–magyar fegyverbarátságba vetett hitből.[59]

Már az 1944. március 19-i német bevonulás következtében is megrendült hite a németekben.[60] A megszállást részben a Kállay-kormány kétértelmű politikájának, részben pedig a németek mind kedvezőtlenebb stratégiai helyzetének tulajdonította. Kállayéktól és a Kormányzótól 1943-tól a németek melletti egyértelmű kiállást kért – furcsa módon éppen azért, mert rettegett a német bevonulás kiprovokálásától. Utólag azonban már úgy emlékezett, hogy a németekkel szembeni kiállást is elfogadta volna: „Meggyőződésem szerint mindkét magatartásnak meglett volna a történelem előtt igazolható indoka, csupán a harmadik – az ingadozás politikája – volt indokolhatatlan."[61] Március 19. után nem fogadta el a felajánlott kultusztárcát, és a szabadlábon lévő magyar politikusok közül egyedül volt mersze kemény hangú levélben tiltakozni Edmund Veesenmayernél, a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjánál. Kifogásolta a német megszállás szokatlan durvaságát, egyben sérelmezte a „magyar nemzeti jelleg adottságainak" figyelmen kívül hagyását, a magyar jognak és alkotmánynak mindenben ellentmondó, jogtalan intézkedéseket. Veesenmayer szerint a

[59] OSzKK, Analekta 12.369.

[60] Hóman-napló, 111–121. 1944. március 19. „Saját használatra készült feljegyzés."
Ugyanezt – kiváló kísérőtanulmánnyal – közölte: *Glatz Ferenc*: Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. In: Uő.: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet Kossuth, Bp. 1988. 304–328.

[61] OSzKK, Analekta 12.369.

levél „meglehetősen erős ellenzést, illetőleg óvást jelentett. […] Én Hóman levelét komolyan vettem, mert politikai körökből ez volt az egyetlen megnyilvánulás, amely a német megszállással szemben világos ellenérzést fejtett ki."[62]

1945-ben Hóman már tökéletesen tisztában volt korábbi, jórészt külpolitikai természetű[63] hibás döntéseinek – következményeivel. A fegyházban is méltósággal és nagy lelkierővel viselte szomorú és méltatlan sorsát, amit a börtönből családjához írt levelei és rabtársainak emlékezései is világosan bizonyítanak.

A perében rá kirótt ítéletet túlzott és elhibázott, a bánásmód, amelyben 1945 után részesítették, elfogadhatatlan volt. Még akkor is, ha valóban téves útra lépett, amikor 1938-ban, addigi szakpolitikusi tevékenységét feladva, fokozatosan bekapcsolódott a nagypolitikába, és szerencsétlen döntésekhez adta a nevét – amelyeknek viszont sohasem volt közvetlen kezdeményezője. Büntetésének és bűnhődésének mértéke aránytalan volt elkövetett cselekedeteihez képest. Elítélésének következményei pedig máig hatóak: az egyik – ha nem „a" – legkiválóbb magyar középkorász szakmai rehabilitációja politikai hibái miatt várat még ma is magára. Miközben az utóbbiak súlya kisebb, mint tudósként szerzett érdemei.

[62] Hóman-per, 1946. március 20-i ülés. Ugyanitt – Hómannak a Népbíróságok Országos Tanácsához intézett fellebbezése és Vészy Mátyásnak, Hóman védőjének levele mellett – található Hóman Veesenmayernek írott, 1944. március 27-i levele.

[63] A belpolitikai jellegűekre – mindenekelőtt a zsidókérdésben elfoglalt álláspontjára – itt nem tértem ki, erről ld.: *Ujváry Gábor*: A politikus Hóman Bálint. In: Uő.: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban". Ráció, Bp. 2010. 59–97.

Ungváry Krisztián

Az MHBK szürke eminenciása: Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások

1945 után a kommunista propaganda számára a „horthysta-fasiszta reakció" volt a gonosz igazi megtestesülése. Minden politikai ellenfél végső soron ennek a feltételezett, nagytőke által finanszírozott fasiszta politikai érdekcsoportnak dolgozott. Az „érdekcsoport" elsődleges reprezentánsainak az 1945 után nyugatra menekült katonai emigráció számított, de ezen belül is kitüntetett helyet foglalt el a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK), valamint annak vezetője, Zákó András vezérőrnagy. A magyar hírszerzés és kémelhárítás számára pedig az MHBK, illetve maga Zákó két évtizeden keresztül a legfőbb ellenségnek számított. Olyannyira, hogy a különféle kommunista brosúrák és lejáratóújságcikkek rendszeresen szerepeltették őt, mint a nyugati hírszerző központok első számú zsoldosát és a Magyarország elleni titkosszolgálati háború egyik irányítóját. Ezek a körülmények már önmagában elég érdekesek ahhoz, hogy Zákó életével foglalkozzunk.

Zákó katonai karrierje

Zákó 1898. március 23-án született Brassóban, apja Zakó Jenő városi műszaki hivatalnok[1], anyja neve Strelicz Erzsébet. Német, angol, francia, román nyelven kitűnően beszélt. A gimnázium 1–5 osztályát valamint a honvéd hadapródiskolát Nagyváradon végezte el, 1916. augusztus 18-án avatták zászlóssá Budapesten. Első beosztását a 24. honvéd gyalogezredhez kapta, 1917-ben áthelyezték a 38. rohamzászlóajhoz. Az egység a lövészárok-közelharc elit-alakulatának számított. A háború végén a rendkívül ritkán adományozott tiszti ezüst vitézségi éremre terjesztették fel (a kitüntetettek száma 1000 fő alatt volt). A felterjesztés szerint 1918. június 15-én a tiroli Asiago térségében „*szakasza (...) az erős géppuska és tüzérségi tűzben csüggedni kezdett, lélekjelenlétét megőrizve személyes bátorságával tűnt ki az által, hogy a szakasz élére állván, szakaszába új erőt*

[1] Életrajzi adatainak pontosításáért Szakály Sándornak mondok köszönetet. Ismeretlen okból az állambiztonsági nyilvántartásban „temes megyei főispán" címmel szerepeltették, miközben ilyen posztot soha nem töltött be.

öntve sikeresen betört az ellenséges állásokba (...) foglyokat ejtett és egy géppuskát zsákmányolt."[2] 1919-ben a Vörös Hadsereg tiszai hadműveleteiben harcolt a román csapatok ellen. 1922. január 31-én Romániába telepítették hírszerzői feladatokkal. Tartózkodásának és rendszeres magyarországi útjainak legendázását azonban nem biztosították, így 1923 elején a román elhárítás látókörébe került. Már komoly hálózatot épített ki, amikor 1924. március 24-én a brassói vasútállomáson letartóztatták. Jelentős mennyiségű szigorúan titkos okmányt, köztük román egységek rejtjelkulcsait foglalták le nála és 16 személy ellen indítottak további vizsgálatokat. Hat év börtönre ítélték, 1928. szeptember 27-én fogolycserével tudott Magyarországra visszakerülni.[3] Szabadulása után századossá nevezték ki és gyorsított képzéssel elvégezhette a hadiakadémiát, majd román vonalon a HM VI-2 osztály KOFFA (központi offenzív alosztály, azaz a katonai hírszerzés) beosztottja, közben a 9. gyalogezrednél és a 2. tábori tüzérosztálynál csapatszolgálatot teljesített. Ezt követően 1939. január 15-ig az 1. vegyesdandár hadműveleti osztályvezetője, 1940. október 1-ig a Legfelső Honvédelmi Tanács vezértitkárságának vezérkari főnöke, a Csehszlovákia és a Románia elleni mozgósítás alkalmával azonban ideiglenesen a Fővezérség Különleges Csoportjának (sajtó, hírverés, szabotázs) vezetője. Régi nemességét valamint a reszneki előnév és a Zákó családnév használatát 1940. október 11-én igazolták, ettől kezdve nevét Zakó-ról megváltoztatta.

1940 októberétől 1942. május 1-ig a Hadiakadémián a „hadműveleti vezérkari szolgálat" tanára, 1943. október 1-ig a debreceni VI. hadtest vezérkari főnöke: itt ismerkedett meg közelebbről Beregfy Károllyal és került szorosabb kapcsolatba a nyilas- és németbarát tisztikarral. Arra nincs adat, hogy Szálasi Ferencet személyesen is ismerte volna, neve Szálasi naplójában, illetve ennek levéltári verzióiban[4] mindenesetre nem bukkan fel. 1944. október 16-ig a 27. (székely) könnyűhadosztály parancsnoka. 1944 márciusától alakulatával a Kárpátok előterében és a Kárpátokban az 1. hadsereg jobb szárnyán részt vett az 1. hadsereg hadműveleteiben – hadosztálya vezetéséért a Magyar Érdemrend Középkeresztje hadiszalagon kardokkal kitüntetést kapta. A nyilas hatalomátvétel után Budapestre rendelték és a 2. vkf. osztály vezetőjévé nevezték ki. November 1-én történt vezérőrnagyi kinevezéséről még 1944. szeptember 9-én, a Horthy részvételével megtartott katonai Koronatanácson született határozat. A nyilas puccs után az összeomlásig a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetője. A gyakorlati teendőket inkább helyettese, Siegler Endre alezredes vitte, aki azonban

[2] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) Kitüntetési felterjesztések. Zákó András. Fegyvertényleírás. Nyíregyháza 1931. július 30.

[3] *Radnóczy Antal*: A magyar katonai emigráció története (1945–1990). Hadtörténelmi Közlemények, 1998/3., 734. A tanulmány Zákó életrajzi adatait tévesen közli.

[4] *Karsai Elek–Karsai László*: Szálasi naplója. A nyilas mozgalom a II. világháború idején. Budapest 1978, továbbá Institut für Zeitgeschichte München, MA 1541/1–15 vegyes magyar vonatkozású mikrofilmezett anyagok.

nem érezte jól magát és 1945 januárjában gondoskodott áthelyezéséről[5] – ezt követően Zákónak viszont már a hadműveleti helyzet miatt sem kellett túl sok feladattal megbirkóznia. Egyedüli feladata ebben az időszakban Korponay Miklós vk. századossal együtt a „Kopjás" mozgalom szervezése volt. Tervek szerint ez diverzáns akciókat és mélységi felderítést hajtott volna végre. Tényleges akcióik azonban nem ismertek.

A kommunista állambiztonság későbbi adatai szerint több mint tízezren kaptak kiképzést a kopjás kiképző táborokban – a valós létszám azonban ennek csak töredéke lehetett. Komolyabb diverzáns akcióról nincs is adat, a háború utáni elhárítás – amely minden ilyen jellegű ügyre rávetette magát – 39 háború alatt történt beszivárgó akciót tulajdonított a kopjásoknak, de feltehetően ez is túlzott adat. A kopjások háború utáni tevékenysége még ennél is kérdésesebb. Az 1949-ig felderített 558 „kopjás" személyből csak 287-et ítéltek el, és csak 34 esetben szólt az ítélet összeesküvésről vagy kémkedésről.[6] Ezek a számok tehát arra utalnak, hogy a kopjásként nyilvántartottak zöme nem csinált az égvilágon semmit sem és még az elítéltek túlnyomó többségénél sem lehetett őket az 1945-ös tevékenységükért felelősségre vonni. A kopjás kiképzést elsősorban Korponay Miklós százados irányította, Zákó csak áttételesen került ezzel érintkezésbe.

Hadifogság és újrakezdés

Zákó 1945-ben amerikai fogságba esett. Gyomorbántalmaival hadikórházba került, ahol őt tévedésből őrnagyként tartották nyilván – ami ellen Zákó nem tiltakozott. Ennek köszönhetően nem is merült fel, hogy ő háborús bűnös lenne így még az év folyamán elengedték. Csak a hazaszállító vasúti szerelvényen kezdték keresni az amerikai hatóságok, de ezt hallván Zákó rosszat sejtve megszökött. Alkalmi közlekedési eszközökön, az ellenőrzési pontokat kikerülve 1945. január végén hazatért Magyarországra és volt szerelménél, özv. Vizkelety Ferencné Divald Klára lakásán illegalitásban élt. Bajuszt növesztett, egy protestáns pap nevére igazolványt hamisítva biztosította anonimitását 1947 májusáig, majd Mosonmagyaróvár mellett átszökött a határon. Ausztriában ismerte meg második feleségét, gr. Zierotin Lászlóné Pesthy Alicet, akit alkoholista huszártiszt férjétől elszeretett. Démi Gerő Sándor szerint ezt követően illegálisan visszatért annak érdekében, hogy tanulmányozza egy földalatti szervezkedés lehetőségét – erre azonban semmilyen más forrás sem utal.[7]

5 HL Tanulmánygyűjtemény , Siegler Endre: Az én világom, meg ez a másik, 57.

6 A kopjások elleni eljárásokat röviden ismerteti *Zsitnyánszky Ildikó*: A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége tagjaival szemben lefolytatott állambiztonsági eljárások. Hadtörténeti Közlemények, 2002/4., 1086–1101.

7 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL),3.2.5., O–8–012, 18.

1945 előtti tekintélyével és a tisztikarral ápolt jó kapcsolataival magyarázható, hogy az emigrációban ő lett az antikommunista honvédtisztek egyik fő szervezője. Az MHBK születése azonban nemcsak az ő érdeme. Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes már 1948 végén felhívást bocsátott ki a volt katonaviseltek nyilvántartásba vételére, de vezető szerepét már ekkor többen kétségbe vonták, elsősorban a fiatalabb vezérkari tisztek közül. Az általa szervezett altöttingi „országgyűlés" kudarca vezetői lehetőségeinek is véget vetett, anélkül azonban, hogy ezt nyíltan kimondták volna.

1949. január 1-jén az aznap megalakult Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK) egyik alapítója lett, az 1950. augusztus 14–15 közötti müncheni vezetői konferencián hivatalosan is őt választották vezetőnek. Az MHBK elsődleges célja az volt, hogy az emigráció katonaviselt és katonai szolgálatra alkalmas tagjait összefogja, és egy esetleges harmadik világháború esetén biztosítsa részvételüket Magyarország „felszabadításában." A gyakorlatban azonban egyszerre volt érdekvédelmi szervezet, „m. kir." tisztek gyűjtőhelye, valamint hírszerző és kémelhárító szolgálat.

A hírszerzéssel foglalkozó részlegek felállítása nem jelentett gondot, mivel magánvállalkozásban már 1945 óta sok nyugati zónába menekült magyar kémfeladatokra szakosodott és közöttük magasan felülreprezentáltak voltak a katonatisztek, akik korábban segélyeken és alkalmi munkákon tengődtek. Az angol (FSS), amerikai (CIC) és a francia (deuxiéme bureau) titkosszolgálatok egyaránt rá voltak utalva a keleti zónából szerezhető hírekre és ezekért bárkinek hajlandóak voltak fizetni. Ez a privát hírszerzés általában a konspirációs és egyéb szakmai szempontok szinte teljes figyelmen kívül hagyásával zajlott. Híranyagaikat döntően a menekülttáborokba érkező személyektől, a kishatárforgalomban tevékenykedő csempészektől szerezték, ritkábban fordult elő, hogy maguk is illegális utazásokat tettek volna hírszerzési célzattal a szovjet zónában. Működésük egyáltalán nem volt összehangolva és gyakori jelenségnek számított, hogy ugyanazt az információt több csatornán keresztül is értékesítették. Zákó egyszerűen integrálta ezeknek a csoportoknak egy részét. Később a magyar állambiztonság előtt minden olyan kémtevékenység, amely 1945 után magyar emigránsokon keresztül indult, az MHBK akciójaként lett elkönyvelve, holott az MHBK csak 1950-től kezdte meg ezt a munkát.

A hírszerzés és az egyéb funkciók szigorúan elválasztva működtek a szervezeten belül, összehangolásukról Zákó gondoskodott. Amíg szervezeti működés földrajzi alapon szervezett csoportokban zajlott, addig a hírszerző és kémelhárító tevékenység egységekbe szervezve és „támpontokon", azaz kirendeltségeken keresztül folyt.

A Zákó vezette MHBK számos hírszerző szolgálattal és emigrációs szervezettel működött együtt. 1949 és 1952 között a legfontosabb kapcsolata a francia hírszerzéssel (Service de Documentation Extérieure et de Contre-espionnage, SDECE) volt. A SDECE hírszerzési információkért cserébe anyagi és logisztikai

támogatást biztosított a magyaroknak. A francia hírszerzésnek az együttműködéssel két fő célja volt: egyrészt igyekezett minél nagyobb ismeretanyagra szert tenni, másrészt az MHBK-n keresztül megkísérelt olyan illegális sejteket létrehozni Magyarországon, amelyek háború esetén képesek a frontvonal mögött hírszerző- és szabotázsakciókat végrehajtani. Az MHBK-val folytatott tárgyalások során Zákó és Korponay arra hivatkoztak, hogy a kopjás mozgalom bázisára alapozva ellenálló sejtekkel is rendelkeznek Magyarországon – ami azonban hazugság volt. Démi Gerő Sándor, az MHBK bécsi hírszerző központjának vezetője és egyben az ÁVH beépített embere szerint „*Természetesen a tárgyalásokon tett ígéretek Zákóék részéről nem voltak többek, mint üres szólamok, mert hiszen Kopjás mozgalom nem létezett és Zákó szervezése sem jelenthetett értéket, mivel az állítólagos magyarországi tagokkal nem tudta a kapcsolatot felvenni*."[8]

Az MBHK tevékenységének, illetve a MHBK és a SDECE együttműködésének értékelése még hosszú kutatást igényel. Azt azonban már most ki lehet jelenteni, hogy bár az SDECE által biztosított támogatás segítségével az MHBK félszáznál is több ügynököt és futárt juttatott be Magyarországra.

A SDECE-vel párhuzamosan az MHBK a Magyarország ellen 1949 augusztusa óta masszív hírszerző háborút folytató jugoszláv állambiztonsággal (Uprava državne bezbednosti, UDB) is kapcsolatba lépett. 1952 májusában Zákó és Kapitánffy már a jugoszláv hírszerzés vezetőivel tárgyalt Belgrádban, ahová Ausztrián keresztül, a bécsi jugoszláv követség vezető diplomatáinak útlevelével jutottak el.[9] A Belgrádban aláírt megállapodás, illetve az annak alapján létrejött együttműködés részleteiről ma még nem rendelkezünk érdemi információkkal. Egy 1953 elején a szovjetekhez Bécsben átállt magas rangú jugoszláv hírszerzőtiszt, Nikola Malogovski visszaemlékezése szerint azonban az együttműködés jugoszláv szempontból rendkívül hasznos volt: az MHBK szolgáltatta a „*legkomolyabb adatokat Magyarországra vonatkozóan a jugoszláv hírszerző szolgálatnak, az összes többi hírszerző szolgálatok közül*."[10]

Az MHBK az amerikai hadsereg kémelhárító szolgálatával (Counter Intelligence Corps, CIC), az amerikai Központi Hírszerző Ügynökséggel (Central Intelligence Agency, CIA) és a „pártfogásuk" alatt álló Gehlen szervezettel (Organisation Gehlen, Org), illetve az abból létrehozott német Szövetségi Hírszerző Szolgálattal (Bundesnachrichtendienst, BND) is együttműködött. Egyik szolgálatnak volt azonban sem őszinte, sem megbízható partnere. Számtalan esetben előfordult, amikor a megrendelőknek az MHBK által szállított hírek valótlanságával is szembesülniük kellett. Richard Helms, a CIA egykori igazgatójának visszaemlékezése szerint például a „Cég" 1952-re annyira megelégelte

[8] ÁBTL 3.2.5. O–8–012, 26.

[9] ÁBTL 3.2.4. K–903 Jugoszláv Hírszerző Szervek, 180.

[10] Uo.

az MHBK-tól kapott hamis információkat, hogy hírszerzőinek központi parancsban tiltotta meg a Zákóval való együttműködést.[11]

Az MHBK működését rendkívül hátrányosan befolyásolták a vezetésen belüli torzsalkodások. Zákó rendszeresen utazott Spanyolországba, a Franco-kormánytól anyagi és kiképzési támogatást is kapott. Zákó egyszemélyi vezetési stílusa számos konfliktus forrása volt. Helyettesével, a korábbi kopjás-mozgalmat szervező Korponayval összeveszett. Nyilas múltja miatt rossz viszonyban volt az 1945-ös emigráció több katonai vezetőjével, elsősorban dálnoki Veress Lajossal. Más okból kisbarnaki Farkas Ferenc is riválisának számított, az 1956-os emigránsok zöme pedig kifejezetten ellenségesen viszonyult a „horthysta" MHBK-hoz. Az elhárításnak tehát elvileg bőségesen lett volna alkalma játszmák és bomlasztó akciók szervezésére.

A magyar állambiztonság „Dunai" fedőnevű ügynöke azaz Démi Gerő Sándor így jellemezte Zákót: *„A székely szófukarság és ravaszság minden kellékével rendelkezik. Erre vezethető vissza az is, hogy katonai pályafutásának egyes részletei még bizalmas munkatársai előtt is ismeretlenek. Fő jellemvonása hogy sokat beszéltet, ő maga keveset beszél. Jó emberismerettel nem rendelkezik. Munkatársai kiválasztásánál abból indul ki, hogy jobb egy átlag képességű személy, aki részére feltétlenül megbízható és gondolkodás nélkül kiszolgálja, mint olyan, aki önálló gondolatokkal rendelkezik. Szónoki tehetsége nincs, nyilvánosan igen ritkán szerepel. (...) Rendkívül takarékos és azt tartja megbízható munkatársnak, aki takarékosan bánik a pénzzel*."[12]

A hírszerzés célkeresztjében

A magyar hírszerzés kiemelten foglalkozott személyével, mivel őt tartották az ellenséges kémhálózatok vezetőjének, holott az MHBK hírszerzési aktivitása csak 1950 és 1954 között nevezhető jelentősnek. Nem állapítható meg, hogy mikor kezdődött meg állambiztonsági feldolgozása, de feltételezhetően legkésőbb 1948 és 1949 között. A hírszerzés 1949 folyamán „Vezérkariak" címmel csoportdossziét is nyitott az MHBK vezetésének ellenőrzésére. A már említett Démi Gerő Sándor 1950–1953 között az MHBK bécsi vezetője a magyar hírszerzés ügynökeként, „Dunai", ill. „Tiszai" fedőnéven beépült közvetlen környezetébe is, elsősorban miatta tömegesen buktak le az MHBK ügynökök (1951 őszéig mintegy 70 fő)[13]. Démi Gerő 1948-ban disszidált, egy számára kellemetlenül végződött kocsmai verekedés után jelentkezett az MHBK elődszervének diverzáns szolgálatánál, mert megígérték, hogy kivonják az ügy kellemetlen

[11] Idézi: *Tim Weiner*: Legacy of Ashes. The History of the CIA., New York, 2008, 666.
[12] ÁBTL 3.2.2., T–2/2, 62.
[13] ÁBTL 3.2.2. T–2/3, 66. jelentés Balogh elvtársnak Bécsbe, 1959. április 11.

következményei alól. Budapesten viszont első útja az Andrássy út 60-ba vezetett, ahol teljesen önként felfedte magát.

Bizonyos sikereket Zákó is elért, mivel meg tudta fordítani a „Lomer" fedőnéven nyugaton beszervezett ügynököt, Szilágyi Lajos szakszolgálatos alezredest, az MHBK németországi helyettes vezetőjét. Az általa a magyar hírszerzésnek adott, dezorientáló anyagokat Radnóczy Antal[14] állította össze.[15] Az MHBK-ba, ill. környezetébe több tucatnyi ügynök is beépült. Ők azonban Démi Gerő Sándor kivételével nem jutottak el az MHBK illegális vonalaihoz.

Az MHBK, illetve Zákó számára különösen nagy csapást jelentett az 1952–es Lovász Olivér–Bánhegyi Sándor botrány, amely során az említettek (akik az MHBK hírszerzésének tagjai voltak) a konspirációs szabályok durva felrúgása, a szerzett híranyagokkal történő üzletelés és anyagi visszaélések miatt nyílt levelet tettek közzé. Az ügyben az MHBK tábornoki bizottságot hívott össze, amely ugyan tisztázta Zákó szerepét, de Zákó és több tábornok között újabb összeveszéshez vezetett.

„Dunai" visszavonása után az MHBK kémtevékenysége, illetve a kémek lebukása is jelentősen lecsökkent. Míg 1948–1952 között a lebukott MHBK ügynökök száma meghaladta a hatvanat, 1953–1957 között a magyar szervek csak 10 személyt ítéltek el az MHBK-val kapcsolatban, közülük egy 1953-ban, egy 1954-ben, egy pedig 1956-ban életfogytiglani, ketten 13, illetve 15 év börtönbüntetést kaptak, a maradék öt személy ítélete viszonylag enyhe volt.[16] Ehhez képest 1948 és 1952 között csak a kémkedés miatt végrehajtott halálos ítéletek száma elérte a harmincat![17] Az ismertté vált ügyekből arra lehet következtetni, hogy 1952 után az MHBK csupán áttételesen, jelentéktelen személyekkel és jelentéktelen ügyekben folytatott aktív felderítést.[18]

A hírszerzés „Lelkes"[19] és „Zsolnai Emil" (Simonffy Ferenc)[20] ügynökein keresztül ebben az időben is érintkezésben maradt Zákóval, 1956. augusztus 20-án

---

[14] Radnóczy Antal (1912–2003) vezérkari százados, a III. hadtest szállásmestereként részt vett a 2. magyar hadsereg Don-menti harcaiban. 1945 után Münchenben a Vitézi Szék és az MHBK egyik aktivistája. A rendszerváltás után hazatelepült, dandártábornoki rangot kapott.

[15] ÁBTL 3.2.2., T 2/4, 179., jelentés 1963. február 14.

[16] Lásd A Belügyminisztárium Kollégiumának ülései 1953–1956. Szerk: Gyarmati György–S. Varga Katalin, 1/I. kötet 5. irategyüttes szerint 1953 első félévében 6, a 3/I. kötet, 56. irategyüttes szerint 1955-ben és 1956 első negyedévében 7 MHBK ügynököt vettek őrizetbe.

[17] Lásd *Kő András – Nagy J. Lambert*: A hazáért éltek, haltak! Kivégzettek 1948–1956. Budapest 1994.

[18] ÁBTL 4.1., A–1145, 20.

[19] Nincs a levéltárban

[20] ÁBTL 4.1. A–2127/10 Simonffy Ferenc volt csendőr hadnagyot 1947-ben szerveztek be presszziós alapon. 1952 nyarán nyugatra disszidáltatták azzal a feladattal, hogy épüljön be az MHBK-ba. Egy ideig az ausztriai csoport vezetője is lett. Otthonmaradt feleségét a kapcsolattartás legalizálása érdekében szintén beszervezték. Anyagát a hírszerzés a rendszerváltáskor megsemmisítette, mivel Simonffy még életben volt (2007-ben halt meg).

például fényképeket is felterjesztettek róla.[21] 1955-ben „Kövi”[22] bevezette Zákóhoz „Komoly Pál”[23]-t, aki abban az időben Budapesten a néphadsereg vezérkara hadműveleti osztályán dolgozott felelős beosztásban mint alezredes. Nevében, de tudtán kívül játszmát kezdeményeztek Zákó felé, melynek során több levélváltás is történt. Zákó a jelek szerint elfogadta a felkínálást és titkosírással írt beszervező leveleket küldött a „Kövi” által megadott címre. Az ügy azonban nem nyert befejezést az 1956-os forradalom miatt. „Komoly Pál” ezt követően a hadseregtől leszerelt és a Vízügyi Főigazgatóság tudományos csoportjának titkára lett. 1959 áprilisában felmerült újabb foglalkoztatása, de a továbbiakra az iratok nem adnak támpontot.[24]

1956 – „munkában a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége”[25]

Bár majdnem minden oldalon lett volna rá igény, Zákó egyáltalán nem volt felkészülve az 1956-os forradalom eseményeire. 15 fős vezetői törzsével 1956 október végén Bécsbe, a Kaiserhof hotelbe települt, de az amerikaiak passzivitása miatt önálló akcióra nem vállalkozott. Egyes források szerint beosztottai közül a forradalom napjaiban inkognitóban többen átkeltek a határon, de jellemző, hogy a Kádár-kormányzat által összeállított „Fehér Könyv” egyetlen ilyen esetet sem tudott bizonyítani. November 9. után az osztrák BM „kérésére” visszautazott Münchenbe. – valójában ausztriai jelenlétét diplomáciai okokból, tartva a Szovjetunió rosszallásától, nemkívánatosnak minősítették. Ezt követően európai körutat tett, de csak Spanyolországban ígértek neki támogatást egy beavatkozás esetére. Tényleges hírszerzési tevékenysége ebben az időszakban máig nem tisztázott. Minden bizonnyal csak elhárítási feladatokkal foglalkozott, az állambiztonsági szerint erre a célra egy „H”-csoportot szervezett, amelynek folyamatos kapcsolata volt a BND-vel is.

A forradalom egy számára nem kellemes mellékhatásaként több volt MHBK-ügynök kiszabadult a börtönből és nyugatra távozott. Rábay Ferenc, akit életfogytiglani börtönbüntetéssel sújtottak, szabadulása után Ausztriában maga is kutatni kezdte lebukásának felelőseit és Zákót is hibáztatta.[26] Ez és az ehhez hasonló ügyek hozzájárultak elszigetelődéséhez.

---

[21] ÁBTL 3.2.2., T–2/3, 61. 1957. március 7.

[22] Nincs a levéltárban.

[23] Nincs a levéltárban

[24] ÁBTL 3.2.2., T–2/3, 72.

[25] *Hollós Ervin*: Kik voltak, mit akartak. Budapest, 1978 (3. kiadás), 291. alfejezetcím.

[26] ABTL 3.1.5., O–13113. Kiszabadulása után az állambiztonság továbbra is megfigyelés alatt igyekezte Rábayt tartani ausztriai ügynökein keresztül.

1956 után az ellene folytatott munka új lendületet kapott, mivel a BM és ezen belül is a hírszerzés meggyőződése volt, hogy az 1956-os forradalmat elsősorban Zákó és társai, illetve az általuk irányított Kopjás mozgalom szervezte meg. Valójában a kopjás mozgalom nem is létezett és az eseményekben Zákónak semmilyen szerepe sem volt és ezt leginkább éppen a hírszerzés róla szóló jelentései bizonyították volna, ha azokat készítőik tudomásul is veszik. Ügye ezért jó példa arra, hogy hova vezet, amikor egy rendszer nem hagyja zavarba ejteni magát a tényektől – a BM ugyanis jobb tudása ellenére ölt bele rengeteg energiát annak bizonyítására, hogy az 1956-os forradalom „horthysta-fasiszta elemek" műve volt. Hollós Ervin és Kádár János minden bizonnyal nemcsak tényleg elhitte azt a prekoncepciót, amit a külvilág felé terjesztett, hanem minden ezzel ellentétes információ dacára is ragaszkodott ehhez. A történettudomány szerencséjére éppen az a személy írta meg a Kádár-rendszerben 1956 kommunista értelmezését, aki korábban rendőr alezredesként a belső elhárítást is vezette. Narratívájának eredetiségéhez ezért kétség sem férhet. Hollós saját szempontjából nem hamisított, mivel *Kik voltak, mit akartak* című sajátos munkájában nagyjából azt vetette papírra, amit korábban belügyi vezetőként is gondolt, és ami a kádári megtorlás vezérfonala is volt.

Gyakori jelenség, hogy politikai vezetők valóságképe és a tényleges helyzet nem egyezik egymással, az viszont már ritkább, ha a valóságkép torzulása és a harmonizálási céllal kitalált kényszerképzetek ennyire aprólékosan vizsgálhatóak, mint Zákó (jobban mondva Hollós Ervin) esetében. Hiszen nem akárki, hanem az a szervezet csapta be önmagát, amelynek elvileg a rendszer „szemének és fülének" kellett volna lennie. Hollós a prekoncepció és a tények közötti ellentmondás áthidalására azt találta ki, hogy „*jellemző a kopjásokra, hogy az 1956-os ellenforradalom napjaiban sem fedték fel magukat, szervezetüket továbbra is mélyen elrejtették, pedig nagyon aktívan részt vettek az ellenforradalmi eseményekben*."[27] Magyarán: a kopjások létezésére az a bizonyíték, hogy nincs bizonyítékunk rájuk. Zákó 1956-os működésére Hollós egyébként az 1956 előtti ügyekben látta a perdöntő bizonyítékot, amikor is szerinte az MHBK beszervezte a pénzügyminisztérium egyik osztályvezetőjét, a Ganz Gyár egyik igazgatóját és a MÁV egy jogtanácsosát. Sajnos ennek részleteit ő sem adta meg, így könnyen lehet, hogy tényleges beszervezésről szó sem volt.

A magyar hírszerzés még újjá sem alakult, de felsőbb utasításra (ami csak a belügyminisztertől, Kádár Jánostól vagy a szovjet szervektől származhatott) már 1956 decemberében újra elkezdték Zákó aktív feldolgozását. Az akció ekkor megfogalmazott célja „kiemelése" azaz elrablása volt.[28]

Zákó lépre csalásához először a korábban köztörvényes bűncselekmények miatt elítélt „Rónay" fedőnevű hálózati személyt küldték disszidálási legendával

[27] *Hollós Ervin*: Kik voltak…, i.m. 295–196.

[28] ÁBTL 3.2.2., T–2/3, 11–12. javaslat 1957. február 1.

Ausztriába. A szorgalmas „Rónay" felderítette ugyan, hogy Zákó nyáron üdülési céllal a tiroli Absamban lakik, de elrablásától eltekintettek, mivel a nagy távolság miatt az akciót kockázatosnak ítélték. „Rónay" ráadásul tapasztalhatta, hogy az osztrák elhárítás őt is folyamatos figyelés alatt tartotta.[29]

A Billnitzer-ügy

1957 augusztusában egy névtelen levélben feljelentették Vizkeletyné Divald Klárát a V. kerületi rendőrfő-kapitányságon, mint Zákó magyarországi kapcsolatát.[30] Minden bizonnyal ez pörgette fel a gépezetet Zákó ellen. Októberben „Bakonyi" azaz Billnitzer Ernő altábornagy Vizkeletyné és Zákó kapcsolatát említő jelentése nyomán Hollós Ervin koordinálásával „Ingyenélők" fedőnéven bizalmas nyomozás indult. Ez annyiból jelentett új minőséget a Zákó elleni munkában, hogy végre konkrét operatív tervekkel indulhatott meg megközelítése és feldolgozása. Billnitzer a magyar rohamtüzérség parancsnoka volt, korábban Zákót személyesen is ismerte, de vele ellentétben politikailag soha sem exponálta magát. 1945. február 15-én a budai erdőkben esett hadifogságba. 1948-as szabadulása után koncepciós perben először három, majd nyolc év börtönre ítélték, 1956 márciusában szabadult. Fogva tartásának körülményeit illusztrálja, hogy öngyilkosságot is elkövetett – felvágta ereit. Teljes vagyonát elkobozták. Szabadulása előtt, 1955. június 11-én az állambiztonság pressziós alapon beszervezte,[31] ennek során azonban kihasználták azt is, hogy Billnitzer szociális szempontok alapján kritikus véleménnyel volt a Horthy-rendszerről és nem szimpatizált a nyugati katonai emigrációval. Billnitzer viselkedésén jól érzékelhető a pszichológiában „Stockholm-szindróma" néven ismert jelenség, amivel azt az esetet írják le, amikor a túszok, illetve kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek szeretetet kezdenek érezni kínzóik iránt. A jól vezetett ügynök egy idő után azonosult tartóival és szívesen, meglehetősen nagy öntevékenységgel vett részt a játszmában, olyannyira, hogy tartótisztjének is rendszeres javaslatokat tett akciókra.

Érdemes ismertetni Billnitzer beszervezését, amely fokozatos alapon történt. Az állambiztonságnak először feltűnt, hogy őszinte vallomásokat tesz. Erre alapozva cellatársai hangulatáról is kérdezgetni kezdték, amire Billnitzer először elutasítóan reagált, mondván hogy „*rendkívül visszatetszőnek tartja azokra a társaira jelentést tenni, akikkel ő együtt szenved a börtönben. Meggyőztük őt arról, hogy nem arról van szó, hogy kisebb- vagy apróbb szabálytalanságokat*

[29] Zákó elrablásának terveiről lásd *Sós Mihály*: „Z" – egy megfigyelés története. Betekintő 15. sz., 2010/3.

[30] ÁBTL 3.2.2., T–2/2, levélmelléklet és Hollós Ervin átirata a hírszerzésnek 1957. augusztus 9.

[31] ÁBTL 3.2.4., K–431/1, 28–31. 1959. november 5-i jelentés.

kell részünkre jelentenie, hanem olyan dolgokat, amelyek az államellenes cselekményekkel kapcsolatosak. Az ügynök ezen a problémán túltette magát és egy idő múlva minden fenntartás nélkül adott jelentéseket. Kiszabadulása után igen aktív munkát végzett, feladata volt a volt horthysta főtiszti- és tábornoki kar feltérképezése, azok elhelyezkedésének megállapítása. Az ügynök e munkáján keresztül kb. 200 személyre adott jelentést.[32]*"* „Bakonyi" jelentései alapján tartóztatták le és szervezték be Kéri Kálmánt. *„Az ügynök a munkája során minden előítélet és feltételezés nélkül készítette részünkre jelentéseit. Minden averzió nélkül adta tudomásunkra egyes személyek elkövetett cselekményeit. Munkáját rendkívüli lelkiismeretességgel és alapossággal végzi a mai napig is. Rendkívül következetes és logikus munkájában. Igen jó operatív érzéke van, a munkával kapcsolatban mindig megmondja véleményét és javaslatokat tesz egyrészt a mi, másrészt a saját munkájára vonatkozóan. A vele való foglalkozás során arról is meggyőződtünk, hogy politikai arculata hozzánk hasonló. Igen meggyőzően ecseteli a rendszerrel kapcsolatos véleményét és rendkívül elítélően nyilatkozik azokról a személyekről és társairól, akik a rendszerrel szemben bármit is tesznek. (…) Magatartásához tartozik az ügynöknek az is, hogy tartójától rendszeresen megköveteli a konkrét feladatokat, és igényli a feladatok végrehajtásához szükséges módszerbeli utasításokat.*"[33] Utóbbi mondat jól érzékelteti a katonaiskolában felnőtt és a kötelességtudást mindenek fölé helyező Billnitzer lelki deformálódását, a paranccsal történő feltétlen azonosulást és önátadást. Összesen hét személyt tartóztattak le miatta. Felmerült nyugatra telepítése is. Az állambiztonság rendszeresen kisebb összegekkel támogatta.

Billnitzer véletlennek köszönhetően szerzett tudomást Zákó és Vizkeletyné kapcsolatáról, amit jelentett az állambiztonságnak. Az ügyben Vértes János és Rácz Sándor, Bodrogi László alezredes, Kispéter László, Kistamás Benő, Porosz Ottó századosok jártak el.

Zákó már 1951-től virágnyelvű levelezést folytatott Vizkeletynével (mint anya és lánya leveleztek egymással), sőt rendszeresen pénzt is küldött neki, anélkül hogy ez az állambiztonságnak feltűnt volna. 1957-ben „Bakonyi" erről harmadik személytől tudomást szerzett, ezt követően őt kombinációval bevezették Vizkeletyné mellé. „Bakonyi" ez után javaslatot tett arra Vizkeletynének, hogy Zákó és közte egy általa tálalt személyen („Radványi"[34]) keresztül folytassák a további levelezést.[35]

---

[32] Uo.

[33] Uo.

[34] Lásd ÁBTL 3.2.1., M–22536, 1921-ben született, hajózó másodkapitány, pressziós úton szervezték be, 1959-ben bírósági eljárás alatt ált. A Vértes nevű vontató gőzhajó kapitánya. Külföldi telepítése is felmerült, ettől azonban 1960 folyamán elálltak, mivel tartottak attól, hogy „Radványi" ügynököt is leleplezi az akció.

[35] ÁBTL 3.2.2., T–2/4, 41.

Zákó minden bizonnyal gyanakodhatott, mert a feléje tálalt ügynököt nem volt hajlandó fogadni. Az állambiztonság „Bakonyin" keresztül azonban egyre inkább sürgette a kapcsolatfelvételt, mivel azt remélték, hogy ez által Zákó újabb ismerőseit is be tudják majd azonosítani. Elzárkózása miatt ezért Vizkeletyné Bécsben élő sógornőjéhez, Ernestine Vizkeletyhez küldték ki „Radványit". Zákó a kapcsolatfelvétel erőltetése ellen rendkívül ingerült hangú levélben tiltakozott, de a kapcsolatot nem szakította meg.

Az állambiztonság sürgetése kontraproduktívnak bizonyult, mert Zákó megsejthette, kik állnak az akció mögött: „a hang Jákobé, de a kéz Ézsaué". A felkínált csatornát arra használta fel, hogy kijuttatta magához Budapesten maradt kedvenc személyes tárgyait, szarvasbőr könyöklőit, kitüntetéseit, monogramos törülközőit, cipőit, cserébe Vizkeletynének kis részletekben két év alatt kb. 14 000 forintot, valamint több ajándékcsomagot küldött. Kapcsolatainak használható adatokat nem adott, sőt eleinte azt is kinyilvánította, hogy semmilyen közvetlen kapcsolatfelvételre nem hajlandó. Bécsi kapcsolatát, Ernestine Vizkeletyt is tájékoztatta gyanújáról, aki azonban „Radványi" ügynökkel találkozásait nem szakította meg (feltehetően a kettejük között kialakult intim viszony is szerepet játszhatott ebben). Oszip Lajosné rendőrszázados, a II/5-b alosztály beosztottja 1959. május 20-án értékelő jelentést készített az addig történtekről. Megállapította, hogy az operatív munka koordinálatlan és következetlen volt, nem fogalmazták meg kellő körültekintéssel az operatív játszma célját és teljesen elmaradt a beérkező anyagokkal kapcsolatos elemző munka. Zákó esetében ugyanis kizárható, hogy személyes magánjellegű kapcsolatát, Vizkeletynét kockára tenné bármilyen kémfeladat érdekében. Értékelése szerint az ügy támadólagos elhárítás jellege háttérbe szorult és jelenlegi állapotában folytathatatlan.[36] Ez nyílt beismerése volt annak, hogy semmilyen adat nem keletkezett Zákó hírszerzési tevékenységére, ami elvileg magát az akciót indokolta volna. Magyarán több hírszerzőtiszt éves munkája és az elköltött deviza csak arra volt jó, hogy Zákó ártalmatlan magánkapcsolatai még jobban kibomolhassanak… Az ügybe a „szovjet tanácsadó elvtársakat" is bevonták, de az ő álláspontjuk nem tükröződik az iratokban.[37]

Az év folyamán több lejáratási akciót is realizáltak. Nem bizonyítható, de valószínű, hogy ezek közé tartozott Berkesi András és Kardos György volt katpoltisztek által írt Kopjások című, a rendszerváltásig több tízezer példányban eladott fiktív ponyvaregénye is. A Népszabadságban Szabó László: *Vigyázat kémek* című cikkére és a Gyulai István – Pintér István[38] – Rudnyánszky István –

[36] ÁBTL 3.2.2., T–2/3, szálas anyag, 43–50. 1959. május 20.

[37] ÁBTL 3.2.2., T–2/3, szálas anyag, 91.1959. július 24, széljegyzet „Tanácsadó elvt. véleményét kikérni…"

[38] Pintér István a későbbiekben is a BM hathatós támogatásával több cikket írt, amelyek azonban hemzsegnek az elírásoktól és a tendenciózus beállításoktól: Magyarok amerikai koszton (Budapest, 1972 Táncsics) anyagait összefoglalóan is megjelentette.

Zala Tamás *Az utódok összeesküvése* cikksorozat után Zákó ellentámadásba ment át. Válaszul publikálta a Hadak Útján 1959. szeptemberi számában 11 magyar hírszerzőtiszt nevét, ami a hírszerzést érzékenyen érintette.[39] Ez arra is utal, hogy az MHBK vezetőjeként elég pontos elhárítási ismeretekkel rendelkezhetett. Az is lehetséges azonban, hogy a neveket a nyugati titkosszolgálattól játszma keretén belül kapta.

Realizálás

Bár Zákó semmi jelét sem adta kémkedési terveinek, az állambiztonság malmai továbbra is őröltek. 1960 folyamán, a K-ellenőrzés[40] során kiderült, hogy Zákó egyik Budapesten maradt unokahúgával „Szenkovszky Róbert" álnéven levelezést folytat (Zákó kapcsolatainak külföldről kapott leveleit egymás mellé téve feltűnt az azonos kézírás – igaz ehhez a felismeréshez az állambiztonságnak három évre volt szüksége, mivel a levelezés már a K-ellenőrzés kezdetétől, azaz 1957-től folyt). 1960-ban vette fel a kapcsolatot a BM a román állambiztonsággal is, akiktől két hónapra kölcsönkapták Zákó 1924-es perének iratait. Ebből kijegyzetelték korabeli személyi kapcsolatait. A magyar fél külön megbeszélést is szeretett volna tartani a román „elvtársakkal". Közös alapot Zákó „irredenta tevékenysége" jelentett volna. Erre azonban ismeretlen okból nem került sor.

1960-ban Zákó unokahúgának öccsét („Peterdi")[41] és sógorát Damó Lászlót („Kecskeméti") is beszervezték, annak érdekében, hogy esetleges kommunikációs csatornáit felügyelet alatt tarthassák. Érdemi információt azonban ők sem szolgáltathattak.

Az állambiztonság Zákó ellen ez előtt is számos kompromittálási akciót készített, de ezek dokumentációja sajnos csak töredékesen maradt fenn, mivel az 1956 előtti anyagok a forradalom alatt teljesen megsemmisültek. A nagyrészt alaptalan kompromittálások anyagi visszaélésekkel és az MHBK ügynökök lelkiismeretlen, előkészítetlen átdobásával vádolták. 1961-ben jelentették meg Arday Géza: „M. kir. tisztikar – nyugaton" (Budapest 1961 Pannonia) című, Zákót és az MHBK-t lejárató pamfletjét. A „Nagy Mihály" fedőnéven beszervezett Ardayt 1955-ben telepítették Ausztriába, ahol hamarosan az MHBK tirol-

[39] ÁBTL 3.2.2., T–2/2, 159–164. Hadak Útján 1959. szeptember, 8–10. „*Az a sok magyar diplomatának álcázott hírszerző ügynök – a lukács józsefek, kovács józsefek, patkó mihályok, kardos imrék, rostások, kertészek, füredíek, telekiek, erős józsefek, gáti jánosok, lantos györgyök összes fő és mellékneveikkel, valamint a titkos küldetésben nyüzsgő szánalmas figurák – nem érdemlik meg, hogy 'á la Kádár' megmanikűrözzék őket azért s hiába elherdált sok pénzért amit ők 'jó tájékozottságukért' zsebrevágtak?*"

[40] Küldeményellenőrzés – a postai csomagok és levelek vizsgálata.

[41] ÁBTL 3.2.2., T– 2/4, 49. 1959-ben szervezték be, őszintétlennek bizonyult, majd rendkívüli találkozót kért és ennek során bevallotta, hogy korábban a szervet félrevezette. Osztályvezetői állásban volt.

voralbergi csoportjának vezetője lett. 1959-ben váratlanul hazatelepült és nemsokára az említett pamfletben számolt be a nyugati emigráció kompromittálónak tűnő ügyeiről. Lényeges dolgokat azonban Arday sem tudott meg, jellemző, hogy az állambiztonság által sugallt lejáratő érvek inkább a személyeskedés kategóriájába tartoztak. Így például azt terjesztették el róla, hogy valójában román származású és Zacu-ról magyarosított.[42]

Nem állapítható meg, hogy emigrációban történt viszonylagos elszigetelődését saját politikai nézetei, az emigráció meglévő ellentétei, vagy a célzatos lejáratő kampányok okozták. PB-határozat és BM javaslat alapján több elrablási és megsemmisítési tervet is készítettek ellene, a legutolsót Turi József százados 1958. május 24-én – levélbombával akarták meggyilkolni.[43] Ismeretlen okból az elrablási, ill. meggyilkolási terv végrehajtása elmaradt. Hasonló terveket azonban más MHBK-tagokkal szemben 1956 előtt bizonyíthatóan végrehajtottak: 1949 februárjában Dósa Attila MHBK offenzív vezetőt Bécsben elrabolták (ezt követően kivégezték), 1950 januárjában utódját, Kovács Attilát Bécsben a Bodnár és Haász nevű Katpol-ügynökök lelőtték.[44] Rajnai Sándor 1955-ben kisbarnaki Farkas Ferenc „fizikai megsemmisítésére" tett javaslatot az illetékes miniszternek (ezzel végül ismeretlen okból nem próbálkoztak).[45]

Zákó környezetébe közvetlen ügynöki beépülés ugyan 1956 után nem sikerült, de más emigráns vezetőkkel folytatott levelezését sikerült a hírszerzésnek megszereznie. Felmerült hazacsalása is. A nyilas Málnási Ödön (volt gimnáziumi osztálytársa) brosúráit felhasználva sikeres lejáratási akciókat indítottak ellene, amennyiben Málnási pamfletjét a hírszerzés kinyomtatta és a nyugati emigráció vezetőinek fiktív feladóval megküldte. 1961 tavaszán újabb akció indult: a hírszerzés megszerezte a franciaországi MHBK csoport belső terjesztésű, a szervezeten belüli vitát tárgyaló 27 oldalas zöld borítású körlevelét, amelyben Füvesi Rudolf titkár, Szénássy László és Pallaghy János készített. Ebből a hírszerzés az eredeti oldalakat átvéve és ahhoz egy fiktív Zákó levelet csatolva lejáratő célú brosúrát készített, amelyet különféle fedőcímekről az MHBK vezetőinek megküldött.[46]

Az állambiztonság végül mégsem csalódott Zákóval kapcsolatban. A hal 1961 tavaszán – tehát négy évvel a játszma megkezdése után [!] – horogra akadt. Zákó ugyanis Bilnitzernek egy csomagban citromokat küldött, majd félreérthetetlenül üzent is Vizkeletynén keresztül, hogy leveleiben titkosírás van.[47] 1961

[42] *Arday Géza*: M. kir. tisztikar – nyugaton. Budapest, 1961. 28.
[43] ÁBTL 3.2.2., T–2/2, 113.
[44] ÁBTL 3.2.2., T–2/2, 48.
[45] ÁBTL 3.2.4., Kt–741/64 kisbarnaki Farkas Ferenc, 156. Javaslat 1955. augusztus 10. Szigorúan titkos, különösen fontos.
[46] Hadak Útján, 1961 július–augusztus, 20–21. A kommunista aknamunka újabb példája.
[47] ÁBTL O–1501/2, 234. Jelentés 1961. augusztus 17, II/5–B alosztály

márciusában Zákó sorok között citrommal írt titkosírással levelet küldött, amelyben azt írta, hogy „*Az 1956-os események megleptek itt mindenkit. Hiányosak volta az otthoni kapcsolatink. Bármilyen változás a jövőben otthon bekövetkezik, mi abba beavatkozunk. […] vedd számba azokat, akikre számítani lehet és össze lehet szedni őket ha jövünk, legyen felvevő csoport otthon.*”[48] Emellett érdeklődött az iránt, hogy Billnitzer szerint kik vannak beszervezve, kiket küldenek feladattal nyugatra. Kérdéseket tett fel a hadrenddel kapcsolatban valamint azt kérdezte Billnitzertől, hogy szerinte mivel lehetne leginkább ártani a kommunista rendszernek. Leszögezte azonban azt is, hogy Billnitzer semmit se tegyen előzetes egyeztetés nélkül.

A BM ebből nyomban széles szervezkedésre következtetett. Erre alapozva 1962 júliusában újabb kompromittáló akciót indítottak ellene: Billnitzer az előre egyeztetett terv szerint önfeljelentést tett azzal, hogy Zákó be akarta őt szervezni kémfeladatokra – valójában erről szó sem volt, az ügyet viszont valahogyan legalizálni kellett – az ügynöki úton szerzett bizonyítékok ugyanis nem lettek volna jogi erejűek. Jogi erejű bizonyítékok nélkül viszont nem volt mód az eljárás állambiztonsági szaknyelven „realizálására”, azaz jogi lezárására.[49] A Népszabadságban 1962. július (másutt június) 29-én megjelentették a Legfelsőbb Ügyészség közleményét és Szabó László újabb cikkét. Válaszul az MHBK vezetése a „Hadak Útján” című lapban rövid cikkben utalt erre. Zákó elégedett lehetett azzal, hogy a magyar hírszerzés ennyire buzgón foglalkozik vele és szervezetével, amely ekkor már meglehetősen elszigetelődött. A magyar hírszerzés aktivitása (már nem létező) fontossága tudatát igazolta vissza és mély elégtétellel töltötte el, amint az az MHBK lapjának rövid reakciójából is kiderült: „*Mit gondolnak, miért pont az MHBK-t tekinti az otthoni rendszer az emigráció legfőbb támadási felületének? (…) vannak szintén több országra kiterjedő emigrációs szervezetek, exil kormányosdit játszó pártvezérek és valóban idegen szervek által kitartott különféle gócok, amelyek – az otthoni sajtóból és az emigrációban űzött bontómunka főirányaiból kivehetően – távolról sem okoznak az otthoni rendszernek annyi gondot, vagy egyáltalán semmit?*”[50] – írta ennek kapcsán a Hadak Útján. Ennyiből a lejáratási akció teljesen ellenkezőjét érte el eredeti céljának, ahelyett hogy elszigetelte volna Zákót az MHBK tagságától, megerősítette tekintélyében. Az ügy további fejleménye, hogy egy ismeretlen feladó Bécsből levelet küldött Pintér Istvánnak, a Népszabadság újságírójának, aki szoros BM-kapcsolatairól és „leleplező” cikkeiről volt közismert. A meglehetősen pikírt fordulatokat is használó levélíró („címeres ökrök”, „kancsukás nagybácsi”

[48] ÁBTL O–15101/2, 146. Javaslat 1961. március 9. Kispéter László Hollós Ervin Mester András

[49] Az ügyet eltorzított formában ismerteti Hollós Ervin: Kik voltak, mit akartak, 296. Billnitzer nevét rossz helyesírással közölte (Bilnitzer), rosszul adta meg beosztását (nem a tüzérség, hanem csak a rohamtüzérség parancsnoka volt), hamisan állította róla, hogy Hitler különrepülőgépen akarta kimenekíteni Budapestről.

[50] Hadak Útján 1962. július–augusztus. Épp egy évvel ezelőtt… 12.

stb.) azzal fenyegetődzött, hogy amennyiben a Népszabadság nem hajlandó az emigráns magyar sajtó anyagi támogatására, közzétesznek egy, a magyar hírszerzés baklövéseit tartalmazó anyagot. A hírszerzés arra gyanakodott, hogy a levelet maga Zákó írta, de erre közvetlen bizonyítékot nem találtak.[51] A szerzőség a szöveg stílusából szerintem inkább a ki- és beszámíthatatlan Málnási Ödönt illetheti.

1963-tól „Generálisok" fedőnéven újabb operatív nyomozás alá vonták, bár kémtevékenységére ekkor sem szereztek adatot – arra azonban igen, hogy honvágya van. „Ellenséges tevékenységére" sem rendelkeztek komolyan vehető adatokkal. Az újabb akcióba bevonták Rőder Jenő[52] vezérőrnagyot („Lovag")[53], fiát ifj. Rőder Vilmost („Soproni")[54], akiket részben Zákóhoz is kiutaztattak, illetve vele irányított levelezést folytattak. „Bécsi" fedőnéven társadalmi kapcsolatként a Bécsben élő Szávay Sándor vezérkari ezredest, Zákó volt hadiakadémiai iskolatársát is foglalkoztatták. Mivel utóbbi nyomorúságos anyagi helyzete miatt volt bajtársaitól segélyeket kért, az állambiztonság beszervezte. Sokra azonban vele sem jutottak.

Az állambiztonság éveken keresztül komoly erőket fordított az MHBK elleni munkára, holott ennek tevékenysége 1956 után már kizárólag az otthon maradt tisztek segélyezésére és a bajtársi közösségi élet szervezésére terjedt ki. 1956 után egyetlen MHBK tagot érintő kémügyet sem „realizáltak", pedig a teljes Magyarországon élő 1945 előtti tisztikart állambiztonsági megfigyelés alatt tartották. Zákó egészségi állapota egyébként is romlani kezdett, 1965-ben infarktust szenvedett és emigrációs tevékenysége minimálisra csökkent, feltehetően ezzel függött össze, hogy dossziéját 1967. november 10-én lezárták. 1968. március 13-án Münchenben elhunyt. Az MHBK ellen azonban a bizalmas nyomozás „Marionettek" címmel ismeretlen időpontig tovább folyt. Nemcsak az állambiztonság, a magyar kultúra frontján is születtek ezzel kapcsolatos teljesítmények. Zákó András elégedett lett volna, ha tudja, mekkora erőt tulajdonítottak szervezetének. 1974-ben került a mozikba Palásty György rendezésében a Berkesi–Kardos szerzőpáros forgatókönyvéből írt Kopjások című alkotás.

[51] ÁBTL 3.2.2., T 2/4, 165/1–3.

[52] Rőder Jenő (1889–1974) 1922–1926 között a kolozsvári magyar konzulátus beosztottja feltehetően hírszerzési feladattal, a II: világháborúban frontszolgálatot már nem teljesített, 1943-tól nyugállományban. Bátyja Rőder Vilmos gyalogsági tábornok a Darányi kormány honvédelmi minisztere volt.

[53] 1963 szeptemberében szervezték be, élőszáma H–40505.

[54] ÁBTL 3.1.5., O–15101/1, 3.

Romsics Ignác publikációs listája

1974

1. Levelek a frontra. Adalék a paraszti mentalitás kutatásához. *FORRÁS* 11: pp. 58–63. (1974)

1975

2. Az áprilisi tanácsválasztások Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az egzakt források tükrében. In: Iványosi-Szabó T. (szerk.) Bács-Kiskun megye múltjából I. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975. pp. 108–127.
3. Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. In: Horváth A. (szerk.) Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei III. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975. pp. 317–371.
4. Németh László levelei Tóth Lászlóhoz. *FORRÁS* 12: pp. 33–41. (1975)

1976

5. Dokumentumok az 1918–1919-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1976. 741 p.

1977

6. A Duna melléki ellenforradalom. *VALÓSÁG* 1–2: pp. 18–35–56–68. (1977)
7. Dokumentumok Sinkó Ervin kecskeméti városparancsnokságához. *FORRÁS* 5-6: pp. 69–76. (1977)

1978

8. Az „őszirózsás” forradalom a Duna–Tisza közén. *FORRÁS* 10: pp. 59–72. (1978)
9. He loved the truth.: Life of Károlyi Mihály (Litván György és Jemnitz János könyve) *ACTA HISTORICA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE* 24: pp. 314–315. (1978)
10. Neotomizmustól a proletárdiktatúráig. Buday Dezső portréjához. *VALÓSÁG* 3: pp. 12–26. (1978)

1979

11. A gazdagparasztság és a forradalmak kora. Két forrás a 20. századi magyar parasztság politikai tudatához. *TÖRTÉNELMI SZEMLE* 22:(1) pp. 127–144. (1979)
12. A Tanácsköztársaság Duna–Tisza közi tömegbázisa. *SZÁZADOK* 113:(2) pp. 230–270. (1979)
13. La question nationale et sociale sous la République des Conseils de Hongrie. *PENSEE* 206: pp. 51–63. (1979)
14. Nemzeti és társadalmi kérdés az 1918–1919-es forradalmakban. *DUNA-TÁJ (SZEKSZÁRD)* 1: pp. 7–17. (1979)
15. Sisa Miklós levelei Buday Dezsőhöz. *FORRÁS* 3: pp. 84–86. (1979)

1980

16. Hungary and Eastern Europe, 1918–1945.: Research Report. In: * (szerk.) Studia Historica Academiae Scientarium Hungaricae: 182. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. pp. 131–160.
17. Magyarország és Kelet-Európa, 1918–1945.: Kutatási beszámoló. *SZÁ-ZADOK* 114:(3) pp. 465440-465. (1980)

1982

18. Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 199 p.
19. -
)
20. A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 199 p.

1983

21. Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás. *TÖRTÉNELMI SZEMLE* 26:(1) pp. 67–86. (1983)

1985

22. A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. *TÁRSADAL-MI SZEMLE* 12: pp. 66–71. (1985)

23. A bethleni konszolidáció válsága. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 166–173. Második kiadás 1986-ban
24. A gazdaság újjászervezése és fellendülése. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 137–144. Második kiadás 1986-ban
25. A konszolidáció befejezése. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 145–154. Második kiadás 1986-ban
26. Az aktív külpolitika kezdetei. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 155–159. Második kiadás 1986-ban
27. Az ellenforradalom hatalomra jutása. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 109–120. Második kiadás 1986-ban
28. Az ellenforradalom politikai konszolidációja. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 126–136. Második kiadás 1986-ban
29. Bethlen István és a forradalmak kora. *TÖRTÉNELMI SZEMLE* 28:(4) pp. 561–590. (1985)
30. Kultúrpolitika és szellemi élet. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 160–165. Második kiadás 1986-ban
31. Trianon és a magyar külpolitika útkeresése. In: Balogh S. (szerk.) Magyarország a XX. században. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985. pp. 121–125. Második kiadás 1986-ban

1986

32. Az agrárkérdés nemzeti-nemzetiségi aspektusa, 1890–1918. *FORRÁS* 1: pp. 26–30. (1986)
33. Romsics I., Szakály S., Varga F. J.: Az ellenforradalmi rendszer történetéhez. Részletek Bethlen István, Kozma Miklós, Bethlen Béla és Náray Antal naplóiból és feljegyzéseiből. *KRITIKA* 15:(8) pp. 22–23. (1986)
34. The Political views of Bethlen István (1901–1921). *ACTA HISTORICA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE* 32: pp. 271–289. (1986)

1987

35. A bethleni konszolidáció állam- és kormányzati rendszere. In: Sántha I. (szerk.) Egy letűnt korszakról. Budapest: Kossuth Kiadó, 1987. pp. 38–52.
36. Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In: Juhász Gy., Kis Gy. Cs. (szerk.) Magyarságkutatás (1987): a Magyarságkutató Csoport évkönyve : 1987. Budapest: Magyarságkutató Csoport, 1987. pp. 49–64.
37. Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen. *UNGARN JAHRBUCH - ZEITSCHRIFT FÜR DIE KUNDE UNGARNS UND VERWANDTE GEBIETE* 15: pp. 74–93. (1987)
38. Gróf Bethlen István politikai pályája 1901-1921. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987. 305 p.
39. Hungarian politics during World War 2 – Treatise and Indictment – Bethlen, I. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 28: pp. 146–151. (1987)

1988

40. Romsics I. (szerk.) Bethlen István emlékirata, 1944. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1988. 174 p.
41. Bethlen István konzervativizmusa. In: Juhász A. (szerk.) A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1987. 1. [köt.]. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1988. pp. 321–328.
42. The Social Basis of the Communist Revolution and of the Counter-Revolution in Hungary. In: Pastor P. (szerk.) Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighborstates, 1918–1919. Highland Lakes, NJ: Social Science Monographs, 1988. pp. 157–168. (War and society in East Central Europe; 20.)

1989

43. A parasztság és a forradalmak kora. *VALÓSÁG* 32:(6) pp. 14–27. (1989)
44. Romsics I. (szerk.) Bethlen Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1989. 310 p.

1990

45. A bethleni konszolidáció válsága és Bethlen lemondása 1930-1931. In: Süle A. R. (szerk.) Varietas Historiae. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1990. pp. 173–189.

46. A Horthy-rendszer szociálpolitikája. *RUBICON* 1:(6) pp. 24–25. (1990)
47. A kormányzó és a „gazda”: Horthy és Bethlen. *HISTÓRIA* 12:(5–6) pp. 15–17. (1990)
48. Bethlen István külpolitikája 1921–1931. *SZÁZADOK* 5-6: pp. 577–616. (1990)
49. Francia-magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között. In: Juhász Gy., Kis Gy. Cs. (szerk.) Magyarságkutatás [1989]: a Magyarságkutató Intézet évkönyve. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1990. pp. 193–204.
50. German Policy toward Hungary 1939–1941 – German – Nebelin, M. *JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OSTEUROPAS* 38: pp. 614–616. (1990)
51. Horthy Miklós levelei Zsitvay Tiborhoz, 1949–1951. *HISTÓRIA* 12:(5–6) pp. 33–35. (1990)
52. István Bethlens Aussenpolitik in den Jahren 1921-1931. *SÜDOST-FORSCHUNGEN* 49: pp. 243–291. (1990)
53. Les rélations culturelles franco-hongroises et l'Institut Hongrois de Paris entre les deux guerres mondiales. *CAHIERS D ETUDES HONGROISES* 2: pp. 179–190. (1990)
54. Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis der ungarischen Regierungsparteien in den Jahren 1920–1944. In: Drabek A. M., Plaschka R. (szerk.) Das Parteiwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990. pp. 19–37.
55. Stephan Bethlens politische Laufbahn von 1901 bis 1944. In: Glatz F. (szerk.) Reformists and radicals in Hungary. Budapest: HAS Insitute of History, 1990. pp. 113–138. (Etudes historiques hongroises 1990 : Publiées à l’occasion du XVIIe Congrès international des sciences historiyues par le Comité national des historiens hongroises: 5.)

1991

56. A State Department és Magyarország, 1942–1947. *VALÓSÁG* 34:(11) pp. 32–67. (1991)
57. Bethlen István : politikai életrajz. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1991. 356 p. (A magyarságkutatás könyvtára)

58. Bethlen István a Szovjetunióról és a Szovjetunió elleni hadba lépésről. *ÚJ HONVÉDSÉGI SZEMLE* 10: p. 24. (1991)

59. L'influence de la campagne 'ouest sur la politique hongroise. In: * (szerk.) L'année 40 en Europe. Colloque International. Caen: Université de Caen, 1991. pp. 135–141.

1992

60. A magyar hadüzenet amerikai fogadtatása, 1941. *HISTÓRIA* 14:(2) p. 15. (1992)

61. A nyugati hadjárat hatása a magyar politikára. *ÚJ HONVÉDSÉGI SZEMLE* 5: pp. 36–41. (1992)

62. Romsics I. (szerk.) Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Gödöllő: Typovent, 1992. 258 p.

63. Edvard Beneš and the Czechoslovak–Hungarian Border. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 33: pp. 94–106. (1992)

64. Bethlen és Klebelsberg. *MAGYAR NEMZET* dec. 21: p. 6. (1992)

65. Edvard Beneš and the Czechoslovak–Hungarian Border. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 133:(128) pp. 94–107. (1992)

66. From Padua to Trianon 1918-1920 – Ormos, M. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 33: pp. 136–139. (1992)

67. Konzervativizmus vagy liberalizmus? Gróf Bethlen István politikai filozófiája. *TÁRSADALMI SZEMLE* 8-9: pp. 136-142. (1992)

68. Magyarország helye a német Dél-Kelet-Európa-politikában 1919–1944. *VALÓSÁG* 35:(10) pp. 12-39. (1992)

69. Szláv korridor, Burgenland, Lajtabánság:koncepciók Nyugat-Magyarországról, 1917–1921. *REGIO MINORITIES POLITICS SOCIETY* 3:(1) pp. 90–99. (1992)

70. Romsics I. (szerk.) Wartime American Plans for a New Hungary. Documents from the U.S. Department of State, 1942–1944. Highland Lakes, NJ: Social Science Monographs, 1992. 328 p. (Atlantic studies on society in change ; no 77; War and society in East Central Europe ; vol 30)

1993

71. American Wartime Policy Planning on Hungary 1942–1947. *HUNGARIAN STUDIES IN ENGLISH* 8:(2) pp. 261–298. (1993)

72. Az 1919 és 1945 közötti fejezetek. In: Dús Á. (szerk.) Magyarország miniszterelnökei 1848–1990. Budapest: Cégér Kiadó, 1993. pp. 87–153.
73. Eduard Beneš és a csehszlovák–magyar határ. *VILÁGSZÖVETSÉG* 2: pp. 10–12. (1993)
74. Olaszország és a román–magyar megegyezések tervei 1918–1938. *VALÓSÁG* 36:(6) pp. 61–82. (1993)
75. Önrendelkezési jog és az új „Új Világrend” *MAGYAR NEMZET* jún.17.: p. 5. (1993)
76. Revízió és biztonság. Bethlen István külpolitikai koncepciójáról. *MAGYAR HÍRLAP* jún.4.: p. 10. (1993)
77. The Austro-Hungarian-Empire and surviving ethnic tensions. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 34:(131) pp. 106–116. (1993)
78. The Hungarian Peasantry and the Revolutions of 1918–1919. In: Wrigley C .(szerk.) Challenges of Labour. Central and Western Europe, 1917–1920. London ; New York: Routledge, 1993. pp. 196–214.
79. Ungarns Geschichte im Zeitraum 1945–1948 in der ungarischen Historiographie. *BERLINER BEITRAGE ZUR HUNGAROLOGIE* *: pp. 7–15. (1993)

1994

80. Bethlen István konzervativizmusa. *NÉPSZABADSÁG* jún. 17: p. 23. (1994)
81. Detruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie? French Foreign Policy in the Danube Region at the Beginning of the 20th Century. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 35:(135) p. *. (1994)
82. Detruire ou reconstruire l'Autriche-Hongrie? Le dilemme de la politique danubienne de la France au début du XXème siècle. *CAHIERS D ETUDES HONGROISES* 6: pp. 169–184. (1994)
83. Felszámolni vagy átalakítani? Franciaország dunai politikájának dilemmája a 20. század elején. *RUBICON* 2: pp. 4–11. (1994)
84. French Foreign Policy in the Danube Region at the Beginning of the 20th Century. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 35: pp. 46–59. (1994)
85. Hatalmi érdekek hálójában.: Egy új Magyarország-terv fiaskója. Az amerikai békeelőkészítés és a párizsi békekonferencia. *RUBICON* 5:(8) pp. 19–23. (1994)

1995

86. Bán D. A., Diószegi L., Fejős Z., Romsics I. (szerk.) Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944. Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. 732 p.
87. Romsics I .(szerk.) 20th Century Hungary and the Great Powers.: (1994 Mar : Bloomington, IN) Highland Lakes, NJ.: Social Science Monographs, 1995.
88. A Bethleni konszolidáció. In: Pölöskei F., Gergely J., Izsák L. (szerk.) Magyarország története, 1918–1990. Budapest: Korona Kiadó, 1995. pp. 68–69.
89. From outcast to outlaw – Memoirs of an imperial and royal diplomat and Royal Hungarian Foreign Minister – German – Csaky, E. *SLAVIC REVIEW* 54: p. 518. (1995)
90. István Bethlen: A Great Conservative Statesman of Hungary, 1874–1946. Highland Lakes, NJ.: Social Science Monographs, 1995. 491 p. (Series : Atlantic studies on society in change ; East European monographs)
91. Italy and the Plans for a Romanian-Hungarian Agreement 1918-1938. In: Király B K, Veszprémy L. (szerk.) Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussians. Highland Lakes, NJ.: Social Science Monographs, 1995. pp. 107–148. (War and society in East Central Europe)
92. Romsics I. (szerk.) Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.: tanulmányok. Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. 313 p.

1996

93. A brit külpolitika és a „magyar kérdés”. *SZÁZADOK* 130:(1) pp. 273–339. (1996)
94. Az 1945 és 1948 közötti magyar történelem a magyar historiográfiában. In: Izsák L., Stemler Gy. (szerk.) Vissza a történelemhez. Budapest: Napvilág Kiadó, 1996. pp. 293–300.
95. Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.: Válogatott tanulmányok 1991–1996. Budapest: Osiris Kiadó, 1996. 378 p.
96. Hungarian Studies at Indiana University. *HUNGARIAN STUDIES* 11:(2) pp. 291–297. (1996)

97. Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és a 20. században. *MAGYAR TUDOMÁNY* 11: pp. 1403-1414. (1996)

98. Nemzeti traumánk: Trianon. *MAGYAR TUDOMÁNY* 3: pp. 272–281. (1996)

1997

99. Bethlen István: A konszolidáló konzervatív. *VILÁGOSSÁG* 38:(9-10) pp. 132–143. (1997)

100. Romsics I. (szerk.) Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Budapest: Teleki László Alapítvány, 1997. 313 p.

101. Magyarország és a nagyhatalmak. *MAGYAR NAPLÓ* 12: pp. 34–37. (1997)

1998

102. Romsics I, Király B. K. (szerk.) Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998. Budapest: Central European University Press, 1998. 413 p. (Atlantic studies on society in change; 97.)

103. István Bethlen et le conservatisme hongrois. In: Chantal Delsol, Michel Maslowski (szerk.) Histoire des idées politiques de l'Europe centrale. Paris: Presses Universitaires de France, 1998. pp. 477–478. (Politique d'aujourd'hui)

104. Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest: Napvilág Kiadó, 1998. 419 p.

105. Romsics I. (szerk.) Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 240 p.

1999

106. Hungary in the 20th Century. Budapest: Corvina – Osiris, 1999. 512 p. (Osiris tankönyvek)

107. Bethlen István : Politikai életrajz. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 520 p. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok; 1585–4272.)

108. Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. 662 p. (Osiris tankönyvek)

109. Szemben az árral. A Habsburg Birodalom küzdelme a modern nacionalizmusokkal. In: Bokor P., Hanák G. (szerk.) Egy év a Habsburgokkal. Budapest: Paginárium, 1999. pp. 120–147.

110. Társadalmi és politikai feszültségek Magyarországon a XX. század első felében. In: Zombori I. (szerk.) A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Történeti tanulmányok 2. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1999. pp. 157–167.

111. That was the century that was – Discontinuity and continuity in 20th-Century Hungarian history. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 40: pp. 3–23. (1999)

2000

112. A trianoni békeszerződés 3. *NÉPSZABADSÁG* június 3: p. 28. (2000)

113. Romsics I. (szerk.) Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 462 p. (Millenniumi magyar történelem. Politikai gondolkodók)

114. Diktatúra és demokrácia. Parlamentarizmus Magyarországon a 20. században. In: Glatz Ferenc (szerk.) Közgyűlési előadások, 2000. május: Millennium az Akadémián. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2000. pp. 361–374. (Akadémiai műhely. Közgyűlési előadások)

115. Letters (Reply to Michael Kaplan's comments on the use of the term, „Jewish question" in my essay, 'That Was the Century that Was'). *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 41: p. 160. (2000)

116. Romsics I. (szerk.) Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. köt. Budapest: Osiris Kiadó, 2000. 531; 560 p. (Osiris tankönyvek)

117. Nagyhatalmi politika és Magyarország a II. világháború alatt és után. In: Fischer F., Majoros I., Vonyó J. (szerk.) Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében: Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjának tiszteletére. Pécs: Univ Press, 2000. pp. 521–533.

118. The great powers and the dissolution of Austria-Hungary. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 41: pp. 3–8. (2000)

119. The Trianon Peace Treaty in Hungarian Historiography and Political Thinking. In: Hupchick D. P., Weisberger R. W. (szerk.) Hungary's historical legacies: studies in honor of Steven Béla Várdy. Boulder: East European Monographs, 2000. pp. 89–105. (East European monographs)

120. A magyar külpolitika útja Trianontól a háborúig. *RUBICON* 11:(9) pp. 17–24. (2000)

121. A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. *KISEBBSÉGKUTATÁS* 9:(2) pp. 208–213. (2000)

122. Trianon és a magyar politikai gondolkodás. In: Angi J., Barta J. (szerk.) Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Debrecen: Multiplex Media, 2000. pp. 411–421.

2001

123. A független vagy autonóm Erdély terve a magyar és a nemzetközi politikában 1919–1945. *KORUNK* 113:(11) pp. 90–102. (2001)

124. A trianoni békeszerződés. Budapest: Osiris Kiadó, 2001. 246 p. (Osiris zsebkönyvtár)

125. Egy korszak mérlegen. A Horthy-Magyarországkét évtizede. *RUBICON* 12:(1–2) pp. 44–51. (2001)

126. Életmód. In: Szentpéteri J. (szerk.) Magyar Kódex. Magyarok a 20. században: Magyarország művelődéstörténete 1918–2000. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2001. pp. 359–379–405–449.

127. Háború, forradalmak, ellenforradalom – Trianon és a Horthy-korszak. In: Tóth I. Gy. (szerk.) Milleniumi Magyar Történet 1920–1944/1945. Budapest: Osiris Kiadó, 2001. pp. 477–556.

128. La politique des grandes puissances et la Hongrie pendant et après la deuxième guerre mondiale. *GUERRES MONDIALES ET CONFLITS CONTEMPORAINS* 200: pp. 83–98. (2001)

129. Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *EURÓPAI UTAS* 12:(1) p. 55. (2001)

130. Nation and state in modern Hungarian history. *THE HUNGARIAN QUARTERLY* 42: pp. 37–60. (2001)

131. Nemzet és állam a modern magyar történelemben. *RUBICON* 12:(8–9) pp. 4–15. (2001)

132. Táj és nép. In: Szentpéteri J. (szerk.) Magyar Kódex. Magyarok a 20. században: Magyarország művelődéstörténete 1918–2000. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2001. pp. 337–358.

133. The First Four Years of Democratic Transformation. In: Ormos M., Király B. K. (szerk.) Hungary: Governments and Politics 1848–2000. Boulder: Social Science Monographs, 2001. pp. 412–447. (East European monographs)

134. Történelem. Társadalomtörténet. In: Szentpéteri J. (szerk.) Magyar Kódex. Magyarok a 20. században: Magyarország művelődéstörténete 1918–2000. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2001. pp. 95–116.

135. Dalmáciai levelek a nagy szubjektív utószó Magyarország 20. századi történetéhez. In: Gombár Cs., Volosin H. (szerk.) Magyarországi Egyesült Államok? : levelek a távolból. Budapest: Helikon–Korridor, 2001. pp. 9–46.

136. Dalmáciai levelek, avagy szubjektív utószó Magyarország XX. századi történetéhez. *MOZGÓ VILÁG* 27:(2) pp. 27–46. (2001)

137. Habsburg Birodalom föderalizálási tervei. *EURÓPAI UTAS* 12:(4) pp. 13–22. (2001)

138. The Great Powers and the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy. *MINORITIES RESEARCH* 3: p. *. (2001)

139. Viták a csehszlovák–magyar határról. *RUBICON* 12:(8-9) pp. 43–51. (2001)

2002

140. A Horthy-korszak pártrendszere. *RUBICON* 13:(4–5) pp. 20–25. (2002)

141. A magyar birodalmi gondolat. In: Gombár Cs., Volosin H. (szerk.) Nem élhetek birodalom nélkül. Budapest: Helikon Könyvkiadó, 2002. pp. 41–81. (Korridor kötetek)

142. A magyar iskolarendszer és a népfőiskolai mozgalom a két világháború között. In: Pölöskei F. (szerk.) A falukutatás fénykora 1930–1937. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002. pp. 145–151.

143. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Romsics I. (szerk.) Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Budapest: Osiris Kiadó, 2002. pp. 7–27. (Osiris könyvtár. Történelem) 2. kiadás 2005

144. Bibó István és a trianoni magyar határok. In: Ablonczy B., ifj. Bertényi I., Hatos P., Kiss R. (szerk.) Hagyomány, közösség, művelődés: Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Budapest: BIP Kiadó, 2002. pp. 528–538.

145. Demokratikus örökségünk. *MOZGÓ VILÁG* 28:(4) pp. 47–51. (2002)

146. Magyar történeti problémák 1900–1945. In: Püski L., Valuch T. (szerk.) Mérlegen a XX. századi magyar történelem: Értelmezések és értéke-

lések. Budapest: 1956-os Intézet : Debreceni Egyet em Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 2002. pp. 17–32. (Jelenkortörténeti műhely) A 2002. aug. 29–31. között Debrecenben megrendezett III. Országos Jelenkortörténeti Konferencia előadásai.

147. Megszakítottság és folyamatosság a modern magyar történelemben. In: Jónás K., Villám J. (szerk.) A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002: Almanach. Budapest: Argumentum Kiadó, 2002. pp. 13–52.

148. Romsics I. (szerk.) Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Budapest: Osiris Kiadó, 2002. 406 p. (Osiris könyvtár. Történelem)

149. Nation and State in Modern Hungarian History. In: Tuomo Lahdelma, Maticsák Sándor, Petteri Laihonen (szerk.) Power and Culture: 5th International Congress of Hungarian Studies „ Jyväskylä, Finnország 2001. augusztus 6–10. Budapest: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 2002. pp. 85–115.

150. Nemzet és állam a modern magyar történelemben. In: Pritz P. (szerk.) Magyarország helye a 20. századi Európában. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2002. pp. 7–27.

151. The Dismantling of Historic Hungary.: The Peace Treaty of Trianon, 1920. Wayne, N. J.: Center for Hungarian Studies and Publication Inc, 2002. 201 p.

152. Az objektivitás mítosza és a mitizálás elfogadhatatlansága : A történet és a történelem. *RUBICON* 13:(1) pp. 4–8. (2002)

153. Mi a történelem, hogyan és miért mondjuk el a múltbeli eseményeket? *KORUNK* 13:(12) pp. 126–128. (2002)

2003

154. A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai vázlat. In: Ormos M. (szerk.) Magyar Évszázadok: Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. pp. 207–218.

155. A német- és nyilas-ellenes magyar elit helyzetértékelése és jövőképe 1943-ban. In: Zemplényi F., Kulcsár Szabó E., Józan I., Jeney É., Bónus T. (szerk.) Látókörök metszése: Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2003. pp. 396–405.

156. A történész mestersége. *RUBICON* 15:(6) pp. 4–66. (2003)

157. L'Époque Horthy. In: Tóth I. Gy. (szerk.) Mil ans d'histoire hongroise. Budapest: Corvina – Osiris, 2003. pp. 545–600.

158. Mi a történelem? In: Hitseker M., Szilágyi Zs. (szerk.) Mindentudás Egyeteme 1. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2003. pp. 57–80.

159. The Paris Peace Treaty of 1947. *HUNGARIAN STUDIES IN ENGLISH* 1: pp. 57–64. (2003)

160. Volt egyszer egy rendszerváltás. Budapest: Rubicon, 2003. 328 p.

2004

161. A Gorbacsov-faktor. Egy világbirodalom hatalmi válsága. *RUBICON* 15:(5–6) pp. 42–45. (2004)

162. A magyar arisztokrácia és a szélsőjobboldal a Horthy-korszakban. *RUBICON* 15:(11) pp. 56–61. (2004)

163. A rendszerváltás és az elitek. *RUBICON* 15:(5–6) pp. 101–105. (2004)

164. Der Friedensvertrag von Trianon. Herne: G. Schäfer Verlag, 2004. 224 p. (Studien zur Geschichte Ungarns)

165. Hungary's Place in the Sun.: A British Newspaper Article and its Hungarian Repercussions. In: László Péter, Martin Rady (szerk.) British-Hungarian Relations Since 1848. London: Hungarian Cultural Centre - School of Slavonic and East European Studies, University College, 2004. pp. 193–204.

166. Magyarország 20. századi háborúi és békéi. In: Gombár Cs,. Volosin H. (szerk.) Képtelen háború. Budapest: Helikon Könyvkiadó, 2004. pp. 197–262.

167. Magyarország a két világháború között. In: Dobos Gy. (szerk.) Régiónk és Tolna megye a két világháború között. Szekszárd: Tolna Megye Levéltára, 2004. pp. 7–24.

168. Másfél évszázad magyar miniszterelnökei, másfél évszázad magyar kormánypolitikája. In: Kiss P. (szerk.) Magyar kormányprogramok 1867–2002. Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. pp. 11–87.

169. Múltról a mának.: tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Budapest: Osiris Kiadó, 2004. 466 p. (Osiris könyvtár) Történelem

170. Jászi Oszkár : Litván György életrajzi monográfiája. *RUBICON* 15:(2) pp. 80–82. (2004)

2005

171. Borodziej Wl., Duchhardt H., Morawiec M., Romsics I. (szerk.) Option Europa : deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und

20. Jahrhunderts.: I–II–III kötet. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. 228–556–323 p.

172. A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig. In: Romsics I., Szegedy-Maszák M (szerk.) Mi a magyar?. Budapest: Habsburg Történeti Intézet ; Rubicon, 2005. pp. 202–230.

173. Historiographie hongroise de la politique extérieure nationale dans l'entre-deux-guerres. In: Sandu T. (szerk.) Illusions de puissance, puissance de l'illusion: historiographies et histoire de l'Europe centrale dans les relations internationales de l'entre-deux-guerre. Paris: L'Harmattan, 2005. pp. 37–46.

174. Hungary in the Two World Wars. In: Tóth István György (szerk.) A Concise History of Hungary: The History of Hungary from the Early Middle Ages to the Present. Budapest: Corvina Kiadó, 2005. pp. 477–550.

175. Közép -és/vagy Kelet-Európa? In: Módos P. (szerk.) Közép-európai olvasókönyv. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. pp. 27–38.

176. Magyar békeelképzelések a második világháború alatt és után, 1942-1947. In: Feitl István, Földes György (szerk.) 1945 a világtörténelemben: milyen jövőt képzelt magának a világ?. Budapest: Napvilág Kiadó, 2005. pp. 177–190.

177. Magyarország(ok) a két világháború között. In: Gombár Cs., Volosin H. (szerk.) Két Magyarország?. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. pp. 49–101.

178. Romsics I, Szegedy-Maszák M. (szerk.) Mi a magyar? Budapest: Habsburg Történeti Intézet ; Rubicon, 2005. 292 p.

179. Regionalismus und Europa-Gedanke im ungarischen politischen Denken des 19. und 20. In: Borodziej Wl., Duchhardt H., Morawiec M., Romsics I. (szerk.) Option Europa : deutsche, polnische und ungarische Europapläne des 19. und 20. Jahrhunderts: I– II– III kötet. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. pp. 135–166.

180. A történelem vonatán: Köszöntjük a 75 éves Ormos Máriát. *RUBICON* 16:(10) pp. 106–107. (2005)

2006

181. 1956 helye a modern magyar történelemben. In: Pál L., Romsics I. (szerk.) 1956 okai, jelentősége és következményei. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2006. pp. 9–20.

182. A szintézis-írás dilemmái. *TÖRTÉNELMI SZEMLE* XLVIII :(3-4) pp. 223–234. (2006)

183. Az 1947-es párizsi békeszerződés. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. 279 p. (Osiris Könyvtár)

184. Es war einmal… Ungarns Aufbruch zur Demokratie. Herne: G.Schäfer Verlag, 2006. 370 p.

185. Incombatibilité idéologique et affrontement politique: Bethlen et les mouvements fascistes hongrois. In: Par Patrick Renaud (szerk.) La péripherie du fascisme. Paris: L'Harmattan, 2006. pp. 29–38.

186. Les élites hongroises et le changement de régime. In: Bauquet N, Bocholier F. (szerk.) Le communisme et les élites en Europe centrale. Paris: Presses Universitaires de France, 2006. pp. 271–286.

187. Magyar békeelképzelések a második világháború végén. *KORUNK* 17:(2) pp. 11-17. (2006)

188. Magyar történetírás a 20. században. In: Sulyok E., Varga M. (szerk.) Találkozások: Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2006. pp. 257–281.

189. Suomi titkai. *MOZGÓ VILÁG* 32:(7) pp. 3–21. (2006)

190. Trinaonská mierová zmluve. Bratislava: Kalligram, 2006. 235 p.

191. Ungarische Geschichtsschreibung im 20. Jahrhundert. Tendenzen, Autoren, Werke. In: Duchhardt H (szerk.) Nationale Geschichtskulturen : Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit: Beiträge des internationalen Symposions in der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, vom 30. September bis 2. Oktober 2004. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. pp. 195–220.

192. Bridge Building and Political Cultures: Hungary and Finland 1956–1989. *SZÁZADOK* 140:(5) pp. 1328–1330. (2006)

193. Rendszerváltás Magyarországon. *MÚLTUNK* 51:(2) p. 302. (2006)

2007

194. A „katasztrófa” okai avagy „a Mohácsok és a Trianonok története” valóban „olyan logikus, hogy nemzedék hanyatlik nemzedék után”?: Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. *KORUNK* 18:(7) pp. 15–27. (2007)

195. A 20. századi Magyarország. In: Romsics I. (szerk.) Magyarország története. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007. pp. 773–958.

196. A párizsi békeszerződés. *RUBICON* 18:(1–2) pp. 24–42. (2007)

197. Economic Reforms in the Kádár Era. *THE NEW HUNGARIAN QUARTERLY* 187: pp. 69–79. (2007)

198. From Christian Shield to EU Member. Perceptions of Hungary's Situation and Role in Europe. *THE NEW HUNGARIAN QUARTERLY* 188: pp. 2–17. (2007)

199. From Dictatorship to Democrarcy. The Birth of the Third Hungarian Republic 1988-2001. Boulder: Social Science Monographs, 2007. 471 p. (East European monographs; 722.)

200. Gazdasági reformok a Kádár-korban. *ÉLET ÉS IRODALOM* jún. 22.: pp. 4–5. (2007)

201. Horthy képeink. *MOZGÓ VILÁG* 33:(10) pp. 3–32. (2007)

202. Kultusz és ellenkultusz. A Horthy-kép változásai. *RUBICON* 18:(10) pp. 4–17. (2007)

203. Magyar miniszterelnökök, 1919-1945. *RUBICON* 18:(4-5) pp. 4–21. (2007)

204. Romsics I. (szerk.) Magyarország története. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007.

205. Regionalizmus és Európa-eszme a 19–20. századi magyar politikai gondolkodásban.: Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor tiszteletére. *ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS SECTIO HISTORIAE* XXXIV: pp. 313–335. (2007)

206. The Hungarian Aristocracy and its Politics. In: Urbach K. (szerk.) European Aristocracies and the Radical Right 1918–1939. Oxford: Oxford University Press, 2007. pp. 187–200.

2008

207. Hungarian Nationalism before and after Trianon. *CAHIERS D ETUDES HONGROISES* II:(14) pp. 237–248. (2008)

208. Parizska mierivá zmluva z roku 1947. Bratislava: Kalligram, 2008. 355 p.

209. American Wartime Plans for a New Hungary and the Paris Peace Conference, 1941–1947. In: Čepič Zd (szerk.) 1945. A Break with the Past.: A History of Central European Countries at the End of World War Two. Ljubljana: Institute for Contemporary History, 2008. pp. 51–62.

210. Romsics Ignác Az etnikai ellentétek kezelésének technikái. *KORUNK* 19:(1) pp. 84–89. (2008)

211. Történelem, történetírás, hagyomány. Budapest: Osiris Kiadó, 2008. 321 p.

2009

212. Romsics I. (szerk.) A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Budapest: Osiris Kiadó, 2009. 575 p.

213. Az európai és a magyar jobboldal alaptípusai. In: Romsics I. (szerk.) A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Budapest: Osiris Kiadó, 2009. pp. 7-33.

214. Kriegsziele und Nackkriegsordnung in Ostmitteleuropa. Der Pariser Friedensvertrag von 1947 mit Ungarn. Schäfer Verlag, 2009. 265 p.

215. Megszakítottság és folyamatosság a 20. századi magyar történelemben. In: Marosi E. (szerk.) Európa színpadán. Budapest: Balassi Kiadó, 2009. pp. 227–246.

216. Interruption and Continuity in the Twentieth Century History of Hungary. In: E. Marosi (ed.) On the Stage of Europe. Budapest: Balassi Kiadó, 2009. pp. 250–272.

217. Diskontinuität und Kontinuität in der Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert. In: E. Marosi (Hrsg.) Auf der Bühne Europas. Budapest: Balassi Kiadó, 2009. pp. 265–272.

218. 1918 en Hongrie: le coût de l'indépendence. In: A Mares (ed.) La Tchécoslovaquie. Sismographe de l'Europe au XXe siècle. Paris, 2009. pp. 53–60.

219. Hongrie. In Dictionnaire critique de l'Union européenne. Ed. par Yves Bertoncini, etc. Paris, 2009. pp. 223–224.

220. Trianon és a magyar politikai gondolkodás. In: J. Nagy L. (szerk.) Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára. Szeged, 2009. pp. 61–70.

221. Az 1945–46-os béke-előkészítés. In: Ormos M. (szerk.) Hommage à Kosáry Domokos. Budapest: Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, 2009. pp. 40–47.

222. A magyar nemzetiségpolitikai gondolkodás és Grünwald Béla. In: Gebei S., Makai J., Bartók B. (szerk.) Történész a katedrán. Eger, 2009. pp. 113–125.

223. Romsics I (szerk.) Csonka Mihály élete és világképe. Budapest: Osiris Kiadó, 2009. 322.

2010

224. A Harmadik Magyar Köztársaság 1989–2009. Budapest: Kossuth Kiadó, 2010. 108 p.

225. L’élite politica ungherese e l’annessione della Bosnia-Erzegovina. In: Balcani 1908. Alle origini di un secolo di conflitti. A cura di Alberto Basciani e Antonio D’Alessandri. Trieste, 2010. pp. 45–50.

226. Huszadik századi magyar politikai rendszerek. *KORUNK*, 2010/4. pp. 5–17.

227. Mérlegen a magyar XX. század. *ÉLET ÉS IRODALOM*. 2010. III. 5. pp. 15–16.

228. Trianon okai. *NÉPSZABADSÁG*, 2010. jún. 5. Hétvége, pp. 1-3.

229. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés. *RUBICON*, 2010/4-5. pp. 4–29.

230. A Kádár-rendszer legitimitásvesztése az 1980-as években. In. Gyarmati Gy. (szerk.) A Páneurópai Piknik és határáttörés húsz év távlatából. Sopron-Budapest, 2010. pp. 11–18.

231. A Szent István-hagyomány és augusztus 20-a. *NÉPSZAVA*, 2010. aug. 21. Szép Szó pp. 1–2.

232. A második bécsi döntés. *NÉPSZABADSÁG*, 2010. aug, 21. Hétvége. pp. 2–4.

233. Ungarn im 20. Jahrhundert: Bilanz, Diagnose un Therapie. *EUROPEÄISCHE RUNDSCHAU*, 2010/2. pp. 9–16.

234. Háborús mindennapok – alulnézetből. In. Romsics I. (szerk.) Magyarország az első világháborúban. Budapest: Kossuth Kiadó, 2010. pp. 119–133.

235. Romsics I. (szerk.) Magyarország története 1–24. köt. Budapest: Kossuth Kiadó, 2009-2010.

236. Romsics I. (szerk.) Magyarország az első világháborúban. Budapest: Kossuth Kiadó, 2010. 199 p.